

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΘΗΝΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Μάριος Μυλωνάς

**Φέρουσες μορφές, ενταγμένες σε αρχιτεκτονήματα,
στην αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή γλυπτική**

Διδακτορική Διατριβή
Τόμος Α': Κείμενο

ΑΘΗΝΑ 2019

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΘΗΝΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Μάριος Μυλωνάς

**Φέρουσες μορφές, ενταγμένες σε αρχιτεκτονήματα,
στην αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή γλυπτική**

Διδακτορική Διατριβή
Τόμος Α': Κείμενο

ΑΘΗΝΑ 2019

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

Όλγα Παλαγγιά (επιβλέπουσα)

Ομότιμη Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Λυδία Παλαιοκρασσά (μέλος)

Ομότιμη Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Ιφιγένεια Λεβέντη (μέλος)

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Περιεχόμενα

Πρόλογος	v
1. Εισαγωγή	
1.1. Φέρουσες μορφές στην αρχαία γραμματεία	1
1.2. Ορολογία και τυπολογική διάκριση των φερουσών μορφών με βάση τις αρχαίες μαρτυρίες και τα αρχαιολογικά ευρήματα	5
1.3. Ιστορία της έρευνας	10
1.4. Διάρθρωση, μεθοδολογία και στόχοι της μελέτης	12
2. Αρχαϊκή εποχή	
2.1. Οι καθιστές μορφές του Πρινιά	16
2.2. Φέρουσες μορφές σε θησαυρούς των Δελφών	
α. Οι «τέως Κνίδιες»	25
β. Οι κόρες του θησαυρού των Σιφνίων	28
γ. «Μικρές καρνάτιδες»	33
2.3. Φέρουσες μορφές σε άλλα αρχαϊκά ιερά	35
Παράρτημα: Κατάλογος θραυσμάτων προερχόμενων από τις δελφικές κόρες (ή συσχετισθέντων με αυτές)	44
3. Κλασική εποχή	
3.1. Οι Άτλαντες του Ακράγαντα	46
3.2. Οι κόρες του Ερεχθείου	48
3.3. Οι κόρες του ηρώου στα Λίμυρα της Λυκίας	61
3.4. Οι Μαινάδες και οι Σιληνοί στο Monte Iato	65
4. Ελληνιστική εποχή	
4.1. Μαινάδες, Σιληνοί και Άτλαντες σε θέατρα της μητροπολιτικής Ελλάδας, της Σικελίας και της Μ. Ασίας	68
4.2. Φέρουσες μορφές σε ταφικά μνημεία της μητροπολιτικής Ελλάδας: οι καρνάτιδες της Ρόδου και της Αμφίπολης	80
4.3. Φέρουσες μορφές σε ταφικά μνημεία στην Ιταλία, τη Θράκη και τη Β. Αφρική	87
4.4. Η πεπλοφόρος του Μουσείου Σχηματαρίου	95
4.5. Οι κιστοφόροι των Μικρών Προπυλαίων της Ελευσίνας	98
5. Η αυτοκρατορική περίοδος στην Αθήνα	
5.1. Οι καρνάτιδες του Εν Άστει Ελευσινίου	108
5.2. Οι κόρες της Πλατείας Μητροπόλεως	118
5.3. Παπποσιληνοί και Μαινάδες στο θέατρο του Διονύσου	128
5.4. Δύο αδριάνειες κεφαλές καρνατίδων με αυστηρορυθμικά χαρακτηριστικά και το ενδεχόμενο προέλευσής τους από θεατροειδή κατασκευή	137
5.5. Τρίτωνες και Γίγαντες στο Ωδείο του Αγρίππα (αδριάνεια φάση)	144

6. Η αυτοκρατορική περίοδος σε άλλες περιοχές της μητροπολιτικής Ελλάδας	
6.1. Φέρουσες μορφές σε σκηνικά οικοδομήματα της Κορίνθου και της Σπάρτης	150
6.2. Η αντιγραφική παράδοση των κορών του Ερεχθείου και οι κόρες της Κορίνθου και της Νικόπολης	154
6.3. Οι βάρβαροι της Κορίνθου και της Αθήνας και η εικονογραφική παράδοση του φέροντος «δεσμώτη» στη ρωμαϊκή γλυπτική	171
6.4. Αμαζόνες στην έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στη Εύα / Λουκού Κυνουρίας	190
6.5. Φέρουσες μορφές ως διακοσμητικά στοιχεία σε οικοδομήματα: οι Άτλαντες της Θεσσαλονίκης, της Δήλου και της Δημητσάνας	196
7. Η αυτοκρατορική περίοδος στη Δύση, τη Μ. Ασία και τη Β. Αφρική	
7.1. Φέρουσες μορφές σε σκηνικά οικοδομήματα θεάτρων	200
7.2. Φέρουσες μορφές σε ταφικά μνημεία	210
7.3. Ανάγλυφοι και αμφίγλυφοι πεσσοί	214
8. Επίλογος	
8.1. Οι «Μαγεμένες» της Θεσσαλονίκης (Las Incantadas)	223
9. Συμπεράσματα	
9.1. Φέρουσες μορφές και δομική λειτουργία (μορφολογία και χρονολόγηση)	229
9.2. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις στην αξιοποίηση συγκεκριμένων τύπων φερουσών μορφών σε συναφούς χρήσεως οικοδομήματα	236
Κατάλογος γλυπτών	244
Βιβλιογραφία	330
Τόμος Β΄	
Προέλευση Εικόνων	
Εικόνες (1-655)	

Πρόλογος

Κατόπιν της ολοκλήρωσης της παρούσας εργασίας θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους όσους συνέβαλαν στη διεκπεραίωσή της. Ειδικότερα, επιθυμώ να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου στα μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής, καθηγήτριες κ.κ. Όλγα Παλαγγιά, επόπτρια της διατριβής, Λυδία Παλαιοκρασσά και Ιφιγένεια Λεβέντη για τις χρήσιμες υποδείξεις και παρατηρήσεις τους, τις γόνιμες και ενδιαφέρουσες συζητήσεις κατά τη διάρκεια διαφορετικών σταδίων προετοιμασίας και σύνταξης της μελέτης και εν γένει την ενθάρρυνση, την αμέριστη υποστήριξη και καθοδήγησή τους.

Επίσης, ευχαριστίες οφείλω στον επίκουρο καθηγητή κων Στυλιανό Κατάκη, καθώς και στην ομότιμη καθηγήτρια κα Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβεριού για τις γόνιμες συζητήσεις σχετικά με επιμέρους ζητήματα που πραγματεύεται η μελέτη. Για τις πληροφορίες που μου παρέσχε σχετικά με αδημοσίευτο και ελλιπώς δημοσιευμένο υλικό από τη Ρόδο ευχαριστώ τη διευθύνουσα του Κέντρου Ερεύνης της Αρχαιότητας της Ακαδημίας Αθηνών, κα Βασιλική Μαχαίρα.

Απαραίτητη για την πληρότητα του εκπονηθέντος ερευνητικού έργου υπήρξε η παροχή άδειας μελέτης και φωτογράφησης αρχαιολογικών μνημείων, καθώς και η διάθεση φωτογραφικού υλικού και η προσφορά διευκολύνσεων κατά τη μελέτη. Αρκετά πρόσωπα, οργανισμοί και ιδρύματα (στην Ελλάδα και το εξωτερικό) βοήθησαν σε αυτή την κατεύθυνση, προς τούτο επιθυμώ να τα μνημονεύσω. Ειδικότερα, ευχαριστώ τις αρχαιολόγους του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου κ.κ. Ε. Βλαχογιάννη, Δ. Ιγνατιάδου, Χ. Τσούλη και Μ. Χιδίρογλου, καθώς και τους αρχαιολόγους του Μουσείου Ακροπόλεως κων R. Jacob και κα Α. Κουβέλη, του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου κ.κ. Ε. Γαλλή και Κ. Αθανασάκη, του Αρχαιολογικού Μουσείου Δελφών κων Ν. Πετρόχειλο, του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης κα Σ. Γκαλινίκη, της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δυτ. Αττικής, Πειραιώς και Νήσων κ.κ. Κ. Παπαγγελή και Στ. Χρυσουλάκη, της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αθηνών κ.κ. Χ. Παπασταμάτη-Von Moock και Α. Γιαννακοπούλου, της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας κων Α. Σουχλέρη, της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κυκλάδων κων Θ. Βάκουλη, της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κορινθίας κων Β.Θ. Τασίνο και της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αρκαδίας κα Ε. Αργυροπούλου. Επίσης ευχαριστώ θερμά την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών και ιδίως τους διευθυντές των ανασκαφών της αθηναϊκής Αγοράς και της Κορίνθου, κυρίου J. Camp και C.A. Pfaff, για την χορήγηση άδειας μελέτης δημοσιευμένου και αδημοσίευτου υλικού. Για τις διευκολύνσεις που παρασχέθηκαν κατά τη μελέτη σε Κόρινθο και Αθήνα ευχαριστώ την αναπληρώτρια διευθύντρια ανασκαφών της Α.Σ.Κ.Σ.Α. κα Ιουλία Τζώνου, τον κων Μ. Παπαδάκη και την κα Sylvie Dumont. Ευχαριστίες οφείλω επίσης στο προσωπικό των φωτογραφικών αρχείων του Musée des Beaux-Arts de Lyon, του Fitzwilliam Museum (University of Cambridge), του Βρετανικού Μουσείου, της Υπηρεσίας Συντήρησης Μνημείων Ακροπόλεως, του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών και της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών για την παροχή φωτογραφικών τεκμηρίων υψηλής ανάλυσης. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την υποψήφια διδάκτορα Αρχαίας Ιστορίας του Πανεπιστημίου του

Στρασβούργου κα Ε. Διονυσοπούλου για τις διευκολύνσεις που παρέσχε κατά την διάρκεια της μελέτης υλικού σε μουσεία της Γαλλίας.

Κλείνοντας, είναι σημαντικό να επισημανθεί πως αυτή η προσπάθεια δεν θα ήταν δυνατόν να περατωθεί δίχως την οικονομική υποστήριξη του Πανεπιστημίου Αθηνών (κληροδότημα Α. Παπαδάκη) και του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών, δεδομένου ότι χάρη σε αυτή πραγματοποιήθηκε η επί τόπου μελέτη και φωτογράφιση των μνημείων αλλά και η απρόσκοπτη ολοκλήρωση της συγγραφής της ανά χείρας μελέτης.

1. Εισαγωγή

1.1. Φέρουσες μορφές στην αρχαία γραμματεία

Στην αρχαία γραμματεία υπάρχουν αρκετές αναφορές σε φέρουσες μορφές διαφόρων τύπων, αν και η ορολογία που χρησιμοποιείται για να τις περιγράψει διαφέρει ενίοτε από εκείνη που θεωρούμε εμείς σήμερα αντιπροσωπευτική για έκαστο τύπο (βασιζόμενοι κυρίως σε εικονογραφικά κριτήρια). Εντούτοις, η μαρτυρία των αρχαίων πηγών είναι σημαντική αφενός μεν διότι μέσω αυτής δηλώνεται η προέλευση των χρησιμοποιούμενων όρων και αφετέρου επειδή η χρήση συγκεκριμένων όρων συνδέεται άμεσα με την ερμηνεία των γλυπτών και ευρύτερα με τα θρησκευτικά ή πολιτικά μηνύματα που υπέφευσκαν στη δημιουργία τους.¹

Ο όρος *καρυάτις* απαντά στην αρχαία γραμματεία σε διαφορετικά συμφραζόμενα, συχνά δε δηλώνει την ορχούμενη γυναικεία μορφή. Ο Πλούταρχος, μνημονεύοντας το δαχτυλίδι που έδωσε ο Κλέαρχος στον Κτησία ως σύμβολο φιλίας, αναφέρει «*γλυφὴν ἐν τῇ σφραγίδι Καρυάτιδας ὀρχουμένης*»,² ἴτοι συγγέει τη λέξη *καρυάτιδα* με την ὄρχηση, παραλληλισμός που απηχείται και στην αναφορά του Πολυδευκίωνος σε ενώτια με «*καρυάτιδες καὶ ἵπποκάμπια*».³ Με την ὄρχηση συσχετίζει και ο Πausanias τον ὄρο, ὅταν αναφέρεται στη λατρεία της Καρυάτιδος Ἀρτέμιδος, ἐπισημαίνοντας πως «*ἄγαλμα ἔστηκεν Ἀρτέμιδος ἐν ὑπαίθρῳ Καρυάτιδος· χοροὺς δὲ ἐνταῦθα αἱ Λακεδαιμονίων παρθέναι κατὰ ἔτος ἰστάσι καὶ ἐπιχώριος αὐταῖς καθέστηκεν ὄρχησις*».⁴ Τὴν ἴδια παράδοση μνημονεύει και ο Λουκιανός, λέγοντας πως οἱ Λακεδαιμόνιοι «*παρὰ Πολυδεύκου καὶ Κάστορος καρυατίζουσιν μαθόντες (ὄρχησεως δὲ καὶ τοῦτο εἶδος, ἐν Καρύαις τῆς Λακωνικῆς διδασκόμενον)*»,⁵ ἐνῶ ο Πολυδευκίωνας ἀρκείται στο συσχετισμό τους με τη λατρεία της Ἀρτέμιδος δίχως να ἀναφέρεται στις Καρυές («*ἄθρυμβοι ἐπὶ Διονύσῳ καὶ καρυάτιδες ἐπ' Ἀρτέμιδι*»)⁶. Ἀντίθετα, ο Πλίνιος φαίνεται να τις παραλληλίζει με ἀκολουθούς του Διονύσου, ὅταν ἀναφέρει ἀνάμεσα στα ἔργα του Πραξιτέλη στη Ρώμη «*Maenades et quas Thiadas vocent et Caryatidas*».⁷ Ο Ἀθήναιος με τη φράση «*δειπνεῖν δεῖ ὑποστήσαντα τὴν ἀριστερὰν χεῖρα ὡσπερ αἱ Καρυάτιδες*»⁸ καθιστᾶ σαφές πως οἱ τελευταῖες λογίζονταν ὡς γυναικείες μορφές που εἶχαν ἀνασηκωμένο το ἓνα χέρι, στηρίζοντας κάτι με αὐτό. Ἡ διήγηση του Ἀθήναιου φέρει στο νου ἐκείνη του Στράβωνα, σύμφωνα με τὴν ὁποία «*ἐν τῷ συσσιτίῳ ποτὲ τῶν φιλοσόφων πονήσαντος στόλου τὸν Μίλωνα ὑποδύοντα σῶσαι ἅπαντας, ὑποσπᾶσαι δὲ καὶ ἑαυτόν*»,⁹ ἀν και δεν καθίσταται σαφές ἀν ἡ σαθρὰ οἰκία

¹ Τὶς κυριότερες γραμματειακὲς πηγές για τὶς φέρουσες μορφές συγκεντρώνει ἡ Schmidt (1982, 15-21). Ὀρισμένα ἀπὸ τα παραθέματα που ἐξετάζονται στο παρὸν κεφάλαιο, κυρίως τα ἀναφερόμενα σε μορφές προερχόμενες ἀπὸ ἀρχιτεκτονήματα, σχολιάζονται ἐνδελεχέστερα σε ἐπόμενες ἐνότητες.

² Artaxerxes 18.2-3.

³ Onomasticon 5.97.5.

⁴ Graeciae descriptio 3.10.7.

⁵ De Saltatione 10.

⁶ Onomasticon 4.104.

⁷ Naturalis Historia 36.23.

⁸ Deipnosophistae 6.38.26.

⁹ Geographica 6.1.12.

που περιγράφει ο πρώτος ενσωμάτωνε γλυπτά υποστηρίγματα, τα οποία κατ' ανάλογο τρόπο με τον Μίλωνα θα έφεραν την οροφή του κτίσματος.

Ο Βιτρούβιος συσχετίζει τον όρο με γυναικείες μορφές που λειτουργούσαν ως ελεύθερα αρχιτεκτονικά στηρίγματα, επισημαίνοντας πως τούτες *«pro columnis in opere statuerit et insuper mutulos et coronas conlocaverit»*.¹⁰ Ο ίδιος συγγραφέας αποτιμά συλλήβδην τις καρνάτιδες ως *«exempla servitutis»*, επικαλούμενος μια παράδοση βάση της οποίας οι γυναίκες της μηδισάσης πόλεως των Καρυών κατέληξαν σκλάβες στα χέρια των Ελλήνων και κατόπιν θεωρήθηκαν σύμβολα εξανδραποδισμού, μέσω της υιοθέτησης του αρνητικού προτύπου τους στις φέρουσες κόρες των κάθε είδους οικοδομημάτων. Πέρα από τη βιτρούβιανή ερμηνεία, η οποία το πιθανότερον οφείλεται σε ιστορική κατασκευή (ένα είδος αιτιολογικού μύθου) ή αναχρονισμό,¹¹ η συσχέτιση του όρου καρνάτις με φέρουσες μορφές είναι σημαντική, ιδίως ως προς τα χωροχρονικά συμφραζόμενά της, δεδομένου ότι είναι σχεδόν σύγχρονη με τη χρησιμοποίηση αντιγράφων των κορών του Ερεχθείου στο αυγούστειο Forum.

Σύμφωνα με τον Πλίνιο στο Πάνθεον του Αγρίππα, το γλυπτικό διάκοσμο του οποίου είχε αναλάβει ο Διογένης από την Αθήνα, είχαν τοποθετηθεί καρνάτιδες *«in columnis templi»* και στο αέτωμα.¹² Η διατύπωση *«in columnis templi eius Car<y>atides»* παραμένει αινιγματική ως προς το νόημά της, δεδομένου ότι θα μπορούσε να δηλώνει ανάγλυφες παραστάσεις σε κίονες ή γλυπτά που λειτουργούσαν ως ελεύθερα αρχιτεκτονικά στηρίγματα. Σε κάθε περίπτωση, η χρήση ανάλογων μορφών στο αέτωμα, όπου αυτές θα συμφύονταν στο τύμπανο, δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να ήταν και οι καρνάτιδες των κίωνων ανάγλυφες και μάλιστα -όπως υπέθεσε η Schmidt- να είχαν τη μορφή ορχούμενων κορών.¹³ Αναρωτιέται κανείς αν αυτές ήταν παρεμφερείς με εκείνες που εικονίζονται σε σχέδιο του Heinrich von Cleve (καμωμένο ανάμεσα στα έτη 1557-1612) να φέρουν ψευδαισθητικά τη θολωτή οροφή του ναού της Τύχης στην Πραίνεστο (εικ. 1).¹⁴ Ο Cleve τις απέδωσε ως χορεύτριες (όπως φαίνεται από τη συστροφή του κορμού και την ανάσχυση του χιτώνα τους) που έφεραν το ένα χέρι προς τα καλαθόσχημα στοιχεία που κάλυπταν τις κεφαλές τους, βαίνοντας σε ψηλά βάρθρα και στηρίζοντας το θριγκό που βρισκόταν στη βάση της θόλου. Τούτες οι κόρες κοσμούσαν τον εξωτερικό τοίχο του κυκλικού οικοδομήματος, εναλλάσσονταν δε μεταξύ τους έχοντας ομοίως διατεταγμένα τα μέλη τους και όχι αντιθετικά. Ο ναός της Τύχης χρονολογείται στον 1^ο π.Χ. αιώνα, ωστόσο η απουσία ενδείξεων για την ύπαρξη φερουσών μορφών σε αυτόν καθιστά το σχέδιο του Cleve (που ενσωματώνει αρκετά φανταστικά στοιχεία) τη μοναδική και ίσως όχι και τόσο αξιόπιστη σχετική μαρτυρία.

¹⁰ De Architectura 1.1.5.

¹¹ Πρβλ. ενδεικτικά Zanker 1968, 12-13 σημ. 48, Lauter 1976, 15 σημ. 47, Schmidt-Colinet 1977, 135, Wesenberg 1984, 172-185, Lesk 2007, 1-9.

¹² Naturalis Historia 34.13. *«Agrippae Pantheum decoravit Diogenes Atheniensis; in columnis templi eius Car<y>atides probantur inter pauca operum, sicut in fastigio posita signa, sed propter altitudinem loci minus celebrata»*.

¹³ Schmidt 1982, 22.

¹⁴ Βλ. Altmann 1906, 41-43 (εικ. 12), Schmidt-Colinet 1977, 38-39, 71, 91, 133-134, 234 (W 49).

Οι όροι Άτλας και Τελαμών δηλώνουν ενίοτε τη φέρουσα ανδρική μορφή, όπως φαίνεται από κείμενα των Ησυχίου, Αθήναιου και Βιτρούβιου. Ειδικότερα, ο πρώτος αποκαλεί τον Άτλαντα «ὠμοφόρον»,¹⁵ ήτοι στηρίζοντα κάτι στους ώμους του, ενώ ο Αθήναιος αναφέρει για τους Άτλαντες που κοσμούσαν τη Συρακοσία, το πλωτό παλάτι που κατασκεύασε ο Ιέρων και κατόπιν δώρησε στον Πτολεμαίο Γ', ότι «περιέτρεχον τὴν ναῦν ἐκτὸς ἐξαπήχεις, οἱ τοὺς ὄγκους ὑπειλήφεσαν τοὺς ἀνωτάτω καὶ τὸ τρίγλυφον, πάντες ἐν διαστήματι <συμμέτρῳ> βεβῶτες».¹⁶ Από τούτη την περιγραφή προκύπτει πως οι Άτλαντες δεν είχαν ενωμένα τα σκέλη, όπως συνήθως παρουσιάζονται στη συναφή εικονογραφία, αλλά εικονίζονταν σε βηματισμό. Ο Βιτρούβιος συνδέει τους όρους Τελαμών και Άτλας με ανδρικές μορφές που έφεραν το θριγκό κάποιας κατασκευής, όταν λέγει ότι «*Item si qua virili figura signa mutulos aut coronas sustinent, nostri telamones appellant...Graeci vero eos ἄτλαντας vocitant*»,¹⁷ επισημαίνοντας ότι η λέξη Άτλας συνδέεται και με τον υιό του Ιαπετού, ο οποίος έφερε στους ώμους του τον ουράνιο θόλο. Η τελευταία επισήμανση αφορά τη μυθική παράδοση για τον Άτλαντα, πέρα από την οποία υπάρχει και η χρήση του όρου ως εθωνυμικό, βάσει της μαρτυρίας του Ηροδότου πως Άτλαντες ονομάζονταν οι Λίβυες που κατοικούσαν στις πλαγιές του όρους Άτλας.¹⁸ Αντιστοίχως, ο όρος Τελαμών αναφέρεται στον ομώνυμο Αιγινήτη ήρωα αλλά μπορεί να σημαίνει και «λῶρος, καὶ ὁ ἀναφορεὺς τοῦ ζήφους καὶ τῆς ἀσπίδος, ἢ δεσμός, ἢ φασκία», καθώς σημειώνει ο Ησύχιος,¹⁹ ενώ στη Θράκη και τις παρευξείνιες αποικίες απαντά ως συνώνυμο της στήλης, όπως φαίνεται από επιγραφές που υπαγορεύουν «ἀναγράψαι τὸ ψήφισμα τοῦτο εἰς τελαμῶνα καὶ θεῖναι εἰς τὸ ἱερόν» και «ἐνγράψαι [δὲ τὸ ψήφισμα τοῦτο] εἰς τελαμῶνα λευκοῦ λίθο[υ καὶ ἀναστήσαι] ἐν τῇ ἀγορᾷ».²⁰

Άλλοι τύποι φερουσών μορφών περιγράφονται με ονόματα βασισμένα στην τεκτονική λειτουργία ή τις διαστάσεις τους, όπως στην περίπτωση του αὐλείου χώρου που οικοδόμησε ο Ψαμμήτιχος στη Μέμφιδα, την ανωδομή της οποίας κατά την ηροδότεια διήγηση «ἀντὶ δὲ κίωνων ὑπεστᾶσι κολοσσοὶ δωδεκαπήχεις».²¹ Τα ίδια γλυπτά αναφέρει ο Διόδωρος ο Σικελιώτης ως «κολοττοὺς ὑποστήσας ἀντὶ τῶν κίωνων δωδεκαπήχεις».²² Θα ήταν λογικό να υποθέσουμε πως τούτα τα κολοσσικά αγάλματα θα συμφύονταν με πεσσόμορφα στηρίγματα κατά το πρότυπο των οσιριακῶν πεσσών.²³ Για το θρόνο του Αμυκλαίου ο Πausanίας μας πληροφορεῖ πως «ἀνέχουσιν ἔμπροσθεν αὐτόν, κατὰ ταῦτα δὲ καὶ ὀπίσω, Χάριτες τε δύο καὶ Ἰῶραι δύο»,²⁴ γεγονός που στοιχειοθετεῖ την πιθανότητα κόσμησης του μνημείου με φέρουσες κόρες. Το ρήμα ἀνέχω χρησιμοποιεῖται από τον περιηγητή και στην

¹⁵ Lexicon λ. <ἄτλαντα>.

¹⁶ Deipnosophistae 5.42.23.

¹⁷ De Architectura 6.7.6.

¹⁸ Historiae 4.184. Πρβλ. Graeciae descriptio 1.33.5 «*Νασαμῶνες γάρ, οὗς Ἄτλαντας Ἡρόδοτος, οἱ δὲ μέτρα φάμενοι γῆς εἰδέναι Λιζίτας καλοῦσι, Λιβῶν οἱ ἔσχατοι πρὸς Ἄτλαντι οἰκοῦσι σπεύροντες μὲν οὐδέν, ἀπὸ δὲ ἀμπέλων ζῶντες ἀγρίων*».

¹⁹ Lexicon λ. <τελαμών>.

²⁰ IGBulg I(2) 41.24, Inscr. Scythiae Minoris II,2 5.34.

²¹ Historiae 2.153.

²² Bibliotheca historica 1.67.1.

²³ Schmidt 1982, 24.

²⁴ Graeciae descriptio 3.18.10.

περίπτωση των Περσών από Pavonazzetto στο Ολυμπείο, οι οποίοι περιγράφονται ως «λίθου Φρυγίου Πέρσαι χαλκοῦν τρίποδα ἀνέχοντες».²⁵ Στην Περσική Στοά της Σπάρτης ευρίσκοντο «ἐπὶ τῶν κίωνων Πέρσαι λίθου λευκοῦ καὶ ἄλλοι καὶ Μαρδόνιος ὁ Γωβρόου...καὶ Ἀρτεμισία, θυγάτηρ μὲν Λυγδάμιδος»,²⁶ αναφορά που καθιστά αρκετά πιθανή τη χρήση φερουσών μορφών στην ανωδομή του οικοδομήματος. Για τις ίδιες μορφές ο Βιτρούβιος καθιστά σαφές πως επρόκειτο για δεσμώτες με δομική λειτουργία, όταν επισημαίνει πως «*captivorum simulacra barbarico vestis ornatu, superbia meritis contumeliis punita, sustinentia tectum conlocaverunt...itaque ex eo multi statuas Persicas sustinentes epistylia et ornamenta eorum conlocaverunt*».²⁷ Στις παραπάνω περιπτώσεις οι περιγραφές των αρχαίων πηγών καθίστανται σημαντικές για την αποσαφήνιση της τεκτονικής λειτουργίας και των συνδηλώσεων των γλυπτών, ενώ στις κόρες του Ερεχθείου η αναφορά τους στην οικοδομική επιγραφή IG I3 474, 83-91 («ἐπὶ τεῖ προστάσει τεῖ πρὸς τοῖι] Κεκροπίοι ἔδει τὸς λίθος τὸς ὀροφιαίος τὸς ἐπὶ τῶν κοροῶν ἐπεργάσασθαι ἄνοθεν μεῶς τριοῦν καὶ δέκα ποδοῶν») στέκεται αρωγός και στην τυπολογική κατάταξή τους, μιας και τις διαφοροποιεί από τον ὄρο καρυάτιδα και τα μορφοπλαστικά και νοηματικά συμφραζόμενά του. Αξίζει εδώ να επισημανθεί η ύπαρξη φερόντων γλυπτών και στη σκηνή του Αλεξάνδρου («*sustinere traduntur solitae statuae*»),²⁸ εκ των οποίων ορισμένα ακολουθῶς στήθηκαν μπροστά από το ναό του Ἄρη Εκδικητή (Mars Ultor) και τη Regia στο Forum Romanum. Για τούτα τα γλυπτά απουσιάζουν μαρτυρίες που θα προσέφεραν κάποιο επιπλέον στοιχείο για τη μορφή και τη στάση τους.

Παρεμφερής φρασεολογία χρησιμοποιείται για την περιγραφή φερουσών μορφών σε μη αρχιτεκτονικά σύνολα. Έτσι, τον χάλκινο τρίποδα που αφιέρωσαν οι Σάμιοι ως δεκάτη στην Ήρα ἔστησαν ἐπάνω σε γονατιστούς κολοσσούς, ὅπως προκύπτει από την ηροδότεια αναφορά «*ὑποστήσαντες αὐτῶ τρεῖς χαλκῆους κολοσσούς ἐπταπήχεας, τοῖσι γούνασι ἐρηρισμένους*».²⁹ Διαφορετική λειτουργία φαίνεται πως είχαν οι θεότητες που είχαν τοποθετηθεῖ κάτω από τους χάλκινους τρίποδες των Γιτιάδα και Κάλλωνος στη Σπάρτη, ὅπου «*ὑπὸ μὲν δὴ τῶ πρώτῳ τρίποδι Ἀφροδίτης ἄγαλμα ἔσθηκει, Ἀρτεμις δὲ ὑπὸ τῶ δευτέρῳ...ὑπὸ τούτῳ (τρίτῳ) δὲ ἄγαλμα Κόρης τῆς Δήμητρος*».³⁰ Στην τελευταία περίπτωση δεν είναι βέβαιο ὅτι οι θεότητες ἔφεραν τους τρίποδες, μιας και θα μπορούσαν απλῶς να στέκουν κάτω από τους κολοσσικούς λέβητες τους (ως περίοπτα γλυπτά). Ανάλογη επιφυλακτικότητα οφείλεται στο ενδεχόμενο στήριξης του θρόνου του Διὸς στην Ολυμπία από ορχούμενες Νίκες, αν και στην περιγραφή του Παισανία «*Νῖκαι μὲν δὴ τέσσαρες χορευουσῶν παρεχόμεναι σχῆμα κατὰ ἕκαστον τοῦ θρόνου τὸν πόδα, δύο δὲ εἰσιν ἄλλαι πρὸς ἐκάστου πέζῃ ποδός*» ελλοχεύει ἕνα τέτοιο ενδεχόμενο (δεν καθίσταται ωστόσο σαφές αν επρόκειτο για ολόγλυφα στηρίγματα, ανάγλυφα ἢ προσαρτήματα).³¹

²⁵ Graeciae descriptio 1.18.8.

²⁶ Graeciae descriptio 3.11.3.1-3, 5-7.

²⁷ De Architectura 1.1.6.

²⁸ Naturalis Historia 34.48.

²⁹ Historiae 4.152.

³⁰ Graeciae descriptio 3.18.8.

³¹ Graeciae descriptio 5.11.2.

Αξίζει να σημειωθεί πως ορισμένες πηγές αναφέρουν φέρουσες μορφές αποδοσμένες ζωγραφικά σε αρχιτεκτονήματα. Μια τέτοια περίπτωση συνιστά το περιγραφόμενο από τον Βιτρούβιο μικρό θέατρο των Τράλλεων (γνωστό και ως εκκλησιαστήριο), τη σκηνή του οποίου είχε κοσμήσει κάποιος Apaturius Alabandeus. Σε αυτή «*fecisset columnas, signa, centauros sustinentes epistylia, tholorum rotunda tecta*»,³² ήτοι όχι μόνο κίονες αλλά και αγάλματα και κένταυροι εικονίζονταν να φέρουν τους θριγκούς και την ανωδομή. Ο Isler εκτίμησε πως σε ένα εκκλησιαστήριο δεν θα άρμοζε μια σκηνή με εξεζητημένο διάκοσμο,³³ ωστόσο η απουσία κάθε ένδειξης για τη διαμόρφωση του κτίσματος αφήνει το ενδεχόμενο να εμπεριέχουν κάποια αλήθεια οι βιτρουβιανές επισημάνσεις ανοικτό.

1.2. Ορολογία και τυπολογική διάκριση των φερουσών μορφών με βάση τις αρχαίες μαρτυρίες και τα αρχαιολογικά ευρήματα

Η πληρέστερη τυπολογική ανάλυση των φερουσών μορφών, βάσει της γραμματειακής παράδοσης, της στάσης του σώματος και του τρόπου στήριξης των φερόμενων στοιχείων, ενσωματώνεται στη μελέτη του Schmidt-Colinet «*Antike Stützfiguren*»,³⁴ ακολουθείται δε εν πολλοίς στην παρούσα εργασία η ορολογία που αυτός καθιέρωσε για κάθε τύπο ξεχωριστά. Λίγα έτη έπειτα, ο Mierzwiński προέβη σε μια αναλυτικότερη κατάτμηση του υλικού, βασιζόμενη κυρίως στην κινησιολογία των γλυπτών, αν και η τυπολογική διάκριση που αυτός πρότεινε δεν ελήφθη και τόσο υπόψη από τους μεταγενέστερους μελετητές.³⁵ Στην παρούσα ενότητα παρατίθενται αμφότερες οι προτάσεις τυπολογικής ανάλυσης και σχολιάζονται οι λόγοι της επιδραστικής ισχύος των απόψεων του Schmidt-Colinet.

Ο τελευταίος διέκρινε αρχικά τις φέρουσες μορφές σε γυναικείες και ανδρικές, αναλύοντας κατόπιν τα χαρακτηριστικά των επιμέρους τύπων εκάστης κατηγορίας. Ειδικότερα, στις γυναικείες μορφές αναγνώρισε τέσσερις τύπους έγερσης του υπερκείμενου φορτίου, ήτοι εκείνους της κόρης, του άτλαντα, της καρυάτιδας και της αιγυπτιάζουσας μορφής, ενώ για τις ανδρικές διέκρινε τους τύπους του άτλαντα, του βαρβάρου, του σατύρου και της αιγυπτιάζουσας μορφής. Αξίζει να σημειωθεί πως οι παραπάνω τύποι αναφέρονται πρώτιστα στη στάση του κορμού και των χεριών κατά την έγερση του φορτίου και έπειτα σε εικονογραφικά σχήματα, για το λόγο αυτό παρατηρείται ταύτιση ορολογίας ανάμεσα σε τύπους διαφορετικών κατηγοριών. Έτσι οι γυναικείες μορφές που εικονίζονται σε στάση άτλαντα αναφέρονται (αμεσότερα ή μη) στην κινησιολογία των Ατλάντων του Ακραγαντινού Ολυμπίου δίχως να απομιμούνται τα μορφολογικά χαρακτηριστικά τους, ενώ με τον όρο αιγυπτιάζουσες μορφές νοούνται τα γλυπτά που αναφέρονται στην εικονογραφική παράδοση της Αιγύπτου ανεξαρτήτως της προέλευσης ή του τρόπου που στηρίζουν αυτά τα υπερκείμενα στοιχεία. Η ανάλυση που ακολουθεί βασίζεται στις επισημάνσεις του

³² De Architectura 7.5.5.

³³ Isler 2017b, 810-811.

³⁴ Schmidt-Colinet 1977, 19-66.

³⁵ Mierzwiński 1980, 19-47.

Schmidt-Colinet, ενσωματώνοντας μικρές αποκλίσεις και προσθήκες που απηχούν τις απόψεις του γράφοντος.

Ξεκινώντας από την κατηγορία των γυναικείων μορφών, επισημαίνεται πως ο τύπος της κόρης αναφέρεται σε ιστάμενα γλυπτά με ενωμένα τα σκέλη ή σε βηματισμό, τα οποία φέρουν τα υπερκείμενα στοιχεία μόνο με την κεφαλή, δίχως να υποστηρίζουν αυτά με τα χέρια (εικ. 125-129, 291-295, 441-444, 458-461, 464-469). Ο όρος κόρη αναφέρεται στο πλέον εξέχον παράδειγμα αυτής της κατηγορίας, δηλαδή στις φέρουσες μορφές της πρόστασης του Ερεχθείου (αρ. 6α-στ, εικ. 83-124), μιας και τούτες ονομάζονται έτσι στην οικοδομική επιγραφή IG I3 474. Αξίζει να σημειωθεί πως τα χαρακτηριστικά του τύπου απαντούν νωρίτερα στις φέρουσες μορφές των δελφικών θησαυρών (αρ. 2-4, εικ. 23-43), όπως και στην κόρη της Lyon (αρ. 5, εικ. 62-67), ενώ σε εικονογραφικό επίπεδο απηχούνται σε μεταγενέστερες, συμφυόμενες με πεσσο μορφές (αρ. 17, 21δ, εικ. 271-284, 503-507), μολονότι σε αυτές το υπερκείμενο φορτίο μερικώς ή φαινομενικά μόνο αποτίθεται στο κεφάλι. Παραλλαγή του τύπου θα μπορούσε να θεωρηθεί η καθιστή φέρουσα μορφή, η οποία συναντάται μόνο στην περίπτωση του ναού Α του Πρινιά (αρ. 1, εικ. 4-14).

Οι γυναικείες φέρουσες μορφές που υιοθετούν τη στάση άτλαντα φέρουν όχι μόνο με την κεφαλή αλλά και με αμφοτέρωτα τα χέρια τα υπερκείμενα στοιχεία, εικονίζονται δε ιστάμενες με τα σκέλη ενωμένα ή (σπανιότερα) σε ήπιο διασκελισμό. Διακρίνονται δύο τρόποι της τοποθέτησης των χεριών κατά την έγερση του φορτίου. Στην κλειστή στάση απομιμείται η διάταξη των μελών των Ατλάντων του Ακραγαντινού Ολυμπίου, ήτοι οι βραχιόνες ανασηκώνονται εκατέρωθεν της κεφαλής, καμπτόμενοι στους αγκώνες, με τους πήχεις σε κάθετη διάταξη εν σχέσει με αυτούς να στρέφονται προς τα νώτα, φέροντας το φορτίο (εικ. 135, 142-143, 192-193). Η έγερση των βραχιόνων μετριάζεται ενίοτε από την ελαφρά κάμψη του αυχένα και της κεφαλής. Στην ανοικτή στάση οι βραχιόνες τοποθετούνται σε κάθετη διάταξη εν σχέσει με τον κορμό, ενώ οι πήχεις στρέφονται προς τα επάνω για τη συγκράτηση -με τις άκρες χείρες- του φερόμενου στοιχείου (εικ. 70-76, 194-196, 198-199, 201-204, 231-235, 615-617). Τα εγειρόμενα χέρια διευθετούνται παράλληλα προς την πρόσθια όψη του κορμού είτε αποδίδονται «τραβηγμένα» προς τις πλάγιες όψεις. Τούτη η στάση αποδίδει με ηπιότερο τρόπο το μόχθο από την έγερση του υπερκείμενου φορτίου. Η κλειστή στάση ξεκινά από τους Άτλαντες του Ακραγαντινού Ολυμπίου (εικ. 77-82) και ακολούθως η χρήση της διευρύνεται σε περιοχές της Σικελίας και της Κάτω Ιταλίας, με την αρχική εφαρμογή της σε γυναικείες μορφές να συναντάται στις υστεροκλασικές Μαινάδες του Monte Iato (εικ. 130-134). Στη μητροπολιτική Ελλάδα η εν λόγω στάση ως εικονογραφικό σχήμα χρησιμοποιείτο ήδη από την πρώιμη κλασική περίοδο,³⁶ ωστόσο δεν υιοθετήθηκε στο πεδίο της μνημειακής γλυπτικής νωρίτερα από την ελληνιστική εποχή (και τότε σε ανδρικές και όχι σε γυναικείες μορφές). Αντιστοίχως, αν και η ανοικτή στάση άτλαντα συναντάται στη μικροτεχνία της μητροπολιτικής Ελλάδας από τον 7^ο π.Χ. αιώνα, όπως φαίνεται στις δαιδαλικές κόρες μιας τριφυλλόστομης

³⁶ Πρβλ. τη στάση του Ηρακλή στη μετόπη με το μύθο των Εσπερίδων από το ναό του Διός στην Ολυμπία (Ashmole-Yalouris 1967, 28, 183-184 [πίν. 186], Mallwitz-Hermann 1980, 177 [πίν. 127]).

οινοχόης από τον Κεραμεικό (εικ. 2),³⁷ η ενσωμάτωση φερουσών μορφών με ανάλογη στάση σε οικοδομήματα λαμβάνει χώρα από τη μέση ελληνοιστική εποχή και εξής (αρ. 7-8, 13, εικ. 158-169, 215-229).

Ο τύπος της καρυάτιδας δηλώνει ιστάμενα γλυπτά, ενίοτε σε διασκελισμό, τα οποία δεν φέρουν μόνο με την κεφαλή τους τα υπερκείμενα στοιχεία αλλά ανασηκώνουν προς αυτά το ένα τους χέρι, ανασύροντας συνήθως με το άλλο τμήμα του ενδύματος (στο ύψος των γοφών). Η στάση αυτή, ιδίως όταν συνοδεύεται από συστροφή του κορμού ή έντονο διασκελισμό, θυμίζει κίνηση χορευτριών, με τις οποίες καθώς είδαμε σχετιζόταν ο όρος καρυάτιδα στην αρχαιότητα (εικ. 230, 260-270, 376-380, 527, 552-554, 636-637). Η βιτρουβιανή χρήση του όρου για την περιγραφή συλλήβδην των γυναικείων φερουσών μορφών παραμένει δημοφιλής ως τις μέρες μας, μολονότι σε επίπεδο τυπολογίας είναι παραπλανητική.³⁸ Η ενσωμάτωση καρυάτιδων σε οικοδομήματα έπεται χρονικά εκείνης των κορών, ξεκινώντας από την πρώιμη / μέση ελληνοιστική εποχή, όταν εμφανίζονται διάφορες παραλλαγές τους σε ταφικά μνημεία (αρ. 10-11, εικ. 181-190) και θέατρα (εικ. 150-154, 156-157), όπου οι μορφές φέρουν τα υπερκείμενα μέλη ως ελεύθερα αρχιτεκτονικά στηρίγματα ή συμφυόμενες με πεσσό ή παραστάδα. Αξίζει να σημειωθεί πως η πρωιμότερη κόσμηση οικοδομήματος με καρυάτιδες συναντάται σε έναν πρώιμο ελληνοιστικό λυκιακό τάφο στα Λίμυρα, το θύρωμα του οποίου δορυφορούν δύο ανάγλυφες γυναικείες μορφές που προβάλλουν μπροστά από παραστάδες, φέροντας το ένα τους χέρι προς τα σφαιρικά αντικείμενα (πιθανώς κίστες ή αγγεία) που αποτίθενται στις κεφαλές τους (εικ. 3). Η γεισοειδής απόληξη (που απομιμούταν ιωνικό θριγκό) του θυρώματος στηριζόταν ψευδαισθητικά σε αυτά τα σφαιρικά στοιχεία.³⁹

Στην κατηγορία των αιγυπτιαζουσών γυναικείων μορφών εμπίπτουν ορισμένα φέροντα γλυπτά από την Κόκκινη Βασιλική της Περγάμου (εικ. 630-633), τα οποία ενσωματώνουν την παράδοση των οσιριακών πεσσών, διατάσσονται όμως κατά το πρότυπο των αμφίγλυφων πεσσών, όπου έξεργες μορφές προέβαλλαν και από τις δύο όψεις των πεσσόμορφων στηριγμάτων ώστε να δίδεται η εντύπωση πως τα νότα τους εφάπτονταν.

Οι ανδρικές φέρουσες μορφές διαφοροποιούνται από τις γυναικείες ως προς το ότι στηρίζουν συχνά το υπερκείμενο βάρος δίχως ενδιάμεσα στοιχεία (αν και ενίοτε παρεμβάλλεται χαμηλός πόλος ή δορά ζώου) και αποδίδονται όχι μόνο ιστάμενες αλλά και γονατιστές. Η στάση άτλαντα διακρίνεται και εδώ σε κλειστή και ανοικτή, διατηρώντας τα χαρακτηριστικά που ισχύουν στα γυναικεία γλυπτά. Οι μορφές αποδίδονται ενίοτε ολόγλυφες (αρ. 7, εικ. 158-163), συχνότερα δε σύμφυτες με πεσσούς ή ενσωματωμένες σε τοίχους (εικ. 136-141, 148, 590-592α-β). Στην ανοικτή στάση τα χέρια εφάπτονται του φερόμενου στοιχείου στο πρόσθιο τμήμα

³⁷ Κεραμεικός 149. Βλ. κυρίως Richter 1968, 27 (αρ. 3, εικ. 31-32), Kübler 1970, 456-459 (αρ. 49, πίν. 38-40), Schmidt 1982, 56 (πίν. 4.1).

³⁸ Τη διευρυμένη χρήση του όρου καρυάτις υιοθετούν στην ανάλυσή τους οι Dreyer (1975/76, 11-14) και Fuchs (Helbig⁴ IV, 3268), επισημαίνοντας τη σημασία του μοτίβου των χορευτριών από τις Καρυές για τη διαμόρφωση της γυναικείας φέρουσας μορφής.

³⁹ Βλ. κυρίως Petersen-Luschán 1889, 68 (εικ. 47), Schmidt-Colinet 1977, 36-37, 91, 110, 232 (W39).

(**αρ. 8, εικ. 164-169**) ή είναι «τραβηγμένα» στις πλάγιες όψεις (**αρ. 26, εικ. 581-586**), ενώ η γονατιστή στάση αμφοτέρων των τύπων απαντά σε δύο εκδοχές, σε εκείνη όπου και τα δύο γόνατα ακουμπούν στο έδαφος (**εικ. 144-147, 149**) και σε εκείνη κατά την οποία μόνο το ένα γόνατο ακουμπά στο έδαφος, με το έτερο σκέλος να είναι ανασηκωμένο.

Οι λοιποί τύποι της ανδρικής φέρουσας μορφής δεν διακρίνονται με βάση τον τρόπο κατά τον οποίο στηρίζεται το υπερκείμενο στοιχείο αλλά πρωτίστως με κριτήριο τα εικονογραφικά χαρακτηριστικά τους. Τούτο σημαίνει πως ο τρόπος έγερσης των φορτίων συνήθως υιοθετεί ή παραλλάσσει μεθόδους στήριξης άλλων τύπων (π.χ. στάση άτλαντα ή καρυάτιδας), αν και δεν λείπουν οι περιπτώσεις διαμόρφωσης διακριτών τρόπων έγερσης. Ο τύπος του βαρβάρου αναφέρεται σε εκείνες τις ανδρικές μορφές που φέρουν ενδυμασία δηλωτική της μη ρωμαϊκής καταγωγής τους και στηρίζουν (ενίοτε ψευδαισθητικά) με την κεφαλή ή τα νώτα τους τα υπερκείμενα στοιχεία. Τούτοι έχουν τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος (**αρ. 21, εικ. 486-494**), κατεβασμένα στο πρόσθιο μέρος του κορμού (**εικ. 541-545**) ή «τραβηγμένα» προς τα νώτα, με τις δύο τελευταίες στάσεις να υπαινίσσονται την κατάσταση αιχμαλωσίας τους. Το πρωιμότερο παράδειγμα χρήσης βαρβάρων ως φερουσών μορφών συναντάται στην Περσική Στοά, μολονότι ό,τι γνωρίζουμε γι αυτή οφείλεται αποκλειστικά σε γραμματειακές πηγές. Στην αυτοκρατορική εποχή διευρύνεται η ενσωμάτωση τέτοιου τύπου γλυπτών σε κτηριακές κατασκευές, πρακτική που αποσκοπεί πρώτιστα στη διάδοση και εμπέδωση της ισχύος της Ρώμης, η οποία εκφραζόταν μέσω της κατίσχυσης έναντι κάθε είδους και προέλευσης «εξωτερικών» εχθρών.

Ο τύπος του σάτυρου αναφέρεται σε ακολούθους του Διονύσου που φέρουν στην κεφαλή ή στα νώτα το υπερκείμενο βάρος, συγκρατώντας το παράλληλα με το εγειρόμενό τους χέρι (**αρ. 19, 20γ-ζ, εικ. 420-433, 307-332, 588-589**). Καθίσταται σαφές πως ο τρόπος έγερσης του φορτίου σε τούτη την περίπτωση υιοθετεί τη διάταξη του εγειρόμενου χεριού από τον τύπο της καρυάτιδας, σύμφωνα με τον οποίο τούτο βρίσκεται συχνότερα από την πλευρά του στηρίζοντος σκέλους. Ενίοτε οι Σάτυροι εικονίζονται γονατιστοί, αποδιδόμενοι με το ένα τους γόνατο ακουμπισμένο στο έδαφος και το έτερο ανασηκωμένο (**αρ. 9, 20η, εικ. 171-180, 333-340**). Οι ιστάμενοι Σάτυροι φέρουν το φορτίο ορισμένες φορές με την παρεμβολή ενός καλάθου ή κάποιου άλλου ενδιάμεσου στοιχείου που παρεμβάλλεται ανάμεσα στην κεφαλή τους και τα υπερκείμενα αρχιτεκτονικά μέλη (**εικ. 593-596**). Τούτος ο τύπος και οι παραλλαγές του χρησιμοποιούνται στη διακόσμηση σκηνικών οικοδομημάτων ή άλλων μερών του θεάτρου και γνωρίζουν μεγάλη διάδοση από την ελληνιστική εποχή και εξής (μολονότι εκτιμάται βάσιμα πως ορισμένα από αυτά τα γλυπτά αναφέρονται σε -χαμένα σήμερα- υστεροκλασικά πρότυπα). Στις παραλλαγές του τύπου εντάσσεται ο ιστάμενος Σάτυρος με τα χέρια στη μέση, ο οποίος φέρει το βάρος στο κυρτό άνω μέρος του κορμού του (**αρ. 20α-β, εικ. 298-306, 598-599**).

Στην κατηγορία των αιγυπτιαζουσών ανδρικών μορφών εντάσσονται ορισμένα γλυπτά από την Κόκκινη Βασιλική της Περγάμου και οι «Τελαμώνες» από ερυθρωπό γρανίτη στο Βατικανό (**εικ. 634-635**). Τα πρώτα ανήκουν στην κατηγορία των αμφίγλυφων πεσσών, οι δε «Τελαμώνες» έφεραν τα λωτόσχημα κιονόκρανα και

τα υπερκείμενα αυτών μέλη υποστηριζόμενοι από τους συμφυόμενους στα νάτα τους πεσσούς, οι οποίοι ανέρχονται ως τις απολήξεις των κιονοκράνων.

Ο Mierzwiński διακρίνει τέσσερις τύπους γυναικείων φερουσών μορφών και έξι ανδρικών. Στην πρώτη κατηγορία εντάσσει τις μορφές που σηκώνουν το υπερκείμενο φορτίο μόνο με την κεφαλή, εκείνες που το στηρίζουν με την κεφαλή και με ένα εγειρόμενο χέρι, εκείνες που το φέρουν στην κεφαλή ή στον αυχένα υποστηρίζοντάς το με αμφότερα τα χέρια (όπου το βάρος αποτίθεται στους πήχεις των ανασηκωμένων χεριών), και εκείνες που το στηρίζουν με την κεφαλή και τα δύο χέρια, με τα τελευταία τοποθετημένα συνήθως στα πλάγια και καμπτόμενα στον αγκώνα (με τις άκρες χείρες να εφάπτονται στο υπερκείμενο στοιχείο). Από τους παραπάνω τύπους μόνο ο τρίτος απηχεί έντονα το μόχθο από την έγερση του υπερκείμενου στοιχείου. Τούτη η διάκριση αντιστοιχεί στους τύπους της κόρης, της καρυάτιδας και της κλειστής και ανοικτής στάσης άτλαντα, κατά την τυπολογική ανάλυση του Schmidt-Colinet.

Για τις ανδρικές μορφές επισημαίνει την ύπαρξη των κάτωθι τύπων. Αρχικά μνημονεύει τις γυμνές ή ντυμένες με περιζώμα μορφές που έχουν τους βραχίονες ανασηκωμένους εκατέρωθεν της κεφαλής και καμπτόμενους στους αγκώνες, φέροντας στους κάθετα διατασσόμενους εν σχέσει με αυτούς πήχεις και στον αυχένα τους (ή στην καμπτόμενη ράχη) το υπερκείμενο φορτίο. Σε αυτόν τον τύπο διακρίνει δύο παραλλαγές, την όρθια και τη γονατιστή στάση (στη δεύτερη και τα δύο γόνατα ακουμπούν στο έδαφος). Ο δεύτερος τύπος περιλαμβάνει τις μορφές που φέρουν το φορτίο στην κεφαλή ή στον αυχένα, υποστηρίζοντάς το και με τα δύο χέρια. Και σε αυτόν τον τύπο υπάρχουν δύο παραλλαγές, η όρθια και η γονατιστή στάση (στη δεύτερη μόνο το ένα γόνατο ακουμπά το έδαφος, το δε έτερο είναι ανασηκωμένο). Ο τρίτος τύπος ενσωματώνει τις μορφές που φέρουν το υπερκείμενο φορτίο στην κεφαλή, υποστηρίζοντάς το με ένα ανασηκωμένο χέρι (εδώ οι παραλλαγές του τύπου αφορούν την όρθια και τη γονατιστή στάση, στην οποία και τα δύο γόνατα ακουμπούν στο έδαφος). Ο τέταρτος τύπος αναφέρεται στις γονατιστές μορφές που φέρουν στον αυχένα το φορτίο, υποστηρίζοντάς το με ένα ανασηκωμένο χέρι (σε αυτές μόνο το ένα γόνατο ακουμπά στο έδαφος). Ο πέμπτος τύπος περιλαμβάνει τις μορφές που φέρουν τα υπερκείμενα στοιχεία στον αυχένα και την κυρτή τους ράχη, έχοντας τα χέρια στη μέση ή στους γοφούς, ενώ ο έκτος τις πλήρως ενδεδυμένες μορφές που φέρουν στην κεφαλή το φορτίο, δίχως τη συμμετοχή των χεριών. Η τυπολογία που προτείνει ο Mierzwiński αντιστοιχεί στους τύπους της κλειστής και ανοικτής στάσης άτλαντα, καθώς και σε εκείνους του σατύρου (με τις παραλλαγές του) και του βαρβάρου, βάσει της τυπολογικής ανάλυσης του Schmidt-Colinet.

Καθίσταται προφανές πως οι διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις δυο προτεινόμενες τυπολογίες δεν είναι μεγάλες, μολονότι απηχούν διαφορετικές αναλυτικές μεθόδους. Ο Mierzwiński δεν λαμβάνει και τόσο υπόψη την εικονογραφική παράδοση και τις μαρτυρίες της αρχαίας γραμματείας, με αποτέλεσμα να βασίζει την ορολογία του αποκλειστικά στις κινήσεις των μορφών και στους τρόπους έγερσης του υπερκείμενου φορτίου. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι αναπαράγει στην αφήγησή του μόνο δύο γνωστούς από τη γραμματειακή παράδοση όρους, εκείνους του άτλαντα και της καρυάτιδας (τον δεύτερο όχι με την τυπολογική

αλλά με την ευρύτερη σημασία). Η τυπολογική ανάλυση του Schmidt-Colinet είναι πληρέστερη, αποσκοπεί δε στην αντιστοίχιση όρων της αρχαίας γραμματείας και εικονογραφικών σχημάτων με τους διακριθέντες τύπους της φέρουσας μορφής. Τούτη η μέθοδος διαμορφώνει μια νέα ορολογία, βασισμένη στην τυπολογική ανάλυση του υλικού, η οποία ενσωματώνει ενίοτε όρους που διέθεταν το ίδιο ή παρεμφερές νοηματικό περιεχόμενο στους αρχαίους χρόνους (άλλοτε, βέβαια, παρατηρούνται εννοιολογικές αποκλίσεις). Ασφαλώς, το γεγονός ότι σε κάποιες περιπτώσεις η τυπολογική κατάταξη βασίζεται περισσότερο στην εικονογραφική παράδοση και λιγότερο στον τρόπο έγερσης του φορτίου, δημιουργεί επιμέρους ασάφειες εξαιτίας της μη εφαρμογής ενός ενιαίου κριτηρίου για τη διάκριση των τύπων. Έτσι τύποι όπως εκείνοι του σατύρου και του βαρβάρου συχνά ενσωματώνουν τρόπους έγερσης του φορτίου που χαρακτηρίζουν άλλα είδη φερουσών μορφών, αν και ταξινομούνται οι ίδιοι ως αυτοτελή τυπολογικά σχήματα. Ωστόσο, τούτες οι αδυναμίες δεν λειτούργησαν ανασταλτικά στη διάδοση και επικράτηση της τυπολογίας που πρότεινε ο Schmidt-Colinet, γεγονός οφειλόμενο εν μέρει στον εννοιολογικό καθορισμό που πρότεινε για έκαστο τυπολογικό σχήμα. Στην παρούσα εργασία ακολουθείται τούτη η τυπολογική ανάλυση με μικρές διαφοροποιήσεις και προσθήκες, ενσωματωμένες στην περιγραφή εκάστου τύπου ή επισημανθείσες κατά περίπτωση στην εξέταση του υλικού.

1.3. Ιστορία της έρευνας

Η παλαιότερη μελέτη που επιχειρήσει να αντιμετωπίσει με συνθετικό τρόπο το ζήτημα της φέρουσας μορφής έχει τίτλο «Plastische Dekoration des Stützwerkes in Baukunst und Kunstgewerbe des Altertums» (Strassburg 1906) και συντάχθηκε από τον Erwin Wurz. Σε αυτή κατεβλήθη προσπάθεια να ενσωματωθεί και να αναλυθεί σε διαχρονικό πλαίσιο ένα ευρύ σύνολο στηριζουσών μορφών, από τη μικροτεχνία και την αρχιτεκτονική πλαστική, προερχόμενο από όλες σχεδόν τις περιοχές του αρχαίου κόσμου (από τη Μεσοποταμία και την Αίγυπτο ως την Ελλάδα, την Ετρουρία και τη Ρώμη). Αποτέλεσμα είναι να εξετάζεται συνοπτικά και επιλεκτικά το διαθέσιμο υλικό και να μην αποφεύγονται χρονολογικές, στυλιστικές και ερμηνευτικές αστοχίες.

Οι πιο πρόσφατες μελέτες που αναφέρονται διεξοδικότερα στο ζήτημα των γλυπτών με δομική λειτουργία είναι τρεις. Πρόκειται για τις εργασίες των Friederike Schaller-Harl και Andreas Schmidt-Colinet, «Stützfiguren in der griechischen Kunst» (Wien 1973) και «Antike Stützfiguren: Untersuchungen zu Typus und Bedeutung der menschengestaltigen Architekturstütze in der griechischen und römischen Kunst» (Wasmuth 1977), καθώς και για τη μελέτη της Evamaria Schmidt «Geschichte der Karyatide: Funktion und Bedeutung der menschlichen Träger- und Stützfigur in der Baukunst» (Würzburg 1982). Η εργασία της Schaller-Harl, διδακτορική διατριβή στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης, αφιερώνει μεγάλη έκταση στη μελέτη συναφών μορφών στη μικροτεχνία, αναφερόμενη μόνο ακροθιγώς στον τομέα της αρχιτεκτονικής πλαστικής. Ειδικότερα, αφιερώνει δύο κεφάλαια στις φέρουσες μορφές με αρχιτεκτονική χρήση, ένα για τα γλυπτά της αρχαϊκής εποχής και ένα για εκείνα της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου. Τα λήμματα του καταλόγου ενσωματώνουν

ευσύνοπτες περιγραφές του εξεταζόμενου υλικού, ενώ στα κεφάλαια θίγονται κυρίως ζητήματα τεκτονικής λειτουργίας και ερμηνείας. Η επεξεργασία του υλικού δεν είναι εξαντλητική, λειτουργώντας εν πολλοίς συμπληρωματικά στην ενδελεχέστερη αναφορά σε στηρίζουσες μορφές στη μικροτεχνία. Η ίδια μελέτη ταξινομεί το υλικό κατά είδος ευρήματος, λαμβάνοντας υπόψη τη χρονολογική ακολουθία τους, βασίζει μεγάλο μέρος της ανάλυσης στις πρώιμες εκφάνσεις της φέρουσας μορφής και δεν προτείνει κάποιο ενιαίο τυπολογικό σχήμα.

Η μελέτη του Schmidt-Colinet, βασισμένη στην διδακτορική του διατριβή στο Πανεπιστήμιο της Κολωνίας, ενσωματώνει την πληρέστερη μέχρι σήμερα τυπολογική ανάλυση μορφών με δομικό ρόλο, επιχειρώντας ταυτόχρονα μια συνθετική θεώρηση επιμέρους ζητημάτων, όπως η τοποθέτησή τους εν σχέσει με το αρχιτεκτονικό περιβάλλον και το νόημα τους. Και εδώ εξετάζονται από κοινού οι φέρουσες μορφές της μικροτεχνίας και εκείνες της αρχιτεκτονικής πλαστικής, με κύριο στόχο την αρτιότερη τυπολογική διάκρισή τους. Επίσης διερευνώνται οι καταβολές των φερουσών μορφών, οι διάφοροι τρόποι διάταξης και εναλλαγής τους στα οικοδομήματα και οι μεταβαλλόμενες ερμηνευτικές προσεγγίσεις γλυπτών που ανήκουν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Εντούτοις και σε τούτη τη μελέτη δεν λείπουν εκτενείς αναφορές στη μικροτεχνία, ενώ «φειδωλές» είναι οι περιγραφές των φερουσών μορφών καθ' εαυτών. Ειδικότερα, τα λήμματα του καταλόγου ενσωματώνουν μόνο τις απαραίτητες σχετικές πληροφορίες, ενώ στα κεφάλαια συνοψίζονται τα χαρακτηριστικά των εξεταζόμενων γλυπτών και ορισμένες παράμετροι που αφορούν τη δομική και σημασιολογική υπόστασή τους, δίχως να περιγράφονται σχολαστικά τα κατάλοιπά τους ή να αναλύονται εμβριθώς οι απόψεις που έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί εν σχέσει με αυτά.

Τα τελευταία ζητήματα επιχειρήσει εν μέρει να αναπληρώσει η μελέτη της Schmidt, αν και αναφέρεται κατά τρόπο επιλεκτικό στο διαθέσιμο υλικό. Ωστόσο, η πραγματεία της ενσωματώνει την πληρέστερη συγκεντρωτική αναφορά σε φέρουσες μορφές ενταγμένες σε αρχιτεκτονήματα, περιλαμβάνοντας ενότητες που αφορούν την προέλευση και διάδοση αυτού του είδους αρχιτεκτονικής πλαστικής, όπως και την ανάλυσή του κατά τύπο ευρήματος και χρονολογική ακολουθία. Επίσης, τμήματα της μελέτης αφιερώνονται σε φέρουσες μορφές στη μικροτεχνία και σε οικοδομήματα πρόσφατων περιόδων (από το Μεσαίωνα έως σήμερα). Ασφαλώς, το πλήθος του μελετώμενου υλικού καθιστά αδύνατη την συνολική ενδελεχή επισκόπησή του, ενώ επιμέρους εκτιμήσεις της συγγραφέως χρήζουν αναθεώρησης, δεδομένου ότι νέα αρχαιολογικά ευρήματα θέτουν υπό αίρεση την ορθότητά τους.

Συνθετική αναφορά σε φέρουσες μορφές σε οικοδομήματα έχει επιχειρηθεί και σε δύο άρθρα,⁴⁰ στο «Typologia podpór figuralnych w architekturze antycznej» του Mariusz Mierziński και το «Figured supports: Vitruvius' Caryatids and Atlantes» της Dorothy King. Η πρώτη μελέτη προτείνει μια τυπολογική διάκριση των μορφών βασισμένη στην κινησιολογία τους, αποτιμώντας παράλληλα τη γυναικεία φέρουσα μορφή (καρυάτις) ως δημιουργία του ιωνικού κόσμου και, αντιστοίχως, την ανδρική

⁴⁰ Σε τούτη την ενότητα αναφέρονται οι μελέτες που προσεγγίζουν συνθετικά το ζήτημα και όχι εκείνες που αναλύουν επιμέρους περιπτώσεις ή αναφέρονται σε τύπους ή ευρύτερες ομαδοποιήσεις φερουσών μορφών. Για τις τελευταίες μελέτες γίνεται εκτενής αναφορά στα ακόλουθα κεφάλαια.

(άτλας) ως γέννημα του δωρικού. Η δεύτερη μελέτη ενσωματώνει μια γενική αναφορά σε φέρουσες μορφές, με έμφαση σε εκείνες που κοσμούσαν ταφικά οικοδομήματα. Οι ως άνω προσεγγίσεις στο ζήτημα αναφέρονται στο υλικό κατά τρόπο συνοπτικό και περιπτωσιακό, μολονότι ενσωματώνουν χρήσιμες επισημάνσεις για την εξέλιξη της φέρουσας μορφής.

Αξίζει να επισημανθεί πως ποτέ δεν έχει υπάρξει συγκεντρωτική μελέτη για τούτο το είδος αρχιτεκτονικής πλαστικής στην ελληνική γλώσσα, ενώ σε διεθνές επίπεδο απουσιάζει εδώ και δεκαετίες μια συνθετική θεώρηση των ερευνητικών προβλημάτων που θέτουν οι εξεταζόμενες μορφές, ώστε τόσο το νεότερο ανασκαφικό υλικό, όσο και οι επιμέρους εξελίξεις ως προς την τεκμηρίωση τεχνικών κατασκευής, μεθόδων στερέωσης ή αντιστήριξης και στυλιστικής / χρονολογικής αποτίμησης των γλυπτών να θέτουν επιτακτικά το αίτημα επικαιροποιημένης αναφοράς στο ζήτημα.

1.4. Διάρθρωση, μεθοδολογία και στόχοι της μελέτης

Η παρούσα μελέτη αφορά τη διαχρονική επισκόπηση γλυπτών που λειτουργούν ως φέροντα στοιχεία σε οικοδομήματα ή υπαινίσσονται -μέσω της στάσης τους- δομική λειτουργία. Αντικείμενο της αποτελεί η συνολική, συνθετική και κατά το δυνατόν πρωτότυπη αναφορά σε τούτο το ιδιαίτερο είδος αρχιτεκτονικής πλαστικής, που θα προκύψει κυρίως από την εκ νέου ερμηνευτική προσέγγιση του συναφούς αρχαιολογικού υλικού, αποσκοπώντας στην αποσαφήνιση ζητημάτων που άπτονται της δομικής, τυπολογικής, στυλιστικής και νοηματικής υπόστασης των εν λόγω δημιουργιών, δίχως να αγνοηθεί η ιδιαίτερης σημασίας μελέτη του κοινωνικο-πολιτικού πλαισίου στο οποίο τα τελευταία εγγράφονται. Αξίζει να επισημανθεί πως ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στα γλυπτά του ελληνικού χώρου, τα κατάλοιπα των οποίων εξετάζονται ενδελεχώς.

Η μελέτη της γλυπτικής με χαρακτηριστικά δομικού υποστηρίγματος, της συνιστάμενης κυρίως σε περίοπτες, σύμφυτες με πεσσό ή κίονα ή προσαρμοσμένες σε τοίχο μορφές, στοχεύει στη συνθετική ανάλυση του υλικού και στην επισήμανση επιμέρους κατασκευαστικών και ερμηνευτικών παραμέτρων. Καθίσταται προφανές πως η διαχρονική επισκόπηση γλυπτών με δομική λειτουργία προϋποθέτει «εξατομικευμένα» προβλήματα, προκύπτοντα από τις εκάστοτε ιδιομορφίες ενσωμάτωσης των φερουσών μορφών στο οικοδόμημα, την τεκτονική ή διακοσμητική λειτουργία τους, καθώς και τα σύνθετα μηνύματα που υπέφωσκαν στη δημιουργία τους.

Στην εισαγωγή (πρώτο κεφάλαιο) γίνεται αναφορά στη γραμματειακή και επιγραφική παράδοση, στην ορολογία και την τυπολογική διάκριση των φερουσών μορφών, καθώς και στην ιστορία της έρευνας, ενώ περιγράφονται η διάρθρωση και η στοχοθεσία της μελέτης.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζονται τα πρωιμότερα κατάλοιπα φερουσών μορφών στον ελληνικό χώρο και η διάδοση αυτού του είδους αρχιτεκτονικής πλαστικής κατά την αρχαϊκή περίοδο. Πέρα από την επισήμανση επιμέρους χαρακτηριστικών του δομικού ρόλου των εξεταζόμενων γλυπτών, διερευνώνται

ζητήματα που αφορούν τους τρόπους ενσωμάτωσής τους στα οικοδομήματα, καθώς και την τυπολογία, την εικονογραφία και την ερμηνεία τους. Η εμβάθυνση στα γλυπτά του ελληνικού χώρου, εκτός από τη δυνατότητα μιας διαχρονικής αναφοράς στο ζήτημα, δίδει το έναυσμα για τη διερεύνηση των προτύπων που αντλήθηκαν από τη νεοχετιτική, ασσυριακή και αιγυπτιακή τέχνη, καθώς και τους τρόπους αφομοίωσης και μετεξέλιξης αυτών των επιρροών από τους γλύπτες της μητροπολιτικής Ελλάδας. Επίσης αντικείμενο έρευνας αποτελεί η διάδοση της χρήσης φερουσών μορφών σε αρχαϊκά ιερά πέρα από το δελφικό, ιδίως σε περιοχές όπου έχουν εντοπιστεί γλυπτά με συναφή χαρακτηριστικά.

Στο τρίτο κεφάλαιο διερευνάται η διαμόρφωση και εξέλιξη δύο χαρακτηριστικών τύπων φέρουσας μορφής, του Άτλαντα και της κόρης, κατά την κλασική εποχή. Στην πρώτη περίπτωση επισημαίνονται τα δομικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά των Ατλάντων του Ολυμπίου στον Ακράγαντα, του πρώτου μνημείου που ενσωματώνει ανδρικές μορφές που φέρουν τα υπερκείμενα στοιχεία στα ανασηκωμένα σε κλειστή διάταξη χέρια τους. Ως προς την εξέλιξη του τύπου της κόρης, που αποκρυσταλλώνεται στα φέροντα γλυπτά του Ερεχθείου, τίθενται ζητήματα σχετικά με τη δομική λειτουργία, τους στυλιστικούς συγκερασμούς και τους συγκαιρινούς και διαχρονικούς συμβολισμούς που ενέπνευσαν τη χρήση του ως πρότυπο σε μεταγενέστερες περιόδους. Προς τούτο, διερευνώνται παράμετροι σχετικές με την προσγραφή του τύπου στο εικαστικό, πολιτικό και θρησκευτικό περιβάλλον της Αθήνας των κλασικών χρόνων και τις μεθόδους δομικής ενσωμάτωσης (στατική επάρκεια, χρήση εχίνου / άβακος) που αυτός καθιέρωσε. Επίσης εξετάζονται οι μεταβαλλόμενες -κατασκευαστικά, στυλιστικά και ερμηνευτικά- αξιοποιήσεις των παραπάνω τύπων στα τέλη της κλασικής εποχής, μέσω της αναφοράς στα δύο πρωιμότερα μνημεία που ενσωματώνουν γλυπτά σε ανάλογες στάσεις, δηλαδή το ηρώο στα Λίμυρα και το θέατρο στο Monte Iato.

Στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζονται οι περιπτώσεις φερουσών μορφών που χρησιμοποιήθηκαν στη διακόσμηση θεάτρων, ταφικών μνημείων και ιερών της ελληνιστικής εποχής. Η αξιοποίηση συγκεκριμένων τύπων σε σκηνικά οικοδομήματα θεάτρων θέτει κατασκευαστικά και ερμηνευτικά ζητήματα, η επανεξέταση των οποίων αποκαλύπτει άγνωστες πτυχές της σύνθεσης και διάδοσής τους. Ασφαλώς, από την ανάλυση των εικονογραφικών χαρακτηριστικών τους δεν θα μπορούσε να απουσιάζει η αναφορά σε γλυπτά της Σικελίας και της Μ. Ασίας, δεδομένου ότι διαμόρφωσαν τάσεις που λειτούργησαν επιδραστικά στην εξέλιξη της φέρουσας μορφής στη μητροπολιτική Ελλάδα. Ως προς τις διαφορετικές παραλλαγές του τύπου της καρνάτιδας σε ταφικά περιβάλλοντα αξίζει συνοπτικά να σημειωθεί πως η εμφάνισή του σε τάφους της Μεγάλης Ελλάδας, της Ρόδου και του βόρειου ελληνικού χώρου αξιολογείται τόσο επί τη βάση των στυλιστικών ιδιομορφιών του, δεδομένου ότι ενσωματώνει συνήθως αναδρομικά τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, όσο και αναφορικά προς τη χρονολόγηση, την πιθανολογούμενη αναφορά του σε προγενέστερα πρότυπα και τις εν γένει νοηματικές συνδηλώσεις του. Αναφορικά με τις ελευσινιακές κιστοφόρους έμφαση δίδεται στη δομική τους λειτουργία, όπως και στην ερμηνεία τους στα πλαίσια της δεδομένης λατρείας, στη λειτουργία τους σε

επίπεδο σκηνογραφίας και τελετουργικής εμπειρίας και στην ανάδειξη των επιμέρους στυλιστικών τους ιδιομορφιών. Επισημαίνεται πως, ομοίως προς άλλες περιπτώσεις, η τεκμηρίωση της χρονολόγησης των εξεταζόμενων γλυπτών είναι δυνατό να προκύψει και από τη διερεύνηση και διάκριση των οικοδομικών φάσεων των κτισμάτων που τα ενσωμάτωναν.

Στο πέμπτο κεφάλαιο εξετάζονται οι φέρουσες μορφές που κόσμησαν αθηναϊκά μνημεία της αυτοκρατορικής εποχής. Ειδικότερα γίνεται λόγος για τις καρυάτιδες του Εν Άστει Ελευσινίου και τις κόρες της Πλατείας Μητροπόλεως, δύο συνόλων για τα οποία διερευνώνται τα τεχνικά και στυλιστικά τους χαρακτηριστικά, όπως και η πιθανότητα προέλευσής τους από οικοδομήματα ευρισκόμενα εντός των ορίων ιερών άσκησης μυστηριακής λατρείας. Ακολούθως γίνεται αναφορά στις φέρουσες μορφές του διονυσιακού θεάτρου, σε δύο αδριάνειες γυναικείες κεφαλές με αυστηρορυθμικά χαρακτηριστικά και στα κολοσσικά γλυπτά που κόσμησαν τη βόρεια μνημειακή πρόσοψη του Ωδείου του Αγρίππα στον 2ο μ.Χ. αιώνα. Τα κατάλοιπα των παραπάνω γλυπτών εξετάζονται ενδελεχώς, προτείνονται νέες λύσεις για το δομικό ρόλο και τη χρονολόγησή τους, ενώ αναλύεται αδημοσίευτο και ελλιπώς δημοσιευμένο υλικό που προσφέρει μια πληρέστερη εικόνα για τη μορφή και τη διάρθρωσή τους στα οικοδομήματα που κοσμούσαν.

Στο έκτο κεφάλαιο αναλύονται οι φέρουσες μορφές που προέρχονται από κτίσματα της αυτοκρατορικής περιόδου, ευρισκόμενα εκτός Αθηνών. Πιο συγκεκριμένα, εξετάζονται κατάλοιπα μελών του διονυσιακού θιάσου που κόσμησαν σκηνικά οικοδομήματα στην Κόρινθο και τη Σπάρτη, αναλύεται η αντιγραφική παράδοση των κορών του Ερεχθείου με αφορμή τις κόρες της Κορίνθου και της Νικόπολης, μελετώνται οι κολοσσικές μορφές βαρβάρων σε Κόρινθο και Αθήνα και δίδεται η ευκαιρία μνείας στην εικονογραφική παράδοση του φέροντος «δεσμώτη» στη ρωμαϊκή γλυπτική, ενώ γίνεται αναφορά στις Αμαζόνες της έπαυλης του Ηρώδη Αττικού στην Εύα / Λουκού Κυνουρίας και σε διακοσμητικές φέρουσες μορφές που εντάσσονται σε οικοδομικές κατασκευές. Πέρα από τη συνεξέταση συμφύτων με πεσσούς μορφών, η χρήση των οποίων διευρύνεται κατά την αντωνίνεια και σεβήρια περίοδο, αξίζει να μνημονευθεί η παρουσίαση για πρώτη φορά στην έρευνα αδημοσίευτου υλικού, όπως των καταλοίπων βαρβάρων από την αθηναϊκή αγορά και δύο αποτμημάτων Αμαζόνων και ενός βάρου από την έπαυλη της Λουκούς.

Στο έβδομο κεφάλαιο γίνεται αναφορά σε φέρουσες μορφές της αυτοκρατορικής περιόδου από τον ιταλικό χώρο, τη Β. Αφρική και τη Μ. Ασία. Το υλικό κατανέμεται και εδώ με βάση το οικοδόμημα προέλευσης (σκηνικά οικοδομήματα θεάτρων, ταφικά μνημεία), με εξαίρεση το τελευταίο κεφάλαιο όπου εξετάζονται ανάγλυφοι και αμφίγλυφοι πεσσοί (προερχόμενοι κυρίως από κτήρια δημόσιου χαρακτήρα και ευρισκόμενα σε ιερά) με βασικό κριτήριο το δομικό τους ρόλο και την απομίμηση ή μη φέρουσας λειτουργίας από τις μορφές που τους κοσμούν.

Σε συναφές πλαίσιο εντάσσεται το επιλογικό μέρος της μελέτης (όγδοο κεφάλαιο), η αναφορά δηλαδή στις «Μαγεμένες» της Θεσσαλονίκης (Las Incantadas), μια ενδιαφέρουσα περίπτωση αμφίγλυφων πεσσών με ανοικτά ζητήματα

ως προς την αρχιτεκτονική διάρθρωση του κτηρίου ένταξής τους, του τοπογραφικού του προσδιορισμού και της ερμηνείας του γλυπτού διακόσμου του.

Η συμπερασματική αναφορά στο υλικό εστιάζει σε ζητήματα κατασκευαστικά και ερμηνευτικά με άξονα όχι πια την περιπτωσιακή αλλά τη συνθετική και με όρους διαχρονίας επισκόπησή του. Εδώ τα κριτήρια ανάλυσης αφορούν τη δομική λειτουργία και τις συνδηλώσεις των φερουσών μορφών, επί τη βάσει της αξιοποίησης συγκεκριμένων τύπων σε συναφή οικοδομήματα.

Οι στοχεύσεις της παρούσας μελέτης συνοψίζονται στα εξής ερευνητικά ζητούμενα: ταξινόμηση του υλικού με βάση το οικοδόμημα προέλευσης, περαιτέρω εμπάθυνση σε ζητήματα αρχιτεκτονικού περιβάλλοντος, ανάλυση της δομικής υπόστασης των εξεταζόμενων μορφών (χρήση μολυβδοχομημένων γόμφων / συνδέσμων, ζητήματα στατικότητας), μελέτη αδημοσίευτου υλικού και συσχετισμός του με τα γνωστά στην έρευνα ευρήματα, στυλιστική προσγραφή των γλυπτών στις εικαστικές τάσεις της εποχής τους, αναγωγές στη συγκαιρινή ή προγενέστερη εικονογραφική παράδοση, συνδυαστική ερμηνεία των θρησκευτικών / πολιτικών τους μηνυμάτων. Επισημαίνεται πως ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στα γλυπτά του ελληνικού χώρου, δεδομένου ότι προσφέρεται μέσω αυτών η ευκαιρία ενδελεχούς ανάλυσης του υλικού με όρους διαχρονίας. Η διάρθρωση της εργασίας καθορίζεται επί τη βάσει της χρονολογικής ακολουθίας των εξεταζόμενων μνημείων, πρακτική που υιοθετείται και στον κατάλογο του μελετηθέντος υλικού. Τα λήμματα του τελευταίου αναφέρονται σε γλυπτά ευρισκόμενα ή προερχόμενα από την μητροπολιτική Ελλάδα, για τα οποία στοιχειοθετείται ή πιθανολογείται εύλογα δομική λειτουργία ή απηχείται αυτή μέσω της στάσης τους.

2. Αρχαϊκή εποχή

2.1. Οι καθιστές μορφές του Πρινιά

Οι ασβεστολιθικές καθιστές μορφές στο ανώφλι της θύρας εισόδου του ναού Α του Πρινιά (**αρ. 1α-β, εικ. 4-13**) αποτελούν το πρωιμότερο παράδειγμα χρήσης φέρουσας μορφής στον ελλαδικό χώρο, αν και η δομική λειτουργία τους είναι περιορισμένη και οπωσδήποτε υποδεέστερη εν σχέσει με το διακοσμητικό τους χαρακτήρα. Ο ναός Α, με πρόσοψη στα ΝΑ, διέθετε πρόναο (βάθους 3 m) και τραπεζιώσχημο σηκό (διαστάσεων 5,93 / 6,35 x 9,70 m).⁴¹ Στην είσοδο προς τον τελευταίο διέβαινε κανείς κατώφλι (διαστάσεων 2.07 x 0.73 m) και δύο ημικίονες εκατέρωθεν του θυραίου ανοίγματος. Στο εσωτερικό του σηκού υπήρχε ορθογώνια εστία (διαστάσεων 2.40 x 1.40 m) ανάμεσα σε δύο αξονικούς κίονες και λίθινο θρανίο (διαστάσεων 1.48 x 0.23 x 0.30 m), στο μέσον περίπου του νότιου τοίχου, για το οποίο έχει πιθανολογηθεί ταύτιση με βάση λατρευτικού αγάλματος. Η συσχέτιση των γλυπτών με το ανώτερο μέρος του θυραίου ανοίγματος (το πιθανότερον της πρόσοψης) στοιχειοθετείται βάσει των διαστάσεων και της συναρμογής τους με υπερκείμενα και υποκείμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία.⁴² Οι καθιστές μορφές φορούσαν δαιδαλικό χιτώνα, ζωσμένο στη μέση και «επίβλημα» (ένα είδος κοντού πανωφοριού ή το αναδιπλωμένο ανώτερο μέρος του χιτώνας),⁴³ φέροντας στην κεφαλή τους πόλο. Ήσαν καθισμένες σε θρόνο χωρίς ερεισίνωτο και είχαν τοποθετημένους τους άκρους πόδες τους σε υποπόδιο. Η ανώτερη επιφάνεια του πόλου συνδεόταν με το υπερκείμενο στοιχείο μέσω δύο μολύβδινων πελεκίνων, τοποθετημένων σε παράλληλη διάταξη μεταξύ τους.

Τα γλυπτά στηρίζονταν σε ανώφλι κουφωμένο εσωτερικά, προφανώς για την ελάφρυνση του φερόμενου φορτίου (**εικ. 14**).⁴⁴ Στην ανώτερη επιφάνεια του ανωφλίου είχε απολαξευθεί αύλακα (βάθους 18 cm) με συγκλίνοντα τοιχώματα που απέληγε σε βραχύ πυθμένα, κάτωθι δε των καθισμάτων τούτη διευρυνόταν αποκτώντας διατομή κλειστής ωοειδούς καμπύλης. Στις πλευρικές επιφάνειες του υπερθύρου υπήρχαν ανάγλυφες παραστάσεις, συνιστάμενες σε έκαστη όψη σε δύο τριάδες ζώων που συνέκλιναν προς τον άξονα της θύρας (όπου είχε διαμορφωθεί πλαίσιο).⁴⁵ Στην κατώτερη όψη του είχαν αποδοθεί ανάγλυφα δύο μετωπικές όρθιες

⁴¹ Βλ. κυρίως Pernier 1908, 441-462, του ίδιου 1914, 19-47 και 1934, 171-177, Dinsmoor 1950, 46-47, D' Acunto 1995, 15-26, Prent 2005, 254-259, Lippolis-Livadiotti-Rocco 2007, 764-765 (αρ. 30.22).

⁴² Η άποψη του Karo (1922, 1796) πως οι κόρες έστεκαν αντίωτες επάνω από τον κεντρικό πεσσό της πρόσοψης παραμένει ατεκμηρίωτη, όπως και οι εκτιμήσεις των Kirsten (1940, 1146) και Καλπαξή (1976, 68) σχετικώς με την κατά μέτωπον διάταξη των γλυπτών στο οικοδόμημα.

⁴³ Για τον όρο βλ. Davaras 1972, 59-64, Lee 2015, 113. Για το δαιδαλικό ένδυμα βλ. Bieber 1934, 27-28, Harrison 1977, 37-48, της ίδιας 1991, 217-239, Ridgway 1984, 33-36, της ίδιας 1993, 154-155 σημ. 4.5).

⁴⁴ Βλ. κυρίως Pernier 1908, 459-462 (εικ. 14), του ίδιου 1914, 54-61 (εικ. 23), Beyer 1976, 27-29, 35-38, 57, 61-67, 127-130 (αρ. 25, πίν. 19.1, 21-22, 24, 29-30, 54), Adams 1978, 65-78 (πίν. 17-18), Floren 1987, 130-132, D' Acunto 1995, 33-38 (εικ. 12.2, 13, 16).

⁴⁵ Ειδικότερα, από την πλευρά της πρόσοψης της θύρας έχουν σωθεί επτά θραύσματα, στα οποία διακρίνονται αιλουροειδή σε κατατομή που στρέφουν τις κεφαλές προς τον θεατή, ενώ από την οπίσθια όψη τέσσερα θραύσματα που αποδίδουν βόσκοντα, «δικέρατα» σε κατατομή, ελάφια.

κόρες, οι οποίες έφεραν συναφή χαρακτηριστικά και ενδυμασία με τις ολόγλυφες καθιστές του ανώτερου μέρους του ανωφλίου (επιμέρους στοιχεία του διακόσμου στο χιτώνα τους είχαν αποδοθεί ζωγραφικά). Εν αντιθέσει προς τη στάση του κορμού και των γοφών, οι άκροι πόδες των μορφών ήσαν αποδοσμένοι σε κατατομή. Στη δεξιά εξ αυτών έχουν ενσωματωθεί εννέα αυθεντικά θραύσματα (η αριστερή είναι εξ ολοκλήρου συμπληρωμένη, τη εξαιρέσει ενός θραύσματος προερχόμενου από την πλαισίωση). Πρόσφατα εντοπίστηκε σε ανασκαφές γύρω από το ναό Α ένα ακόμη θραύσμα από ανάγλυφη κόρη, που σώζει τη δεξιά άκρα χείρα και μεγάλο τμήμα του χιτώνας στο επίπεδο των σκελών, το οποίο πιθανώς προέρχεται από τη δεξιά μορφή του ανωφλίου.⁴⁶ Το νέο θραύσμα αποκαλύπτει πως οι διαστάσεις του ανωφλίου ήσαν μεγαλύτερες απ' όσο τις είχε υπολογίσει -και αποκαταστήσει- ο Pernier. Οι ανάγλυφες κόρες έφεραν πόλο με ρομβοειδές κόσμημα στο κατώτερο μέρος, «επίβλημα» και δαιδαλικό χιτώνα ζωσμένο με φαρδιά ζώνη που είχε τονισμένο περίγραμμα και σφάλιζε στο κέντρο. Το ύψος εκάστης έφθανε τα 71,4 cm. Ο Beyer διέκρινε ανάγλυφες γυναικείες μορφές με πόλο σε δύο ακόμη θραύσματα,⁴⁷ ιδιαίτερα αποσπασματικά και με διαβρωμένη επιφάνεια, βάσει των οποίων τις αποκατέστησε γυμνές με το ένα τους χέρι στο στήθος και προβάλλουσες κάτω από ζώνη με μαϊάνδρο στην εσωτερική επιφάνεια του θυρώματος. Αν η εκτίμησή του γίνει δεκτή, καθίσταται προφανές πως το θυραίο άνοιγμα κοσμούσαν τρεις διαφορετικοί τύποι γυναικείων μορφών, το κοινό χαρακτηριστικό των οποίων ήταν ότι έφεραν πόλο στο κεφάλι.

Το κουφωμένο υπέρθυρο και οι απολαξευμένες εσωτερικές επιφάνειες των καθισμάτων καθιστούν σαφή την ανάγκη για μείωση των φερόμενων φορτίων. Για την ενίσχυση, μάλιστα, της σταθερότητας της όλης κατασκευής ο Pernier θεώρησε πως είχε τοποθετηθεί πάρινος κίονας στον άξονα του θυρώματος, αν και η απουσία ενδείξεων συναρμογής αυτού του στοιχείου στο ανώφλι αποδυναμώνει τον ισχυρισμό του.⁴⁸ Τούτων δοθέντων, καθίσταται σαφές πως η προσάρτηση των καθιστών μορφών στο ανώτατο στοιχείο του θυραίου ανοίγματος μάλλον λειτουργούσε υποστηρικτικά για τον «φέροντα οργανισμό» της όλης κατασκευής παρά συνεισέφερε ουσιαστικά στη στήριξη της ανωδομής, συνεπώς η φέρουσα λειτουργία τους διέθετε αναπόδραστα αμφίδρομο χαρακτήρα. Αξίζει να σημειωθεί πως ο άξονας των γλυπτών συνέπιπτε με τα κάθετα στοιχεία του πλαισίου του θυρώματος, γεγονός που διασφάλιζε την ομαλή κατανομή των φορτίων της κατασκευής και ενίσχυε τη σταθερότητα του υπερθύρου (ιδίως στο κεντρικό του τμήμα). Επίσης, δεν αποκλείεται να εισέρχονταν στις πλευρικές κοιλότητες του τελευταίου ξύλινες δοκοί, καθώς επεσήμανε ο Beyer, προκειμένου να μεταφερθεί μέρος των φορτίων αυτού στα φέροντα στοιχεία των πλευρικών τοίχων.⁴⁹

Ο προβληματισμός σχετικώς με τη θέση του θυρώματος που κοσμούσαν οι καθιστές μορφές, ήτοι της συσχέτισής του με το θυραίο άνοιγμα του προνάου ή του

⁴⁶ Pautasso 2003, 811-812 (εικ. 9b), Lefèvre-Novaro-Pautasso-Rizza-Lamazze 2013, 12-13 (εικ. 9, 11).

⁴⁷ Beyer 1976, 25, 126-127 (αρ. 23, πίν. 15.1, 17.3-4, 22).

⁴⁸ Pernier 1914, 173-176 (εικ. 2). Τη χρησιμότητα τούτου του στοιχείου αμφισβήτησαν οι Weickert (1929, 59) και Beyer 1976, 27 σημ. 89.

⁴⁹ Beyer 1976, 29.

σηκού, συνδέεται με τις διαφορετικές προτάσεις που έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί σχετικά με την αποκατάσταση της πρόσοψης του ναού Α. Ειδικότερα, ο Pernier θεώρησε πως το θύρωμα με τις καθιστές μορφές ήταν εκείνο του σηκού, οριοθετούταν δε από εισέχουσα ζώνη με μαιανδροειδή διάκοσμο,⁵⁰ αποκαθιστώντας στην πρόσοψη του ναού κεντρικό πεσσό εν παραστάσι που στήριζε την ανάγλυφη ζωφόρο των ιππέων (εικ. 15).⁵¹ Οι απολήξεις των παραστάδων ήσαν πεσσόμορφες, με αποτέλεσμα η ανωδομή να φαίνεται πως φέρεται από τρεις ιδιαιτέρως ενισχυμένους πεσσούς. Επάνω από τη ζωφόρο, σφίγγες στο κεντρικό τμήμα και έλικες στα πέρατα ολοκλήρωναν την κόσμηση της κύριας όψης του οικοδομήματος, το οποίο κάλυπτε επίπεδη στέγη. Κύριο επιχείρημα για την αποκατάσταση των πεσσών της πρόσοψης υπήρξε ο «λιθοσωρός» (ζώνη ακανόνιστων λιθαρίων) στα ανατολικά του προνάου, που θεωρήθηκε κατάλοιπο θεμελίωσης μιας μνημειώδους ανωδομής. Οι πλάκες της ζωφόρου των ιππέων βρέθηκαν μπροστά από τούτη τη θεμελίωση, οπότε ο Pernier πιθανολόγησε πως αποτελούσαν -πεσμένο από ψηλά στο έδαφος- μέρος της ανωδομής.⁵² Σε τούτο το «λιθοσωρό» διέκρινε επίσης κατάλοιπα του κεντρικού πεσσού, ακανόνιστου σχήματος και αποσπασματικά, ήτοι αρκετά διαφοροποιημένα από εκείνα της τοιχοδομίας του ναού που σώζονται ικανοποιητικά.

Το τελευταίο στοιχείο αποτέλεσε μέρος της κριτικής του Beyer, ο οποίος παρατήρησε ακόμη πως οι διαστάσεις των πλακών με τους ιππείς (ύψος 84,5 cm) και η απουσία τόρμων γόμφωσης ή αυλάκων μολυβδοχόησης στις επιφάνειες συναρμογής τους καθιστούν ανέφικτη την προέλευσή τους από την ανωδομή του κτηρίου. Θεώρησε τις ανάγλυφες πλάκες, λοιπόν, μέρος του κατώτερου τμήματος της τοιχοδομίας του ναού (εικ. 16), μια διακοσμητική ζωφόρο ορθοστατών που βρισκόταν κατά μήκος της βόρειας πλευράς του κτίσματος (στην κύρια όψη του αποκατέστησε ανάλογη ζωφόρο με αιλουροειδές, ελάφι και σφίγγα σε έκαστη πλευρά του θυραίου ανοίγματος).⁵³ Αξίζει να σημειωθεί πως η προέλευση των πλακών με τους ιππείς από την ανωδομή έχει επικριθεί από διάφορους μελετητές, οι οποίοι πιθανολόγησαν κατά καιρούς το συσχετισμό της με ζωφόρο ορθοστατών ή με αντίστοιχη κατά μήκος περιβόλου, βωμού ή κεκλιμένου επιπέδου.⁵⁴ Αντιθέτως, μια άλλη άποψη θεωρεί πως η ζωφόρος με τους ιππείς διέτρεχε το ανώτερο μέρος όλων των πλευρών του ναού, παραβλέποντας τις ενδεχόμενες επιπτώσεις των φερόμενων

⁵⁰ Pernier 1914, 62 (εικ. 25-26), Beyer 1976, 132 (αρ. 30).

⁵¹ Pernier 1914, 19-47, 75-91, 1934, 171-177. Για τη ζωφόρο των ιππέων βλ. κυρίως Pernier 1914, 48-54 (εικ. 19), Bookidis 1967, 269-275 (αρ. F 60), Beyer 1976, 123-126 (αρ. 18-21), D' Acunto 1995, 38-50. Στην επιφάνεια έδρασή τους, στο κατώτερο μέρος της οπίσθιας μη θεατής πλευράς, οι πλάκες με τους ιππείς έφεραν προέχουσα ζώνη (βάθους 8 cm). Τα «αρχαιότροπα» στυλιστικά χαρακτηριστικά τούτης της ζωφόρου θα δικαιολογούσαν μια πρωιμότερη χρονολόγηση εν σχέσει με το λοιπό γλυπτό διάκοσμο (γύρω στο 650 π.Χ. ή λίγο μεταγενέστερη), αν και ορισμένοι μελετητές τα αποδίδουν σε ιδιομορφίες του κρητικού εργαστηρίου (βλ. Adams 1978, 72-75).

⁵² Πρβλ. Pernier 1914, 20 (εικ. 2).

⁵³ Beyer 1976, 24-29 (πίν. 12, 22, 24). Για τα σωζόμενα θραύσματα της ζωφόρου ορθοστατών της πρόσοψης βλ. Beyer 1976, 122-123 (αρ. 12-17). Πρόσφατα ο D' Acunto (1995, 24-26 [εικ. 9]) προέβη στην αναδιάταξη των πλακών της ζωφόρου των ιππέων, εκτιμώντας πως τούτες κάλυπταν το ανατολικότερο τμήμα του βόρειου και νότιου τοίχου του οικοδομήματος και μέρος της πρόσοψης (ως το επίπεδο των δύο πλακών με σφίγγες που «δορυφορούσαν» το θυραίο άνοιγμα).

⁵⁴ Βλ. κυρίως Karo 1922, 1796, Kirsten 1940, 1146, Weickert 1929, 59-60, Adams 1978, 76-77, Ridgway 1993, 380-382 σημ. 9.10, Lefèvre-Novaro-Pautasso-Rizza-Lamaze 2013, 11.

φορτίων στη σχετικώς ισχνή -από ακατέργαστους λίθους- τοιχοδομία του.⁵⁵ Ο Beyer τοποθέτησε το θύρωμα με τις καθιστές μορφές στην πρόσοψη του ναού, για τον οποίο θεώρησε πως έφερε επικλινή (τρίρριχτη) στέγη. Με βάση αυτή την αποκατάσταση το άνοιγμα επάνω από το ανώφλι, όπου στηρίζονταν τα γλυπτά, «εγγραφόταν» σε ένα είδος πρώιμου αετώματος. Προς επίρρωση του ισχυρισμού του, ο Beyer επικαλέστηκε το όμοιο βάθος του ανωφλίου με εκείνο του (αποκατασταθέντος) θυραίου ανοίγματος της πρόσοψης (26 cm), εν αντιθέσει προς το αρκετά μεγαλύτερο της θύρας του σηκού (42 cm).

Την ύπαρξη δίρριχτης στέγης είχε υποστηρίξει νωρίτερα ο Stucchi,⁵⁶ ο οποίος αποκατέστησε την πρόσοψη με τρεις πεσσούς εν παραστάσι (αντί ενός του Pernier). Ο ίδιος μελετητής τοποθέτησε τα εξεταζόμενα γλυπτά στο θυραίο άνοιγμα του σηκού, όπου έφεραν οριζόντια ξύλινη δοκό άνωθεν του εγκάρσιου τοίχου της εισόδου (εικ. 17). Το ανώφλι με τις καθιστές μορφές δεν εντασσόταν σε θύρωμα αλλά ετίθετο σε εσοχή του ανώτερου μέρους του τοίχου, δίχως να υποστηρίζεται από κάποιο κάθετο στοιχείο. Η ζωφόρος των υπέων προέβαλλε επάνω από τους πεσσούς της πρόσοψης ακολουθώντας μια παράδοξη εν σχέση με το υφιστάμενο υλικό διάταξη, ήτοι εικόνιζε δύο συγκλίνουσες προς το κέντρο ομάδες υπέων αν και στις σωζόμενες πλάκες τεκμηριώνεται μόνο η προς τα αριστερά βάδιση των ίππων. Στο ανώτερο σημείο της στέγης απέληγαν δύο «αντωπές» έλικες, από τις οποίες αναφύονταν πτηνόμορφο στοιχείο.

Ο Watrous, ο οποίος ανέδειξε τις αιγυπτιακές επιρροές στη διαμόρφωση του οικοδομήματος και του γλυπτού του διακόσμου, διατήρησε τα βασικά χαρακτηριστικά της αποκατάστασης Pernier (επίπεδη στέγη, πεσσός εν παραστάσι στην πρόσοψη) συμπληρώνοντας δύο ορθοστάτες με κόσμηση σφιγγών εκατέρωθεν του θυραίου ανοίγματος (εικ. 18).⁵⁷ Επάνω από αυτό τοποθέτησε το ανώφλι με τις καθιστές μορφές, ακολουθώντας εν πολλοίς τη διαμόρφωση που είχε προτείνει ο Stucchi. Η επίπεδη στέγη, κατά την άποψη του Watrous, καθίστατο προτιμητέα δεδομένης της ύπαρξης εσχάρας στο εσωτερικό του ναού και της μη εύρεσης στοιχείων κεράμωσης στο χώρο.⁵⁸

Η τελευταία παρατήρηση, όπως και η διασπορά του γλυπτού διακόσμου που έφερε στο φως η ανασκαφή,⁵⁹ καθιστούν εύλογα επιμέρους στοιχεία της αποκατάστασης του Pernier, μολονότι είναι δύσκολο να στοιχειοθετηθεί η τοποθέτηση της ζωφόρου των υπέων σε ανώτερο μέρος του οικοδομήματος. Επίσης, η εντονότερη -σε σχέση με το λοιπό γλυπτό διάκοσμο- έκθεση στα φυσικά στοιχεία δεν ανιχνεύεται στις επιφάνειες τούτης της ζωφόρου, αν και θα αναμενόταν δεδομένης της εικαζόμενης προβεβλημένης της θέσης στην κύρια όψη του κτίσματος.⁶⁰ Ο γλυπτικός εξωραϊσμός του θυραίου ανοίγματος αποδόθηκε

⁵⁵ Dinsmoor 1950, 46-47, Bookidis 1967, 269-275 (αρ. F 60).

⁵⁶ Stucchi 1974, 89-119 (εικ. 5-9).

⁵⁷ Watrous 1998, 75-79 (εικ. 8.1).

⁵⁸ Πρβλ. Coldstream 1981, 345.

⁵⁹ Pernier 1914, 20 (εικ. 2).

⁶⁰ Adams 1978, 76.

πληρέστερα από τον Beyer,⁶¹ στον οποίο οφείλουμε και τη στοιχειοθέτηση της ιδέας για την ύπαρξη ζωφόρου ορθοστατών, εκτίμηση η οποία το πιθανότερον ισχύει και πρέπει να αξιολογείται από κοινού με τους βασικούς άξονες της αποκατάστασης Pernier.⁶² Επεκτείνοντας τον τελευταίο συλλογισμό, θα μπορούσαμε να αντιπροτείνουμε την ενσωμάτωση του γλυπτικά εξωραϊσμένου θυρώματος στην πρόσοψη του οικοδομήματος και τη στέγασή του με επίπεδη στέγη που διέθετε οπαίο επάνω από την εσχάρα. Σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο η κύρια όψη θα ήταν κλειστή, τη εξαιρέσει του θυραίου ανοίγματος, οι δε τοίχοι της θα κοσμούσαν στο κατώτερο τμήμα με ζωφόρο ορθοστατών, η οποία ενδεχομένως διέτρεχε και μέρος των πλευρικών τοίχων ή εκείνων του προνάου.⁶³ Οι παραπάνω προσεγγίσεις καθιστούν σαφές πως ορισμένα κρίσιμα ζητήματα σχετικά με τη διάρθρωση της πρόσοψης του ναού παραμένουν αναπόδραστα ανοικτά, αναμένεται δε στη διασάφησή τους να σταθούν αρωγοί μελλοντικά ανασκαφικά ευρήματα.

Οι καθιστές μορφές του Πρινιά λογίζονται συνήθως ως δημιουργίες του ύστερου 7^{ου} π.Χ. αιώνας,⁶⁴ εκτίμηση που στοιχειοθετείται χάρη στην πλαστικότερη απόδοση του σώματός τους σε σύγκριση με προγενέστερες μορφές σε συναφή στάση, όπως η καθιστή θεά από τη Γόρτυνα.⁶⁵ Στην ίδια διαπίστωση οδηγεί και η χρήση ανάγλυφης γραμμής για την απόδοση μέρους του διακόσμου, μιας και σε προγενέστερα γλυπτά εφαρμοζόταν μόνο εγχάραξη.⁶⁶ Επίσης, ο φυσιοκρατικός τρόπος που καλύπτει ο πόλος το κεφάλι αναδεικνύει μια βασική διαφοροποίηση από γλυπτά προηγούμενα κατά μία ή δύο δεκαετίες, όπως οι γυμνές γυναικείες μορφές με ψηλό κάλυμμα κεφαλής των πόρινων αναγλύφων της Γόρτυνας.⁶⁷ Ο γλύπτης των καθιστών μορφών του Πρινιά έπλασε με σαφήνεια τα επιμέρους χαρακτηριστικά των οφθαλμών, οι οποίοι δεν προβάλλουν πια μεγάλοι και διογκωμένοι, ενώ εύστοχα απεδόθη η μετάβαση από τα οφρυακά τόξα στη ρίζα της μύτης. Τούτα τα χαρακτηριστικά, όπως επίσης η στάση του σώματος και η απόθεση της άκρας χείρας σε γροθιά στο γόνυ, μαρτυρούν επιρροές από την αιγυπτιακή, τη βορειοσυριακή και την πρώιμη αρχαϊκή κυπριακή τέχνη, καθώς επεσήμανε η Adams.⁶⁸ Οι επιμέρους όγκοι του κορμού στα εξεταζόμενα έργα απεδόθησαν με φυσιοκρατική διάθεση, εν

⁶¹ Beyer 1976, 27-29 (πίν. 22).

⁶² Πρβλ. για την πειστικότητα της πρότασης Pautasso 2011, 101, Lefèvre-Novaro-Pautasso-Rizza-Lamaze 2013, 11.

⁶³ Στη δεύτερη περίπτωση, το ενδεχόμενο να διέτρεχε η ζωφόρος των ιπέων τους τοίχους του προνάου φαίνεται πως επιλύει εν μέρει το «αίνιγμα» της προς αριστερά βάδισης των αλόγων, δεδομένου ότι με τούτο τον τρόπο θα δημιουργείτο η αίσθηση μιας περιφερικής πομπής με αφετηρία και προορισμό τις εισόδους προνάου και σηκού.

⁶⁴ Jenkins 1936, 79-82, Adams 1978, 68, Blome 1982, 47-48, Rizza-Rizzo 1984, 230, Ridgway 1993, 381-382 σημ. 9.10. Πρωιότερο θεώρησαν το διάκοσμο οι Pernier (1914, 105, του ίδιου 1934, 175) και Beyer (1976, 36-37), χρονολογώντας τον στο πρώτο ήμισυ του 7^{ου} π.Χ. αιώνα, ενώ ο D' Acunto (1995, 41, του ίδιου 2008, 138) τον τοποθέτησε στα μέσα του 7^{ου} π.Χ. αιώνα.

⁶⁵ Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου 380. Βλ. Davaras 1972, 52 (αρ. 7, εικ. 23-24), Adams 1978, 19-29 (πίν. 10-11), Alford 1978, 151-154 (αρ. 1, εικ. 1-2), Blome 1982, 45 (πίν. 19.3).

⁶⁶ Πρβλ. ενδεικτικά τη διακόσμηση της κόρης της Auxerre (Louvre Ma 3098). Βλ. ενδεικτικά Lullies 1960, 36-37 (αρ. 6), Richter 1968, 32 (αρ. 18, εικ. 76-79), Adams 1978, 32-34 (πίν. 13a), Davaras 1972, 55 (αρ. 22, εικ. 9-10), Donohue 2005, 131-143 (εικ. 12, 14-20).

⁶⁷ Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου 379 / 385. Βλ. Rizza-Scrinari 1968, 156-157 (αρ. 8-9, πίν. 3-4), Davaras 1972, 53 (αρ. 16, εικ. 45), Adams 1978, 19-29 (πίν. 8-9), Blome 1982, 48 (πίν. 20.4).

⁶⁸ Adams 1978, 67-68, 70-71. Πρβλ. Watrous 1998, 77-79 για τις αιγυπτιακές επιρροές.

αντιθέσει προς το «διογκωμένο» διάφραγμα προγενέστερων έργων (όπως η κόρη από την Ελεύθερα),⁶⁹ ενώ η στάση του σώματος είναι συναφής με εκείνη της καθιστής μορφής από τα Γουλεδιανά.⁷⁰ Το κάθισμα της τελευταίας μοιάζει με εκείνο των εξεταζόμενων γλυπτών, όπως και με ένα πήλινο ομοίωμα θρόνου από τον Πρινιά,⁷¹ φανερώνοντας επιδράσεις από την αιγυπτιακή και τη βορειοσυριακή τέχνη.⁷² Το πλάσιμο της όρθιας ενδεδυμένης κόρης, στην κάτω πλευρά του υπερθύρου, παραπέμπει στυλιστικά στην ίδια περίοδο, η δε -μάλλον απροσδόκητη- στάση των χεριών της συναντάται σε ανάγλυφο πίνακα από τη Γόρτυνα με παράσταση δαιδαλικής γυναικείας μορφής.⁷³ Για την τεχνοτροπία των γυμνών κορών της εσωτερικής πλευράς του θυρώματος είναι δύσκολο να ειπωθεί κάτι με βεβαιότητα, δεδομένης της εκτεταμένης διάβρωσής τους, εντούτοις η σχετιζόμενη με βορειοσυριακά υποδείγματα στάση τους έχει μακρά διαδρομή στη δαιδαλική τέχνη και προσομοιάζει ιδιαίτερα σε εκείνες κρητικών πήλινων ειδωλίων του δευτέρου ημίσεως του 7^{ου} π.Χ. αιώνα.⁷⁴ Η διαμόρφωση του θυρώματος, στο οποίο εντάσσονται οι μορφές, παραπέμπει στις ανάγλυφες ή ζωγραφικά αποδοσμένες ψευδοθύρες αιγυπτιακών τάφων,⁷⁵ μολοντί δεν αποκλείεται να προσελήφθη το αιγυπτιακό υπόδειγμα μέσω φοινικικών μεταπλάσεων του, όπως εκείνη της «θεάς στο παράθυρο» που συναντούμε σε πλάκες από ελεφαντόδοντο από τη Nimrud.⁷⁶

Αξιοσημείωτη είναι η ομοιότητα των ζώων που κοσμούν τις ζωφόρους του υπερθύρου και τα ενδύματα των καθιστών μορφών με αντίστοιχα ύστερων πρωτοκορινθιακών και μελανόμορφων αγγείων, ιδίως της πρώιμης και μέσης περιόδου του κορινθιακού εργαστηρίου.⁷⁷ Τούτη η συνάφεια λειτουργεί επιρρωτικά στο ενδεχόμενο κατασκευής των γλυπτών στα τέλη του 7^{ου} π.Χ. αιώνα, αποκαλύπτοντας την ομοιότροπη αφομοίωση μοτίβων από την Εγγύς Ανατολή. Μάλιστα στη σύγχρονη και μεταγενέστερη κορινθιακή αγγειογραφία, καθώς προκύπτει και από ένα ΜΚ κιονωτό κρατήρα στο Detroit,⁷⁸ η διαμόρφωση επάλληλων ζωνών με ζώα και βραχύσωμους ιππείς που φέρουν κυκλικές ασπίδες αποκαλύπτει τη δημοφιλία και την αλληλεπίδραση των εικονογραφικών θεμάτων που χρησιμοποιήθηκαν στο διάκοσμο του ναού Α. Τα «δικέρατα» σε κατατομή ελάφια, εντούτοις, δεν μοιάζουν με τα αντίστοιχα του κορινθιακού κεραμεικού αλλά φέρουν στο νου τα αντίστοιχα πλακιδίων, καμωμένων με ελεφαντόδοντο, από την Εγγύς

⁶⁹ Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου 47. Βλ. Davaras 1972, 36-38, 56 (αρ. 29, εικ. 37-38), Adams 1978, 37-40 (πίν. 14-15), Alford 1978, 165-168 (αρ. 5, εικ. 6), Blome 1982, 46 (πίν. 20.2).

⁷⁰ Davaras 1972, 14-15, 18, 25-26, 53 (αρ. 17, εικ. 16-18), Adams 1978, 64-65 (πίν. 16), Alford 1978, 157-158 (αρ. 3, εικ. 4).

⁷¹ Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου 233. Βλ. Davaras 1972, 15 (εικ. 13-14).

⁷² Davaras 1972, 14-15, Adams 1978, 71.

⁷³ Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου 11407. Βλ. Rizza-Scrinari 1968, 170-171 (αρ. 125, πίν. 21).

⁷⁴ Πρβλ. Rizza-Scrinari 1968, 170 (αρ. 119, πίν. 21), Marinatos 2000, 30 (εικ. 1.38).

⁷⁵ Για τις αιγυπτιακές ψευδοθύρες βλ. ενδεικτικά Pérez Die 2010, 357-376, Manuelian 1998, 115-127.

⁷⁶ Πρβλ. Akurgal 1968, 144 (πίν. 38), Carter 1997, 80, 95 (εικ. 5).

⁷⁷ Πρβλ. ενδεικτικά Payne 1931, 277-278 (αρ. 146, 148, 156, πίν. 11-12), Boardman 2001, 216-217 (εικ. 378, 399).

⁷⁸ Detroit, Institute of Arts 24.119. Βλ. Madigan 2008, 3-5 (αρ. 3, εικ. 3-4). Πρβλ. Benson 1969, 114-115 (πίν. 37).

Ανατολή,⁷⁹ οι δε σφίγγες έχουν κοινά χαρακτηριστικά με εκείνες ανάγλυφων πίθων και μελανόμορφων αγγείων κρητικής προέλευσης.⁸⁰

Η απομίμηση δομικής λειτουργίας στις εξεταζόμενες μορφές έλκει την καταγωγή της κυρίως από τη νεοχετιτική και ασσυριακή τέχνη. Στο Tell Halaf της βορειοανατολικής Συρίας δύο μετωπικές κολοσσικές ανδρικές μορφές από βασάλτη και μία γυναικεία στήριζαν -με την παρεμβολή ψηλών κυλινδρικών καλυμμάτων κεφαλής- τον θριγκό μνημειακού προστώου, βαίνοντας έκαστη σε βάση που είχε τη μορφή λέοντος ή ταύρου (εικ. 19).⁸¹ Στο μέσον περίπου της ράχης των τελευταίων υψωνόταν τετράπλευρο βάθρο που έφερε την πλίνθο του ολόγλυφου αγάλματος, το οποίο συναρμοζόταν μέσω τετράπλευρου τόρμου με το κάλυμμα κεφαλής (που διέθετε ανάλογη προεξοχή) και με μεταλλικούς συνδέσμους με τα στοιχεία της ανωδομής. Η παρουσία θεοτήτων στην πρόσοψη του ιερού ανακτόρου (Bit Hilani) είχε προφανώς αποτροπαϊκό χαρακτήρα, η δε ενσωμάτωσή τους στο κτίσμα απέδιδε σε μνημειώδη κλίμακα την παλαιά συνήθεια χρησιμοποίησης φερουσών μορφών ως διακοσμητικά στοιχεία σε μικρότερες κατασκευές (π.χ. κλίνες ή θρόνους).⁸² Οι φέρουσες θεότητες του Tell Halaf χρονολογούνται συνήθως στο δεύτερο ήμισυ του 9^{ου} π.Χ. αιώνα, αν και ο Akurgal τις θεωρούσε μεταγενέστερες (τις χρονολόγησε στα 730-700 π.Χ.).⁸³ Καθίσταται προφανές πως τα γλυπτά του Πρινιά δεν απομιμούνται τη θεϊκή τριάδα του παραπάνω οικοδομήματος, αφομοιώνουν όμως την εικονογραφική παράδοση στην οποία αυτή εντάσσεται, υιοθετώντας την τάση αξιοποίησης μοτίβων με μακρά διαδρομή στις διακοσμητικές τέχνες στο πεδίο της αρχιτεκτονικής. Δομική λειτουργία έχει πιθανολογηθεί, επίσης, για δέκα αλαβάστρινα αγάλματα θεοτήτων από την ασσυριακή πόλη Dur-Sharrukin (Khorsabad), τα οποία χρονολογούνται στην εποχή του Σαργών Β' (721-705 π.Χ.).⁸⁴ Εντοπίστηκαν σε αίθριο ανακτορικού χώρου, προορισμένου για θρησκευτικές εκδηλώσεις, ως εκ τούτου δεν αποκλείεται να δορυφορούσαν ανά ζεύγη τις εισόδους του ιερού. Πρόκειται για γενειοφόρους θεούς με ποδήρη ενδύματα, η κεφαλή των οποίων καλυπτόταν με κοσμημένους με κέρατα καλάθους που απέληγαν σε αβακόσχημες διαπλατύνσεις (εικ. 20). Στην ανώτερη επιφάνεια των τελευταίων ανιχνεύονται ανομοιογενούς μεγέθους «υποδοχές» που υπαινίσσονται δομική λειτουργία, μολονότι εξίσου πιθανό είναι το ενδεχόμενο να φερόταν σε αυτές κάποιο αντικείμενο. Αν τα εν λόγω (φυσικού μεγέθους) γλυπτά είχαν πράγματι φέρουσα λειτουργία, το πιθανότερο είναι να υπόκειντο κάποιου αρχιτεκτονικού στοιχείου ως ελεύθερα στηρίγματα, μιας και η καλώς καμωμένη οπίσθια όψη τους δεν πείθει για την «αγκύρωσή» τους σε τοίχο ή πεσσό.

⁷⁹ Πρβλ. ενδεικτικά Barnett 1948, 4 (πίν. 2). Πρβλ. Poulsen (1912, 87 [εικ. 86]), όπου «δικέρατο» σε κατατομή ελάφι αποδίδεται σε χάλκινη ροδιακή φιάλη, και Kunze (1931, 27 [αρ. 54, πίν. 42]) για την απόδοση ανάλογου θέματος σε χάλκινη κρητική ασπίδα.

⁸⁰ Πρβλ. Levi 1931a, 72-73 (εικ. 50), Dunbabin 1952, 153-158 (πίν. 28.1, 28.3), Brock 1957, 111-112 (αρ. 1299, πίν. 101), Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη 2005, 367.

⁸¹ Βλ. κυρίως Moortgat 1955, 22-26, 110-116 (αρ. Βc 1-6, πίν. 120-135), του ίδιου 1973, 209-216 (εικ. 1-2), Schmidt-Colinet 1977, 12-13, Schmidt 1982, 33-36.

⁸² Βλ. Kyrieleis 1969, 68-72, Schmidt-Colinet 1977, 11-18.

⁸³ Akurgal 1968, 114-119, Schmidt 1982, 41-48.

⁸⁴ Βλ. κυρίως Kyrieleis 1969, 70, Strommenger 1970, 23-24 (αρ. 6, εικ. 13, πίν. 11-14, 15a-b), Moortgat 1973, 213 σημ. 8a (εικ. 4), Schmidt-Colinet 1977, 14, Schmidt 1982, 41.

Τα παραπάνω έργα απηχούν εικονογραφικά τη μακρόχρονη παράδοση ενσωμάτωσης θεϊκών μορφών σε προσόψεις κτηρίων, πρακτική δημοφιλής σε πολιτισμούς της Εγγύς ανατολής και στην Αίγυπτο, μολονότι σε τούτες τις περιπτώσεις απουσιάζει ο δομικός χαρακτήρας των γλυπτών. Αξίζει ωστόσο να μνημονευθεί ενδεικτικά η πρόσοψη του βαβυλωνιακού ναού της Ινάννας στην Ουρούκ, ένα μνημείο του 15^{ου} π.Χ. αιώνα που ανήγειρε ο Κασσίτης ηγεμών Karaindaš, όπου διαμορφώνονταν ορθογώνιες κόγχες στις οποίες εντάσσονταν κολοσσικές μορφές ανδρικών και γυναικείων θεοτήτων (εικ. 21).⁸⁵ Οι τελευταίες, όπως και εν συνόλω η πρόσοψη, είχαν κατασκευαστεί από οπτοπλίνθους, φαινομενικά δε στήριζαν με τα καλύμματα της κεφαλής τους το ανώτερο μέρος της κόγχης. Επόμενο είναι να υποθέσει κανείς πως τα εν λόγω κολοσσικά γλυπτά και άλλα παρεμφερή παραδείγματα από την Εγγύς Ανατολή και την Αίγυπτο, όπου θεϊκές μορφές διακοσμούσαν συνήθως τις εξωτερικές όψεις γιγάντιων πεσσών,⁸⁶ οδήγησαν στη διαμόρφωση προσόψεων με γλυπτά ως ελεύθερα αρχιτεκτονικά στηρίγματα, εξέλιξη που έμελλε να λειτουργήσει επιδραστικά στην ελληνική γλυπτική από τους πρωιμότερους χρόνους «διάπλασης» της.

Η παρουσία καθιστών θεοτήτων στην ανωδομή κτισμάτων δεν συναντάται μόνο στον Πρινιά, καθώς αποκαλύπτει ένα πήλινο ομοίωμα κρηναίου οικοδομήματος από την Ηφαιστία της Λήμνου που χρονολογείται στα τέλη του 8^{ου} ή στις αρχές του 7^{ου} π.Χ. αιώνα (εικ. 22).⁸⁷ Στην πρόσοψη της κρήνης, στο ανώτερο τμήμα ενός από τους τοίχους που χώριζαν τους επιμέρους χώρους αυτής, διακρίνεται καθιστή σε θρόνο γυναικεία μορφή (προφανώς θεά), κατενώπιον αποδοσμένη και φέρουσα ποδήρη χιτώνα και πόλο, η κεφαλή της οποίας καλύπτει μέρος της σίμης του οικοδομήματος. Αυτή δεν απομεινιάται φέρουσα λειτουργία (αν και είχε ανασηκωμένα τα χέρια) αλλά στέκει ως αποτροπαϊκό σύμβολο στην πρόσοψη της κρήνης, λειτουργώντας προφανώς ως φύλακας των εισόδων του οικοδομήματος. Μια ακόμη μετωπική γυναικεία μορφή, όρθια αυτή τη φορά, κοσμούσε τον αριστερό πλευρικό τοίχο της κατασκευής. Και τούτη είχε ανασηκωμένα τα χέρια, μια στάση που πιθανότατα αναφέρεται σε επιφάνεια θεότητας. Καθίσταται προφανής ο συσχετισμός της διάταξης των παραπάνω μορφών με ανάλογες διαμορφώσεις προσόψεων στην Εγγύς Ανατολή, συνάφεια που ισχύει και στην περίπτωση των γλυπτών του Πρινιά, που πρέπει επίσης να λογίζονται ως προστάτιδες της εισόδου του ναού.

Η ταύτιση των τελευταίων με θεές είναι βέβαιη, όπως και των γυναικείων μορφών που κοσμούν την κατώτερη επιφάνεια του ανωφλίου και τις εσωτερικές πλευρές του θυρώματος. Αξίζει να σημειωθεί πως η παρουσία φερουσών θεαινών στην είσοδο του ναού Α προκύπτει ως αποτέλεσμα των βορειοσυριακών καταβολών του διακόσμου του και δεν απαντά στη μεταγενέστερη εξέλιξη της φέρουσας μορφής στον ελληνικό χώρο. Οι καθιστές μορφές βάνουν επί υπερθύρου κοσμημένου με ζωφόρους ζώων, γεγονός που πείθει για την -έμμεση έστω- αναφορά τους στις

⁸⁵ Βλ. Hroudá 1971, 185 (εικ. 78), Schmidt 1982, 40-41.

⁸⁶ Schmidt-Colinet 1977, 11.

⁸⁷ Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 19264. Βλ. Pernier 1934, 177 (πίν. 20b), Schmidt 1982, 71, Beschi 2005, 101-103 (αρ. 2, πίν. 5-8), Ficuciello 2013, 140 (εικ. 65b).

ιδιότητες της Πότνιας Θηρών.⁸⁸ Δεν αποκλείεται να συμβαίνει το ίδιο και με τις όρθιες κόρες (ενδεδυμένη και μη) του θυρώματος, στις οποίες η αντιπαραβολή με ζωφόρους ζώων θα μπορούσε επίσης να υποδηλώνει την κυριαρχία τους επί της άγριας και άλογης φύσης. Εντούτοις τα διαφορετικά χαρακτηριστικά των θεαινών του θυρώματος πείθουν για τη διάκριση μεταξύ τους, ήτοι είναι πιθανότερο να αναφέρεται ο διάκοσμος σε τρεις θηλυκές θεότητες παρά να υποδηλώνει τις τρεις υποστάσεις μιας θεότητας. Το γεγονός ότι οι ενδεδυμένες εξ αυτών έχουν παρεμφερή χαρακτηριστικά δεν πρέπει να λογίζεται ως τεκμήριο ταυτισμού τους, μιας και ανιχνεύονται διαφοροποιήσεις στην απόδοση του πόλου και του ενδύματός τους (ικανές να στοιχειοθετήσουν εικονογραφικές αποκλίσεις). Ασφαλώς, η διπλή απόδοση καθεμίας από τις παραπάνω θεότητες είναι πιθανό να αναφέρεται στη διπλή υπόσταση της λατρείας ή των ιδιοτήτων που την χαρακτηρίζαν.⁸⁹

Είναι δύσκολο να διατυπωθούν πειστικές υποθέσεις σχετικά με το όνομα της θεάς προς τιμήν της οποίας είχε ανεγερθεί ο ναός Α, όπως και για τον πιθανό συσχετισμό της με κάποια από τις μορφές του θυρώματος (κυρίως με τις καθιστές του ανωφλίου). Οι περισσότεροι μελετητές θεωρούν πως το χαμηλό θρανίο στο νότιο τοίχο του σηκού χρησιμοποιούταν ως βάθρο λατρευτικού αγάλματος, δεν διαθέτουμε όμως κανένα ίχνος του τελευταίου ή ένδειξη για τη μορφή του.⁹⁰ Ο Pernier υπέθεσε πως ο ναός ήταν αφιερωμένος στη Ρέα, ταύτισε δε τις καθιστές μορφές με Πότνιες Θηρών και εκείνες του θυρώματος με τις Δίκτυνα και Βριτόμαρτι, οι δε Nilson και Pautasso θεώρησαν πιθανότερο να είναι η κατεξοχήν λατρευόμενη θεότητα του ναού η Άρτεμις (ως Πότνια Θηρών).⁹¹ Οι παραπάνω πιθανολογήσεις είναι εύλογες, μολονότι δύσκολα στοιχειοθετήσιμες. Η συσχέτιση της ζωφόρου των ιππέων με τον διάκοσμο του θυρώματος βασίζεται, προφανώς, στο αυξημένο κύρος της αντίστοιχης κοινωνικής τάξης στα πλαίσια της αριστοκρατικής πολιτείας,⁹² εκτίμηση που καθίσταται ευλογότερη αν αναλογιστεί κανείς πως στο εσωτερικό των ναών πραγματοποιούνταν δείπνα στα οποία συμμετείχαν μέλη της εγχώριας ελίτ.⁹³ Τα λιγιστά σχετικά όστρακα που έχουν εντοπιστεί στο σηκό του ναού Α, ανάμεσα στα οποία θραύσματα αγγείων πόσεως και ανάγλυφων πίθων,⁹⁴ καθώς και τα αποτμήματα οστών ζώων και απανθρακωμένου ξύλου αποτελούν ενδείξεις για την τέλεση τελετουργικών δείπνων εντός των ορίων του, μολονότι δείχνουν ανεπαρκείς για τον χαρακτηρισμό του ως «ανδρείον».⁹⁵ Ωστόσο, η ένταξη της ζωφόρου των ιππέων στο

⁸⁸ Πρβλ. Christou 1968, 41-42. Αξίζει να επισημανθεί η εύρεση ενός ανάγλυφου πίθου στην είσοδο του ναού, ο λαϊμός του οποίου κοσμούταν με παράστασεις φτερωτής Πότνιας Θηρών εκατέρωθεν της οποίας έστεκαν άλογα ανασηκωμένα στα δύο τους πόδια (βλ. Pernier 1914, 66-70 [εικ. 36-39], Levi 1945, 31 [πίν. 32]).

⁸⁹ Christou 1968, 47-48.

⁹⁰ Pernier 1914, 32-34, Kirsten 1940, 1149-50, Beyer 1976, 37. Πρόσφατα η Pautasso (2011, 104-105) πιθανολόγησε πως τούτο ομοιάζε με ένα πήλινο τροχήλατο ειδώλιο γυναικείας μορφής από τη Γόρτυνα (Rizza-Scrinari 1968, 75 [αρ. 102, πίν. 18]). Για την τυπολογία και τη σύνδεση τούτων των ειδωλίων με συγκεκριμένες θεότητες βλ. Κούρου 2002, 351-368.

⁹¹ Pernier 1914, 54-63, 91, 110-11, Nilsson 1950, 455, Pautasso 2011, 105.

⁹² Πρβλ. D' Acunto 1995, 44-50, του ίδιου 2008, 138-140.

⁹³ Marinatos 2000, 71-79.

⁹⁴ Pernier 1914, 65-74 (εικ. 34, 40-41).

⁹⁵ Πρβλ. την αντίθετη άποψη των Carter (1997, 86-96) και Koehl (1997, 137-149).

γλυπτικό διάκοσμο του ναού Α δεν αποκλείεται να υπαινίσσεται τον συσχετισμό τους σε λατρευτικό επίπεδο με την τιμώμενη θεά, ιδίως αν η γυμνότητά τους εκληφθεί ως ένδειξη μυητικής ή διαβατήριας τελετουργίας,⁹⁶ αν και έχει επίσης υποστηριχθεί -όχι πειστικά- ο συσχετισμός τους με Κουρήτες.⁹⁷

2.2. Φέρουσες μορφές σε θησαυρούς των Δελφών

α. Οι «τέως Κνίδιες»

Οι φέρουσες κόρες των δελφικών θησαυρών αποτελούν τα πρωιμότερα παραδείγματα χρήσης γλυπτών ως ελεύθερα αρχιτεκτονικά στηρίγματα στον ελληνικό χώρο. Από τα σωζόμενα θραύσματα στοιχειοθετείται η κόσμηση τριών τουλάχιστον κτηρίων με φέρουσες μορφές, αν και μόνο στην περίπτωση του θησαυρού των Σιφνίων τεκμαίρεται ο συσχετισμός των γλυπτών με το οικοδόμημα προέλευσης. Η αναθηματική επιγραφή του επιστυλίου στο θησαυρό των Κνιδίων, η οποία αναφέρει πως τούτοι «τὸν θησαυρὸν τόνδε καὶ τάγαλμα[τα Ἀπόλλωνι Πυθίωι [ἀνέθεν] δεκάτ[αν ἀπὸ τῶμ πολεμί]ων»,⁹⁸ στάθηκε αφορμή για την απόδοση στο διάκοσμο του κτηρίου μιας κεφαλής και δύο αποσπασματικών κορών, μολονότι στυλιστικές και χρονολογικές αποκλίσεις υπονομεύουν αυτό το συσχετισμό. Τα λιγιστά κατάλοιπα του θησαυρού, που χρονολογείται στα μέσα του 6^{ου} π.Χ. αιώνα, περιλαμβάνουν ένα τμήμα ασβεστολιθικής θεμελίωσης (διαστάσεων 5,13 x 6,60 m), αποτελούμενο από πολυγωνικούς λίθους δίχως αναθύρωση στις επιφάνειες αρμογής. Επάνω από αυτούς είχε δομηθεί μαρμάρινος ναῖσκος εν παραστάσι, με πρόσοψη προς ανατολάς, ο τοίχος του οποίου αποτελείτο από εναλλασσόμενες στρώσεις χαμηλών διατόνων και ψηλών δρομικών λίθων (ψευδοϊσόδομο σύστημα) που έβαιναν επί σπείρας.

Η κεφαλή 1203 («τέως Κνίδια») εικονίζει γυναικεία μορφή που είχε ένθετους τους οφθαλμούς και φορούσε πόλο (αρ. 2α, εικ. 23-28). Όταν τεκμηριώθηκε ο συσχετισμός θραυσμάτων από την περιοχή του ώμου και της ράχης, όπου κατέρχονταν ψηφοειδείς βόστρυχοι, με τους κορμούς των κορών που συνήθως λογίζονται ως φέρουσες μορφές του θησαυρού των Κνιδίων, κατέστη προφανές πως τούτη η κεφαλή δεν θα μπορούσε να προέρχεται από αυτές δεδομένης της διαφοροποίησης των βοστρύχων που ξεκινούσαν πίσω από τα αυτιά της (τούτοι ήσαν συμπαγείς και διακρίνονταν με κυματοειδείς ρηχές αυλακώσεις).⁹⁹ Ο αποσυσχετισμός της κεφαλής από το οικοδόμημα που αφιέρωσαν οι Κνίδιοι στο δελφικό ιερό στοιχειοθετείται και από τη στυλιστική αποτίμηση της πρώτης, μιας και τούτη

⁹⁶ Pautasso 2011, 102-103.

⁹⁷ Watrous 1998, 78-79.

⁹⁸ Bourguet 1929, 151-153 (αρ. 289), Salviat 1977, 23-36, Bommelaer 2015, 168-169. Τη συμπλήρωση «[ἀνέθηκεν] δεκάτ[αν ὁ δάμος ὁ Κνιδί]ων» πρότεινε ο Roux (1963, 67-68). Για τα κατάλοιπα και τη μορφή του οικοδομήματος βλ. κυρίως Dinsmoor 1913, 5-83, του ίδιου 1950, 138-139, Gruben 2000, 95-99, Hering 2015, 86-89 (αρ. 29).

⁹⁹ Η πιθανότητα να σχετίζεται η κεφαλή της «τέως Κνιδίας» με έναν από τους κορμούς των κορών του θησαυρού των Σιφνίων, καθώς επισημάνθηκε από τον Croissant (1983, 82), δεν μπορεί να σταθεί λόγω των διαφορών τεχνοτροπίας και μεγέθους ανάμεσα στα αντιπαραβαλλόμενα έργα (πρβλ. Daux-Hansen 1987, 152-153).

αποκαλύπτει πως η κατασκευή της έπεται κατά μία ή δύο δεκαετίες εκείνης του θησαυρού. Ειδικότερα, η «τέως Κνίδια» παρουσιάζει αναλογίες με την «κεφαλή Βουλγαρίδη»,¹⁰⁰ ένα έργο από θασιακό μάρμαρο με παρεμφερές μειδιάμα, αποστρογγυλεμένα χαρακτηριστικά, ένθετους οφθαλμούς και ρηχούς αναγλυφικά βοστρύχους με αξονική αύλακα στα νώτα. Το εν λόγω γλυπτό, που χρονολογείται στη δεκαετία 530-520 π.Χ., αποτελεί πιθανώς προϊόν θασιακού εργαστηρίου με αναφορές στην παριανή και χιακή γλυπτική παράδοση της εποχής. Με την τελευταία σχετίζεται, πιθανότατα, η Νίκη 693 του Μουσείου Ακροπόλεως,¹⁰¹ η διάρθρωση της κόμης της οποίας (ιδίως στο πρόσθιο μέρος της κεφαλής) παρουσιάζει συνάφειες με εκείνη της «τέως Κνιδίας». Η δαντελωτή απόληξη της κόμης επάνω από το μέτωπο, που ακολουθείται από ελικοειδείς βοστρύχους σε κάθετη διάταξη («φυόμενους» από τη στεφάνη), αποτελεί χαρακτηριστικό του χιακού εργαστηρίου που παρατηρείται και σε μεταγενέστερα έργα, όπως στην κόρη 675 του Μουσείου Ακροπόλεως (τούτη χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα).¹⁰² Επί τη βάσει των τελευταίων επισημάνσεων δεν αποκλείεται το ενδεχόμενο κατασκευής της «τέως Κνιδίας» από Χίο καλλιτέχνη, καθώς υποστήριξε ο Floren, εκτιμώντας πως τούτη ενσωμάτωνε και εξέλιξε βασικά χαρακτηριστικά της Νίκης του Αρχέρμου.¹⁰³ Ωστόσο, ασφαλέστερο θα ήταν να αποδώσουμε το γλυπτό σε εργαστήριο του ανατολικού νησιωτικού χώρου με αναφορές στην κυκλαδική (ιδίως παριανή) γλυπτική παράδοση.¹⁰⁴ Σε τούτα τα πλαίσια, αξίζει να σημειωθεί η ομοιότητα της «τέως Κνιδίας» με την κόρη 682 του Μουσείου Ακροπόλεως, ενός γλυπτού που απηχεί την εργασία βορειο-ιωνικών εργαστηρίων.¹⁰⁵ Τα στυλιστικά χαρακτηριστικά της κεφαλής καθιστούν πιθανότερη τη χρονολόγησή της στη δεκαετία 540-530 π.Χ.,¹⁰⁶ αν και η απουσία θραυσμάτων

¹⁰⁰ Baseler Antikemuseum BS 245. Βλ. κυρίως Boschung 1985, 145-156 (πίν. 33-35), Karakasi 2001, 96-98 (πίν. 86).

¹⁰¹ Βλ. κυρίως Langlotz-Schuchhardt-Schrader 1939, 118 (αρ. 68, πίν. 88, εικ. 73), Payne-Young 1950, 62 (πίν. 50.4, 120.3-4).

¹⁰² Βλ. κυρίως Langlotz-Schuchhardt-Schrader 1939, 91-93 (αρ. 43, πίν. 60-61), Raubitschek 1949, 14-15, 486 (αρ. 9), Payne-Young 1950, 31 (πίν. 49.3-5, 50.1-3), Richter 1968, 79-80 (αρ. 123, εικ. 394-397), Μπρούσκαρη 1974, 66 (εικ. 116-117).

¹⁰³ Floren 1987, 338. Για τη Νίκη του Αρχέρμου (ΕΑΜ 21) βλ. κυρίως Μουστάκα 2014, 36-41 (αρ. Ι.1.13. εικ. 58-69, σχέδ. 3-4).

¹⁰⁴ Πρβλ. Holtzmann 1977, 295-304, Barlou 2014, 134 για τις περιπτώσεις έργων, μεταξύ των οποίων και της «τέως Κνιδίας», που φαίνεται πως απηχούν ένα μεικτό παριανό-χιακό στυλ.

¹⁰⁵ Βλ. κυρίως Langlotz-Schuchhardt-Schrader 1939, 86-90 (αρ. 41, πίν. 53-56, εικ. 52-57), Payne-Young 1950, 27-28, 57 (πίν. 40-41, 42.1, 43.2), Richter 1968, 73-75 (αρ. 116, εικ. 362-367), Μπρούσκαρη 1974, 68-69 (εικ. 124).

¹⁰⁶ Βλ. Isler-Kerényi 1969, 78, Boschung 1985, 151. Νωρίτερα (550-540 π.Χ.) χρονολόγησε την κεφαλή η Richter (1958, 92-106, της ίδιας 1968, 57 [αρ. 86]), οι Langlotz (1975, 63) και Himmelmann-Wildschütz (1965, 40) την τοποθέτησαν στα 540 π.Χ., ενώ μία δεκαετία αργότερα τη χρονολόγησαν οι De la Coste-Messelière (1970, 141) και Rolley (2006, 319). Ο Darsow (1950, 119-134) υποστήριξε μια ακόμη χαμηλότερη χρονολόγηση, γύρω στο 520-510 π.Χ., αν και η άποψή του δεν είναι πειστική. Ιδιαίτερα προβληματική είναι η θεώρηση των Francis-Vickers (1983, 54-67 [ιδίως 62-65]), οι οποίοι εκτιμούν πως η κατασκευή των δελφικών κορών έπεται των μηδικών πολέμων, δεδομένου ότι παραβλέπει τις στυλιστικές αποκλίσεις μεταξύ των ιδίων των έργων, αναθεωρώντας βασικά στάδια της εξέλιξης της ελληνικής γλυπτικής των αρχαϊκών και πρώιμων κλασικών χρόνων (όλα τούτα, δίχως να αντιπροτείνει κάποιο εναλλακτικό σύστημα χρονολόγησης). Η ερμηνευτική προσέγγιση των γραμματειακών πηγών, βάσει των οποίων διατυπώνεται η παραπάνω πρόταση, πρωταρχικό στόχο έχει να αναδείξει την ορθότητα της βιτρουβιανής θεώρησης περί «*exemplar*

από τον κορμό στον οποίο ανήκε, όπως και η αδυναμία συσχέτισής της με συγκεκριμένο οικοδόμημα, καθιστούν δυσχερή τη διατύπωση ακριβέστερων προσεγγίσεων. Ως προς το οικοδόμημα προέλευσης έχει πιθανολογηθεί πως θα μπορούσε να έχει κατεδαφιστεί σε μεταγενέστερο χρόνο για να εξοικονομήσει το ιερατείο χώρο για νέα αναθήματα,¹⁰⁷ εκτίμηση όχι απίθανη αν αναλογιστεί κανείς πως κατεδαφίσαις κτισμάτων πριν από την εκτέλεση μεγάλων οικοδομικών έργων μαρτυρούνται ήδη από την εποχή της ανακατασκευής του ναού του Απόλλωνος (525-505 π.Χ).¹⁰⁸

Σε πάριση μορφή της «τέως Κνιδίας» είχε αποδοθεί παλαιότερα το θραύσμα κεφαλής 459 (αρ. 2β, εικ. 29), το οποίο αποτελεί απότμημα κατώτερου μέρους προσώπου γυναικείας μορφής. Πρόσφατα τούτη η εκτίμηση υιοθετήθηκε από τους Aurigni-Braunstein-Martinez, που θεώρησαν πως οι παραπάνω κεφαλές προέρχονται από ένα ζεύγος κορών που κοσμούσαν τον ίδιο θησαυρό. Το εν λόγω θραύσμα ανήκει σε κεφαλή με παρεμφερείς διαστάσεις με την «τέως Κνίδια», ωστόσο η διαφορετική διάταξη των σαρκωδών χειλέων (που δεν ακολουθούν το «γωνιώδες» σχήμα εκείνων της κεφαλής 1203), η λοξή ρυτίδωση στις απολήξεις τους και οι πλατύτερες παρειές συνιστούν διαφοροποιητικά στοιχεία που υπονομεύουν τον πιθανολογούμενο συσχετισμό. Τις στυλιστικές αποκλίσεις μεταξύ των δύο παραπάνω κεφαλών είχε επισημάνει παλαιότερα και ο Langlotz.¹⁰⁹

Δύο αποσπασματικές κόρες με συναφή χαρακτηριστικά και αντιθετικές κινήσεις μελών, κατασκευασμένες από παριανό μάρμαρο, έχουν κατά καιρούς συσχετιστεί με το θησαυρό των Κνιδίων (αρ. 2γ-δ, εικ. 30-37). Βασικό επιχείρημα για τη συσχέτιση των κορών με το εν λόγω οικοδόμημα υπήρξε ο εντοπισμός ορισμένων αποτμημάτων τους σε παρακείμενες περιοχές. Ειδικότερα, θραύσματά τους έχουν εντοπιστεί στα δυτικά της στροφής της Ιεράς Οδού προς το πλάτωμα του ναού του Απόλλωνος, γύρω από το θησαυρό των Θηβαίων και κάποια ενσωματωμένα στη βυζαντινή οχύρωση στο επίπεδο της εισόδου. Το αρχικό ύψος των κορών πιθανώς έφθανε τα 2,20 m.¹¹⁰

Η απόδοση του λεπτοϋφασμένου χιτώνα με τη ρηχή ακτινωτή πτυχολογία στα σκέλη, που διαφοροποιείται από τις πλαστικά αποδοσμένες κατακόρυφες πτυχές του ιματίου στον κορμό, όπως και η αναφαινόμενη μυολογία και οι αβαθείς πλάγιες όψεις των εξεταζόμενων κορών συνιστούν ενδείξεις της υστερότερης χρονολόγησής τους εν σχέσει με το εικαζόμενο μνημείο προέλευσης. Ειδικότερα, τούτες μπορούν να παραβληθούν με την κόρη 682 του Μουσείου Ακροπόλεως,¹¹¹ ένα γλυπτό με μανιεριστικά χαρακτηριστικά που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} π.Χ.

servitutis» (το πιθανότερον μιας αιτιολογικής ιστορικής κατασκευής της εποχής του Αυγούστου), εφαρμόζοντάς την -ανεπιτυχώς- στα γλυπτά των δελφικών θησαυρών.

¹⁰⁷ Langlotz 1975, 62.

¹⁰⁸ Hansen 1960, 411.

¹⁰⁹ Langlotz 1975, 62 σημ. 2.

¹¹⁰ Schmidt 1982, 75 σημ. 396.

¹¹¹ Βλ. κυρίως Langlotz-Schuchhardt-Schrader 1939, 86-90 (αρ. 41, πίν. 53-56, εικ. 52-57), Payne-Young 1950, 27-28, 57 (πίν. 40-41, 42.1, 43.2), Richter 1968, 73-75 (αρ. 116, εικ. 362-367), Μπρούσκαρη 1974, 68-69 (εικ. 124).

αιώνα, όπως και με τις κόρες 594,¹¹² 672¹¹³ και 595¹¹⁴ του ίδιου μουσείου που φέρουν συναφή χαρακτηριστικά. Τούτων δοθέντων, το πιθανότερον είναι να μην προέρχονται οι δελφικές κόρες από τον θησαυρό των Κνιδίων, αν και οι διαστάσεις και οι αντιθετικές κινήσεις μεταξύ τους καθιστούν εύλογη τη λειτουργία τους ως ζεύγος και τη δομική ενσωμάτωσή τους. Θα πρέπει επομένως να λογίζονται και τούτες ως «τέως Κνίδιες», με ζητούμενο τον προσδιορισμό του οικοδομήματος προέλευσής τους (πιθανότατα θησαυρού),¹¹⁵ την πρόσοψη του οποίου κοσμούσαν ως ελεύθερα αρχιτεκτονικά στηρίγματα. Στους σχετικά λεπτούς κορμούς τούτων των γλυπτών θα αναμέναμε να στηρίζεται ένας όχι ιδιαίτερα βαρύς θριγκός, διότι σε διαφορετική περίπτωση θα διακυβεύετο η στατική τους επάρκεια. Η απόδοση των κορών σε συγκεκριμένο εργαστήριο καθίσταται δυσχερής, βάσει των δεδομένων που έχουμε στη διάθεσή μας, αν και ο τρόπος συγκράτησης του ανασυρόμενου ιματίου παραπέμπει σε έργα ανατολικο-ιωνικής προέλευσης.¹¹⁶ Καθίσταται προφανές πως η αποσυσχέτιση των εξεταζόμενων γλυπτών από τον θησαυρό των Κνιδίων (όπου είχαν παλαιότερα αποδοθεί) θέτει εν αμφιβόλω την ύπαρξη φερουσών μορφών στην πρόσοψή του.

β. Οι κόρες του θησαυρού των Σιφνίων

Ο Ηρόδοτος μνημονεύει την οικονομική ευρωστία των Σιφνίων, οι οποίοι «νησιωτέων μάλιστα έπλούτεον»,¹¹⁷ καθώς και την απότομη διακοπή της κατόπιν της δήωσης του νησιού τους από τους Σαμίους, γεγονός χρονολογούμενο στα 525/4 π.Χ. βάσει του συσχετισμού του με την επέμβαση του Καμβύση στην Αίγυπτο κατά το πέμπτο έτος της βασιλείας του. Μια διαφορετική εκδοχή δίδει ο Πανσανίας για τα αίτια της παρακμής της Σίφνου, μνημονεύοντας τα μεταλλεία χρυσού της νήσου και τη δεκάτη που παρέλειπαν οι κάτοικοί της να προσφέρουν στο δελφικό ιερό, ώσπου «έπικλύσσασα ή θάλασσα άφανη τὰ μέταλλά σφισιν έποίησεν».¹¹⁸ Όπως κι αν είχαν τα πράγματα, βάσει των παραπάνω πηγών στοιχειοθετείται η κατασκευή του θησαυρού των Σιφνίων πριν από το έτος 525/4 π.Χ., πιθανότατα κατά την περίοδο 530-525 π.Χ.¹¹⁹ Στα παραπάνω αξίζει να συμπληρωθεί πως η μη απολάξευση του κατώτερου μέρους του τυμπάνου του ανατολικού αετώματος, με το οποίο οι γλυπτές μορφές

¹¹² Βλ. κυρίως Langlotz-Schuchhardt-Schrader 1939, 102-104 (αρ. 54, πίν. 76-77), Payne-Young 1950, 29-30, 59-60 (πίν. 46-48), Richter 1968, 80-81 (αρ. 124, εικ. 398-400), Μπούσκαρη 1974, 63-64 (εικ. 111).

¹¹³ Βλ. κυρίως Langlotz-Schuchhardt-Schrader 1939, 90-91 (αρ. 42, πίν. 59-103), Payne-Young 1950, 29-30, 37 (πίν. 68-69), Richter 1968, 76 (αρ. 118, εικ. 373-376).

¹¹⁴ Βλ. κυρίως Langlotz-Schuchhardt-Schrader 1939, 74-75 (αρ. 32, πίν. 44), Payne-Young 1950, 29-30, 30 (πίν. 61), Μπούσκαρη 1974, 73-74 (εικ. 133).

¹¹⁵ Πρβλ. την άποψη της Παρτίδα (2010, 356), η οποία θεώρησε πιθανή την συσχέτιση των κορών με το θησαυρό των Κλαζομενίων.

¹¹⁶ Πρβλ. ενδεικτικά Richter 1968, 50 (αρ. 69, εικ. 225-227), 90 (αρ. 161, εικ. 512-515), 93 (αρ. 167, εικ. 532-535). Βλ. και Schmidt 1982, 74 σημ. 388.

¹¹⁷ Historiae III, 57-58.

¹¹⁸ Graeciae descriptio 10.11.2.

¹¹⁹ Richter 1968, 63, Schmidt 1982, 75. Διαφορετική άποψη εξέφρασαν οι Francis-Vickers (1983, 54-67), οι οποίοι αντιπροτείνουν μια χρονολόγηση στη δεκαετία του 470 π.Χ. (για το άτοπον της θεώρησής τους βλ. παραπάνω σημ. 106 και Boardman 1984, 161-163).

είναι σύμφυτες κατά το ήμισυ του ύψους τους (στο ανώτερο μέρος είναι ολόγλυφες), οφείλεται πιθανώς στην εσπευσμένη ολοκλήρωση του έργου.¹²⁰ Το κατασκευασμένο από τρία διαφορετικά είδη μαρμάρου (σιφνιακό στην τοιχοδομία, ναξιακό στις πλαισιώσεις του θριγκού, τα γείσα και τη σίμη, παριανό στο επιστύλιο και το γλυπτό διάκοσμο)¹²¹ οικοδόμημα βαίνει σε ψηλό ασβεστολιθικό κρηπίδωμα (6,14 x 8,55 m), μέσω του οποίου αντιμετωπίζεται η έντονη κατωφέρεια της περιοχής δόμησης. Διαθέτει πρόσοψη προς δυσμάς, μπροστά από την οποία διαμορφώνεται αύλειος χώρος, στηριζόμενος σε αναλληματικό τοίχο από πολυγωνικούς λίθους. Ο δίστυλος εν παραστάσι «οἶκος» (5.95 x 8,37 x 6,74 m) διαθέτει πλούσιο διάκοσμο, συνιστάμενο σε τοιχοβάτη που φέρει τη μορφή αστραγάλου, επιστύλιο με ρόδακες, ιωνική ζωφόρο πλαισιωμένη από ιωνικό και λέσβιο κυμάτιο, θυραίο άνοιγμα με ανθέμια, άνθη λωτού και αστράγαλο, υπέρθυρο κοσμημένο με ρόδακες που προβάλλει επάνω από κιλλίβαντες, επίκρανα παραστάδων με αστράγαλο και λέσβιο κυμάτιο και σίμη με εναλλαγή ανθεμίων και ανθών λωτού που ξεπηδούν από βλαστοσπείρες, γωνιακούς ανάγλυφους λέοντες και λεοντοκεφαλές.¹²² Ο θριγκός φέρεται από κόρες που φορούν πόλους κοσμημένους με ανάγλυφη ζωφόρο, στηρίζοντας κιονόκρανα με εραλδικά συμπλέγματα μαχόμενων ζώων, αποδοσμένα σε έξεργο ανάγλυφο (**αρ. 3α-β, εικ. 38-50**). Τούτες έβαιναν επί τετράπλευρων βάθρων (ύψους 1,02 m), στις άνω επιφάνειες των οποίων είχαν λαξευθεί υποδοχές για τις πλίνθους τους.¹²³

Από τις κόρες του θησαυρού των Σιφνίων σώζονται αρκετά θραύσματα, ώστε να εκτιμώνται με ασφάλεια οι αρχικές τους διαστάσεις και η δομική τους λειτουργία. Τούτες αποτιμώνται συνήθως ως έργα παριανού εργαστηρίου,¹²⁴ θεώρηση που φαίνεται πως συνάδει με το νησιωτικό / παριανό χαρακτήρα της αρχιτεκτονικής του οικοδομήματος.¹²⁵ Πράγματι, επιμέρους χαρακτηριστικά του προσώπου (εύσαρκες, μαλακές παρειές, σμιχτά χείλη, προτεταμένοι βολβοί των οφθαλμών), φέρουν στο νου ανάλογα στοιχεία παριανών έργων, όπως του -προγενέστερου κατά μία τουλάχιστον δεκαετία- Κούρου στο Λούβρο¹²⁶ και της πήλινης προτομής T 144 του Μουσείου Πάρου,¹²⁷ η οποία χρονολογείται στα τέλη 6^{ου}/ αρχές 5^{ου} π.Χ αιώνας. Στα έργα αυτά, επικρατούν οι πλατιές φόρμες της σάρκας, το στρογγυλό περίγραμμα της κάτω σιαγόνας, το ευρύ μέτωπο και το συγκρατημένο μειδίαμα. Οι προτεταμένοι βολβοί της εξεταζόμενης κόρης είναι εφάμιλλοι με εκείνους μιας παριανής γυναικείας

¹²⁰ Rolley 2006, 327.

¹²¹ Daux-Hansen 1987, 25-32, Palagia-Herz 2002, 240-242 (πίν. 1, Nr. 93045), Bommelaer 2015, 148.

¹²² Για την αρχιτεκτονική του θησαυρού των Σιφνίων βλ. κυρίως Daux-Hansen 1987. Πρβλ. Hering 2015, 49-67 (αρ. 22).

¹²³ Daux-Hansen 1987, 147-150 (K1-K3).

¹²⁴ Πρβλ. ενδεικτικά Alscher 1961, 125-126, Κώστογλου-Δεσποίνη 1979, 175-179, Floren 1987, 166.

¹²⁵ Gruben 1972, 6-36, Daux-Hansen 1987, 241-243, Fullerton 2016, 51. Ο κυκλαδικός χαρακτήρας ανιχνεύεται και στη μορφή του πίθου της ανάγλυφης παράστασης του καλάθου, ο οποίος κατά τον MacNeil Boggess (1972, 278-279) υιοθετεί το τυπικό σχήμα κυκλαδικών πίθων του 7^{ου} και 6^{ου} π.Χ. αιώνας (πρβλ. Ridgway 1993, 140 σημ. 4.46).

¹²⁶ Louvre Ma 3101. Βλ. κυρίως Richter 1970, 107 (αρ. 116, εικ. 356-358), Hamiaux 1992, 80-82 (αρ. 73), Barlou 2014, 159-160 (αρ. A4, πίν. 18-21, 100b, 101b-d). Ελάχιστο έως ανύπαρκτο θεωρεί το συσχετισμό ο Sheedy (1988, 373), ενώ σκεπτικός είναι ο Croissant (1983, 106-107).

¹²⁷ Rubensohn 1962, 147-148 (αρ. 45, πίν.27), Barlou 2014, 134-135 (πίν. 116a-b,d).

κεφαλής με πόλο, το πιθανότερον ανήκουσας σε Σφίγγα, ένα έργο της τελευταίας τριακονταετίας του 6^{ου} π.Χ. αιώνας,¹²⁸ ενώ η κόμη στα νώτα της θυμίζει εκείνη μιας - επίσης παριανής- κόρης που παλαιότερα εκτίθετο στο Getty και πλέον βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.¹²⁹ Ασφαλώς, ορισμένα από τα παραπάνω στοιχεία εντοπίζονται στην «τέως Κνίδια» και στην «κεφαλή Βουλγαρίδη»,¹³⁰ αν και εκεί τα ζυγωματικά δηλώνονται πλαστικότερα, οι ένθετοι οφθαλμοί είναι ελαφρώς «κεκλιμένοι», το δε μέτωπο και τα οφρυακά τόξα προβάλλουν εντονότερα. Εντούτοις, λόγω και τούτων των χαρακτηριστικών, ο Langlotz εκτιμούσε πως η κόρη του θησαυρού των Σιφνίων αποτελούσε έργο χιακού εργαστηρίου,¹³¹ αν και ορθώς η Κώστογλου-Δεσποίνη επεσήμανε την ασυμφωνία της πτυχολογίας σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο.¹³²

Η τελευταία μελετήτρια παρατήρησε πως το μάτιο των σιφνιακών κορών, στο οποίο κυριαρχούν οι έξεργες πεπλατυσμένες επιφάνειες και οι διακριτοί «όγκοι» του υφάσματος, απάδει από τις σχετικώς πρόστυπες ενδυματολογικές φόρμες που χαρακτήριζαν τα ενδύματα χιακών έργων.¹³³ Πράγματι, η μορφή και η πλαστική απόδοση του ματιού των κορών του θησαυρού της Σίφνου απηχούνται σε παριανά έργα, όπως η μεταγενέστερη κολοσσική καθιστή κόρη Α 162 του Μουσείου Πάρου,¹³⁴ ενώ η πλατιά αξονική πτύχωση και οι κατακόρυφες που την πλαισιώνουν είναι εφάμιλλες εκείνων της κόρης Α 4067 του Μουσείου Δήλου,¹³⁵ η οποία θεωρείται έργο παριανού γλύπτη. Ιδιαίτερη ενδυματολογική συνάφεια με τις εξεταζόμενες κόρες παρουσιάζει η πρόσθια όψη του κορμού 627 του Μουσείου Ακροπόλεως,¹³⁶ ιδίως ως προς τις ρηχές κυματιστές πτυχώσεις και τη λαιμόκοψη του χιτώνα, όπως και ως προς το γενικό σχήμα, τη λοξή αναδίπλωση και την πλατιά αξονική πτύχωση του ματιού. Τούτο το γλυπτό έχει κατά καιρούς συσχετιστεί με την εργασία ενός αττικο-ιωνικού, χιακού ή κυκλαδικού εργαστηρίου, με την τελευταία εκδοχή να δείχνει ευλογότερη. Εντούτοις, πιθανότερο φαντάζει το ενδεχόμενο μίμησης και ανάμειξης τεχνοτροπικών στοιχείων εκ μέρους ενός αττικού καλλιτέχνη, καθώς υπαινίσσονται οι διαφοροποιημένες αναφορές σε παριανά και ναξιακά

¹²⁸ Αρχαιολογικό Μουσείο Πάρου Α 164. Βλ. κυρίως Barlou 2014, 174 (αρ. D2, πίν. 115).

¹²⁹ Getty 93.AA.24 / EAM 15.464. Βλ. κυρίως Καλτσάς 2011, 151-159 (εικ. 1-8). Ανάλογη διαμόρφωση έχει η κόμμωση της κόρης Α 4067 του Μουσείου Δήλου (βλ. Richter 1968, 89 [αρ. 149, εικ. 476-479], Karakasi 2001, 68-69 [πίν. 70, 222-223]), ενώ ως προς τις απολήξεις ανιχνεύονται συνάφειες με τις κόρες 682 (βλ. Langlotz-Schuchhardt-Schrader 1939, 86-90 [αρ. 41, πίν. 53-56, εικ. 52-57], Payne-Young 1950, 27-28, 57 [πίν. 40-41, 42.1, 43.2], Richter 1968, 73-75 [αρ. 116, εικ. 362-367]) και 1360 του Μουσείου Ακρόπολης (βλ. Payne-Young 1950, 28, 62 [πίν. 45], Karakasi 2001, 85, 117-119, 130 [πίν. 171]).

¹³⁰ Για τις επιμέρους συνάφειες γλυπτών που απηχούν «παριανο-χιακά» τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, βλ. Croissant 1983, 107-109, Holtzmann 1977, 295-304. Για τις διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα αντιπαραβαλλόμενα έργα βλ. Karakasi 2001, 97.

¹³¹ Langlotz 1927, 138, του ίδιου 1972, 168.

¹³² Κώστογλου-Δεσποίνη 1979, 176-179.

¹³³ Πρβλ. ενδεικτικά την κόρη 675 του Μουσείου Ακροπόλεως (βλ. Langlotz-Schuchhardt-Schrader 1939, 91-93 [αρ. 43, πίν. 60-61], Payne-Young 1950, 31 [πίν. 49.3-5, 50.1-3], Richter 1968, 79-80 [αρ. 123, εικ. 394-397]).

¹³⁴ Βλ. κυρίως Barlou 2014, 101-105, 172-173 (αρ. C3, πίν. 89b, 89d, 90-91).

¹³⁵ Βλ. κυρίως Richter 1968, 89 (αρ. 149, εικ. 476-479), Karakasi 2001, 68-69 (πίν. 70, 222-223).

¹³⁶ Βλ. κυρίως Dickins 1912, 164-165 (αρ. 627), Langlotz-Schuchhardt-Schrader 1939, 100 (αρ. 50, πίν. 72), Payne-Young 1950, 60-61 (πίν. 121.2, 121.5), Karakasi 2001, 125, 170 (πίν. 207).

πρότυπα σε έκαστη όψη και η επιλογή πεντελικού μαρμάρου για την κατασκευή του γλυπτού. Άλλωστε, όπως ορθώς επεσήμανε ο Langlotz, η δημιουργία της κόρης 627 έπεται εκείνης των κορών του σιφνιακού θησαυρού (την χρονολόγησε γύρω στο 480 π.Χ., αν και δεν αποκλείεται να κατασκευάστηκε στα τέλη του 6^{ου} π.Χ. αιώνα). Οι παραπάνω συλλογισμοί στοιχειοθετούν τη συνάφεια των σιφνιακών κορών με παριανά έργα, ώστε η απόδοση και των ίδιων σε Πάριο καλλιτέχνη να φαντάζει το πιθανότερο ενδεχόμενο. Ωστόσο, αναπόδεικτη παραμένει η ταύτιση αυτού του γλύπτη με εκείνον που σχεδίασε την ανατολική και βόρεια ζωφόρο του θησαυρού των Σιφνίων (για τον οποίο επίσης πιθανολογείται παριανή καταγωγή), μιας και δεν ανιχνεύονται ενδείξεις άμεσης συνάφειας των κορών με τις ανάγλυφες μορφές των ζωφόρων.¹³⁷

Οι κόρες του σιφνιακού θησαυρού πιθανότατα δεν αναφέρονται σε θεότητες-προστάτιδες εισόδων, ούτε λειτουργούν ως αποτροπαϊκά σύμβολα.¹³⁸ Οι επιρροές από πρότυπα της Εγγύς Ανατολής ήσαν ήδη αφομοιωμένες, δίχως να καθίσταται απαραίτητη πλέον η υιοθέτηση των συνδηλώσεών τους, μολονότι το αποτροπαϊκό σύμπλεγμα του εχίνου φαίνεται πως απηχεί -έμμεσα έστω- το χαρακτήρα εκείνων των υποδειγμάτων. Εντούτοις, τίποτε στην ενδυμασία ή τη στάση των σιφνιακών κορών δεν υπαινίσσεται το συσχετισμό τους με θεάινες,¹³⁹ μιας και υιοθετούν μορφολογικά το «απρόσωπο» σχήμα των αρχαϊκών κορών. Η Schaller-Harl, μάλιστα, θεωρούσε πως οι φέρουσες κόρες αντανakλούν τα ίδια νοήματα με τις αναθηματικές, αντιπροσωπεύοντας πλέον όχι την ευσέβεια ενός αναθέτη αλλά μιας ολόκληρης πόλης.¹⁴⁰ Εντούτοις, η ανάγλυφη κόσμηση των καλάθων καθιστά πιθανή μια βαθύτερη σχέση των γλυπτών με το λατρευτικό περιβάλλον ένταξής τους. Ειδικότερα, ο κάλαθος της σιφνιακής κόρης κοσμεύεται με ανάγλυφες παραστάσεις διονυσιακού θιάσου που αποδίδει προσφορές και συμμετέχει σε οργιαστικούς χορούς, αναφέρεται δηλαδή σε τελετουργικές πράξεις προς τιμήν του Διονύσου. Ο κάλαθος της «τέως Κνιδίας» φέρει σκηνή τελετουργικής πομπής, στην οποία προΐστατο ο Απόλλων, ακολουθούμενος από γυναικείες μορφές (το πιθανότερον Μούσες ή Χάριτες) και τον Ερμή. Αξίζει να σημειωθεί πως οι τιμώμενοι θεοί εικονίζονται στον άξονα έκαστης μορφής (ο Διόνυσος ως ξόανο), ήτοι στο πλέον προβεβλημένο σημείο θέασης των καλάθων. Επίσης, ο άβακας του κιονοκράνου των σιφνιακών κορών φέρει παράσταση λεόντων που κατασπαράσσουν ελάφι σε έξεργο ανάγλυφο, ένα σύνθητες αποτροπαϊκό σύμπλεγμα που δεν αποκλείεται στο συγκεκριμένο λατρευτικό περιβάλλον να υποδήλωνε την «ανήμερη» όψη του δελφικού τοπίου πριν επικυριαρχήσει αυτού ο Απόλλων. Συνεπώς τα σωζόμενα θραύσματα αποκαλύπτουν πως εικονογραφικά οι παραστάσεις των καλάθων αναφέρονται στην απολλώνεια και

¹³⁷ Για το συσχετισμό βλ. Floren 1987, 171, 173-176. Την απουσία άμεσης συνάφειας διαπιστώνει η Barlou (2014, 100 σημ. 824). Πρβλ. Muss 1994, 100-106 για μια σύνοψη των απόψεων που έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί σχετικά με την απόδοση της ανατολικής και βόρειας ζωφόρου του θησαυρού των Σιφνίων σε συγκεκριμένα εργαστήρια (η ίδια διείδε συσχέτιση με την εργασία βορειο-ιωνικών καλλιτεχνών).

¹³⁸ Για την αποτροπαϊκή ερμηνεία των φερουσών μορφών βλ. Fiechter 1919, 2248.

¹³⁹ Πρβλ. την αντίθετη άποψη της Ridgway (1999, 148), η οποία διείδε στη χρήση καλάθων ενδείξεις για τον θείο ή υπερκόσμιο χαρακτήρα των κορών.

¹⁴⁰ Schaller-Harl 1973, 144-145.

τη διονυσιακή λατρεία, η από κοινού εξέχουσα θέση των οποίων στο δελφικό ιερό ανάγεται στους αρχαϊκούς χρόνους.¹⁴¹

Ο Θέμελης στοιχειοθέτησε την πιθανότητα αναφοράς της παράστασης του καλάθου της σιφνιακής κόρης στη δελφική λατρεία του Διονύσου Λικνίτη, κατά τη διάρκεια της οποίας όμιλος γυναικών (ως Θυιάδες) συμμετείχε σε οργιαστική τελετουργία προς τιμήν του θεού που αναφερόταν στην αναγέννηση και επάνοδό του από τον Άδη.¹⁴² Τούτη η κοινή αναφορά του ανάγλυφου διακόσμου των καλάθων στις πλέον σημαίνουσες θεότητες του δελφικού ιερού δεν είναι τυχαία, ιδίως αν αναλογιστεί κανείς πως κοσμούσαν τις κεφαλές κορών που στήριζαν τις προστάσεις σκευοφυλακίων πολύτιμων αναθημάτων. Ο Homolle είχε παλαιότερα υποθέσει πως οι «τέως Κνίδιες» αναπαριστούσαν ιέρειες της Δήμητρας Κνιδίας, άποψη πλέον ξεπερασμένη,¹⁴³ η δε Isler-Kerényi διείδε στις σιφνιακές κόρες την καταπιεσμένη θέση των γυναικών στα πλαίσια της αρχαϊκής πόλης, η οποία αποκαθίστατο μόνο μέσω της συμμετοχής τους σε τελετουργίες, μιας και έτσι «δραπέτευαν» για λίγο από τις συνθήκες που είχε διαμορφώσει για αυτές το κυρίαρχο σύστημα εξουσίας.¹⁴⁴ Η τελευταία προσέγγιση, βάσει της οποίας συνδέεται η φέρουσα λειτουργία (ερμηνευθείσα ως υποταγή στα στοιχεία του κτίσματος) με συνειρμούς σχετικούς με φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού, θέτει σε δεύτερη μοίρα το λατρευτικό περιβάλλον ένταξης των κορών και προς τούτο δεν καθίσταται πειστική. Η Simon θεώρησε πιθανό να εικονίζουν οι δελφικές κόρες Νύμφες, ενώ ο Shapiro, ο οποίος ταύτισε τις γυναικείες μορφές του καλάθου της κεφαλής 1203 με Πλειάδες, πιθανολόγησε πως οι φέρουσες κόρες των θησαυρών θα ανακαλούσαν στη μνήμη τις «άδουσες» χρυσές Κηληδόνες που έστεκαν ως ακρωτήρια επάνω από το αέτωμα του τρίτου ναού του Απόλλωνα.^{144α} Εντούτοις, πιθανότερο μοιάζει το ενδεχόμενο να αναφέρονται αυτές στο ιερατικό προσωπικό του δελφικού ιερού (κατά τρόπο αποπροσωποποιημένο και γενικευτικό), ο δε πλούσιος διάκοσμός τους να αντανάκλα τα πολύτιμα αναθήματα που στεγάζονταν στους θησαυρούς που κοσμούσαν.¹⁴⁵ Οι φέρουσες κόρες, λοιπόν, «εικόνες» της ευμάρειας και της ευσέβειας των πόλεων που ανέθεσαν τα οικοδομήματα ένταξής τους, συμμετείχαν στην άχρονη απόδοση τιμών στις πλέον σημαίνουσες θεότητες του δελφικού ιερού, μνημονεύουσες -μέσω του διακόσμου των καλάθων τους- ιεροπραξίες προορισμένες για αυτές. Προσφάτως ο Neer θεώρησε λατρεύτριες τις δελφικές κόρες, διαβλέποντας στη φέρουσα λειτουργία τους ένα είδος υπηρεσίας προς τιμήν του θεού. Ο ίδιος μελετητής τις αποτίμησε και ως «υποδειγματικούς αναθέτες», εκπροσώπους δηλαδή της ευσέβειας και του πλούτου του σιφνιακού λαού, θέτοντας ωστόσο σε δεύτερη μοίρα το διάκοσμο των καλάθων τους, μιας και θεωρούσε πως τούτοι λειτουργούσαν περισσότερο ως

¹⁴¹ Burkert 1993, 462. Παλαιότερα ακόμη, στη μυκηναϊκή εποχή, ανιχνεύει τις ρίζες της διονυσιακής λατρείας στους Δελφούς ο Roux (1971, 161).

¹⁴² Themelis 1992, 49-72.

¹⁴³ Homolle 1899, 631-633.

¹⁴⁴ Isler-Kerényi 2007, 228-229.

^{144α} Simon 1972, 219, Shapiro 2019, 9. Νωρίτερα οι γυναικείες μορφές του καλάθου της κεφαλής 1203 είχαν συσχετιστεί με Χάριτες και Νύμφες (Picard-De la Coste-Messelière 1928, 5 σημ. 3).

¹⁴⁵ Πρβλ. Schmidt 1982, 78.

αρχιτεκτονικά μέλη παρά ως καλύμματα κεφαλής.¹⁴⁶ Εντούτοις, η αποσυσχέτιση του διακόσμου των καλάθων από την ερμηνεία των κορών καθίσταται δυσχερής, δεδομένου ότι αυτοί αποτελούν συστατικό στοιχείο της εικονογραφίας τους, υπόκεινται δε των αρχιτεκτονικών στοιχείων δίχως να υποτάσσονται μορφολογικά στις συνήθειες φόρμες τους.

γ. «Μικρές καρυάτιδες»

Στους Δελφούς εντοπίστηκαν ορισμένα θραύσματα που έχουν συσχετιστεί με φέρουσες κόρες, κοινό χαρακτηριστικό των οποίων είναι οι μικρές τους διαστάσεις (τα περισσότερα ανήκουν σε γλυπτά εγγύς στο φυσικό μέγεθος ή μικρότερα αυτού). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το θραύσμα υπ' αριθμ. 5854 (αρ. 4α, εικ. 51-52), απότμημα μιας γυναικείας κεφαλής με στεφάνη και πόλο, το οποίο εντοπίστηκε στα 1932 σε παρακείμενο ελαιώνα. Οι Marcadé και La Coste-Messelière επεσήμαναν τις ομοιότητες της κεφαλής με εκείνη της Νίκης της Δήλου,¹⁴⁷ παρατηρώντας εντούτοις πως η επεξεργασία των ανάγλυφων ροδάκων αποτελούν ένδειξη χαμηλότερης χρονολόγησης, ενώ ο συνολικός σχεδιασμός καθιστά πιθανό το ενδεχόμενο απόδοσης του έργου σε Ίωνα (ή «ιωνίζοντα») καλλιτέχνη που υιοθέτησε επιμέρους στοιχεία από την «τέως Κνίδια» και τις σιφνιακές κόρες. Πράγματι, η προσάρτηση διακοσμητικών στοιχείων στη στεφάνη και η διαμόρφωση του κατώτερου μέρους του πόλου είναι συναφής με εκείνη των φερουσών κορών, αν και η έλλειψη ένθετων πλοκαμίσκων καθιστά το γλυπτό λιγότερο «έμφορτο» πρόσθετου διακόσμου, ενώ οι πρόστυποι σπειροειδείς βόστρυχοι επάνω από το μέτωπο διαφοροποιούνται από τα δαντελωτά σχήματα εκείνων. Εντούτοις, καθίσταται σαφές πως η κεφαλή ενσωματώνει στοιχεία από τα παραπάνω έργα, ώστε αν συνυπολογιστεί η επεξεργασία επιμέρους λεπτομερειών αυτής (όπως των ροδάκων ή της κόμης) να φαίνεται πιθανότερη η χρονολόγησή της στο τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} π.Χ. αιώνα. Ασφαλώς, δεδομένης της αποσπασματικότητας του γλυπτού δεν είναι δυνατό να διατυπωθούν πειστικοί ισχυρισμοί σχετικά με την απόδοσή του σε συγκεκριμένο εργαστήριο, ενώ ανοικτό παραμένει και το ζήτημα της χρήσης του. Οι Marcadé και La Coste-Messelière πιθανολόγησαν πως έφερε κάποιο διακοσμητικό στοιχείο,¹⁴⁸ μιας και οι μικρές του διαστάσεις καθιστούν δυσχερή τον ταυτισμό του με κόρη πρόστασης θησαυρού. Πρότειναν, μάλιστα, το συσχετισμό του με ένα αρχιτεκτονικό μέλος με πλούσιο ανάγλυφο διάκοσμο (ανθέμια, λωτούς, αστράγαλο, ιωνικά ωά), το οποίο σώζει στην κατώτερη επιφάνειά του ίχνη του στηρίζοντος αυτό κυκλοτερούς μέλους, ίδιας περίπου διαμέτρου (20 cm) με εκείνη του πόλου της κεφαλής 5854, καθώς αυτή υπολογίστηκε με βάση το σωζόμενο θραύσμα. Το εν λόγω μέλος είχε παλαιότερα θεωρηθεί μέρος ενός στηθαίου που περιέβαλε τον ομφαλό που βρισκόταν μέσα στο ναό του Απόλλωνος,¹⁴⁹ γεγονός που καθιστά την παραπάνω πιθανολόγηση

¹⁴⁶ Neer 2001, 315-317 σημ. 195.

¹⁴⁷ EAM 21. Βλ. κυρίως Μουστάκα 2014, 36-41 (αρ. I.1.13. εικ. 58-69, σχέδ. 3-4).

¹⁴⁸ Marcadé-De la Coste-Messelière 1953, 366.

¹⁴⁹ Daux 1937, 73-78 (εικ. 2, πίν. 8). Αργότερα, ο Roux (1971, 121) απέδωσε το θραύσμα σε στηθαίο γύρω από το λατρευτικό άγαλμα.

ελκυστική. Εντούτοις, επίσης πιθανό είναι να προέρχεται το θραύσμα από φέρουσα μορφή δίπλα σε θυραίο άνοιγμα, αν και δεν έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που να στοιχειοθετούν αυτήν την εκδοχή. Τούτων δοθέντων, δεν πρέπει να αποκλειστεί ολοσδιώλου το ενδεχόμενο προέλευσης της κεφαλής από αναθηματική κόρη ή ακόμη και από σφίγγα, ιδίως αν ληφθεί υπόψη η ελαφρά υποχώρηση του πρόσθιου μέρους της κόρης στον άξονα του προσώπου.¹⁵⁰

Με φέρουσες κόρες έχουν επίσης συσχετιστεί τα θραύσματα υπ' αριθμ. 5845 (αρ. 4β, εικ. 54), 4865 (αρ. 4γ, εικ. 53), 4869 (αρ. 4δ, εικ. 56), 3376 (αρ. 4δ, εικ. 57) και 3164 (αρ. 4ε, εικ. 55). Η Herdejürgen διέκρινε μορφολογικές ομοιότητες, ιδίως ως προς τη διαμόρφωση της πτυχολογίας του χιτώνος, ανάμεσα στα θραύσματα μηρών των «μικρών καρυάτιδων» και εκείνων των «τέως Κνιδίων»,¹⁵¹ επισήμανση εύλογη αν αναλογιστεί κανείς την παρεμφερή τους χρονολόγηση. Δεν καθίσταται σαφές αν κάποιο από αυτά τα θραύσματα σχετίζεται με το απότμημα κεφαλής 5854, καθώς υπέθεσαν οι Marcadé και La Coste-Messelière για το δεξιό χέρι 4865, αν και -ελλείψει συνανηκόντων μερών- θα μπορούσαν να προέρχονται και από αναθηματικές κόρες. Αντίθετα, οι Aurigni-Braunstein-Martinez θεώρησαν πως ορισμένα από τα παραπάνω θραύσματα προέρχονται από ένα ζεύγος φερουσών κορών προερχόμενο από πρόσταση θησαυρού, αποκαθιστώντας το ύψος των ζητούμενων γλυπτών στα 1,80 m (έναντι αποκατασταθέντος αρχικού ύψους 2,50 m των σιφνιακών κορών και 2,20 m των «Κνιδίων»)¹⁵² Ειδικότερα, στην πρώτη κόρη αυτού του συνόλου, η οποία είχε ελεύθερο το αριστερό σκέλος, απέδωσαν τα θραύσματα 4869, 3376 και 4867 (θραύσμα ιματίου από δεξιό χέρι με επάλληλες κυρτές πτυχώσεις),¹⁵³ ενώ με τη δεύτερη συσχέτισαν τα θραύσματα 4865 και 3164, θεωρώντας δύσκολη την απόδοση της κεφαλής 5854 σε κάποια από τις δύο μορφές. Αν και από τις διαστάσεις των παραπάνω θραυσμάτων καθίσταται εύλογη η αποκατάσταση μορφών φυσικού μεγέθους, η απόκλιση από τα ύψη των κορών που προέρχονται με βεβαιότητα από προσόψεις θησαυρών καθιστά δυσχερή την απόδοση ανάλογου δομικού ρόλου σε αυτές.

Η παρουσία των παραπάνω θραυσμάτων, παρά την αποσπασματικότητα και τις δυσχέρειες ασφαλούς απόδοσής τους, εμπλουτίζει την ομάδα των αρχαϊκών γλυπτών που ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκαν ως αρχιτεκτονικά στηρίγματα, ενισχύοντας την πεποίθηση πως κατά το δεύτερο ήμισυ του 6^{ου} π.Χ αιώνα διαμορφώθηκε στο δελφικό ιερό μια τάση διακόσμησης αρχιτεκτονημάτων με φέρουσες μορφές. Ακόμη κι αν αποσυσχετίσαμε το σύνολο αυτών των θραυσμάτων από γλυπτά με δομική λειτουργία, μένει η στοιχειοθέτηση της κόσμησης τριών τουλάχιστον κτισμάτων (βάσει των αποτμημάτων των «τέως Κνιδίων» και των σιφνιακών κορών) με φέροντα γλυπτά, ώστε να μην αμφισβητείται πως αυτά τα στηρίγματα συνιστούν διακοσμητική τάση στους Δελφούς κατά τη δεδομένη περίοδο.

¹⁵⁰ Πρβλ. Ridgway 1993, 147 σημ. 4.65 για την κόρη 654 της αθηναϊκής Ακρόπολης (βλ. και Richter 1968, 49 [αρ. 65, εικ. 212-213]). Σε σφίγγα αποδίδεται η κεφαλή A 164 του Μουσείου Πάρου, η οποία φέρει επίσης στεφάνη και πόλο (βλ. Barlou 2014, 174 [αρ. D2, πίν. 115]).

¹⁵¹ Herdejürgen 1968, 44-45.

¹⁵² Aurigni-Braunstein-Martinez 2018, 74-76 (εικ. 1).

¹⁵³ Picard-De la Coste-Messelière 1931, 53 (XLV), Braunstein 2010, 77-78 (εικ. 6b).

Ερμηνευτικές προσεγγίσεις καθίστανται εφικτές κυρίως στην περίπτωση των σιφνιακών κορών, δεδομένου ότι απουσιάζουν ασφαλείς ενδείξεις για το αρχιτεκτονικό περιβάλλον των υπολοίπων, δεν θα έπρεπε δε να αποκλειστεί το ενδεχόμενο διαφοροποιημένων συνδηλώσεων στην περίπτωση που τα γλυπτά κοσμούσαν οικοδομήματα πέραν των θησαυρών (όπως είναι πιθανό, τουλάχιστον για τις μορφές φυσικού μεγέθους).

2.3. Φέρουσες μορφές σε άλλα αρχαϊκά ιερά

Οι τελευταίες παρατηρήσεις θέτουν αβίαστα το ερώτημα ποιά ήταν η απήχηση αυτής της διακοσμητικής τάσης που διαμορφώθηκε στους Δελφούς σε οικοδομήματα (συναφούς ή μη χρήσης) άλλων ιερών. Θα ανέμενε κανείς τη διάχυση της ιδέας και τη μίμηση του δελφικού παραδείγματος, ωστόσο οι σχετικές ενδείξεις είναι πενιχρές, γεγονός οφειλόμενο ίσως στην αποσπασματικότητα του σωζόμενου υλικού (που δυσχεραίνει τις ασφαλείς ταυτίσεις) και στην εξάλειψη αρχαϊκών κτισμάτων συνεπεία καταστροφών ή μεταγενέστερων διαμορφώσεων των ιερών. Αξίζει, ωστόσο, να αναφερθούν ορισμένες περιπτώσεις αρχαϊκών γλυπτών για τις οποίες έχει πιθανολογηθεί συσχετισμός με φέρουσες μορφές.

Ο Buschor είχε παλαιότερα υποθέσει πως ένα πώρινο θραύσμα ανδρικής μορφής από τον Μεσόκαμπο Σάμου,¹⁵⁴ το οποίο έφερε αιγυπτιαζόν ένδυμα ζωσμένο στη μέση, προερχόταν από φέρουσα μορφή. Το εν λόγω θραύσμα, που σώζει τους γοφούς και τον μηρό του δεξιού σκέλους, ανήκει σε γλυπτό μικρότερο του φυσικού μεγέθους (εικ. 58-59). Φέρει ίχνη έντονης διάβρωσης, απολεπίσεις και αποκρούσεις κατά τόπους. Η πλατιά, ελαφρώς προέχουσα ζώνη ορίζεται στο ανώτερο και κατώτερο μέρος από εξάρματα που προβάλλουν ανάμεσα σε ζεύγη αυλάκων. Το ένδυμα επαφίεται στο σώμα, αναδεικνύοντας τους επιμέρους όγκους αυτού, φέρει δε επάλληλες κατακόρυφες πτυχώσεις (λεπτές στα πλάγια, πλατύτερες στο κέντρο) στην πρόσθια όψη, ενώ στην οπίσθια και κατά το ήμισυ των πλαγίων είναι λειασμένο (μη πτυχωτό). Τούτη η διαμόρφωση του ενδύματος οφείλεται στη λεπτή υφή του και δεν υποδηλώνει μειωμένη θεασιμότητα της οπίσθιας πλευράς. Ανάμεσα στα σκέλη οι πλατύτερες πτυχές έχουν ακτινωτή διάταξη, μεταξύ τους δε προβάλλει ελαφρώς προέχουσα αξονική πτύχωση. Δεν ανιχνεύονται τα κατώτερα όρια του ενδύματος, επίσης δεν καθίσταται σαφές αν ο (χαμένος) κορμός ήταν ενδεδυμένος η όχι. Στις πλάγιες όψεις των μηρών διακρίνονται ρηγά εξογκώματα, προφανώς αποτμήματα *puntelli* που συγκρατούσαν τα κατεβασμένα χέρια. Το αριστερό σκέλος εικονίζεται σε βραχύ διασκελισμό, ενώ το δεξιό είναι στηρίζον.

Η Freyer-Schauenburg παρατήρησε πως το ένδυμα παρουσιάζει συνάψεις με εκείνο ασβεστολιθικών κυπριακών αιγυπτιαζόντων γλυπτών, στα οποία παραλλασσόταν το αιγυπτιακό *shemti* (υπό την επίδραση φοινικικών εκδοχών του).¹⁵⁵

¹⁵⁴ Αρχαιολογικό Μουσείο Πυθαγορείου 364. Βλ. κυρίως Wrede 1929, 94 (αρ. 4, Beil. 41), Buschor 1934, 44-45 (εικ. 150-153), του ίδιου 1941, 38, Schaller-Harl 1973, 145-146, Freyer-Schauenburg 1974, 156-157, 182 σημ. 32 (αρ. 76, πίν. 63), Schmidt 1982, 79 σημ. 438. Διαστάσεις: μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,39 m, μέγιστο σωζόμενο πλάτος 0,28 m, βάθος στο ύψος των γλουτών 0,20 m.

¹⁵⁵ Πρβλ. Pryce 1931, 20 (αρ. C16, εικ. 14), Brönnner 2002, 166 (αρ. 177).

Ωστόσο, όπως παρατήρησε η ίδια μελετήτρια, η πτυχολογία του εξεταζόμενου θραύσματος, ιδίως στο επίπεδο του ελεύθερου σκέλους, διαφοροποιείται από τα ανατολίζοντα υποδείγματα, ώστε να μην τίθεται εν αμφιβόλω η απόδοσή του σε σαμιακό εργαστήριο. Το γλυπτό, το οποίο χρονολογείται στη δεκαετία 540-530 π.Χ., θεώρησε η Freyer-Schauenburg ένα είδος πρώιμου πορτραίτου, αναφερόμενου σε έναν Έλληνα που θα εικονιζόταν με ξενική ενδυμασία. Αυτή η εκτίμηση μένει ανεπιβεβαίωτη, μολονότι και η πιθανολόγηση του Buschor είναι δύσκολο να στοιχειοθετηθεί, δεδομένου ότι δεν σώζονται ενδείξεις συσχέτισης του γλυπτού με συγκεκριμένο αρχιτεκτόνημα. Το υλικό κατασκευής καθίσταται το μόνο στοιχείο που θα μπορούσε να επικαλεστεί κάποιος για να πιθανολογήσει την προέλευση του ολόγλυφου αγάλματος από αρχιτεκτονική κατασκευή, αν και η Freyer-Schauenburg το απέδωσε στην πρόθεση του καλλιτέχνη να μιμηθεί κυπριακά έργα. Η Schmidt διερωτήθηκε αν ενδυματολογικά αναφερόταν το άγαλμα στους «χαλκούς κολοσσούς έπταπήχας»¹⁵⁶ που στήριζαν γονατιστοί τον κρατήρα που ανέθεσαν οι Σάμιοι στο Ηραίο, μολονότι η απόκλιση στη στάση του σώματος υπονομεύει τούτο τον συσχετισμό. Εν κατακλείδι, το θραύσμα της Σάμου είναι δύσκολο να θεωρηθεί φέρουσα μορφή ή έστω να αποδοθεί σε διάκοσμο οικοδομήματος, εκτίμηση που ενισχύεται και από την απουσία πεσσού στα νώτα του.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η πιθανολογούμενη συσχέτιση της κόρης της Lyon με φέρουσα μορφή (αρ. 5, εικ. 62-67). Ο κορμός του εν λόγω γλυπτού, που ευρίσκεται παλαιότερα στη Μασσαλία, ήταν γνωστός ήδη από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, μεταφέρθηκε δε στη Lyon στα 1810. Η πεποίθηση πως εντοπίστηκε στην ευρύτερη περιοχή, όπου υπήρχε στην αρχαιότητα η ομώνυμη ελληνική αποικία των Φωκαέων, αποδείχθηκε λανθασμένη όταν ο Humfry Payne τεκμηρίωσε τη συσχέτιση θραυσμάτων από το κατώτερο μέρος της κόρης (και δύο ακόμη από τον αριστερό βραχίονα), προερχόμενων από την αθηναϊκή Ακρόπολη.¹⁵⁷

Η κόρη της Lyon διαφοροποιείται εν σχέσει με τις περισσότερες αττικές κόρες ως προς την «ανδροπρεπή» μυολογία, την αντιθετική διάταξη της λοξής παρυφής του ματιού, την μη πρόταξη της χειρός με το πτηνό, τη συγκρατημένη ανάσυρση του χιτώνα και την ασαφή πόρπωση του ματιού. Η χρονολόγησή της στη δεκαετία 550-540 π.Χ. δεν αμφισβητείται, έχει επισημανθεί μάλιστα η συνάφεια των χαρακτηριστικών του προσώπου της με εκείνα της σφίγγας από τα Σπάτα (άνω χείλος, κόμη επάνω από το μέτωπο, οφθαλμοί),¹⁵⁸ με το σκληρό πλάσιμο επιμέρους στοιχείων της δεύτερης να αποδίδεται στην προγενέστερη δημιουργία της. Παρά τα διακριτά της στοιχεία η κόρη της Lyon θεωρείται αττικό έργο, το πρωιμότερο μάλιστα που υιοθετεί το λοξό ιωνικό μάτιο. Πρόσφατα, η Καρακάση επεσήμανε επιμέρους ομοιότητες του γλυπτού με παριανά έργα, πιθανολογώντας πως το έργο

¹⁵⁶ Historiae IV, 152.

¹⁵⁷ Νωρίτερα οι Schrader (1909, 31-33) και Lechat (1919, 18) αν και επισήμαναν την ομοιότητα των θραυσμάτων από την Ακρόπολη με τον κορμό στη Lyon, διαπίστωσαν διαφορές τεχνολογίας ανάμεσά τους, ώστε να θεωρήσουν το δεύτερο έργο ιωνικού εργαστηρίου.

¹⁵⁸ ΕΑΜ 28. Βλ. Richter 1961, 16 (αρ. 12, εικ. 40-41), Καραναστάση 2014, 288-290 (αρ. I.1.285, πίν. 969-976).

ήταν δημιουργία ενός Πάριου καλλιτέχνη που εργαζόταν σε αττικό έδαφος.¹⁵⁹ Ειδικότερα, μνημόνευσε τη συνάφεια της κόμης με εκείνες του Κούρου στο Λούβρο¹⁶⁰ και της σφίγγας A 1285 του Μουσείου Πάρου,¹⁶¹ της ημικυκλικής παρυφής του ιματίου στις πλάγιες όψεις με τις αντίστοιχες της κόρης από τη Νάουσα της Πάρου¹⁶² και των απολήξεων ζικ-ζακ με εκείνες μιας παριανής κόρης στη Νέα Υόρκη,¹⁶³ του θραύσματος A 166 του Μουσείου Πάρου¹⁶⁴ και της Φρασίκλειας (στο επίπεδο της παρυφής του χιτώνα).¹⁶⁵ Επίσης, επεσήμανε ομοιότητες με την κεφαλή του Κούρου του Μυρρινούντα,¹⁶⁶ όπως το περίγραμμα και τα χαρακτηριστικά των οφθαλμών, το σχήμα των φρυδιών, το ψηλό μέτωπο και την ελαφρά υποχώρηση της κόμης στον άξονα της μορφής, αν και σημείωσε και διαφοροποιήσεις (δήλωση ζυγωματικών, σχήμα πηγουνιού) τις οποίες απέδωσε στη νεώτερη χρονολόγηση του Κούρου (τούτος χρονολογείται στη δεκαετία 540-530 π.Χ). Οι παραπάνω παρατηρήσεις, που συμπληρώνουν παλαιότερους συλλογισμούς του Frel,¹⁶⁷ καθιστούν πιθανό το συσχετισμό του γλύπτη της κόρης της Lyon με το παριανό εργαστήριο, αξίζει δε να σημειωθεί πως τα κυκλαδικά χαρακτηριστικά του εξεταζόμενου αττικού γλυπτού υπερτερούν σαφώς των ανατολικο-ιωνικών, τα οποία είχε θεωρήσει εξέχοντα ο Payne.¹⁶⁸

Τη δομική λειτουργία της κόρης της Lyon υποστήριξε αρχικά η Ridgway, ακολουθούμενη από τον Marszal.¹⁶⁹ Το κύριο επιχείρημά τους ήταν η ύπαρξη αναθύρωσης και στοιχείων γόμφωσης με υπερκείμενο μέλος στην ανώτερη επιφάνεια του πόλου. Η ενισχυμένη σωματοδομή του γλυπτού και η αντιθετική διάταξη του λοξού ιματίου, που φαίνεται πως προϋποθέτει την ύπαρξη μιας ακόμη μορφής με ανεστραμμένη φορά του ενδύματος, αποτέλεσαν ενδείξεις περαιτέρω ενίσχυσης του ισχυρισμού. Η «κατωφερής» κλίση του οπίσθιου μέρους του πόλου και το μικρό ύψος της μορφής αποτέλεσαν, όχι άδικα, την αιχμή του δόρατος της κριτικής απέναντι σε

¹⁵⁹ Karakasi 2001, 126-129, της ίδιας 2008, 285-292.

¹⁶⁰ Louvre Ma 3101. Βλ. κυρίως Richter 1970, 107 (αρ. 116, εικ. 356-358), Hamiaux 1992, 80-82 (αρ. 73), Barlou 2014, 159-160 (αρ. A4, πίν. 18-21, 100b, 101b-d).

¹⁶¹ Barlou 2014, 173-174 (αρ. D1, πίν. 96-97).

¹⁶² Αρχαιολογικό Μουσείο Πάρου A 802. Βλ. κυρίως Barlou 2014, 166-167 (αρ. B1, πίν. 64-65).

¹⁶³ Metropolitan Museum 07.306. Βλ. Richter 1968, 89 (αρ. 151, εικ. 483-486), Barlou 2014, 169 (αρ. B5, πίν. 82-83).

¹⁶⁴ Barlou 2014, 169-170 (αρ. B6, πίν. 87).

¹⁶⁵ EAM 4889. Βλ. Kaltsas 2002, 7-26 (πίν. 1-12), του ίδιου 2014, 46-50 (αρ. I.1.15, πίν. 78-98), Barlou 2014, 168 (αρ. B3, πίν. 76-77).

¹⁶⁶ EAM 4890. Βλ. Καλτσάς 2014, 199-202 (αρ. I.1.184, πίν. 637-647).

¹⁶⁷ Frel 1973, 367-369.

¹⁶⁸ Payne-Young 1950, 16-17.

¹⁶⁹ Marszal 1988, 203-206 (πίν. 56), Ridgway 1993, 144-145, 147-148 σημ. 4.67. Η έτερη πιθανολόγηση της Ridgway, που αφορούσε τη συσχέτιση του θραύσματος κεφαλής 696 του Μουσείου Ακροπόλεως με φέρουσα κόρη, δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί λόγω της αποσπασματικότητας αυτής και των συνανηκόντων μερών της. Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί πως η ανώτερη (επιτεδοποιημένη) επιφάνεια του πόλου σώζει ίχνη αδρής επεξεργασίας με βελονάκι, μολονότι τούτη η επεξεργασία πιθανότατα οφείλεται στη μειωμένη θεασιμότητα τούτης της όψης και όχι στην τοποθέτηση κάποιου αρχιτεκτονικού μέλους επάνω σε αυτή (δεν ανιχνεύονται κατάλοιπα αναθύρωσης). Για την κόρη 696 (+493/3518/342/4170/354/4136/154) βλ. ενδεικτικά Langlotz-Schuchhardt-Schrader 1939, 61-62 (αρ. 20, εικ. 22-25, πίν. 29), Richter 1968, 81 (αρ. 126, εικ. 405-410). Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 0,26 m, ύψος προσώπου 0,15 m, ύψος πόλου 0,07 m, σωζόμενο βάθος πόλου 0,12 m.

αυτή τη θεώρηση.¹⁷⁰ Ως προς την πρώτη ένσταση ο Marszal αντέτεινε ότι η διαμόρφωση του υπερκείμενου στοιχείου, δηλαδή του εχίνου ενός κιονοκράνου, θα εξομάλυνε την παρατηρούμενη κλίση, εκτίμηση που αφήνει αναπάντητο το ερώτημα για ποιο λόγο διαμορφώθηκε έτσι η ανώτερη επιφάνεια του πόλου από τη στιγμή που επρόκειτο να λειτουργήσει ως επιφάνεια έδρασης αρχιτεκτονικού μέλους. Προβληματισμό προκαλεί και η διαφοροποίηση του τόρμου γόμφωσης από εκείνους που απολαξεύονται σε άλλα αρχαϊκά φέροντα γλυπτά, αρχιτεκτονικά («τέως Κνίδια», σιφνιακές κόρες) και μη (περιρραντήρια), οι οποίοι διακρίνονται για το ευρύ κυλινδρικό τους σχήμα. Τα παράλληλα εξάρματα πίσω από τον τόρμο γόμφωσης ερμηνεύθηκαν από τον Marszal ως «οδηγοί» τοποθέτησης του ανώτερου στοιχείου που εισέρχονταν σε υποδοχές που είχαν λαξευτεί στην κατώτερη επιφάνεια αυτού. Ωστόσο τα εν λόγω εξάρματα δεν εισέρχονται σε «εντορμίες» κατά μήκος της ανώτερης επιφάνειας του πόλου ούτε συμφύονται με αυτή, η δε σύμμεικτη με μεταλλικά στοιχεία αργιλώδης υφή τους καθιστά πιθανότερο το συσχετισμό τους με γαιώδη υπολείμματα, οφειλόμενα ίσως σε μια μεταγενέστερη χρήση του γλυπτού, παρά με στοιχεία που θα εξυπηρετούσαν στην κάθετη σύνδεσή του με υπερκείμενα μέλη. Ως προς το ζήτημα του ύψους (που ανερχόταν περίπου στα 1,25 m), ο Marszal παρατήρησε πως το γεγονός πως τούτο υπολείπεται κατά το ήμισυ εκείνου των σιφνιακών κορών καθιστά δύσκολη την προέλευση της κόρης της Lyon από μνημειώδες κτίσμα ή θησαυρό, προτείνοντας το συσχετισμό της με ναϊσκο ή κάποιο εξωραϊσμένο θυραίο άνοιγμα. Η Ridgway πιθανολόγησε πως η ύπαρξη κορών στη νότια πρόσταση του Ερεχθείου υπαινισσόταν την προγενέστερη κατασκευή ενός συναφούς μνημείου, το οποίο είχε πιθανώς τη μορφή θωρακίου και βρισκόταν επάνω από τον τάφο του Κέκροπος. Ο Κορρές, ωστόσο, στοιχειοθέτησε την πιθανότητα να σημειώταν ο τάφος του Κέκροπος με ιωνικό κίονα κατά την αρχαϊκή εποχή, γεγονός που αποδυναμώνει την υπόθεση της Ridgway, δεδομένου ότι δεν θα ήταν λογικό το ταφικό μνημείο να σημαίνεται με δύο μνημεία.¹⁷¹

Σε κάθε περίπτωση, ελλείψει αρχιτεκτονικών καταλοίπων μόνο υποθέσεις μπορούν να διατυπωθούν ως προς το ζήτημα της προέλευσης από συγκεκριμένο τύπο οικοδομήματος. Ωστόσο, η ύπαρξη αναθύρωσης στην ανώτερη επιφάνεια και η διαφοροποίηση του σιδηρού γόμφου από τους *μηνίσκους* (τούτοι μοιάζουν με λεπτές ράβδους)¹⁷² καθιστούν πιθανή τη συσχέτιση του γλυπτού με το διάκοσμο μιας οικοδομικής κατασκευής, εκτίμηση που θα αναδείκνυε την εξεταζόμενη κόρη ως την πρωιμότερη σωζόμενη φέρουσα μορφή στον ελληνικό χώρο έπειτα από τα γλυπτά του Πριναί. Το σχετικά μικρό της μέγεθος καθιστά πιθανότερη την προέλευση της από μια ελαφριά κατασκευή, ίσως από θωράκιο ή θύρωμα, μιας και ένας βαρύς θριγκός θα υπονόμυε τη στατική επάρκειά της (παρά τον ευρύ λαιμό και την υποστηρίζουσα αυτόν κόμη). Για την ερμηνεία της κόρης δεν είναι δυνατό να ειπωθούν πολλά, δεδομένης της έλλειψης ενδείξεων για το αρχιτεκτονικό της περιβάλλον. Αρκεί να επισημανθεί πως τούτη φέρει περιστέρι, ένα πτηνό που

¹⁷⁰ Βλ. ενδεικτικά Karanastassis 2002, 191, 314.

¹⁷¹ Korres 1997, 95-105.

¹⁷² Ridgway 1990, 583-612, Danner 1993, 19-28, Keesling 2003, 131-134, Karakasi 2001, 118-119, Jacob 2019, 681-682.

συνήθως αναφέρεται στη γονιμότητα και την καρποφορία, ενώ αποτελεί και σύμβολο της Αφροδίτης.¹⁷³ Αρχαϊκές κόρες που φέρουν ανάλογα πτηνά αφιερώνονταν κυρίως σε ανατολικο-ιωνικά περιβάλλοντα, όπως στη Σάμο και τη Μίλητο,¹⁷⁴ στην αθηναϊκή Ακρόπολη δε περιστέρι φέρουν πιθανώς οι κόρες 683 και 685.¹⁷⁵ Τα παραπάνω γλυπτά θεωρούνται συνήθως λατρεύτριες που κομίζουν τις προσφορές τους στις εκάστοτε τιμώμενες θεές, αν και στην περίπτωση της κόρης της Lyon το φερόμενο πτηνό πρέπει να είχε μια βαθύτερη σχέση με το λατρευτικό περιβάλλον, να θεωρείτο δηλαδή σύμβολο της ίδιας της θεάς ή μιας εκ των ιδιοτήτων της. Δυστυχώς ο χώρος εύρεσης των αποτμημάτων του γλυπτού είναι άγνωστος,¹⁷⁶ γεγονός που δυσκολεύει περισσότερο τη διατύπωση υποθέσεων. Το εγγύτερο ιερό της Αφροδίτης βρίσκεται στη βόρεια Κλιτύ, πιθανότατα δε χρησιμοποιήθηκε για λατρευτικούς σκοπούς ήδη από τους αρχαϊκούς χρόνους.¹⁷⁷ Ωστόσο, τα αρχιτεκτονικά λείψανα είναι πενιχρά και προς τούτο ανασχετικά κάθε συλλογισμού συσχέτισης του εξεταζόμενου γλυπτού με τον χώρο. Τούτου δοθέντος, μένει να πιθανολογηθεί ο συσχετισμός του με κάποιο ιερό χώρο προς τιμήν της Αθηνάς, ευρισκόμενο επάνω στο βράχο της Ακρόπολης, όπου μέσω του πτηνού θα σημεινόταν η γονιμική φύση της θεάς και πιθανώς η ιδιότητά της να επιστατεί των διαπροσωπικών σχέσεων.

Λιγότερο πιθανή είναι η απόδοση φέρουσας λειτουργίας σε δύο γλυπτά από την Κυρήνη που εντοπίστηκαν στο ιερό του Απόλλωνος και χρονολογούνται στον ύστερο 6^ο π.Χ. αιώνα (εικ. 60-61).¹⁷⁸ Πρόκειται για δύο κόρες με συμμετρικά χαρακτηριστικά, αντιθετική κινησιολογία και ανεστραμμένη διάταξη ενδυμασίας, οι οποίες φαίνεται πως είχαν ανιδρυθεί ως ζεύγος. Φορούν χιτώνα και ιμάτιο, ανασύροντας τον πρώτο με το κατεβασμένο χέρι και προτείνοντας το (ένθετο) έτερο, στο οποίο έφεραν κάποια προσφορά. Από τούτα τα (φυσικού μεγέθους) αγάλματα λείπουν οι κεφαλές και οι απολήξεις των σκελών, από το γόνυ περίπου και κάτω, ώστε να μην είναι δυνατό να ανιχνευτεί οιαδήποτε διασύνδεση με αρχιτεκτόνημα. Τη λειτουργία τους ως αντιθετικό ζεύγος, επίσης, υπονομεύει η ανόμοια απόδοση επιμέρους ενδυματολογικών στοιχείων και η διαφορετική διάρθρωση της μακριάς κόμης στα νώτα. Ειδικότερα, η κόρη 14009 έχει απτύχωτη λοξή παρυφή ιματίου και συντηρητικότερα επεξεργασμένες επιφάνειες εν συγκρίσει με την έτερη κόρη (14008), η οποία διαθέτει πολύπτυχη και ασυνήθιστα μεγάλη λοξή αναδίπλωση. Αποκλίσεις ανιχνεύονται και στις διαστάσεις τους, μιας και από τα σωζόμενα μέρη φαίνεται πως η κόρη 14009 ήταν κατάτι ψηλότερη και διέθετε ραδινότερες αναλογίες. Επομένως, παρά την συνάφεια των κορών καθίσταται αμφίβολη η συσχέτιση τους στα πλαίσια ενός αλληλοσυμπληρούμενου γλυπτικού συνόλου με δομική λειτουργία.

Στις παραπάνω περιπτώσεις ελλοχεύουν ενδείξεις ύπαρξης αρχαϊκών φερουσών μορφών σε ιερά πέραν του δελφικού, διαπίστωση που δεν εκπλήσσει

¹⁷³ Keller 1913, 122-131.

¹⁷⁴ Karakasi 2001, 16-17, 38-39 (πίν. 20, 40-41, 46-47).

¹⁷⁵ Karakasi 2001, 124 (πίν. 167, 190, 275).

¹⁷⁶ Karakasi 2001, 268-269.

¹⁷⁷ Βλ. Travlos 1971, 228-232 (εικ. 292-300), Μαχαίρα 2008, 101-126.

¹⁷⁸ Museum of Antiquities, Kyrene 14008-14009. Βλ. Paribeni 1959, 10-12 (αρ. 8-9, πίν. 12-15), Richter 1968, 93-94 (αρ. 168-169, εικ. 536-539), Karakasi 2001, 104-105 (πίν. 101). Διαστάσεις: (14008) μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,98 m, (14009) μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,20 m.

δεδομένου ότι και από τη γραμματειακή παράδοση προκύπτουν συναφείς πληροφορίες, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τον θρόνο του Αμυκλαίου Απόλλωνα.¹⁷⁹ Ο Πausανίας μας πληροφορεί πως «*ἀνέχουσιν ἔμπροσθεν αὐτόν, κατὰ ταῦτὰ δὲ καὶ ὀπίσω, Χάριτες τε δύο καὶ Ὠραι δύο*»,¹⁸⁰ επισήμανση που καθιστά πιθανό φέρουσες κόρες να είχαν ενσωματωθεί στο ιδιόμορφο οικοδόμημα που κατασκεύασε ο Μαγνήσιος Βαθυκλής κατά το δεύτερο ήμισυ του 6^{ου} π.Χ. αιώνα. Επρόκειτο περί κτίσματος που ομοίαζε με έδρανο και περιέβαλλε το ήδη υπάρχον «*χαλκῶ κίονι εἰκασμένον*» ξύλινο λατρευτικό άγαλμα του Απόλλωνα, η βάση του οποίου ήταν τοποθετημένη επάνω από τον τάφο του Υακίνθου, λειτουργώντας συνάμα ως βωμός του Σπαρτιάτη ήρωα και ως βάθρο του ξοάνου. Το λατρευτικό άγαλμα έφθανε σύμφωνα με τη διήγηση του Πausανία τα 13,30 m, ο δε θρόνος είχε ύψος περί τα 3,50 m. Με το κρηπίδωμα του τελευταίου έχει συσχετιστεί ένα τμήμα θεμελίωσης τοίχου σε ισόδομο σύστημα που σώζεται σε μήκος 4 m και ύψος 1 m, αποτελούμενο στις κατώτερες στρώσεις από ορθογώνιους πορώδεις λίθους και στην ανώτερη από δόμους σκουρόχρωμου μαρμάρου. Το λοιπό σωζόμενο υλικό είναι εξαιρετικά αποσπασματικό, δεν έχει εντοπιστεί δε κανένα θραύσμα που να αποδίδεται σε φέρουσες κόρες.¹⁸¹ Από τα μέχρι τούδε στοιχεία προκύπτει η ύπαρξη ενός διάροφου δωρικού κτίσματος που απομιμούταν θρόνο, καθώς προκύπτει από τις αποδιδόμενες σε αυτό βάσεις σε σχήμα λεοντοπόδαρου και από την απουσία θραυσμάτων που θα μπορούσαν να εγγυηθούν την ύπαρξη θριγκού.

Η κόσμηση του μνημείου με φέρουσες κόρες, όπως προκύπτει από την περιγραφή του Πausανία και αποτυπώθηκε σχεδιαστικά στις έως τώρα -υποθετικές εν πολλοίς- αναπαραστάσεις του, είναι εύλογη δεδομένης της ύπαρξης στηριζουσών μορφών σε θρόνους και κλινοειδείς κατασκευές του ελληνικού χώρου και της Εγγύς Ανατολής.¹⁸² Οι Χάριτες και Ὠρες του θρόνου στο Αμυκλαίον πρέπει να ήσαν μορφολογικά συναφείς με τις κόρες των δελφικών θησαυρών,¹⁸³ ήτοι να έστεκαν ως σεβίζουσες νεανικές μορφές, σπένδουσες προς ευκαρπία και υμνούσες τον Απόλλωνα ως ακόλουθοί του. Η Schaller-Harl θεώρησε την ταύτιση των κορών του θρόνου με Χάριτες και Ὠρες, την οποία μνημονεύει ο Πausανίας, ασύμβατη με το αρχικό νόημα των αρχαϊκών γλυπτών,¹⁸⁴ εκτίμηση ίσως ορθή ως προς το ονοματολογικό της μέρος, μολοντί δεν μπορεί να αμφισβητηθεί η συσχέτιση των μορφών με την απολλώνια λατρεία και τις εγχώριες συνδηλώσεις της. Σε τούτα τα πλαίσια ο Schmidt-Colinet πιθανολόγησε πως τούτες αναφέρονται στις Υακινθίδες, τις τέσσερις θυγατέρες του

¹⁷⁹ Για το θρόνο βλ. κυρίως Fiechter 1918, 107-245, Buschor-von Massow 1927, 1-85, Martin 1976, 205-218, Schmidt-Colinet 1977, 20, 67, 89, 105-106, 131, 217 (W4), Prückner 1992, 123-130, Delivorrias 2009, 133-135, Vlizos 2011-2012, 91-103, Bilis-Magnisali 2011-2012, 125-135.

¹⁸⁰ Graeciae descriptio 3.18.10. Η ακολουθούσα φράση «*ἐν ἀριστερᾷ δὲ Ἐχιδνα ἔστηκε καὶ Τυφώς, ἐν δεξιᾷ δὲ Τρίτωνες*» δεν υπαινίσσεται απαραίτητα πως τούτες οι μορφές είχαν φέρουσα λειτουργία (πρβλ. Fiechter 1918, 198).

¹⁸¹ Η αναφορά του Langlotz (1975, 173 σημ. 9), στηριγμένη σε διηγήσεις εγχωρίων, πως «αρχαϊκά» γλυπτά είχαν εντοπιστεί στην ευρύτερη περιοχή δεν επιβεβαιώνεται.

¹⁸² Βλ. Kyrieleis 1969, 68-72, 194-201, Schmidt-Colinet 1977, 11-18, Schmidt 1982, 69-70, Rehm 2005, 187-206.

¹⁸³ Fiechter 1918, 198, Schmidt-Colinet 1977, 20.

¹⁸⁴ Schaller-Harl 1973, 145. Πρβλ. Buschor 1941, 40.

Υακίνθου,¹⁸⁵ ωστόσο αφ' ης στιγμής δεν είναι σαφής ο αριθμός των φερουσών μορφών που κοσμούσαν το μνημείο η παραπάνω υπόθεση είναι δύσκολο να στοιχειοθετηθεί. Εντούτοις, καθίσταται προφανές πως τούτα τα γλυπτά (ανεξαρτήτως ερμηνείας) αποτελούν την πρωιμότερη περίπτωση συσχέτισης φερουσών μορφών με οικοδόμημα που είχε χτιστεί επάνω από τάφο ήρωος, διαμορφώνοντας μια παράδοση που θα συνεχιστεί στις κόρες του Ερεχθείου. Η υπόθεση του Dregur πως διέθεταν οι κόρες τα αποτροπαϊκά χαρακτηριστικά ανατολιζουσών θεοτήτων που λογίζονταν ως φύλακες εισόδων δεν ευσταθεί στην περίπτωση του Αμυκλαίου,¹⁸⁶ δεδομένου ότι το οικοδόμημα απομιμούταν θρόνο, συνεπώς η διάταξή τους σε αυτό θα αναπτυσσόταν σε περισσότερα του ενός επίπεδα και δεν θα ομοίαζε με εκείνη ενός θυραίου ανοίγματος.

Μολονότι η τάση κόσμησης οικοδομημάτων με κόρες ως ελεύθερα στηρίγματα προέκυψε κατόπιν επιρροών από τον γλυπτικό εξωραϊσμό κτηρίων της Εγγύς Ανατολής, δεν πρέπει να θεωρηθεί υποδεέστερης σημασίας η παράλληλη εξέλιξη της φέρουσας μορφής σε λιγότερο μνημειακές κατασκευές και στη μικροτεχνία. Σε περιρραντήρια, για παράδειγμα, ενσωματώνονται γυναικείες μορφές από τα μέσα του 7^{ου} αιώνα π.Χ. και εξής.¹⁸⁷ Τούτες φορούν συνήθως ζωσμένους δαιδαλικούς χιτώνες και έχουν τα χέρια ακουμπισμένα στις εξωτερικές πλευρές των μηρών, ευρισκόμενες επάνω ή δίπλα σε λέοντες (τους οποίους κρατούν με χαλινούς), διάταξη που μαρτυρά επιδράσεις από την τέχνη της Εγγύς Ανατολής και της Αιγύπτου. Σε αρκετές περιπτώσεις οι κόρες στηρίζουν τη λεκάνη με την παρεμβολή πόλου, ενίοτε δε οι τελευταίοι σώζουν στις ανώτερες επιφάνειές τους ευρείς τόρμους γόμφωσης (όπου εισέρχονταν πιθανώς λίθινοι τένοντες). Μια ανάλογη περίπτωση αποτελεί η δαιδαλική κεφαλή 12026 από τη Σπάρτη (εικ. 68-69), ανήκουσα σε κόρη κατάτι μικρότερη του φυσικού μεγέθους, η οποία σώζει στο ανώτερο μέρος του χαμηλού πόλου της τόρμου (διαμέτρου 4 cm, βάθους 2,9 cm).¹⁸⁸ Το σχετικώς διευρυμένο ύψος της κεφαλής, βάσει του οποίου η συγκεκριμένη κόρη καθίσταται η μεγαλύτερη που χρησιμοποιήθηκε ποτέ σε περιρραντήριο, δεν αρκεί για τη στοιχειοθέτηση προέλευσής της από οικοδομική κατασκευή, ενώ και η συνάφεια του τόρμου με ανάλογους σε κεφαλές κορών περιρραντηρίων¹⁸⁹ καθιστά πιθανότερο το συσχετισμό που έχει ήδη υποστηριχθεί. Το γεγονός πως έχει χρησιμοποιηθεί γκριζωπό μάρμαρο από τον Ταΰγετο ως υλικό κατασκευής στα περισσότερα περιρραντήρια,¹⁹⁰ καθιστά πιθανή την απόδοση κάποιων από αυτά σε λακωνικά

¹⁸⁵ Schmidt-Colinet 1977, 105-106.

¹⁸⁶ Dregur 1952, 27 σημ. 92.

¹⁸⁷ Για τα περιρραντήρια βλ. Richter 1968, 27-30 (αρ. 5-11, εικ. 35, 37-56), Schmidt 1982, 50-60, Sturgeon 1987, 15-61, Ridgway 1993, 126-128.

¹⁸⁸ Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης 12026. Βλ. Kokkorou-Alevras 2012, 19-29 (εικ. 1-5). Διαστάσεις: συνολικό ύψος 20,5 cm, ύψος πόλου 6 cm.

¹⁸⁹ Ανάλογος τόρμος γόμφωσης έχει λαξευτεί στο ανώτερο μέρος της κεφαλής που έχει συγκολληθεί στον κορμό κόρης από περιρραντήριο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (ΕΑΜ 4). Οι παρεμφερείς διαστάσεις του τόρμου (διάμετρος 4 cm, βάθος 2 cm) αποτελούν ένδειξη συναφούς στηρίζουσας λειτουργίας, μολονότι το κεφάλι του Πτώου είναι αρκετά μικρότερο από εκείνο της Σπάρτης (ύψος 9,8 cm). Για τον κορμό κόρης και την κεφαλή του Πτώου βλ. Kokkorou-Alevras 2014, 10-14 (αρ. I.1.2-I.1.3, πίν. 9-17).

¹⁹⁰ Πρβλ. Burr Carter 1988, 419-431.

εργαστήρια γλυπτικής, αν και οι πενιχρές ενδείξεις που διαθέτουμε για την παραγωγή των τελευταίων κατά τη δαιδαλική περίοδο δεν επαρκούν για την περαιτέρω στοιχειοθέτηση του συλλογισμού. Σε κάθε περίπτωση, δεν μπορεί να αποδοθεί το σύνολο τούτων των μνημείων σε Λάκωνες γλύπτες, δεδομένης της στυλιστικής διαφοροποίησης μεταξύ τους αλλά και της αναμφισβήτητης επίδρασης της σαμακικής πλαστικής στην εξέλιξη και διάδοση των βασικών χαρακτηριστικών τους.

Αν και στο πεδίο της αρχιτεκτονικής χρησιμοποιήθηκε ο τύπος της κόρης,¹⁹¹ στη μικροτεχνία αξιοποιήθηκαν εναλλακτικοί τρόποι στήριξης των υπερκείμενων στοιχείων, όπως η ανοικτή στάση άτλαντα.¹⁹² Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελούν οι τρεις κόρες που στηρίζουν το χείλος μιας τριφυλλόστομης οινοχόης από τον Κεραμεικό, η οποία χρονολογείται στα μέσα του 7^{ου} π.Χ. αιώνας (εικ. 2).¹⁹³ Οι κόρες είναι ενδεδυμένες με δαιδαλικό χιτώνα, φέρουν δε τα μέρη του στομίου με τα καμπτόμενα στον αγκώνα χέρια και τις κεφαλές τους. Δεδομένου ότι το αγγείο που διακοσμούν είχε ταφική χρήση, είναι πιθανό η στάση τους να έχει προκύψει ως παραλλαγή εκείνων που χαρακτήριζαν θρηνούσες μορφές. Ανάλογη περίπου στάση, προέλευση και χαρακτηριστικά έχουν δύο αποσπασματικές γυναικείες μορφές που στηρίζουν θυμιατήρια, οι οποίες χρονολογούνται επίσης στα μέσα του 7^{ου} π.Χ. αιώνας (εικ. 70).¹⁹⁴ Εδώ ο κορμός είναι κάθετος εν σχέσει με το φερόμενο αντικείμενο, οι δε άκρες χείρες εφαρμόζουν πλήρως στην κατώτερη επιφάνεια του τελευταίου, καμπτόμενες στον καρπό. Στο πεδίο της μεταλλοτεχνίας αξίζει να σημειωθεί η περίπτωση ενός χάλκινου κρητικού μεσοδαιδαλικού ειδωλίου στη Νέα Υόρκη (εικ. 71),¹⁹⁵ μιας και φέρει κατά εφάμιλλο τρόπο με τις κόρες της τριφυλλόστομης οινοχόης του Κεραμεικού το υπερκείμενο αντικείμενο (ίσως μια λεκανίδα), το οποίο συγκρατείτο σε γόμφο που εξέχει από τον κυλινδρικό πόλο της μορφής.

Από τον 6^ο αιώνα π.Χ. και εξής διευρύνεται η κατασκευή χάλκινων λαβών κατόπτρων με τη μορφή φερουσών μορφών, οι οποίες φέρουν με την κεφαλή, σπανιότερα δε και με τα χέρια, τις ελικοειδείς ή ανθεμωτές απολήξεις του καμπύλου στηρίγματος όπου προσαρμοζόταν ο δίσκος του κατόπτρου.¹⁹⁶ Εδώ οι στάσεις των χεριών ποικίλλουν, αναλόγως με το αν συγκρατεί η μορφή με αυτά το υπερκείμενο μέλος ή όχι, ενίοτε δε ακολουθείται η ανοικτή στάση άτλαντα με τους βραχίονες εν εκτάσει. Πρώιμο συναφές παράδειγμα αποτελεί η κόρη της λαβής κατόπτρου από το Αρτεμίσιο της Θάσου, η οποία φορεί ζωσμένο χιτώνα και «επίβλημα», φέροντας στις αντιρεαλιστικές απολήξεις των άκρων χειρών της το στήριγμα του κατόπτρου (εικ.

¹⁹¹ Πρβλ. Schmidt-Colinet 1977, 19-31.

¹⁹² Πρβλ. Schmidt-Colinet 1977, 32-35. Για τη διάδοση της στάσης σε προγενέστερα αιγυπτιακά, χεττιτικά και ασσυριακά έργα τέχνης βλ. Schmidt-Colinet 1977, 4-10, Schmidt 1982, 33-48.

¹⁹³ Αρχαιολογικό Μουσείο Κεραμεικού 149. Βλ. κυρίως Richter 1968, 27 (αρ. 3, εικ. 31-32), Kübler 1970, 456-459 (αρ. 49, πίν. 38-40), Schmidt 1982, 56 (πίν. 4.1).

¹⁹⁴ Αρχαιολογικό Μουσείο Κεραμεικού 145-146. Βλ. κυρίως Richter 1968, 27 (αρ. 4, εικ. 33-34, 36), Kübler 1970, 454-456 (αρ. 46-47, πίν. 36-37), Schmidt 1982, 57-58 (πίν. 4.2, 5.2-3).

¹⁹⁵ Metropolitan Museum 39.11.12. Βλ. Richter 1940, 181 (εικ. 1-3), της ίδιας 1953, 33 (πίν. 22i), Schmidt 1982, 56-57, Λεμπέση 2002, 117-119 (εικ. 90).

¹⁹⁶ Για τις επιρροές από συναφή κάτοπτρα της Αιγύπτου, της Εγγύς Ανατολής και του ελληνικού χώρου (από την εποχή της Χαλκοκρατίας και εξής) βλ. Congdon 1981, 7-12.

72).¹⁹⁷ Παρά τα φυσιοκρατικά χαρακτηριστικά της κεφαλής ο κορμός παραμένει άκαμπτος και στερεομετρικός, γεγονός που καθιστά πιθανή μια χρονολόγηση της μορφής λίγο μετά τα μέσα του 6^{ου} π.Χ. αιώνα. Την ίδια περίοδο γυμνοί κούροι σε ανοικτή στάση άτλαντα, συχνά με τις απολήξεις των άκρων χειρών να εφάπτονται απλώς των υπερκείμενων στοιχείων, χρησιμοποιούνται ως λαβές φιαλόσχημων αγγείων (χερνίβων) και κατόπτρων.¹⁹⁸ Σε ορισμένες περιπτώσεις, μάλιστα, λαβές φιαλών και κατόπτρων έχουν τη μορφή ημίγυμων γυναικών (φορούν μόνο ένα είδος ζώματος) που στηρίζουν κατ' ανάλογο τρόπο τα υπερκείμενα μέλη.¹⁹⁹ Η μερική γυμνότητα στα παραπάνω έργα φέρει στο νου λακωνικά στηρίγματα κατόπτρων, όπου συνήθως ήταν η απεικόνιση γυμνών κορών που στήριζαν με την κεφαλή τους τα υπερκείμενα στοιχεία.²⁰⁰ Επρόκειτο για νεαρά κορίτσια, ενίοτε φέρουσες κύμβαλα, καρπούς και άνθη, που έστεκαν σε ορθογώνιες πλάκες ή επάνω σε ζώα, συμμετέχοντας σε τελετουργίες που περιελάμβαναν μουσική και όρχηση.²⁰¹ Ένα πρώιμο παράδειγμα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (620-600 π.Χ.),²⁰² που διαφοροποιείται χάρη στην έγερση των χεριών προς το φερόμενο αντικείμενο (με τους βραχίονες εν εκτάσει), σώζει βάθυνση στο ύψος της γαστέρας που υποδηλώνει την ύπαρξη ζώνης (εικ. 73). Μεταγενέστερο στήριγμα κατόπτρου, συνήθως αποδιδόμενο σε πελοποννησιακό ή ιωνικό-νησιωτικό εργαστήριο, είναι εκείνο της Αγ. Πετρούπολης (490-480 π.Χ.),²⁰³ που έχει τη μορφή γυμνής κόρης σε ανοικτή στάση άτλαντα (εικ. 74), οι ραδινές και συνάμα στιβαρές αναλογίες της οποίας ενσωματώνουν τεκτονική χάρη και πλαστικότητα (δεν αποκλείεται να εικονίζεται αθλήτρια).

Η χρήση φερουσών μορφών στη μικροτεχνία διευρύνεται ως την πρώιμη κλασική περίοδο, εποχή στην οποία ανήκει η πεπλοφόρος που κρατά θυμιατήριο στο Μουσείο Δελφών (460-450 π.Χ.).²⁰⁴ Το αποτελούμενο από κοίλο ημισφαίριο και διάτρητο κωνικό κάλυμμα σκεύος στηρίζεται στην κεφαλή και τα χέρια της μορφής, τα οποία διατάσσονται σε ανοικτή στάση άτλαντα (εικ. 75-76). Η διαφορά διαστάσεων ανάμεσα στην κόρη και το φερόμενο αντικείμενο εξισορροπείται χάρη στο ευρύ άνοιγμα των χεριών της, την ίδια στιγμή που η ελαφρώς στρεφόμενη προς τα αριστερά κεφαλή φαντάζει ανεπηρέαστη από το υπερκείμενο άχθος. Εντούτοις, το ανεπαίσθητα κινούμενο ελεύθερο σκέλος και οι κατακόρυφες πτυχώσεις στο στηρίζον αναδεικνύουν τον τεκτονικό χαρακτήρα της μορφής, προαναγγέλοντας τη μνημειοποίηση αυτών των χαρακτηριστικών στις κόρες του Ερεχθείου.

¹⁹⁷ Αρχαιολογικό Μουσείο Θάσου 1464. Βλ. Congdon 1981, 131-132 (αρ. 7A, πίν. 5), Thomas 1992, 74, Grandjean-Salviat 2012, 351-352 (εικ. 271).

¹⁹⁸ Πρβλ. Gjødesen 1944, 101-187 (εικ. 1-11), Jantzen 1958, 5-25 (εικ. 3-25), Schaller-Harl 1973, 130-138, Thomas 1992, 74-75 (εικ. 61-62), Καλτσάς 2006, 205-206 (αρ. 99-100).

¹⁹⁹ Πρβλ. Mallwitz-Herrmann 1980, 118-119 (αρ. 79,2), Congdon 1981, 136-137 (αρ. 14, πίν. 10), Thomas 1992, 76 (εικ. 64).

²⁰⁰ Πρβλ. Herfort-Koch 1986, 31-38, 96-101 (αρ. K54-K68, πίν. 7-9), Thomas 1992, 75-77 (εικ. 63).

²⁰¹ Για τις ερμηνείες των εν λόγω κορών (ενδεδυμένων και μη) βλ. Congdon 1981, 13-18.

²⁰² EAM 7540. Βλ. Congdon 1981, 127 (αρ. 1, πίν. 1), Herfort-Koch 1986, 32-33, 96 (αρ. K54, πίν. 7.3-4).

²⁰³ Hermitage Inv. DN 1897. 4/1. Βλ. Congdon 1981, 145-146 (αρ. 26, πίν. 23).

²⁰⁴ Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών 7723. Βλ. κυρίως Rolley 1969, 155-160 (αρ. 199, πίν. 44-47), Walter-Karydi 1976, 1-27, Schmidt 1982, 79-80, Amandry 1991, 223-226 (εικ. 41).

Παράρτημα: Κατάλογος θραυσμάτων προερχόμενων από τις δελφικές κόρες (ή συσχετισθέντων με αυτές)

Αρ. Ευρ.	Ευσύνοπτη περιγραφή θραυσμάτων και σχετική βιβλιογραφία
1203	κεφαλή «τέως Κνιδίας». Βλ. Picard-De la Coste-Messelière 1928, 1-6 (αρ. 1-2, εικ. 1-4).
459	απότμημα κατώτερου μέρους γυναικείας κεφαλής. Βλ. Picard-De la Coste-Messelière 1928, 19-20 (αρ. 1, πίν. 27.2).
Κόρη Κνιδίων Α	
1526	απότμημα γοφών και μηρών. Βλ. Picard-De la Coste-Messelière 1928, 6-8 (αρ. 3, εικ. 5).
3611	αριστερό γόνυ. Βλ. Picard-De la Coste-Messelière 1928, 6-8 (αρ. 3, εικ. 5).
3611a	τμήμα αριστερής κνήμης. Βλ. Picard-De la Coste-Messelière 1928, 6-8 (αρ. 3, εικ. 5).
4526	αριστερή άκρα χείρα. Βλ. Picard-De la Coste-Messelière 1928, 6-8 (αρ. 3, εικ. 5).
6415	μέρος κορμού με ιμάτιο. De la Coste-Messelière 1940, 103 σημ. 5.
3396b	αριστερός ώμος με κατερχόμενους βοστρύχους. Βλ. Picard-De la Coste-Messelière 1931, 52-53 (αρ. 12, XLII, Horstexte VII).
3646a	δεξιός βραχίονας. Βλ. Picard-De la Coste-Messelière 1931, 52-53 (αρ. 12, XLIII, Horstexte VII).
4526a	δεξιός πήγης με ψέλλιο. Βλ. Picard-De la Coste-Messelière 1928, 6-8 (αρ. 3, εικ. 5).
3646c	απότμημα άνω μέρος στήθους με τρεις κατερχόμενους ψηφοειδείς βόστρυχους. Βλ. Aurigni-Braunstein-Martinez 2018, 80 (εικ. 6).
Κόρη Κνιδίων Β	
δίχως αριθμό ευρετηρίου	δύο θραύσματα από τους γοφούς και το άνω μέρος των μηρών. Βλ. Picard-De la Coste-Messelière 1928, 8 (αρ. 4, εικ. 7).
1526 bis	τμήματα αμφοτέρων των κνημών και το αριστερό γόνυ με την απόληξη του ανασυρόμενου χιτώνος. Βλ. Picard-De la Coste-Messelière 1928, 8 (αρ. 4, εικ. 7).
530	αριστερά άκρα χείρα με μέρος του κοσμηθέντος με ψέλλιο πήγης. Βλ. Picard-De la Coste-Messelière 1928, 8 (αρ. 4, εικ. 7).
4874	αριστερός ώμος με μέρος βραχίονος και πέντε κατερχόμενους βοστρύχους. Βλ. Picard-De la Coste-Messelière 1931, 53 (αρ. 13, XLVII, Horstexte VII), De la Coste-Messelière 1938, 285-288 (εικ. 2).
3646b	μέρος ιματίου με αζονική πτυχή. Βλ. Picard-De la Coste-Messelière 1931, 53 (αρ. 13, XLVIII, Horstexte VII), De la Coste-Messelière 1938, 285-288 (εικ. 1).
3646c	δεξιό στήθος με δύο κατερχόμενους βοστρύχους. Βλ. Picard-De la Coste-Messelière 1931, 52 (αρ. 12, XLI, Horstexte VII).
4871	μέρος πτυχώσεων ιματίου Βλ. Picard-De la Coste-Messelière 1931, 65 (IX, εικ. 19).
4858	τμήμα αυχένα με ψηφοειδείς βοστρύχους. Βλ. Picard-De la Coste-Messelière 1931, 77 (III, εικ. 22).
δίχως αριθμό ευρετηρίου	δεξιό μέρος του κορμού. Βλ. Marcadé-De la Coste-Messelière 1953, 346-353 (εικ. 1-2).
Κόρες Σιφνίων Α-Β	
1155	κεφαλή με μέρος πόλου. Βλ. Picard-De la Coste-Messelière 1928, 57-64 (πίν. 18-19, εικ. 30).
929	οπίσθιο τμήμα πόλου. Βλ. Picard-De la Coste-Messelière 1928, 57-64 (πίν. 18-19, εικ. 30).

- 11875
2335
δίχως αριθμό ευρετηρίου
1525
34275/34276/34277/34278
1554
- πρόσθιο τμήμα πόλου. Βλ. Themelis 1992, 49-72 (εικ. 3-5, 8-9).
κορμός ενδεδυμένος χιτώνα και ιμάτιο, από το λαιμό έως την αρχή των μηρών. Βλ. Picard-De la Coste-Messelière 1928, 57-64 (πίν. 18-19, εικ. 30).
δύο θραύσματα, αποτμήματα της απόληξης της κόμης στα νότα και πλοκάμων στη δεξιά πλευρά. Βλ. Picard-De la Coste-Messelière 1928, 57-64 (πίν. 18-19, εικ. 30).
θραύσμα δεξιού σκέλους / θραύσμα ζεύγους σκελών, στο επίπεδο των κνημών. Βλ. Picard-De la Coste-Messelière 1928, 65-66 (αρ. 3, εικ. 32), Daux-Hansen 1987, 148 (Κ6, πίν. 67, 70).
τρία θραύσματα άκρων ποδών επί πλίνθου και ένα απότμημα αριστερού άκρου ποδός, Βλ. Marcadé-De la Coste-Messelière 1953, 360-364 (εικ. 3), Daux-Hansen 1987, 148-150 (Κ7a-Κ7b-Κ7c-Κ7d, πίν. 68, 70).
κιονόκρανο. Βλ. Picard-De la Coste-Messelière 1928, 64-65 (εικ. 31).
- «Μικρές Καρυτίδες»**
- 5854
5845
4865
4869
3376
3164
4867
- απότμημα γυναικείας κεφαλής με στεφάνη και πόλο. Βλ. Marcadé-De la Coste-Messelière 1953, 364-368 (εικ. 4, πίν. 43).
απότμημα ψηφοειδών βοστρύχων που καλύπτουν τα νότα. Βλ. Marcadé-De la Coste-Messelière 1953, 368 (εικ. 4).
τμήμα δεξιού χεριού, συνιστάμενο σε δύο συνανήκοντα θραύσματα. Βλ. Picard-De la Coste-Messelière 1931, 58 (αρ. 16, εικ. 18), Marcadé-De la Coste-Messelière 1953, 366.
μέρος μηρού. Βλ. Picard-De la Coste-Messelière 1931, 79 (ΙΧ, εικ. 22).
απότμημα δεξιού σκέλους κόρης με παρυφή ιματίου στη μία πλάγια όψη. Βλ. Aurigni-Braunstein-Martinez 2018, 74-76 (εικ. 1)
απότμημα σκελών με τμήμα ανασυρόμενου χιτώνα. Βλ. Picard-De la Coste-Messelière 1931, 78-79 (VII, εικ. 21).
θραύσμα ιματίου από δεξιό χέρι με επάλληλες κυρτές πτυχώσεις. Βλ. Picard-De la Coste-Messelière 1931, 53 (XLV), Braunstein 2010, 77-78 (εικ. 6b).

3. Κλασική εποχή

3.1. Οι Άτλαντες του Ακράγαντα

Ανάμεσα στο ιερό των χθόνιων θεοτήτων και το ναό Α, επάνω σε ένα χαμηλό έξαρμα του εδάφους εκτεινόμενο από βορρά προς δυσμάς, βρίσκονται τα ερείπια του ναού του Ολυμπίου Διός στον Ακράγαντα, τον οποίο αφιέρωσε στον θεό ο Θήρων, πιθανώς κατόπιν της νίκης απέναντι στους Καρχηδόνιους στη μάχη της Ιμέρας (480 π.Χ.).²⁰⁵ Επρόκειτο για ένα κτίσμα κολοσσικών διαστάσεων, τον μεγαλύτερο δωρικό ναό που οικοδομήθηκε ποτέ, με τις διαστάσεις του στυλοβάτη να ανέρχονται στα 52,74 x 110,10 m. Η κατάσταση διέθετε διευρυμένα μεταξόνια (8 m), γεγονός που κατέστησε απαραίτητη την κάλυψη των μετακτιονίων διαστημάτων με τοίχους, ώστε τα (7 x 14) κάθετα στοιχεία που την αποτελούσαν να μην έχουν το χαρακτήρα αυτόνομων αρχιτεκτονικών μελών (κίωνων) αλλά να προτάσσονται στις προσόψεις ως ενσωματωμένοι στην τοιχοδομία ημικίονες. Πρόκειται, λοιπόν, για ένα ψευδοπερίπτερο ναό, ένα περικλειστο κτίσμα που επιστεφόταν με βαρύ δωρικό θριγκό και αετώματα. Αξίζει να σημειωθεί πως οι ημικίονες, ομοίως προς τα υπόλοιπα στοιχεία της τοιχοδομίας, ήσαν κτιστοί, αντιστοιχούσαν δε στις εσωτερικές όψεις σε αβαθείς παραστάδες που έφεραν δωρικά επίκρανα.²⁰⁶ Ο ναός διέθετε δύο εισόδους στα ανατολικά (στα γωνιακά μετακτιόνια) και μία στα νότια (ανάμεσα στον 7^ο και τον 8^ο κίονα), ενώ στο εσωτερικό του δέσποζαν δύο σειρές πεσσών (επίσης συνδεόμενοι με τοίχους) που διαιρούσαν τον χώρο κατά μήκος σε τρία κλίτη. Το κολοσσικό κτήριο, για την κατασκευή του οποίου προφανώς εργάστηκαν Καρχηδόνιοι αιχμάλωτοι πολέμου, έμεινε ανολοκλήρωτο (η στέγη του περατώθηκε μερικώς).

Οι κολοσσικοί ασβεστολιθικοί Άτλαντες έστεκαν ανάμεσα στα μετακτιόνια διαστήματα των ημικίωνων, βαίνοντας επί κυματιοφόρων προεχόντων τοίχων και όντας κτιστοί με λιθοπλίνθους όπως ο τοίχος με τον οποίο εφάπτονταν και εν μέρει γομφώνονταν (εικ. 77-82).²⁰⁷ Οι αρμοί των λιθοπλίνθων τους δεν ήσαν ορατοί, διότι - το πιθανότερον- τα γλυπτά καλύπτονταν με κονίαμα, η δε φέρουσα λειτουργία τους συνίστατο στην επικουρική στήριξη του θριγκού. Ειδικότερα, το υπερκείμενο βάρος

²⁰⁵ Για το ενδεχόμενο να είχε αρχίσει η οικοδόμηση του ναού νωρίτερα (γύρω στο 510-500 π.Χ.) βλ. Dinsmoor 1950, 101 σημ. 1, Coulton 1977, 82. Για την αρχιτεκτονική του ναού βλ. Koldewey-Puchstein 1899, 154-166, Drerup 1940, 379-387, Dinsmoor 1950, 101-105, Coulton 1977, 82-86, De Waele 1980, 190-209, Lawrence-Tomlinson 1996, 102-103, Gruben 2000, 334-338, Vonderstein 2000, 37-77, Emerson 2018, 230-249.

²⁰⁶ Πρβλ. Diodorus Siculus, Bibliotheca historica 13.82.3 «συνωκοδομοῦντο γὰρ τοῖς τοίχοις οἱ κίονες, ἔξωθεν μὲν στρογγύλοι, τὸ δ' ἐντὸς τοῦ νεῶ ἔχοντες τετράγωνον· καὶ τοῦ μὲν ἐκτὸς μέρους ἐστὶν αὐτῶν ἡ περιφέρεια ποδῶν εἴκοσι, καθ' ἣν εἰς τὰ διαζύσματα δύναται ἀνθρώπινον ἐναρμόζεσθαι σῶμα, τὸ δ' ἐντὸς ποδῶν δώδεκα».

²⁰⁷ Τρεῖς κεφαλές και ένας αποκατεστημένος άτλας εκτίθενται στο Museo Archeologico Regionale di Agrigento (υπολογίζεται πως έχουν εντοπιστεί θραύσματα προερχόμενα από δέκα τουλάχιστον γλυπτά). Για τους Άτλαντες του Ακράγαντα βλ. κυρίως Koldewey-Puchstein 1899, 158-162, Pace 1922, 173-236, Marconi 1926, 33-45, του ίδιου 1929, 198-220, Schaller-Harl 1973, 70 (αρ. 184), 149-151, Castiglione 1975, 212-214, Schmidt-Colinet 1977, 47, 69, 89, 131-132, 242 (M 1), Schmidt 1982, 112-114, Lawrence-Tomlinson 1996, 102-103, Vonderstein 2000, 46-51, 65-69.

απετίθετο στις -ενισχυμένες με σιδηρούς συνδέσμους- κεφαλές και στους πήχεις των Ατλάντων, οι άξονες των οποίων συνέπιπταν με τους αρμούς των λιθοπλίνθων της κατώτερης ζώνης του επιστυλίου. Το ύψος των μορφών κυμαινόταν μεταξύ 7,70-7,75 m, με έκαστη εξ αυτών να αποτελείται από 12 δόμους (οι οπίσθιες όψεις των λιθοπλίνθων ήσαν επιπεδοποιημένες). Όλες οι μορφές φορούν ένα είδος στεφάνης, διακρίνονται εντούτοις σε εκείνες που έχουν γενειάδα και κόμη συνιστάμενη σε κυματιστούς βοστρύχους και σε νεανικότερες αγένειες, των οποίων το μέτωπο «στεφανώνεται» με σπειροειδείς βοστρύχους. Οι νεανικές και ωριμότερες μορφές δεν εναλλάσσονταν στα μετακίονια του ναού, καθώς αποκάλυψε η ανασκαφή στο νότιο τμήμα του, όπου ευρέθησαν μόνο γενειοφόρες μορφές. Οι βραχίονες των Ατλάντων ανασηκώνονται εκατέρωθεν της κεφαλής, καμπτόμενοι στους αγκώνες, ενώ οι πήχεις βρίσκονται σε κάθετη διάταξη εν σχέσει με αυτούς και στρέφονται προς τα νώτα, φέροντας το φορτίο. Στα στιβαρά σώματα απηχείται ο μόχθος από την έγερση των υπερκείμενων στοιχείων, μολονότι οι εκφράσεις στα πρόσωπα είναι ήρεμες, γεγονός οφειλόμενο ίσως στη διατήρηση σε αυτές μιας αποδυναμωμένης εκδοχής του αρχαϊκού μειδιάματος (αν και στις νεανικότερες μορφές το τελευταίο σχεδόν αποσβένεται). Οι κεφαλές είναι ελαφρώς γερμένες προς τα εμπρός, ο κορμός ανασηκωμένος, ενώ τα σκέλη παραμένουν ενωμένα, μη διακρινόμενα σε στηρίζον και ελεύθερο.²⁰⁸

Οι κολοσσικοί Ακραγαντινοί Άτλαντες μοιάζουν να ενσωματώνουν (ή ακόμη και να ανταγωνίζονται) την τεκτονικότητα των δωρικών κίωνων του ναού, προβάλλοντας σχεδόν ως ελεύθερα στηρίγματα μπροστά από τους τοίχους που βρίσκονταν πίσω από τα μυώδη σώματά τους. Παρά την έντονη διάβρωση των επιμέρους επιφανειών τους, καθίσταται σαφές πως οι κολοσσικές μορφές αντλούν στοιχεία τόσο από την αρχαϊκή παράδοση (μειδιάμα, κυματιστοί βόστρυχοι κόμης, κλειστή στάση σκελών) όσο και από τον αυστηρό ρυθμό (διάρθρωση κορμού, απόδοση μυολογίας). Επιμέρους διαφοροποιήσεις ως προς την απόδοση του πηγουνιού και των οφθαλμών στα γλυπτά οφείλονται προφανώς στη συμμετοχή διαφορετικών καλλιτεχνών στην κατασκευή τους, ενώ τα σύμμεικτα στυλιστικά τους στοιχεία απηχούν τις κυρίαρχες (προοδευτικές και συντηρητικές) τάσεις των εγχώριων εργαστηρίων αλλά και το χρονικό διάστημα που απαιτήθηκε για την ολοκλήρωση των προσώπων του ναού. Η θεώρηση των Robertson και Schaller-Harl περί ύπαρξης γυναικείων φερουσών μορφών στο οικοδόμημα δεν επιβεβαιώνεται, δεδομένου ότι οι αναφορές σε γραπτά τεκμήρια του ύστερου μεσαίωνα που επικαλούνται (όπου γίνεται λόγος για κατάλοιπα μιας «θεάς») πιθανότατα οφείλονται σε λάθος εκτίμηση των χαρακτηριστικών των διαβρωμένων γλυπτών.²⁰⁹

²⁰⁸ Την ομοιογένεια ως προς το τελευταίο χαρακτηριστικό έθεσε εν αμφιβόλω ο De Miro (1969, 47-52 [πίν. 21-24]), ο οποίος αναγνώρισε την απόληξη ενός σκέλους σε ανοικτή στάση σε ένα θραύσμα που εντοπίστηκε στα νότια του ναού. Ωστόσο, όπως υποστήριξε ο De Waele (1980, 207), το εν λόγω θραύσμα δεν αναφέρεται σε ανάγλυφη παράσταση σκέλους αλλά αριστερού -καμπτόμενου στον αγκώνα- χεριού, οπότε προέρχεται από το ανώτερο μέρος του κορμού ενός Άτλαντα.

²⁰⁹ Robertson 1945, 124, Schaller-Harl 1973, 150. Πρβλ. Picard 1935b, 398 σημ. 5.

Πέρα από την πρωιμότητα²¹⁰ των Ακραγαντίνων Ατλάντων, η στάση τους υπήρξε ιδιαίτερα επιδραστική για την απόδοση φερουσών μορφών στη Μεγάλη Ελλάδα, προσδίδοντας ένταση και μυϊκό μόχθο στην απόδοση της στήριξης του υπερκείμενου φορτίου. Τούτη η στάση φαίνεται πως υπήρξε ελληνικό εύρημα, δεδομένου ότι δεν υπάρχουν παράλληλα στην Ανατολή, αξιοποιήθηκε δε σε γλυπτά με δομική λειτουργία πρωτίστως σε περιοχές δραστηριοποίησης του δυτικού ελληνισμού, μολονότι ως εικονογραφικό σχήμα ήταν γνωστό στην κυρίως Ελλάδα ήδη από την πρώιμη κλασική περίοδο.²¹¹ Αν και έχει συχνά υποστηριχθεί ο συσχετισμός τούτων των μορφών με τους Καρχηδόνιους αιχμαλώτους που αξιοποιήθηκαν στην έγερση του ναού, πιθανότερος φαντάζει ο κοσμικός και μυθολογικός χαρακτήρας τους, εκτίμηση που επιρρώνεται από τη γυμνότητα τους και την απουσία χαρακτηριστικών συμβόλων. Υπό τούτο το πρίσμα φαίνεται πως ο ταυτισμός τους με Άτλαντες (ή με Τιτάνες που υιοθετούν τη στάση του «ομογενούς» τους Άτλαντος, υιού του Ιαπετού),²¹² με υπερκόσμια δηλαδή όντα ευρισκόμενα στη δικαιοδοσία του Διός, συνιστά την πλέον προφανή ερμηνεία τους. Ασφαλώς η απεικόνιση μυθολογικών όντων υποταγμένων στην εξουσία του θεού παρέπεμπε συνειρμικά στην πρόσφατη υποδούλωση των Καρχηδονίων, επισημαίνοντας εμφατικά τη διαχρονική (ή υπερχρονική) τιμωρία της ύβρεως, ομοίως προς τα αετώματα του ναού όπου εικονιζόταν Γιγαντομαχία (ανατολικό) και σκηνές από την άλωση της Τροίας (δυτικό).²¹³

3.2. Οι κόρες του Ερεχθείου

Ο χώρος οικοδόμησης του Ερεχθείου σχετίζεται με την πλέον φορτισμένη νοηματικά περιοχή του βράχου της Ακρόπολης, εκεί όπου τοπογραφικές ενδείξεις σήμαιναν τις μυθικές καταβολές της πόλης και την αυτοχθονία του σώματος των πολιτών της.²¹⁴ Στόχος του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού του κτηρίου υπήρξε η ενσωμάτωση και μνημειακή ανάδειξη των παραπάνω ενδείξεων, η απαρχή των οποίων έφθανε ως το μυκηναϊκό παρελθόν της πόλης και τις αφηγήσεις για τους

²¹⁰ Έχει πιθανολογηθεί φέρουσα λειτουργία και για την αρχαϊκή κόρη από το Monte Casale, κυρίως λόγω της πλάκας με την οποία είναι συμφυής (Museo Archeologico Regionale "Paolo Orsi" 47041, βλ. Richter 1968, 41-42 [αρ. 46, εικ. 155-158], Schmidt 1982, 112 σημ. 681, Fuchs 1993, 163-164 [εικ. 163], Ridgway 1993, 194). Αν και η τελευταία σώζει στην ανώτερη επιφάνεια τετράπλευρη βάθυνση, οι μικρές διαστάσεις της κόρης και το πλάτος της συμφυούς πλάκας δυσχεραίνουν τον παραπάνω συσχετισμό (πιθανότερο είναι πως πρόκειται για ταφική στήλη, αν και η Ridgway θεώρησε πως πρόκειται για καθιστή σε θρόνο θεά).

²¹¹ Πρβλ. τη στάση του Ηρακλή στη μετόπη με το μύθο των Εσπερίδων από το ναό του Διός στην Ολυμπία (Ashmole-Yalouris 1967, 28, 183-184 [πίν. 186], Mallwitz-Hermann 1980, 177 [πίν. 127]). Στην ίδια παράσταση η Αθηνά βοηθά τον Ηρακλή στηρίζοντας με το ένα χέρι τον ουρανό, μια στάση που θυμίζει τον τρόπο που έφεραν τα ανώτερα στοιχεία οι μορφές που υιοθετούσαν τη στάση καρνάτιδας. Για το συσχετισμό βλ. Linfert 1984, 732-733, Emerson 2018, 246-248.

²¹² Vonderstein 2000, 76.

²¹³ Για τα αετώματα του ναού βλ. κυρίως De Waele 1982, 271-278 (εικ. 1, πίν. 65.2, 66.1,4). Πρβλ. Diodorus Siculus, Bibliotheca historica 13.82.4-5 «*ἐν μὲν τῷ πρὸς ἑω μέρει τὴν γιγαντομαχίαν ἐποίησαντο γλυφαῖς καὶ τῷ μεγέθει καὶ τῷ κάλλει διαφερούσαις, ἐν δὲ τῷ πρὸς δυσμᾶς τὴν ἄλωσιν τῆς Τροίας, ἐν ἧ τῶν ἡρώων ἕκαστον ἰδεῖν ἔστιν οἰκείως τῆς περιστάσεως δεδημιουργημένον*».

²¹⁴ Scholl 1998, 6-7.

πρώτους βασιλείς της. Ως όχημα της επίτευξης του εν λόγω στόχου μπορούν να λογισθούν οι διαφορετικοί τρόποι αξιοποίησης του ιωνικού ρυθμού στις προσόψεις του οικοδομήματος, που καθόρισαν εν πολλοίς τον -ιδιαίτερα επιδραστικό σε μεταγενέστερους χρόνους- αττικό ιωνισμό στην αρχιτεκτονική, επισημαίνοντας εμμέσως τους προαιώνιους δεσμούς της πόλης με το ιωνικό στοιχείο των νησιών του Αιγαίου και της Μ. Ασίας.²¹⁵ Στοιχείο ιωνικής εκλέπτυνσης συνιστά -μεταξύ άλλων- και η επιλογή χρήσης φερουσών μορφών για τη διαμόρφωση της νότιας πρόστασης, η παρουσία των οποίων αντανακλούσε την παράδοση των δελφικών αρχαϊκών θησαυρών.²¹⁶

Οι κόρες του Ερεχθείου (**αρ. 6α-στ, εικ. 83-124**) λογίζονται ως έργα της πρώιμης φάσης οικοδόμησής του,²¹⁷ χρονολογούμενες συνήθως ανάμεσα στα έτη 420-415 π.Χ., μιας και από οικοδομική επιγραφή του 409 π.Χ. προκύπτει η προγενέστερη τοποθέτησή τους στο κτίσμα.²¹⁸ Η νότια πρόσταση εδράζεται επάνω στο στυλοβάτη του αρχαίου ναού της Αθηνάς, στο κατώτερο δε τμήμα της

²¹⁵ Rhodes 1995, 136, Shear 2016, 382-388.

²¹⁶ Dinsmoor 1950, 193, Shear 1963, 412, Schmidt-Colinet 1977, 20, Shear 1999, 81-85, Hurwit 1999, 206, Gruben 2000, 222.

²¹⁷ Σύμφωνα με την πιο διαδεδομένη άποψη η οικοδόμηση του Ερεχθείου ξεκίνησε μετά την ειρήνη του Νικία (421 π.Χ.), διεκόπη κατά την διάρκεια της σικελικής εκστρατείας (415-413 π.Χ) και συνεχίστηκε τα έτη 409-405 π.Χ. (πρβλ. Michaelis 1889, 362-364, Paton-Stevens 1927, 454, Judeich 1931, 272, Boersma 1970, 182, Dinsmoor 1950, 188-189, Travlos 1971, 213, Wycherley 1978, 146, Gruben 2000, 216). Προσφάτως ο Leslie Shear Jr. (Shear 2016, 376-381), αναλύοντας εκ νέου την επιγραφή IG I³ 132, τοποθέτησε την έναρξη της κατασκευής του οικοδομήματος στα μέσα της δεκαετίας του 420 π.Χ. (κατά Lesk [2004, 68] η οικοδόμηση ξεκίνησε το 427/6 π.Χ.) Νωρίτερα, ωστόσο, ο Κορρές (1997b, 243 με σημ. 99, πρβλ. Touchais 1988, 612 [Korres]) είχε τοποθετήσει την έναρξη των εργασιών στο Ερέχθειο στα χρόνια 438-431 π.Χ. (βλ. επίσης Ridgway 1992, 126, Hurwit 2004, 174 σημ. 25). Βασικό επιχείρημα της παραπάνω άποψης ήταν ο εντοπισμός αρράβδωτων σπονδύλων του αρχαϊκού προπύλου στη θεμελίωση των μνησίκλειων προπυλαίων και του βόρειου τοίχου του Ερεχθείου, ευρήματα που οδήγησαν στο συμπέρασμα περί κοινής έναρξης των εργασιών στα δύο οικοδομήματα και στην πιθανολόγηση εμπλοκής του ίδιου αρχιτέκτονα στην κατασκευή τους. Επιμέρους κατασκευαστικές ομοιότητες ανάμεσα στα παραπάνω κτίσματα καθιστούν τούτο τον συσχετισμό πιθανό, αν και το Ερέχθειο έχει συσχετισθεί και με τον Καλλικράτη (βλ. Shear 1963, 408-424). Την πρώιμη έναρξη των εργασιών στο Ερέχθειο υποστηρίζουν και οι Dix-Anderson (1997, 373), θεωρώντας πως η επιγραφή IG I³ 1454 (9-11), η οποία μνημονεύει αποστολή ξυλείας (κυπάρισσου) από την Κάρπαθο στην Αθήνα, σχετίζεται με οικοδομικές εργασίες στον εν λόγω ναό (νωρίτερα ο Meiggs [1982, 200-201] είχε αποδώσει στον Παρθενώνα την ξυλεία της Καρπάθου, άποψη την οποία ενστερνίζεται και ο Shear [2016, 376 σημ. 85]). Στα μέσα της δεκαετίας του 430 π.Χ. θεωρούσε πως ξεκίνησε η οικοδόμηση του Ερεχθείου και ο Dörpfeld (1904, 101-107, του ίδιου 1919, 13-14, πρβλ. Dörpfeld-Schleif 1942, 13, 31). Σε κάθε περίπτωση, η λήψη της απόφασης για την ανέγερση του ναού φαίνεται πως προηγείται της εποχής της ειρήνης του Νικία (421 π.Χ.), καθώς προκύπτει και από σχετική αναφορά στον Ερεχθέα του Ευριπίδη (fr. 65, 90-94), όπου μνημονεύεται η κατασκευή τεμένους αφιερωμένου στον ομώνυμο ήρωα (η συγκεκριμένη τραγωδία διδάχθηκε μεταξύ των ετών 423-421 π.Χ. [για το ζήτημα βλ. Austin 1968, 22-31, Calder 1969, 147-156, Clairmont 1971, 485-495, Palagia 1984, 519, Lesk 2004, 66]). Αντίθετα, ο Vickers (1985, 17-26, του ίδιου 2014, 123-131) τοποθετεί αρκετά αργότερα, περί το 412 π.Χ., την έναρξη της οικοδόμησης του Ερεχθείου. Για την τελευταία οικοδομική περίοδο σώζονται, λόγω των οικοδομικών επιγραφών, αρκετές πληροφορίες για τους ανθρώπους που συγκροτούσαν το εργοτάξιο, σχετικές με την κοινωνική τάξη, την εξειδίκευση, την καθημερινή εργασία και το ημερομίσθιο. Βλ. αναλυτικότερα Dinsmoor 1950, 194-195, Randall 1953, 199-210, Lambert 2000, 157-160.

²¹⁸ Για τη χρονολόγηση βλ. Lauter 1976, 16, 40, Ridgway 1981a, 106, Fullerton 2016, 210. Για την οικοδομική επιγραφή IG I³ 474, 83-91 «ἐπὶ τεῖ προστάσει τεῖ πρὸς τοῖ] Κεκροπιοὶ ἔδει τὸς λίθος τὸς ὀροφιαίους τὸς ἐπὶ τοῖν κοροῶν ἐπεργάσασθαι ἄνοθεν μεῶκος τριοῦν καὶ δέκα ποδοῦν, πλάτος π[έ]ντε ποδοῦν. /τὰς κάλχας τὰς ἐπὶ τοῖς ἐπιστυλοῖς ἐσσεργάσασθαι ἔδει», πρβλ. Paton-Stevens 1927, 236, 280-321 (ιδίως 314-319), Lauter 1976, 16, Schmidt 1982, 19 (αρ. 20), 81, Scholl 1995, 181.

διαμορφώνεται τρίβαθμο κρηπίδωμα. Τα γλυπτά βαίνουν επί τετράπλευρων βάσεων, ευρισκόμενων επάνω από βάθρο με ορθοστάτες σε πειόσημη διάταξη, το οποίο επιστέφεται εξωτερικά με ιωνικό κυμάτιο πλαισιωμένο από αστράγαλο κάτω και κοιλόκυρτο σε διατομή άνω. Το ανατολικό τμήμα του βάθρου δεν συνεχίζεται ως το νότιο τοίχο, καθώς συμβαίνει στη δυτική πλευρά, αλλά διακόπτεται προκειμένου να δημιουργηθεί χώρος για τη διαμόρφωση θυραίου ανοίγματος.²¹⁹ Στον άξονα αυτού, στο δάπεδο του εσωτερικού της πρόστασης, είχε διαμορφωθεί κλίμακα που οδηγούσε σε υπόγειο χώρο, το άνοιγμα προς την οποία είχε καλυφθεί.²²⁰ Οι κόρες φέρουν ως ελεύθερα στηρίγματα επιστύλιο με τρεις επάλληλες και βαθμηδόν εξέχουσες ταινίες, η ανώτερη εκ των οποίων φέρει ημίεργους ανάγλυφους ρόδακες. Το επιστύλιο επιστέφει αστράγαλος και λέσβιο κυμάτιο. Επάνω από αυτό υπάρχει γείσο και σίμη, που κοσμούνται με γεισίποδες και λέσβιο κυμάτιο, ενώ την πρόσταση καλύπτει επίπεδη στέγη συνιστάμενη σε ορθογώνιες πλάκες, στην εσωτερική πλευρά των οποίων έχουν λαξευθεί φατνώματα. Η αντικατάσταση της ζωφόρου από γεισίποδες στην ανωδομή της νότιας πρόστασης αποτελεί νεωτερισμό, οφειλόμενο ίσως στην ανάγκη μείωσης του φερόμενου φορτίου.²²¹ Συνολικά το οικοδόμημα κοσμούν έξι κόρες, τέσσερις στην πρόσοψη και από μία σε κάθε στενή πλευρά, η διάταξη των οποίων αντικατοπτρίζει σε μικρότερη κλίμακα εκείνη των ιωνικών κίωνων της βόρειας πρόστασης, με τη διαφορά ότι τα μεταξόνια των φερόντων γλυπτών είναι ανομοιογενή.²²²

Οι κόρες από πεντελικό μάρμαρο, που συνήθως σημαίνονται διαδοχικά με τους λατινικούς χαρακτήρες Α έως F (με πρώτη την οπίσθια μορφή από δυσμάς), φέρουν κατά τρόπο αντιθετικό ως ελεύθερο σκέλος το αριστερό (Α-С) και το δεξιό (D-F), ώστε οι κάθετες πτυχώσεις του στηρίζοντος σκέλους -που θυμίζουν ραβδώσεις κίονος- να βρίσκονται πάντοτε στην εξωτερική πλευρά. Η διάταξη των σκελών υπαγορεύθηκε προφανώς από αισθητικούς λόγους, δεν αποκλείεται δε η αντιστροφή της υφιστάμενης στάσης να διασφάλιζε μια κατάτι ασφαλέστερη διεύθυνση των φορτίων που προέκυπταν από τα φερόμενα στοιχεία.²²³ Η κίνηση των σκελών αντανακλάται ελάχιστα στον κορμό, ενώ οι ώμοι στις περισσότερες περιπτώσεις αποδίδονται στο ίδιο ύψος. Παρά τη διεύθυνση των σκελών σε στηρίζον και ελεύθερο, αμφοτέρα τα πέλαμα των μορφών πατούσαν καθ' όλο το μήκος τους στην πλίνθο. Από την αντιγραφική παράδοση προκύπτει πως οι κόρες είχαν τα χέρια τους κατεβασμένα, κρατώντας στο δεξιό φιάλη και ανασύροντας με το αριστερό το ιμάτιο. Στις κεφαλές τους εδράζεται εχίνος, φερόμενος σε υπόθεμα, διακοσμημένος με αστράγαλο και ιωνικά ωά που εναλλάσσονται με λόγχες και επιστεφόμενος με τετράγωνο άβακα. Από το ίδιο κομμάτι μαρμάρου με τα γλυπτά είναι λαξευμένος ο εχίνος (με εξαίρεση την κόρη D), ενώ ξεχωριστά τμήματα αποτελούν οι πλίνθοι και οι άβακες. Η σύνδεση των αγαλμάτων με τα τελευταία στοιχεία πραγματοποιείται αντιστοίχως μέσω τετράγωνων και κυκλοτερών τόρμων, όπου εισέρχονταν ξύλινα

²¹⁹ Paton-Stevens 1927, 110-111.

²²⁰ Paton-Stevens 1927, 116-118, Lauter 1976, 10-11 σημ. 22.

²²¹ Dinsmoor 1950, 193, Rhodes 1995, 136.

²²² Paton-Stevens 1927, 112, Dinsmoor 1950, 192.

²²³ Stevens 1946, 102-106.

εμπόλια και σιδηροί πείροι (στερεωμένοι με κονίαμα).²²⁴ Μέσω πείρων συνδέονται, επίσης, οι πλίνθοι με την κυματιφόρο επίστεψη του βάρου. Οι κόρες φέρουν όμοια ενδυμασία, συνιστάμενη σε δωρικό πέπλο με απόπτγμα, που προβάλλει επάνω από τον κόλπο, και ιμάτιο που καλύπτει τα νώτα. Παρεμφερής είναι και η κόμμωσή τους, η οποία διαμορφώνεται με χωρίστρα στη μέση, κυματιστούς βοστρύχους στους κροτάφους και διαπλεκόμενους στη ράχη, που συγκρατούνται με ταινία σχηματίζοντας κοτσίδα. Δύο ελικοειδείς πλόκαμοι σε κάθε πλευρά κατέρχονται από τα αυτιά στους ώμους, ενώ περίτεχνες πλεξούδες κοσμούν το ανώτερο τμήμα της κεφαλής. Παρά τις ομοιότητες, ανιχνεύονται διαφοροποιήσεις μεταξύ των κορών κυρίως ως προς τη διάταξη των πτυχών στο επίπεδο του στήθους και στους γοφούς, το σχηματισμό του αποπτύγματος, τη διαμόρφωση του ιματίου που καλύπτει τα νώτα και τη διάρθρωση της κόμης. Τα πέντε αυθεντικά αγάλματα που παρέμεναν στο μνημείο απομακρύνθηκαν από αυτό, κατά το έτος 1979, προκειμένου να μεταφερθούν στο προστατευμένο περιβάλλον του παλαιού Μουσείου Ακρόπολης, στη θέση τους δε τοποθετήθηκαν αντίγραφα, κοίλα εσωτερικώς και κατασκευασμένα από χαλαζιακή άμμο και τσιμέντο.²²⁵ Τρεις περίπου δεκαετίες αργότερα, οι κόρες μεταφέρθηκαν στο νέο κτήριο του εν λόγω μουσείου, όπου φυλάσσονται έως σήμερα.²²⁶

Από τη στυλιστική αποτίμηση των κορών δεν είναι δυνατό να παραληφθεί η παρουσία διάσπαρτων αρχαϊστικών μοτίβων, όπως οι ελικοειδείς βόστρυχοι που πέφτουν στους ώμους και η συγκράτηση του ιματίου με το αριστερό χέρι. Η διαμόρφωση των πρώτων θυμίζει την αντίστοιχη πρώιμων αρχαϊστικών έργων, όπως εκείνη του αναγλύφου από το Ξυλόκαστρο με παράσταση δύο θεαινών, το οποίο χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 5^{ου} π.Χ. αιώνα.²²⁷ Στην κοτσίδα οι ελικοειδείς βόστρυχοι εναλλάσσονται ενίοτε με κυματιστούς, η διάταξη των οποίων παρουσιάζει αναλογίες με τους πλοκάμους που πέφτουν στο στέρνο αντιγράφων του αλκαμένειου Προπυλαίου Ερμή²²⁸ ή στα νώτα της ξοανόμορφης θεάς στο ανάγλυφο της Ξενοκράτειας.²²⁹ Η ανάσυρση της παρυφής του ιματίου φέρει στο νου την παρεμφερή κίνηση των αρχαϊκών κορών, με τη διαφορά ότι εκείνες συγκρατούσαν τον χιτώνα στο πλάι του μηρού, γεγονός που αναδεικνύει την πρόσληψη και ενσωμάτωση του αρχαϊκού προτύπου κατά τρόπο δημιουργικό.

Στις συνήθειες για το τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} π.Χ. αιώνα τάσεις διαμόρφωσης του πέπλου ανήκει η ημιδιαφανής υφή στο επίπεδο του στήθους, η ανάσυρση της απόληξης του αποπτύγματος, ο βραχύς και ψηλά τοποθετημένος

²²⁴ Paton-Stevens 1927, 112.

²²⁵ Για τη διαδικασία απομάκρυνσης από το μνημείο και τους λόγους που την επέβαλαν βλ. κυρίως Papanikolaou 1994, 137-149, του ίδιου 2012, 150-159, 400.

²²⁶ Πρβλ. Βλασσοπούλου 2013, 17-34.

²²⁷ EAM 1971. Βλ. κυρίως Καστριώτης 1908, 344, Svoronos 1908-37, 650 (αρ. 395, πίν. 170), Palagia 1990, 348 σημ. 4, Brahms 1994, 75-76, 287 (αρ. 6, εικ. 5). Η Παλαγγιά χρονολογεί το ανάγλυφο στον 1^ο π.Χ. / μ.Χ. αιώνα.

²²⁸ Για τον Ερμή Προπυλαίο βλ. κυρίως Willers 1975, 33-47, Schuchhardt 1977, 30-33, Zagdoun 1989, 150-152, Brahms 1994, 103-133, Hanslmayr 2016, 37-49 (ιδίως 41-45).

²²⁹ EAM 2756. Βλ. κυρίως Svoronos 1908-37, 493-506 (αρ. 168-169, πίν. 181), Ridgway 1981a, 131-133, Edwards 1985, 310-338 (αρ. 3), Brahms 1994, 180-182 (αρ. 31, εικ. 48), Καλτσάς 2001, 133 (αρ. 257), Vikela 2015, 9-10, 201 (αρ. Αρ 3, πίν. 2).

κόλπος, οι ελλειπτικές πτυχώσεις στις πλευρές του ελεύθερου σκέλους και οι σχεδόν κατά αδιατάρακτο τρόπο καθετοποιημένες στο αντίστοιχο στηρίζον. Ανάλογα χαρακτηριστικά εμφανίζουν οι πεπλοφόροι της πλάκας VII στην ανατολική ζωφόρο του Παρθενώνος,²³⁰ γεγονός που καθιστά πιθανή τη διαμόρφωση του υποδείγματος των κορών του Ερεχθείου κατά τη δεκαετία του 430 π.Χ. Επιμέρους ενδυματολογικές συνάψεις ανιχνεύονται στη «Δήμητρα» του Καπιτωλίου,²³¹ αντίγραφο μιας μεταφειδιακής δημιουργίας (430-420 π.Χ.) που έχει θεωρηθεί πως απηχεί το ύφος του Αλκαμένη²³² ή του Αγορακρίτου.²³³ Ειδικότερα, ομοιότητες παρουσιάζονται ως προς τη διάταξη και το αναγλυφικό βάθος των πτυχώσεων του αποπτύγματος (ιδίως με εκείνο της κόρης Β), την τοξοειδή διαμόρφωση του κόλπου και τις κάθετες πτυχές του ιματίου στα νώτα. Αναλογίες υφίστανται και με δύο πεπλοφόρους της συλλογής Grimani, οι οποίες λογίζονται ως ελεύθερες αποδόσεις της «Δήμητρας» του Καπιτωλίου και της κόρης C του Ερεχθείου, καμωμένες κατά την κλασική εποχή.²³⁴ Οι ομοιότητες αφορούν κυρίως τη διαμόρφωση των πτυχών ανάμεσα στα στήθη, την ανάσχυση του αποπτύγματος επάνω από τον τοξοειδή κόλπο και την «κιονοειδή» διάταξη των κάθετων πτυχών στο στηρίζον σκέλος. Συνάψεις ως προς τη διάρθρωση του πέπλου εντοπίζονται και στη «Δήμητρα» της Φλωρεντίας,²³⁵ για την οποία δεν καθίσταται σαφές αν αναφέρεται σε πρωτότυπο έργο του 5^{ου} π.Χ. αιώνα ή αποτελεί κλασικιστική δημιουργία που βασίστηκε κυρίως στα πρότυπα των κορών του Ερεχθείου. Το δεύτερο ενδεχόμενο, πιθανότατα, ισχύει για μια πεπλοφόρο στην Κοπεγχάγη, η πτυχολογία στο απόπτγμα της οποίας φέρει στο νου -αν και «αντεστραμμένη»- την αντίστοιχη της κόρης D.²³⁶ Στα πρωτότυπα αντιπαραβαλλόμενα έργα ανήκει και ο κορμός πεπλοφόρου του Μουσείου Ελευσίνας, στην οποία η διάταξη και το «εύρος» των πτυχών του αποπτύγματος παρουσιάζουν αντιστοιχίες με την εργασία στην κόρη Β.²³⁷ Ως προς τη συνάφεια ορισμένων πεπλοφόρων της ανατολικής ζωφόρου του ναού της Αθηνάς Νίκης²³⁸ με τις κόρες του Ερεχθείου αξίζει να σημειωθεί πως οι αναμφισβήτητες μορφολογικές και στυλιστικές ομοιότητες μεταξύ τους δεν στοιχειοθετούν απαραίτητα το συσχετισμό των δημιουργών τους, καθώς πιθανολόγησε ο Lauter,²³⁹ απηχούν όμως

²³⁰ Louvre MR 825 (MA 738). Βλ. κυρίως Brommer 1977, 121-123 (πίν. 186-187).

²³¹ Museo Capitolino, Salone 24 Inv.- Nr. 642. Βλ. κυρίως Stuart Jones 1912, 290-291 (αρ. 24, πίν. 70), Lippold 1950, 181, Helbig⁴ II, 1387 (von Steuben), Δεσπίνης 1971, 178-182, Baumer 1997, 45-46, 105-106 (αρ. G10/1-4), Kreikenbom 2004, 219. Πρβλ. για το αντίγραφο της Μαδρίτης (Prado 2-E) Schröder 2004, 45-48 (αρ. 98).

²³² Curtius 1938, 266, Papaspyridi-Karusu 1954/55, 71, Harrison 1960, 371.

²³³ Δεσπίνης 1971, 178-182, Lauter 1976, 48, Schuchhardt 1977, 11 σημ. 8.

²³⁴ Venezia 15, 116A. Βλ. κυρίως Kabus-Jahn 1972, 23-28 (πίν. 10-13), 29-33 (πίν. 14-16). Πρβλ. Ridgway 1981a, 194-198.

²³⁵ Uffizi 231. Βλ. κυρίως Mansuelli 1958, 42 (αρ. 17), Kabus-Jahn 1972, 32 (εικ. 2), Lauter 1976, 43, Baumer 1997, 48-49, 108-109 (αρ. G12/1-3).

²³⁶ Ny Carlsberg Glyptothek 1762. Βλ. κυρίως Poulsen 1951, 221 (αρ. 302), Moltesen et al. 2005, 263-264 (αρ. 129), όπου θεωρείται το γλυπτό κλασικιστικό, αν και ο Lauter (1976, 43) εκτιμούσε πως πρόκειται για έργο του ύστερου 5^{ου} π.Χ. αιώνα.

²³⁷ Μουσείο Ελευσίνος 5588. Βλ. κυρίως Baumer 1997, 51-52, 109 (αρ. G14).

²³⁸ Ιδίως πρβλ. τις γυναικείες μορφές με δωρικό πέπλο υπ' αριθμ. 10, 12, 17, 19 (βλ. Blümel 1923, 14-18, πίν. 1-3, 7).

²³⁹ Lauter 1976, 44.

«ομοιότροπα» τις κυρίαρχες τεχνοτροπικές τάσεις του τελευταίου τετάρτου του 5^{ου} π.Χ. αιώνας. Το ίδιο ισχύει και για τις πεπλοφόρους ενός αττικού αναγλύφου στην Κοπεγχάγη,²⁴⁰ ιδίως εκείνης που ανασύρει με το αριστερό χέρι το μάτιο που καλύπτει το κεφάλι της, όπως και της αντίστοιχης ενός επιτύμβιου αναγλύφου στην Αίγινα.²⁴¹

Στην ίδια περίοδο παραπέμπει και η διαμόρφωση επιμέρους χαρακτηριστικών της κεφαλής, όπως τα βαριά βλέφαρα, οι πλατιές παρειές, τα σαρκώδη χείλη και οι δακτύλιοι στο λαιμό. Συναφή χαρακτηριστικά φέρουν η κεφαλή που αποδιδόταν παλαιότερα στο άγαλμα της Πρόκνης,²⁴² μια γυναικεία κεφαλή σχετιζόμενη με το γλυπτό διάκοσμο του Παρθενώνος²⁴³ και μια ακόμη, προερχόμενη από τα ανάγλυφα της Αγοράς που έχουν αποδοθεί σε βωμό, στην αγαλματική βάση του ναού του Άρεως ή στην ανατολική ζωφόρο του ίδιου ναού.²⁴⁴ Οι παραπάνω δημιουργίες, η κατασκευή των οποίων τοποθετείται στις δεκαετίες 430-420 π.Χ., καθιστούν σαφές πως οι παρθενώνιες τάσεις ως προς την απόδοση των χαρακτηριστικών του προσώπου διατηρήθηκαν εν πολλοίς στα χρόνια που ακολούθησαν. Ανάλογα στοιχεία έφερε και το κεφάλι της Ραμνουσίας Νεμέσεως, απ' όσο τουλάχιστον επιτρέπει η αποσπασματική διατήρησή του να συναχθεί, ενώ συνάφειες με την κόμη των κορών του Ερεχθείου παρουσιάζει εκείνη της αγορακρίτειας δημιουργίας, ιδίως στο επίπεδο της συγκρατούμενης με ταινία διαπλεκόμενης μάζας μαλλιών που απολήγει σε κοτσίδα.²⁴⁵ Ο εν λόγω τύπος κόμμωσης δεν είναι σπάνιος αυτή την εποχή, καθώς δεικνύει -μεταξύ άλλων- η διαμόρφωση του οπίσθιου μέρους της κόμης της Αρτέμιδος Aticcia,²⁴⁶ αν και ο συνδυασμός με τις υπερκείμενες πλεξούδες στις κόρες του Ερεχθείου παραμένει μοναδικός ως προς την πολύπλοκη διάρθρωσή του. Αξίζει επίσης να μνημονευθεί η ομοιότητα του οπίσθιου μέρους της κόμης των κορών με την αντίστοιχη ενός ασηρορορυθμικού αγάλματος Αθηνάς στη Νέα Υόρκη, συνάφεια προφανής αν συνυπολογίσει κανείς τους ελικοειδείς βοστρύχους που ξεκινούν πίσω από τα αυτιά της θεάς, γεγονός που αναδεικνύει εκλεκτικιστικά στοιχεία στην κόμμωση των γλυπτών του Ερεχθείου.²⁴⁷ Ιδιαίτερη είναι και η διαμόρφωση πλεξούδας (ή κότσου) επάνω από το μέτωπο, στο επίπεδο της χωρίστρας, που

²⁴⁰ Ny Carlsberg Glyptothek 1430. Βλ. κυρίως Poulsen 1951, 142-143 (αρ. 197), Meyer 1987, 213-224 (πίν. 15), Moltesen et al. 1995, 132-133 (αρ. 68).

²⁴¹ Μουσείο Αίγινας 2222. Βλ. κυρίως Kalogeropoulou 1986, 119-126 (πίν. 123-124).

²⁴² Μουσείο Ακροπόλεως 1358. Για τον συχρητισμό βλ. Praschniker 1913, 121-140. Για την απόρριψη του συχρητισμού βλ. κυρίως Langlotz 1952, 15, Knell 1978, 9-10 σημ. 7.

²⁴³ Μουσείο Ακροπόλεως 2166. Βλ. κυρίως Berger 1956, 153-172 (πίν. 6-8 [Beilage 86]).

²⁴⁴ Agora S 1494. Πρβλ. Thompson 1951, 56-60, του ίδιου 1952, 94-95, Freyer 1962, 221-224 (εικ. 5), Delivorrias 1974, 97-98, Schuchhardt 1977, 16, Harrison 1986, 109-117 (πίν. 121.1), Stewart et al. 2019, 648, 678-679 (αρ. 10, εικ. 33).

²⁴⁵ British Museum 1820,0513.2. Βλ. κυρίως Smith 1892, 264-265 (αρ. 460), Δεσπίνης 1971, 45-50 (πίν. 54-55). Ως προς τις ομοιότητες της κόμης πρβλ. ιδίως τα θραύσματα P24, A35 και A36 (Δεσπίνης 1971, 13 [πίν. 10.2], 22 [πίν. 29.2-4, σχεδ. V.3], 45-50).

²⁴⁶ Museo Nazionale Romano 80941. Βλ. κυρίως Amelung 1922, 112-137, Helbig⁴ III, 2130 (von Steuben), Schuchhardt 1977, 26-27 (εικ. 23-25). Πρβλ. τις κεφαλές Ny Carlsberg Glyptothek 546 (Poulsen 1951, 185 [αρ. 246], Moltesen et al. 2005, 66-68 [αρ. 21]) και Μουσείο Κορίνθου S 2668 (Stroud 1965, 20-21 [πίν. 10a], Δεσπίνης 1971, 119-123).

²⁴⁷ Metropolitan Museum of Art 42.11.43. Βλ. Richter 1954, 24-25 (αρ. 29, πίν. 28), Leibundgut 1991, 34-36 (πίν. 5.3, 6.1).

προφανώς υπαινίσσεται τη νεανική ηλικία των κορών. Κατά τον 4^ο π.Χ. αιώνα τούτο το χαρακτηριστικό θα συνδεθεί πρωτίστως με την κόμμωση παιδιών,²⁴⁸ από τις πρωιμότερες δε χρήσεις του ξεχωρίζουν οι περιπτώσεις της κόμης του Απόλλωνα στο «ανάγλυφο των θεών» της Βραυρώνας²⁴⁹ και της γυναικείας κεφαλής ΕΑΜ 1571 από το Ηραίο του Αργούς.²⁵⁰ Η χρήση αυτού του στοιχείου στις εξεταζόμενες κόρες έχει θεωρηθεί διακοσμητική ή ένδειξη πως δεν βρίσκονται ακόμη σε ηλικία γάμου.²⁵¹

Ο Lauter, εκτιμώντας (ορθώς) πως οι περισσότερες επισκευές και προσθήκες στις κόρες ολοκληρώθηκαν έως τα τέλη του 5^{ου} π.Χ. αιώνα και λαμβάνοντας υπόψη τις διαφοροποιήσεις ως προς την εκτέλεση επιμέρους λεπτομερειών τους, προέβη σε μια προσπάθεια διάκρισης των γλυπτών και των εργαστηρίων που συμμετείχαν στην κατασκευή τους.²⁵² Αναλυτικότερα, διείδε στις μορφολογικές συνάψεις ανάμεσα στις κόρες Α και Β την εργασία του ίδιου εργαστηρίου, με τις αρτιότερες κατασκευαστικά «πινελιές» να αποδίδονται στον επικεφαλής γλύπτη, έναν όχι ιδιαίτερος καινοτόμο αλλά οπωσδήποτε ικανό και αντιπροσωπευτικό της εποχής του καλλιτέχνη. Ακολουθώντας, αναγνώρισε στη φυσιοκρατικότερη κόρη C τη δημιουργία ενός αξιολογότερου γλύπτη, εκτιμώντας πως δεν υπήρξε τυχαίο γεγονός η τοποθέτηση τούτης και της επόμενης στο μέσον της πρόστασης, ήτοι στο σημείο με τη μεγαλύτερη θεασιμότητα, μιας και αποτελούν τα αρτιότερα έργα του γλυπτικού συνόλου. Στα χαρακτηριστικά της τελευταίας (κόρη D), μάλιστα, διέκρινε το χέρι ενός επιδέξιου και ευρηματικού γλύπτη, ενός «ανήσυχου» πνεύματος του καιρού του, στα έργα του οποίου απηχείται το παράδειγμα σπουδαίων καλλιτεχνών της υψηλής κλασικής περιόδου, όπως του Καλλιμάχου.²⁵³ Το ξηρότερο πλάσιμο της κόρης E και η επίπεδη πτυχολογία της αποσπασματικά σωζόμενης κόρης F αποτέλεσαν ένδειξη υστέρησης των κατασκευαστών τους εν σχέσει με τους προαναφερθέντες, πιθανολογήθηκε δε ο συσχετισμός τους με το εργαστήριο του γλύπτη της κόρης D.

Οι γλύπτες και τα εργαστήρια που δραστηριοποιήθηκαν στη νότια πρόσταση ακολούθησαν πιθανώς το υπόδειγμα ενός σημαντικού καλλιτέχνη, το οποίο ίσως ήταν μικρότερου μεγέθους από τις τελικές δημιουργίες, δίδοντας εντούτοις τις βασικές κατευθύνσεις για την εκτέλεσή τους. Ο Lauter υπέθεσε, μάλιστα, πως δεν υπήρχε ένα αλλά δύο υποδείγματα, έκαστο εκ των οποίων απέδιδε διαφορετική στάση στηρίζοντος και ελεύθερου σκέλους, προκειμένου να περιγραφεί η αντιθετική διάταξη των σκελών στο δυτικό και ανατολικό ήμισυ της πρόστασης. Η τελευταία παρατήρηση καθίσταται εύλογη, αν αναλογιστεί κανείς πως από τα ίδια τα έργα προκύπτει μια «διφυής» μορφολογική δομή επιμέρους χαρακτηριστικών που αξιοποιείται κατά το δοκούν από τους γλύπτες. Έτσι προκύπτουν, για παράδειγμα, δύο διαφορετικοί τρόποι διευθέτησης της κόμης στους κροτάφους, ήτοι με κυματιστούς βοστρύχους και ανάλογους με σπειροειδείς απολήξεις, το παράδειγμα

²⁴⁸ Vorster 1983, 20 σημ. 70-71, Δεσπίνης 2010, 130-131.

²⁴⁹ Μουσείο Βραυρώνας ΕΛ 12/NE 1180. Βλ. κυρίως Δεσπίνης 2010, 61-77, 130-131 (πίν. 10-12).

²⁵⁰ Βλ. κυρίως Waldstein 1902, 23, 189-191 (πίν. 36), Eichler 1919, 131-134 (εικ. 77-80), Καλτσάς 2001, 115 (αρ. 204).

²⁵¹ Vorster 1983, 23 σημ. 98, Schröder 1986, 176 σημ. 58.

²⁵² Lauter 1976, 31-36.

²⁵³ Για το καλλιμάχιο γλυπτικό ύφος, καθώς απηχείται από αρχαίες πηγές, πρβλ. Overbeck 1868, 161 (893-895), Pollitt 1990, 73-74. Πρβλ. Schlörb 1964, 45-53.

των οποίων ακολουθείται αντιστοίχως από τις κόρες A, C, F και B, D, ενώ στην περίπτωση της κόρης E φαίνεται πως αξιοποιούνται αμφότερες οι παραπάνω διαμορφώσεις. Το ίδιο ισχύει και ως προς τη μορφή της κάθετης μάζας μαλλιών στο επίπεδο της χωρίστρας, η οποία άλλοτε έχει τη μορφή πλεξούδας (C, E, F) και άλλοτε συγκρατείται με ταινία απολήγουσα σε ελικοειδή πέρατα (B, D), στη δε περίπτωση της κόρης A αυτό το στοιχείο παραλείπεται. Αντίστοιχες παρατηρήσεις είναι δυνατό να προκύψουν σχετικώς με τη διαμόρφωση των βοστρύχων της κοτσίδας και την πτυχολογία του ιματίου στα νώτα, όπως και με τη διάταξη του αποπτύγματος και τις πτυχώσεις του ενδύματος στο ελεύθερο σκέλος, γεγονός που καθιστά πιθανό το ενδεχόμενο αναφοράς των εξεταζόμενων γλυπτών σε δύο υποδείγματα που ενσωμάτωναν διαφορετικές εκδοχές των παραπάνω χαρακτηριστικών. Δεν καθίσταται σαφές αν ο δημιουργός των υποδειγμάτων κατασκεύασε κάποια από τις κόρες της πρόστασης. Ο Ronczewski είχε θεωρήσει εμπνευστή του σχεδίου των κορών τον γλύπτη της κόρης C,²⁵⁴ αν και ο Lauter θεώρησε πως οι ευρηματικές αποκλίσεις αυτής από τα πρότυπα που εν γένει διέπουν τη δημιουργία των κορών αποδεικνύουν μάλλον τις σύνθετες ικανότητες του εν λόγω καλλιτέχνη παρά τεκμηριώνουν τη θέσπιση κατευθυντήριων υποδείξεων εκ μέρους του, επεκτείνοντας το συλλογισμό του *-mutatis mutandis-* και στους λοιπούς γλύπτες της πρόστασης.²⁵⁵

Ο τελευταίος μελετητής υπέθεσε πως ιθύνων νους του σχεδιασμού των κορών του Ερεχθείου υπήρξε ο Αγοράκριτος, με εξαίρεση τον κατασκευαστή της κόρης C για τον οποίο πιθανολογήθηκε συσχετισμός με το εργαστήριο του Αλκαμένη, εξαιτίας της ομοιότητάς της με την Πρόκνη.²⁵⁶ Ξεκινώντας από την τελευταία παρατήρηση, αξίζει να επισημανθεί πως ο Πausanias αναφέρει πως ο Αλκαμένης «*ἀνέθηκεν*» το άγαλμα και όχι πως το κατασκεύασε.²⁵⁷ Εντούτοις, η σύλληψη της όλης σύνθεσης στοιχειοθετεί το συσχετισμό της με τον γλύπτη, παρά την «ταπεινή» εκτέλεσή της (ιδίως στην οπίσθια όψη). Ο Schuchhardt πιθανολόγησε πως το σωζόμενο έργο αποτελεί ρωμαϊκό αντίγραφο, αναφερόμενο σε χάλκινο πρωτότυπο,²⁵⁸ αν και ο Knell υποστήριξε την αυθεντικότητά του.²⁵⁹ Νωρίτερα ο Δεσπίνης είχε υποθέσει πως η Πρόκνη δεν υπήρξε ιδιόχειρο έργο του Αλκαμένη αλλά ενός μέλους του εργαστηρίου του,²⁶⁰ μολονότι πιθανότερο φαντάζει το ενδεχόμενο να πρόκειται για πρώιμο αντίγραφο της αλκαμένηας σύνθεσης, καμωμένο κατά την κλασική περίοδο.²⁶¹ Από τις παραπάνω παρατηρήσεις προκύπτει η μειωμένη χρησιμότητα της Πρόκνης για

²⁵⁴ Ronczewski 1922, 176.

²⁵⁵ Lauter 1976, 36-40.

²⁵⁶ Μουσείο Ακροπόλεως 1358, 2789. Για το συσχετισμό βλ. Lauter 1976, 45-49, για το άγαλμα και τη σημασία του βλ. ενδεικτικά Μπρούσκαρη 1974, 177-179, Ridgway 1981a, 175-176, Leibundgut 1991, 44-48, Kreikenbom 2004, 216-218, Barringer 2005, 163-176.

²⁵⁷ Graeciae descriptio I.24.3.13-15 «*Πρόκνην δὲ τὰ ἐς τὸν παῖδα βεβουλευμένην αὐτὴν τε καὶ τὸν Ἴττον ἀνέθηκεν Ἀλκαμένης*».

²⁵⁸ Schuchhardt 1977, 9-22.

²⁵⁹ Knell 1978, 9-19.

²⁶⁰ Δεσπίνης 1971, 207.

²⁶¹ Παρεμφερείς οι απόψεις των Furtwängler 1896, 15 (539) και Langlotz 1952, 15. Για την ύπαρξη πρώιμων αντιγράφων ή μεταπλάσεων πρβλ. ενδεικτικά τις περιπτώσεις της Πηνελόπης (Ridgway 1970, 101-105, Gauer 1990, 31-65) και της γυναικείας μορφής με δίπλακα από την αθηναϊκή Ακρόπολη (Palagia 1989a, 323-331, Vlassopoulou 2003, 239-262).

στυλιστική αντιπαραβολή με τις κόρες του Ερεχθείου, αν και σε μορφοπλαστικό επίπεδο φαίνεται πως ενισχύει το συσχετισμό του Αλκαμένη με το σχεδιασμό τους. Πιο συγκεκριμένα, η διαμόρφωση των επάλληλων καμπυλόσχημων πτυχών του ιματίου στα νώτα θυμίζει την αντίστοιχη της κόρης C, ενώ η διάταξη του κοντού αποπτύγματος και η πτυχολογία του στο επίπεδο του στέρνου αποδίδει -με «σκληρότερο» και αποσυνδεδεμένο με τον υποκείμενο κορμό τρόπο- παρεμφερείς σχηματισμούς στα ενδύματα των κορών του Ερεχθείου. Εγγύτερα στο γλυπτικό ύφος του Αλκαμένη βρίσκεται πιθανότατα η «πεπλοφόρος Wegner», στην οποία αναγνωρίζεται συνήθως η Ήρα του ανατολικού αετώματος του Παρθενώνος.²⁶² Η αποσπασματική διατήρηση του γλυπτού δεν επιτρέπει εμβριθείς συσχετισμούς, ωστόσο το ελαφρώς ανασυρόμενο απόπτγμα, οι επάλληλες τοξοειδείς πτυχώσεις (που «σακουλιάζουν» ενίοτε στις κορυφές τους) και οι ελλειψοειδείς πτυχές στο πλάι του ελεύθερου σκέλους μοιάζουν με αντίστοιχα χαρακτηριστικά των κορών. Επίσης, η απήχηση του αλκαμένειου ύφους σε αντίγραφα πεπλοφόρων, όπως εκείνων του Castel-Gandolfo²⁶³ και του Palazzo Sacchetti,²⁶⁴ ενισχύουν την πιθανότητα εμπλοκής του εν λόγω καλλιτέχνη στο σχεδιασμό των φερουσών μορφών του Ερεχθείου. Η τελευταία υπόθεση ισχυροποιείται από την ύπαρξη αρχαϊστικών στοιχείων στις κόρες, δεδομένου του συσχετισμού του Αλκαμένη με πρώιμες αναδρομικές δημιουργίες. Εντούτοις, πιθανότερο φαντάζει το ενδεχόμενο να «έπλασε» ο περίφημος γλύπτης το υπόδειγμα -ή τα υποδείγματα- και να μην ενεπλάκη ο ίδιος στην κατασκευή κάποιας από αυτές.²⁶⁵ Τούτο προκύπτει, άλλωστε, από τις αδιόρατες ποιοτικές διαβαθμίσεις στα ίδια τα έργα, οι οποίες θα εξέλιπαν λογικά στην περίπτωση της δημιουργίας κάποιου εξ αυτών από τον μεγάλο καλλιτέχνη. Έτσι, ακόμη και στις αρτιότερα εκτελεσμένες κόρες C και D, προκαλεί εντύπωση το γεγονός πως εκείνη με την πλέον σχηματοποιημένη διαμόρφωση του ιματίου στα νώτα διαθέτει μια από τις φυσιοκρατικότερες αποδόσεις της κόμης (D), ενώ αυτή με το πληρέστερα δουλεμένο μάτι φέρει μια σχετικώς «ογκηρή» και επίπεδα πλασμένη κόμη (C).²⁶⁶

Ως προς το συσχετισμό των κορών με τον Αγοράκριτο, ο Lauter επικαλέστηκε την απόδοση του πρωτοτύπου της «Δήμητρας» του Καπιτωλίου στον Πάριο γλύπτη από τον Δεσπίνη.²⁶⁷ Ο τελευταίος προέβη στην παραπάνω συσχέτιση επικαλούμενος κυρίως τις ομοιότητες με τις πεπλοφόρους της ανατολικής ζωφόρου του ναού της Αθηνάς Νίκης, καθώς και με εκείνη του αναγλύφου ΕΑΜ 1597,²⁶⁸ αν και ελλείψει περαιτέρω ενδείξεων για την εργασία του Αγορακρίτου σε πεπλοφόρους η απόδοση

²⁶² Μουσείο Ακροπόλεως 6711, 6712. Βλ. κυρίως Wegner 1932, 92-101, Brommer 1963, 26-27, 97 (αρ. 7, πίν. 136-137), Palagia 1993, 24 (εικ. 20, 61-63).

²⁶³ Museo Nazionale Romano 108604. Βλ. κυρίως Helbig⁴ III, 2211 (von Steuben), Schuchhardt 1977, 24-26 (εικ. 18, 20, 22), Baumer 1997, 66-67, 111-112 (αρ. G18/1-2).

²⁶⁴ Βλ. κυρίως Matz 1881, 394 (αρ. 1366), Schuchhardt 1977, 24 (εικ. 19, 21), Fittschen 1982, 60 (αρ. 6, πίν. 41.1-2).

²⁶⁵ Πρβλ. Fullerton 2016, 212.

²⁶⁶ Ridgway 1981a, 105 σημ. 1.

²⁶⁷ Δεσπίνης 1971, 178-182. Πιθανό θεωρεί το συσχετισμό ο Baumer (1997, 46 σημ. 267).

²⁶⁸ Βλ. κυρίως Günther 1994, 76-77, 160 (αρ. G3, πίν. 34.2), Baumer 1997, 130-131 (αρ. R23, πίν. 29.3), Καλτσάς 2001, 132 (αρ. 255), Μαχαίρα 2008, 54-56 (αρ. 7, εικ. 16-18, πίν. 27).

παραμένει πιθανή, όχι όμως ικανή να τεκμηριώσει την εμπλοκή του γλύπτη στο σχεδιασμό των κορών του Ερεχθείου. Ασφαλώς, επιμέρους στοιχεία της τεχνοτροπικής ιδιοπροσωπείας του Αγορακρίτου, όπως η χρήση εγχαραξέων για τη δήλωση επιμέρους ενδυματολογικών λεπτομερειών, οι σωληνοειδείς και οφθαλμοτές πτυχώσεις, το χαρακτηριστικό μοτίβο (σχήματος V) των πτυχών του αποπτύγματος ανάμεσα στα στήθη και τα βαριά βλέφαρα, δείχνουν «αφομοιωμένα» από τους γλύπτες των κορών, μολονότι όχι καθοριστικά για τον στυλιστικό προσδιορισμό του έργου τους.

Ο Βιτρούβιος θεώρησε εν γένει τις γυναικείες φέρουσες μορφές «*exempla servitutis*», επικαλούμενος μια παράδοση βάσει της οποίας οι γυναίκες της μηδισάσης πόλεως των Καρυών κατέληξαν σκλάβες στα χέρια των Ελλήνων, κατόπιν του σφαγιασμού των ανδρών και της δήωσης της πόλης τους, καθιστάμενες παράλληλα σύμβολα εξανδραποδισμού μέσω της υιοθέτησης του αρνητικού προτύπου τους στις «καρυάτιδες» των κάθε είδους οικοδομημάτων.²⁶⁹ Την ιστορική βάση των λεγομένων του Βιτρούβιου υποστήριξε ο Vickers, ερμηνεύοντας κατά ανάλογο τρόπο την παρουσία κορών στη νότια πρόσταση του Ερεχθείου. Ειδικότερα, εκτίμησε πως η «παλαιομοδίτικη» κόμη τους δεν θύμιζε αθηναϊκά έργα αλλά τις αντίστοιχες ειδωλίων που χρησιμοποιούνταν ως λαβές λακωνικών κατόπτρων, η δε χρήση τους στόχευε να στιγματίσει πολιτικά τη σύγχρονη με την κατασκευή τους «*ζυμμάχια*» των Σπαρτιατών με τους Πέρσες (412/11 π.Χ.). Απέδωσε, μάλιστα, τη συγκράτηση φιαλών στην ανάγκη αναφοράς στις σπονδές που επικύρωσαν τη φιλία «*Λακεδαιμονίων και τῶν ζυμμάχων πρὸς βασιλέα Δαρεῖον και τοὺς παῖδας τοὺς βασιλέως και Τισσαφέρην*»,²⁷⁰ υποθέτοντας πως ο αριθμός των κορών του Ερεχθείου θα μπορούσε να αναφέρεται στις έξι εισβολές των Σπαρτιατών σε αττικό έδαφος, με τελευταία και επαχθέστερη αυτή της Δεκέλειας.²⁷¹ Τα επιχειρήματα του Vickers δεν είναι πειστικά. Καθώς ήδη επισημάνθηκε, η κόμη των κορών εντάσσεται στις συνήθειες για την εποχή τους τάσεις,²⁷² τα δε «αρχαιότροπα» και εξεζητημένα στοιχεία που αυτή ενσωματώνει οφείλονται στις σύνθετες ικανότητες του δημιουργού τους, στον τεκτονικό τους ρόλο και πιθανώς στις -μη απολύτως αποσαφηνισμένες για εμάς σήμερα- λατρευτικές συνδηλώσεις τους. Επίσης, δεν υπάρχει λόγος να «μετονομάσουμε» τις κόρες σε καρυάτιδες, διότι ο πρώτος χαρακτηρισμός

²⁶⁹ De Architectura 1.1.5 «*Carya, civitas Peloponnensis, cum Persis hostibus contra Graeciam consensit. postea Graeci per victoriam gloriose bello liberati communi consilio Caryatibus bellum indixerunt. itaque oppido capto, viris interfectis, civitate deflagrata matronas eorum in servitutem abduxerunt, nec sunt passi stolas neque ornatus matronales deponere, non uti una triumpho ducerentur, sed aeterna, servitutis exemplo gravi contumelia pressae poenas pendere viderentur pro civitate. ideo qui tunc architecti fuerunt aedificiis publicis designaverunt earum imagines oneri ferendo conlocatas, ut etiam posteris [nota] poena peccati Caryatium memoriae traderetur*». Πρβλ. Rowland-Howe 1999, 22, 135-136.

²⁷⁰ Θουκιδίδης 8.37.1-2.

²⁷¹ Vickers 1985, 17-28, του ίδιου 2014, 119-131. Πρβλ. Francis-Vickers 1983, 59-62. Ο Plommer (1979, 97-102) αποδέχθηκε την εκδοχή του Βιτρούβιου, αποσυσχετίζοντάς την όμως από τις κόρες του Ερεχθείου. Αξιοπίστη θεωρεί τη βιτρούβιανή μαρτυρία και ο Schneider (1986, 103-108), ενώ τις πολιτικές συνδηλώσεις της πρόστασης των κορών επισημαίνουν οι Muss-Schubert (1988, 121-123).

²⁷² Πρβλ. Mangold 1987, 5-7.

μαρτυρείται σε σύγχρονες επιγραφικές πηγές.²⁷³ Αναφορικά με τη βιτρουβιανή εκδοχή, η οποία ίσως αποτελεί ιστορική κατασκευή ή αναχρονισμό,²⁷⁴ καθίσταται προφανές πως πρέπει να αποκλειστεί κάθε ενδεχόμενο συσχετισμού της με τις κόρες του Ερεχθείου. Άλλωστε, ακόμη κι αν αποδεχόμεθα τους ισχυρισμούς της εν λόγω πηγής δεν θα μπορούσαμε να παραβλέψουμε το γεγονός πως αυτή μνημονεύει μορφές ώριμων γυναικών που φέρουν δωρικό θριγκό και όχι παρθένων που στηρίζουν ιωνικό, αποσιωπά δε κάθε υπαινιγμό που θα συνέδεε το παράδειγμα των γυναικών της μηδισίας πόλεως με τις εξεταζόμενες κόρες. Ασφαλώς, εξίσου αδύναμος είναι ο συσχετισμός των τελευταίων με παρθένους που τελούσαν χορούς προς τιμήν της Καρυάτιδος Αρτέμιδος.²⁷⁵

Ο Lauter συσχέτισε τα γλυπτά με μέλη του ιερατικού προσωπικού και δη με Αρρηφόρους,²⁷⁶ επικαλούμενος επιμέρους ομοιότητές τους με τις γυναικείες μορφές που φέρουν φιάλες στις πλάκες II και VIII της ανατολικής ζωφόρου του Παρθενώνος,²⁷⁷ μολονότι ενδυματολογικά μοιάζουν περισσότερο με τις πεπλοφόρους της πλάκας VII.²⁷⁸ Κατά τον Πausανία οι Αρρηφόροι «*χρόνον μὲν τινα δίαιταν ἔχουσι παρὰ τῇ θεῶ*», κατά τη διάρκεια του οποίου συμμετείχαν σε μια τελετουργία που περιελάμβανε τη μεταφορά αγνώστων σε αυτές αντικειμένων (*ἄρρητα φέρειν*) στο ιερό της Αφροδίτης εν Κήποις και την «ανταλλαγή» με άλλα ιερά αντικείμενα, επίσης καλυμμένα, τα οποία έφεραν πίσω στην Ακρόπολη.²⁷⁹ Οι εν λόγω δύο κορασίδες -με ενιαύσια θητεία- διέμεναν πιθανώς σε ένα μικρό τετράγωνο κτήριο με κιονοστοιχία προς νότον, ευρισκόμενο στα ΒΔ του Ερεχθείου, στα δε καθήκοντά τους συμπεριλαμβανόταν η ύφανση του πέπλου.²⁸⁰ Η πιθανότητα να αναφέρονται οι κόρες του Ερεχθείου σε μέλη του ιερατικού προσωπικού είναι εύλογη, αν και η ταύτιση με Αρρηφόρους καθίσταται προβληματική εξαιτίας του αριθμού και της μικρής τους ηλικίας (επρόκειτο για κορίτσια και όχι για νεαρές κοπέλες).²⁸¹ Δυσχερής καθίσταται και η ταύτισή τους με κανηφόρους, καθώς είχε υποστηριχθεί παλαιότερα,²⁸² μιας και

²⁷³ Πρβλ. IG I³ 474, 83-91 «*ἐπὶ τῇ προστάσει τῇ πρὸς το[ι] Κεκροπίοι ἔδει τὸς λίθος τὸς ὄροφιαίους τὸς ἐπὶ τὸν κοροῦν ἐπεργάσασθαι ἄνοθεν μεῶκος τριῶν καὶ δέκα ποδοῦν, πλάτος π[έ]ντε ποδοῦν. |τὰς κάλχας τὰς ἐπὶ τοῖς ἐπιστυλίοις ἔχσεργάσασθαι ἔδει*».

²⁷⁴ Πρβλ. ενδεικτικά Zanker 1968, 12-13 σημ. 48, Lauter 1976, 15 σημ. 47, Schmidt-Colinet 1977, 135, Wesenberg 1984, 172-185, Lesk 2007, 1-9.

²⁷⁵ Μπρούσκαρη 1996, 185. Πρβλ. Graeciae descriptio 3.10.7 «*τὸ γὰρ χωρίον Ἀρτέμιδος καὶ Νυμφῶν ἐστὶν αἱ Κάρυαι καὶ ἀγαλμα ἐστήκεν Ἀρτέμιδος ἐν ὑπαίθρῳ Καρυάτιδος· χοροὺς δὲ ἐνταῦθα αἱ Λακεδαιμονίων παρθένοι κατὰ ἔτος ἰστᾶσι καὶ ἐπιχώριος αὐταῖς καθέστηκεν ὄρχησις*». Για το μῦθο βλ. και Lloyd-Morgan 1990, 143.

²⁷⁶ Lauter 1976, 15 σημ. 50. Βλ. και Elderkin 1912, 13-18, Mangold 1987, 7.

²⁷⁷ Brommer 1977, 107-108, 123-124 (πίν. 163.2, 164, 166, 188).

²⁷⁸ Brommer 1977, 121-123 (πίν. 186-187).

²⁷⁹ Graeciae descriptio 1.27.3. Πρβλ. Hurwit 1999, 308-309. Για τις Αρρηφόρους βλ. Parke 1977, 141-143, Simon 1983, 39-46, Robertson 1983, 241-288, Lefkowitz 1996, 78-91, Palagia 2008, 31-37.

²⁸⁰ Hurwit 1999, 199-200. Πρβλ. το σχετικό λήμμα στον Αρποκρατίωνα (Lexicon in decem oratores Atticos) «*Ἀρρηφορεῖν: Δείναρχος κατὰ Πυθέου. τέσσαρες μὲν ἐχειροτονοῦντο δι' εὐγένειαν ἄρρηφόροι, δύο δὲ ἐκρίνοντο, αἱ τῆς ὑφῆς τοῦ πέπλου ἤρχον καὶ τῶν ἄλλων τῶν περὶ αὐτόν. λευκὴν δ' ἐσθῆτα ἐφόρουν. εἰ δὲ χρυσία περιέθεντο, ἱερά ταῦτα ἐγίνετο*».

²⁸¹ Πρβλ. τη σχετική αναφορά του Αριστοφάνη (Lysistrata 641-647) «*Ἐπὶ μὲν ἔτη γεγῶσ' εὐθὺς ἤρρηφόρουν· εἴτ' ἄλετρις ἢ δεκέτις οὕσα τάρχηγέτι· κᾶτ' ἔχουσα τὸν κροκωτὸν ἄρκτος ἢ Βραυρωνίοις· κάκανηφόρουν ποτ' οὕσα παῖς καλὴ 'χουσι' ἰσχάδων ὄρμαθόν*».

²⁸² Boettiger 1825, 164-167, Stuart-Revet 1829, 495. Για την εικονογραφία των κανηφόρων βλ. κυρίως Roccas 1995, 641-666.

το στοιχείο που φέρουν στο κεφάλι τους δεν απομιμείται κάνιστρο αλλά εχίνο και άβακα. Επίσης, η επίκληση των αρχαϊστικών στοιχείων που αυτές ενσωματώνουν για την αποτίμησή τους ως νεότερες εκδοχές των κατεστραμμένων από τους Πέρσες αρχαϊκών κορών δεν είναι πειστική, αφενός μεν διότι η πολύπλευρη αξιοποίηση των τελευταίων δεν υπήρξε μονοσήμαντη και αφετέρου γιατί ελλείπει η αμεσότητα της αναφοράς στο εικονογραφικό πρότυπο.²⁸³ Η σκέψη, τέλος, να εικονοποιούνται κατά τρόπο αφαιρετικό -μέσω των κορών- οι κάθε είδους υπηρεσίες που σχετίζονταν με τις λατρείες του Ερεχθείου (και όχι μόνο)²⁸⁴ προσκρούει στην ομοιομορφία των πεπλοφόρων, μιας και θα ανέμενε κανείς να αποτυπώνεται ή έστω να υποδηλώνεται εικονογραφικά ο πλουραλισμός μιας τέτοιας προσέγγισης.

Πιθανότερο φαντάζει το ενδεχόμενο να «ελλοχεύουν» στην παρουσία των κορών χθόνιες υποδηλώσεις, δεδομένου ότι η πρόσταση που κοσμούσαν γειτνίαζε με υπαίθριο τέμενος αφιερωμένο στον μυθικό βασιλιά Κέκροπα, ενσωματώνοντας εν μέρει το ταφικό του μνημείο.²⁸⁵ Το τελευταίο συνίστατο πιθανώς σε ένα χαμηλό χωμάτινο τύμβο.²⁸⁶ Ο Κοντολέων παρατηρώντας πως η πρόσταση αποτελούσε οικοδόμημα «*ἐπικείμενον προσέτι ἐπὶ τάφου ἡρωϊκοῦ*» αναγνώρισε σε αυτή το υπέργειο τμήμα του τάφου του Κέκροπος, επισημαίνοντας το συσχετισμό του θυραίου ανοίγματος και της κλίμακας καθόδου που αυτή διέθετε με χθόνιες λατρευτικές πράξεις.²⁸⁷ Νωρίτερα σε παρεμφερείς διαπιστώσεις είχε καταλήξει ο Γάλλος αρχιτέκτων Tétaz, θεμελιώνοντας ισχυρισμούς ιδιαίτερα επιδραστικούς για τις επόμενες γενεές ερευνητών.²⁸⁸ Προσφάτως ο Scholl θεώρησε πως η ύπαρξη ανοίγματος στη δυτική πλευρά του «ποδίου» των κορών, που επέτρεπε την πρόσβαση στον τάφο του Κέκροπος (ομοίως προς την κλίμακα που ξεκινούσε από το δάπεδο της πρόστασης), καθιστά βέβαιο το συσχετισμό της τελευταίας με ταφικό μνημείο. Ο ίδιος μελετητής επεσήμανε πως επιμέρους στοιχεία της ενδυμασίας και της κόμμωσης των κορών, καθώς και οι φιάλες που αυτές έφεραν (όπως προκύπτει από τα αντίγραφα στο Forum του Αυγούστου και στην έπαυλη του Αδριανού), πείθουν για την ταύτισή τους με ανύπανδρες κοπέλες που συμμετείχαν ως χορηγοί σε λατρευτικές πράξεις προς τιμήν του Κέκροπος.²⁸⁹ Οι θεωρήσεις του Scholl είναι

²⁸³ Για το συσχετισμό βλ. Lesk 2004, 107-108.

²⁸⁴ Schmidt 1982, 84. Πρβλ. την πρόσφατη θεώρηση της Λεβέντη (2014, 148-150), η οποία πιθανολόγησε πως οι κόρες του Ερεχθείου αναφέρονταν πρώτιστα στις νεαρές Αθηναίες που συμμετείχαν στις σπονδές προς τιμήν της Αθηνάς Πολιάδος στα Παναθήναια, εκτιμώντας ωστόσο πως στις μορφές τους αναγνωρίζονταν γενικότερα οι γυναίκες που παρείχαν υπηρεσία στους θεούς της πόλης. Η ίδια μελετήτρια δεν απέκλεισε το ενδεχόμενο να προσέφεραν οι κόρες χθόνιου χαρακτήρα σπονδές στον Κέκροπα, δεδομένου ότι βρίσκονταν επάνω από τον τάφο του, μολονότι δεν θεώρησε δεσμευτική τη θέση των γλυπτών στο οικοδόμημα για την αναγνώριση και άλλων ιδιοτήτων σε αυτά. Για την ενδεχόμενη πολυσημία των κορών του Ερεχθείου βλ. και Gerding 2006, 399 σημ. 76.

²⁸⁵ Για το Κεκρόπιον βλ. κυρίως Paton-Stevens 1927, 127-137, Dörpfeld-Schleif 1942, 25-27, Stevens 1946, 93-97, Mansfield 1985, 218-220, Hurwit 1999, 145, 204, Δεσπίνης 2009, 354-361.

²⁸⁶ Ιακωβίδης 1962, 88-93.

²⁸⁷ Κοντολέων 1949, 69-79.

²⁸⁸ Tétaz 1851, 81-96. Πρβλ. Dörpfeld-Schleif 1942, 23, Pouilloux 1950, 265-270, Kron 1976, 87-89, Gruben 2000, 221-222.

²⁸⁹ Scholl 1995, 196-212, του ίδιου 1998, 26-49, 51-53, Meyer 2017, 55. Βλ. και Helbig⁴ IV, 3194 (Zanker). Πρβλ. την επιφυλακτικότητα της Shear (1999, 84 σημ. 65). Προσφάτως η Gaifman (2018, 12, 48-49, 85, 115, 148-149, 154) υποστήριξε το ενδεχόμενο πολυσημίας των κορών του Ερεχθείου, πιθανολογώντας πως οι φιάλες που αυτές έφεραν στα χέρια τους ανακαλούσαν συνειρμούς σχετικούς

εύλογες και σε κάθε περίπτωση πειστικότερες εν σχέσει με παλαιότερες πιθανολογήσεις περί συσχετισμού των κορών με τις θυγατέρες των Κέκροπα και Ερεχθεία.²⁹⁰ ή με νύμφες.²⁹¹

Ο Κορρές υποστήριξε πως ο τάφος του Κέκροπος σημειώταν με ιωνικό κίονα κατά την αρχαϊκή εποχή και ανθεμωτή στήλη στην κλασική, βασίζοντας τον δεύτερο συλλογισμό στην ύπαρξη αγκώνων σε τμήμα του δυτικού τοίχου του Ερεχθείου, πίσω από την αντίστοιχη παραστάδα της πρόστασης των κορών, οι οποίοι αποτελούν ένδειξη κάλυψής του από πεσσόμορφο κάθετο στοιχείο.²⁹² Η Lesk αμφισβήτησε τούτη τη θεώρηση, αντιτείνοντας πως εάν πρόκειται να αναγνωρίσουμε στην πρόσταση χαρακτήρα «μονόπτερου» σήματος του τάφου του Κέκροπος, δεν θα είχε νόημα να αναζητήσουμε ένα ακόμη επιτύμβιο διακριτικό γι αυτόν, εκτιμώντας πως η εν λόγω πλευρά έμεινε ανολοκλήρωτη εξαιτίας της κάλυψής της από την παρακείμενη ελαία της Αθηνάς.²⁹³ Ασφαλώς δεν πρόκειται για τη μόνη άπεργη επιφάνεια στο Ερέχθειο, μιας και ημιτελής επεξεργασία ανιχνεύεται στους ρόδακες της ανώτερης ταινίας του επιστυλίου, στην αριστερή παραστάδα του βόρειου θυρώματος και στον αριστερό γοφό της κόρης Ε. Δεν καθίσταται σαφές αν τούτες οι «παραβλέψεις» σχετίζονται με τη βεβιασμένη περάτωση του οικοδομήματος ή υπαινίσσονται κάποια προκατάληψη, καθώς πίστευαν οι Walter και Brommer,²⁹⁴ σε κάθε περίπτωση όμως δεν καθιστούν αναπόδραστη την κάλυψη μιας ημιτελώς ειργασμένης περιοχής από κάποιο φυσικό ή τεχνητό στοιχείο. Εντούτοις η πιθανολόγηση του Κορρέ δεν μπορεί να αποκλειστεί ολοσδιόλου, δεδομένου ότι η πρόσταση δεν θα μπορούσε να έχει χαρακτήρα επιτύμβιου σήματος από τη στιγμή που υπέρκειται ενός μέρους αλλά δεν ενσωμάτωνε εξ ολοκλήρου τον τάφο του Κέκροπος.

Η αναφορά των κορών σε ιερατικό προσωπικό που συμμετείχε σε τελετουργίες με χθόνιο χαρακτήρα καθίσταται το πιθανότερο ενδεχόμενο, εξαιτίας της «αθέατης» πρόσβασης στο ταφικό μνημείο του Κέκροπος που ενσωμάτωνε η πρόσταση, δια της οποίας στοιχειοθετείται η τέλεση ανάλογων λατρευτικών δραστηριοτήτων στα όριά της.²⁹⁵ Ως εκ τούτου, καθίσταται αυτή ένα χαλαρά

με τις σπονδές που πραγματοποιούνταν πριν από τη θυσία ζώων, όπως κι εκείνες που αφορούσαν την καθημερινότητα των απλών ανθρώπων (πρβλ. σκηνές αναχώρησης πολεμιστή, σπονδές δίπλα σε τάφους), και εκτιμώντας πως δεν αποκλείεται να ελλόχευε στη χρήση τους μια αμεσότερη αναφορά στη Αθηνά Πολιάδα, το «διυπετές ξόανον» της οποίας έφερε χρυσή φιάλη. Έτσι, ερμήνευσε τις κόρες του Ερεχθείου ως συμμετέχουσες στη θυσιαστήρια πομπή προς τιμήν της Αθηνάς, ως εκφράσεις του συνδέσμου μεταξύ της πόλης των Αθηνών και των πολεμιστών της και ως θρηνωδούς επάνω από τον τάφο του Κέκροπος, θεωρώντας πως οι παραπάνω -μη αλληλοαποκλειόμενες κατά τη γνώμη της- αναγνώσεις προκύπτουν ως αποτέλεσμα των εναλλακτικών τρόπων προσέγγισης των εν λόγω γλυπτών. Η εκτίμηση της Gaifman δεν είναι πειστική, διότι εμπεριέχει τη συγκυριακή απομόνωση των κορών από το αρχιτεκτονικό περιβάλλον ενταξής τους και την αναγωγή ενός εικονογραφικού στοιχείου σε βασικό κριτήριο διαμόρφωσης μιας πολυπαραγοντικής ερμηνευτικής προσέγγισης.

²⁹⁰ Schmidt-Colinet 1977, 108 σημ. 403. Για την πιθανότητα να εικονίζονται οι κόρες του Κέκροπος βλ. Dörpfeld-Schleif 1942, 23, Gruben 2000, 222, Shear 2016, 384-385 σημ. 125. Θυγατέρες του Ερεχθείως θεωρεί τις κόρες ο Brinkmann (2016, 43).

²⁹¹ Simon 1972, 219-220.

²⁹² Korres 1997a, 95-105 (ιδίως 104), του ίδιου 2000, 26-27 (εικ. 25).

²⁹³ Lesk 2004, 103.

²⁹⁴ Walter 1953, 75-78, Brommer 1979b, 161-162.

²⁹⁵ Πρβλ. Schaller-Harl 1973, 148.

συνδεδεμένο με τα λοιπά μέρη του Ερεχθείου τμήμα που σχετίζεται σε λατρευτικό επίπεδο με το παρακείμενο Κεκρόπιον, γεγονός που επιφορτίζει τις φέρουσες κόρες με συνδηλώσεις σχετικές με τη λατρεία προς τιμήν του μυθικού ιδρυτή της πόλεως των Αθηνών.²⁹⁶ Η άποψη ότι η πρόσταση αποτελεί πρόσκτισμα δίχως οργανική σύνδεση με το Ερέχθειο, προσομοιάζον σε μονόπτερο ταφικό κτίσμα με πόδιο και «ούρανίσκο»,²⁹⁷ ετεροκαθορίζει το οικοδόμημα με βάση μεταγενέστερα παραδείγματα, μολονότι η κόσμηση του επιστυλίου με (ημιτελείς) ρόδακες δεν αποκλείεται να ανακαλούσε επιτύμβιους συνειρμούς.²⁹⁸ Τούτων δοθέντων, καθίσταται προφανές πως η ερμηνεία των κορών δεν προκύπτει τόσο από στοιχεία της μορφής ή της ενδυμασίας τους, όσο από τη λατρευτική χρήση του οικοδομήματος που διακοσμούσαν. Ιδιαίτερη είναι η ενσωμάτωση των πεπλοφόρων στο μνημείο μιας και φέρουν τον υπερκείμενο ιωνικό θριγκό με την παρεμβολή αρχιτεκτονικών στοιχείων, γεγονός που τις καθιστά συστατικό και όχι απλά διακοσμητικό μέρος του οικοδομήματος. Στην τελευταία διαπίστωση συντείνει η συνάφεια των κάθετων πτυχώσεων του στηρίζοντος σκέλους με ραβδώσεις κίονος, στις πλάγιες όψεις των μορφών. Μοιάζει σε τούτο το μνημείο ο ιωνικός ρυθμός να «εξανθρωπίζεται», ο δε θεατής καθίσταται κοινωνός και μάρτυρας της αιώνιας στιγμής που λαμβάνει χώρα τούτη η μεταμόρφωση.

3.3. Οι κόρες του ηρώου στα Λίμυρα της Λυκίας

Η χρήση φερουσών μορφών στη νότια πρόσταση του Ερεχθείου, η οποία πιθανότατα σχετίζεται με το υποκείμενο ταφικό μνημείο και τη χθόνια λατρεία του Κέκροπος, έδωσε καθώς φαίνεται το έναυσμα για την διάδοση αυτού του τύπου διακόσμησης σε ταφικά μνημεία -ενίοτε ηρωοποιημένων- θνητών. Η παραπάνω σύνδεση προκύπτει από το γεγονός ότι το πρωιμότερο χρονικά ταφικό μνημείο που κοσμείται με φέρουσες κόρες είναι το ηρώο του Περικλή στα Λίμυρα της Λυκίας, ένας τετράστυλος αμφιπρόστυλος ναῖσκος με κόρες στη θέση των κίωνων, ο οποίος ενσωματώνει επιρροές από το ναό της Αθηνάς Νίκης και το Ερέχθειο, συνδυάζοντάς τες με στοιχεία της περσικής εικονογραφίας (εικ. 125-129).

Τούτο το «ωνίζον» μνημειώδες μανσωλείο (διαστάσεων 10 x 7 m) έχει οικοδομηθεί σε προβεβλημένη θέση, σε ειδικά διαμορφωμένο πλάτωμα που βρισκόταν στα νότια της οχύρωσης της ακρόπολης των Λιμύρων. Είχε προσανατολισμό Β-Ν, με είσοδο προς τον ταφικό θάλαμο από τα νότια, έβαινε δε σε ψηλό πόδιο. Η Ridgway υποστήριξε πως το πόδιο ανακαλούσε στη μνήμη τον πύργο της Αθηνάς Νίκης και το βάθρο ορθοστατών του Ερεχθείου, μολονότι τούτο αποτελεί συστατικό στοιχείο των υστεροκλασικών λυκιακών ταφικών μνημείων (όπως φαίνεται από το κατάτι προγενέστερο Μνημείο των Νηρηίδων) και προφανώς συνδέεται με την εγχώρια παράδοση των αρχαϊκών χρόνων, όταν τα ταφικά μνημεία τοποθετούνταν επάνω σε ψηλούς πεσσούς.²⁹⁹

²⁹⁶ Για τον Κέκροπα βλ. κυρίως Kron 1976, 84-103, Kearns 1989, 175-176.

²⁹⁷ Κοντολέων 1949, 69-79, Schmidt-Colinet 1977, 108-109.

²⁹⁸ Schmidt-Colinet 1977, 108. Πρβλ. Schmidt 1982, 83 σημ. 475.

²⁹⁹ Πρβλ. Jenkins 2006, 160-202.

Οι κόρες στήριζαν το επιστύλιο (που κοσμούταν με ρόδακες) ως ελεύθερα αρχιτεκτονικά στηρίγματα, φέροντας κάλαθο -που έμοιαζε με πεπλατυσμένο εχινό- και άβακα στις κεφαλές τους, έβαιναν δε σε τετράπλευρες πλίνθους, συμφούμενες με κυλινδρικά βάθρα.³⁰⁰ Φορούσαν ζωσμένο πέπλο με μακρύ απόπτυγμα, ιμάτιο που κάλυπτε τα νώτα και το οπίσθιο μέρος της κεφαλής (η διαμόρφωσή του θυμίζει εσάρπα) και χιτώνα με μακριές χειρίδες, κομβιούμενο καθ' όλο το μήκος των εξωτερικών πλευρών των βραχιόνων. Στα χέρια τους, που κοσμούνταν με ψέλλια που απέληγαν σε λεοντοκεφαλές, κρατούσαν φιάλες και ρυτά ή ανέσυραν το ιμάτιο, οι δε άκροι πόδες τους έβαιναν σε σανδάλια με ψηλό κάττυμα (οι ιμάντες τους είχαν αποδοθεί ζωγραφικά). Εντύπωση προκαλούν οι «ογκηροί» ελικοειδείς βόστρυχοι της κόμης, τέσσερις εκ των οποίων έπεφταν στο στήθος, καλύπτοντας τις εσωτερικές και εξωτερικές πλευρές του. Τούτοι έφθαναν ως το ύψος του διαφράγματος, λίγο ψηλότερα από το ζώσιμο. Κάθε πρόσταση διέθετε δύο ζεύγη κορών, καθένα από τα οποία χαρακτηριζόταν από την αντιθετική διάταξη του ελεύθερου σκέλους στις μορφές που το συναποτελούσαν. Ο Borchhardt εκτίμησε πως η διασπορά των θραυσμάτων δεικνύει πως το κτήριο κατέρρευσε έπειτα από σεισμό που προκάλεσε κατολίσθηση στην περιοχή του πλατώματος.

Οι οκτώ ασβεστολιθικές κόρες σώζονται σε θραυσματική μορφή, αν και ο κορμός εκείνης που βρισκόταν στο ανατολικότερο μέρος της βόρειας πρόστασης (NO1) έχει αποκατασταθεί ως το ύψος του ημίσεως περίπου του προσώπου, απαρτιζόμενος από 29 επιμέρους θραύσματα.³⁰¹ Η κεφαλή της κόρης στρεφόταν ελάχιστα -σχεδόν ανεπαίσθητα- προς τα δεξιά, γεγονός που καθιστά προφανές πως οι ακριανές μορφές της πρόστασης δεν κατηύθυναν τα βλέμματά τους προς τον άξονά της. Και τα δυο πόδια πατούσαν στο έδαφος, με το δεξιό εξ αυτών να είναι ελαφρώς λυγισμένο. Τα χέρια ήσαν χαμηλωμένα, ελαφρώς και με όμοιο τρόπο λυγισμένα και έφεραν φιάλη (δεν είναι ομφαλωτή, ούτε κοσμημένη εξωτερικά) και ρυτό που απολήγει σε αποκρουσμένη προτομή φτερωτού ζώου. Τα νώτα της μορφής καλύπτει ιμάτιο, που σκεπάζει μέρος της κεφαλής και φθάνει έως το ύψος των γονάτων, σχηματίζοντας αναδίπλωση λίγο επάνω από τους γοφούς. Στη δεύτερη από ανατολάς κόρη (NO2) έχουν αποδοθεί 18 θραύσματα, από εκείνα δε της δεξιάς άκρας χείρας της προκύπτει πως τούτη ανέσυρε από αυτή την πλευρά το ιμάτιο.³⁰² Η αριστερή άκρα χείρα δεν σώζεται, καθίσταται πιθανό ωστόσο να έφερε τούτη φιάλη. Από την τρίτη κόρη (NW2) σώζονται 19 θραύσματα, βάσει των οποίων αποκαλύπτεται πως αυτή αποτελούσε το αντιθετικό πάρισο της δεύτερης από ανατολάς μορφής (NO2).³⁰³ Τα αποτμήματα άκρων χειρών αποκαλύπτουν πως στο δεξιό χέρι έφερε φιάλη, ενώ με

³⁰⁰ Βλ. κυρίως Borchhardt 1970, 362-372 (εικ. 2, 4, 11-12, 19, 21, 23), του ίδιου 1976, 27-48, 110-114, 117-121 (εικ. 4-11, 23-26, πίν. 2-15, 17.4-5), του ίδιου 1990, 75-78, 127, 170-171 (αρ. 10, 58 [Dinstl]), του ίδιου 1993, 45-52 (εικ. 18), Schefold 1970, 82-83, Schmidt-Colinet 1977, 20-21, 69, 89, 109-110, 132, 218 (W6), Schmidt 1982, 84-97 (πίν. 15-17), Bruns-Özgan 1987, 81-91, Fedak 1990, 68-71 (εικ. 69-70, 72), Boardman 1995, 191 (εικ. 222.1), Ridgway 1997, 94-99 (εικ. 14), Jenkins 2006, 159-160 (εικ. 149), Kuban 2008, 60-66 (εικ. 3, 5a, 6), Şare 2013, 55-74 (εικ. 2-3). Διαστάσεις: υπολογιζόμενο αρχικό ύψος 2,77 m.

³⁰¹ Antalya Müzesi. Βλ. Borchhardt 1976, 27-29 (εικ. 4, 23, 26, πίν. 2-3).

³⁰² Borchhardt 1976, 29-32 (εικ. 5, 23, πίν. 4-5.1-6).

³⁰³ Borchhardt 1976, 32 (εικ. 6, 23, πίν. 5.7-9, 6.1, 3-6, 7.10-11, 10.3).

το λυγισμένο αριστερό ανέσυρε τμήμα του ιματίου. Στο δυτικότερο τμήμα της πρόστασης είχε τοποθετηθεί μία ακόμη κόρη (NW1), στην οποία αποδίδονται 24 θραύσματα.³⁰⁴ Σημαντικό είναι το γεγονός ότι σε αυτή τη μορφή ανήκουν θραύσματα της κεφαλής, που σώζουν μέρος του υπερκείμενου καλάθου (που απέληγε σε δακτύλιο στο άνω μέρος) και του άβακα, εκ των οποίων προκύπτει πως οι κόρες και τα στοιχεία που υπέρκειντο των κεφαλών τους είχαν λαξευτεί από το ίδιο κομμάτι μαρμάρου. Η κόρη έστρεφε ελαφρώς το βλέμμα προς το αριστερό (ελεύθερο) σκέλος της, ενώ φαίνεται πως και με τα δύο χέρια ανέσυρε ελαφρώς το ιμάτιο (ωστόσο, δεν αποκλείεται συνάμα να κρατούσε φιάλη ή κάποιο άλλο αντικείμενο, μη ανιχνεύσιμο λόγω της αποσπασματικότητας του υλικού). Οι κόρες της νότιας πρόστασης σώζονται πιο αποσπασματικά. Στη νοτιοδυτικότερη εξ αυτών (SW1) αποδίδονται 14 θραύσματα, από τα οποία ξεχωρίζει το απότμημα κεφαλής με μέρος του υπερκείμενου καλάθου 448 (συγκολλάται με το θραύσμα πώγωνος με τμήμα στόματος 317), δεδομένου ότι προσφέρει μια ακόμη μαρτυρία για τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά των μορφών. Η κεφαλή στρεφόταν ελαφρώς προς τα δεξιά.³⁰⁵ Από τη δεύτερη από δυσμιάς κόρη (SW2) σώζονται 15 θραύσματα, δεν προκύπτει όμως κάποιο πειστικό στοιχείο για τα αντικείμενα που ενδεχομένως κρατούσε στα χέρια της (ίσως έφερε φιάλη στο αριστερό χέρι).³⁰⁶ Τα χαρακτηριστικά της αμέσως επόμενης κόρης (SO 2) καθίστανται εμφανή χάρη στα 24 σωζόμενα θραύσματα που της αποδίδονται, δύο εκ των οποίων προέρχονται από το ανώτερο μέρος του προσώπου και της κόμης.³⁰⁷ Τα θραύσματα πήχων της μορφής καθιστούν σαφές πως τούτη έφερε ψέλλια που απέληγαν σε λεοντοκεφαλές. Από τη νοτιοανατολικότερη κόρη (SO 1) σώζονται 16 θραύσματα, με εκείνα των πήχων να διατηρούν τη διακόσμηση με ψέλλιο που απέληγε σε λεοντοκεφαλή και τα αντίστοιχα των άκρων χειρών να καθιστούν σαφές πως τούτη έφερε στο αριστερό χέρι φιάλη και στο δεξιό κάποιο αδιάγνωστο αντικείμενο που διέθετε λαβή (ο Borchhardt πιθανολόγησε πως πρόκειται για κάτοπτρο).³⁰⁸ Η φιάλη τούτης της κόρης δεν έχει κυρτά τοιχώματα, όπως οι λοιπές σωζόμενες, αλλά είναι σχεδόν επίπεδη, μοιάζοντας με πινάκιο.

Αν και επιμέρους στοιχεία της εικονογραφίας, όπως και η τεκτονική λειτουργία των γλυπτών του λυκιακού τάφου, παρουσιάζουν συνάψεις με τις κόρες του Ερεχθείου, σε καμία περίπτωση δεν αντιγράφεται το σχέδιο των αθηναϊκών κορών, ούτε καταβάλλεται προσπάθεια να δηλωθεί κάποιος αμεσότερος συσχετισμός μαζί τους. Πρόκειται, επομένως, για μια δημιουργική αξιοποίηση του προτύπου και όχι για πιστή αναπαραγωγή του. Έτσι, οι κόρες του ηρώου φορούν ζωσμένους πέπλους με μακρύ απόπτυγμα και όχι άζωτους με κοντό απόπτυγμα και κόλπο, όπως οι κόρες του Ερεχθείου, φέρουν χιτώνα εσωτερικά, ενώ το ιμάτιο που καλύπτει τα νώτα τους φθάνει ως την κεφαλή. Το οπίσθιο μέρος της κόμης καλύπτεται από το ιμάτιο, στην πρόσθια πλευρά δε τούτη διαμορφώνεται με κυματιστούς βοστρύχους που χωρίζονται επάνω από το μέτωπο, κατευθυνόμενοι προς τους κροτάφους, ενώ

³⁰⁴ Borchhardt 1976, 32-33 (εικ. 7, 23, 25, πίν. 6.2,7-9, 7.1-9, 9.8).

³⁰⁵ Borchhardt 1976, 33-35 (εικ. 8, 24, 25, πίν. 8, 9.1-7).

³⁰⁶ Borchhardt 1976, 36 (εικ. 9, 24, πίν. 9.9-14, 10.1-2, 4-9).

³⁰⁷ Borchhardt 1976, 36 (εικ. 10, 24, πίν. 11-12).

³⁰⁸ Borchhardt 1976, 36-37, 40-42 (εικ. 11, 24, πίν. 13-14, 15.1-2).

«ογκηροί» ελικοειδείς πλόκαμοι ξεκινούν από την κορυφή της κεφαλής και απολήγουν κάτω από το στήθος. Τούτοι οι πλόκαμοι προσδίδουν αρχαϊστικό χαρακτήρα στις μορφές, ενσωματώνοντας στοιχεία της αρχαϊκής ανατολίζουσας εικονογραφίας, μιας και συναφούς διάταξης και όγκου βόστρυχοι συναντώνται σε γυναικεία ειδώλια από ελεφαντόδοντο στην Έφεσο και το Elmalı ήδη από τον 6^ο π.Χ. αιώνα.³⁰⁹ Οι κάλαθοι των κορών διευρύνονται προς τα επάνω και απολήγουν σε έξω νεύοντες δακτυλίους, θυμίζοντας έτσι τη διαμόρφωση των καλυμμάτων κεφαλής που φέρουν οι χορευτές με χιτωνίσκους στο εσωτερικό της πύλης του ηρώου της Τρύσας.³¹⁰

Ο Borchhardt χρονολόγησε τις παραπάνω κόρες στα 370/360 π.Χ., επισημαίνοντας τις ομοιότητες ως προς τη στάση των γλυπτών με την Αρτέμιδα από το Δήλιον της Πάρου, η οποία κατά την Kleemann χρονολογείται στην ίδια περίοδο,³¹¹ και θεωρώντας πως οι συμμετρικές κυρτές πτυχές κάτω από τα στήθη τους αποτελούν ιωνικό χαρακτηριστικό, που απαντά -μεταξύ άλλων- σε γυναικείες μορφές που χρησιμοποιήθηκαν ως ακρωτήρια στο Μνημείο των Νηρηίδων.³¹² Τούτη η χρονολόγηση είναι σύμφωνη με την περίοδο της ακμής της δυναστικής εξουσίας του Περικλή, αν και αμφισβητήθηκε από την Bruns-Özgan, η οποία θεώρησε πως ο γλυπτός διάκοσμος του μνημείου δημιουργήθηκε γύρω στο 340 π.Χ.³¹³ Μολονότι τα μορφοπλαστικά χαρακτηριστικά των κορών μαρτυρούν επιδράσεις από την αττική γλυπτική δημιουργία του τελευταίου τετάρτου του 5ου π.Χ. αιώνα, η στερεομετρική δομή του σώματος, η άκαμπτη και γραμμική πτυχολογία, που αφήνει διστακτικά να διαφανούν οι εσωτερικοί όγκοι, και τα «γραμμικά» και αυστηρά χαρακτηριστικά του προσώπου αποτελούν ενδείξεις για την απόδοση των έργων σε εγχώριο (ανατολικο-ιωνικό) εργαστήριο, στο οποίο εργάζονταν προφανώς και γλύπτες λυκιακής καταγωγής. Ο Borchhardt θεώρησε πως ο καλλιτέχνης που σχεδίασε τις κόρες των προστάσεων ήταν Λύκιος, επισημαίνοντας επιμέρους ομοιότητες των χαρακτηριστικών του προσώπου τους με μια γυναικεία μορφή σε σαρκοφάγο από τη Σιδώνα,³¹⁴ αν και η υποδηλούμενη εξοικείωση με τις επικρατούσες τάσεις της υψηλής και ύστερης κλασικής γλυπτικής δημιουργίας καθιστά πιθανό το ενδεχόμενο να οφείλεται ο σχεδιασμός των έργων σε Έλληνα καλλιτέχνη. Την τελευταία πιθανολόγηση θεωρούσε εύλογη και ο Schefold, μολονότι η εκ μέρους του υπόθεση πως το εργαστήριο που υλοποίησε το λυκιακό μνημείο είχε νωρίτερα συμμετάσχει στα έργα της αθηναϊκής Ακρόπολης και κατόπιν μετανάστευσαν τα μέλη του εξαιτίας του Πελοποννησιακού πολέμου δεν μπορεί να στοιχειοθετηθεί.³¹⁵ Ως προς τη

³⁰⁹ Πρβλ. Şare 2010, 53-78 (εικ. 3, 13).

³¹⁰ Πρβλ. Landskron 2015, 397-398 (πίν. 25-26).

³¹¹ Kleemann 1962, 207-228 (Beil. 56-60).

³¹² Borchhardt 1976, 46 (πίν. 50.2). Βλ. κυρίως τη γυναικεία μορφή του Βρετανικού Μουσείου υπ' αριθμ. 1848,1020.135 (919) (βλ. Smith 1900, 37 [αρ. 919], Childs-Demargne 1989, 229-230 [πίν. 151, LXIX]).

³¹³ Bruns-Özgan 1987, 90. Η Ridgway (1997, 96-97) εκτιμά πως το μνημείο του Περικλή είναι μεταγενέστερο περισσότερο από μία δεκαετία από εκείνο των Νηρηίδων (που χρονολογείται στη δεκαετία 390-380 π.Χ.), ενώ η Şare (2013, 59) θεωρεί πως το πρώτο κατασκευάστηκε ανάμεσα στα έτη 370-362 π.Χ. Για τη δυναστική αρχή του Περικλή βλ. Borchhardt 1976, 99-108, Şare 2013, 56-58.

³¹⁴ Βλ. Kukahn 1955, 86 (αρ. K 75, πίν. 47.1-2). Πρβλ. Bruns-Özgan 1987, 85.

³¹⁵ Schefold 1970, 83.

σύνθεση του εργαστηρίου, φαίνεται πιθανότερη η ενσωμάτωση σε αυτό όχι μόνο Ιώνων καλλιτεχνών αλλά και Ανατολιτών, περσικής και λυκιακής καταγωγής, γεγονός που συνέβαλε κατά τον Borchhardt στην ποικιλία των χρησιμοποιούμενων μορφολογικών και στυλιστικών χαρακτηριστικών.³¹⁶

Ο ίδιος μελετητής συσχέτισε τις μορφές των προστάσεων με Ωρες και Χάριτες, μνημονεύοντας την περιγραφή του θρόνου του Διός στην Ολυμπία από τον Πausανία, όπου ο περιηγητής ανέφερε τούτες ως «φύλακας βασιλέως αύλης», όπως και τη χρήση ανάλογων μορφών στο θρόνο του Αμυκλαίου Απόλλωνα.³¹⁷ Επίσης θεώρησε πως ο πόλος χαρακτήριζε τις κόρες ως θεϊκά όντα, αν και ανάλογο κάλυμμα κεφαλής έφεραν ενίοτε θνητοί, συνήθως σχετιζόμενοι με τη λατρεία κάποιας θεότητας.³¹⁸ Η Şare επεσήμανε πως οι φιάλες και τα ρυτά που έφεραν στα χέρια τους οι κόρες στοιχειοθετούν την μη υπερκόσμια καταγωγή τους, ταυτίζοντάς τες με νεαρές ιέρειες που απέδιδαν προσφορές προς τιμήν του νεκρού.³¹⁹ Τούτη η άποψη είναι η πλέον εύλογη, δεδομένης της επίδρασης που άσκησε ο διάκοσμος της νότιας πρόστασης του Ερεχθείου στη διαμόρφωση των προσώπων του μνημείου του Περικλή. Υπό τούτο το πρίσμα, οι κόρες του ηρώου θα μπορούσαν να λογιστούν ως σεβίζουσες παρθένες ή, όπως υποστήριξε ο Scholl, ως ιέρειες της λατρείας του ηρωοποιημένου θανόντος.³²⁰

3.4. Οι Μαινάδες και οι Σιληνοί στο Monte Iato

Από ανοιχτόχρωμο ασβεστόλιθο, προερχόμενο από λατομείο της ευρύτερης περιοχής και επιχρισμένο εξωτερικά με κονίαμα, έχουν κατασκευαστεί οι Μαινάδες και οι Σάτυροι στο Monte Iato,³²¹ οι οποίοι πιθανότατα κοσμούσαν τα παρασκήνια του θεάτρου της σικελικής πόλης Ιεταί (εικ. 130-134).³²² Το γεγονός ότι αποδίδεται σε έκαστη μορφή μία άκρα χείρα, με την έτερη να «ενσωματώνεται» στο λίθο από το ύψος του καρπού, καθιστά πιθανότερη την τοποθέτησή τους σε γωνίες, οι δε αδρά λαξευμένες «εσωτερικές» πλευρές τους (όπου δεν αποδίδονταν οι άκρες χείρες) θα αιτιολογούσαν τη συναρμογή τους με ακανόνιστη τοιχοδομή. Οι μορφές προβάλλουν σε έξεργο ανάγλυφο στις πρόσθιες επιφάνειες των πεσσόμορφων στοιχείων όπου συμφύονται, τα οποία συνίστανται σε τρεις λιθοπλίνθους σε έκαστη περίπτωση.

³¹⁶ Borchhardt 1990, 76.

³¹⁷ Graeciae descriptio 5.11.7 / 3.18.10. Βλ. Borchhardt 1976, 117-121, του ίδιου 1993, 47-48.

³¹⁸ Şare 2010, 65-67, της ίδιας 2013, 60.

³¹⁹ Şare 2013, 60.

³²⁰ Scholl 1995, 208-210, του ίδιου 1998, 49-50.

³²¹ Museo Civico, San Capiello. Βλ. Bloesch-Isler 1974, 119-120 (πίν. 29), Ribí-Kerényi 1976, 15-48 (πίν. 1-19), Schwingenstein 1977, 39-40, Schmidt-Colinet 1977, 31, 144, 227-228 (W 30), Schmidt 1982, 114-115, Fuchs 1987, 129-131, Isler 1991, 49-52, Isler 1996, 748 (αρ. 376 I-II), King 1998, 291-292, Ridgway 2001, 176-177 (πίν. 81-82), Isler 2017a, 230-234. Διαστάσεις: ύψος Μαινάδας (a) 1,99 m, ύψος Μαινάδας (b) 2,00 m, ύψος Σατύρου (a) 2,04 m, ύψος Σατύρου (b) 1,38 m.

³²² Isler 2017a, 230-231 (βλ. και Ribí-Kerényi [1976, 23 σημ. 26], όπου πιθανολογείται σύνδεση με το διάκοσμο του προσκηνίου ή των παρόδων). Ο Isler συσχέτισε, βάσει κυρίως της περιοχής ευρέσεως των γλυπτών, τις Μαινάδες με το δυτικό παρασκήνιο και τους Σατύρους με το ανατολικό, η δε Schmidt (1982, 115) υπέθεσε πως αυτά θα ευρίσκοντο τοποθετημένα σε υψηλότερο σημείο από το επίπεδο θέασης των θεατών, κρίνοντας από τον τρόπο που είχαν αποδοθεί τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους.

Ειδικότερα, εντοπίστηκαν δύο Μαινάδες και ένας Σάτυρος (ένας ακόμη σώζεται από το επίπεδο της κουλιακής χώρας και κάτω)³²³ που φέρουν σε κλειστή στάση άτλαντα³²⁴ το υπερκείμενο στοιχείο, οι (αποδοσμένες) άκρες χείρες των οποίων εισέρχονταν σε βαθύνσεις στο ανώτερο μέρος των πλευρικών όψεων των πεσσών. Τα γλυπτά βαίνουν επί χαμηλών πλίνθων που προβάλλουν στο κατώτερο μέρος των πεσσών, στήριζαν δε το υπερκείμενο βάρος με τους πήχεις και τις γερμένες μπροστά κεφαλές τους, οι οποίες καλύπτονταν με χαμηλούς πόλους (με διαπλάτυνση των απολήξεων) στις Μαινάδες και κυλινδρικές στεφάνες στους Σατύρους. Στεφάνη με κισσόφυλλα, με μικρούς βότρες επάνω από το μέτωπο, έφεραν οι γυναικείες μορφές, οι οποίες φορούν ψηλά ζωσμένους πέπλους με μακρύ απόπτυγμα. Στο κεντρικό σημείο αυτού, όπως και ανάμεσα στα κλειστά σκέλη, οι πεπλατυσμένες πτυχώσεις με απολήξεις σχήματος ωμέγα επισημαίνουν τον κατακόρυφο άξονα των μορφών. Η κόμη συνίσταται σε κυματιστούς βοστρύχους που χωρίζονται επάνω από το μέτωπο και κατευθύνονται προς τους κροτάφους, ως να συγκρατούνταν σε

³²³ Ribí-Kerényi 1976, 13-27 (πίν. 1-19). Μια μικρών σχετικά διαστάσεων ανάγλυφη πλάκα με - αποξεσμένη σε μεταγενέστερη εποχή- παράσταση Σατύρου σε κλειστή στάση άτλαντα εντοπίστηκε κατά την ανασκαφή των αναλημμάτων του θεάτρου (Isler 1988, 21, πίν. 4.4, συνολικό ύψος τριών συνανηκόντων θραυσμάτων 0,9 m). Τούτο το ανάγλυφο σχετίζεται πιθανώς με το διάκοσμο των αναλημμάτων, αν και δεν αποκλείεται να προέρχεται από κάποιο κτήριο της γειτονικής αγοράς (Isler 2008, 141), δεδομένου ότι η χρήση εφάμιλλων φερουσών μορφών ήταν διαδεδομένη στην περιοχή. Ειδικότερα, σε αύλειο χώρο της οικίας E1 εντοπίστηκε απότμημα Σατύρου με μαλλωτό περίζωμα (δίχως λοξή γιγλάντα), μεγέθους κατώτερου του φυσικού, που συμφύεται με αβαθή πλάκα στο οπίσθιο μέρος του (σώζεται από το στήθος ως τους μηρούς, αρ. ευρ. S 63). Τεχνοτροπικώς το εν λόγω γλυπτό είναι συναφές με εκείνα του θεάτρου, πιθανώς δε πρόκειται για έργο της ίδιας περιόδου (περί το 300 π.Χ.). Ο Isler (2008, 140-141, πίν. 24.10-11) πιθανολόγησε πως προέρχεται από τον αρχιτεκτονικό διάκοσμο της οικίας E1, θεωρώντας εύλογο να στήριζε το ανώτερο μέρος ενός παραθύρου. Στην ευρύτερη περιοχή έχουν βρεθεί και άλλα ασβεστολιθικά θραύσματα Σατύρων που συμφύονται με πεσσόμορφα στηρίγματα και πιθανώς σχετίζονται με το διάκοσμο οικιών, όπως τα θραύσματα S 58 και S 53 (Isler 2002, 120, πίν. 28. 9-10, Isler 1998, 40, πίν. 10.4). Επίσης, στην ανατολική νεκρόπολη της ίδιας περιοχής εντοπίστηκε θραύσμα πεπλοφόρου σε κλειστή στάση άτλαντα, με παρεμφερή χαρακτηριστικά με εκείνα των εξεταζόμενων Μαινάδων. Η κόρη είναι συμφυής με κάθετο στοιχείο στα νώτα, έχει δε κατάτι μικρότερες αναλογίες εν σχέσει με τις φέρουσες μορφές του θεάτρου, από τις οποίες διαφοροποιείται στυλιστικά χάρη στη σκληρότερη πτυχολογία του ενδύματός της. Έχει πιθανολογηθεί πως τούτη η κόρη προέρχεται από ταφικό οικοδόμημα (Isler 1989, 42-44, πίν. 12.5). Αν και η χρονολόγηση των παραπάνω γλυπτών καθίσταται ενίοτε δυσχερής, εξαιτίας της εκτεταμένης διάβρωσης επιμέρους επιφανειών τους, είναι προφανές πως τούτες αναπαράγουν τυπολογικά τα υποδείγματα του θεάτρου, γεγονός που στοιχειοθετεί τη διαμόρφωση μιας τάσης χρήσης φερουσών μορφών σε οικοδομήματα διαφορετικής χρήσεως στην ευρύτερη περιοχή. Απ' ότι φαίνεται, αυτή η τάση διατηρήθηκε καθ' όλο το εύρος της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου, πιθανώς δε αξιοποίησε τους Σατύρους και τις Μαινάδες ανεξαρτήτως των συνδηλώσεων που τούτοι είχαν στο περιβάλλον του θεάτρου. Για τη διακόσμηση οικιών με Σατύρους και Μαινάδες πρβλ. τα πήλινα ζεύγη από την Centuripe, τα οποία κοσμούσαν τις παραστάδες θυραίου ανοίγματος (ήσαν κοίλα εσωτερικά), στηρίζοντας φαινομενικά το ανώφλι (Museo di terracotta Regionale "Paolo Orsi". Βλ. Castiglione 1975, 214 (εικ. 210), Schmidt-Colinet 1977, 32, 49, 69, 144, 228, 245 [W 32, M16], Schmidt 1982, 116-117, Frasca 2006, 198 [εικ. 14]).

³²⁴ Πρβλ. Schmidt-Colinet 1977, 44-50. Με τη διακόσμηση ναϊκού κτίσματος σχετίζονται οι ελληνιστικοί κολοσσοί Σάτυροι από την περιοχή της βασιλικής του San Leucio στην πόλη Canosa, από τους οποίους σώζονται θραύσματα από την κεφαλή, την περιοχή της γαστέρας και τους άκρους πόδες. Οι «κτιστοί» αγένειοι Σάτυροι φορούσαν μαλλωτό περίζωμα, φέροντας στεφάνη από κισσόφυλλα στα σγουρά τους μαλλιά, στήριζαν δε το υπερκείμενο στοιχείο σε κλειστή στάση άτλαντα. Για τούτους τους Σατύρους βλ. κυρίως Dally 2000, 137-139, 153-154 (πίν. 29). Η King (1998, 296) θεώρησε πιθανό να μη σχετίζονται οι Σάτυροι με το διάκοσμο του ναού αλλά με εκείνο ενός τάφου ή κάποιας άλλης μνημειώδους κατασκευής.

κοτσίδα στα νώτα, ενώ στα στήθη πέφτουν ελικοειδείς βόστρυχοι σε χαλαρή διάταξη. Οι Μαινάδες φέρουν κλειστά υποδήματα, εν αντιθέσει προς τους Σατύρους που ήσαν ανυπόδητοι, φορώντας μόνο μαλλωτό περιζώμα και λοξή γιρλάντα με κισσόφυλλα, συγκρατούμενη στον αριστερό τους ώμο. Οι απολήξεις των αυτιών τους είναι μυτερές, η γενειάδα καταλήγει σε συστρεφόμενα πέρατα, η δε μυολογία είναι σκληρά και γραμμικά αποδοσμένη. Καθίσταται προφανές πως οι μορφές του Monte Iato, αν και απομιμούνται μέσω της στάσης τους φέρουσα λειτουργία, είχαν πρώτιστα διακοσμητικό χαρακτήρα, δεδομένου ότι το υπερκείμενο βάρος απετίθετο κατά πλείστον μέρος στο πεσσόμορφο στήριγμα. Η αδρά πελεκημένη ανώτερη επιφάνειά τους δεν σώζει ίχνη γόμφωσης με υπερκείμενο μέλος (η έκκεντρη οπή στο άνω μέρος του πόλου της μιας Μαινάδας οφείλεται σε διάβρωση του υλικού κατασκευής). Παλαιότερα όλες οι μορφές είχαν αποδοθεί στην πρώτη οικοδομική φάση του θεάτρου (τέλη 4^{ου} / αρχές 3^{ου} αιώνα π.Χ.), αν και ο Isler θεώρησε πως τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και οι στυλιστικές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους στοιχειοθετούν την ένταξη του ενός ζεύγους στο οικοδόμημα κατά τη δεύτερη κατασκευαστική φάση (γύρω στο 200 π.Χ.), επισημαίνοντας πως και στις δύο περιπτώσεις τα γλυπτά κοσμούσαν τις εσωτερικές γωνίες των παρασκηνίων.³²⁵

Η Isler-Kerényi θεώρησε πως βάσει του υλικού κατασκευής, των επιμέρους ασυμμετριών ως προς τις αναλογίες και της ανάμειξης τεχνοτροπικών στοιχείων οι φέρουσες μορφές του Monte Iato εντάσσονται στην γλυπτική παράδοση της Μεγάλης Ελλάδας, αποτελούσαν δε έργο ενός εγχώριου γλύπτη. Ως προς τις στυλιστικές τους ιδιομορφίες, αξίζει να επισημανθεί η ανάμειξη αρχαϊστικών (αξονικές πτυχές πέπλου, ελισσόμενοι βόστρυχοι) και κλασικότερων (ευρείες παρειές, διάρθρωση κόμης) στοιχείων στις Μαινάδες, όπως και η αναφορά των Σατύρων στη θεατρική εικονογραφία του ύστερου 5^{ου} π.Χ. αιώνα.³²⁶ Αξιοσημείωτη είναι η λοξή γιρλάντα στους τελευταίους, η οποία απαντά και σε ένα μερικώς σωζόμενο πήλινο Σάτυρο σε φέρουσα στάση από τις Συρακούσες.³²⁷ Ασφαλώς, η στάση, ο «καταμερισμός» σε λιθοπλίνθους και η σύμφυση με πεσσόμορφα στοιχεία παραπέμπουν στους γυμνούς Άτλαντες του Ολυμπίου του Ακράγαντα, συνιστώντας το πρωιμότερο παράδειγμα αξιοποίησης των χαρακτηριστικών εκείνων για την απόδοση γυναικείων μορφών.

³²⁵ Για τις οικοδομικές φάσεις του θεάτρου βλ. Isler 1984, 25-26, του ίδιου 2017b, 351-353. Για την απόδοση του ενός ζεύγους στη δεύτερη κατασκευαστική φάση βλ. Ridgway 2001, 176-177, Isler 2017a, 231-232. Επίσης, έχει υποστηριχθεί το ενδεχόμενο να τοποθετήθηκε το ένα ζεύγος φερουσών μορφών ένα τέταρτο του αιώνα μετά την ολοκλήρωση της πρώτης φάσης (βλ. Bonacasa 1996, 423).

³²⁶ Πρβλ. ενδεικτικά τους ηθοποιούς με τις μάσκες Σατύρων στον αττικό ελικοστό κρατήρα του Ζωγράφου του Προνόμου (Napoli, Museo Archeologico Nazionale 3240. Βλ. Beazley 1963, 1336 [αρ. 1], Robertson 1992, 255, Τιβέριος 1996, 332-333 [αρ. 179-180], Lissarrague 2001, 216-220).

³²⁷ Museo Archeologico Nazionale 2043. Βλ. Ribl-Kerényi 1976, 42 (πίν. 21.2).

4. Ελληνιστική εποχή

4.1. Μαινάδες, Σιληνοί και Άτλαντες σε θέατρα της μητροπολιτικής Ελλάδας, της Σικελίας και της Μ. Ασίας

Ιδιαίτερος διαδεδομένη είναι η ύπαρξη φερουσών μορφών σε σκηνικά οικοδομήματα ή άλλα μέρη του θεάτρου κατά την ελληνιστική εποχή. Δεδομένου ότι τα πρωιμότερα παραδείγματα προέρχονται από τη Σικελία, καθίσταται προτιμητέα η έναρξη της αναφοράς μας από εκεί.

Ομοίως με τα γλυπτά στο Monte Iato, σε κλειστή στάση άτλαντα αποδίδονται μια Μαινάδα και ένας Σάτυρος από το θέατρο των Συρακουσών (εικ. 135-136).³²⁸ Από τη γυναικεία μορφή σώζεται ο κορμός, από την κοιλιακή χώρα έως τα άνω άκρα, ενώ από τον αγένειο Σάτυρο τμήμα του κορμού, της κεφαλής και των γοφών, όπου διακρίνονται οι αβαθείς διαμορφώσεις του μαλλωτού περιζώματος. Η Μαινάδα έφερε στην κεφαλή στεφάνι από κισσό, καλυπτόταν δε το πίσω μέρος του κεφαλιού και ο αυχένας της από ορθογώνιο στοιχείο (εν είδει προσκεφαλαίου), εν πολλοίς αποσπασμένο σήμερα. Φορεί χιτώνα και ιμάτιο με λοξή παρυφή, συγκρατούμενο στον αριστερό ώμο, ενώ η ιδιόμορφη κόμη της διαμορφώνεται με άκαμπτους σχηματισμούς βοστρύχων που στεφανώνουν το μέτωπο, απιοειδείς μάζες μαλλιών που πέφτουν εκατέρωθεν των παρειών, ελικοειδείς πλοκάμους στο στέρνο και ταινιωτούς με λεπτές εγχαράξεις στα νώτα. Η απόδοση των επιμέρους χαρακτηριστικών είναι χονδροειδής και συνοπτική, με την οπίσθια όψη να μένει αμελώς ειργασμένη, γεγονός που καθιστά πιθανότερη την τοποθέτηση της μορφής μπροστά από τοίχο. Αρκετές λεπτομέρειες θα αποδίδονταν στη λεπτή στρώση κονιάματος που κάλυπτε τις εξωτερικές ασβεστολιθικές επιφάνειες. Η «κυβικότητα» του ολόγλυφου κορμού προφανώς σχετιζόταν με την αυτόνομη φέρουσα λειτουργία του γλυπτού, εν αντιθέσει προς τον Σάτυρο που συμφύεται στα νώτα με πεσσό. Η διαφορετική διαμόρφωση της οπίσθιας όψης των μορφών, καθιστά πιθανότερο το ενδεχόμενο να μη συνιστούσαν ζεύγος αλλά να διακοσμούσαν διαφορετικά μέρη του θεάτρου, ίσως τις παρόδους και το σκηνικό οικοδόμημα, καθώς υπέθεσε η Schmidt. Σε αυτό το ενδεχόμενο ανάλογες μορφές θα πλαισίωναν και ίσως θα συμπλήρωναν αντιθετικά το σωζόμενο ζεύγος. Αξίζει να σημειωθεί πως η συσχέτιση της Μαινάδας με το διάκοσμο του θεάτρου είναι βέβαιη, δεδομένου ότι βρέθηκε στην ορχήστρα, ενώ του Σατύρου αρκετά πιθανή, αν αναλογιστεί κανείς τις παρεμφερείς διαστάσεις, το υλικό κατασκευής και τη στάση του σώματός του.³²⁹ Οι μορφές χρονολογούνται

³²⁸ Museo Archaeologico Nazionale 37379 / 916. Βλ. Rizzo 1923, 97-105 (εικ. 42-44), Lehmann-Hartleben 1926, 168-170 (εικ. 33), Bulle 1928, 156, Schaller-Harl 1973, 69-71 (αρ. 183, 186), 157-158, Castiglione 1975, 214, Ribl-Kerényi 1976, 39 (πίν. 22, 23.1), Schwingenstein 1977, 40-41, Schmidt-Colinet 1977, 32, 47, 69, 144, 228, 242-243 (W 31, M 3), Schmidt 1982, 115-116, King 1998, 292-293, Ridgway 2001, 177, Isler 2017a, 232. Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος Μαινάδας 0,72 m, σωζόμενο ύψος Σατύρου 1,08 m.

³²⁹ Βλ. όμως και Cultera 1943, 124, King 1998, 292-293, όπου υποστηρίζεται ο συσχετισμός της μορφής με το βωμό του Ιέρωνος Β'.

στο δεύτερο ήμισυ του 3^{ου} π.Χ. αιώνα και όχι στη ρωμαϊκή εποχή, όπως υποστήριξε παλαιότερα ο Langlotz.³³⁰

Στις εσωτερικές γωνίες των παρασκηνίων του σκηνικού οικοδομήματος της Εγέστης είχαν απολαξευτεί οι κορμοί δύο αγαλμάτων του Πανός, καθώς προκύπτει από τα σωζόμενα -μολονότι αποτετριμένα- σκέλη τους (εικ. 137).³³¹ Αυτά προβάλλουν σε έξεργο ανάγλυφο σε τρεις διαδοχικές λιθοπλίνθους, η τελευταία εκ των οποίων προέχει, σχηματίζοντας βάση στήριξης της φέρουσας μορφής. Από σώματα Πανών σώζονταν παλαιότερα και άλλα θραύσματα (αποτμήματα δελτοειδούς μύος, δεξιάς άκρας χειρός, μετώπου με αρχή κόμης), μολονότι παραμένει αμφίβολη η συσχέτισή τους με εκείνους των παρασκηνίων. Ο Bulle είχε αποκαταστήσει τους τελευταίους με βάση εκείνους του θεάτρου του Πομπηίου στη Ρώμη (εικ. 588-589),³³² οι οποίοι έφεραν μόνο το ένα χέρι τους προς τον κάλαθο που κάλυπτε τις κεφαλές τους, άποψη την οποία ενστερνίστηκε ο Schmidt-Colinet, θεωρώντας πως σε αμφότερες τις περιπτώσεις εφαρμοζόταν η στάση σατύρου.³³³ Ωστόσο, πιθανότερο είναι να ακολουθούσαν οι Πάνες της Εγέστης το παράδειγμα των φερουσών μορφών του Monte Iato και των Συρακουσών, στηρίζοντας το υπερκείμενο φορτίο σε κλειστή στάση άτλαντος, όπως φαίνεται και από τη μη διάκριση των σκελών σε στηρίζον και ελεύθερο. Τα γλυπτά είναι συμφυή με το σκηνικό οικοδόμημα της πρώτης οικοδομικής φάσης,³³⁴ ήτοι χρονολογούνται στο δεύτερο ήμισυ του 3^{ου} π.Χ. αιώνα.

Η διάταξη των χεριών και του κορμού στους Πάνες της Εγέστης θα ήταν συναφής με εκείνη δύο αγένειων Σατύρων από τον Σολούντα (εικ. 138-141), οι οποίοι προβάλλουν σε έξεργο ανάγλυφο από αβαθείς πεσσούς που σχημάτιζαν προεξοχή στο κατώτερό τους μέρος.³³⁵ Τούτα τα κατασκευασμένα από ψαμίτη γλυπτά είχαν διαστάσεις μικρότερες του φυσικού, φορούσαν πιθανότατα μαλλωτά περιζώματα και συγκρατούσαν με τις άκρες χείρες τις εξωτερικές γωνίες των πεσσών

³³⁰ Langlotz 1963, 99 (πίν. 156). Την ίδια περίοδο (3^{ος} π.Χ. αιώνας) δύο άτλαντες, από τους οποίους παλαιότερα σώζονταν αποτμήματα, πλαισιώναν την είσοδο στην πρόθυση του γιγαντιαίου βωμού του Ιέρωνος Β΄ στις Συρακούσες, ενώ σειρά ανάλογων φερουσών μορφών κοσμούσε τη Συρακοσία, το πλωτό παλάτι που κατασκεύασε ο Ιέρων και κατόπιν δώρησε στον Πτολεμαίο Γ΄. Οι τελευταίοι άτλαντες *«περιέτρεχον την ναῦν ἐκτὸς ἐξάπηχεις, οἱ τοὺς ὄγκους ὑπειλήφεσαν τοὺς ἀνωτάτω καὶ τὸ τρίγλυφον, πάντες ἐν διαστήματι <συμμέτρῳ> βεβῶτες»* (Deirnosophistae 5.42.23). Για τους άτλαντες του βωμού βλ. Koldewey-Puchstein 1899, 72 (εικ. 54), 74, Schaller-Harl 1973, 157, Schmidt-Colinet 1977, 48 σημ. 215, 91, 243 (M 5). Για τα οικοδομήματα με φέρουσες μορφές που κτίστηκαν επί Ιέρωνος και τις νοηματικές τους συνδηλώσεις βλ. κυρίως Dally 2000, 140-147.

³³¹ Βλ. κυρίως Bulle 1928, 117-118 (πίν. 25, 28c-d, 29a-b, 32e), Bieber 1961, 170 (εικ. 600-601, 603), Schaller-Harl 1973, 72 (αρ. 189), Schwingenstein 1977, 39, 130, Schmidt-Colinet 1977, 58, 258-259 (M 66), Schmidt 1982, Marquardt 1995, 106-108 (αρ. 3, πίν. 16.2), King 1998, 295, Isler 2017a, 232-233. Ένα θραύσμα γυναικείας φέρουσας μορφής σε κλειστή στάση άτλαντα έχει βρεθεί στην περιοχή Ponte Bagni (Aqua Segestanae), τα εικονογραφικά στοιχεία της οποίας -στεφάνι από κισσόφυλλα- αποκαλύπτουν το συσχετισμό της με το διονυσιακό θίασο (προφανώς επρόκειτο για Μαινάδα). Η προέλευση του γλυπτού από θεατροειδή κατασκευή είναι πιθανή, μολονότι δεν έχει επιβεβαιωθεί από ανασκαφικά δεδομένα. Δυστυχώς, από τη δημοσίευση της σύμφυτης με πεσσο κόρης απουσιάζει η φωτογραφική τεκμηρίωση. Για τούτο το γλυπτό βλ. Caracchi 1992, 173-190.

³³² Schmidt-Colinet 1977, 60, 261-262 (M 76).

³³³ Schmidt-Colinet 1977, 57-65.

³³⁴ Για τις οικοδομικές φάσεις του θεάτρου βλ. Isler 2017b, 689-692.

³³⁵ Palermo Museo Nazionale. Βλ. κυρίως Koldewey-Puchstein 1899, 158, Pace 1922, 222-223 σημ. 2 (εικ. 17-18), Schmidt-Colinet 1977, 48-49, 244 (M 8), Schmidt 1982, 117 σημ. 711. Διαστάσεις: Σωζόμενο ύψος μορφών 0,93 m / 0,62 m, πλάτος 0,33 m σε αμφότερες τις περιπτώσεις.

(μία εξ αυτών αποδιδόταν πλαστικά με τα ακροδάκτυλα της έτερης να «ενσωματώνονται» στον λίθο). Η συσχέτιση των εν λόγω Σατύρων με συγκεκριμένη οικοδομική κατασκευή παραμένει ασαφής, ενώ για τη (δυσχερή λόγω έντονης διάβρωσης) χρονολόγησή τους μπορεί να πιθανολογηθεί πως πρόκειται για έργα της μέσης ελληνιστικής περιόδου. Αξίζει να σημειωθεί πως με το σκηνικό οικοδόμημα του θεάτρου στον Σολούντα έχουν συσχετιστεί δύο λιθόπλινθοι που σώζουν παράσταση έξεργα αποδοσμένης γυναικείας μορφής, η οποία έχει συναφή χαρακτηριστικά με τις Μαινάδες του Monte Iato, αν και είναι μικρότερη (εκτιμώμενο ύψος 1,35-1,40 m) και διαθέτει επίπεδη οπίσθια επιφάνεια (εικ. 142-143).³³⁶ Με βάση τα παραπάνω θραύσματα (από το άνω μέρος του κορμού και τα σκέλη) ο Wiegand αποκατέστησε σχεδιαστικώς δύο Μαινάδες στις εξωτερικές γωνίες των παρασκηνίων, μολονότι η στοιχειοθέτηση του συλλογισμού του μένει να επιβεβαιωθεί από περαιτέρω ευρήματα. Μια ακόμη φέρουσα μορφή με παρεμφερή χαρακτηριστικά και ιδιαίτερα διαβρωμένες επιφάνειες φαίνεται πως σχετίζεται με το διάκοσμο του ίδιου θεάτρου.³³⁷

Κατά την ύστερη ρεπουμπλικανική περίοδο γονατιστοί Άτλαντες που έφεραν σε κλειστή στάση τα υπερκείμενα φορτία κόσμησαν τις απολήξεις αναλημματικών τοίχων του κοίλου σε θέατρα ευρισκόμενα σε κεντρικές περιοχές της ιταλικής χερσονήσου. Το πλέον γνωστό παράδειγμα βρίσκεται στο ωδείο (theatrum tectum) της Πομπηίας, όπου δύο Άτλαντες από πορώδη ηφαιστιογενή λίθο (tufa) είχαν ενσωματωθεί στα πέρατα των αναλημμάτων (από opus reticulatum) του κοίλου,³³⁸ στηρίζοντας τετράπλευρο άβακα με ορθογώνια υποδοχή στην ανώτερη επιφάνεια, στην οποία έχει πιθανολογηθεί πως στερεωνόταν γλυπτό, μνημειώδες αγγείο ή η απόληξη ενός κιγκλιδώματος (εικ. 144-145).³³⁹ Οι Άτλαντες ήσαν γυμνοί, έφεραν στην κεφαλή χαμηλό πόλο και διέθεταν τεταμένους μύες, στους οποίους απηχέιτο η υπερπροσπάθεια για την έγερση του φορτίου. Το τελευταίο χαρακτηριστικό αποτυπωνόταν επίσης στα χαρακτηριστικά του προσώπου, ιδίως στα ενισχυμένα υπερόφρια τόξα, στους προτεταμένους βολβούς των οφθαλμών και στο μισάνοιχτο στόμα.³⁴⁰ Στην κόμη ξεχωρίζουν οι ακανόνιστοι βόστρυχοι που στεφανώνουν το

³³⁶ Βλ. Isler 1985, 65-70 (εικ. 1, 3, 5-6), Wiegand 1997, 60-61 (αρ. K1-K2, πίν. 25-26, Beil. 2-3, 21-22), Isler 2017a, 232.

³³⁷ Di Stefano 1996, 146 (εικ. 3).

³³⁸ Βλ. κυρίως Rohden 1880, 19, 40 (πίν. 26.1), Mau 1908, 162-163 (εικ. 79), Schaller-Harl 1973, 72 (αρ. 190b), Castiglione 1975, 216-217 (εικ. 221), Schwingenstein 1977, 122, Schmidt-Colinet 1977, 49, 246 (M 19), Schmidt 1982, 121, Fuchs 1987, 46-47 (αρ. AI 1.2, πίν. 9.2-3). Διαστάσεις: ύψος 0,80 m. Για την αρχιτεκτονική και τις οικοδομικές φάσεις του θεάτρου βλ. Isler 2017b, 630-633.

³³⁹ Η τελευταία πιθανολόγηση διατυπώθηκε από την Fuchs (1987, 46, 129), η οποία -αποδεχόμενη τις παρατηρήσεις του Mugolo (1959, 101)- θεώρησε πως η τοποθέτηση μεγάλου σχήματος αγγείων στις απολήξεις του κοίλου θα δημιουργούσε προβλήματα στην ακουστική του ωδείου.

³⁴⁰ Ανάλογη μυολογία και έκφραση έχουν οι πήλινοι άτλαντες του Tepidarium στις Θέρμες του πομπηιανού Forum. Τούτοι έστεκαν στις απολήξεις τοιχαρίων που προέβαλλαν ανάμεσα σε αβαθείς κόγχες, βαίνοντας επί χαμηλών βάθρων και φορώντας ενίοτε μαλλωτό ή υφασμάτινο περιζώμα (άλλοτε ήσαν γυμνοί). Στις κεφαλές τους έφεραν κυλινδρικούς πόλους με γεισοειδείς απολήξεις, απηχέιτο δε στην ένταση με την οποία έφεραν το υπερκείμενο μέλος η χαλιναγωγημένη, μολονότι πρωτόγονη δύναμή τους. Για τούτους τους άτλαντες βλ. κυρίως Rohden 1880, 19, 39-40 (πίν. 25), Castiglione 1975, 211-217 (εικ. 206-207), Schmidt-Colinet 1977, 49, 71-72, 246 (M 18), Schmidt 1982, 117. Για ελληνιστικούς τελαμώνες με αρχιτεκτονική χρήση, καμωμένους με πηλό και προερχόμενους από ιταλο-ετρουσκικές περιοχές βλ. κυρίως Känel 2000, 148-155 (πίν. 26-28).

μέτωπο, ενώ η γενειάδα καταλήγει σε έξεργες κυματιστές διαμορφώσεις. Οι γονατιστοί Άτλαντες «εγκιβωτίζονται» στα πέρατα των αναλημματικών τοίχων, συμφυόμενοι στα νώτα με πεσσούς και βαίνοντας σε χαμηλά βάρθρα που στηρίζονταν στις προέχουσες απολήξεις τους, χρονολογούνται δε στο πρώτο ήμισυ του 1^{ου} π.Χ. αιώνα (80-60 π.Χ.).

Τα πέρατα των αναλημματικών τοίχων του θεάτρου της σαμνιτικής πόλης Bonianum Vetus (Pietrabbondante) κοσμούνται επίσης με γονατιστούς Άτλαντες, παρεμφερείς με εκείνους της Πομπηίας (εικ. 146-147).³⁴¹ Εδώ οι φέρουσες μορφές συμφύονταν με βραχύτερα πεσσόμορφα στοιχεία στα νώτα, βαίνοντας επί βάρθρων και στηρίζοντας άβακες με ημικυκλικές απολήξεις που χρησιμοποιούνταν ως βάσεις μικρών κιόνων. Οι Άτλαντες της Pietrabbondante δεν προβάλλουν ως αυτόνομες μορφές, όπως εκείνοι της Πομπηίας, δεδομένου ότι στις πλάγιες όψεις «αναδύονται» ως έξεργα ανάγλυφα από τις τοιχοειδείς προεξοχές των αβαθών πεσσών τους. Η μυολογία τους, επίσης, είναι λιγότερο τονισμένη, ενώ η έκφραση των προσώπων τους δεν εκπέμπει το ίδιο δυναμικό πάθος. Τούτων δοθέντων καθίσταται αμφίβολη η απόδοση των Άτλάντων της Pietrabbondante και της Πομπηίας στο ίδιο εργαστήριο, καθώς είχε υποστηριχθεί παλαιότερα, επισήμανση που ενισχύεται και από τη διαφορετική χρονολόγησή τους (τέλη 2^{ου} / αρχές 1^{ου} π.Χ. αιώνα).

Παρεμφερή χαρακτηριστικά με τα παραπάνω γλυπτά έχουν δύο Άτλαντες από το Benevento, καμωμένοι από τοπικό ασβεστόλιθο (εικ. 148-149).³⁴² Από τον μεγαλύτερο από αυτούς (ύψος 1,025 m) έχει αποκοπεί τμήμα του δεξιού μέρους του κορμού, πιθανώς για την επανάχρηση του αφαιρεθέντος λίθου ως οικοδομικό υλικό, όπως και το ανώτερο μέρος της κεφαλής και των πήχεων. Ο μικρότερος Άτλας (ύψος 0,69 m) έχει αποτετριμένες επιφάνειες και είναι αποκρουσμένος στο κεφάλι, τα χέρια και τους μηρούς, σώζει δε μια κυκλική υποδοχή (διάμετρος 20 cm) στο ανώτερο μέρος του φερόμενου άβακα, η οποία προφανώς σχετίζεται με την ενσωμάτωση του γλυπτού σε μεταγενέστερο οικοδόμημα.³⁴³ Η επανάχρηση του μεγαλύτερου Άτλαντα

Εφάμιλλη στάση και μυολογία έχει ένας ασβεστολιθικός άτλας από την Απολλωνία, ο οποίος φαίνεται πως αποτελούσε αρχικά μέρος του διακόσμου μιας ιδιωτικής κατοικίας (μολονότι ο Castiglione θεωρούσε πως προερχόταν από θέατρο). Το εν λόγω γλυπτό προβάλλει σε έξεργο ανάγλυφο από το αδρά πελεκημένο πεσσόμορφο στήριγμα με το οποίο συμφύεται στα νώτα, βαίνοντας επί της ημικυκλικής απόληξής του και στηρίζοντας κολουροκωνικό στοιχείο που απολήγει σε άβακα. Αν και έχει χρησιμοποιηθεί σε δεύτερη χρήση σε οικία του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα, πρόκειται πιθανότατα για έργο της ύστερης ελληνιστικής εποχής (2^{ος} / 1^{ος} π.Χ. αιώνας), προφανώς δε είναι η επίδραση ανάλογων μορφών της Μεγάλης Ελλάδας στη διαμόρφωση και διάπλασή του. Οι πλευρικές όψεις του πεσσού με τον οποίο συμφύεται ο άτλας σώζουν ίχνη αναθύρωσης. Για τούτη τη μορφή βλ. κυρίως Castiglione 1975, 215 (εικ. 219), Schmidt 1982, 119, Ceka 1988, 398 (αρ. 314), Fiedler-von Hesberg 2012/2013, 241 (εικ. 28).

³⁴¹ Βλ. κυρίως Blanck 1970, 340-341 (εικ. 88), Schaller-Harl 1973, 72 (αρ. 190a), Castiglione 1975, 216-217 (εικ. 222), Schwingenstein 1977, 41, Schmidt-Colinet 1977, 49, 73, 91, 244 (M 10), Schmidt 1982, 121. Διαστάσεις: ύψος 1,00 m. Για την αρχιτεκτονική και τις οικοδομικές φάσεις του θεάτρου βλ. Isler 2017b, 616-618.

³⁴² Museo del Sannio 1998 / 1997. Βλ. κυρίως Adamo Muscettola 1991, 206 (εικ. 1-2), Avagliano-Nowak 2016, 92-97 (εικ. 15a-b, 17a-b).

³⁴³ Το γλυπτό έχει συναφή χαρακτηριστικά με ένα -μερικώς δημοσιευμένο- γονατιστό άτλαντα στο Museo Diocesano di San Pietro a Tegghiano, αν και ο τούτος διαθέτει ευκρινέστερα διαρθρωμένη μυολογία (τουλάχιστον στην πρόσθια όψη, διότι στις πλάγιες τα σκέλη και οι γοφοί έχουν αποδοθεί σχηματικά). Ο άτλας του Tegghiano χρονολογείται στα μέσα του 1^{ου} π.Χ. αιώνα. Μολονότι έχει πιθανολογηθεί η προέλευσή του από διάκοσμο θεάτρου, τούτη η υπόθεση δεν έχει ανασκαφικά

στοιχειοθετείται από σχέδιο της βόρειας πλευράς του Benevento, καμωμένο από τον S. Casselli (1818), όπου εικονίζεται τούτος ενσωματωμένος σε τοίχο, ευρισκόμενο δίπλα από την ασπίδα του Τραϊανού που λειτουργούσε τότε ως πύλη εισόδου στην πόλη. Η μυολογία είναι επαρκέστερα αποδοσμένη στον μεγαλύτερο Άτλαντα, με εκείνη του μικρότερου να μοιάζει με επαρχιακή απομίμηση των προτύπων της Πομπηίας και της Pietrabbondante. Η Avagliano πιθανολόγησε πως οι ατέλειες στην απόδοση του τελευταίου θα περιορίζονταν λόγω της επικάλυψής του με κονίαμα, αν και δεν σώζονται σχετικά ίχνη στο γλυπτό. Η σημαντικότερη διαφοροποίηση ανάμεσα στους δύο Άτλαντες είναι ότι ο μεγαλύτερος εξ αυτών πιθανότατα εικονιζόταν όρθιος, αν κρίνει κανείς τη στάση των σκελών και των γλουτιαίων μυών του. Τούτη η μορφή, η οποία είχε απολαξευθεί σε δύο κομμάτια ασβεστολίθου και διέθετε συνολικό ύψος περί τα 2 m,³⁴⁴ θα είχε ενσωματωθεί σε μνημειακό κτίσμα, ίσως σε πρόσοψη οικοδομήματος, ενώ για τη μικρότερη φαίνεται πιθανότερο πως διακοσμούσε τις απολήξεις των αναλημματικών τοίχων του κοίλου κάποιας θεατροειδούς κατασκευής (δεν είναι βέβαιη η συσχέτισή της με το θέατρο της ύστερης ρεπουμπλικανικής φάσης στο Benevento). Τα παραπάνω γλυπτά χρονολογούνται στα τέλη 2^{ου} / αρχές 1^{ου} π.Χ. αιώνα.

Διαφορετικές ήσαν οι φέρουσες μορφές που χρησιμοποιήθηκαν στο διάκοσμο θεάτρων στη Μ. Ασία κατά την ελληνιστική εποχή. Εδώ επικρατούσα υπήρξε η στάση της καρυάτιδας,³⁴⁵ ενώ στυλιστικά συνήθειες ήσαν οι αναδρομικές αναφορές, (ιδίως τα αρχαϊστικά στοιχεία). Ενδεικτική περίπτωση αποτελούν οι πέντε κορμοί κορών από το θέατρο της Μιλήτου, το αρχικό ύψος των οποίων υπερέβαινε το φυσικό μέγεθος (εικ. 150-154).³⁴⁶ Οι οπίσθιες όψεις των μορφών είναι επιπεδοποιημένες και αδρά πελεκημένες με βελόνι, περιφερειακά δε φέρουν μια επιμελέστερα ειργασμένη

στοιχειοθετηθεί. Για το γλυπτό στο Teggiano βλ. Fuchs 1987, 56, 129, Avagliano-Nowak 2016, 94 (εικ. 18).

³⁴⁴ Κατασκευαστικά ο εν λόγω άτλας έχει κοινά στοιχεία με εκείνον του Monte Scaglioso (Reggio Calabria, Museo Nazionale, βλ. Schmidt-Colinet 1977, 49 [M 9], Schmidt 1982, 116 [πίν. 28]), ο οποίος έχει επίσης δουλευτεί σε δύο κομμάτια ασβεστολίθου που ενώνονται μεταξύ τους στο επίπεδο των γλουτών (ύψος 2.01 m). Πρόκειται για υστεροελληνιστικό έργο (1^{ος} π.Χ. αιώνας), συμφυόμενο στα νότια με πεσσό και προερχόμενο πιθανότατα από το διάκοσμο οικοδομήματος στα όρια ενός ιερού.

³⁴⁵ Schmidt-Colinet 1977, 35-43.

³⁴⁶ Louvre Ma 2794 / 2795 / 2793, Izmir 74, Berlin, Staatliche Museen 1589 (στη Στρατονίκηα σώζεται ένα ακόμη απότμημα σκέλους κόρης). Βλ. κυρίως Winter 1908, 67-68, Bulle 1918, 22, Linfert 1976, 22-23 (εικ. 2.8-11), Schmidt-Colinet 1977, 37, 71, 144, 148 (W 41), Schmidt 1982, 95-97, Heres 1982, 5-11 (εικ. 1-2), Linfert 1984, 731 (εικ. 1), Fullerton 1987, 271-272 (πίν. 19.3-4), Zagdoun 1989, 77, 176-177, 180, 246 (αρ. 327-329, πίν. 13.53-54), Brahm 1994, 363-365 (αρ. 93, εικ. 100-103), King 1998, 284-285, Bol 2011, 124-127 (αρ. VII.1.1-VII.1.5, πίν. 55-57). Διαστάσεις: (Louvre 2795) σωζόμενο ύψος 1,90 m, (Louvre 2794) σωζόμενο ύψος 1,41 m, (Louvre 2793) σωζόμενο ύψος 1,85 m, (Izmir 74) σωζόμενο ύψος 0,90 m, (Berlin, Staatliche Museen 1589) σωζόμενο ύψος 1,58 m. Η Heres (1982, 5 σημ. 4) θεώρησε αβέβαιη την ένταξη του γλυπτού της Σμύρνης (Izmir 74) στο σύνολο, εκτιμώντας πως εκείνο του Βερολίνου συμπλήρωνε την κόρη 2793 στο Λούβρο και αφήνοντας ανοικτό το ενδεχόμενο να εντασσόταν το έργο της Σμύρνης στο ίδιο σκηνικό οικοδόμημα, υπό την προϋπόθεση να επρόκειτο για δημιουργία ενός διαφορετικού γλύπτη. Μια ακόμη καρυάτιδα από τη Σμύρνη, με χειριδωτό χιτώνα και μακρύ αρχαϊστικό ιμάτιο, φαίνεται πως σχετιζόταν με διάκοσμο - αγνώστου- οικοδομήματος (σώζεται από το λαϊκό έως τους γοφούς). Η κόρη έχει ενισχυμένη την κόμη στο επίπεδο του αυχένα, γεγονός που πείθει για τη φέρουσα λειτουργία της, έφερε δε το δεξιό της χέρι προς το υπερκείμενο στοιχείο, κρατώντας με το αριστερό την ανασυρόμενη παρυφή του ιματίου. Για τούτη την κόρη βλ. Herdejürgen 1968, 87 (πίν. 16b), Schmidt-Colinet 1977, 37 σημ. 168, Schmidt 1982, 95-96, Brahm 1994, 365-366 (αρ. 94, εικ. 104).

ταινία, ήτοι ένα είδος αναθύρωσης για τη συναρμογή τους με κάθετη επιφάνεια. Οι καρυάτιδες φορούν χειριδωτούς χιτώνες με πλατιά λαιμόκοψη και μακρύ αρχαϊστικό μάτιο με απόπτυγμα, η λοξή αναδίπλωση του οποίου συγκρατείται στο δεξιό ώμο. Το γλυπτό στο Βερολίνο διαθέτει αναδίπλωση συγκρατούμενη στον αριστερό ώμο, γεγονός που αφήνει ανοικτό το ζήτημα του συνολικού αριθμού των κορών που κοσμούσαν το σκηνικό οικοδόμημα, δεδομένης της αναμενόμενης ενδυματολογικής και κινησιολογικής διαμόρφωσης των καρυάτιδων κατά αντιθετικό τρόπο. Επίσης, στις πλευρικές όψεις του γλυπτού στο Βερολίνο (όπως και στην κόρη 2793 του Λούβρου) σώζονται ίχνη των υποδοχών για τη γόμφωσή του με τις επιφάνειες όπου συμφύονταν. Δύο διακριτοί τύποι χρησιμοποιήθηκαν για την απόδοσή των κορών, ένας με έντονη δήλωση της αξονικότητας, εκπεφρασμένης μέσω των κατακόρυφων πτυχών στο απόπτυγμα και ανάμεσα στα σκέλη, και ένας με ρηχότερες επάλληλες κυρτές πτυχώσεις στο απόπτυγμα και λιγότερο «σκιασμένη» αξονική πτυχή στα κάτω άκρα. Καθίσταται προφανές πως στην πτυχολογία αφομοιώνονται επιρροές τόσο από το περγαμινό *baroque*, ιδίως αν παραβληθούν οι καρυάτιδες του πρώτου τύπου με έργα όπως η αρχαϊστική «χορεύτρια» της Περγάμου,³⁴⁷ όσο και από τις κλασικίζουσες τάσεις του ροδιακού αρχαϊσμού του 2^{ου} π.Χ. αιώνας, καθώς αυτός αποτυπώνεται σε γλυπτά όπως το αρχαϊστικό αγαλμάτιο Γ229 στο Μουσείο Ρόδου.³⁴⁸ Οι εκλεκτικιστικές προσεγγίσεις και οι ομαλές μεταβάσεις στο ανάγλυφο της πτυχολογίας καθιστούν πιθανότερη τη χρονολόγηση των γλυπτών στην υστεροελληνιστική περίοδο, πιθανώς στο πρώτο τέταρτο του 1^{ου} π.Χ. αιώνα, εποχή κατά την οποία υλοποιείται η τέταρτη φάση οικοδόμησης του σκηνικού οικοδομήματος στο θέατρο της Μιλήτου.³⁴⁹

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ένα ζεύγος καρυάτιδων από τα Μύλασα, δύο γλυπτά άνω του φυσικού μεγέθους (σωζόμενα ύψη 1,82 / 1,85 m) στα οποία είχε δουλευτεί από ξεχωριστό κομμάτι μαρμάρου η κεφαλή (εικ. 156-157).³⁵⁰ Η τελευταία εισερχόταν στην πλατιά και αδρά πελεκημένη με βελόνι υποδοχή στο επίπεδο της

³⁴⁷ Berlin, Staatliche Museen 43. Βλ. κυρίως Winter 1908, 63-69 (ένθετος πίνακας 8), Fullerton 1987, 266-268 (πίν. 18.1), Zagdoun 1989, 174-176, 230 (αρ. 89, πίν. 52.190), Brahms 1994, 264-265, 361-363 (αρ. 91, εικ. 97-98), Vorster 2016, 246 (αρ. 184).

³⁴⁸ Βλ. κυρίως Zagdoun 1989, 181, 248 (αρ. 363, πίν. 55.199), Brahms 1994, 264-265, 328 (αρ. 47, εικ. 59), Μαχαίρα 2011, 70 (αρ. 36, πίν. 47-48).

³⁴⁹ Lauter 1976, 62, Isler 2017b, 496-499 (ιδίως 498). Μια χρονολόγηση στη ρωμαϊκή εποχή θεωρήθηκε πιθανότερη κατά τους Harrison (1965, 56), Fullerton (1987, 271 σημ. 53), Zagdoun (1989, 177) και Brahms (1994, 363), με την τελευταία να υποθέτει πως τα έργα βασίστηκαν σε υποδείγματα της ελληνιστικής εποχής. Η King (1998, 284-285) κατέληξε στο συμπέρασμα πως υπήρχαν καρυάτιδες (Louvre 2793 / Izmir 74 / Berlin 1589) στο διάκοσμο του ελληνιστικού σκηνικού οικοδομήματος, οι οποίες επαναχρησιμοποιήθηκαν στις ρωμαϊκές φάσεις του. Πρόσφατα, η Bol (2011, 126-127) εκτίμησε πως τα γλυπτά διακόσμησαν την υστερή κλαυδιανή-πρώιμη νερόνεια σκηνή του θεάτρου και ακολούθως επαναχρησιμοποιήθηκαν στο διάκοσμο της αντωνίνειας. Στην τελευταία οικοδομική φάση ανήκει ένα ζεύγος τριτώνων (ο ένας χαμένος σήμερα) που εντοπίστηκαν στην περιοχή της δυτικής παρόδου του θεάτρου. Τούτοι συμφύονταν στα νάτα με πεσομόμορφο στήριγμα, αδρά πελεκημένο με βελόνι σε όλες τις επιφάνειες (εκτός από τη λειασμένη ανώτερη), ήσαν δε ιδιαίτερα μωδαίς, θυμίζοντας εκείνους της αντωνίνειας φάσης του αθηναϊκού ωδείου του Αγρίππα. Για τους τρίτονες του θεάτρου της Μιλήτου βλ. Bol 2011, 127-128 (αρ. VII.1.6-VII.1.7, πίν. 58).

³⁵⁰ Istanbul Arkeoloji Müzesi 594 / 594a. Βλ. κυρίως Dubois-Amédée 1881, 36, Mendel 1912, 580-584 (αρ. 253-254), Horn 1931, 78 σημ. 5, Schaller-Harl 1973, 67 (αρ. 177), 155, Schwingenstein 1977, 41, 57, Schmidt-Colinet 1977, 37, 71 σημ. 172, 144, 148, 234 (W 48), Schmidt 1982, 89-91 (πίν. 18-19). Διαστάσεις: ύψος 1,85 m / 1,82 m.

βάσης του λαιμού, δίχως την παρεμβολή στοιχείων γόμφωσης. Αντιθέτως οι εγεργμένες χείρες στερεώνονταν στο άνω μέρος των βραχιόνων, καθώς μαρτυρά ο τετράγωνος τόρμος στο δεξιό βραχίονα του γλυπτού 594 (οι έτερες χείρες ήσαν κατεβασμένες στο πλάι). Οι καρυάτιδες φορούν πέπλους με κοντά αποπτύγματα (με «ταραχώδη» και έντονα σκιασμένη πτυχολογία, ιδίως στις αξονικές αύλακες ανάμεσα στα σκέλη), χειριδωτούς χιτώνες εσωτερικά, μιάτιο στα νώτα και σανδάλια με λεπτούς μάντες στα πόδια. Είχαν όμοια χαρακτηριστικά, αντιθετικά διατεταγμένα, συνδέονταν δε στο οπίσθιο τμήμα τους με αβαθή πεσσό. Το τελευταίο στοιχείο στοιχειοθετεί την ενσωμάτωσή τους σε οικοδόμημα, μολονότι η φέρουσα λειτουργία τους πρέπει να ήταν επικουρική, αν αναλογιστεί κανείς την ύπαρξη πεσσόμορφων στοιχείων και τις ένθετες κεφαλές τους. Τα γλυπτά χρονολογούνται στην ύστερη ελληνιστική περίοδο (τέλη 2^{ου} / αρχές 1^{ου} π.Χ. αιώνα),³⁵¹ συγχωνεύοντας στοιχεία του περγαμηνού *baroque* με τον ασιατικό αρχαϊσμό και συνιστώντας ένα από τα πρωιμότερα παραδείγματα σύμφυσης φέρουσας μορφής με πεσσό στη γλυπτική της Ιωνίας και ευρύτερα του αιγαιακού ελληνικού χώρου (ασφαλώς, στις περιοχές δραστηριοποίησης του δυτικού ελληνισμού, αυτό το χαρακτηριστικό συναντάται πρωιμότερα και σε διαφορετικά στυλιστικά συμφραζόμενα).³⁵² Μολονότι έχει πιθανολογηθεί η συσχέτιση των καρυάτιδων με διάκοσμο θεάτρου, τούτο το ενδεχόμενο δεν επιβεβαιώνεται από ανασκαφικά ευρήματα,³⁵³ συνεπώς η συνακόλουθη ερμηνεία τους ως Μαινάδες παραμένει υποθετική.

³⁵¹ Η άποψη του Schmidt-Colinet (1977, 71 σημ. 172) ότι έκαστη μορφή έχει δημιουργηθεί σε διαφορετική χρονική περίοδο, ήτοι μία (πρωτότυπη) κατά την υστεροελληνιστική περίοδο και η έτερη (αντίγραφο) στους ρωμαϊκούς χρόνους, είναι δύσκολο να στοιχειοθετηθεί, βάσει της κατασκευαστικής και στυλιστικής συνάφειας των γλυπτών.

³⁵² Πρόσφατα εντοπίστηκε μια καρυάτιδα (ύψους 2 m) σύμφυτη με πεσσό στη Μίλητο, η οποία βάσει της περιοχής εύρεσής της συνδέθηκε με το διάκοσμο μιας πύλης κοντά στο λιμένα της πόλης (θεωρήθηκε, μάλιστα, πως προέρχεται από τη γένεση ενός τοξωτού ανοίγματος). Η κόρη προβάλλει σε έξεργο ανάγλυφο από πεσσό, φορώντας μακρύ αρχαϊστικό μιάτιο έξω από χειριδωτό χιτώνα και στρέφοντας την κεφαλή (που έφερε ψηλό πόλο) προς τα δεξιά. Συγκρατούμενο σε (σωζόμενο) ορθογώνιο τόρμο ήταν το δεξιό της εγεργμένο χέρι, όπως και η απόληξη του αποπτύγματος στον άξονα της μορφής (καθώς προκύπτει από τρεις κυκλικούς τόρμους στην αδρά λειασμένη -με οδοντωτή σμίλη- επιφάνεια υποδοχής). Το αριστερό χέρι έπεφτε στους μηρούς, ανασύροντας ελαφρώς την παρυφή του αποπτύγματος. Οι πλευρικές και η ανώτερη επιφάνεια του πεσσού είναι αδρά ειργασμένες, η τελευταία δε σώζει υποδοχές για συνδέσμους συναρμογής με παρακείμενα στοιχεία (στις πλάγιες όψεις ανιχνεύεται ταινία αναθύρωσης). Θεωρήθηκε πιθανότερο να αποτελεί η αρχαϊστική μορφή υστεροελληνιστικό έργο, βάσει του μικρού κορμού εν σχέσει με τους διευρυμένους γοφούς, της τριγωνικής διάταξης των βοστρύχων επάνω από το μέτωπο, των εύσαρκων παρειών και της εναλλαγής επίπεδων επιφανειών και οξυκόρυφων ραχών στην πτυχολογία. Ωστόσο περισσότερο εύλογο είναι το ενδεχόμενο να πρόκειται για έργο της αυτοκρατορικής εποχής, βασισμένο σε ελληνιστικά πρότυπα, όπως φαίνεται από την προοπτική βράχυνση και τις επάλληλες πτυχώσεις του δέρματος στο αριστερό χέρι (όπως και στους δακτυλίους στο λαιμό), τις άκαμπτες και ενίοτε βαθιά «σκιασμένες» πτυχές του ιματίου και τις διαστάσεις του πεσσόμορφου στηρίγματος (βάθος 21,4 cm, πλάτος 60 cm) που καθιστά τη (σχεδόν ημίγλυφη) μορφή απόλυτα διακοσμητική. Για τούτη την κόρη βλ. Bumke-Tanjiöver 2017, 152-158 (εικ. 48-57).

³⁵³ Για τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του θεάτρου βλ. Rumscheid 2001, 132-134, Isler 2017b, 509-510. Πρόσφατα, η King (1998, 282-283) πιθανολόγησε πως τα γλυπτά προέρχονται από το διάκοσμο ταφικού μνημείου.

Εξίσου αβέβαιη είναι η συσχέτιση μιας αρχαϊστικής κόρης από τις Σάρδεις με φέρουσα μορφή (εικ. 155).³⁵⁴ Το συγκεκριμένο γλυπτό, το οποίο εντοπίστηκε βορείως του θεάτρου των Σάρδεων, έχει ελαφρώς συστρεφόμενο το άνω μέρος του κορμού και προσαρτημένα τα ελλείποντα μέλη (κεφάλι, άνω άκρα, απόληξη αριστερού ποδός). Η κόρη φορεί χειριδωτό χιτώνα και μακρύ αρχαϊστικό ιμάτιο, με λοξή αναδίπλωση που συγκρατείται στον αριστερό ώμο και δύο συμμετρικές κατακόρυφες συστάδες πτυχών που ξεκινούν κάτω από τα στήθη. Το απόπτυγμα έχει κυρτή παρυφή, κάτωθι δε αυτού προβάλλει πλατιά αξονική πτύχωση που ακολουθείται από επάλληλες κάθετες στην απόληξη του χιτώνας ανάμεσα στα σκέλη. Το γλυπτό είναι υστεροελληνιστικό (1^{ος} αιώνας π.Χ.) και προφανώς σχετίζεται με το διάκοσμο του θεάτρου, ωστόσο οι αποκλίσεις από τη στάση της καρυάτιδας και η ένθετη κεφαλή καθιστούν αμφίβολη τη δομική του λειτουργία.³⁵⁵

Μεταβαίνοντας στα γλυπτά της μητροπολιτικής Ελλάδας, θα ήταν συνετό να ξεκινήσουμε από μια φέρουσα μορφή που αντλεί επιρροές από την εικονογραφική παράδοση της δύσης, ακόμη κι αν δεν γνωρίζουμε το αρχικό οικοδόμημα προέλευσής της. Πρόκειται για τον πώρινο Άτλαντα που εντοπίστηκε στη ρωμαϊκή αγορά της Θεσσαλονίκης, εντοιχισμένος σε λείψανα οικοδομικής κατασκευής κάτω από την πλακόστρωσή της (αρ. 7, εικ. 158-163). Ο ολόγλυφος μυώδης Άτλας στήριζε ως ελεύθερο στήριγμα το υπερκείμενο μέλος, όντας όρθιος και με τεντωμένα και συγκλίνοντα σκέλη. Η ελαφρά στροφή της κεφαλής προς τα δεξιά και η ανεπαίσθητη ανύψωση και προεξοχή της δεξιάς ωμοπλάτης αποκαλύπτουν τη μικρή στροφή του κορμού προς την ίδια πλευρά, γεγονός που καθιστά εύλογη τη συμπλήρωση της μορφής με μία ακόμη που διέθετε αντιθετικά χαρακτηριστικά. Η πλαστική απόδοση της μυολογίας στο οπίσθιο μέρος του γλυπτού αποκαλύπτει πως αυτό ήταν περίοπτο, εν αντιθέσει με ανάλογες μορφές στη Μεγάλη Ελλάδα, την εικονογραφική παράδοση των οποίων αφομοιώνει, όπου συνηθέστερη ήταν η σύμφυση των νώτων με κάθετη επιφάνεια. Το πρόσωπο είναι κατεβασμένο και παρά τη διάβρωση σώζει ίχνη της έξαρσης των μυών στις παρειές και τα υπερόφρια τόξα, αποκαλύπτοντας την ένταση από την έγερση του υπερκείμενου φορτίου. Στην τελευταία εντύπωση συντείνουν και

³⁵⁴ Manisa Museum 1031. Βλ. κυρίως Hanfmann-Ramage 1978, 88 (αρ. 55, εικ. 166-168), Schmidt 1982, 97, Fullerton 1987, 270 σημ. 50 (πίν. 19.2), Brahms 1994, 266, 366-367 (αρ. 95). Διαστάσεις: ύψος 1,96 m.

³⁵⁵ Στην περίοδο της μετάβασης από την ελληνιστική στην αυτοκρατορική εποχή (38-28 π.Χ.) χρονολογούνται δύο αρχαϊστικές κόρες από το θέατρο της Αφροδισιάδος, καθώς προκύπτει από τις επιγραφές στο επιστύλιο του προσκηνίου και σε επιστέμεις βάθρων της σκηνής που αναφέρονται στον αναθέτη του οικοδομήματος, Γάιο Ιούλιο Ζώιλο. Πρόκειται προφανώς για Μούσες, δεδομένου ότι φέρουν προσωπεία στα κατεβασμένα τους χέρια (τα έτερα -ελλείποντα- χέρια ήσαν ανεβασμένα), έχουν αντιθετικά χαρακτηριστικά μεταξύ τους και πιθανότατα δορυφορούσαν ένα άγαλμα αρχαϊστικού Διονύσου (ή Απόλλωνα). Τα γλυπτά βρέθηκαν μπροστά από το κεντρικό μέρος της σκηνής, γεγονός που πιστοποιεί την προέλευσή τους από τη scaenae frons του θεάτρου. Η Brahms (1994, 367-368 [αρ. 96]) ονόμασε τούτες τις κόρες καρυάτιδες, ωστόσο η απολάξευση πλατιάς κάθετης αύλακας στο επιπεδοποιημένο και αδρά ειργασμένο (προφανώς προς ελάττωση του βάρους) οπίσθιο μέρος τους καθιστά ανέφικτη κάθε πιθανολόγηση σχετικά με την εικαζόμενη φέρουσα λειτουργία τους. Πιθανότερο είναι το ενδεχόμενο να διακοσμούσαν κόγχες ή το κεντρικό «θύρωμα» στον όροφο της πρόσοψης της σκηνής, δορυφορώντας και ίσως υψώνοντας στεφάνια επάνω από το θεό. Για τούτες τις μορφές βλ. κυρίως Erim 1970, 57 (εικ. 15-16), Mellink 1971, 177-178 (πίν. 43.27), Erim-Smith 1991, 71-72 (αρ. 2-3, εικ. 4-5), Brahms 1994, 367-368 (αρ. 96), Theodorescu 2017, 142-143 (πίν. 58, 59α-β, εικ. 65).

τα σμιχτά και μικρά χείλη. Τα γένηια αποτελούνται από κοντούς, κυματιστούς βοστρύχους σε ασύμμετρη διάταξη, διακρινόμενους με αβαθείς εγχαράξεις. Το πρόσωπο στεφανώνουν κυματιστοί βόστρυχοι με αναστολή επάνω από το μέτωπο, όπισθεν δε αυτών η κόμη έχει αδιάρθρωτη όψη, ενώ επάνω από την πρόσθια μάζα μαλλιών και στα πλάγια διαμορφώνεται αδρώς ειργασμένη ταινία που «αποσβένεται» σταδιακά από τους κροτάφους και εξής. Επιμελής η απόδοση του ορθού και των έξω λοξών κοιλιακών μυών, καθώς και εκείνων του στήθους, των δελτοειδών και εκάστου πλατέος ραχιαίου. Αν και το υλικό και η τεχνική κατασκευής είναι ενδεικτικά της συνάφειας τούτης της μορφής με τους Άτλαντες της Σικελίας και της Κάτω Ιταλίας, η Στεφανίδου-Τιβερίου ανέδειξε τη στυλιστική αναφορά της μορφής στο περιγαμινό baroque, καταλήγοντας πως πρόκειται για έργο των μέσων του 2^{ου} π.Χ. αιώνα. Τούτες οι παρατηρήσεις είναι εύλογες, μολονότι πρέπει να επισημανθεί πως η μυική και συναισθηματική έξαρση αποτυπώθηκε κατά συναφή τρόπο και σε έργα της Μεγάλης Ελλάδας, αν αναλογιστεί κανείς τα χαρακτηριστικά των Ατλάντων του ωδείου και των θερμών της Πομπηίας.

Ως προς τον τύπο του οικοδομήματος που διακόσμησε ο Άτλας της Θεσσαλονίκης η ίδια μελετήτρια πιθανολόγησε την προέλευσή του από μια πρόσοψη ελληνιστικού κτηρίου, επισημαίνοντας πως η δεύτερη χρήση του γλυπτού μάλλον δεν ήταν αρχιτεκτονική. Ως προς την εικαζόμενη αρχική χρήση του γλυπτού επικαλέστηκε την εικονογραφική μαρτυρία των νομισμάτων της Σίρτης επί Ιόβα Α΄ της Μαυριτανίας, όπου εικονίζονται τρεις Άτλαντες σε ψηλά βάθρα (εναλασσόμενοι με κίονες) να στηρίζουν το θριγκό οικοδομήματος που έχει ερμηνευθεί ως ναός, ανάκτορο ή πρόπυλο ιερού.³⁵⁶ Ακολουθώντας, προέβη στην υπόθεση πως ο Άτλας της Θεσσαλονίκης προέρχεται από μνημειώδες κτίσμα ή από ένα μνημείο της ρωμαϊκής νίκης, δεδομένου ότι το έργο σχετίζεται μάλλον με οικοδομική κατασκευή που έπεται της κατάλυσης του μακεδονικού βασιλείου από τους Ρωμαίους και την ίδρυση ρωμαϊκής επαρχίας (148 π.Χ). Επίσης, θεώρησε πιθανό να «μεταγγίστηκαν» οι συμβολισμοί των Ατλάντων της Συρακοσίας που είχε κατασκευάσει ο Ιέρων Β΄, ήτοι η ερμηνεία τους ως σύμβολα εξουσίας και δύναμης, στο οικοδόμημα που αφιέρωσαν οι Ρωμαίοι στην πρωτεύουσα της νεοϊδρυθείσας επαρχίας τους. Η έλλειψη αρχιτεκτονικών καταλοίπων καθιστά δυσχερή κάθε ασφαλή πιθανολόγηση σχετικώς με την αρχική χρήση του εξεταζόμενου γλυπτού, ωστόσο δεν θα πρέπει να αποκλειστεί εντελώς το ενδεχόμενο τούτο να προέρχεται από θεατροειδή κατασκευή, κατά το πρότυπο της συναφούς χρήσης Ατλάντων σε θέατρα της Μεγάλης Ελλάδας. Ασφαλώς, η απουσία καταλοίπων ελληνιστικού θεάτρου στη Θεσσαλονίκη περιορίζει κάθε δυνατότητα περαιτέρω ενίσχυσης της τελευταίας υπόθεσης.³⁵⁷

Ασφαλέστερη -αν και όχι αποσαφηνισμένη- είναι η συσχέτιση Σιληνών και Σατυρίσκων με το θέατρο της Δήλου, η λίθινη φάση του οποίου περιελάμβανε τη διαμόρφωση διώροφης σκηνής (πλάτους 15,35 m, βάθους 6,22 m) και προσκηνίου που ενσωμάτωνε 12 πεσσούς με δωρικούς ημικίονες και δωρική ζωφόρο κοσμηθείσα εναλλάξ με τρίποδες και βουκράνια. Αναλυτικότερα, έχει εντοπιστεί ένα ζεύγος

³⁵⁶ Price-Trell 1977, 33, 244 (ap. 18, εικ. 38), Schmidt-Colinet 1977, 50, 134, 247 (M 21).

³⁵⁷ Για τις θεατροειδείς κατασκευές στη Θεσσαλονίκη βλ. ενδεικτικά Isler 2017b, 787-789.

γενειοφόρων Σιληνών που στήριζαν με τα ανασηκωμένα τους χέρια την αβακόσχημη απόληξη του πεσσού με τον οποίο συμφύονταν και τέσσερα αγάλματα Σατυρίσκων που προβάλλουν σε πολύ υψηλό ανάγλυφο από μαρμάρινους ορθοστάτες, φέροντας το ένα τους χέρι προς τα υπερκείμενα στοιχεία.

Οι Σιληνοί (**αρ. 8α-β, εικ. 164-170**) στήριζαν το υπερκείμενο στοιχείο σε ανοικτή στάση άτλαντος,³⁵⁸ με τις παλάμες τους να επαφίενται καθ' όλο σχεδόν το μήκος τους στην πρόσθια επιφάνεια αυτού. Οι γοφοί και οι μηροί τους καλύπτονται από υφασμάτινο περίζωμα με πλατιά αναδίπλωση στο ανώτερο μέρος, ενώ στον κορμό τους ξεχωρίζουν τα πλαδαρά χαρακτηριστικά, ιδίως στο επίπεδο της κοιλιάς που προβάλλει επάνω από την αναδίπλωση του ενδύματος. Πρόκειται για γλυπτά μικρότερα του φυσικού μεγέθους, αποσπασματικά σωζόμενα και με ιδιαίτερα διαβρωμένες επιφάνειες, τα οποία συμφύονταν στα νώτα με πεσσόμορφα στηρίγματα που εισέρχονταν πιθανώς σε εσοχές των κάθετων επιφανειών (τοιχών ή παραστάδων) ενσωμάτωσής τους. Οι κεφαλές κλίνουν προς τα εμπρός, τα πρόσωπα στρέφονται προς αντιθετικές κατευθύνσεις, ενώ ρηχές συστάδες τριχώματος καλύπτουν τα νώτα. Οι «φαλαντίες» Σιληνοί έφεραν στέφανο με κισσόφυλλα στην κεφαλή, διευθετημένο κατά παρόμοιο τρόπο με εκείνο που φορούν δύο Παπποσιληνοί που προέρχονται από τον βωμό του Διονύσου, ο οποίος βρίσκεται στα ανατολικά της Στοάς του Αντιγόνου Γονατά.³⁵⁹ Τούτοι θεωρούνται από τους περισσότερους μελετητές ως απεικονίσεις ηθοποιών που υποδύονται Παπποσιληνούς, μολονότι πρόσφατα ο Krumeich στοιχειοθέτησε την πιθανότητα να αναφέρονται σε μυθικά όντα και όχι σε ενδεδυμένους ηθοποιούς. Εκτός από το στεφάνι, ομοιότητες ανιχνεύονται στη διαμόρφωση των αυτιών, των οφθαλμών (αν και οι Σιληνοί του θεάτρου έχουν βαθύτερες οφθαλμικές κόγχες), των παρειών και των χειλέων, γεγονός που στοιχειοθετεί την κοινή χρονολόγηση αυτών των έργων στον 2^ο π.Χ. αιώνα. Τα αντιθετικά χαρακτηριστικά των Σιληνών του θεάτρου πείθουν για τη συμμετρική τοποθέτησή τους στο οικοδόμημα που κοσμούσαν, καθώς και για τη φέρουσα

³⁵⁸ Για τη στάση βλ. Schmidt-Colinet 1977, 32-35. Εντούτοις, ο ίδιος μελετητής θεώρησε πιθανότερο να έφεραν οι Σιληνοί το υπερκείμενο μέλος με το ένα χέρι, με το έτερο να στηρίζεται στους γοφούς (Schmidt-Colinet 1977, 58-59). Ωστόσο, δεν σώζονται ίχνη στην αριστερή πλευρά του Σιληνού A 4175 a-b που να επιβεβαιώνουν αυτόν τον ισχυρισμό. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ιδιαίτερα διαβρωμένη ανάγλυφη πλάκα A 3207 (ύψος 0,30 m, πλάτος 0,16 m), στην οποία εικονίζεται γονατιστός γενειοφόρος Σιληνός με ανασηκωμένο το αριστερό χέρι και αποτεθειμένο στο μηρό το δεξιό. Φορεί περίζωμα, στρέφει ελαφρώς το κεφάλι προς τα δεξιά και πιθανότατα απομιμούταν φέρουσα λειτουργία, αν κρίνει κανείς από τη συνάφεια της στάσης τους με τους Σατυρίσκους του θεάτρου. Για τούτο το -αγνώστου προελεύσεως- ανάγλυφο βλ. κυρίως Marcadé 1969, 200 σημ. 2, 449 σημ. 2 (πίν. 24). Φέρουσες μορφές χρησιμοποιήθηκαν και στη δηλιακή μικροτεχνία, όπως φαίνεται από τους οκτώ Σατύρους που κοσμούν διακοσμητική ζώνη και δύο ακόμη που στέκουν εκατέρωθεν τοξωτού ανοίγματος σε πήλινο μαγειρικό σκεύος (*πύραυνο*), στηρίζοντας -σε κλειστή στάση άτλαντα- γυρλάντα και γεισοειδή προεξοχή που απομιμείται θριγκό και φορώντας μαλλωτά περιζώματα. Για τούτο το σκεύος, που βρέθηκε στη συνοικία του θεάτρου, βλ. Le Roy 1961, 479-480, 488-489 (αρ. 58 A,1, πίν. 15-16, εικ. 6, 14, 17), Schaller-Harl 1973, 76-77 (αρ. 200), Schmidt-Colinet 1977, 48, 71, 91, 144, 243 (M 4), Χατζηδάκης 2003, 260 (εικ. 404). Δεν αποκλείεται η διάδοση τούτων των μορφών να σχετίζεται με την παρουσία και δραστηριοποίηση Ιταλών εμπόρων στη νήσο, δεδομένου ότι τα εικονογραφικά τους πρότυπα αναφέρονται κυρίως στη γλυπτική της Μεγάλης Ελλάδας.

³⁵⁹ Αρχαιολογικό Μουσείο Δήλου A 4122 / A 4123. Βλ. κυρίως Bizard-Leroux 1907, 517-522 (πίν. 10-11), Picard 1944/1945, 259-261 (εικ. 10-11), Marcadé 1969, 200-201, 450 (πίν. 23), Marcadé 1996, 132-135 (αρ. 60) [Jockey], Moretti-Finker 2008, 147-151 (εικ. 17, 19), Krumeich 2017, 64-65 (εικ. 20-21).

λειτουργία τους, μολονότι το μεγαλύτερο βάρος των υπερκείμενων στοιχείων στηριζόταν στους πεσσούς με τους οποίους συμφύονταν στα νώτα. Οι Fraisse-Moretti υποστήριξαν πρόσφατα πως οι δύο Σιληνοί δεν σχετίζονται με το διάκοσμο του σκηνικού οικοδομήματος, άποψη που φαίνεται πως συνάδει με τη χρονολόγηση των γλυπτών, δεδομένου ότι η λιθοποίηση της σκηνης πραγματοποιήθηκε κατά το πρώτο ήμισυ του 3^{ου} π.Χ. αιώνας.³⁶⁰ Ωστόσο, το ενδεχόμενο προέλευσης των μορφών από κάποια άλλη κατασκευή σχετιζόμενη με το θέατρο παραμένει ισχυρό, δεδομένης της εύρεσης των αποτμημάτων τους σε αυτό, αν και είναι δύσκολο πλέον να προσδιοριστεί ο τύπος αυτής. Ίσως να κοσμούσαν κάποιο από τα θυραία ανοίγματα των παρόδων ή των επικλινών επιπέδων που επέτρεπαν την είσοδο στο θέατρο από το κοίλο. Εντούτοις, δεν μπορεί να αποκλειστεί ολωσδιόλου η πιθανότητα συσχετισμού τους με κάποιο παρακείμενο χορηγικό μνημείο. Ο Marcadé ορθώς επεσήμανε πως δεν στοιχειοθετείται ο συσχετισμός κάποιας από τις εξεταζόμενες μορφές με την ενεπίγραφη βάση Σατυρίσκου που αφιέρωσε ο Διονύσιος από την Παλλήνη στον Διόνυσο, καθώς είχε υποθέσει παλαιότερα ο Reinach, επί τη βάσει της διάταξης των τórμων γόμφωσης στο ανώτερο μέρος του βάθρου αλλά και της ανίδρυσης Σατυρίσκου και όχι Σιληνού επ' αυτού.³⁶¹

Οι έξεργοι Σατυρίσκοι (**αρ. 9α-β, εικ. 171-180**) εντοπίστηκαν στη μεγάλη δεξαμενή που γειτνιάζε με το θέατρο. Ήσαν αγένειοι και νεανικοί, φορούσαν δε «φολιδωτό» περιζώμα (απομιμούμενο κισσόφυλλα), φέροντας το ένα τους χέρι προς το υπερκείμενο μέλος. Δύο Σατυρίσκοι διατηρούνται ικανοποιητικά (A 4178 / A 4179), στον ένα μάλιστα σώζεται η κεφαλή, η οποία φέρει κυκλικές οπές επάνω από το μέτωπο και περιμετρικά για τη συγκράτηση μεταλλικού στεφάνου (προφανώς κοσμηθέντος με κισσόφυλλα και βότρες). Ήσαν γονατιστοί, ενώ παρά το γεγονός πως απομιμούνταν φέρουσα λειτουργία ο ρόλος τους ήταν διακοσμητικός. Οι εσωτερικές πλευρές των πήξεων των ανασηκωμένων χεριών τους ακουμπούσαν στο εμπροσθεν φερόμενο και ελαφρώς στρεφόμενο προς τη μια πλευρά κεφάλι, οι δε άκρες χείρες των κατεβασμένων χεριών επαφίεντο στο μηρό του προτεταμένου καμπτόμενου γόνατος. Οι κορμοί κάμπτονταν σε αντιθετική φορά από τις κεφαλές, τα πρόσωπα απηχούσαν συγκρατημένα το σωματικό μόχθο, τα πτερύγια των αυτιών ήσαν γωνιώδη και τα μαλλιά ελαφρώς σγουρά (αποδίδονταν με αδρό και συνοπτικό τρόπο στις πίσω όψεις). Από τα αποτμήματα άκρων ποδών συνάγεται ότι τα πέλματα των προτεταμένων σκελών των μορφών έβαιναν καθ' όλο το μήκος τους στις πλίνθους. Η διάταξη των άνω και κάτω άκρων είναι συμμετρική, οι δε κινήσεις τους αντιθετικές, ώστε να μην αμφισβητείται η προέλευση των ανάγλυφων πλακών από το ίδιο μνημείο και η διάρθρωση των μορφών ως αλληλοσυμπληρούμενα ζεύγη. Οι ορθοστάτες στους οποίους συμφύονται οι μορφές σώζουν στις ανώτερες επιφάνειές τους ορθογώνιους τórμους γόμφωσης με υπερκείμενα στοιχεία, συνεπώς η συσχέτιση των Σατυρίσκων με οικοδομική κατασκευή είναι βέβαιη (φαίνεται πως κοσμούσαν τις γωνίες κάποιου μνημείου). Η εμπρόσθια κλίση της κεφαλής του γλυπτού A 4178 αλλά και η απουσία μεγάλης διάβρωσης αποκαλύπτουν πως το υπερκείμενο στοιχείο

³⁶⁰ Fraisse-Moretti 2007, 233-238, 281-282.

³⁶¹ Για το συσχετισμό βλ. Reinach 1889, 370-371.

εξείχε προς τη μεριά του θεατή, διαμορφώνοντας ένα είδος επίστευσης που κάλυπτε τις μορφές. Έχει υποστηριχθεί το ενδεχόμενο προέλευσης των ανάγλυφων πλακών από τον πειόσχημο βωμό του Διονύσου στο χώρο του θεάτρου, μολονότι τούτος ο ισχυρισμός παραμένει εν πολλοίς υποθετικός και δεν στοιχειοθετείται βάσει των ενδείξεων που εισφέρουν οι επιφάνειες αρμογής του μνημείου.³⁶²

Με αλεξανδρινά πρότυπα συσχέτισε στυλιστικά τους Σατυρίσκους ο Marcadé, επικαλούμενος την ομοιότητά τους με εκείνους του χάλκινου αναγλύφου A 1719 που εικονίζει την Αρτέμιδα να προσέρχεται με δάδες σε βωμό και εντοπίστηκε στη Μινώα Κρήνη.³⁶³ Ο νεανικός Σάτυρος που φυσά επάνω από το βωμό φορεί μαλλωτό χιτώνα και διακρίνεται κυρίως από την ουρά στα νώτα του. Το ανάγλυφο εισερχόταν σε υποδοχές μαρμάρινου πεσσού, κοσμούσε δε πιθανώς τον πρόναο του Ιερού της Αγαθής Τύχης, για τον οποίο έχει προταθεί ο ταυτισμός με το *Φιλαδέλφειον* (ναός προς τιμήν της Αρσινόης Φιλαδέλφου). Ο συσχετισμός του χάλκινου αναγλύφου με το εν λόγω ιερό, αν και εντοπίστηκε σε διαφορετική περιοχή, βασίστηκε σε σχετική αναφορά στις απογραφές της περιόδου της δεύτερης αθηναϊκής κυριαρχίας, όπου περιγράφονται τα σκεύη του ιερού της Τύχης. Εντούτοις, οι παραπάνω συσχετίσεις παραμένουν υποθετικές, ενώ αδύναμη φαίνεται τόσο η αντιστοιχία του αναγλύφου με αλεξανδρινά έργα όσο και η άμεση επίδρασή του στις φέρουσες μορφές του θεάτρου. Περισσότερο εύλογη είναι η επιρροή από δημιουργίες της Μεγάλης Ελλάδας, όπως φαίνεται από την υιοθέτηση της ανοικτής στάσης άτλαντα στους Σιληνούς και τη συνάφεια του ενδύματος των Σατυρίσκων με εκείνο του νεανικού Σατύρου με «φολιδωτό» περιζώμα (με κισσόφυλλα) από τη Σικελία, πιθανώς προσάρτημα ενός επίπλου, καμωμένο με ελεφαντόδοντο και χρονολογούμενο στον 2^ο π.Χ. αιώνα.³⁶⁴ Τα εξεταζόμενα γλυπτά χρονολογούνται στα μέσα του ίδιου αιώνα, εντάσσονται δε σε μια περίοδο διάχυσης συναφών μορφών στη γλυπτική και τη μικροτεχνία της Δήλου, για την οποία μπορεί να πιθανολογηθεί πως δεν ήταν άσχετη με τη σύγχρονη δραστηριοποίηση Ιταλών εμπόρων στη νήσο. Ασφαλώς, στα πλαίσια της θεατρικής εικονογραφίας σημαντική πρέπει να υπήρξε η συμβολή αθηναϊκών προτύπων της κλασικής περιόδου, μολονότι δεν έχουν σωθεί συναφή παραδείγματα αρχιτεκτονικών γλυπτών. Εντούτοις, τα δηλιακά γλυπτά ενσωματώνουν διακριτά στοιχεία που τα διαφοροποιούν από τα παρεμφερή έργα της Μεγάλης Ελλάδας, όπως η λιγότερο τονισμένη μυολογία, οι εύκαμπτες στάσεις, η μετριασμένη ένταση στις φυσιογνωμίες και η πλαστικότητα στην απόδοση των επιμέρους όγκων, ώστε να μπορεί να διατυπωθεί ο ισχυρισμός πως πρόκειται για αμιγώς αιγαιακές δημιουργίες με πλήρως αφομοιωμένες τις επιδράσεις από τη γλυπτική παράδοση του δυτικού ελληνισμού.

³⁶² Βλ. Étienne-Braun 1995, 83.

³⁶³ Βλ. Hausmann 1960, 82-88 (εικ. 52-53), Marcadé 1969, 37, 87, 215, 217, 443-454 (πίν. 39), Reinsberg 1980, 142-143, Marcadé 1996, 176-177 (αρ. 78) [Jockey], Ridgway 2001, 319-320 (πίν. 158), Krumeich 2017, 67-68 (εικ. 24).

³⁶⁴ Walters Art Museum 71.557. Βλ. Albersmeier 2008, 164-165 (αρ. 60). Παρεμφερές περιζώμα, αν και με σαφέστερη διάκριση των κισσόφυλλων, συναντούμε σε ένα πήλινο Σάτυρο από την Πριήνη, ο οποίος επίσης χρονολογείται στον 2^ο π.Χ. αιώνα (Berlin, Antikensammlung TC 8629. Βλ. Rumscheid 2006, 491-492 [αρ. 265, πίν. 112]).

4.2. Φέρουσες μορφές σε ελληνιστικούς τάφους της μητροπολιτικής Ελλάδας: οι καρυάτιδες της Ρόδου και της Αμφίπολης

Ο τάφος που αποκαλύφθηκε το 1979 στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Κεραμέα-Φουντουραδάκη-Τσίικη στην Αγ. Τριάδα της Ρόδου, ο οποίος ανήκει στην κατηγορία των λαξευμένων στο φυσικό βράχο θαλάμων με ψευδοπρόσοψη, έγινε ευρύτερα γνωστός λόγω του γεγονότος ότι τη θολωτή οροφή του έφεραν καρυάτιδες (αρ. 10α-γ, εικ. 181-184).³⁶⁵ Η ψευδοπρόσοψη του τάφου καταστράφηκε από μεταγενέστερη λατόμευση, διατηρήθηκε όμως ο ταφικός θάλαμος και ο περίβολος του μνημείου. Στο εσωτερικό του πρώτου, εκατέρωθεν της εισόδου, σώζονται δύο θρόνοι (ή δίφροι), ενώ κατά μήκος των πλευρών του είχαν τοποθετηθεί τρεις νεκρικές κλίνες σε πειόσημη διάταξη, εντός των οποίων ευρίσκοντο οι τάφοι. Στις γωνίες των κλινών έβαιναν τέσσερις κόρες, λίγο μικρότερες από το φυσικό μέγεθος, που στήριζαν -σε στάση καρυάτιδας- τον κυκλικό δωρικό θριγκό, όπου εδραζόταν η ημισφαιρική θόλος της οροφής. Τα γλυπτά ήσαν ολόγλυφα αλλά πιθανώς όχι περίοπτα, δεδομένου ότι οι οπίσθιες όψεις τους είναι επιπεδοποιημένες και με αδρά αποδοσμένα χαρακτηριστικά. Η μειωμένη θεασιμότητα τούτων των πλευρών οφείλεται πιθανότατα στη μικρή απόστασή τους από τον τοίχο του ταφικού θαλάμου. Οι κόρες δεν φορούσαν πόλο, φέροντας στις κεφαλές τους τον υπερκείμενο θριγκό, στην εξωτερική γωνία του οποίου εφάπτονταν οι άκρες χείρες τους. Είναι πιθανό ένα χαμηλό επίθημα να παρεμβалλόταν μεταξύ των κεφαλών τους και του φερόμενου θριγκού. Οι κόρες συμφύονταν με τα υπερκείμενα και υποκείμενα αυτών στοιχεία, ούσες εξ ολοκλήρου λαξευμένες στο φυσικό βράχο, διέθεταν δε ένα λεπτό «περίβλημα» κονιάματος, στο οποίο είχαν αποδοθεί όλες οι λεπτομέρειες των εξωτερικών τους χαρακτηριστικών. Αξίζει να σημειωθεί πως το υλικό παραμένει αδημοσίευτο, ελάχιστες δε είναι οι διαθέσιμες πληροφορίες για τα επιμέρους χαρακτηριστικά των τριών σωζόμενων μορφών.

Οι καρυάτιδες του τάφου της Αγ. Τριάδας είχαν παρεμφερή στάση σώματος αλλά διαφορετική ενδυμασία, μιας και από τα σωζόμενα απομύσματα τους προκύπτει πως οι δύο ήσαν ενδεδυμένες με αττικό πέπλο και η τρίτη με χιτώνα και ιμάτιο. Οι πεπλοφόροι είχαν κατά διαφορετικό τρόπο διαρθρωμένο το ένδυμά τους, γεγονός που καταδεικνύει τη μη διαμόρφωση αντιθετικών ζευγών με συναφή ενδυμασία αλλά την ύπαρξη μορφών με διαφοροποιημένα επιμέρους χαρακτηριστικά. Ένα ακόμη διακριτό στοιχείο των κορών του συνόλου είναι ότι δεν διέθεταν αντιθετική κινησιολογία, μιας και στους τρεις σωζόμενους κορμούς ανέρχεται προς το υπερκείμενο στοιχείο το δεξιό χέρι. Ωστόσο διαφοροποίηση υφίσταται ως προς τη

³⁶⁵ Βλ. Παπαχριστοδούλου 1980, 540-542 (πίν. 340-341α), Touchais 1982, 613-615 (εικ. 149), Winter 1982, 555, Κωνσταντινόπουλος 1986, 231-232 (εικ. 259-260), Lauter 1986, 220-221, 251 (εικ. 73b), του ίδιου 1988, 156-157, Ridgway 2001, 178 (εικ. 26), Πατσιαδά 2013, 91-95 (εικ. 73-75). Δυστυχώς δεν κατέστη δυνατό να εξετάσω εκ του σύνεγγυς τα γλυπτά, κατόπιν πληροφόρησης εκ μέρους της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου ότι δεν επιτρέπεται η μελέτη τους έως ότου αρχαιολόγοι της εν λόγω υπηρεσίας δημοσιεύσουν το υλικό, στο πλαίσιο ευρύτερων μελετών που θα αναφέρονται στα κτήρια όπου ενσωματώνονταν οι φέρουσες μορφές. Μια γόνιμη συζήτηση για τούτα τα ευρήματα είχα με την αρχαιολόγο Β. Μαχαίρα, την οποία ευχαριστώ για το ενδιαφέρον και τις χρήσιμες επισημάνσεις της.

διάταξη των σκελών, δεδομένου ότι στις πεπλοφόρους ανασύρεται τμήμα του ενδύματος αντιστοίχως από την πλευρά του στηρίζοντος και του ελεύθερου σκέλους. Η χρονολόγηση των κορών στη μέση ελληνιστική περίοδο (2^{ος} αιώνας π.Χ.) δεν αμφισβητείται, παρουσιάζουν δε -παρά την ιδιομορφία της κατασκευής τους- κοινά στοιχεία με έργα της ίδιας εποχής, προερχόμενα από τον ευρύτερο ανατολικο-ιωνικό χώρο. Ειδικότερα, το ζώσιμο του ενδύματος των πεπλοφόρων και ο αβαθής κόλπος που σχηματίζεται πέριξ αυτού, καθώς και η διαμόρφωση των ελλειπτικών πτυχώσεων στο ελεύθερο σκέλος τους, φέρουν στο νου αντίστοιχες διαμορφώσεις σε περγαμινά έργα, όπως η Αθηνά με λοξή αιγίδα³⁶⁶ ή το αντίγραφο της φειδιακής Παρθένου που κοσμούσε τη βιβλιοθήκη της Περγάμου.³⁶⁷ Τα πρότυπα της φέρουσας κόρης με το μακρύτερο απόπτυγμα ανάγονται σε έργα του τελευταίου τέταρτου του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, όπως φαίνεται από τις επιμέρους συνάψεις της διάρθρωσης του πέπλου με εκείνον της Τιμαρίστας στη στήλη όπου εικονίζεται αυτή από κοινού με την Κριτώ.³⁶⁸

Το πληρέστερο παράλληλο της ιματιοφόρου φέρουσας μορφής αποτελεί ένας αποσπασματικός γυναικείος κορμός από τη Σάμο,³⁶⁹ ο οποίος χρονολογείται στις αρχές του 1^{ου} π.Χ. αιώνα. Τούτος ανήκε σε μορφή μεγαλύτερη του φυσικού μεγέθους, το μιάτιο της οποίας σχημάτιζε μια λοξή δέσμη πτυχών που κατευθυνόταν προς τον αριστερό ώμο, ξεκινώντας κάτω από το δεξιό στήθος, και μία ακόμη, διασχίζουσα σε ευθύγραμμη διάταξη το διάφραγμα και απολήγουσα κάτω από το δεξιό στήθος. Ο Horn διέκρινε σε αυτή στοιχεία συναφή με το περγαμινό baroque, συγκρίνοντας τα ενδυματολογικά μοτίβα της με εκείνα μορφών της μεγάλης ζωφόρου του βωμού της Περγάμου, όπως της «Νυκτός» και της «Διώνης», τα μιάτια των οποίων σχηματίζουν δέσμη πτυχών σε λοξή και ευθύγραμμη διάταξη αντίστοιχα.³⁷⁰ Ένα ακόμη παράλληλο της ροδιακής μορφής θα μπορούσε να θεωρηθεί ένα ακέφαλο άγαλμα γυναικείας μορφής, χρονολογούμενο στο 3^ο τέταρτο του 2^{ου} π.Χ. αιώνα, το οποίο προέρχεται από την Πέργαμο.³⁷¹ Και εδώ συνυπάρχουν οι δύο δέσμες πτυχών του ιματίου, αν και εκείνη που διέρχεται κάτω από το αριστερό στήθος έχει καμπύλη διάταξη. Οι αύλακες των πτυχών είναι βαθιά λαξευμένες, δημιουργώντας κατά τόπους έντονες «σκιάσεις», ενώ οι ράχες τους έχουν αυστηρή διάρθρωση και μοιάζουν δύσκαμπτες. Τούτα τα χαρακτηριστικά παρατηρούνται και στη ροδιακή ιματιοφόρο, ώστε να στοιχειοθετείται η χρονολόγηση αυτής στο δεύτερο ήμισυ του 2^{ου} π.Χ. αιώνα. Σε τούτη τη χρονολόγηση οδηγούν και οι επιμέρους συνάψεις του εξεταζόμενου γλυπτού με ροδιακά έργα, όπου διαγράφονται με πλαστικότητα οι ανατομικές λεπτομέρειες του κορμού (ιδίως στο επίπεδο του στήθους), όπως το

³⁶⁶ Bergama 1910.96. Βλ. Ippel 1912, 313-315 (πίν. 24), Niemeier 1985, 85-86, 125-126, του ίδιου 2012, 331 (εικ. 6).

³⁶⁷ Staatliche Museen, Antikensammlung AvP VII 24. Βλ. Winter 1908, 33-46 (αρ. 24), Leipen 1971, 7 (αρ. 21, πίν. 15), Niemeier 2016, 132-133 (αρ. 39), του ίδιου 2019, 168-171 (αρ. 90).

³⁶⁸ Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου 13638. Βλ. Jacopi 1932, 31-35 (εικ. 17, πίν. 4-7), Pful-Möbius 1977, 22-23 (αρ. 46, πίν. 12), Ridgway 1981a, 152 (αρ. 2, εικ. 109).

³⁶⁹ Αρχαιολογικό Μουσείο Σάμου (Βαθέος) I 86. Βλ. Horn 1972, 24, 28, 62, 94-95 (αρ. 32, πίν. 33), Linfert 1976, 63 σημ. 201b (εικ. 122).

³⁷⁰ Πρβλ. Kähler 1948, 50-53 (πίν. 11, 15).

³⁷¹ Staatliche Museen, Antikensammlung AvP VII 54. Βλ. Winter 1908, 88-89 (αρ. 54, πίν. 21), Stähler 1966, 120-125 (πίν. 13b-c), Schraudolph 2007, 213-214 (εικ. 181c), Hofter 2012a, 452-453 (αρ. 3.14).

αγαλμάτιο ματιοφόρου Γ12/Π.Β.Ε. 2941 και το αντίστοιχο γυναικείας μορφής με χιτώνα (πιθανώς Αφροδίτης) Γ 133/Β.Π. 209 του Μουσείου Ρόδου.³⁷²

Αξίζει να σημειωθεί πως μια ανάγλυφη καρνάτιδα διέκριναν οι Biliotti και Salzmann σε ένα ταφικό μνημείο στο Ροδίσι, κατά τη διάρκεια ανασκαφικών ερευνών που διενήργησαν στην περιοχή κατά το δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα.³⁷³ Τούτη αποτελούσε μέρος μιας ανάγλυφης παράστασης που περιελάμβανε δύο καθιστές μορφές (μία ανδρική και μία γυναικεία), έναν αετό και έναν Έρωτα.³⁷⁴ Δυστυχώς, η ύπαρξη αυτής της παράστασης δεν είναι πλέον δυνατό να επιβεβαιωθεί, αν και η αναφορά των Biliotti-Salzmann αποκαλύπτει πως η κόσμηση ροδιακών τάφων με καρνάτιδες δεν περιοριζόταν στο παράδειγμα της Αγ. Τριάδας.³⁷⁵ Στον ταφικό θάλαμο του τελευταίου μνημείου οι κόρες στήριζαν κυκλικό δωρικό θριγκό, όπου εδραζόταν η ημισφαιρική θόλος της οροφής, βαμμένη στο χρώμα του ουρανού. Η θολωτή στέγαση του θαλάμου, η οποία συναντάται συνήθως σε αλεξανδρινούς τάφους,³⁷⁶ μοιάζει να αποτελεί μέρος ενός μνημειώδους baldacchino που προβάλλει επάνω από τις νεκρικές κλίνες, φέροντας στο νου την οροφή της αρμάμαξας που μετέφερε τη σωρό του Αλεξάνδρου από τη Βαβυλώνα στην Αίγυπτο.³⁷⁷ Επίσης, ο αποθεμιμένος στις κεφαλές των κορών θριγκός θυμίζει την παράσταση ενός ερυθρόμορφου ελικωτού κρατήρα από την Altamura, όπου δύο γυμνές γυναικείες μορφές στήριζαν την αετωματική επίστεψη ενός ναΐσκου, μέσα στον οποίο δειπνούσαν ο Πλούτων με την Περσεφόνη (εικ. 191).³⁷⁸ Βέβαια, η στάση του

³⁷² Πρβλ. Μαχαίρα 2011, 41, 59 (αρ. 1, 17, πίν. 1-3, 32). Η κόσμηση του λαϊμού αμφοτέρων των φερουσών μορφών με περιδέραιο καμωμένο με κυκλικές χάντρες δεν αποτελεί αξιολογικό στοιχείο χρονολόγησης, μιας και η χρήση ανάλογων κοσμημάτων διευρύνεται ήδη από την υστεροαρχαϊκή / πρώιμη κλασική περίοδο, όπως μαρτυρούν -μεταξύ άλλων- παραστάσεις θεαινών σε νομίσματα ελληνικών πόλεων. Βλ. Franke-Hirmer 1972, 46, 48, 91, 106 (αρ. 76-77, 81-82, 355, 381-382, πίν. 25, 28, 117, 152). Πρβλ. Kalašnik 1997, 150-151 (αρ. 62).

³⁷³ Biliotti-Cottret 1881, 495.

³⁷⁴ Η συνύπαρξη καρνάτιδας και Έρωτα στην ανάγλυφη παράσταση που αναφέρουν οι Biliotti και Salzmann φέρει στο νου μια μικρών διαστάσεων ζωφόρο από τη Σάμο, η οποία κοσμείται με Ερωτιδείς και μια αρχαϊστική κόρη, πιθανώς στηρίζουσα ψευδαισθητικά το υπερκείμενο προέχον στοιχείο. Η αρκετά διαβρωμένη επιφάνεια του μαρμάρου και οι κατά τόπους αποκρούσεις καθιστούν δυσχερή την αποκατάσταση του -αποκρουσμένου στο ύψος του πήχη- ανασηκωμένου χεριού της μορφής, με αρκετούς μελετητές να εκτιμούν πως πρόκειται για απεικόνιση της θεάς Ήρας που κρατούσε το (αποδοσμένο με χρώμα) δόρυ της. Ωστόσο, ο τρόπος που ανασύρει τούτη η κόρη το μακρύ αρχαϊστικό μάτιο, η κλειστή στάση των σκελών και η διεύθυνση του εγειρόμενου χεριού καθιστούν πιθανότερη την υιοθέτηση φέρουσας στάσης (συγκεκριμένα καρνάτιδας) εκ μέρους της. Για τούτη τη ζωφόρο, η οποία αποτελούσε τμήμα μιας ευρύτερης σύνθεσης και χρονολογείται στον 2^ο π.Χ. αιώνα, βλ. κυρίως Horn 1972, 46-47, 206-208 (αρ. 172, πίν. 79). Αν και δεν γνωρίζουμε το αρχιτεκτόνημα προέλευσης αυτής της ζωφόρου, αξίζει ίσως να επισημανθεί (φέροντας στο νου κυρίως τις ζωφόρους του μεσσαλικού τάφου στην πόλη Vaste) πως ερωτιδείς χρησιμοποιήθηκαν και στη διακόσμηση ταφικών μνημείων κατά την ελληνιστική εποχή.

³⁷⁵ Αξίζει να επισημανθεί πως κατά την ανασκαφή ροδιακής υστεροελληνιστικής οικίας (οικόπεδα Γανωτάκη-Σωτηράκη) στα μέσα της δεκαετίας του 1960, εντοπίστηκε πάρινος κορμός κόρης, σύμφυτης πιθανώς με αβαθές κάθετο στοιχείο, για την οποία πιθανολογήθηκε συσχετισμός με φέρουσα μορφή. Η εξαιρετικά διαβρωμένη επιφάνεια του γλυπτού και οι πολλές επιμέρους αποκρούσεις καθιστούν δυσχερή την επιβεβαίωση τούτου του ισχυρισμού. Για αυτό το (ελλιπώς δημοσιευμένο) γλυπτό βλ. Κωνσταντινόπουλος 1966, 449-450 (πίν. 487α).

³⁷⁶ Πρβλ. Adriani 1966, 123-124, 162 (αρ. 77-78, 118, πίν. 42.161, 163, 86-95), Lauter 1988, 156 σημ. 29-30, Πατσιαδά 2013, 117.

³⁷⁷ Bibliotheca historica 18.26.4-5.

³⁷⁸ Picard-Cambridge 1946, 94-95 (αρ. 17, εικ. 26), Schmidt-Colinet 1977, 21, 69, 218 (W7).

σώματος και της κεφαλής των τελευταίων ήταν ολωσδιόλου διαφορετική (τεκτονικά δε ανέφικτη), ενώ διαφοροποίηση υπήρχε και ως προς το ότι οι γυμνές κόρες έβαιναν σε ψηλά βάθρα που κοσμούσαν με φύλλα ακάνθου. Ωστόσο η χάρη, ο υπαινιγμός ορχήσεως και η επιτήδευση με την οποία έφεραν τούτες το θριγκό του ναΐσκου ενυπάρχει ως ένα βαθμό στις κόρες του τάφου της Αγ. Τριάδας, με τις τελευταίες να μεταφέρουν στο πεδίο της αρχιτεκτονικής ένα μέρος της διακοσμητικής εκλέπτυνσης και ελευθερίας που χαρακτήριζε συνήθως τα έργα ζωγραφικής και μικροτεχνίας.

Τον Αύγουστο του 2014 κατέστη ευρύτερα γνωστή η εύρεση ενός ταφικού μνημείου στο λόφο Καστά της Αμφίπολης, η ανασκαφική διερεύνηση του οποίου - κατά τους επόμενους μήνες- αποκάλυψε πως επρόκειτο για κατασκευή στεγασμένη με ημικυλινδρική καμάρα, αποτελούμενη από τρεις εσωτερικούς χώρους που διακρίνονταν μεταξύ τους με διαφραγματικούς τοίχους (τον έναν από αυτούς κοσμούσαν φέρουσες κόρες).³⁷⁹ Ειδικότερα, το θυραίο άνοιγμα του τάφου, το οποίο κοσμούσαν στο ανώτερο μέρος με δύο αντικρυστές σφίγγες, προέβαλλε έναντι κλίμακας καθόδου, που οδηγούσε σε μια εξωτερική είσοδο, για την οποία έχει πιθανολογηθεί πως είχε τη μορφή μνημειακού προπύλου με αετωματική επίστεψη.³⁸⁰

Οι έξεργες αρχαϊστικές κόρες (αρ. 11α-β, εικ. 185-190) κοσμούσαν τον διαφραγματικό τοίχο που χώριζε τον πρώτο από το δεύτερο θάλαμο, ήσαν δε σύμφυτες με πεσσόμορφα στοιχεία που λειτουργούσαν ως ψευδοπαραστάδες, μιας και πλαισίωναν το θυραίο άνοιγμα. Οι κατασκευασμένες από θασιακό μάρμαρο κόρες έχουν ύψος 2,27 m και βρίσκονται επάνω σε τοιχάρια που μοιάζουν με βάθρα ορθοστατών (ήσαν σύμφυτες με αυτά). Το θύρωμα του διαφραγματικού τοίχου με τις φέρουσες μορφές έχει πλάτος 1,68 m, όμοιο με εκείνο της θύρας εισόδου. Το δάπεδο του δεύτερου θαλάμου καλύπτει βοτσαλωτό ψηφιδωτό που εικονίζει την αρπαγή της Περσεφόνης από τον Πλούτωνα, ενώ το ανώτερο τμήμα του κοσμούσε ζωφόρος με αδιάγνωστο θέμα. Στο βάθος του δεύτερου θαλάμου υπήρχε διαφραγματικός τοίχος με μαρμάρινο θύρωμα που οδηγούσε στον τρίτο θάλαμο, όπου εντοπίστηκε κιβωτιόσχημος τάφος με σκελετικά κατάλοιπα ανήκοντα σε πέντε συνολικά άτομα (μιας ηλικιωμένης γυναίκας, ενός παιδιού και τριών ανδρών). Το ταφικό μνημείο και ο γλυπτός του διάκοσμος παραμένουν ουσιαστικά αδημοσίευστα, ενώ έχει ασκηθεί κριτική στις ανασκαφικές μεθόδους που ακολουθήθηκαν για την αποκάλυψή τους. Επίσης, διαφορετικές απόψεις έχουν διατυπωθεί για τη χρονολόγηση των ευρημάτων, όπως και για την ταυτοποίηση του νεκρού, προς τιμήν του οποίου χτίστηκε ο τάφος.³⁸¹

Οι σύμφυτες με πεσσό κόρες στήριζαν τριταίνιωτό επιστύλιο, στην ανώτερη ζώνη του οποίου υπήρχαν ανάγλυφοι ρόδακες. Επάνω από αυτό προέβαλλε ιωνικό γείσο με συμφυείς κεράμους και, ακολούθως, οι δόμοι του τυμπάνου που έφθαναν ως την οροφή. Έχουν εντοπιστεί θραύσματα από τα ελλείποντα χέρια των κορών, ένα

³⁷⁹ Βλ. Corso 2015, 194, 209-214 (εικ. 8-9), Palagia 2015, 107-109 (εικ. 114). Δυστυχώς δεν κατέστη δυνατή η εκ μέρους μου επισκόπηση του υλικού, δεδομένου ότι οι προσπάθειές μου να έλθω σε επικοινωνία με τα μέλη της ανασκαφικής ομάδας (για να αιτηθώ σχετική άδεια) απέβησαν άκαρπες.

³⁸⁰ Πρβλ. Corso 2018, 54-66 (όπου προτείνονται εξαιρετικά αμφίβολες συσχετίσεις γλυπτών με το διάκοσμο του προπύλου).

³⁸¹ Για μια σύνοψη των απόψεων που έχουν διατυπωθεί (και της κριτικής που έχει ασκηθεί) βλ. Πετράκος 2015, 238-289, Plantzos 2017a, 65-84.

βραχίονος, δύο (συνανήκοντα) πήχεις και τέσσερα δάκτυλα άκρας χείρας, βάσει των οποίων η ανασκαφική ομάδα τις αποκατέστησε με τα χέρια προτεταμένα προς το θυραίο άνοιγμα, σαν να «έφρασαν» συμβολικά την είσοδο στον τάφο. Τούτη φαντάζει μια εικονογραφικά παράδοξη στάση, δεδομένου ότι ως προς τις λοιπές κινήσεις τους οι μορφές φαίνεται πως υιοθετούν τη στάση καρυάτιδας, θα αναμενόταν δηλαδή να φέρουν το ανυψωμένο τους χέρι προς τον κάλαθο ή το υπερκείμενο αρχιτεκτονικό μέλος. Δεδομένου ότι το μη πρόσθετο τμήμα του βραχίονος διατάσσεται καθέτως εν σχέσει με τον κορμό, ήτοι δεν ανέρχεται με έντονη κλίση προς τα υπερκείμενα μέλη, καθίσταται λιγότερο πιθανό το ενδεχόμενο να εφαπτόταν η χείρα στον κάλαθο, αν και η κάμψη του αγκώνα και η ανοδική πορεία του πήχη (αντί της ευθύγραμμης) παραμένουν εύλογα, διότι μια τέτοια στάση θα ήταν περισσότερο σύμφωνη με την υπαινισσόμενη χορευτική κίνηση των κορών. Άλλωστε, η κάθετη διάταξη του βραχίονα εν σχέσει με τον κορμό δεν συνιστά ανασταλτικό παράγοντα στην ανύψωση του πήχη προς ένα υπερκείμενο στοιχείο, όπως φανερώνουν -μεταξύ άλλων- οι υιοθετούσες ανοικτή στάση άτλαντα ελευσινιακές κιστοφόροι (αρ. 13, εικ. 215-229).³⁸² Το απότμημα βραχίονος σώζει μέρος του τόρμου γόμφωσης, συνεπώς η προέλευσή του από την κόρη στα αριστερά του θυρώματος είναι σχεδόν βέβαιη. Τα σωζόμενα δάκτυλα αποκαλύπτουν πως οι παλάμες ήσαν ανοιχτές (αν ανήκουν πράγματι στα «εκτεινόμενα» χέρια), μολονότι δεν προσφέρουν στοιχεία για τη διεύθυνση της άκρας χείρας, ενώ τα αποτμήματα πήχεις θα μπορούσαν να προέρχονται από κάποιο κατεβασμένο χέρι. Η διεξοδικότερη μελέτη και δημοσίευση του ανασκαφέντος υλικού θα προσφέρει, ενδεχομένως, πληρέστερα στοιχεία για τη στάση των χεριών των κορών, επιβεβαιώνοντας ή απορρίπτοντας την αποκατάσταση που έχει ήδη προταθεί από την ανασκαφική ομάδα. Επεκτείνοντας τους συλλογισμούς της τελευταίας, ο Corso θεώρησε πως οι κόρες κρατούσαν στα προτεταμένα τους χέρια στεφάνια, με τα οποία απέδιδαν τιμές σε έναν χάλκινο έφιππο πολεμιστή που κοσμούσε τον πρώτο θάλαμο του τάφου.³⁸³ Μάλιστα, πιθανολόγησε πως αποτμήματα του παραπάνω έφιππου ανδριάντα αποτελούν μια κεφαλή στο Prado και ένα άλογο στο Μουσείο του Καπιτωλίου,³⁸⁴ εκτιμώντας πως επρόκειτο για απεικόνιση του Ηφαιστίωνα. Καθίσταται προφανές πως ο παραπάνω συλλογισμός δεν αντέχει σε σοβαρή κριτική,

³⁸² Πρβλ. Hörmann 1932, 64-76 (πίν. 50-51). Η στάση του σώματος των κορών της Αμφίπολης ομοιάζει με εκείνη μιας καρυάτιδας μικρότερης του φυσικού μεγέθους στην Karlsruhe (Breuer 2001, 90-91 [αρ. 65, πίν. 151-154]), ιδίως ως προς τη διάταξη των άνω και κάτω άκρων. Σε τούτη την πεπλοφόρο, η οποία φορούσε χιτώνα εσωτερικά και στα πόδια σανδάλια με ψηλό κάττυμα που διέθετε εσοχή, από διαφορετικό κομμάτι μαρμάρου είχε κατασκευαστεί η κεφαλή και το ανασηκωμένο δεξιό χέρι από το μέσον περίπου του βραχίονος και εζής (αμφοτέρα τα πρόσθετα μέλη σήμερα είναι χαμένα). Και εδώ η κάθετη διάταξη του βραχίονος εν σχέσει με τον κορμό δεν αντιβαίνει στο ενδεχόμενο ανύψωσης του χεριού προς τον πόλο ή το φερόμενο στοιχείο, ούτε στην υιοθέτηση εκ μέρους της μορφής στάσης καρυάτιδας. Οι μικρές διαστάσεις του χρονολογούμενου στην πρόωμη αυτοκρατορική περίοδο γλυπτού (σωζόμενο ύψος με την πλίνθο 90 cm) αλλά και η απουσία ενδείξεων δομικής ενσωμάτωσης καθιστούν πιθανότερο το ενδεχόμενο να έφερε αυτό κάποιο αντικείμενο, όντας ελεύθερα στημένο στο χώρο.

³⁸³ Corso 2015, 209-210.

³⁸⁴ Prado 99-E / Musei Capitolini 1064. Βλ. αντιστοίχως Schröder 1993, 75-77 (αρ. 9, Farbtaf. 3), Parisi Presicce 2013, 169-179 (εικ. 163, 166-171, 173-178, 180-182).

δεδομένης της απουσίας οποιουδήποτε αρχαιολογικού ευρήματος που να τον στοιχειοθετεί έστω και μερικώς.

Ο ίδιος μελετητής συσχέτισε στυλιστικά το σωζόμενο πρόσωπο της μιας φέρουσας κόρης με μια -έντονα διαβρωμένη- γυναικεία κεφαλή από το Ηράκλειον της Θάσου,³⁸⁵ η οποία προέρχεται πιθανώς από αρχιτεκτονικό σύμπλεγμα ναού (όπως φανερώνει ο σιδερένιος γόμφος της κεφαλής και η αδρά ειργασμένη αριστερή της όψη). Επίσης, θεώρησε συναφή την ενδυμασία των κορών με εκείνες των αρχαϊστικών αγαμάτων Διονύσου από το θέατρο του Ευωνύμου³⁸⁶ και των χορευτριών από τη ζωφόρο της Αίθουσας του Τελετουργικού Χορού στη Σαμοθράκη.³⁸⁷ Η επιχειρηματολογία του Corso κατέτεινε στην χρονολόγηση του μνημείου στο τελευταίο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνα, συμφώνως προς τις εκτιμήσεις των υπολοίπων μελών της ανασκαφικής ομάδας. Πρόσφατα η Παλαγγιά, η οποία διέκρινε συνάφειες ανάμεσα στο αρχαϊστικό ένδυμα των εξεταζόμενων κορών και σε εκείνο των καρυάτιδων που κοσμούν το ανάγλυφο με σκηνή νεκρόδειπνου του Θεοδότου (εικ. 205),³⁸⁸ θεώρησε πως τα γλυπτά της Αμφίπολης χρονολογούνται στον 1^ο π.Χ. αιώνα, εντασσόμενα σε μια επέμβαση εξωραϊσμού του μνημείου που πραγματοποιήθηκε κατά την ίδια εποχή.³⁸⁹ Όπως θα δούμε παρακάτω, η τελευταία άποψη συνάδει με τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά των εξεταζόμενων έργων.

Η διάκριση των βοστρύχων της κόμης με αβαθείς αυλακώσεις και εγχαράξεις, όπως και οι ευρείες παρειές δίχως δήλωση των ζυγωματικών, τα σαρκώδη χείλη και οι δακτύλιοι στο λαιμό απηχούν τις κλασικιστικές τάσεις της μέσης ελληνιστικής περιόδου, αποτυπωμένες σε -μη αρχαϊστικά- έργα όπως η Μούσα (ή Νίκη) υπ' αρ. 233 του ΕΑΜ,³⁹⁰ η Άρτεμις από το λατρευτικό σύνταγμα του ιερού της Δέσποινας στη Λυκόσουρα³⁹¹ και μια γυναικεία κεφαλή αγαματίου από την Πέργαμο.³⁹² Ως προς το αρχαϊστικό μάτιο αξίζει να σημειωθεί πως ο τρόπος που αναδεικνύονται οι εσωτερικοί όγκοι του σώματος, ιδίως στο επίπεδο των σκελών, φέρει στο νου δημιουργίες του ροδιακού αρχαϊσμού, χρονολογούμενες στα τέλη 2^{ου} / αρχές 1^{ου} π.Χ. αιώνα, όπως η τρίπλευρη βάση (Εκαταίο) με ανάγλυφες αρχαϊστικές μορφές από το ιερό της Αθηνάς Πολιάδος³⁹³ και το αγαλμάτιο γυναικείας μορφής (πιθανώς Εκάτης)

³⁸⁵ Συλλογή Άδωνι Κύρου 120. Βλ. Κωτσονοπούλου-Κόρκα 2013, 499-509.

³⁸⁶ Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς 18214-15. Βλ. Τζάχου-Αλεξανδρή 2007, 1-42 (εικ. 4-14), Goette 2014, 79, 102 (αρ. 8, εικ. 2.4a).

³⁸⁷ Βλ. Marconi 2010, 106-135 (εικ. 8.1-8.20).

³⁸⁸ Istanbul Arkeoloji Müzesi 4845. Βλ. Firatli 1964, 54-55 (αρ. 33, πίν. 8), Pfuhl-Möbius 1979, 489 (αρ. 2034, πίν. 294).

³⁸⁹ Palagia 2015, 107-109. Υστεροελληνιστικές θεώρησε πρόσφατα τις κόρες και ο Δαμάσκος (2019, 525 σημ. 86), επικαλούμενος τα επιμηκυμένα τους σώματα και τις στυλιζαρισμένες πτυχές των ενδυμάτων τους.

³⁹⁰ Βλ. Stewart 1990, 224 (εικ. 805), Καλτσάς 2001, 282 (αρ. 593).

³⁹¹ ΕΑΜ 1735. Βλ. Pollitt 1986, 165 (εικ. 168), Moreno 1994, 510 (εικ. 630, 632), Καλτσάς 2001, 279 (αρ. 585).

³⁹² Staatliche Museen, Antikensammlung AvP VII 223. Βλ. Winter 1908, 204 (αρ. 223), Scholl 2012, 443 (αρ. 3.1).

³⁹³ Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου 5289. Βλ. Jacopi 1928, 22 (εικ. 7), Maiuri 1932, 12-14 (αρ. 2, εικ. 2-5), Lénêque 1950, 62-65 (πίν. 13.1-2), Zagdoun 1989, 181, 188, 248 (αρ. 371, πίν. 60.217-219), Brahm 1994, 337-338 (αρ. 62, εικ. 70-71), Ridgway 2002, 145-146 (πίν. 53a-c).

Γ 2535/B.E. 1852 του Μουσείου Ρόδου.³⁹⁴ Ωστόσο στις κόρες της Αμφίπολης οι πτυχές του ιματίου, ιδίως στο επίπεδο του αποπτύγματος, είναι αυστηρότερα διαρθρωμένες και μοιάζουν περισσότερο άκαμπτες και «μεταλλικές», ενώ στα προβαίνοντα σε βηματισμό σκέλη τους επικρατούν οι διαπλατυσμένες επιφάνειες, δίχως πολλαπλές «σκιασμένες» και κινημένες πτυχώσεις, που θυμίζουν διαμόρφωση δίπλακος (αν και σε τούτο το ένδυμα η υφή είναι πιο «ζυμαρώδης»)³⁹⁵ Επίσης η μη υιοθέτηση της κλειστής στάσης των ποδιών, που θα παρέπεμπε σε στάση ξοάνου, όπως και της προέχουσας αξονικής πτυχής ανάμεσα στα σκέλη, επιτείνει την αίσθηση ορχήσεως των αρχαϊστικών μορφών, διευρύνοντας τα όρια της κινησιολογίας τους. Εν σχέσει με τα αγάλματα Διονύσου από το Ευώνυμον, τα εσωτερικά μέλη των εξεταζόμενων κορών σημαίνονται emphaticά, οι πτυχές δεν είναι επίπεδες αλλά αποκτούν αναγλυφικό βάθος, η χρήση σχηματοποιημένων μοτίβων αδρανεύει λόγω της μη υιοθέτησης της ξοανόμορφης στάσης, ενώ η ανάμειξη αναδρομικών χαρακτηριστικών οδηγεί σε μια ψυχρότερη, ακαδημαϊκή εκτέλεση που απηχεί μεν αλλά δεν αναπαράγει πιστά τις πλαστικές φόρμες της υστεροκλασικής και πρώιμης ελληνιστικής εποχής. Τούτων δοθέντων, οι κόρες της Αμφίπολης το πιθανότερον χρονολογούνται στα τέλη του 2^{ου} ή στο πρώτο ήμισυ του 1^{ου} π.Χ. αιώνας, με την ενσωμάτωσή τους στο μνημείο να απηχεί τις κυρίαρχες διακοσμητικές τάσεις της εποχής τους, βάσει των οποίων φέρουσες μορφές προέβαλλαν σε έξεργο ανάγλυφο από παραστάδες θυραίων ανοιγμάτων. Οι υφιστάμενες ενδείξεις καθιστούν σαφές πως πρόκειται για αρχαϊστικά έργα με εκλεκτικιστικά στοιχεία, σύγχρονα με την κλασικίζουσα γυναικεία κεφαλή με πόλο, που βρέθηκε στον ίδιο τάφο και απεδόθη σε σφίγγα της εισόδου.³⁹⁶ Σε τούτη αποδίδονται ομοιοτρόπως η κόμη και τα χαρακτηριστικά του προσώπου, αν και υφίσταται διαφοροποίηση ως προς την - ασυνήθιστη σε αρχιτεκτονικά γλυπτά- στίλβωση των γυμνών μερών, η οποία απαντά σε έργα της ίδιας εποχής.³⁹⁷

Βάσει των ενδείξεων που προκύπτουν από τη στυλιστική ανάλυση του γλυπτού διακόσμου, καθίσταται πιθανό το ενδεχόμενο να εντάσσεται αυτός σε μια επέμβαση εξωραϊσμού του μνημείου που έπεται της αρχικής φάσης οικοδόμησης (τούτη χρονολογείται πιθανώς στα τέλη 4^{ου} / αρχές 3^{ου} π.Χ. αιώνας). Αυτή η επέμβαση αποσκοπούσε προφανώς στη μετατροπή του ταφικού μνημείου σε ηρώο, ήτοι σε έναν επισκέψιμο χώρο άσκησης λατρείας προς τιμήν του αφηρωισμένου νεκρού. Ελλείπει ανασκαφικών δεδομένων που να στοιχειοθετούν τη διαδοχή των επιμέρους οικοδομικών φάσεων του μνημείου καθίσταται δυσχερής ο συσχετισμός του με συγκεκριμένες ιστορικές προσωπικότητες και συγκυρίες, ενώ δεν καθίσταται σαφές αν η αξιοποίησή του για λατρευτικούς σκοπούς επινοήθηκε κατά την (ενδεχόμενη) επανάχρησή του ή αν χαρακτηρίζε εξ αρχής το μνημείο. Πεποίθηση της ανασκαφικής ομάδας είναι ότι το ηρώο περατώθηκε σε μία οικοδομική φάση, κατά το

³⁹⁴ Βλ. Μαχαίρα 2011, 74 (αρ. 42, πίν. 55-56).

³⁹⁵ Πρβλ. τα αντίγραφα του τύπου Tralleis-Cherchel (βλ. Özgan 1995, 125-133 [πίν. 35-36], Landwehr 1993, 72-74 [αρ. 52, πίν. 72-73]).

³⁹⁶ Corso 2015, 194, 204-209 (εικ. 7).

³⁹⁷ Πρβλ. ενδεικτικά το σύμπλεγμα Αφροδίτης, Πανός και Έρωτα από τη Δήλο και τον κορμό Αφροδίτης τύπου Arles στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (ΕΑΜ 3335 και 227). Βλ. σχετικώς Καλτσάς 2001, 241, 294-295 (αρ. 507, 617).

τελευταίο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνας, και πως ήταν αφιερωμένο στον Ηφαιστίωνα, με τον Corso να προσθέτει πως οι μικρές μετατροπές που έγιναν ακολούθως σε αυτό (π.χ. η δημιουργία διαφραγματικού τοίχου με μαρμάρινο θύρωμα) συνέβαλλαν στη μετατροπή του σε μνημείο. Η Παλαγγιά εκτίμησε πως το μνημείο έχει επαναχρησιμοποιηθεί, πιθανολογώντας πως οι μεταγενέστερες επεμβάσεις σε αυτό σχετίζονται με κάποιο σημαντικό συμβάν που έλαβε χώρα κατά τον 2^ο ή 1^ο π.Χ. αιώνα, όπως ο θάνατος του Φιλίππου Ε' (179 π.Χ.) ή η μάχη των Φιλίππων (42 π.Χ.). Εντούτοις, κατέληξε ορθώς πως με βάση τα διαθέσιμα δεδομένα ο τάφος της Αμφίπολης πρέπει να μείνει «ανώνυμος», ώσπου να έρθουν στο φως νέα στοιχεία.

Οι έξεργες κόρες είχαν αναμφίβολα φυλακτικό χαρακτήρα, μιας και κοσμούσαν τον διαφραγματικό τοίχο που βρισκόταν απέναντι από την είσοδο του μνημείου. Ασφαλώς, τούτη η ιδιότητά τους δεν προϋπέθετε να έχουν τεντωμένα τα χέρια, «φράσσοντας» συμβολικά την πρόσβαση στα ενδότερα του μνημείου, μιας και σε καμιά άλλη περίπτωση φερουσών μορφών δεν ακολουθείται αυτό το τυπολογικά προβληματικό σχήμα. Επίσης, η διαμόρφωση ηρώου καθιστά σαφή την ύπαρξη λατρευτικής δραστηριότητας εντός του τάφου, με την οποία προφανώς οι κόρες σχετίζονταν, αν και δεν είναι σαφές αν επρόκειτο για μετέχουσες αυτής (ιέρειες ή λατρεύτριες) ή για μυθικές μορφές, η όρχηση των οποίων θα τις συνέδεε ενδεχομένως με τη διονυσιακή λατρεία και τις χθόνιες συνδηλώσεις της. Η απουσία χαρακτηριστικών συμβόλων καθιστά δυσχερείς τις ασφαλείς πιθανολογήσεις. Ωστόσο, βάσει του λοιπού διακόσμου του τάφου φαίνεται πιθανότερη η συσχέτιση των κορών με μυθικά όντα, ακολούθους ίσως του Διονύσου (μολονότι δύσκολα στοιχειοθετείται η ταύτισή τους με Μαινάδες) που έστεκαν ανάμεσα στο νοητό όριο μεταξύ επίγειου και χθόνιου κόσμου, όπως δείχνει και η θέση τους στο μνημείο, απέναντι δηλαδή από την είσοδο με τις αποτροπαϊκές σφίγγες και πριν από το θάλαμο που κοσμείται με το ψηφιδωτό της αρπαγής της Περσεφόνης.

4.3. Φέρουσες μορφές σε ταφικά μνημεία στην Ιταλία, τη Θράκη και τη Β. Αφρική

Κατά την ελληνιστική εποχή διευρύνεται η χρήση φερουσών μορφών σε τάφους της Κάτω Ιταλίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το ζεύγος ασβεστολιθικών αρχαϊστικών κορών από τον Τάραντα (εικ. 192-193), οι οποίες έφεραν το υπερκείμενο αυτών στοιχείο σε κλειστή στάση άτλαντα,³⁹⁸ αποτελώντας μέρος του διακόσμου ενός ταφικού κτίσματος (το οποίο εντούτοις δεν έχει ταυτοποιηθεί).³⁹⁹ Η στάση τους ακολουθεί την παράδοση των Ακραγαντίνων Ατλάντων, έχουν δηλαδή τους βραχίονες ανασηκωμένους και τους πήχεις καμπτόμενους στον αγκώνα, ενώ τα σκέλη είναι ενωμένα και διατασσόμενα

³⁹⁸ Πρβλ. Schmidt-Colinet 1977, 44-50.

³⁹⁹ Genève, Musée d'Art et d'Histoire 19579 / 19580. Βλ. κυρίως Klumbach 1937, 30, 66-67 (αρ. 158, πίν. 25), Wuilleumier 1939, 288-289 (πίν. 9.2-3), Schaller-Harl 1973, 69 (αρ. 180), Castiglione 1975, 214-215 (εικ. 212), Ribí-Kerényi 1976, 41 (πίν. 21.3), Schmidt-Colinet 1977, 31, 69, 111, 227 (W 28), Schmidt 1982, 118 (πίν. 30), Chamay-Maier 1990, 71 (αρ. 78, πίν. 77), Brahms 1994, 223-224, 345-346 (αρ. 70, εικ. 82).

παραλλήλως μεταξύ τους. Στα νώτα οι μορφές συμφύονται με αβαθές πεσσόμορφο στήριγμα, πλήρως καλυπτόμενο από αυτές σε πρόσθια θέαση. Φορούν πέπλο, ζωσμένο κάτω από τα στήθη, με απόπτυγμα κοντύτερο στον άξονα των μορφών και φέροντα απολήξεις ζικ-ζακ καθώς επιμηκύνεται στα πλάγια. Η πλατιά αξονική πτυχή που εξαιρείται στο ανώτερο μέρος του πέπλου προβάλλει και ανάμεσα στα σκέλη, φθάνοντας ως την απόληξη του ενδύματος, ακριβώς επάνω από τα κλειστά υποδήματα που καλύπτουν τους άκρους πόδες. Τα τελευταία είχαν οξείες απολήξεις, μοιάζοντας με «πασουμάκια», έβαιναν δε επί ορθογώνιας πλίνθου. Τοξωτές και ελλειψοειδείς πτυχές διαγράφουν τη διάταξη του ενδύματος στο επίπεδο των σκελών, ενώ επάλληλες κατακόρυφες, ενίοτε απολήγουσες σε παρυφές σχήματος ωμέγα, κυριαρχούν στο ανώτερο μέρος του κορμού. Πλάι στα ωοειδή πρόσωπα πέφτουν ψηφοειδείς βόστρυχοι που φθάνουν ως τα στήθη, ενώ κυματιστοί βόστρυχοι, χωρισμένοι επάνω από το τριγωνικό μέτωπο, καλύπτουν το ανώτερο μέρος της κεφαλής. Η τελευταία φέρει χαμηλό κυλινδρικό πόλο. Το μικρό μέγεθος των κορών καθιστά πιθανή την προέλευσή τους από το θύρωμα ενός ταφικού ναϊσκου, όπου θα έφεραν με τα καμπτόμενα στον αγκώνα χέρια και την κεφαλή τους το υπέρθυρο ή ένα μικρό επιστύλιο. Πρόκειται, λοιπόν, για μορφές που προέβαλλαν μπροστά από παραστάδες, εξωραϊζοντας την είσοδο ενός τάφου. Η διαμόρφωση του ενδύματος και η ιερατική τους στάση θυμίζει τα «αλκαμένεια» Εκαταία,⁴⁰⁰ γεγονός που συνέβαλε στην πιθανολόγηση συσχετισμού τους με την Εκάτη από την Schmidt,⁴⁰¹ αν και ο Schmidt-Colinet τις ταύτισε με Μαινάδες, θεωρώντας πως υπαινίσσονταν τη χθόνια λατρεία του Διονύσου.⁴⁰² Νωρίτερα η Schaller είχε πιθανολογήσει το συσχετισμό τους με τελετουργίες που ελάμβαναν χώρα στη μνήμη των θανόντων, ενώ ο Klumbach επεσήμανε κυρίως το διακοσμητικό τους χαρακτήρα.⁴⁰³ Πρόσφατως η Brahms επανήλθε στο συσχετισμό των μορφών με την Εκάτη, θεωρώντας πως μέσω τούτης της σχέσης οι μορφές αποκτούσαν αποτροπαϊκό χαρακτήρα, λειτουργώντας *grosso modo* ως φύλακες του τάφου. Ανεξαρτήτως του συσχετισμού των αρχαϊστικών κορών με κάποια συγκεκριμένη θεότητα, σχέση που δεν δηλώνεται άμεσα από τα αναδρομικά χαρακτηριστικά τους, ο φυλακτικός και αποτροπαϊκός τους χαρακτήρας, όπως και η σύνδεσή τους με χθόνιες τελετουργίες δεν μπορούν να αμφισβητηθούν. Οι παραπάνω μορφές χρονολογούνται συνήθως στα τέλη της υστεροκλασικής εποχής ή στην πρώιμη ελληνιστική, με το δεύτερο ενδεχόμενο να φαίνεται πιθανότερο.

Στο τελευταίο τέταρτο του 3ου π.Χ. αιώνα χρονολογούνται οι ασβεστολιθικές κόρες ενός υπόγειου μεσσαπικού τάφου στην πόλη Vaste, κοντά στο Lecce (εικ. 194-196).⁴⁰⁴ Τέσσερις συνολικά μορφές ανήκουν στο ίδιο σύνολο, οι οποίες στήριζαν

⁴⁰⁰ Πρβλ. Willers 1975, 48-52, Brahms 1994, 156-175.

⁴⁰¹ Schmidt 1982, 118.

⁴⁰² Schmidt-Colinet 1977, 111.

⁴⁰³ Schaller-Harl 1973, 156, Klumbach 1937, 67.

⁴⁰⁴ Lecce, Museo Archeologico Provinciale / Taranto, Museo Nazionale. Βλ. κυρίως Petersen 1897, 128-135 (εικ. 7-8), Schmidt 1922, 65, Wuilleumier 1939, 289-290 (πίν. 9.1, 4), Schaller-Harl 1973, 69, 156-157 (αρ. 182), Castiglione 1975, 214-215 (εικ. 211), Ribl-Kerényi 1976, 41 (πίν. 23.3), Schmidt-Colinet 1977, 31, 69, 111, 227 (W 29), Schmidt 1982, 117-118 (πίν. 31.1), L'Arab 1991, 19-40 (πίν. 4-13), King 1998, 285-286, Mannino 2015, 29-33. Διαστάσεις: [Lecce] σωζόμενο ύψος 1,78 m, [Taranto] σωζόμενα ύψη 1,77 m / 1,78 m / 0,60 m.

ψευδαισθητικά -σε ανοιχτή στάση άτλαντος- τη δωρική ζωφόρο της πρόσοψης του διπλού ταφικού θαλάμου που είχε λαξευτεί στο φυσικό βράχο. Οι αρχαϊστικές κόρες είναι σύμφυτες με αβαθείς πλάκες που «στένευαν» ελαφρώς προς τα κάτω, έβαιναν δε στις προέχουσες τραπεζιόσχημες απολήξεις αυτών, ούσες ενσωματωμένες στον τοίχο της πρόσοψης και δορυφορώντας τα δύο θυραία ανοίγματά της. Και εδώ επρόκειτο για φέρουσες μορφές που προέβαλλαν μπροστά από παραστάδες θυρωμάτων. Στο διπλό υπόγειο ταφικό θάλαμο οδηγούσε κλίμακα που ξεκινούσε από το επίπεδο του εδάφους, τα πλευρικά τοιχώματα της οποίας κοσμούσε ζωφόρος με σκηνές μάχης και ερωτιδείς εποχούμενους σε άρματα που τα έσερναν λέοντες. Τον κυματιοφόρο διάκοσμο της ζωφόρου με σκηνές μάχης έφερε ψευδαισθητικά μια γυναικεία μορφή σε στάση καρνάτιδας, η οποία φορούσε πόλο στην κεφαλή (εικ. 197).⁴⁰⁵ Ανάμεσα στην απόληξη της κλίμακας και την εξωραϊσμένη πρόσοψη του τάφου είχε διαμορφωθεί προθάλαμος, ο οποίος (από κοινού με την κλίμακα) το πιθανότερον δεν έφερε στέγαση. Το πεπλοειδές αρχαϊστικό ένδυμα των κορών της πρόσοψης ήταν ζωσμένο στη μέση και σχημάτιζε μακρύ απόπτυγμα και προέχουσα αξονική πτυχή ανάμεσα στα σκέλη, στο ανώτερο δε μέρος του κορμού διατασσόταν χιαστί, αφήνοντας ακάλυπτα τα στήθη και συγκρατούμενο από ιμάντες που απέληγαν σε γοργόνειο. Στην κεφαλή οι κόρες των οφθαλμών έχουν δηλωθεί εγχάρακτα, οι παρειές είναι εύσαρκες, το στόμα μισάνοιχτο, ενώ η συγκρατούμενη με ταινία κόμη διαμορφώνεται με κυματιστούς βοστρύχους που χωρίζονται επάνω από το μέτωπο και κατευθύνονται προς τους κροτάφους, καλύπτοντας τα πτερύγια των αυτιών. Δακτύλιοι «αυλακώνουν» το λαιμό, ενώ η διαμόρφωση των βραχιόνων και του στέρνου αποκαλύπτει την ενισχυμένη μυολογία των μορφών. Η Schmidt ταύτισε αυτές με Μαινάδες, άποψη που ενστερνίστηκε και η L' Arab, η οποία επεσήμανε -μεταξύ άλλων- τις επιμέρους συνάφειες του ενδύματος των κορών με εκείνο που έφεραν Ερινύες σε απουλικά αγγεία,⁴⁰⁶ Νίκες σε έργα τορευτικής,⁴⁰⁷ φτερωτοί δαιμόνες που συναντώνται σε ταφικά περιβάλλοντα της Ετρουρίας και της Κάτω Ιταλίας,⁴⁰⁸ η χθόνια θεότητα Vanth σε ετρουσκικούς τάφους⁴⁰⁹ και σπανιότερα ο Διόνυσος σε νεαρή ηλικία.⁴¹⁰ Η τελευταία μελετήτρια συσχέτισε τις μορφές με τη χθόνια λατρεία του Διονύσου και της Αρτέμιδος, αναγνωρίζοντας σε αυτές χαρακτηριστικά που θα άρμοζαν σε λατρεύτριες των δύο θεοτήτων. Η ενδυμασία και η εκστατική έκφραση στα πρόσωπα των κορών του Lecce καθιστά πιθανό το συσχετισμό τους με Μαινάδες, οπότε και τη συνάφειά τους με τη χθόνια λατρεία του Διονύσου, η οποία άλλωστε υπήρξε ιδιαίτερος διαδεδομένη στις περιοχές της Απουλίας ήδη από τον 5^ο π.Χ. αιώνα, όπως δείχνει η συχνή παρουσία διονυσιακών θεμάτων σε απουλικά αγγεία (ευρισκόμενα σε ταφικά περιβάλλοντα).⁴¹¹ Ασφαλώς, η

⁴⁰⁵ Βλ. Bendinelli 1913, 7-26 (εικ. 4), Schmidt-Colinet 1977, 37, 232 (W 40), Osada 1993, 145-146 (MF 11).

⁴⁰⁶ Πρβλ. Schauenburg 1958, 250 (πίν. 69.1).

⁴⁰⁷ Πρβλ. Zazoff-Höcker-Schneider 1985, 607 (εικ. 6), L' Arab 1991, 33 (πίν. 18.2).

⁴⁰⁸ Πρβλ. Schauenburg 1958, 55-56 (εικ. 3).

⁴⁰⁹ Πρβλ. Steingraber 1985, 290 (αρ. 40, εικ. 51, Farbtaf. 12)

⁴¹⁰ Πρβλ. Neugebauer 1951, 16-18 (T.11.9., πίν. 11).

⁴¹¹ Πρβλ. ενδεικτικά Carpenter 2011, 253-261. Για το χθόνιο χαρακτήρα του Διονύσου και τις συναφείς συνδηλώσεις των βακχικών τελετουργιών βλ. Schlesier 2001, 157-172.

τοποθέτηση των συγκεκριμένων μορφών πλάι στα θυραία ανοίγματα επισημαίνει πρωτίστως τον φυλακτικό τους χαρακτήρα, φέροντας στο νου τους ετρουσκικούς φτερωτούς δαίμονες Charun και Vanth που έστεκαν εκατέρωθεν θυρών ταφικών θαλάμων, όπως συμβαίνει στην είσοδο του τάφου του Anina στην Ταρκυνία.⁴¹²

Κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής εποχής χρησιμοποιήθηκαν φέρουσες μορφές σε ταφικά οικοδομήματα για αποκλειστικά διακοσμητικούς λόγους, έχοντας τη μορφή ανάγλυφων κορών, μικρότερων του φυσικού μεγέθους, που κοσμούσαν επιμέρους επιφάνειες των προσόψεων ή του εσωτερικού των τάφων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι δύο ανάγλυφες κόρες της πρόσοψης του τάφου N 228 στην Κυρήνη, ο οποίος είχε λαξευτεί εξ ολοκλήρου στο φυσικό βράχο (εικ. 198-199).⁴¹³ Στις άκρες αυτής είχαν τοποθετηθεί ιωνικοί ημικίονες σύμφυτοι με πεσσούς, ωστόσο σε κεντρικότερο σημείο της (εκατέρωθεν ενός από τα τέσσερα θυρώματα που διέθετε) προέβαλλαν δύο πεπλοφόροι που στήριζαν σε ανοικτή στάση άτλαντος το επιστύλιο. Τούτες είχαν μικρό σχετικά ύψος (0,73 m), είχαν δε απολαξευτεί στην ανώτερη επιφάνεια δωρικών ημικίωνων, με τις κάθετες πτυχές του κατώτερου μέρους του ενδύματός τους να «ενσωματώνονται» στις ραβδώσεις των τελευταίων. Αμφότερες οι κόρες είναι εξαιρετικά διαβρωμένες και κατά τόπους αποκρουσμένες, ώστε να εκφεύγουν της αντίληψής μας επιμέρους χαρακτηριστικά τους, φαίνεται όμως πως φορούσαν ζωσμένο πέπλο με κοντό απόπτυγμα και χαμηλό πόλο στην κεφαλή, διαθέτοντας κυματιστούς βοστρύχους που χωρίζονταν επάνω από το μέτωπο και κατευθύνονταν προς τους κροτάφους. Τα χέρια ήσαν τραβηγμένα στο πλάι και κάμπτονταν στον αγκώνα, με τις παλάμες να εφάπτονται καθ' όλο το μήκος τους στο ψευδαισθητικά φερόμενο επιστύλιο. Στον άξονα των μορφών διαμορφωνόταν πλατύτερη πτύχωση με παρυφή σχήματος ωμέγα, γεγονός που προσδίδει αρχαϊστικό τόνο στο ένδυμά τους. Τα ελλιπώς σωζόμενα χαρακτηριστικά των κορών δεν επιτρέπουν εμβριθέστερες ερμηνευτικές προσεγγίσεις ως προς το συσχετισμό τους με συγκεκριμένες μορφές του μύθου. Ωστόσο, καθίσταται και εδώ προφανές πως τούτες φυλάσσουν την είσοδο του τάφου, το γεγονός δε ότι «αναδύονται» με αντιρεαλιστικό τρόπο από αρχιτεκτονικά μέλη, καταλαμβάνοντας τη θέση των κιονοκράνων, αποτελεί ένδειξη του αποτροπαϊκού και συνάμα διακοσμητικού χαρακτήρα τους. Οι ανάγλυφες κόρες του κυρηναϊκού ταφικού μνημείου N 228 χρονολογούνται στα τέλη 2^{ου} π.Χ. - αρχές 1^{ου} π.Χ. αιώνα.

Τους τοίχους του ταφικού θαλάμου ενός θρακικού τάφου στο Sveshtari της Βουλγαρίας κοσμούν δέκα ανάγλυφες γυναικείες μορφές (εικ. 201-204), που στηρίζουν ψευδαισθητικά τον υπερκείμενο δωρικό θριγκό σε ανοικτή στάση άτλαντα (οι γωνιακές, αντίθετα, υιοθετούν τη στάση καρυάτιδας).⁴¹⁴ Ο εν λόγω τάφος

⁴¹² Steingraber 1985, 290 (αρ. 40, εικ. 51, Farbtaf. 12).

⁴¹³ Βλ. Cassels 1955, 21, 28-29, Stucchi 1975, 152 (εικ. 129), Schmidt-Colinet 1977, 32-33, 71, 91, 229 (W 36), Bacchielli 1985, 11-34 (εικ. 2, 9-11), King 1998, 281.

⁴¹⁴ Βλ. Zazoff-Höcker-Schneider 1985, 628-643 (εικ. 28), Fol-Chichicova-Ivanov-Teofilov 1986, 64-105 (εικ. 1, 25, 29-31, 42-65), Brahm 1994, 344-345 (αρ. 69, εικ. 81), Valeva 1995, 337-352 (εικ. 2), Webb 1996, 32-33, King 1998, 280-281, Ridgway 2001, 178-179, Chichicova 2012, 5-22 (εικ. 4-18, 23), Grudeva 2015, 91-108 (εικ. 1-3). Αξίζει να σημειωθεί πως φέρουσες μορφές χρησιμοποιήθηκαν λίγους αιώνες αργότερα σε ένα ακόμη μνημείο της Βουλγαρίας, στη Βασιλική του Forum της Ulria Oescus. Ειδικότερα, τους ορόφους των αντικρυστών κιονοστοιχιών του κεντρικού κλίτους της, όπως

αποτελείται από τρεις συνολικά θαλάμους, οι οποίοι καλύπτονται με ξεχωριστές ημικυλινδρικές καμάρες, ήτοι έναν προθάλαμο, έναν πλευρικό και τον κυρίως ταφικό θάλαμο (όπου βρίσκονται δύο, καθέτως διατασσόμενες, λίθινες κλίνες). Σε αντίθεση με τις κόρες της Κυρήνης, οι ασβεστολιθικές ανάγλυφες μορφές του Sveshtari σώζονται σε καλή κατάσταση, έχοντας διατηρήσει ίχνη του αρχικού τους χρωματισμού. Τούτες βαίνουν σε γεισοειδή προεξοχή που περιτρέχει τους τοίχους του ταφικού θαλάμου, προβάλλοντας ανάμεσα σε αρράβδωτους δωρικούς ημικίονες, αν και στο ΒΔ τοίχο, ανάμεσα σε δύο ζεύγη φερουσών κορών, έχει λαξευτεί κορινθιακός ημικίονας. Καθεμιά τους εντάσσεται σε ξεχωριστή ασβεστολιθική πλάκα, καλύπτουσα καθ' ύψος τον χώρο ανάμεσα στη γεισοειδή προεξοχή (άνωθεν των ορθοστατών) και το επιστύλιο. Οι κόρες προβάλλουν σε έξεργο ανάγλυφο, έχοντας ύψος που κυμαίνεται μεταξύ 1,18 m και 1,20 m, φορούν δε αχειρίδωτους χιτώνες που ζώνονται κάτω από τα στήθη, οι άκρες του αποπτύγματος των οποίων απολήγουν σε αντιρεαλιστικές σπειροειδείς διαμορφώσεις στα πλάγια. Η Chichicova ορθώς παρατήρησε πως η διαμόρφωση του ενδύματος στο επίπεδο των γοφών και των μηρών θυμίζει ανεστραμμένο κάλυκα με φύλλα άκανθας, όπως φαίνεται και από το ελαφρώς ανακαμπτόμενο γλωσσοειδές στοιχείο που προβάλλει ανάμεσα στα σκέλη. Ο χιτώνας επαφίεται στο σώμα, αναδεικνύοντας τους εσωτερικούς όγκους, με την αξονική πτύχωση στο κατώτερο μέρος των σκελών να επισημαίνεται με κατακόρυφες αυλακώσεις και αντίστοιχες σε τοξωτά, ελλειψοειδή και τριγωνικά σχήματα να διαμορφώνουν τις λοιπές επάλληλες, σχηματοποιημένες και αντιρεαλιστικές πτυχώσεις του ενδύματος. Στο ύψος του κορμού, επάνω από την ζώνη και ανάμεσα στα στήθη, προβάλλει πλατιά κατακόρυφη πτύχωση που ξεκινά από τη λαιμόκοψη. Ο χιτώνας απολήγει κάτωθι σε τριγωνική διαπλάτυνση, την οποία -όχι πειστικά- ο Bouzek συσχέτισε με ιχθυουρά.⁴¹⁵ Τα καμπτόμενα στον αγκώνα χέρια είναι συνοπτικά αποδοσμένα, οι δε άκρες χείρες είναι σχηματοποιημένες και «ογκηρές», δίχως σαφή διαχωρισμό των δακτύλων. Με τις άκρες των τελευταίων και ανοικτές τις παλάμες έφεραν ψευδαισθητικά οι κόρες το υπερκείμενο στοιχείο, ενώ στις γωνιακές μορφές που ακολουθούν τη στάση καρυάτιδας οι απολήξεις των χεριών συμφύονται με τις ελικοειδείς απολήξεις του αποπτύγματος. Στις κεφαλές τους

και το μέτωπο του ΒΑ πέρατος του τελευταίου, στήριζαν ασβεστολιθικοί πεσσοί, καθένας εκ των οποίων έφερε ανάγλυφη παράσταση καρυάτιδας (ύψους 2,38 m). Τούτες φορούσαν πέπλο με μακρύ απόπτγμα, ζωσμένο κάτω από τα στήθη, και ψηλό πόλο στην κεφαλή. Είχαν το ένα τους χέρι ανυψωμένο προς το κάλυμμα κεφαλής, το οποίο συγκρατούσαν με την άκρα χείρα, με το έτερο χέρι να ανασύρει ελαφρώς το απόπτγμα. Ορισμένες εξ αυτών, ωστόσο, ύψωναν αμφοτέρωτα τα χέρια προς τον πόλο. Η κόμη τους χωριζόταν επάνω από το μέτωπο, κατευθυνόμενη προς τους κροτάφους και διακρινόμενη με λοξές ή κυματιστές αυλακώσεις, τα μάτια προέβαλλαν αντιρεαλιστικά από τα διογκωμένα βλέφαρα, ενώ το στόμα ήταν μισάνοιχτο. Γενικά τα χαρακτηριστικά των μορφών αποδίδονται συνοπτικά και «χοντροκομμένα», αποκαλύπτοντας την κατασκευή τους από κάποιο εγχώριο εργαστήριο που δούλευε ίσως με σχέδια προτύπων από μητροπολιτικά κέντρα γλυπτικής. Καθίσταται σαφής η εργασία περισοτέρων του ενός καλλιτεχνών, μιας και παρατηρούνται έντονες διαφοροποιήσεις στην απόδοση επιμέρους λεπτομερειών. Το ανάγλυφο των μορφών είναι σχετικά χαμηλό (ύψους 0,18 m) και δεν παρουσιάζει αξιόλογες διακυμάνσεις. Τούτες οι μορφές χρονολογούνται συνήθως στους ύστερους αδριάνειους χρόνους, το γεγονός δε ότι προβάλλουν επάνω από ασπιδόμορφα στοιχεία με προτομές σημειωσών προσωπικοτήτων καθιστά προφανείς τις επιρροές του διακόσμου της Βασιλικής από εκείνον του ανγούστειου Forum. Για τούτες τις κόρες βλ. Ivanov 1980, 775-785 (πίν. 51.4-5), Ivanov 2012, 21-28 (εικ. 28, 30-33).

⁴¹⁵ Bouzek 2008, 250-254.

φέρουν καλάθους διαφοροποιημένου ύψους, με εκείνον της ανατολικότερης κόρης του ΒΑ τοίχου να είναι τόσο χαμηλός ώστε να μοιάζει με δισκοειδές επίθημα. Η κόμη χωρίζεται στη μέση και απολήγει σε κυματιστούς βοστρύχους που πέφτουν στους ώμους, τα ωοειδή πρόσωπα διαθέτουν μεγάλους οφθαλμούς, ευρεία τοξωτά οφρυακά τόξα και εν γένει σχηματοποιημένα και ασύμμετρα χαρακτηριστικά, ενώ τα σφιγμένα χείλη ενισχύουν τη σκυθρωπή έκφραση. Οι ενωμένοι άκροι πόδες καλύπτονται από κλειστά υποδήματα με ψηλό κάττυμα. Όλα τα γλυπτά σώζουν ίχνη από χρώματα, οι κάλαθοι και τα υποδήματα ώχρας και καστανού, η κόμη σκούρας καστανοκόκκινης ώχρας, τα μάτια μαύρου, κίτρινου, ερυθρού και κυανού, τα πρόσωπα κόκκινης ώχρας, οι ζώνες σκούρου ερυθρού και κυανού και τα ενδύματα ανοικτού κόκκινου και κυανού. Τα χρώματα είχαν απλωθεί επάνω στο ρηχό στρώμα κονιάματος που κάλυπτε τις μορφές.

Αν και οι κόρες του Sveshtari έχουν βασιστεί στο ίδιο εικονογραφικό πρότυπο, παρουσιάζουν αποκλίσεις μεταξύ τους, τόσο ως προς τα φυσιολογικά χαρακτηριστικά όσο και ως προς επιμέρους ενδυματολογικά στοιχεία. Επίσης, η ανατολικότερη μορφή του ΝΔ τοίχου είναι ημίερη, με αδρά δουλεμένα χαρακτηριστικά, αν και έχει χρωματιστεί όπως και τα υπόλοιπα γλυπτά, ενώ σε άλλες περιπτώσεις δεν έχουν αποδοθεί επιμέρους λεπτομέρειες της πτυχολογίας. Τούτες οι αποκλίσεις αποτελούν ένδειξη της εργασίας διαφορετικών γλυπτών για την κόσμηση των τοίχων του θαλάμου και προφανώς μαρτυρούν την ανάγκη ταχείας περάτωσης του έργου. Η Chichicova θεώρησε πως οι κόρες του Sveshtari σχετίζονταν με επιτάφιας τελετουργίες και πως έφεραν συμβολικά τον ουράνιο θόλο επάνω από τον αφηρωισμένο νεκρό, οδηγώντας -τρόπον τινά- τούτον στο επέκεινα. Επίσης, διέκρινε στη διαμόρφωση του κατώτερου μέρους του ενδύματός τους ομοιότητες με (ενίοτε υπαινισσόμενες φέρουσα λειτουργία) γυναικείες μορφές, στις οποίες τα σκέλη είχαν αντικατασταθεί από φύλλα άκανθας και καυλούς που απέληγαν σε ελικοειδείς βλαστούς (Rankenfrauen). Η παρατήρησή της είναι ορθή, αν αναλογιστεί κανείς τη διαμόρφωση του αποπτύγματος των φτερωτών μορφών που κοσμούσαν τα επίκρανα των παραστάδων του ναού του Απόλλωνος στα Δίδυμα, το οποίο φέρει επίσης τη μορφή ανεστραμμένου κάλυκα με φύλλα άκανθας,⁴¹⁶ ωστόσο δεν αρκεί για τον αποκλειστικό συσχετισμό των κορών του τάφου στο Sveshtari με θεότητες σχετιζόμενες με τη βλάστηση και τη γονιμότητα. Και εδώ δεν απουσιάζει το φυλακτικό στοιχείο, ακόμη κι αν οι κόρες δεν δορυφορούν πια ένα θυραίο άνοιγμα προς τον τάφο αλλά τον ίδιο τον ταφικό θάλαμο. Επίσης, ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των μορφών του Sveshtari είναι η δύσθυμη, σκυθρωπή έκφραση, στην οποία ελλοχεύει προφανώς ο θρήνος για την απώλεια του νεκρού, ώστε να μην καθίσταται παράλογος ο συσχετισμός αυτών με θρηνωδούς που μετείχαν σε επιτάφιας τελετουργίες. Σε μια τέτοια περίπτωση, η ενδυματολογική τους εκζήτηση θα προέκυπτε περισσότερο ως αποτέλεσμα της πρόθεσης μίμησης και συγκριτιστικής αξιοποίησης αρχαϊστικών μοτίβων από ένα επαρχιακό (θρακικό) εργαστήριο παρά ως στοιχείο προσδιοριστικό της ταυτότητας και των ιδιοτήτων τους. Ασφαλώς, ανοικτό παραμένει το ζήτημα του συσχετισμού των εικονιζόμενων μορφών με θνητές ή θεικές

⁴¹⁶ Louvre Ma 2779. Βλ. Schmidt-Colinet 1977, 22, 72 (W 11), Hamiaux 1998, 265-266 (αρ. 321).

οντότητες, μιας και η «ιερατική» μεν στάση και η ασυνήθιστη ενδυμασία φαίνεται να υπαινίσσεται τον υπερκόσμιο χαρακτήρα τους, το δε θρηνητικό βλέμμα τις φέρει εγγύτερα στο γήινο πεδίο. Τούτος ο προβληματισμός δεν αποτελεί ασφαλώς καινοφανές στοιχείο, αν αναλογιστεί κανείς τις διαφορούμενες ερμηνείες που έχουν κατά καιρούς υποστηριχθεί για τις γυναικείες μορφές της υστεροκλασικής σαρκοφάγου των θρηνωδών, οι οποίες κοσμούν τα μετακίονια διαστήματα της ναϊσκόμορφης λάρνακας.⁴¹⁷ Ο τάφος του Sveshtari χρονολογείται στο πρώτο ήμισυ του 3ου π.Χ. αιώνα (γύρω στο 280 π.Χ.), εποχή κατά την οποία διευρύνονται οι σχέσεις της εγχώριας γετικής αριστοκρατίας με ελληνικές περιοχές του δυτικού Πόντου, της Μ. Ασίας και της Μακεδονίας, γεγονός που δικαιολογεί την ενσωμάτωση επιμέρους στοιχείων της πρώιμης ελληνιστικής διακόσμησης στο οικοδόμημα.

Σε τούτο το σημείο αξίζει να μνημονεύσουμε ένα προγενέστερο, μη αρχιτεκτονικό έργο που ενσωματώνει φέρουσες κόρες, δεδομένου ότι προέρχεται από ταφικό μνημείο. Πρόκειται για τον μαρμάρινο θρόνο του λεγόμενου «Τάφου της Ευριδίκης», ο οποίος βρίσκεται στα ΝΔ της νεκρόπολης της Βεργίνας, στο κάτω μέρος του ερεισίνωτου και στα ερεισίχειρα του οποίου υπήρχαν ολόγλυφες γυναικείες μορφές που έφεραν ψευδαισθητικά με το υψωμένο τους χέρι τον υπερκείμενο κανόνα (εικ. 200).⁴¹⁸ Τούτες φορούσαν μακριούς χιτώνες, ζωσμένους κάτω από τα στήθη, τους οποίους ανέσυραν ελαφρώς με τα κατεβασμένα τους χέρια. Οι γοφοί τους συστρέφονταν και τα σκέλη τους σταυρώνονταν, στάση δηλωτική ορχήσεως, ενώ στις κεφαλές τους έφεραν χαμηλούς πόλους που έμοιαζαν με δισκοειδή επιθήματα, τα οποία επίσης στήριζαν φαινομενικά το υπερκείμενο στοιχείο. Οι χορεύτριες προέβαλλαν στην ανώτερη ζώνη με κενά διάχωρα (που διαμορφωνόταν με την παρεμβολή πεσσίσκων) στο ερεισίνωτο και τα ερεισίχειρα, κάτω δε από αυτές υπήρχε αντίστοιχη ζώνη με διάχωρα, την οποία κοσμούσαν σφίγγες με πόλους και δρεπανόσχημα φτερά. Το ερεισίνωτο του θρόνου κοσμούταν με ζωγραφική παράσταση του Πλούτωνος και της Περσεφόνης που επέβαιναν σε τέθριππο άρμα, ένα θέμα το οποίο επισημαίνει εμφατικά τις χθόνιες συνδηλώσεις του διακόσμου του θρόνου. Αναρωτιέται κανείς αν οι ορχούμενες φέρουσες μορφές θα μπορούσαν να ταυτιστούν με τις Ωρες, οι οποίες υπήρξαν σύμφωνα με τους Ορφικούς «*Περσεφόνης συμπαίκτορες*» και από κοινού με τις Μοίρες και τις Χάριτες τη θεά «*κυκλίοισι χοροῖς πρὸς φῶς ἀνάγωσι*».⁴¹⁹ Σε κάθε περίπτωση, η ελευθερία και η χάρη με την οποία στηρίζουν τούτες οι μορφές το υπερκείμενο στοιχείο δύσκολα θα μπορούσε να μεταφερθεί στη μνημειακή αρχιτεκτονική, λόγω των προβλημάτων στατικής επάρκειας που θα προέκυπταν από μια τέτοια επιλογή, ενώ τα μορφολογικά και εικονογραφικά τους στοιχεία δεν απαντούν σε φέροντα γλυπτά ταφικών κτισμάτων, μιας και στα τελευταία επικρατούν συνήθως τα αναδρομικά (πρωτίστως αρχαϊστικά) στοιχεία. Ο «Τάφος της Ευριδίκης» χρονολογήθηκε από τον Ανδρόνικο με βάση τα ευρήματα κεραμεικής στα 340 π.Χ., αν και δεν αποκλείεται να είναι κατάτι

⁴¹⁷ Για μια σύνοψη των προτάσεων που έχουν διατυπωθεί βλ. Fleischer 1983, 40-44.

⁴¹⁸ Βλ. Ανδρόνικος 1987, 81-84 (εικ. 11), Ginouvès et al. 1993, 154-161 (εικ. 137), Kottaridi 2006, 155-166 (πίν. 61.3), της ίδιας 2007, 38-44 (εικ. 12-13), Stefanidou-Tiveriou 2007, 500 (εικ. 10).

⁴¹⁹ Orphica, Hymni 43.7-8.

μεταγενέστερος, να κατασκευάστηκε δηλαδή κατά το τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} π.Χ. αιώνα.

Κατά τη μέση και ύστερη ελληνιστική εποχή διευρύνεται η χρήση καρυάτιδων σε ανάγλυφα επιτύμβιων στηλών (συχνά με παραστάσεις νεκρόδειπνου), προερχόμενων από το βορειο-ιωνικό χώρο και συγκεκριμένα από την περιοχή του Βυζαντίου. Σε αυτές τις περιπτώσεις οι -αρχαϊστικές συνήθως- κόρες προβάλλουν στις απολήξεις των παραστάδων της ναϊσκόμορφης πλαισίωσης του αναγλύφου, βαίνοντας σε ψηλά βάθρα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το ανάγλυφο με σκηνή νεκρόδειπνου του Θεοδότου, το οποίο προέρχεται από το κτηριακό συγκρότημα του τεμένους του Βαγιαζίτ Β' στην Κωνσταντινούπολη (εικ. 205).⁴²⁰ Εδώ δύο αρχαϊστικές κόρες σε στάση καρυάτιδας φέρουν το ένα τους χέρι προς το επίκρανο της παραστάδας της ναϊσκόμορφης πλαισίωσης, ανασύροντας ελαφρώς με το άλλο το μακρύ αρχαϊστικό μιάτιό τους. Εσωτερικά τούτες φέρουν χειριδωτούς χιτώνες, ενώ τις κεφαλές τους καλύπτουν ψηλοί πόλοι, που στηρίζουν ψευδαισθητικά τη γεισοειδή απόληξη του επικράνου. Επάνω από το τελευταίο βρίσκονται σφίγγες με δρεπανόσχημα φτερά, που συγκρατούν ανάμεσα σε αυτά ένα ηλιακό ρολόι και έναν πίνακα. Το ανάγλυφο του Θεοδότου χρονολογείται στα μέσα του 1^{ου} π.Χ. αιώνα. Πρωιμότερη είναι η ταφική στήλη της Λολλίας Σαλβίας (εικ. 206), προερχόμενη επίσης από την Κωνσταντινούπολη, στις παραστάδες της ναϊσκόμορφης πλαισίωσης της οποίας ενσωματώνονται δύο αρχαϊστικές καρυάτιδες που στρέφουν τους κορμούς και τα βλέμματά τους προς την κύρια παράσταση, όπου εικονίζεται «σε ιερατική προοπτική» καθισμένη η τεθνεώσα ανάμεσα σε νεαρές υπηρέτριες.⁴²¹ Και εδώ οι κόρες στέκουν σε ψηλά βάθρα, στηρίζοντας με τα ανασηκωμένα χέρια και τους ψηλούς πόλους τους το επιστύλιο της ναϊσκόμορφης στήλης, φορούν δε μακρύ αρχαϊστικό μιάτιο με λοξή αναδίπλωση και χιτώνα εσωτερικά. Η στήλη της Λολλίας Σαλβίας χρονολογείται στο δεύτερο ήμισυ του 2^{ου} π.Χ. αιώνα, όπως και εκείνη της Τερτίας Οκταίας που προέρχεται από το τέμενος Süleymaniye της Κωνσταντινούπολης και περιλαμβάνει επίσης αρχαϊστικές καρυάτιδες στις απολήξεις των παραστάδων, οι οποίες στέκουν επί ψηλών βάθρων και στηρίζουν το υπερκείμενο επιστύλιο (εικ. 207).⁴²² Η ουσιαστικότερη διαφορά εν σχέσει με τις φέρουσες μορφές της προηγούμενης στήλης είναι ότι εδώ οι κόρες αποδίδονται μετωπικά. Εκτός από καρυάτιδες, στο διάκοσμο των παραστάδων της ναϊσκόμορφης πλαισίωσης αναγλύφων χρησιμοποιήθηκαν και ανδρικές μορφές, όπως φαίνεται από τη γυμνή ανδρική μορφή στο ανάγλυφο με παράσταση νεκροδείπνου 5046 του Μουσείου Κωνσταντινούπολης, το οποίο προέρχεται από την περιοχή Beyazit (εικ.

⁴²⁰ Istanbul Arkeoloji Müzesi 4845. Βλ. Firatli 1964, 54-55 (αρ. 33, πίν. 8), Pfuhl-Möbius 1979, 489 (αρ. 2034, πίν. 294). Παρεμφερή χαρακτηριστικά έχει η επιτύμβια στήλη των Μενίσκου, Βακίωνος και Αριστοβούλας (Istanbul Arkeoloji Müzesi 5045), όπου εικονίζονται δύο αρχαϊστικές κόρες σε στάση καρυάτιδας (με σχηματοποιημένα εν πολλοίς χαρακτηριστικά) να φέρουν στα εγειρόμενα χέρια και τους ψηλούς πόλους τους το ανώτερο μέρος της στήλης, προβάλλοντας σε χαμηλό ανάγλυφο από το πλευρικό πλαίσιο της. Για τούτο το επιτύμβιο μνημείο, που χρονολογείται στα μέσα του 2ου π.Χ. αιώνα, βλ. Firatli 1964, 55-56 (αρ. 35, πίν. 11), Pfuhl-Möbius 1979, 490 (αρ. 2037, πίν. 295).

⁴²¹ Istanbul Arkeoloji Müzesi 5557. Βλ. Möbius 1969, 507-510 (εικ. 2), Pfuhl-Möbius 1977, 231 (αρ. 892, πίν. 132).

⁴²² Istanbul Arkeoloji Müzesi 5341. Βλ. Firatli 1964, 106 (αρ. 167, πίν. 42), Pfuhl-Möbius 1977, 231 (αρ. 891, πίν. 132).

208).⁴²³ Και τούτη η μορφή, που ερμηνεύεται συνήθως ως Άτλαντας αν και έχει κατεβασμένα τα χέρια, βαίνει σε ψηλό βάθρο, προβάλλοντας στην απόληξη της παραστάδος και φέροντας στην (αποκρουσμένη εν πολλοίς) γενειοφόρο κεφαλή του την προέχουσα γεισοειδή απόληξη του επικράνου. Η ταυτότητα του γενειοφόρου ανδρός δεν είναι πλέον δυνατόν να προσδιοριστεί, η ύπαρξή της ωστόσο τεκμηριώνει την ένταξη και άλλων μορφών, πέρα των αρχαϊστικών καρυάτιδων, στην πλαισίωση ταφικών αναγλύφων. Είναι δυνατό να πιθανολογηθεί πως δεν πρόκειται για Άτλαντα αλλά για Σάτυρο, δεδομένης της στάσης του αλλά και (ευρύτερα) της σχέσης της διονυσιακής λατρείας με χθόνιες τελετουργίες. Το ανάγλυφο χρονολογείται στο δεύτερο ήμισυ του 2^{ου} π.Χ. αιώνας. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι παραπάνω φέρουσες μορφές λειτουργούν ως διακοσμητικά στοιχεία, παραπέμποντας ίσως σε εξωραϊσμένες προσόψεις ιδιωτικών οικιών της εποχής και αντανακλώντας τον πλούτο και την καλαισθησία των τεθνεώτων, όπως παρατήρησε η Fabricius.⁴²⁴ Εντούτοις η ενσωμάτωση ανάλογων μορφών σε σύγχρονα ταφικά μνημεία αναδεικνύει το συσχετισμό τους με χθόνιες συνδηλώσεις, συνεπώς καθίσταται πιθανό το ενδεχόμενο να υπαινίσσεται η ύπαρξη φερουσών μορφών στις επιτύμβιες στήλες του Βυζαντίου το φυλακτικό τους χαρακτήρα, όπως και τη σύνδεσή τους με μεταθανάτιες τελετουργίες προς τιμήν του νεκρού.⁴²⁵

4.4. Η πεπλοφόρος του Μουσείου Σχηματαρίου

Περιπτώσεις όπως εκείνες των καρυάτιδων από τα Μύλασα ή των Σιληνών του θεάτρου της Δήλου, καθιστούν σαφές πως μορφές που απομιμούνταν φέρουσα λειτουργία συμφύονταν ενίοτε με πεσσόμορφα στηρίγματα ήδη από την ελληνιστική εποχή. Την ίδια περίοδο η τάση για μια περισσότερο διακοσμητική λειτουργία των φερουσών μορφών διευρύνθηκε μέσω της χρησιμοποίησης ανάλογων γλυπτών μπροστά από παραστάδες. Σε αυτές τις περιπτώσεις, οι έξεργες μορφές συμμετείχαν στη στήριξη των υπερκείμενων αρχιτεκτονικών στοιχείων, μολονότι το μεγαλύτερο βάρος από την έγερση των φορτίων απετίθετο στα στοιχεία με τα οποία αυτές συμφύονταν. Οι περιπτώσεις των κιστοφόρων της Ελευσίνας και των αρχαϊστικών κορών της Αμφίπολης αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτού του τρόπου χρήσης της φέρουσας μορφής. Εδώ η σύμφυση των μορφών με φέροντα αρχιτεκτονικά στοιχεία και η μερική αποφόρτισή τους από τη στήριξη των υπερκείμενων φορτίων έδωσε την ευκαιρία στους καλλιτέχνες να δημιουργήσουν

⁴²³ Istanbul Arkeoloji Müzesi 5046. Βλ. Firatli 1964, 55 (αρ. 34, πίν. 11), Pfuhl-Möbius 1979, 490 (αρ. 2038, πίν. 296).

⁴²⁴ Fabricius 1999, 85-86.

⁴²⁵ Αξίζει εδώ να μνημονευθεί μια στήλη με ναϊσκόμορφη πλαισίωση από την Αλεξάνδρεια, στο άνω μέρος της πλευρικής παραστάδας της οποίας προβάλλει πεπλοφόρος καρυάτιδα που στηρίζει με το ανασηκωμένο αριστερό χέρι την υπερκείμενη αετωματική απόληξη. Στην κύρια παράσταση της ασβεστολιθικής στήλης εικονίζεται γενειοφόρος ανδρική μορφή (δεν είναι σαφές αν πρόκειται για θεό ή θνητό). Για τούτο το αποσπασματικό έργο έχει πιθανολογηθεί ο συσχετισμός με καλυπτήρια πλάκα λαξευτής στο βράχο «θήκης» (Ioculus), γεγονός που αποκαλύπτει πως φέρουσες κόρες χρησιμοποιήθηκαν σε ανάγλυφα ταφικού χαρακτήρα και στην Αίγυπτο. Για τη στήλη της συλλογής Omar Toussoun (αρ. ευρ. 18489), ένα έργο των ρωμαϊκών χρόνων, βλ. Breccia 1926, 62 (αρ. 25, πίν. 30.5), Savvopoulos-Bianchi-Hussein 2013, 52-53 (αρ. 7).

μορφές λιγότερο μετωπικές και στιβαρές, καθώς δεν λειτουργούσαν πια τούτες ως ελεύθερα αρχιτεκτονικά στηρίγματα αλλά περισσότερο ως διακοσμητικά στοιχεία. Δεδομένου ότι αυτή η τάση θα διευρυνθεί κατά τη μέση αυτοκρατορική εποχή, αξίζει να μνημονεύσουμε ένα πρωιμότερο έργο που φαίνεται πως προοικονομεί τις εξελίξεις στη διακόσμηση αρχιτεκτονικών στηριγμάτων. Πρόκειται για το γλυπτό με αριθμό ευρετηρίου 2463 του Μουσείου Σχηματαρίου (αρ. 12, εικ. 209-214), μια αρχαϊζουσα κόρη σύμφυτη με πεσσόμορφο στήριγμα, το οικοδόμημα προέλευσης της οποίας παραμένει άγνωστο.

Ο Καρούζος, ο οποίος δημοσίευσε τούτο το γλυπτό αναφέρει πως «(τὸ ἀνάγλυφον) ἦτο ἐντετειχισμένον εἰς πύργον εὐρισκόμενον περὶ τὰ 10' δυτικῶς τοῦ χωρίου Σχηματαρίου τῆς Βοιωτίας, ὄρατὸν δὲ καὶ ἀπὸ τοῦ σιδηροδρόμου ἀριστερὰ ὡς πρὸς τὸν ἀνερχόμενον. Ἀπειληθείσης κλοπῆς αὐτοῦ ὑπὸ ἀρχαιοκαπήλων ἀπετειχίσθη ὑπ' ἐμοῦ καὶ μετεφέρθη εἰς ἀρχαιολογικὴν συλλογὴν τοῦ εἰρημένου χωρίου (Τανάγρας)».⁴²⁶ Η κόρη είναι σύμφυτη με πεσσό, «κουφωμένο» κατά το μεγαλύτερο μέρος στην οπίσθια ὄψη, όπου έχει απολαξευτεί σκαφοειδῆς ἀύλακα. Η τελευταία προβάλλει ἐπάνω ἀπὸ το συμπαγές κατώτερο μέρος του πεσσού, το οποίο σώζει τετράγωνο τόρμο. Ο παραπάνω μελετητὴς παρατήρησε ορθῶς πως συμπαγές θα ἦταν και το ἀνώτερο μέρος της οπίσθιας ὄψης του πεσσού, το οποίο προφανῶς θα ἔφερε ἐξίσου τόρμο γόμφωσης με κάθετη επιφάνεια. Ακολουθῶς, πιθανολόγησε πως ο ἀνάγλυφος πεσσός κοσμοῦσε «*παραστάδα πύλης μεθ' ἧς στερεῶς συνεδέετο διὰ τῆς ἀμοιβαίας εἰσδύσεως (ἢ παραστάς εἰσεχώρει εἰς τὰς ἀύλακωτὰς κοιλότητας τῆς πλακὸς τοῦ ἀναγλύφου, ἢ τελευταία αὕτη πάλιν εἰς τὴν παραστάδα διὰ τῶν συμπαγῶν της τμημάτων καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς συνδέσεων)*».⁴²⁷ Τελικῶς, ἐκτίμησε πως οι μικρές σχετικά διαστάσεις της ἀνάγλυφης μορφῆς (υπολειπόταν κατὰ τι του φυσικοῦ μεγέθους) καθιστᾶ πιθανό το ἐνδεχόμενο προέλευσής της ἀπὸ τὴν εἰσοδο ἐνός ταφικοῦ μνημείου, όπου θα δορυφοροῦσε τούτη ἀπὸ κοινού με μία ἄλλη κόρη με ἀντιθετικὴ κινησιολογία το θυραῖο ἀνοιγμα. Οι παρατηρήσεις του Καρούζου εἶναι εὐλογες, ἀν καὶ κάθε πιθανολόγηση συσχετισμοῦ του ἀνάγλυφου πεσσού με συγκεκριμένο τύπο οικοδομήματος καθίσταται παρακινδυνευμένη ἀπὸ τὴ στιγμή που ἀπουσιάζουν ἐνδείξεις για το ἀρχιτεκτονικό περιβάλλον ἐνταξίς του. Ἐπίσης, πρέπει να ἐπισημανθῆ το ἐνδεχόμενο να μὴν εἰσερχόταν στην ἀύλακα κάποιο προέχον στοιχεῖο της παραστάδος (ἢ ἄλλης κάθετης επιφάνειας), με τὴν οποία ἐφαπτόταν και συνδεόταν μέσω γόμφων ο πεσσός, ἀλλὰ τούτη η διαμόρφωση να οφείλεται σε προσπάθεια ἐλάττωσης του βάρους του ἀνάγλυφου στηρίγματος. Σε μια τέτοια περίπτωση, δὲν μπορεῖ να ἀποκλειστῆ ἡ πιθανότητα προέλευσης του τελευταίου ἀπὸ το ἀνώτερο μέρος μιας πρόσοψης. Για συναφεῖς σκοπούς στις ἐπιπεδοποιημένες οπίσθιας ὄψεις των ἀρχαϊστικῶν Μουσῶν του θεάτρου της Ἀφροδισιάδος, που υπερέβαιναν το φυσικό μέγεθος, εἶχαν ἀπολαξευτεί κάθετες πλατιές ἀύλακες.⁴²⁸ Καθίσταται προφανές πως ἡ διαμόρφωση της ἀύλακας στο οπίσθιο μέρος του ἀβαθοῦς πεσσού ἀποδυναμώνει τὴ δυνατότητά του να ἀνταποκριθῆ ἐπαρκῶς ὡς

⁴²⁶ Καρούζος 1926, 91, του ἴδιου 1939, 3.

⁴²⁷ Καρούζος 1926, 96, του ἴδιου 1939, 8.

⁴²⁸ Βλ. Erim 1970, 57 (εικ. 15-16), Mellink 1971, 177-178 (πίν. 43.27), Erim-Smith 1991, 71-72 (αρ. 2-3, εικ. 4-5), Brahm 1994, 367-368 (αρ. 96), Theodorescu 2017, 142-143 (πίν. 58, 59α-β, εικ. 65).

δομικό στήριγμα, συνεπώς πρέπει τούτος να θεωρηθεί περισσότερο ως υπόλειμμα επικάλυψης και εξωραϊσμού μιας κάθετης επιφάνειας παρά ως αυτόνομο φέρον στοιχείο.

Δεδομένης της κατάστασης στην οποία σώζεται το γλυπτό, ιδίως κατά το ανώτερο τμήμα του, καθίσταται δυσχερής η διατύπωση συλλογισμών για την ενδεχόμενη απομίμηση φέρουσας λειτουργίας εκ μέρους του. Η στάση των χεριών παρουσιάζει επιμέρους συνάψεις με τη στάση καρυάτιδας, αν και η κάμψη του κορμού απάδει από τα χαρακτηριστικά αυτού του τύπου φέρουσας μορφής, είναι δε τόσο έντονη ώστε φαίνεται πως αναφέρεται σε ρυθμική χορευτική κίνηση και όχι σε απομίμηση δομικής λειτουργίας. Το αριστερό ανερχόμενο χέρι πιθανότατα ανέσυρε το ιμάτιο, δεν αποκλείεται εντούτοις να στρεφόταν παράλληλα προς το κάλυμμα κεφαλής που ενδεχομένως έφερε η μορφή. Ωστόσο, η έκκεντρη διάταξη του λαιμού υπονομεύει το ενδεχόμενο απομίμησης φέρουσας λειτουργίας δεδομένου ότι μια τέτοια στάση θα προϋπέθετε την ορθή στάση του αυχένος (ακόμη κι αν αυτός δεν εικονιζόταν κατ' ενόπιον). Τούτων δοθέντων, φαίνεται πιθανότερο να μην απομιμούταν φέρουσα λειτουργία η έξεργη μορφή του πεσσού στο Σχηματάρι αλλά να υιοθετούσε μια πιο ελεύθερη στάση που θύμιζε χορευτική κίνηση.

Ο Καρούζος χρονολόγησε το γλυπτό στην ελληνιστική εποχή, παρατηρώντας πως «ή τεχνοτροπία του ἀναγλύφου του Σκιματαρίου είναι ἀρχαϊζουσα», άποψη που ενστερνίστηκε η Brahms.⁴²⁹ Πράγματι, ο τρόπος που αναδεικνύει ο πέπλος τους εσωτερικούς όγκους, η ανεπαίσθητη χρήση τρυπανιού, η διαμόρφωση της αξονικής πτυχής και η εύκαμπτη κινησιολογία του κορμού απηχούν τάσεις του ροδιακού αρχαϊσμού του 2^{ου} π.Χ. αιώνας, συναντώμενες σε έργα όπως το αγαλμάτιο αρχαϊστικής κόρης Γ229 (Π.Β.Ε. 924) του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου.⁴³⁰ Διαδεδομένη σε ελληνιστικά έργα είναι και η διαμόρφωση κροσσωτής απόληξης στο ιμάτιο, ένα στοιχείο εκλέπτυνσης συναντώμενο συχνά σε γυναικεία εικονιστικά αγάλματα.⁴³¹ Το κροσσωτό ιμάτιο σχετίζεται και με την εικονογραφία της Ίσιδος και εκείνη των ιερειών της,⁴³² μολονότι πρέπει να επισημανθεί πως αν δεν συνοδεύεται από κόμβο ή αν απουσιάζει κάποιο άλλο σύμβολο της θεάς καθίσταται αμφίβολη η απόδοση ιερουργικής ή λατρευτικής σημασίας στο ένδυμα. Το γλυπτό του Σχηματαρίου ενσωματώνει και κλασικίζουσες επιρροές, πρόδηλες στην υφή του λεπτοϋφασμένου ενδύματος και στον τρόπο με τον οποίο «επικρέμεται» η λαιμόκοψη του, χάρη στην έγερση του αριστερού χεριού. Από τούτη τη διαμόρφωση δεν λείπει ο αισθησιασμός, ο οποίος αναδεικνύεται κατά παρεμφερή τρόπο σε ελληνιστικά έργα, όπως σε ένα ροδιακό κορμό κόρης στο Βρετανικό Μουσείο,⁴³³ μολονότι απηχεί πρωτίστως δημιουργίες που προανήγγειλαν ή εντάσσονταν στον προγενέστερο πλούσιο ρυθμό, όπως οι μορφές Κ και Μ του ανατολικού αετώματος του

⁴²⁹ Καρούζος 1926, 97, του ίδιου 1939, 9, Brahms 1994, 221.

⁴³⁰ Βλ. Zagdoun 1989, 180-191, 181, 248 (αρ. 363, πίν. 55.199), Brahms 1994, 201, 328 (αρ. 47, εικ. 59), Μαχαίρα 2011, 70 (αρ. 36, πίν. 47-48).

⁴³¹ Πρβλ. ενδεικτικά Linfert 1976, 41, 120, 150 (εικ. 59, 289, 371).

⁴³² Πρβλ. Walters 1988, 5-11.

⁴³³ British Museum 1868,0620.7. Βλ. Smith 1901, 207 (αρ. 2080), Linfert 1976, 92 (εικ. 202).

Παρθενώνας,⁴³⁴ η «σανδαλιζομένη» Νίκη του θωρακίου της Αθηνάς Νίκης⁴³⁵ και η φερόμενη κόρη στο σύμπλεγμα εφεδρισμού από την αθηναϊκή Αγορά.⁴³⁶ Ο εκλεκτικός χαρακτήρας της κόρης του Σχηματαρίου, όπως και η επεξεργασία της «φρουστής» της πτυχολογίας καθιστούν πιθανότερη τη χρονολόγησή της στην υστεροελληνιστική εποχή (γύρω στο πρώτο ήμισυ 1^{ου} αιώνα π.Χ.), με το ρηχό ανάγλυφο της πτυχολογίας της να παρουσιάζει συνάφειες με εκείνο της Αθηνάς του Μουσείου Barracco⁴³⁷ και μιας Μαινάδας από την Κω στο Βρετανικό Μουσείο,⁴³⁸ αμφότερα έργα αρχαϊστικά που χρονολογούνται συνήθως στον 3^ο π.Χ. αιώνα αλλά πιθανότερο φαντάζει το ενδεχόμενο να είναι υστεροελληνιστικά.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, καθίσταται ανέφικτη η στοιχειοθέτηση της προέλευσης του εξεταζόμενου πεσσοῦ από συγκεκριμένο τύπο οικοδομήματος (δημόσιο κτήριο, ιδιωτική οικία ή ταφικό μνημείο), αν και φαντάζει εύλογη -βάσει της διαμόρφωσης της οπίσθιας όψης και των διαστάσεων- η συσχέτισή του με κάποιο θυραίο ή τοξωτό άνοιγμα (όπου θα προέβαλλε στην απόληξη μιας παραστάδος). Η ανάγλυφη μορφή αποτελούσε προφανώς μέρος ενός ζεύγους με αντιθετική κινησιολογία, με την απαλλαγμένη από τις συμβάσεις της φέρουσας λειτουργίας στάση της να την καθιστά διακοσμητικό στοιχείο μη ψευδαισθητικώς απομιμούμενο τα χαρακτηριστικά ενός δομικού στήριγματος. Η έντονη σύσπαση του κορμού της έξεργης κόρης, μέσω της οποίας εδίδετο (σε συνδυασμό με την ανάσχυση του ιματίου από το ανασηκωμένο αριστερό χέρι) η αίσθηση της χορευτικής κίνησης, καθώς και η ενδυμασία της, δεν προσφέρουν ακλόνητα στοιχεία για την ταυτοποίηση των ιδιοτήτων της. Αναλόγως του αρχιτεκτονήματος στο οποίο εντασσόταν, λοιπόν, θα μπορούσε να αναφέρεται σε ιέρεια, χορεύτρια (συνδεόμενη πιθανώς με κάποιο λατρευτικό δρώμενο) ή σε κάποια μυθική μορφή, με την κίνησή της να προσδίδει νόημα και χάρη στη διακοσμητική λειτουργία της.

4.5. Οι κιστοφόροι των Μικρών Προπυλαίων της Ελευσίνας

Η πλέον γνωστή περίπτωση κόσμησης προπύλου με φέρουσες μορφές στην Αττική αφορά, αναμφισβήτητα, τις κιστοφόρους του εσωτερικού (νότιου) προστώου των Μικρών Προπυλαίων της Ελευσίνας. Βάσει της επιγραφής του ιωνικού επιστυλίου, που επιστέφει τα κορινθιακά κιονόκρανα του εξωτερικού (βόρειου)

⁴³⁴ British Museum 1816,0610.405 / 1816,0610.97. Βλ. Brommer 1979a, 48 (πίν. 140-141), Palagia 1993, 21-22 (εικ. 42-46).

⁴³⁵ Μουσείο Ακροπόλεως 973. Βλ. Carpenter 1929, 61 (πίν. 27), Μπούσκαρη 1998, 128-134 (πίν. 5-7, 79).

⁴³⁶ S 429. Βλ. Delivorrias 1974, 33-40 (πίν. 9-11).

⁴³⁷ Museo Barracco 78. Βλ. Helbig⁴ II, 1847 (Fuchs), Willers 1975, 61, Fullerton 1982, 157-158, Zagdoun 1989, 63-64, 249 (αρ. 387, πίν. 7.31). Οι περισσότεροι από τους παραπάνω μελετητές θεωρούν το έργο πρώιμο ελληνιστικό, με εξαίρεση τον Fullerton που εκτιμά πως είναι υστεροελληνιστικό.

⁴³⁸ British Museum 1868,0405.155. Βλ. Smith 1901, 207 (αρ. 2082), Merker 1970, 33, Linfert 1976, 95 (εικ. 222), Fullerton 1982, 216-217 (αρ. 3), του ίδιου 1990, 146 (αρ. 3, εικ. 57), Zagdoun 1989, 181, 240 (αρ. 241, πίν. 55.201), Kabus-Preibhofen 1989, 121-122, 269-270 (αρ. 70, πίν. 40.1-2), Brahms 1994, 356-357 (αρ. 84, εικ. 91). Πρώιμο ελληνιστικό θεωρεί το γλυπτό η Kabus-Preibhofen, πιθανότερη θεωρεί μια χρονολόγηση στο πρώτο ήμισυ του 2^{ου} π.Χ. αιώνα ο Linfert, ενώ οι Merker και Fullerton εκτιμούν πως πρόκειται για υστεροελληνιστικό έργο.

προπύλου, βεβαιώνεται η ανάθεση των Προπυλαίων από τον Appius Claudius Pulcher και η ολοκλήρωση της κατασκευής τους στο δεύτερο ήμισυ του 1^{ου} π.Χ. αιώνας.⁴³⁹ Οι κιστοφόροι, που στήριζαν σε ανοικτή στάση άτλαντα⁴⁴⁰ τη μαρμάρινη φατνωματική οροφή του νότιου προστώου, δεν ήταν ολόγλυφα έργα αλλά λειτουργούσαν περισσότερο ως ενσωματωμένα δομικά στοιχεία με διακοσμητικό ρόλο, μιας και τα νώτα τους εφάπτονταν στις απολήξεις παραστάδων που ξεκινούσαν από το θυραίο άνοιγμα.

Από τις δύο κιστοφόρους από πεντελικό μάρμαρο, που φυλάσσονται αντιστοίχως στα μουσεία Fitzwilliam και Ελευσίνας (**αρ. 13α-β, εικ. 215-229**), σώζονται τμήματα του κορμού (από το επίπεδο του διαφράγματος και άνω), της κεφαλής, της φερόμενης κίστης και των χεριών. Επίσης, στο Μουσείο Ελευσίνας φυλάσσεται απότμημα δεξιού βραχίονος με χειρίδα χιτώνος, που προέρχεται από την κιστοφόρο του Fitzwilliam, ενώ μη αποσαφηνισμένη παραμένει η συσχέτιση ενός θραύσματος πήχους με κάποια από τις δύο κόρες (**αρ. 13γ, εικ. 219, 226**). Επιμέρους στοιχεία της ενδυμασίας των κορών αποκαλύπτονται κυρίως στο γλυπτό του Fitzwilliam, παρά τα έντονα σημάδια διάβρωσης που καλύπτουν αρκετές επιφάνειές του, μιας και το αντίστοιχο της Ελευσίνας έχει υποστεί νεώτερες συμπληρώσεις που συσκοτίζουν την αντίληψή μας γι αυτή. Έφεραν τούτες, λοιπόν, εσωτερικώς πλούσια πτυχωμένο χειριδωτό χιτώνα, κομβιούμενο στο ύψος των ώμων, ο οποίος καλυπτόταν εξωτερικά από δίπλακα που συγκρατείτο στον έναν ώμο, με λοξή απόληξη ποικιλλούμενη από πολύπτυχη αναδίπλωση και ζώσιμο στο επίπεδο του επιγαστρίου. Συμπληρωματικές σχετικές πληροφορίες λαμβάνουμε από έξι μεταγενέστερα αγάλματα κορών, που προέρχονται από έπαυλη στο Monte Porzio (**εικ. 230-235**), η κατασκευή των οποίων βασίζεται εν πολλοίς στα ελευσινιακά πρότυπα.

Η κιστοφόρος του Fitzwilliam φέρει έντονα ίχνη διάβρωσης σε επιμέρους επιφάνειές της, συνεπεία κυρίως της μακρόχρονης έκθεσής της στα φυσικά φαινόμενα. Το γλυπτό ερμηνεύθηκε ως Δήμητρα από τον Wheeler,⁴⁴¹ ο οποίος επισκέφθηκε την Ελευσίνα το 1676, ενώ ο Chandler στα 1765 θεώρησε πιθανότερο το ενδεχόμενο τούτο να απεικονίζει την Περσεφόνη.⁴⁴² Αμφότεροι μνημόνευσαν τη φθορά των χαρακτηριστικών του προσώπου. Ακολούθως, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ο Clarke είδε το γλυπτό κείμενο στην άκρη μιας οδού, σε μικρή απόσταση από τον

⁴³⁹ ILLRP 401 (=CIL I2 775, ILS 4041). Ο Appius Claudius Pulcher υπήρξε ύπατος το 54 π.Χ. και ανακηρύχθηκε imperator λίγα χρόνια αργότερα, κατά τη διάρκεια της ανθυπατείας του στην Κιλικία (53-51 π.Χ.). Την πρόθεση του Pulcher να αφιερώσει πρόπυλο στο ελευσινιακό ιερό και την πρόοδο των οικοδομικών εργασιών μνημονεύουν δύο επιστολές του Κικέρωνος προς τον Αττικό (Epistulae ad Atticum, 6.1.26, 6.6.2), που χρονολογούνται στα 50 π.Χ. Πιθανολογείται πως η αφιέρωση του ελευσινιακού προπύλου σχετιζόταν με την καταστρεπτική πλημμύρα του Τίβερη που έπληξε τη Ρώμη και επέφερε σιτοδεία κατά το έτος 54 π.Χ., την περίοδο δηλαδή της υπατείας του Pulcher. Η οικοδόμηση του προπύλου ξεκίνησε γύρω στο 51 π.Χ., συνεχίστηκε δε και ολοκληρώθηκε κατόπιν του θανάτου του τελευταίου, το 48 π.Χ., χάρη στη συμβολή των δύο ανεψιών του. Δεν καθίσταται σαφής ο ακριβής χρόνος περάτωσης του οικοδομήματος, πιθανολογείται όμως πως οι εργασίες πρέπει να είχαν ολοκληρωθεί έως το 40 π.Χ. Βλ. σχετικά Lenormant 1862, 391-401 (αρ. 137), Κουρουγιώτης 1934, 35, Mylonas 1961, 156, Clinton 1997, 164-165, του ίδιου 2008, 298-299 (αρ. 290), Palagia 1997, 83, Palinkas 2008, 202-207, Klauser 2016, 152-155, του ίδιου 2018, 59-62.

⁴⁴⁰ Πρβλ. Schmidt-Colinet 1977, 32-35.

⁴⁴¹ Wheeler 1682, 428-429.

⁴⁴² Chandler 1817, 215-216.

οικισμό της εποχής. Παρατήρησε πως οι χωρικοί είχαν συγκεντρώσει γύρω του κοπριά, την οποία επρόκειτο να χρησιμοποιήσουν στους αγρούς τους, μιας και θεωρούσαν το αρχαίο άγαλμα καλότυχο για τη μελλοντική τους σοδειά. Για τούτο το λόγο η απομάκρυνση της κόρης από την Ελευσίνα δεν υπήρξε εύκολο εγχείρημα. Ο Clarke, εντούτοις, αξιοποιώντας τα οφέλη που προέκυψαν από τη δωροδοκία ενός Τούρκου αξιωματούχου και την προθυμία ενός εγχώριου ιερέα, κατόρθωσε να μεταφέρει το γλυπτό στο λιμάνι με στόχο τη μετακομιδή του στη Μεγάλη Βρετανία. Ωστόσο, το πλοίο που το μετέφερε ναυάγησε λίγο πριν προσεγγίσει τις ακτές της, με αποτέλεσμα η κόρη να ανασυρθεί από το βυθό δύο χρόνια αργότερα και να εκτεθεί ακολούθως στη βιβλιοθήκη του Cambridge.⁴⁴³ Η κιστοφόρος του Μουσείου Ελευσίνας δεν υπέστη ανάλογη έκθεση σε φυσικά φαινόμενα ή παραμονή σε θαλάσσιο βυθό, αν και η σημερινή μορφή της φέρει έντονο το σημάδι της αποκατάστασής της στις αρχές του προηγούμενου αιώνας. Μνημονεύοντας τούτη την επέμβαση ο Φίλιος αναφέρει στα 1906 πως κατόρθωσε «*διὰ πολλοῦ κόπου καὶ δαπάνης*» να στήσει το άγαλμα και να το συμπληρώσει «*ἐν μέρει διὰ γύψου*».⁴⁴⁴

Παρά την αρτιότητα κατασκευής και συναρμογής των επιμέρους αποτημάτων του γλυπτού, πρόβλημα παραμένει η απόδοση της ενδυμασίας, μιας και η πολύπτυχη αναδίπλωση του δίπλακος δεν συγκρατείται στο δεξιό ώμο, κατά το πρότυπο της κόρης του Cambridge, αλλά περνά πίσω από το γοργόνειο και καταλήγει στο αριστερό τμήμα του κορμού, δημιουργώντας την αίσθηση ενός διακοσμητικού «φαρμαλά» δίχως αρμονική σύνδεση με το υπόλοιπο ένδυμα. Ως εκ τούτου, η εν λόγω αποκατάσταση δεν κρίνεται ακριβής, καθίσταται δε σαφές πως η κιστοφόρος έφερε αρχικά δίπλακα με λοξή απόληξη που συγκρατείτο στο δεξιό ώμο, ενδυόμενη εσωτερικά χειριδωτό χιτώνα.⁴⁴⁵ Παρεμφερή φαίνεται πως ήσαν τα γοργόνεια των κιστοφόρων, χαρακτηριζόμενα από τους κοχλιωτούς βοστρύχους της κόμης και τα πεπλατυσμένα χαρακτηριστικά του προσώπου, αν και παράγοντες όπως η διάβρωση στην περίπτωση εκείνου στο Fitzwilliam και η εκτεταμένη συμπλήρωση της ελευσινιακής «Γοργούς» δεν αφήνουν περιθώρια για εμβριθέστερη σύγκριση μεταξύ τους. Ο Hörmann πιθανολόγησε τη μεσολάβηση εχίνου και άβακος για τη σύνδεση με τον υπερκείμενο ιωνικό θριγκό,⁴⁴⁶ αν και δεν αποκλείεται το ενδεχόμενο να «επικάθητο» το επιστύλιο απευθείας στην κίστη, υπόθεση μη αποκλειόμενη βάσει του μεγέθους του γόμφου που χρησιμοποιήθηκε για τη συναρμογή και της απουσίας ενδείξεων για την ενσωμάτωση υπερκείμενων (της κίστης) στοιχείων στην παραστάδα. Σε κάθε περίπτωση, η κόσμηση του εχίνου με ιωνικά ωά, την οποία θεώρησε πιθανή ο Hörmann, φαντάζει εικονογραφικά παράταιρη.⁴⁴⁷

Οι κιστοφόροι στην Ελευσίνα και το Cambridge έχουν παραπλήσιες αλλά όχι ακριβώς όμοιες διαστάσεις.⁴⁴⁸ Πιο συγκεκριμένα, το σωζόμενο ύψος της πρώτης

⁴⁴³ Clarke 1803, 20-25, του ίδιου 1809, 32-37.

⁴⁴⁴ Φίλιος 1906, 122-123.

⁴⁴⁵ Palagia 1997, 85-87. Πρβλ. Ridgway 2002, 6.

⁴⁴⁶ Hörmann 1932, 68 (πίν. 36).

⁴⁴⁷ Στον κατάλογο των Budde-Nicholls (1964, 47) πιθανολογείται -πειστικότερα- πως ο εχίνος θα απομμούταν το σχήμα του ανώτερου μέρους της κίστης.

⁴⁴⁸ Hörmann 1932, πίν. 15. Πρβλ. Palinkas 2008, 176.

ανέρχεται στα 1,995 m, η διάμετρος στο επίπεδο του ζωσίματος ορίζεται στα 0,72 m και η αντίστοιχη της κίστης στα 0,56 m. Η κιστοφόρος του Fitzwilliam φθάνει τα 2,09 m, διαθέτοντας διάμετρο ζωσίματος 0,62 m και κίστης 0,634 m. Δεν αποκλείεται οι παραπάνω αποκλίσεις να οφείλονται εν μέρει στην εκτεταμένη επέμβαση που δέχθηκε η κιστοφόρος της Ελευσίνας στα πλαίσια της αποκατάστασής της. Το ύψος της κίστης ανέρχεται (στο επίπεδο της οπίσθιας επιφάνειας της κιστοφόρου του Fitzwilliam) στα 0,705 m, η δε απόσταση της κατώτερης επιφάνειάς της από το πέρας του προσώπου στα 0,50 m περίπου. Ο Hörmann αποκατέστησε το συνολικό ύψος των κορών στα 3,80 m, ενώ ο Libertini το είχε νωρίτερα προσδιορίσει στα 3,70 m.⁴⁴⁹ Οι κιστοφόροι έβαιναν επί ποδίου (ύψους 0,55 m), το οποίο συνίστατο σε πυρήνα ασβεστολιθικών λιθοπλίνθων περιβεβλημένο με ορθοστάτες ανομοιογενούς μήκους από υμήττιο μαρμάρo. Δεν σώζονται ενδειξεις για την αποκατάσταση του βάθρου τους ή για την πλίνθο επάνω στην οποία πατούσαν. Αποκλίσεις ικανές να στοιχειοθετήσουν τη μη απόδοση των γλυπτών στον ίδιο καλλιτέχνη ανιχνεύονται στην εκτέλεση επιμέρους στοιχείων, όπως των ροδάκων της κίστης, του υποθέματος, της κομβίωσης του χιτώνος, της πτυχολογίας των χειρίδων και του γοργονείου.

Ο Libertini στα 1916 είχε θεωρήσει πως τα Μικρά Προπύλαια είχαν δύο αρχιτεκτονικές φάσεις, με τη δεύτερη να περιορίζεται στην προσθήκη πλευρικών θυρωμάτων.⁴⁵⁰ Αντίθετα ο Hörmann υποστήριξε την ύπαρξη τριών φάσεων (εικ. 227-229).⁴⁵¹ Σύμφωνα με την άποψή του, αρχικώς κατασκευάστηκε ένα αβαθές νότιο πρόπυλο, με τις κιστοφόρους να επαφίενται του εγκάρσιου θυραίου τοίχου, ευρισκόμενες σε μεγαλύτερη απόσταση μεταξύ τους εν σχέσει με τις επιγενόμενες διαμορφώσεις. Κατά τη δεύτερη φάση, οι κιστοφόροι απομακρύνθηκαν απ' το θυραίο τοίχο, τα δε νότια τους εφάπτονταν πλέον σε παραστάδες που ξεκινούσαν εκατέρωθεν του θυρώματος, ενώ ροοκρήνες τοποθετήθηκαν στις πλευρικές κόγχες του οικοδομήματος. Αποτέλεσμα τούτης της επέμβασης ήταν η διαμόρφωση ενός βαθύτερου προπύλου στεγασμένου με φατνωματική οροφή. Τέλος, κατά την τρίτη φάση, οι κρήνες καταργήθηκαν και στη θέση τους ανοίχθηκαν θύρες εισόδου. Οι θεωρήσεις του Hörmann δέχτηκαν την ήπια κριτική του Zschiezschmann,⁴⁵² που πιθανολόγησε πως οι ακριανές παραστάδες του βόρειου και του νότιου προπύλου ανήκαν στον αρχικό σχεδιασμό, και τη σφοδρότερη του von Gerkan,⁴⁵³ ο οποίος απέρριψε το συσχετισμό των κιστοφόρων με το οικοδόμημα, τουλάχιστον κατά την πρώτη οικοδομική φάση. Ο Dinsmoor θεώρησε την αποκατάσταση της -κατά Hörmann- αρχικής φάσης αδιανόητη και ουσιαστικά ανύπαρκτη, θεωρώντας πως αισθητικοί λόγοι επιβάλλουν την ένταξη του βαθύτερου νότιου προστώου στην αρχική φάση κατασκευής, με τη διαφοροποίηση ότι εκτίμησε ως πιθανότερο το ενδεχόμενο να έφεραν οι κιστοφόροι θριγκό και αέτωμα, πιθανώς ως ελεύθερα στηρίγματα, κατά μίμηση της διάρθρωσης του δικιόνιου προστώου της βόρειας

⁴⁴⁹ Hörmann 1932, 72-73, Libertini 1916, 210.

⁴⁵⁰ Libertini 1916, 201-217.

⁴⁵¹ Hörmann 1932, 78-115.

⁴⁵² Zschiezschmann 1933, 336.

⁴⁵³ von Gerkan 1934, 10-14.

πρόσοψης.⁴⁵⁴ Από τις πρόσφατες αναφορές στο ζήτημα, ο Ζιρώ υιοθετεί εν πολλοίς τις εκτιμήσεις του Hörmann,⁴⁵⁵ ενώ οι Τραυλός⁴⁵⁶ και Palinkas⁴⁵⁷ δέχονται τον ενιαίο αρχικό σχεδιασμό του οικοδομήματος και τη διατήρησή του ως την ήπια επέμβαση που επέφερε η διάνοιξη των πλευρικών θυρωμάτων, επαληθεύοντας και συμπληρώνοντας τις εκτιμήσεις του Libertini. Η τελευταία άποψη φαίνεται πειστικότερη, δεδομένων των πληροφοριών που προκύπτουν από το ίδιο το οικοδόμημα.

Ξεκινώντας αντίστροφα εν σχέσει με τη χρονολογική ακολουθία των επεμβάσεων, επισημαίνεται πως η χρήση πεντελικού μαρμάρου στα κατώφλια των πλευρικών θυρωμάτων, εν αντιθέσει με το υμῆτιο που χρησιμοποιείται στο κεντρικό κατώφλι και το δάπεδο της λοιπής κατασκευής, αποτελεί ισχυρή ένδειξη μεταγενέστερης επέμβασης στο μνημείο, πιθανότατα σύγχρονης με τη δημιουργία των Μεγάλων Προπυλαίων κατά τον 2^ο μ.Χ. αιώνα.⁴⁵⁸ Κατασκευαστικές λεπτομέρειες, όπως το γεγονός πως τα νέα κατώφλια υπέρκεινται αρκετά εκατοστά του επιπέδου του αρχικού δαπέδου ή ότι για την τοποθέτηση των δίφυλλων θυρών τους επεβλήθη η μερική απολάξευση του βόρειου πέρατος των ακριανών παραστάδων, τεκμηριώνουν τον παραπάνω συλλογισμό. Ως προς το ζήτημα της επέκτασης του εσωτερικού προπύλου προς νότο, επέμβαση που διαχώριζε την πρώτη από τη δεύτερη φάση του οικοδομήματος κατά τον Hörmann, είναι δυνατό να παρατηρηθούν τα κάτωθι. Μια τέτοια επέκταση δεν τεκμηριώνεται στο δάπεδο της κατασκευής, μιας και το υλικό, οι διαστάσεις, η διευθέτηση και η κατεργασία των μαρμάρινων πλακών που το συνιστούν δεν διαφοροποιούνται από ό,τι ισχύει στο δάπεδο του βόρειου προπύλου, γεγονός που οδηγεί στην αποδοχή της ενιαίας κατασκευής των δαπέδων κατά την αρχική φάση οικοδόμησης. Αποκλίσεις ικανές να τεκμηριώσουν διαφορετικές οικοδομικές φάσεις δεν παρατηρούνται ούτε στην κατασκευή και διάρθρωση των εσωτερικών παραστάδων του προπύλου, συνεπώς δύσκολα στοιχειοθετείται η πιθανολογούμενη επέκτασή τους προς νότο. Αυτές οι παρατηρήσεις, συνεπικουρούμενες από την προβληματική αρχική διάταξη των κιστοφόρων στο οικοδόμημα και τη δυσλειτουργική μεταφορά και επαναδιευθέτησή τους εν σχέσει με τις «επιγενόμενες» κεντρικές παραστάδες, οδηγούν στην απόρριψη της -κατά Hörmann- πρώτης φάσης των Μικρών Προπυλαίων και στην αποδοχή ενός

⁴⁵⁴ Dinsmoor 1950, 286-287 σημ. 4. Πρβλ. Miles 2012, 145 σημ. 30.

⁴⁵⁵ Ζιρώ 1991, 107-114.

⁴⁵⁶ Travlos 1988, 96-97.

⁴⁵⁷ Palinkas 2008, 166-167.

⁴⁵⁸ Η Palinkas (2008, 210) πιθανολόγησε πως οι πλευρικές θύρες διευκόλυναν την είσοδο στο ιερό κατά τις ημέρες μη τέλεσης λατρείας. Νωρίτερα ο Ζιρώ (1991, 114), εντούτοις, είχε υποστηρίξει πως η δημιουργία τους όφειλε μέρος της έμπνευσής της στην κατασκευή των Μεγάλων Προπυλαίων, τα οποία -κατά μίμηση του μνησίκλειου προτύπου- έφεραν πέντε θύρες, ενώ εξυπηρετούσε και τον αυξανόμενο αριθμό προσερχομένων μυστών κατά τη μέση αυτοκρατορική εποχή. Δεδομένης της αίγλης και της αυτοκρατορικής εύνοιας που απήλαυσε το ιερό την εν λόγω περίοδο αλλά και του φόρτου εργασιών και του κόστους που επέβαλλε η διάνοιξη των πλευρικών θυρών, δεν καθίσταται δυνατό να γίνει δεκτός ο περιορισμός της χρήσης τους μόνο στο επίπεδο των βοηθητικών προσβάσεων.

ενιαίου αρχικού σχεδιασμού του οικοδομήματος που περιελάμβανε την υποτιθέμενη προέκταση προς νότο.⁴⁵⁹

Η κατάδειξη των δύο οικοδομικών φάσεων του μνημείου είναι κρίσιμη, μεταξύ άλλων, και για τη χρονολογική αποτίμηση των κιστοφόρων, μιας και συμβάλλει στην τεκμηρίωση της κατασκευής τους στον 1^ο π.Χ. αιώνα.⁴⁶⁰ Μερίδα ερευνητών, από τον von Gerkan⁴⁶¹ και τον Schmidt-Colinet⁴⁶² έως πρόσφατα τη Στεφανίδου-Τιβεριού,⁴⁶³ έχει αμφισβητήσει τούτη τη χρονολογηση θεωρώντας τα εξεταζόμενα γλυπτά έργα του 2^{ου} μ.Χ. αιώνας. Κύριο επιχειρήμα αυτής της θεώρησης είναι η χρήση τρυπανιού για τη διαμόρφωση της πτυχολογίας και της κόμης των κιστοφόρων, τεχνική παρατήρηση που οδήγησε τον Schmidt-Colinet στην ερμηνεία των εκλεκτικιστικών χαρακτηριστικών τους ως αποτέλεσμα αντιγραφής του σχεδίου τους από ανάλογες μορφές που κοσμούσαν το πρόπυλο της -κατά Hörmann- πρώτης οικοδομικής φάσης. Ασφαλώς, η ενδεχόμενη χρονολόγηση των γλυπτών στον 2^ο μ.Χ. αιώνα θα σήμαινε μια ευρύτερη επέμβαση και μετασκευή του κτηρίου κατά την αντωνίνεια περίοδο, η οποία όμως δεν τεκμηριώνεται βάσει των όσων έχουν ειπωθεί ήδη. Προσφάτως ο Klauser διέκρινε στη φυσιογνωμία των κιστοφόρων στοιχεία υστεροελληνιστικά (αποστρογγυλεμένα χαρακτηριστικά προσώπου, εκφραστικά χείλη) και αδριάνεια-αντωνίνεια (χρήση τρυπανιού για τη διάκριση των βοστρύχων), θεωρώντας πως κατά την πρώτη οικοδομική φάση η κόμη των γλυπτών ήταν αδρότερα αποδοσμένη και αργότερα τούτη επαναλαξεύτηκε.⁴⁶⁴ Επίσης, αν και αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο να έχουν υποστεί επανεπεξεργασία και άλλα τμήματα των γλυπτών, δεν εντοπίζει ίχνη της στα σωζόμενα μέρη τους. Οι εκτιμήσεις του Klauser, όπως και οι προταθείσες από αυτόν συσχετίσεις των εξεταζόμενων έργων με αντωνίνεια έργα, δεν είναι πειστικές. Η κόμη των κιστοφόρων δεν παρουσιάζει ανομοιογένεια ή ασυμμετρίες ως προς το αναγλυφικό βάθος, σε τέτοιο βαθμό που να δικαιολογούν την πιθανολογούμενη μεταγενέστερη επέμβαση, ούτε έχει άμεση συνάφεια με την συχνά άκαμπτη, με βαθιές αύλακες διαχωρισμένη και σε συσσωματώσεις βοστρύχων διαρθρωμένη κόμη έργων του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα, η δε

⁴⁵⁹ Προβληματισμός επικρατεί σχετικά με την ύπαρξη κρηνών εκατέρωθεν των εσωτερικών παραστάδων, μιας και δεν έχει τεκμηριωθεί η ύπαρξη αγωγών που μετέφεραν το νερό στις δεξαμενές του εγκάρσιου τοίχου, ούτε έχουν εντοπιστεί ίχνη υδραυλικού κονιάματος, ενώ η επιφανειακή διάβρωση στο επίπεδο του δαπέδου δεν δικαιολογεί τη μακροχρόνια ροή ύδατος. Εντούτοις, τέσσερις αβαθείς δεξαμενές με σπές απορροής στις απολήξεις του δαπέδου του νότιου προπύλου, αποκαλύπτουν ίσως ύπαρξη καθαρτήριων τελετών πριν από την είσοδο στο ιερό, ακόμη κι αν η λειτουργία τους αποσυσχετιστεί από τις κρήνες που αποκατέστησε ο Hörmann. Προφανώς αυτές ανήκουν στην πρώτη οικοδομική φάση των Προπυλαίων, μιας και ελάχιστα θα εξυπηρετούσε η κατασκευή τους παραλλήλως με τη διάνοιξη των πλευρικών θυρών. Η ενδεχόμενη απόρριψη της ύπαρξης ροοκρηνών εκατέρωθεν των κεντρικών παραστάδων, οδηγεί στην εύλογη υπόθεση πως στη θέση τους διαμορφώνονταν κόγχες προς έκθεση αναθημάτων και επιγραφών ή προς εγκατάσταση περιρραντηρίων. Για το ζήτημα πρβλ. Hörmann 1932, 103-110, Palinkas 2008, 181-183.

⁴⁶⁰ Για ανάλογη χρονολόγηση των κιστοφόρων, βασισμένη σε στυλιστικά κριτήρια, βλ. κυρίως Schaller-Harl 1973, 154, Schmidt 1982, 100-101 σημ. 590, Palagia 1997, 89 σημ. 52, Karanastasi 2014, 185-186 σημ. 722.

⁴⁶¹ von Gerkan 1934, 10-14.

⁴⁶² Schmidt-Colinet 1977, 33 σημ. 146, 229.

⁴⁶³ Stefanidou-Tiveriou 2007, 503.

⁴⁶⁴ Klauser 2018, 55-57. Ωστόσο, σε παλαιότερο άρθρο του (Klauser 2016, 146-150) ο ίδιος μελετητής είχε θεωρήσει τις κιστοφόρους έργα της ύστερης ρεπουμπλικανικής εποχής.

απουσία επανεπεξεργασίας σε άλλα (σωζόμενα) μέρη των γλυπτών καθιστά ισχνή την πιθανότητα επέμβασης στις κεφαλές, ιδίως από τη στιγμή που δεν συνέτρεχαν λόγοι αυξημένης θεασιμότητάς τους. Αντίθετα, η διαμόρφωση των εύσαρκων παρειών και χειλέων, η διάρθρωση και διάταξη της κόμης και των αυλακώσεων που την ορίζουν, η απουσία πλαστικής έξαρσης επιμέρους χαρακτηριστικών του προσώπου και δήλωσης των ζυγωματικών οστών οδηγούν στο συσχετισμό των ελευσινιακών κιστοφόρων με κλασικιστικά έργα των μέσων του 1^{ου} π.Χ. αιώνας, όπως η κολοσσική Μούσα από το θέατρο του Πομπήιου στη Ρώμη.⁴⁶⁵ Το συγκεκριμένο γλυπτό, κατασκευασμένο από πεντελικό μάρμαρο, φέρει χαρακτηριστικά παρεμφερή προς τα εξεταζόμενα έργα, όπως το ωοειδές πρόσωπο με τις πλατιές παρειές, τη δήλωση κανθού στις εσωτερικές γωνίες των οφθαλμών, το προτεταμένο άνω χείλος του στόματος, τη μικρή πλαστική έξαρση των οφρυακών τόξων και τις αυλακώσεις που διαμορφώνουν πλαστικά τη διάρθρωση της κόμης, η οποία επίσης συγκρατείται στο ύψος του αυχένα. Ωστόσο, συνάμα με τα κυρίαρχα κλασικιστικά τους χαρακτηριστικά οι ελευσινιακές κιστοφόροι ενσωματώνουν επιμέρους τεχνοτροπικά στοιχεία και άλλων περιόδων, με αποτέλεσμα να καθίστανται εκλεκτικιστικά έργα, ενδεικτικά των επικρατουσών τάσεων της υστεροελληνιστικής γλυπτικής. Ως προς το τελευταίο χαρακτηριστικό, μάλιστα, φαίνεται πως απηχούν το πνεύμα που καθόρισε εν γένει το σχεδιασμό και την κατασκευή των Μικρών Προπυλαίων, μιας και στο εν λόγω οικοδόμημα ενσωματώνονται, αναμειγνύονται και συνδυάζονται αρχιτεκτονικά στοιχεία διαφορετικών εποχών και τάσεων κατά τρόπο πρωτότυπο και δημιουργικό.

Ο εκλεκτικισμός των ελευσινιακών κορών καθίσταται σαφέστερος αν τούτες ιδωθούν συνολικότερα, αίτημα εφικτό χάρη σε επιμέρους πληροφορίες που παρέχουν τα αντίγραφα -ή ακριβέστερα μεταπλάσεις- του Monte Porzio (εικ. 230-235). Πρόκειται για έξι αγάλματα κορών, τεσσάρων στη Villa Albani⁴⁶⁶ και δύο στη Villa Torlonia (με απροσδιόριστο πλέον το χώρο φύλαξης του ενός),⁴⁶⁷ τα οποία προέρχονται από αρχαία ιδιωτική έπαυλη. Η Βολ υπέθεσε πως διατάσσονταν στο οικοδόμημα ομοίως προς τις κόρες του Ερεχθείου, με τα δύο γλυπτά που διαφοροποιούνταν από την ανοικτή στάση άτλαντος να δορυφορούν, σε αντιθετική διάταξη, το κεντρικό πέρασμα προς την είσοδο.⁴⁶⁸ Η ίδια μελετήτρια χρονολόγησε τα γλυπτά στον 1^ο μ.Χ. αιώνα, επισημαίνοντας τα αυστηρορυθμικά στοιχεία των

⁴⁶⁵ Louvre MA 411. Βλ. Coarelli 1971/72, 99-122 εικ. 7-9, Fuchs 1982, 69-80 πίν. 27.2, 28.2, Fuchs 1999, 62 πίν. 49.1-2. Για το συσχετισμό πρβλ. Sauron 2001, 277-278, Flashar 2007, 369 (εικ. 364 a-c), Karanastasi 2014, 185-186, La Rocca 2019, 602.

⁴⁶⁶ Villa Albani 16, 24, 91, 97. Βλ. κυρίως Helbig⁴ IV, 3217/3282 (von Steuben), Bol 1990b, 94-95 (αρ. 179, πίν. 50-53), 95-96 (αρ. 180, πίν. 54-57), 260 (αρ. 224, πίν. 180-183), 260-267 (αρ. 225, πίν. 184-187). Για το συσχετισμό πρβλ. Libertini 1916, 207-208, Hörmann 1932, 72-73, Schmidt-Colinet 1977, 34, 41-42, 230-231 (W 38 a-c), Schmidt 1982, 100-102, Palagia 1997, 85-87 (εικ. 5-6). Διαστάσεις: ύψος άνευ πλίνθου 2,10 m (Inv. 16), 2,12 m (Inv. 24), 2,08 m (Inv. 91), 2,11 m (Inv. 97).

⁴⁶⁷ Schreiber 1879, 66-67 (αρ. 390e-f), Schmidt-Colinet 1977, 34, 231 (W 38d), 41-42, 240 (W 69b), Gaspari 1980, αρ. 485 (πίν. 6c), Palagia 1997, 85-87.

⁴⁶⁸ Bol 1990b, 263. Η Schaller-Harl (1973, 154), συνεκτιμώντας το γεγονός πως στον ίδιο χώρο που βρέθηκαν οι κόρες του Monte Porzio εντοπίστηκε ένα άγαλμα Διονύσου Σαρδανάπαλου (Musei Vaticani 2363), πιθανολόγησε πως οι πρώτες στήριζαν κτηριακή κατασκευή που στέγαζε λατρευτικό άγαλμα του Διονύσου.

κεφαλών τους⁴⁶⁹ που δεν ακολουθούν τα ελευσινιακά πρότυπα, εν αντιθέσει με την πεποίθηση άλλων ερευνητών πως τούτα κατασκευάστηκαν στα μέσα του 2^{ου} μ.Χ. αιώνας.⁴⁷⁰ Τα χαρακτηριστικά της κιστοφόρου της Ελευσίνας αναπαράγει το γλυπτό Villa Albani 97, με τη διαφορά ότι η κόρη του Monte Porzio ανασηκώνει ελαφρώς με το αριστερό της χέρι το μάτιο, απομιμούμενη τη χαρακτηριστική χειρονομία που απαντά στον τύπο της καρυάτιδας.⁴⁷¹ Τα λοιπά αντίγραφα απηχούν εν πολλοίς την ένδυση και τη στάση της κόρης του Fitzwilliam, με εξαίρεση τη χαμένη κόρη της Villa Torlonia που κινησιολογικά συμπλήρωνε κατά τρόπο αντιθετικό τη στάση του γλυπτού Villa Albani 97.

Οι πληροφορίες που αντλούνται από τα εν λόγω γλυπτά πρέπει να αξιολογούνται με φειδώ, δεδομένου ότι ενσωματώνουν αποκλίσεις από τα πρωτότυπα και έχουν δεχθεί εκτενείς νεώτερες συμπληρώσεις, ενώ κανένα εξ αυτών δεν διατηρεί αυθεντικό τμήμα της φερόμενης κίστης. Χάρη σ' αυτά τεκμηριώνεται, ωστόσο, η ύπαρξη δίπλακος στις ελευσινιακές κιστοφόρους, δηλαδή ματίου που πορπώνεται στον έναν ώμο και απολήγει σε διπλή αναδίπλωση, συνδυάζοντας τρόπον τινά επιμέρους χαρακτηριστικά της διάταξης του αρχαϊκού λοξού ματίου και του κλασικού πέπλου. Πρόκειται για ένδυμα κατάλληλο για θρησκευτικές εκδηλώσεις και γαμήλιες τελετές, συναντάται δε στην εικονογραφία από την πρώιμη κλασική εποχή,⁴⁷² παραμένοντας δημοφιλές έως την ύστερη περίοδό της. Σπανιότερα περιλαμβάνει ζώσιμο, καθώς ισχύει για τις ελευσινιακές κόρες, όπως στην περίπτωση του αυστηρορυθμικού τύπου Κορίνθου-Mocenigo⁴⁷³ και πιθανώς της Νίννιον,⁴⁷⁴ στην παράσταση της κατώτερης ζώνης του ερυθρόμορφου αναθηματικού πίνακα που η ίδια αφιέρωσε στο ιερό της Ελευσίνας. Συνάφειες εμφανίζουν οι κιστοφόροι και με τον αγαματικό τύπο της Αθηνάς Hope-Farnese, κυρίως ως προς τη διαμόρφωση των χειρίδων του χιτώνος, τη διάρθρωση των αναδιπλώσεων του ματίου και το κλασικιστικό κεφάλι.⁴⁷⁵ Ωστόσο, αρχαΐζοντα χαρακτηριστικά αποτελούν τα ενώτια σε

⁴⁶⁹ Πρβλ. Zanker 1974, 84-86. Αξίζει να σημειωθεί πως μόνο στην περίπτωση του γλυπτού Villa Albani 97 και στο επίπεδο του κατώτερου αριστερού τμήματος του λαιμού, πιστοποιείται αρμογή της αρχαίας κεφαλής στο σώμα, μιας και στις λοιπές περιπτώσεις αυτή επιτυγχάνεται μέσω νεότερων προσθηκών.

⁴⁷⁰ Bol 1990b, 264-265, Schmidt-Colinet 1977, 34, Schmidt 1982, 102. Πρβλ. Flashar 2007, 369 (χρονολογεί τις κόρες στην εποχή του Κλαυδίου).

⁴⁷¹ Schmidt-Colinet 1977, 35-43, Schmidt 1982, 89-102. Η Ridgway (2002, 164) δεν απέκλεισε το ενδεχόμενο να διέθετε ανάλογη στάση μια από τις ελευσινιακές κιστοφόρους, θεώρηση μάλλον απίθανη αν αναλογισθεί κανείς τις ενδείξεις που προκύπτουν από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα.

⁴⁷² Μια από τις πρωιμότερες και πλέον ιδιότυπες μορφές δίπλακος συναντάται στην Αρτέμιδα από το Δήλιον (Πάρος A 1251), όπου ακολουθείται η πολύπτυχη διαμόρφωση του λοξού ιωνικού ματίου. Δεδομένου του γεγονότος ότι πρόκειται για λατρευτικό άγαλμα, καθίσταται πιθανό τα αρχαΐζοντα χαρακτηριστικά της μορφής να οφείλονται στο συντηρητισμό του γλύπτη ή του εγχώριου ιερατείου. Το αποσπασματικά σωζόμενο γλυπτό χρονολογείται την περίοδο της μετάβασης από την αρχαϊκή τεχνοτροπία στον αυστηρό ρυθμό (480-470 π.Χ.). Για το ζήτημα βλ. κυρίως Barlou 2014, 105-110, 170-171 (αρ. B8, πίν. 89c, 92-93, 94b). Πρβλ. Herdejürgen 1968, 68-69 (πίν. 10a, 11) για πρώιμα κλασικά γλυπτά με συναφή ένδυμασία. Δίπλακα φορεί και ο Απόλλων σε έργα της ίδιας εποχής, ιδίως όταν εικονίζεται ως κιθαρωδός (πρβλ. Pasquier-Martinez 2007, 54-57, για την ανάγλυφη απόδοση του θεού στη «δίοδο των Θεωρών»). Για αγάλματα με δίπλακα που χρονολογούνται στον 5^ο π.Χ. αιώνα βλ. Palagia 1989a, 323-331, Vlassopoulou 2003, 239-262.

⁴⁷³ Για τον τύπο βλ. κυρίως Landwehr 1985, 47-56 (πίν. 12-24), Ridgway 2002, 167-169.

⁴⁷⁴ EAM 11036. Βλ. κυρίως Mylonas 1961, 213-221 (εικ. 88), Clinton 1992, 67, 73-75 (Frontispiece).

⁴⁷⁵ Palagia 1997, 87-88. Για τον τύπο βλ. κυρίως Leventi 2003, 40-45 (πίν. 2-6).

σχήμα ρόδακα, θυμίζοντας τα αντίστοιχα της σύγχρονης περίπου αρχαϊστικής Αθηνάς του Ερκουλάνου που κοσμούνται με ομόκεντρους κύκλους,⁴⁷⁶ η λοξή αναδίπλωση του ματιού και η κλειστή στάση των κάτω άκρων. Εν κατακλείδι, οι ελευσινιακές κιστοφόροι συνιστούν αμάλαμα αναδρομικών χαρακτηριστικών, εμποτισμένο από το πνεύμα και τις αναλογίες της υστεροελληνιστικής πλαστικής, ενσωματώνοντας και διαδίδοντας εκλεκτικιστικά πρότυπα που οπωσδήποτε επηρέασαν αποφασιστικά - μεταξύ άλλων- τη διαμόρφωση επιγενόμενων φερουσών μορφών τόσο στον τύπο της ανοικτής στάσης άτλαντα⁴⁷⁷ όσο και στον αντίστοιχο της καρυάτιδας.⁴⁷⁸

Ο Σβορώνος⁴⁷⁹ είχε διατυπώσει την υπόθεση πως οι ελευσινιακές κιστοφόροι αποτελούσαν ιδεαλιστικά πορτραίτα των θυγατέρων του Pulcher. Το αίτημα του αναθέτη των Μικρών Προπυλαίων, βάσει της παραπάνω πιθανολόγησης, ετίθετο κατά μίμηση της έμπνευσης του Δαμοφώντος να αποδώσει χαρακτηριστικά των κορών του σε γλυπτές μορφές παρθένων που έφεραν καλάθους με άνθη στα κεφάλια τους και βρίσκονταν μπροστά από το λατρευτικό σύνταγμα του ναού των Δήμητρας και Κόρης στη Μεγαλόπολη.⁴⁸⁰ Ωστόσο τα εξεταζόμενα γλυπτά και ιδίως η κόρη της Ελευσίνας, στην οποία σώζονται επιμέρους στοιχεία της φυσιognωμίας, δεν φέρουν εξατομικευμένα χαρακτηριστικά ικανά να τεκμηριώσουν το συσχετισμό τους με εικονιστικά αγάλματα. Πιθανότερο είναι το ενδεχόμενο να απεικόνιζαν μέλη του ιερατικού προσωπικού, ιεροφάντιδες της Δήμητρας και της Κόρης, ήτοι ιέρειες επιφορτισμένες να φέρουν κίστες με ιερά αντικείμενα κατά τη μυστηριακή πομπή.⁴⁸¹ Μια τέτοια συσχέτιση ενισχύει και η ενδυμασία των μορφών, μιας και εξαρτήματα όπως οι ιμάντες απαντούν ήδη από τον 4ο π.Χ. αιώνα σε παραστάσεις κανηφόρων, νεαρών κοριτσιών δηλαδή που έφεραν κάνιστρα σε γαμήλιες τελετές και θρησκευτικές εκδηλώσεις.⁴⁸² Υπό τούτο το πρίσμα, οι ελευσινιακές κιστοφόροι θα

⁴⁷⁶ Fullerton 1989, 57-67, του ίδιου 1990, 46-49, 69, Mattusch 2005, 147-151 (εικ. 4.12 [NM 6007], 4.19 [S1064]). Για το αντίγραφο από την αθηναϊκή Ακρόπολη βλ. και Harrison 1965, 73-75 (αρ. 124), Μπρούσκαρη 1986, 77-83.

⁴⁷⁷ Schmidt-Colinet 1977, 32-35.

⁴⁷⁸ Schmidt-Colinet 1977, 35-43, Schmidt 1982, 89- 102.

⁴⁷⁹ Svoronos 1911, 151-210. Πρβλ. Budde-Nicholls 1964, 48.

⁴⁸⁰ Graeciae descriptio 8.31.1-6. Πρβλ. Pollitt 1990, 119, Themelis 1996, 166.

⁴⁸¹ Palagia 1997, 89, Miles 1998, 90 σημ. 12, Ridgway 2002, 6. Πρβλ. Clinton 1974, 76, 88-89.

⁴⁸² Palagia 1997, 88. Για την εικονογραφία των κανηφόρων πρβλ. Roccos 1995, 641-666. Για τη χρήση και τη σημασία των ιμάντων βλ. Lee 2015, 137-140. Επιμέρους στοιχεία της ενδυμασίας των ελευσινιακών κιστοφόρων, όπως οι χιαστί ιμάντες που απολήγουν σε (ένθετο) κυκλοτερές στοιχείο, συναντώνται σε ένα κολοσσικό άγαλμα Νίκης στη Βενετία (Museo Archeologico Nazionale di Venezia 264 A) που προέρχεται από την Ιεράπυτνα και χρονολογείται στο δεύτερο ήμισυ του 2^{ου} π.Χ. αιώνα. Το εν λόγω γλυπτό, το οποίο μετετράπη σε άγαλμα Αθηνάς κατά τη ρωμαϊκή εποχή, ενσωματώνει εικονογραφικά στοιχεία συνήθη σε αποδόσεις Νικών ήδη από την κλασική περίοδο (πρβλ. ενδεικτικά τις μορφές του θωρακίου της Νίκης [Carpenter 1929, 25 (πίν. 8), 31 (πίν. 11), 43 (πίν. 17)]), μολοντί διαφοροποιείται ως προς τη διαμόρφωση αναδίπλωσης («φαρμαπαλά») στο επίπεδο του διαφράγματος. Η Γουλάκη (1981, 185-192) συσχέτισε το εν λόγω γλυπτό με τον τύπο «Minerva-Victoria», έναν εκλεκτικιστικό, πλούσιο σε παραλλαγές αγαματικό τύπο των ρωμαϊκών χρόνων, στον οποίο συμφορόνταν εικονογραφικά χαρακτηριστικά της Αθηνάς και της Νίκης (μεταξύ άλλων, υιοθετούνταν οι χιαστί ιμάντες που απολήγουν σε γοργόνειο). Για τη Νίκη της Βενετίας βλ. EA 2508-2511, Dütschke 1882, 60 (αρ. 154), Gulaki 1981, 187-188 (εικ. 151), Beschi 1985, 131-143 (πίν. 1-8), Moreno 1994, 545 (εικ. 665), Andreae 2001, 175 (πίν. 166), Sporn 2014, 109 (πίν. 19c). Στους αυτοκρατορικούς χρόνους, χιαστί ιμάντες απολήγοντες σε μέταλλο ή γοργόνειο συναντώνται σε μια ομάδα Νικών με κλασικιστικά χαρακτηριστικά που ανήκουν στον τύπο της «Νίκης Βερολίνου», για

μπορούσαν να ιδωθούν ως άχρονοι αποπροσωποποιημένοι οδηγοί των μυστών, ενσαρκώνοντας τρόπον τινά την ίδια την ιδέα της μυστηριακής πομπής, στην οποία αενάως συμμετείχαν σε συμβολικό επίπεδο.⁴⁸³ Οι πρόσφατες θεωρήσεις του Sauron,⁴⁸⁴ ο οποίος ερμήνευσε τους μάντες που απέληγαν σε κεντρικό γοργόνειο ως ένδειξη συσχετισμού των κορών με τις Αρτέμιδα και Αθηνά, διαβλέποντας στην ύπαρξη κιστοφόρων την εικονοποίηση της ιδέας ενός ιεραρχημένου κόσμου, φαίνεται πως θέτουν σε δεύτερη μοίρα επιμέρους στοιχεία του λατρευτικού περιβάλλοντος και της εικονογραφίας των κιστοφόρων, αποσυσχετίζοντάς τες εν μέρει από τη διαδικασία της πομπής, και προς τούτο κρίνονται λιγότερο πειστικές. Σε επίπεδο σκηνογραφίας και τελετουργικής εμπειρίας οι κιστοφόροι, αενάως φυλάττουσες το απώτατο όριο που διαχώριζε το μυστηριακό ιερό από την κοσμική ζωή, κατηύθυναν το βλέμμα των νεοεισερχόμενων μυστών αποκλειστικά προς το έσχατο τμήμα της πομπικής οδού, συνεπικουρούμενες από τις εσωτερικές παραστάδες που απέκλειαν την ευρύτερη θέαση του περιβάλλοντος χώρου κατά την είσοδο. Μετά το πέρας των τελετών οι κοσμημένες με λατρευτικά σύμβολα κίστες τους λειτουργούσαν ως ενθυμήματα της ιεροπραξίας που προηγήθηκε, μιας και οι μεμνημένοι πλέον εξερχόμενοι του ιερού ήσαν γνώστες των περιεχομένων των φερόμενων κιστών και κοινωνοί της ερμηνείας τους στα πλαίσια της ελευσινιακής λατρείας.

τον οποίο πιθανολογείται βάσιμα πως αναφέρεται σε -χαμένη- πρωτότυπη δημιουργία του 1^{ου} π.Χ. αιώνας (βλ. Gulaki 1981, 218-232 [εικ. 195-208], De Caro 1987, 107-110, αρ. 16-17).

⁴⁸³ Palinkas 2008, 201.

⁴⁸⁴ Sauron 2001, 279-283.

5. Η αυτοκρατορική περίοδος στην Αθήνα

5.1. Οι καρυάτιδες του Εν Άστει Ελευσινίου

Πιθανολογείται πως καρυάτιδες του τύπου Tralleis-Cherchel κοσμούσαν πρόπυλο της ρωμαϊκής περιόδου στο εν άστει Ελευσίνιο, βάσει της εύρεσης αποτμημάτων δύο κορών στο ίδιο το ιερό και τον περιβάλλοντα χώρο του. Πιο συγκεκριμένα, έχουν εντοπισθεί δύο κεφαλές καρυάτιδων και αρκετά θραύσματα από διάφορα σημεία του σώματος και της ενδυμασίας τους, εκ των οποίων προκύπτει η ύπαρξη δύο αγαλμάτων φυσικού μεγέθους με όμοια χαρακτηριστικά και αντιθετικές κινήσεις μελών. Ίχνη της θεμελίωσης του εν λόγω προπύλου δεν έχουν ταυτοποιηθεί στο ήδη ανασκαμμένο τμήμα του Ελευσινίου, εικάζεται δε πως αυτά βρίσκονται στο άσκαφο προς ανατολάς μέρος του, το οποίο καλύπτεται από τον σύγχρονο οικισμό της Πλάκας, πιθανώς σχετιζόμενα με έναν εσωτερικό περίβολο που περιόριζε την πρόσβαση στο εσώτερο τμήμα του ιερού, όπου δέσποζε ο ναός των Δήμητρας και Κόρης.⁴⁸⁵

Οι κεφαλές ΕΑΜ 1682/1683 (αρ. 14α-β, εικ. 236-247) εντοπίστηκαν σε ανασκαφές γύρω από την εκκλησία της Υπαπαντής στα μέσα του 19^{ου} αιώνας, τις περιγράφουν δε οι Πιττάκης, Χαραμής και Ευστρατιάδης το 1851 ως «δοκίμου έργασίας, φέρουσαι κάλαθον, οἶον συνήθως οἱ ἄτλαντες· καὶ τῆς μὲν μιᾶς ὁ κάλαθος εἶναι συντετριμμένος, εἰς δὲ τὸν τῆς ἑτέρας ὑπάρχει τετράγωνος ὀπή, ἐξ ἧς εἰκάζεται, ὅτι αἱ κεφαλαὶ αὗται καρυατίδων θέσιν κατεῖχον».⁴⁸⁶ Οι κεφαλές είναι κατασκευασμένες από πεντελικό μάρμαρο και αποκομμένες στο επίπεδο του λαιμού. Ορισμένες διαφοροποιήσεις μεταξύ τους οδήγησαν τον Laubscher στην εκτίμηση πως τούτες αποτελούν έργα διαφορετικών καλλιτεχνών, επιδεξιότερος των οποίων υπήρξε ο κατασκευαστής της κεφαλής ΕΑΜ 1683,⁴⁸⁷ άποψη που φαίνεται πως επιβεβαιώνεται από τα δεδομένα. Εντούτοις, η πατίνα που καλύπτει επιμέρους επιφάνειες των γλυπτών είναι πανομοιότυπη, τα δε τεχνικά χαρακτηριστικά τους εν πολλοίς συναφή, ώστε να μην τίθεται υπό αμφισβήτηση η κοινή τους προέλευση, καθώς και η απόδοση στο ίδιο εργαστήριο.

Από τα θραύσματα του κορμού προκύπτει η ύπαρξη δύο αγαλμάτων,⁴⁸⁸ τα οποία συμβατικά ορίζονται ως Α και Β. Στο πρώτο εξ αυτών αποδίδονται με βεβαιότητα έξι θραύσματα που κολλούν μεταξύ τους (αρ. 14γ, εικ. 248α-β), αποκαλύπτοντας εν πολλοίς το αριστερό σκέλος και τμήματα αμφοτέρων των άκρων ποδών και της πλίνθου, ενώ στο δεύτερο αντιστοίχως δύο (αρ. 14δ, εικ. 249), τα οποία συνιστούν το δεξιό άκρο πόδι και μέρος του καλύπτοντος αυτό χιτώνος και της πλίνθου. Το πρόσθιο τμήμα του αριστερού άκρου ποδός του αγάλματος Α ήταν

⁴⁸⁵ Miles 1998, 89-91, της ίδιας 2012, 129.

⁴⁸⁶ Πιττάκης-Χαραμής-Ευστρατιάδης 1851, 4. Στον Κατάλογο Λιθίνων της Αρχαιολογικής Εταιρείας οι εξεταζόμενες κεφαλές φέρουν τους αριθμούς 108 και 109. Οι Sybel (1881, αρ. 2942/2943) και Milchhöfer (1881, 78) δεν μνημονεύουν τόπο εύρεσης.

⁴⁸⁷ Laubscher 1966, 129.

⁴⁸⁸ Βλ. κυρίως Raftoroulou 1983, 230-233 (πίν. 50-52), της ίδιας 1985, 355-365 (πίν. 72-76), Δεσπίνης 2001, 5-10, Miles 2012, 129-140.

ένθετο, καθώς δεικνύει ο τórμος γóμφωσης και η αδρός ειργασμένη επιφάνεια αρμογής στην απόληξη του σωζόμενου μέρους, οι δε μάντες των υποδημάτων είχαν αποδοθεί ζωγραφικά.

Έχουν επισημανθεί, επίσης, πέντε επιπλέον θραύσματα που δεν συγκολλούν μεταξύ τους ή με τα προηγούμενα. Πιο συγκεκριμένα τρία από αυτά, ήτοι τα αποτμήματα αριστερού στήθους EAM 5800 (αρ. 14ε, εικ. 250), δεξιού ώμου EAM 5801 (αρ. 14στ, εικ. 251) και πλάγιας παρυφής δίπλακος EAM 5802 (αρ. 14ζ, εικ. 252), αποδίδονται στο άγαλμα Β, το θραύσμα κάθετης πτύχωσης ιματίου με αναδίπλωση και πλάγια παρυφή EAM 5803 (αρ. 14η, εικ. 253) έχει συσχετισθεί με το άγαλμα Α, ενώ για το τμήμα ιματίου EAM 5804 (αρ. 14θ, εικ. 254) δεν πιστοποιείται η προέλευση, αν και η διαμόρφωση της οπίσθιας επιφάνειας καθιστά πιθανότερο το ενδεχόμενο να προέρχεται από το άγαλμα Α.

Προσφάτως, ο Δεσπίνης εντόπισε τέσσερα ακόμη θραύσματα από τις εν λόγω κόρες, τα οποία ανασύρθηκαν από το γέμισμα του πύργου W2 του υστερορωμαϊκού τείχους⁴⁸⁹ και φυλάσσονται στο Μουσείο Αρχαίας Αγοράς. Πρόκειται για το δεξιό τμήμα στήθους της καρυάτιδας Α (αρ. 14ι, εικ. 255), το οποίο αποτελείται από δύο επιμέρους θραύσματα, για το κατώτερο μέρος των σκελών μετά του άκρου αριστερού ποδός και τμήματος της πλίνθου της καρυάτιδας Β (αρ. 14ια, εικ. 256α-β) και για ένα απότμημα κατακόρυφων πτυχώσεων δίπλακος (αρ. 14ιβ, εικ. 257), το οποίο δεν είναι δυνατό να αποδοθεί με ασφάλεια σε κάποιο από τα δύο αγάλματα. Από τα παραπάνω προκύπτουν εν συνόλω εννέα θραύσματα που ανήκουν στην κόρη Α, έξι προερχόμενα από την κόρη Β και δύο ακόμη, για τα οποία δεν προσδιορίζεται με ασφάλεια η προέλευση. Για τη συσχέτιση των κεφαλών με κάποιον από τους δύο κορμούς θα μπορούσε να πιθανολογηθεί πως η κεφαλή EAM 1682, βάσει της επεξεργασίας του οπίσθιου τμήματός της εκ της οποίας προκύπτει η ελαφρά στροφή της προς τα αριστερά, προέρχεται από την καρυάτιδα Β. Ο Δεσπίνης επισήμανε το ενδεχόμενο να υπάρχουν αταύτιστα θραύσματα από τις εξεταζόμενες καρυάτιδες στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο ή στο αντίστοιχο της Αγοράς, στηρίζοντας το συλλογισμό του σε μια σχετική σημείωση χειρογράφου της Bieber, όπου αναφέρονταν θραύσματα σχετιζόμενα με τις κεφαλές EAM 1682/1683 με το διακριτικό γράμμα Π γραμμένο επάνω τους, αν και ο εν λόγω χαρακτήρας δεν εντοπίζεται στις έως τώρα γνωστές περιπτώσεις.⁴⁹⁰ Συγκεκριμένα η Bieber αναφέρεται σε αποτμήματα βοστρύχων και χεριού.

Από τα συγκολλημένα θραύσματα του κορμού του αγάλματος Α (EAM 5798) και από το απότμημα των σκελών του Β (S 3519), προκύπτουν σημαντικά στοιχεία για την επεξεργασία της οπίσθιας όψης, η οποία παρουσιάζει διαφοροποιήσεις ανάμεσα στους δύο κορμούς. Πιο συγκεκριμένα, η διαμόρφωση του οπίσθιου τμήματος της καρυάτιδας Β συνίσταται εν πολλοίς σε λοξές βελονίες κατά το κεντρικό τμήμα και λιγοστά ίχνη από επίπεδη σμίλη στα πλάγια, ενώ στην περίπτωση της καρυάτιδας Α η οπίσθια όψη έχει πλαστεί αδρομερώς μεν, αλλά με περισσότερη επιμέλεια, ενώ οι επιμέρους επιφάνειές της σώζουν ίχνη επεξεργασίας με επίπεδη και

⁴⁸⁹ Πρβλ. Franz 1988, 7-8 (πίν. 5, 14a).

⁴⁹⁰ Δεσπίνης 2001, 8 σημ. 11, του ίδιου 2003, 69 σημ. 72.

οδοντωτή σμίλη. Βάσει των παραπάνω παρατηρήσεων καθίσταται πιθανότερο το ενδεχόμενο να μην ενσωματώνεται (ίσως απλώς να εφάπτεται) σε τοίχο η οπίσθια πλευρά του κορμού A, αν και από την αδρή απόδοση των επιμέρους λεπτομερειών της προκύπτει η περιορισμένη θεασιμότητά της. Η αδρότερα πλασμένη οπίσθια όψη του κορμού B δεν στοιχειοθετεί πλήρως την αρμογή του με κάθετη επιφάνεια, δεδομένου ότι δεν είναι απολύτως επίπεδη αλλά παρουσιάζει διακυμάνσεις. Σε κάθε περίπτωση, από τα θραύσματα S 3519 και EAM 5799 δεν προκύπτει απόπειρα έστω και συνοπτικής διαμόρφωσης της οπίσθιας όψης του γλυπτού B, καθίσταται σαφές δε πως η εν λόγω πλευρά δεν ήταν θεατή και πιθανώς εφαπτόταν σε τοίχο ή παραστάδα.

Η Ραυτοπούλου⁴⁹¹ είχε υποθέσει την προέλευση των εξεταζόμενων μορφών από στωικό οικοδόμημα ή πρόπυλο, όπου αυτές θα δορυφορούσαν κάποιο θυραίο άνοιγμα, συνεκτιμώντας τις αντιθετικές κινήσεις των μελών τους και παρατηρώντας πως η αδρός ειργασμένη ζώνη, στο οπίσθιο τμήμα της κεφαλής EAM 1682, υπαινίσσεται την ελαφρά στροφή τούτης προς τα αριστερά. Νωρίτερα η Schmidt είχε προτείνει το συσχετισμό των κεφαλών EAM 1682/1683 με το εν άστει Ελευσίνιο,⁴⁹² πιθανολόγηση εύλογη και κατά τον Δεσπίνη.⁴⁹³

Η Miles⁴⁹⁴ προέβη στην υποθετική σχεδιαστική ανασύνθεση του εν λόγω προπύλου, προσθέτοντας σε αυτό ένα τμήμα δωρικής ζωφόρου με σύμβολα ελευσινιακής λατρείας που βρίσκεται ενσωματωμένο σε τοίχο, άνωθεν της νότιας πλευρικής θύρας της Μικρής Μητρόπολης (Παναγία Γοργοεπήκοος).⁴⁹⁵ Πρόκειται για αρχιτεκτονικό μέλος (διαστάσεων 0,589 x 1,578 m) που σώζει δύο τριγλύφους με προέχουσα ανάγλυφη κόσμηση, συνιστάμενη σε τρία άνθη παπαρούνας σε σταυροειδή διάταξη όπισθεν δύο χιαστί βάκχων στη μία περίπτωση και σε πλημοχόη στην άλλη, και δύο μετόπες που εικονίζουν αντιστοίχως φιάλη και βουκράνιο στολισμένο με ταινία. Η εν λόγω δωρική ζωφόρος παρουσιάζει προφανείς ομοιότητες, σε επίπεδο κατασκευαστικό και εικονογραφικό, με εκείνη της βόρειας πλευράς του προπύλου του Pulcher στην Ελευσίνα,⁴⁹⁶ ώστε η απόδοσή της σε οικοδόμημα του εν άστει Ελευσινίου να φαντάζει εύλογη. Για τη διαμόρφωση του θριγκού της εσωτερικής πλευράς του προπύλου η Miles χρησιμοποίησε την εικονογραφική μαρτυρία ενός τμήματος ιωνικής ζωφόρου με λατρευτικά σύμβολα (κίστη, φιάλη, βάκχοι, βουκράνιο, δέσμη στάχων, οينوχόη) από την Ελευσίνα, κατασκευασμένης από υμήττιο μάρμαρο, η οποία πιθανολογείται πως σχετίζεται με

⁴⁹¹ Raftopoulou 1985, 350.

⁴⁹² Schmidt 1977, 274 σημ. 80. Πρβλ. Schmidt 1982, 94.

⁴⁹³ Δεσπίνης 2001, 8.

⁴⁹⁴ Miles 1998, 89-91, της ίδιας 2012, 129-140.

⁴⁹⁵ Για την ενσωμάτωση αρχαίων αναγλύφων στο εν λόγω οικοδόμημα πρβλ. Steiner 1906, 325-341, Kiilerich 2005, 95-114.

⁴⁹⁶ Hörmann 1932, 45-48 (πίν. 6, 42b). Η προβολή αναγλύφων επί των τριγλύφων αποτελεί σχετικώς ασυνήθιστη πρακτική, απαντά δε και σε οικοδομήματα που δεν σχετίζονται με τη λατρεία της Δήμητρας. Ενδεικτικά αναφέρεται το παράδειγμα της ελληνιστικής στοάς του Αντιγόνου Γονατά στη Δήλο, όπου κεφαλές ταύρων σε έξεργο ανάγλυφο προβάλλουν μπροστά από ορισμένες τριγλύφους της δωρικής ζωφόρου. Για το ζήτημα βλ. ενδεικτικά Ridgway 1999, 54 σημ. 57 (εικ. 15), της ίδιας 2002, 4-5 σημ. 4.

μνημείο αφιερωμένο σε αυτοκράτορα ή με κάποιο πρότυπο του ιερού (εικ. 258-259).⁴⁹⁷

Η υποθετική ανασύνθεση της Miles⁴⁹⁸ ενσωματώνει τις καρυάτιδες στην εσωτερική πλευρά του προτύλου, όπου δορυφορούν θυραίο άνοιγμα, βαίνουσες επιψηλών βάθρων. Στις κεφαλές τους φέρουν κάλαθο που απολήγει σε εχίνο και άβακα, στηρίζοντας αντιστοιχώς ιωνικό επιστύλιο με επάλληλες ταινίες, ιωνική ζωφόρο με σύμβολα ελευσινιακής λατρείας και αέτωμα. Στην εξωτερική όψη του προτύλου τοποθετείται η δωρική ζωφόρος της Μικρής Μητρόπολης, προβάλλοντας ανάμεσα σε ιωνικό επιστύλιο, φερόμενο από κορινθιακούς κίονες, και υπερκείμενο αέτωμα. Καθίσταται προφανές πως, ελλείψει αρχιτεκτονικών καταλοίπων, η Miles ακολουθεί το πρότυπο του προτύλου του Pulcher για την σχεδιαστική ανασύνθεση του αντίστοιχου στο εν άσκει Ελευσίνιο, θεωρώντας πως το τελευταίο οικοδομήθηκε την εποχή του Αδριανού. Ωστόσο, αν εξαιρέσει κανείς τη ζωφόρο της Γοργοεπηκού, δεν υφίστανται επαρκείς ενδείξεις για μια τόσο άμεση αναφορά στο πρότυπο του Pulcher, η επιλογή δε καρυάτιδων του τύπου Tralleis-Cherchel μάλλον υπονομεύει περαιτέρω έναν τέτοιο συσχετισμό. Επίσης, η τάση αφιέρωσης στο ελευσινιακό ιερό οικοδομημάτων που απομιμούνται αθηναϊκά έργα της κλασικής περιόδου, κατά την περίοδο των αντωνίων, δεν διαμορφώνει υποχρεωτικά συνθήκες αντίστροφης μίμησης στο εν άσκει Ελευσίνιο, ιδίως όταν το έργο αναφοράς αποτελεί αφιέρωση ενός πολιτικού της ρεπουμπλικανικής εποχής.

Επιχειρώντας μια εμβριθέστερη αναφορά στον τεκτονικό ρόλο των καρυάτιδων, τον υπαινισσόμενο από τη σχεδιαστική αποκατάσταση της Miles, παρατηρούμε τα εξής. Η διάταξη τους διαμορφώνεται εν πολλοίς επί τη βάση της αντίστοιχης των ελευσινιακών κιστοφόρων κατά την πρώτη -κατά Hörmann- φάση οικοδόμησης, ενσωματώνοντας εντούτοις τη «διόρθωση» του Dinsmoor, σύμφωνα με την οποία εκείνες έφεραν θριγκό και αέτωμα κατά μίμηση της διάρθρωσης του δικιόνιου προστώου της βόρειας πρόσοψης.⁴⁹⁹ Εντούτοις, μια τέτοια λύση υπαινίσσεται τη χρήση καρυάτιδων ως ελεύθερα στηρίγματα, προκειμένου να «γεφυρωθεί» το διάστημα που απαιτείται για τη διαμόρφωση του προστώου, αν και οι κόρες του Ελευσινίου πιθανότατα εφάπτονταν σε τοίχο ή παραστάδα, βάσει της αδρώς εργασμένης οπίσθιας όψης τους. Το ενδεχόμενο να συνδέονταν τούτες με παραστάδες που ξεκινούσαν απ' το θυραίο άνοιγμα, κατά το πρότυπο της δεύτερης -κατά Hörmann- οικοδομικής φάσης του ελευσινιακού προτύλου, φαίνεται δυσανάλογο προς τη διαμόρφωση του προστώου της εξωτερικής πλευράς και αισθητικά ασύμβατο με την αετωματική στέγαση. Η πιθανότητα δε να συμφύονταν τα γλυπτά στον εγκάρσιο τοίχο του προτύλου, πλευρικώς του θυραίου ανοίγματος, δείχνει επίσης παράδοξη σε επίπεδο σχεδιασμού, εξαιτίας του αβαθούς προστώου που θα προέκυπτε. Οι παραπάνω επισημάνσεις δεν στοχεύουν στον αποκλεισμό της πιθανότητας συσχετισμού των καρυάτιδων με πρότυπο, αντιθέτως τούτο παραμένει το πιο εύλογο ενδεχόμενο. Εντούτοις, μέσω αυτών αναδεικνύονται οι αδυναμίες που

⁴⁹⁷ Clinton 2005, 328-329 (αρ. 363, πίν. 167), του ίδιου 2008, 330-331 (εικ. 1-3), Miles 2012, 131 σημ. 44 (εικ. 4.12).

⁴⁹⁸ Miles 2012, 130-140 (εικ. 4.11, 4.18).

⁴⁹⁹ Dinsmoor 1950, 286-287 σημ. 4.

προκύπτουν από την απόπειρα «επιβολής» του σχεδίου του ελευσινιακού προτύπου στο ζητούμενο πρότυπο του εν άστει Ελευσινίου, ενώ παράλληλα τίθεται το ερώτημα συσχετισμού των κορών με κάποιο άλλο τμήμα του ιερού, όπου και πάλι θα δορυφορούσαν θυραίο άνοιγμα. Σε κάθε περίπτωση, η απουσία *in situ* αρχιτεκτονικών καταλοίπων επιβάλλει τη σκεπτική διάθεση απέναντι σε κάθε πιθανολόγηση αποκατάστασης, ο προσδοκώμενος δε εντοπισμός αυτών ενδέχεται να επιβεβαιώσει ή να απορρίψει τις παραπάνω θεωρήσεις.

Σχετικώς με τις διαφορετικές προτάσεις χρονολόγησης των καρυάτιδων του Ελευσινίου, οι Laubscher, Noelke, Schmidt-Colinet, Schmidt, Landwehr, Özgan, Παλαγγιά και Miles θεώρησαν πιθανότερη την κατασκευή τους κατά την αδριάνεια περίοδο,⁵⁰⁰ πεποιθήση την οποία αντιμετώπισε με επιφύλαξη η Ραυτοπούλου,⁵⁰¹ ενώ οι Ντάτσουλη-Σταυρίδη και Δεσπίνης πιθανολόγησαν μια πρωιμότερη χρονολόγηση, γύρω στον 1^ο μ.Χ. αιώνα.⁵⁰² Πράγματι, το μαλακό πλάσιμο του προσώπου, τα αυστηρά περιγράμματα, οι ομαλές μεταβάσεις στη διαδοχή επιμέρους επιφανειών και η περιορισμένη χρήση τρυπανιού, καθιστούν πιθανότερη τη χρονολόγηση των γλυπτών στην εποχή του Αυγούστου.⁵⁰³

Καθώς ήδη επισημάνθηκε, οι καρυάτιδες του εν άστει Ελευσινίου ανήκουν στον τύπο Tralleis-Cherchel, ο οποίος λαμβάνει την ονομασία του από δύο εξέχοντα αντίγραφα προερχόμενα αντιστοίχως από το Αϊδίني και την Καισάρεια της Μαυριτανίας. Το πρώτο εξ αυτών εικονίζει γυναικεία μορφή που φορεί χειριδωτό χιτώνα και δίπλακα με λοξή απόληξη που συγκρατείται στον αριστερό ώμο, ανασυρόμενος στο επίπεδο του δεξιού γοφού από το αντίστοιχο χέρι (εικ. 260-262).⁵⁰⁴ Η συνιστάμενη σε λεπτούς βοστρύχους κόμη χωρίζεται στο πρόσθιο τμήμα του προσώπου, απολήγουσα σε τρεις ανά πλευρά κοχλιωτούς πλοκάμους, που

⁵⁰⁰ Laubscher 1966, 128-129, Noelke 1969, 56, Schmidt-Colinet 1977, 41, 236 (W 53), Schmidt 1982, 94, Landwehr 1993, 73, Özgan 1995, 126, Palagia 1997, 90-91 σημ. 55, Miles 1998, 89-91, της ίδιας 2012, 129-140. Η Παλαγγιά δεν απέκλεισε το ενδεχόμενο να χρονολογούνται στην αντωνία περίοδο, επί τη βάσει της ομοιότητάς τους με γλυπτά που προέρχονται από το διάκοσμο του Νυμφαίου του Ηρώδη Αττικού στην Ολυμπία.

⁵⁰¹ Raftoroulou 1985, 364 σημ. 52.

⁵⁰² Ντάτσουλη-Σταυρίδη 1987, 235-236, Δεσπίνης 2001, 8.

⁵⁰³ Δεδομένου του γεγονότος ότι ο Αύγουστος επισκέφθηκε δύο φορές την Αθήνα, ήτοι κατόπιν της νίκης στο Άκτιο (31 π.Χ.) και της κατίσχυσης έναντι των Πάρθων (19 π.Χ.), μνήθηκε στα ελευσίνια μυστήρια και συνέβαλε στην κατασκευή και τον εξωραϊσμό αρκετών θρησκευτικών και κοσμικών οικοδομημάτων (ιδίως της αθηναϊκής αγοράς), καθίσταται πιθανό το ενδεχόμενο να προέρχονται τα εξεταζόμενα γλυπτά από αρχιτεκτόνημα -πιθανώς πρότυπο- που αφιέρωσε ο εν λόγω αυτοκράτορας στο εν άστει Ελευσίνιο. Σε τούτα τα πλαίσια, δεν πρέπει να λησμονηθεί ο αντίκτυπος του προσφάτως ολοκληρωμένου προτύπου του Pulcher στην Ελευσίνα ως στοιχείο που συνέβαλε ίσως σε μια παρεμφερή ανάθεση εκ μέρους του Αυγούστου στο αθηναϊκό ιερό. Πιθανότερη χρονολογικώς φαντάζει μια αφιέρωση του κτίσματος κατά τη δεύτερη επίσκεψη του τελευταίου στην πόλη, περίοδο κατά την οποία τα μυστήρια «ούκ έν τῷ καθήκοντι καιρῷ, ὡς φασι, διὰ τὸν Αὐγουστον καὶ <αὐτὸν> μεμνημένον γενομένων» (Δίων Κάσσιος, *Historiae Romanae* 54.9.10). Για τη σχέση του Αυγούστου με τα ελευσίνια μυστήρια βλ. Bernhardt 1975, 233-237, Schneider 1986, 88-89, για τον εξωραϊσμό δε της αθηναϊκής αγοράς πρβλ. ενδεικτικά Burden 1999, 76-168.

⁵⁰⁴ Istanbul Arkeoloji Müzesi 1189. Βλ. κυρίως Collignon 1903, 13-29 (εικ. 5-6), Mendel 1914, 257-260 (αρ. 541), Laubscher 1966, 126 (πίν. 18.1), Schaller-Harl 1973, 66-67 (αρ. 175), Schmidt-Colinet 1977, 40-41, 144, 148, 235 (W 51), Fittschen 1979, 236-238 (εικ. 131), Schmidt 1982, 92-95 (πίν. 20-21), Raftoroulou 1985, 357-365, Zagdoun 1989, 173-174 (αρ. 207, εικ. 189), Landwehr 1993, 72-73, Özgan 1995, 125-133 (πίν. 35-36), King 1998, 283, Smith 2001, 149 (πίν. 47), Ridgway 2002, 6-7, 164-167 (πίν. 5). Διαστάσεις: ύψος μετά της πλίνθου 1,86 m, άνευ αυτής 1,83 m.

«στεφανώνουν» τα στήθη, ενώ στο οπίσθιο μέρος συγκρατείται με ταινία στο επίπεδο του ινιακού οστού, καλύπτοντας τα νώτα σε άκαμπτη τραπεζιόσχημη διάταξη. Χαρακτηριστικό στοιχείο του αγαλαματικού τύπου αποτελεί το γεγονός ότι ενώ ξεκινούν πίσω από τα αυτιά από δύο σε κάθε πλευρά πλόκαμοι, απολήγουν στα στήθη αντιστοίχως τρεις. Την κεφαλή καλύπτει κυλινδρικός πόλος με «διευρυνόμενο» προς την κορυφή τοίχωμα, για τον οποίο αξίζει να σημειωθεί πως δεν σώζει τόρμο γόμφωσης στην ανώτερη λειασμένη του επιφάνεια.⁵⁰⁵ Στο ωοειδές πρόσωπο, με τις εύσαρκες παρειές και τις αχνές ρυτιδώσεις, επικρατούν τα αυστηρά χαρακτηριστικά, το δε μειδιάμα καθίσταται σχεδόν ανεπαίσθητο. Ο σωζόμενος αριστερός βραχίονας έχει λαξευμένο στην απόληξή του τετράγωνο τόρμο και ειδικά διαμορφωμένη επιφάνεια για την ένθεση του λοιπού μέρους, που περιελάμβανε το πέρασ της χειρίδος και τα γυμνά τμήματα του φερόμενου προς τα άνω χεριού.⁵⁰⁶ Ο δίπλακας φέρει λίγες πτυχώσεις, η υφή του δε μοιάζει με αντίστοιχη δερμάτινου υφάσματος, ενώ ο χιτώνας είναι πολύπτυχος και καλύπτει μέρος της κυκλοτερούς πλίνθου. Η επιμελώς επεξεργασμένη οπίσθια όψη, παρότι υπολείπεται σε πλαστικότητα εν σχέσει με την πρόσθια, οδηγεί στο συμπέρασμα πως το άγαλμα ήταν ελεύθερα στημένο στο χώρο ή βρισκόταν μπροστά από τοίχο. Δεν τεκμηριώνεται η συσχέτιση του αγάλματος με το γλυπτό διάκοσμο του θεάτρου των Τράλλων,⁵⁰⁷ ούτε πιστοποιείται η φέρουσα λειτουργία και ενσωμάτωσή του σε οικοδόμημα, κυρίως από τη στιγμή που η ανώτερη επιφάνεια του πόλου δεν σώζει τόρμο γόμφωσης με υπερκείμενο αρχιτεκτονικό στοιχείο. Η πλαστικότητα στην απόδοση επιμέρους λεπτομερειών, τα αποστρογγυλεμένα και εύσαρκα χαρακτηριστικά του κορμού, η μετρημένη χρήση τρυπανιού και η εύκαμπτη πτυχολογία καθιστούν πιθανότερη μια χρονολόγηση του γλυπτού στην αυγούστεια περίοδο,⁵⁰⁸ αν και ο Özgan θεώρησε πως τούτο κατασκευάστηκε επί Κλαυδίου,⁵⁰⁹ επικαλούμενος επιμέρους ομοιότητες με πορταίτα της Αγριππίνας της Νεωτέρας⁵¹⁰ και του -συγχρόνου κατ' αυτόν- «παιδιού

⁵⁰⁵ Schmidt 1982, 92, Raftopoulou 1985, 347 σημ. 7, Landwehr 1993, 74 σημ. 23, Özgan 1995, 125 σημ. 783.

⁵⁰⁶ Για τις υποδοχές ένθεσης μελών στην αρχαία γλυπτική βλ. ενδεικτικά Claridge 1990, 135-154. Η Schmidt (1982, 92) υπέθεσε πως η στάση του χεριού του αντιγράφου των Τράλλων θα θύμιζε την αντίστοιχη των καρνάτιδων με δίπλακα που κοσμούν την αττική σαρκοφάγο MA 2119 του Λούβρου, η οποία προέρχεται από τη Θεσσαλονίκη. Εντούτοις, το φερόμενο προς τα άνω χέρι των κορών της σαρκοφάγου στρέφεται προς τα πίσω, προκειμένου να «στηρίξει» την επίστεψη της κύριας πλευράς της θήκης, στάση που προκύπτει εν πολλοίς από τη γωνιακή διάταξή τους. Αντιθέτως, το χέρι του αγάλματος των Τράλλων είχε κατακόρυφη διάταξη και πιθανώς στρεφόταν ελαφρώς, από τον πήχυ και άνω, προς τον πόλο. Για τις καρνάτιδες της σαρκοφάγου του Λούβρου βλ. Kintrup 2016, 264-265 (αρ. 156, πίν. 1-3, ιδίως 3.2, 3.4, 3.6), όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία. Για τη χρήση καρνάτιδων με διαφοροποιημένη διάταξη του δίπλακα, εν σχέσει με τον τύπο Tralleis-Cherchel, σε αττικές σαρκοφάγους βλ. Schmidt-Colinet 1977, 41, 237-239 (W 58-65), Παπαγιάννη 2010, 297-300 σημ. 5 (αρ. 621, εκ. 1754-1755), Στεφανίδου-Τιβεριού 2015, 87-89, 127-129 (αρ. 72 [πίν. 22], 124 [πίν. 34]).

⁵⁰⁷ Özgan 1995, σημ. 782.

⁵⁰⁸ Laubscher 1966, 126 κ.ε., Schmidt-Colinet 1977, 40 (W 51), Fittschen 1979, 236, Schmidt 1982, 93, Palagia 1997, 91.

⁵⁰⁹ Özgan 1995, 128.

⁵¹⁰ Ny Carlsberg Glyptothek 751, Landesmuseum Württemberg, Stuttgart 68/2. Βλ. Ενδεικτικά Poulsen 1962, 97-98 (αρ. 63, πίν. 56-57), Fittschen 1973, 38 κ.ε. Πρβλ. Özgan 1995, 128 σημ. 804, 805.

των Τράλλεων»,⁵¹¹ που εντοπίστηκε στην ίδια περιοχή με την εξεταζόμενη καρυάτιδα.

Παρόμοια χαρακτηριστικά με το παραπάνω γλυπτό είχε μια χαμένη σήμερα κεφαλή που εκτίθετο παλαιότερα στην Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης, προερχόμενη επίσης από την περιοχή του Αϊδινίου (εικ. 263).⁵¹² Προφανώς τούτη καταστράφηκε από πυρκαγιά στα 1922 και είναι δυνατό σήμερα να προσεγγισθεί μόνο μέσω μιας φωτογραφίας χαμηλής ποιότητας. Ωστόσο, ακόμη και υπό τούτες τις συνθήκες καθίσταται δυνατό να διακριθούν οι μικρές της διαφοροποιήσεις από την κόρη του Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως, όπως το μαλακότερο και πλουσιότερο πλάσιμο της κόμης, που συνίσταται σε κυματιστούς βοστρύχους, το τριγωνικό μέτωπο και ίσως η αυστηρότερη έκφραση. Τούτα τα χαρακτηριστικά οδήγησαν τον Özgan στην πιθανολόγηση πως το αντίγραφο της Ευαγγελικής Σχολής χρονολογούταν στην υστεροελληνιστική εποχή, αποτελώντας το πρωιμότερο σωζόμενο γλυπτό του τύπου Tralleis-Cherchel.

Από το αντίγραφο της Καισάρειας⁵¹³ λείπει η κεφαλή, ενώ αποκρούσεις παρατηρούνται στην απόληξη του αριστερού άκρου ποδός και σε επιμέρους τμήματα της ενδυμασίας (εικ. 264-266). Το φερόμενο προς τα άνω χέρι, από τα μέσα του βραχίονος και εξής, ήταν ένθετο καθώς προκύπτει από την αδρώς ειργασμένη κοιλότητα ένθεσης και το απότμημα σιδηρού συνδέσμου στην απόληξη της αριστερής χειρίδος. Το άγαλμα έχει κατασκευαστεί από μικρασιατικό μάρμαρο και δη προερχόμενο από την Μίλητο.⁵¹⁴ Η καρυάτιδα έχει ελαφρώς προτεταμένο το αριστερό πόδι, φορώντας υποδήματα που έφεραν ψηλό κάττυμα με εσοχή, βαίνει δε επί τετράπλευρης πλίνθου. Ως προς το τελευταίο χαρακτηριστικό διαφοροποιείται από το αντίγραφο των Τράλλεων, του οποίου η πλίνθος έχει κυκλοτερή διάταξη. Η απόδοση της κομβίωσης του πλούσια πτυχωμένου χιτώνα είναι ιδιαίτερα επιμελημένη, αν και υπολείπεται σε πλαστικότητα από εκείνη του αντιγράφου των Τράλλεων, ενώ αδρώς αποδοσμένα είναι τα χαρακτηριστικά της οπίσθιας όψης, γεγονός που φανερώνει πιθανώς πως το ολόγλυφο άγαλμα ήταν στημένο μπροστά από τοίχο. Η απόληξη της κόμης στα νώτα της μορφής αποκαλύπτει μια ακόμη διαφοροποίηση εν σχέσει με την κόρη του Αϊδινίου, μιας και έχει βραχύτερο μήκος, ενώ η διάταξή της απομimείται αντίστοιχη κρωβύλου. Στα στήθη απολήγουν από τρεις σπειροειδείς πλόκαμοι σε κάθε μεριά, διαφοροποιημένου μήκους και επιμελούς επεξεργασίας, εν αντιθέσει με τους βοστρύχους στα νώτα που διακρίνονται μεταξύ τους με αβαθείς κυματοειδείς αυλακώσεις. Ο δίπλακας αποδίδεται σφιχτά προσαρμοσμένος στο σώμα, οι καμπυλόσχημες πτυχώσεις ωστόσο είναι αρκετές και αποδίδονται με πλαστικότητα. Το άγαλμα προέρχεται από την περιοχή της πύλης του

⁵¹¹ Özgan 1995, 114-125 (πίν. 32).

⁵¹² EA 3207c (Lippold), Laubscher 1966, 126 σημ. 56, Fittschen 1979, 236, Schmidt 1982, 93 (πίν. 38.2), Özgan 1995, 126 (πίν. 36.3), Ridgway 2002, 166.

⁵¹³ Cherchel S 89. Βλ. κυρίως Gauckler 1895, 98-101 (πίν. 4), Schmidt 1922, 65, Lippold 1923, 74, Schmidt-Colinet 1977, 40, 235-236 (W 52), Fittschen 1979, 236-238, 536 (πίν. 84), Schmidt 1982, 92-93, Landwehr 1993, 72-74 (αρ. 52, πίν. 72-73), Özgan 1995, 125-133 (πίν. 35.2), King 1998, 284, Ridgway 2002, 166. Διαστάσεις: ύψος άνευ της πλίνθου 1,55 m, ύψος πλίνθου 9-11 cm.

⁵¹⁴ Landwehr-Attanasio-Bruno 2012/2013, 255. Πεντελικό είχε θεωρήσει το μάρμαρο ο Fittschen (1979, 236, 536).

Αλγερίου, μη σχετιζόμενο με συγκεκριμένο αρχιτεκτόνημα, η δε απουσία κεφαλής καθιστά ανέφικτο κάθε συνειρμό σχετικώς με την ενδεχόμενη φέρουσα λειτουργία του. Για την καρνάτιδα του Cherchel πιθανολογείται μια χρονολόγηση στο πρώτο ήμισυ του 1^{ου} μ.Χ. αιώνα, βάσει κυρίως της συσχέτισής της με άλλα ιδεαλιστικά γλυπτά της εποχής του Ιόβα Β', αν και το ξηρό και επίπεδο πλάσιμο επιμέρους επιφανειών, το ισχνό βάθος της μορφής και η έντονη χρήση τρυπανιού καθιστούν πιθανότερη την κατασκευή της στα μέσα του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα, καθώς πρότεινε η Landwehr.⁵¹⁵

Ως ιδεαλιστικές μεταπλάσεις του τύπου Tralleis-Cherchel λογίζονται οι καρνάτιδες Μάντουας-Βενετίας-Ermitage,⁵¹⁶ οι οποίες διατηρούν στοιχεία της ενδυμασίας και της στάσης των εξεταζόμενων κορών, αν και δεν υιοθετούν τη συγκράτηση του δίπλακα με το κατεβασμένο χέρι (εικ. 267-270). Στη μία από τις δύο συναφείς κόρες τις Βενετίας (αρ. 161) σώζεται η απόληξη του τελευταίου, κρατώντας θεατρικό προσωπείο και προσδίδοντας στη μορφή την ιδιότητα Μούσας, το δε φερόμενο βιβλίο του αντιγράφου στο Ermitage οφείλεται σε νεότερη συμπλήρωση. Τα εν λόγω γλυπτά διαφοροποιούνται από τον εξεταζόμενο τύπο και ως προς τα αμιγώς κλασικιστικά χαρακτηριστικά του προσώπου, καθώς και την πλαστική διάρθρωση της κόμης, αν και διατηρούν τους κατερχόμενους στα στήθη ελικοειδείς πλοκάμους. Το μέτωπο στεφανώνουν κυματοειδείς βόστρυχοι που συγκρατούνται στο ανώτερο τμήμα τους από πλατιά ταινία, με την κορυφή του κρανίου να μένει σχεδόν αδιαμόρφωτη. Στο γλυπτό της Αγ. Πετρούπολης υπάρχει τόρμος στην κεφαλή που υπαινίσσεται ενδεχομένως σύνδεση αυτής με υπερκείμενο αρχιτεκτονικό μέλος, αν και η τελευταία πιθανότητα υπονομεύεται από την έλλειψη πόλου ή άλλου ενδιάμεσου στοιχείου. Οι λοιπές σωζόμενες κεφαλές των κορών δεν κομίζουν ενδείξεις που να τεκμηριώνουν τη δομική υπόστασή τους. Ωστόσο, οι αδιαμόρφωτες οπίσθιες όψεις των γλυπτών στο Ermitage και στο Μουσείο Βενετίας (162a) στοιχειοθετούν την υπόθεση πως τούτες ήσαν στημένες μπροστά από τοίχο. Τα παραπάνω αγάλματα αποτιμώνται συνήθως ως έργα του δευτέρου ημίσεως του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα, ο Δεσπίνης εντούτοις τα θεωρούσε αθηναϊκές κλασικιστικές δημιουργίες της εποχής του Αδριανού.⁵¹⁷ Αν συνεκτιμηθεί πως η κόρη του Ermitage προέρχεται από τη Βενετία, το υλικό κατασκευής των εν λόγω γλυπτών είναι πεντελικό μάρμαρο, καθώς και ότι οι αναλογίες και η κατεργασία τους παρουσιάζουν συνάφειες, δεν αποκλείεται το ενδεχόμενο περαιτέρω συσχετισμού τους στα πλαίσια της διακόσμησης ενός οικοδομήματος, όπου θα μπορούσαν να συναπαρτίζουν όμιλο Μουσών, δίχως ωστόσο να τεκμαίρεται η πιθανολογούμενη ενίοτε φέρουσα λειτουργία τους.

⁵¹⁵ Landwehr 1993, 72. Πρβλ. Ridgway 2002, 166 σημ. 32.

⁵¹⁶ Palazzo Ducale 6697 / Museo Archeologico Nazionale di Venezia 161/162a / Ermitage 303. Βλ. κυρίως Dütschke 1880, 323-325 (αρ. 720), του ίδιου 1882, 46, 47-48 (αρ. 115, 120), Collignon 1903, 22 κ.ε. (εικ. 7-11), Levi 1931b, 16 κ.ε. (αρ. 2, πίν. 17-18), Waldhauer 1936, 26-28 (αρ. 260, πίν. 18-19), Schmidt-Colinet 1977, 41, 239-240 (W 66-68), Schmidt 1982, 95 σημ. 547-548, Despinis 2003, 117-118.

⁵¹⁷ Δεσπίνης 2001, 9, του ίδιου 2003, 117-118.

Ζητούμενο παραμένει ο προσδιορισμός της χρονολόγησης του πρωτοτύπου που ενέπνευσε την αντιγραφική παράδοση του τύπου Tralleis-Cherchel,⁵¹⁸ μιας και - καθώς επεσήμαναν οι Fittschen και Landwehr- τα σωζόμενα γλυπτά μαρτυρούν συγκερασμό στυλιστικών χαρακτηριστικών.⁵¹⁹ Πιο συγκεκριμένα, η συγκράτηση του ιματίου από το κατεβασμένο χέρι, ο μη σαφής διαχωρισμός στηρίζοντος και ελεύθερου σκέλους, η συμπαγής απόδοση της κόμης στα νώτα και οι σπειροειδείς πλόκαμοι αποτελούν αρχαϊκά -ή καλύτερα αρχαϊστικά- στοιχεία, ενώ η «ζυμαρώδης» υφή, η διαμόρφωση των παρυφών και η συγκρατημένη πτυχολογία του δίπλακος, καθώς και επιμέρους στοιχεία της έκφρασης του προσώπου συνιστούν αντιστοίχως αυστηρορυθμικά. Εντούτοις, η διαμόρφωση των χειρίδων του χιτώνα, η σύνθετη πτυχολογία του δίπλακος στην ανοιχτή πλευρά και η «ενθυλάκωση» των σκελών στην οπίσθια όψη αποτελούν όψιμα κλασικά χαρακτηριστικά, ενώ το τριγωνικό μέτωπο, τα σανδάλια με εσοχή και οι σχετικώς στενοί ώμοι εν σχέσει με τους εύσαρκους γοφούς παραπέμπουν σε υστεροκλασικά και ελληνιστικά πρότυπα. Ένα ακόμη στοιχείο που ενδέχεται να φανεί χρήσιμο στους σχετικούς με τη χρονολόγηση συλλογισμούς αφορά τη χρήση του πρωτοτύπου, για την οποία μπορεί να πιθανολογηθεί με ασφάλεια η δομική λειτουργία, ήτοι το ζητούμενο έργο αποτελούσε φέρουσα μορφή ενταγμένη σε οικοδόμημα. Η τελευταία παρατήρηση προκύπτει από τη στάση του γλυπτού, ανεξάρτητα από τη συναφή ή μη χρήση του στα πλαίσια της αντιγραφικής παράδοσης, δημιουργεί δε ένα νέο πεδίο αναζήτησης που αφορά τον προσδιορισμό μιας εποχής διευρυμένης αξιοποίησης ανάλογων μορφών σε οικοδομήματα. Η Lanwehr⁵²⁰ εκτίμησε, στηρίζοντας εν πολλοίς το συλλογισμό της στη μορφή του πόλου, πως το πρωτότυπο αποτελούσε έργο της ρωμαϊκής εποχής, ενώ ο Özgan θεώρησε πως οι αναλογίες των αντιγράφων οδηγούν προς ένα πρώιμο ελληνιστικό πρότυπο.⁵²¹ Ωστόσο, τα εκλεκτικιστικά στοιχεία του τύπου Tralleis-Cherchel πείθουν περισσότερο για μια χρονολόγηση του πρωτοτύπου στα υστεροελληνιστικά χρόνια (τέλη 2^{ου}-αρχές 1^{ου} π.Χ. αιώνα), εποχή κατά την οποία διευρύνεται η ανάμειξη αναδρομικών στυλιστικών χαρακτηριστικών στη γλυπτική.⁵²² Την ίδια περίπου περίοδο η διακοσμητική εκζήτηση στην αρχιτεκτονική διαμορφώνει

⁵¹⁸ Ο Δεσπίνης (2001, 9) θεώρησε πως στην αντιγραφική παράδοση του τύπου εντάσσεται και ένα αγαλμάτιο κόρης με χειριδωτό χιτώνα και ιμάτιο με λοξή αναδίπλωση από τη Νικόπολη, αποτιμώντας το ως απλοποιημένη παραλλαγή του (βλ. Βοκοτοπούλου 1970, 39-40, εικ. 3 [ύψος 83 cm]). Το συγκεκριμένο γλυπτό, που εντοπίστηκε στη θέση Γκορτσιά-Μύτικα, έχει αδρομερώς ειργασμένη την οπίσθια όψη (με επίπεδο πλάσιμο των επιμέρους χαρακτηριστικών), γεγονός που συνάδει στη μειωμένη θεασιμότητά της. Ωστόσο, η κόρη -προφανώς χορεύτρια- διαφοροποιείται από τον εξεταζόμενο τύπο τόσο ως προς το ένδυμα (δεν φέρει δίπλακα), όσο και ως προς την κινησιολογία (ο δεξιός γοφός της «προτάσσεται» σε τέτοιο βαθμό, ώστε να δίδεται η εντύπωση περιδίνησης του κορμού). Τούτων δοθέντων, δεν στοιχειοθετείται η ένταξη του εν λόγω γλυπτού στην αντιγραφική παράδοση του τύπου Tralleis-Cherchel. Αντιθέτως, ελεύθερη παραλλαγή του εξεταζόμενου τύπου θα μπορούσε να θεωρηθεί ένα πήλινο άγαλμα που βρέθηκε το 1956 σε φρέαρ στα νότια του Ωδείου του Ηρώδη του Αττικού, το οποίο σώζει τη μη φέρουσα πόλο κλασικότροπη κεφαλή (βλ. Travlos 1971, 364 [εικ. 468]).

⁵¹⁹ Fittschen 1979, 236, Landwehr 1993, 73.

⁵²⁰ Landwehr 1993, 73.

⁵²¹ Özgan 1995, 129-133.

⁵²² Laubscher 1966, 126-129, Schmidt-Colinet 1977, 40-41 (W 51), Schmidt 1982, 93, Raftopoulou 1985, 350, Δεσπίνης 2001, 8.

συνθήκες περαιτέρω διάδοσης των φερουσών μορφών σε μνημειακές κατασκευές, καθώς προκύπτει -μεταξύ άλλων- από τις ελευσινιακές κιστοφόρους και τις αρχαϊστικές καρνατίδες από τα Μύλασα (εικ. 156-157)⁵²³ και τη Μίλητο (εικ. 150-154).⁵²⁴

Για την προέλευση του πρωτοτύπου, είναι επίσης δύσκολο να διατυπωθούν ασφαλείς υποθέσεις ή συμπεράσματα. Ο Laubscher⁵²⁵ θεωρούσε πως το ζητούμενο έργο βρισκόταν στην Αθήνα, αποτελώντας δημιούργημα των νεοαττικών εργαστηρίων, ενώ η Παλαγγιά πιθανολόγησε τη μικρασιατική προέλευσή του.⁵²⁶ Η επιδραστική ισχύς της αττικής πλαστικής κατά την υστεροελληνιστική εποχή θα μπορούσε να αιτιολογήσει την ευρεία διάδοση του τύπου, στα πλαίσια της αντιγραφικής παράδοσης, αν και η ύπαρξη πρώιμων μικρασιατικών αντιγράφων στοιχειοθετεί το συλλογισμό περί συναφούς προέλευσης του υποδείγματος. Αν θα μπορούσε κάτι να γείρει την πλάστιγγα υπέρ της αθηναϊκής προέλευσης, τούτο θα ήταν η σύγχρονη και προγενέστερη αξιοποίηση παρεμφερών προτύπων σε αττικό περιβάλλον, όπως του αυστηρορυθμικού τύπου Κορίνθου-Mocenigo,⁵²⁷ του αντίστοιχου ώριμου κλασικού της Αθηνάς Hope-Farnese,⁵²⁸ των υστεροκλασικών αρχαϊστικών περιρραντηρίων της Ελευσίνας⁵²⁹ και των κιστοφόρων των Μικρών Προπυλαίων. Τα παραπάνω έργα, αν και παρουσιάζουν διαφοροποιημένες εκδοχές χρήσης και διαμόρφωσης του δίπλακος, δημιουργούν μια παράδοση αξιοποίησης του εν λόγω ενδύματος στην αττική γλυπτική, ώστε να καθίσταται πιθανή η εκλεκτικιστική επαναφορά του, στα πλαίσια της σύνθετης και εξεζητημένης παραγωγής των δραστήριων αθηναϊκών εργαστηρίων της ύστερης ελληνιστικής περιόδου. Προς την ίδια κατεύθυνση οδηγεί η απουσία ενσωμάτωσης στυλιστικών στοιχείων που θα παρέπεμπαν στον ασιατικό αρχαϊσμό, ο οποίος συνίστατο κυρίως σε έντονα κινημένους -σχεδόν στροβιλιζόμενους- κορμούς, βαθιές κατακόρυφες και ελικοειδείς αυλακώσεις για την απόδοση της πτυχολογίας και προφανή τονισμό της αξονικότητας στο επίπεδο των σκελών.

Η παράδοση προτύπων με συναφή χαρακτηριστικά και η αντιγραφική διάδοση του τύπου Tralleis-Cherchel, αποδυναμώνει το ενδεχόμενο της μονοσήμαντης ερμηνείας του, μιας και φαίνεται πιθανότερο πως ως εκλεκτικιστικό ιδεαλιστικό εύρημα μπορούσε να προσλάβει διαφοροποιημένες σημασιολογικές υποδηλώσεις.⁵³⁰ Η χρήση δίπλακος προφανώς υπαινίσσεται ιερατική λειτουργία, αν και όχι αποκλειστικά συνδεδεμένη με τη λατρεία της Δήμητρας, γεγονός που «αποφορτίζει» τα αντίγραφα του τύπου από συνδηλώσεις παρόμοιες με εκείνες των

⁵²³ Istanbul Arkeoloji Müzesi 594/594a. Βλ. κυρίως Schaller-Harl 1973, 67-68 (αρ. 177), Schmidt-Colinet 1977, 37, 71, 144, 148, 234 (W 48), Schmidt 1982, 89-91 (πίν. 18-19).

⁵²⁴ Louvre 2793-2795, Izmir 74, Staatliche Museen 1589. Βλ. κυρίως Schmidt-Colinet 1977, 37, 71, 144, 148, 232-233 (W 41), Schmidt 1982, 95-97, Brahms 1994, 363-365 (αρ. 93, εικ. 101-103).

⁵²⁵ Laubscher 1966, 129.

⁵²⁶ Palagia 1997, 91.

⁵²⁷ Landwehr 1985, 47-56 (πίν. 12-24), Palagia 1989a, 323-331, Ridgway 2002, 167-169.

⁵²⁸ Δεσπίνης 1971, 151-155, Palagia 1997, 87-88, Leventi 2003, 40-45 (πίν. 2-6).

⁵²⁹ Μουσείο Ελευσίνος 5140. Fullerton 1986, 208-209 (πίν. 41), Brahms 1994, 342-343 (αρ. 66, εικ. 76-78), Palagia 1997, 88-89, Ridgway 2001, 351-352 (πίν. 178), της ίδιας 2002, 166-167.

⁵³⁰ Πρβλ. Palagia 1997, 91, Ridgway 2002, 166.

ελευσινιακών κιστοφόρων. Ανεξαρτήτως λοιπόν των συλλογισμών περί χρονολόγησης και χρήσης του πρωτοτύπου, η αξιοποίηση αντιγράφων στον τύπο Tralleis-Cherchel κατά τη ρωμαϊκή εποχή και δη στο εν άσκει Ελευσίνιο δεν υπαινίσσεται κάτι περαιτέρω από τη χρησιμοποίηση ενός ιδεαλιστικού τύπου για τη διακόσμηση μιας οικοδομικής κατασκευής. Ως εκ τούτου, οι καρυάτιδες του Ελευσινίου δεν υποκαθιστούν ερμηνευτικά τον ρόλο των κιστοφόρων των Μικρών Προπυλαίων, ούτε από την παρουσία τους προκύπτει η πιθανότητα ένταξής τους σε πρότυπο που θα απομιμούταν το αντίστοιχο του Pulcher.

5.2. Οι κόρες της Πλατείας Μητροπόλεως

Ο Furtwängler μνημονεύει, στα 1882, την πρόσφατη εύρεση δύο γυναικείων κορμών (EAM 1641 / 1642) από πεντελικό μάρμαρο στην ευρύτερη περιοχή της Μικρής Μητρόπολης (**αρ. 17β-γ, εικ. 277-284**).⁵³¹ Στο ίδιο οικοδομικό σύνολο με αυτές, αν και όχι σχετιζόμενη με κάποιον από τους κορμούς, ανήκε μια παλαιότερα ευρεθείσα κεφαλή (EAM 640), για την οποία δεν αναφέρεται κάποια λεπτομερέστερη ένδειξη για τον τόπο εντοπισμού της πέρα από την επισήμανση πως προέρχεται από την Αθήνα (**αρ. 17α, εικ. 271-276**).⁵³² Μια δεκαετία περίπου αργότερα ο Bulle τεκμηριώνει το συσχετισμό, σε επίπεδο εικονογραφίας, υλικού και αναλογιών, των αθηναϊκών κορών με τις αντίστοιχες του Τριοπίου της Αππίας Οδού, ιδιωτικής έπαυλης που ανήκε στη σύζυγο του Ηρώδη Αττικού, Αππία Αννία Ρήγιλλα, και αναδιαμορφώθηκε από τον Ηρώδη μετά το θάνατο αυτής, προκειμένου να αφιερωθεί στη μνήμη της.⁵³³

Οι παραπάνω αθηναϊκές κόρες ήσαν ενσωματωμένες στο ίδιο οικοδόμημα, αν και διαφοροποιούνταν ως προς τη δομική τους λειτουργία. Από ό,τι μπορεί να συναχθεί με βάση τα παρόντα δεδομένα, προκύπτει η στερέωσή τους στο οικοδόμημα μέσω μεταλλικού συνδέσμου στο ύψος της απόληξης του καλάθου. Η γαμμοειδής αυλάκωση του αριστερού γοφού της κόρης EAM 1641 δεν μπορεί να συνδεθεί αμετάκλητα με σύνδεσμο «αγκύρωσής» της σε οπίσθιο αρχιτεκτονικό μέλος, καθώς είχε υποθέσει ο Bulle,⁵³⁴ μιας και από το εύρος, τη διάταξη και την εσωτερική της κατεργασία προκύπτει η πιθανότητα ένθεσης και συγκράτησης λίθινου στοιχείου πλευρικός της μορφής, ίσως σχετιζόμενου και συνεχόμενου με το οικοδόμημα που αυτή διακοσμούσε, αν και ο τρόπος με τον οποίο λαξεύεται τούτη στο ήδη διαμορφωμένο τμήμα του γλυπτού καθιστά πιθανότερο το ενδεχόμενο να πρόκειται για μεταγενέστερη επέμβαση. Η κύρια διαφοροποίηση των κορμών έγκειται στο γεγονός πως ο ένας είναι ολόγλυφος και επαφιέμενος μόνο στο επίπεδο του

⁵³¹ Berichte AZ 40, 1883, 175.

⁵³² Heydemann 1874, 18 (αρ. 62), Sybel 1881, 117 (αρ. 726), Καββαδίας 1890-92, 306 (αρ. 640), Καστριώτης 1908, 95 (αρ. 640).

⁵³³ Bulle 1894, 134-161. Διαφορετική άποψη ως προς το συσχετισμό του οικοδομήματος που ενσωμάτωνε τις κόρες (αλλά και άλλων κτισμάτων της ευρύτερης περιοχής) με την έπαυλη του Ηρώδη εξέφρασε πρόσφατα η Borg (2018, 317-328), η οποία θεωρεί πως τα σωζόμενα μνημεία της Αππίας Οδού δεν μπορούν με βεβαιότητα να αποδοθούν σε εκτάσεις που ανήκαν στην κυριότητα του Αθηναίου μαικήνα.

⁵³⁴ Bulle 1894, 152.

πεσσίσκου σε έτερο αρχιτεκτονικό μέλος, ενώ εκείνος της πεπλοφόρου ενσωματώνεται καθ' όλο το ύψος του σε τοίχο. Η κεφαλή EAM 640 πιθανώς ανήκε επίσης σε ολόγλυφο κορμό,⁵³⁵ κατά συνέπεια είχε συναφή δομικό ρόλο με εκείνο της κόρης EAM 1641, ήτοι στήριζε το φερόμενο στοιχείο υποβοηθούμενη στο «αδύναμο» επίπεδο του λαιμού και της κεφαλής από πεσσίσκο, ευρισκόμενη σε κάποια απόσταση από τον τοίχο. Η ενίσχυση της φέρουσας λειτουργίας από τους πεπλατυσμένους βοστρύχους που καλύπτουν τα νώτα και τον πεσσίσκο, στις ολόγλυφες μορφές, αποκαλύπτουν πως το βάρος της φερόμενης ανωδομής δεν ήταν αμελητέο, συνεπώς ο ρόλος τους υπήρξε δομικά ουσιαστικός και όχι απλώς διακοσμητικός. Ως προς τη συσχέτιση με συγκεκριμένο τμήμα οικοδομήματος ο Bulle θεώρησε πιθανότερο το ενδεχόμενο να έφεραν τούτες θλαστό θριγκό,⁵³⁶ εκτιμώντας πως οι μη επιμελώς αποδοσμένες οπίσθιες όψεις των ολόγλυφων μορφών μαρτυρούσαν τη μικρή απόστασή τους από τον τοίχο, ενώ η Παλαγγιά πιθανολόγησε τη συσχέτισή τους με πρόπυλο, συνιστάμενο σε προέχουσες ολόγλυφες μορφές στην εξωτερική πλευρά και ενσωματωμένες σε τοίχο στην αντίστοιχη εσωτερική.⁵³⁷ Τον προβληματισμό για την προέλευση των αθηναϊκών κορών τροφοδοτούν τα όμοια ή διάφορα χαρακτηριστικά εκείνων της Απίας Οδού, γεγονός που επιβάλλει τη διεξοδικότερη διερεύνησή τους.

Τα γλυπτά στη Villa Albani ανακαλύφθηκαν το 1766 στην περιοχή Capo di Bove.⁵³⁸ Στην κόρη Villa Albani 628⁵³⁹ συμπληρωμένες σε νεότερη εποχή είναι οι απολήξεις των άκρων ποδών, οι κάθετες πτυχές του χιτώνα στην οπίσθια όψη, αντιστοίχως κατακόρυφες και τοξοειδείς του ιματίου στην πρόσθια, τα δάκτυλα της αριστερής χειρός, η πρόσθια πλευρά του καλάθου, η μύτη και το στόμα, ενώ αποκρούσεις ανιχνεύονται στο επίπεδο του αριστερού φρυδιού και του δεξιού βλεφάρου (εικ. 285). Η κόρη φορεί χιτώνα και ιμάτιο, διαρθρωμένα κατά παρεμφερή τρόπο με το γλυπτό EAM 1641, με εξαίρεση τη διαμόρφωση του ιματίου στις απολήξεις των άνω άκρων, η οποία προκύπτει από τη διεύθυνση του πήχη του αριστερού χεριού προς το γοφό της μορφής και την προβολή μόνο της δεξιάς άκρας χειρός από το λοξό άνοιγμα του ιματίου. Παρόμοια είναι και η στάση του σώματος, με στηρίζον σκέλος το αριστερό, στην δε απόληξη του δεξιού χεριού δεν φέρεται κάποιο αντικείμενο. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου και της κόμης είναι εφάμιλλα, με την τελευταία να διαμορφώνεται ως πεπονοειδής στο πρόσθιο τμήμα και να

⁵³⁵ Κατά την Παλαγγιά (Palagia 2016, 222) η κεφαλή ανήκε σε μορφή που επαφίετο σε τοίχο, αποτελώντας το «πάρισο» της πεπλοφόρου EAM 1642.

⁵³⁶ Bulle 1894, 152.

⁵³⁷ Palagia 2016, 222. Πρβλ. Schmidt 1982, 99 σημ. 574.

⁵³⁸ Ο Winckelmann σε δύο επιστολές του -με ημερομηνία 16 Σεπτεμβρίου 1766- μνημονεύει την εύρεση τριών κορών, ύψους ένδεκα παλαμών έκαστη, στον κήπο του Οίκου Strozzi (Rehm 1956 αρ. 798-799, πρβλ. Bol 1994, 93 σημ. 8, Paris-Mazzotta-Naccarato 2013, 283-284). Ανάλογη μνεία στο εύρημα κάμει και ο Piranesi (1779, II, πίν. 68). Πρβλ. Paris-Mazzotta-Naccarato 2013, 281-284.

⁵³⁹ Villa Albani 628. Βλ. κυρίως Helbig 1891, 81 (αρ. 827), Furtwängler 1893, 570 σημ. 2b, Bulle 1894, 137-138 (εικ. 1), EA 4118-4120 (Arndt-Lippold), Helbig⁴ IV, 3335 (von Steuben), Kammerer-Grothaus 1974, 141 (πίν. 91.2), Schmidt-Colinet 1977, 26-29, 224 (W 22c), Schmidt 1977, 260 σημ. 9b, 266-273 (εικ. 10), της ίδιας 1982, 99 σημ. 575, Bol 1994, 124-126 (αρ. 431, πίν. 58-61), Tobin 1997, 362-365, Galli 2002, 123-127 (πίν. 10.2), Palagia 2016, 219. Διαστάσεις: ύψος 2,25 m, ύψος κεφαλής με καλάθο 0,54 m, ύψος κεφαλής άνευ καλάθου 0, 275 m.

απολήγει σε πλατείς σπειροειδείς βοστρύχους στα νώτα. Η κόσμηση του καλάθου συνίσταται στη διαδοχή αστραγάλου, ζώνης με ρόδακες που φέρουν επάλληλη σειρά πετάλων και αντιστοιχίας με ελικοειδείς πλοχμούς που απολήγουν σε άνθη, ανάμεσα στα οποία προβάλλουν μετωπικές σφίγγες με δρεπανόσχημα φτερά. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στο μέσον της ανώτερης επιφάνειάς του ο καλάθος φέρει τόρμο ακανόνιστου σχήματος, ενώ στο οπίσθιο μέρος επαφίεται πεσσίσκος, του οποίου η απόληξη συμπίπτει με το οπίσθιο πέρας της κόμης.

Στην πεπλοφόρο Villa Albani 725⁵⁴⁰ είναι συμπληρωμένος ο κορμός, από το επίπεδο περίπου του διαφράγματος ως και τα γόνατα των σκελών, οι απολήξεις των χεριών από τους βραχίονες και κάτω, τμήμα του λαιμού και του περιδέριου, του σαγονιού, της μύτης και του πρόσθιου τμήματος της απόληξης του καλάθου (εικ. 286). Η κόρη φορεί άζωστο πέπλο με μακρύ απόπτυγμα, ενώ τα νώτα της καλύπτει ιμάτιο που συγκρατείται στους ώμους με κυκλικές πόρπες και ανέρχεται ως την οπίσθια επιφάνεια του καλάθου. Οι κυματιστοί βόστρυχοι της κόμης χωρίζονται επάνω από το μέτωπο, κατευθυνόμενοι προς τα πλάγια, όπου καλύπτουν τα περύγια των αυτιών, διαμορφώνονται δε σε ελεύθερη διάταξη στο πίσω μέρος της κεφαλής. Ταινία συγκρατεί τα μαλλιά επάνω από την προσθιοπλάγια μάζα βοστρύχων. Ο καλάθος είναι σχεδόν όμοιος με εκείνον της κόρης Villa Albani 628, αν εξαιρέσει κανείς πως στην ανώτερη ζώνη του από τους πλοχμούς αναφύονται άνθη και ανθέμια. Η οπίσθια πλευρά είναι επίπεδα πλασμένη. Ως προς τα επιμέρους χαρακτηριστικά της μοιάζει ιδιαιτέρως με την κόρη EAM 1642, η αρχιτεκτονική της δε λειτουργία επιβεβαιώνεται από την ύπαρξη κυκλοτερούς τόρμου στο μέσον της ανώτερης επιφάνειας του καλάθου.

Στην κόρη Villa Albani 19⁵⁴¹ συμπληρωμένα είναι το πρόσθιο τμήμα του δεξιού ποδιού, μέρος της απόληξης του αριστερού, ο αριστερός πήγης, το δεξιό χέρι από το βραχίονα και εξής, το πρόσθιο τμήμα των παρυφών της νεβρίδος, διάσπαρτες πτυχές και η διαμόρφωση του πέπλου στο επίπεδο του λαιμού, η μύτη, το σαγόι, το άνω χείλος του στόματος, το πρόσθιο αριστερό πέρας του καλάθου, ο λαιμός και οι βόστρυχοι πλευρικός αυτού (εικ. 287-288). Η τελευταία συμπλήρωση, που αφορά ένα ευρύ τμήμα μεταξύ του κατώτερου τμήματος της κεφαλής και των ώμων, ευθύνεται για τις διατυπωθείσες αμφιβολίες σχετικά με τη συσχέτιση της κεφαλής με τον κορμό. Αντιθέτως, η προέλευση της πρώτης από το οικοδόμημα που κοσμούσαν οι λοιπές φέρουσες κόρες της Απίας Οδού τεκμηριώνεται τόσο από τη μορφή και την τεχνολογία, όσο και από τον κυκλοτερή τόρμο στην άνω επιφάνεια

⁵⁴⁰ Villa Albani 725. Βλ. κυρίως Helbig 1891, 82 (αρ. 830), Furtwängler 1893, 570 σημ. 2a, Bulle 1894, 139-140 (εικ. 2), EA 4342-4343 (Arndt-Lippold), Helbig⁴ IV, 3337 (von Steuben), Kammerer-Grothaus 1974, 140 (πίν. 90), Schmidt-Colinet 1977, 26-29, 223 (W 22e), Schmidt 1977, 260 σημ. 9c, 266-273 (εικ. 10), της ίδιας 1982, 99 σημ. 575, Bol 1994, 149-153 (αρ. 440, πίν. 78-81), Tobin 1997, 362-365, Galli 2002, 123-127 (πίν. 10.1), Palagia 2016, 219 (εικ. 3). Διαστάσεις: ύψος 2,26 m, ύψος κεφαλής με καλάθο 0,525 m, ύψος κεφαλής άνευ καλάθου 0, 245 m.

⁵⁴¹ Villa Albani 19. Βλ. κυρίως Loewy 1885, 246 (αρ. 346), Furtwängler 1893, 8 σημ. 3, Bulle 1894, 134-137, 141, EA 3263-3265 (Arndt-Lippold), Helbig⁴ IV, 3218 (von Steuben), Kammerer-Grothaus 1974, 140-141 (πίν. 91.1), Schmidt-Colinet 1977, 26-29, 223 (W 22a), Schmidt 1977, 260 σημ. 9d, 266-273, της ίδιας 1982, 99 σημ. 575, Bol 1990b, 90-94 (αρ. 178, πίν. 46-49), Tobin 1997, 362-365, Galli 2002, 123-127 (πίν. 9), Palagia 2016, 219-220. Διαστάσεις: ύψος 2,24 m.

του καλάθου. Αναλυτικότερα, οι κυματιστοί βόστρυχοι στο επίπεδο του πρόσθιου τμήματος της κεφαλής και των κροτάφων διατάσσονται ανοδικά, απολήγοντας στα νώτα σε πλατύ κρωβύλο. Η κεφαλή φέρει καλάθο, στηριζόμενο σε κυκλοτερές υπόθεμα, η διακόσμηση του οποίου συνίσταται στη διαδοχή επάλληλων ζωνών με ρόδακες, αστερόσχημα άνθη και έτερα, φυόμενα στις συμβολές των τελευταίων, τα πέταλα των οποίων απομιμούνται φύλλα άκανθας. Στο πίσω μέρος του καλάθου υπάρχει πεσσίσκος που δεν συνεχίζεται ως την απόληξη των μαλλιών, μιας και δεν εντοπίζεται ίχνος του στο επίπεδο του σωζόμενου κορμού. Η τελευταία παρατήρηση, συνεπικουρούμενη από τη μη συνοπτική απόδοση της οπίσθιας όψης, τη λανθασμένη αποκατάσταση του φερόμενου προς τα άνω δεξιού χεριού και την προβληματική σύνδεση των βοστρύχων που καλύπτουν τους ώμους και το στέρνο με την υπόλοιπη κόμη, στοιχειοθετεί την απουσία συσχετισμού μεταξύ κεφαλής και κορμού.⁵⁴² Στην αριστερή πλευρά του πεσσίσκου, επάνω από ανάγλυφο ελικοειδές κόσμημα, έχει χαραχθεί η επιγραφή «*Κρίτων και | Νικόλαος | Αθηναίοι έποί|ουν*», χάρη στην οποία επιβεβαιώνεται η απόδοση του έργου σε Αθηναίους γλύπτες.

Η κόρη στο Βατικανό⁵⁴³ έχει συμπληρωμένο τον καλάθο και το μεγαλύτερο τμήμα του υποθέματος, την κόμη επάνω από το μέτωπο και στο επίπεδο του αυχένα, τη μύτη, το σαγόνι, το κάτω χείλος του στόματος, το λαιμό, το γυμνό μέρος του στέρνου με το περιδέριο, τμήμα του αριστερού ώμου και της αντίστοιχης άκρας χειρός, το δείκτη του δεξιού χεριού, τις κάθετες πτυχές κάτωθι του αριστερού πήχη, το δεξιό άκρο πόδι, διάσπαρτες πτυχώσεις και την απόληξη του αριστερού άκρου ποδός (εικ. 289-290). Το εν λόγω γλυπτό ανασύρθηκε, κατά τη διάρκεια της παποσύνης του Σίξτου Ε' (1585-1590), από την ίδια περιοχή όπου αργότερα βρέθηκαν οι κόρες της Villa Albani, έχει δε υποστεί επιδιορθώσεις και επανεπεξεργασία αρκετών επιφανειών του σε νεώτερη εποχή. Η κόρη φορεί χιτώνα και ιμάτιο που καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος του σώματος, αφήνοντας ακάλυπτα το δεξιό στήθος, το αντίστοιχο χέρι και τα κάτω άκρα. Στο δεξιό χέρι κρατεί κομμάτι υφάσματος, τα πέρατα του οποίου είναι συμπληρωμένα, ενώ το αριστερό κάμπτεται στον αγκώνα, φερόμενο προς τον αριστερό ώμο. Η κόμη συνίσταται σε μακριούς κυματιστούς βοστρύχους που χωρίζονται επάνω από το μέτωπο και κατευθύνονται, καλύπτοντας τα πτερύγια των αυτιών, προς το οπίσθιο τμήμα της κεφαλής, όπου συγκρατούνται με ταινία. Η συμπλήρωση του υποθέματος είναι ικανοποιητική, παρά τα ελάχιστα σωζόμενα αυθεντικά αποτμήματά του, απηχώντας την παρεμφερή διάταξη εκείνου της κόρης Villa Albani 19. Ο καλάθος έχει αποκατασταθεί εν πολλοίς βάσει του υποδείγματος του γλυπτού στο Βρετανικό Μουσείο, ο χρόνος και ο τόπος εύρεσης του οποίου συμπίπτουν με εκείνους της κόρης του Βατικανού, η δε διακόσμησή του συνίσταται σε επάλληλες ζώνες ροδάκων και ελικοειδών σχηματισμών από τις οποίες αναφύονται φύλλα άκανθας και άνθη. Ενδιαφέρον

⁵⁴² Για μια διαφορετική άποψη βλ. Schmidt-Colinet 1977, 27-29, Palagia 2016, 219-220.

⁵⁴³ Vatican 2270 (Braccio nuovo 47). Βλ. κυρίως Nibby 1837, 93-96 (πίν. 43), Helbig 1891, 15-16 (αρ. 23), Bulle 1894, 138, Amelung 1903, 65-68 (αρ. 47, πίν.7), Helbig⁴ I, 424 (Fuchs), Kammerer-Grothaus 1974, 141 (πίν. 91.3), Schmidt-Colinet 1977, 26-29, 224 (W 22c), Schmidt 1977, 260 σημ. 9a, 266-273 (εικ. 9), της ίδιας 1982, 99 σημ. 575, Tobin 1997, 362-365, Galli 2002, 123-127, Palagia 2016, 218. Διαστάσεις: ύψος 2,39 m.

παρουσιάζει η ύπαρξη καταλοίπου πεσσίσκου στα νώτα της μορφής, τεκμηριώνοντας τον συναφή τεκτονικό της ρόλο με εκείνο των γλυπτών Villa Albani 19 / 628 αλλά και με την κόρη EAM 1641, η οποία φέρει ανάλογη στάση κορμού, σκελών και άνω άκρων με το εξεταζόμενο γλυπτό.

Η κόρη του Βρετανικού Μουσείου⁵⁴⁴ βρέθηκε μαζί με εκείνη του Βατικανού στα χρόνια της παποσύνης του Σίξτου Ε' (1585-1590), σε απόσταση περίπου δύο μιλίων από τον τάφο της Caecilia Metella και στα όρια της Αππίας Οδού (στην περιοχή *Caro di Bove*), αποκτήθηκε δε στα 1786 από τον Townley έναντι ανταλλάγματος £400 (εικ. 291-295). Σε αυτήν συμπληρωμένα είναι η δεξιά άκρα χείρα, τρία δάκτυλα του αριστερού χεριού, το πέρασ του αριστερού άκρου ποδός, διάσπαρτες πτυχές και το μεγαλύτερο μέρος της απόληξης του καλάθου. Η κόρη φορεί άζωστο πέπλο με μακρύ απόπτυγμα, ενώ τα νώτα της καλύπτει ιμάτιο που συγκρατείται στους ώμους με κυκλικές πόρτες. Έχει ελαφρώς προτεταμένο το αριστερό σκέλος, στηριζόμενη στο δεξιό, ενώ με το κοσμημένο με ψέλλια αριστερό χέρι φέρει παρυφή ιματίου. Στο λαιμό της φορεί δύο περιδέρια, ένα με κυκλικές χάντρες και ένα με ταινία από την οποία επικρέμανται κυκλοτερή και οβιδοειδή στοιχεία, τα αυτιά της δε κοσμούν ενώτια με διπλούς ρόδακες. Ως προς το τελευταίο χαρακτηριστικό αλλά και τη γενικότερη διαμόρφωση παρουσιάζει ομοιότητες με την κεφαλή EAM 640, με την οποία καθώς φαίνεται ήταν παρεμφερής, αν και διαφοροποιούταν ως προς τη μη ύπαρξη πεσσίσκου. Η κόμη διαμορφώνεται ως πεπονοειδής στο πρόσθιο τμήμα και απολήγει σε πλατείς ελικοειδείς βοστρύχους στα νώτα, συγκρατούμενους με ταινία -που «ενθυλακώνει» τους πλευρικούς εξ αυτών- στο επίπεδο του αυχένα. Ο καλάθος κοσμεύεται με επάλληλες ζώνες αστραγάλου, ροδάκων και ελικοειδών βλαστών από τους οποίους φύονται φύλλα άκανθας και άνθη. Οι επίπεδες πτυχές του ιματίου στην οπίσθια πλευρά και η σχηματοποιημένη απόδοση των όγκων αποκαλύπτουν πιθανώς τη μειωμένη θεασιμότητα τούτης της όψης, αν και η ολόγλυφη κόρη αναμφίβολα έφερε το υπερκείμενο φορτίο δίχως να επαφίεται σε τοίχο ή πεσσό.

Ο Bulle⁵⁴⁵ επεσήμανε το ενδεχόμενο ύπαρξης ενός ακόμη γλυπτού, με χαρακτηριστικά συναφή προς εκείνα των κορών Villa Albani 725 και Βρετανικού Μουσείου, το οποίο πιθανώς αναπαρήγαγε στο ήμισυ των αρχικών διαστάσεων ένα -χαμένο πλέον- εκμαγείο που εκτίθετο παλαιότερα στη Ρώμη. Η κύρια διαφοροποίηση τούτης της πεπλοφόρου ήταν η ανάσυρση του αριστερού χεριού προς το στήθος. Λίγα χρόνια αργότερα, ο Amelung πιθανολόγησε πως από το ίδιο σύνολο θα μπορούσε να προέρχεται ένας κορμός κόρης με λάθος συμπληρωμένο κεφάλι στη Villa del Poggio Imperiale της Φλωρεντίας, ο οποίος φέρει συναφή χαρακτηριστικά με το γλυπτό Villa Albani 628, αν και επιμέρους στυλιστικές και εικονογραφικές αποκλίσεις καθιστούν

⁵⁴⁴ British Museum 1746 (GR 1805.0703.44). Βλ. κυρίως Ellis 1846, 163-165, Clarac 1850a, 683 (αρ. 813), Bulle 1894, 138-139, Smith 1904, 99-102, Kammerer-Grothaus 1974, 141-142 (πίν. 89), Schmidt-Colinet 1977, 26-29, 223 (W 22b), Schmidt 1977, 260 σημ. 9e, 265-273 (εικ. 12-16), της ίδιας 1982, 99 σημ. 575, Cook 1985, 38-39 (εικ. 36, 41), Tobin 1997, 362-365, Galli 2002, 123-127, Palagia 2016, 218 (εικ. 2). Διαστάσεις: ύψος 2,37 m.

⁵⁴⁵ Bulle 1894, 139. Πρβλ. Kammerer-Grothaus 1974, 142.

την προτεινόμενη συσχέτιση δυσχερή (εικ. 296).⁵⁴⁶ Πιθανότερο φαντάζει το ενδεχόμενο να πρόκειται για μετάπλαση ενός προτύπου του Τριοπίου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πρόσφατη εύρεση δύο αποτμημάτων κορμού πεπλοφόρου σε ρωμαϊκό λουτρό της περιοχής *Caro di Bone*,⁵⁴⁷ οι διαστάσεις και το υλικό κατασκευής (πεντελικό μάρμαρο) των οποίων οδήγησαν στην πιθανολόγηση συσχετισμού τους με φέρουσα μορφή που κοσμούσε το ίδιο οικοδόμημα με εκείνες του Τριοπίου, παρότι διαφοροποιούταν ως προς την ένδυση. Πιο συγκεκριμένα, από τα συγκολλημένα θραύσματα (συνολικού ύψους 97 cm) προκύπτει το κατώτερο τμήμα γυναικείας ολόγλυφης μορφής με ζωσμένο αττικό πέπλο, από το επίπεδο περίπου των γοφών ως τις κνήμες. Η πιθανή ενσωμάτωση μιας εικονογραφικά διάφορης κόρης στο ζητούμενο οικοδόμημα δεν μπορεί να αποκλειστεί, μολονότι δεν πρέπει να υποσκελίζεται από τη συνάφεια των διαστάσεων το προβληματικό ανασκαφικό περιβάλλον εύρεσης και η απουσία τεκμηριωτικών στοιχείων για τον ταυτισμό της πεπλοφόρου με φέρουσα μορφή. Έπειτα, η ένταξη και ανάμειξη διαφόρων ιδεαλιστικών τύπων στο ζητούμενο οικοδόμημα φαίνεται πως υπονομεύει τη συμμετρικότητα της σύνθεσης, η οποία συνήθως προκύπτει μέσω της αντιθετικής στάσης των επιμέρους -συναφών τυπολογικά- ζευγών, γεγονός που επιτείνει τη σκεπτική διάθεση ως προς την αγόγγυστη αποδοχή της όποιας «πλουραλιστικής» προσέγγισης.

Ο Piranesi πρώτος επιχείρησε να αποκαταστήσει σχεδιαστικά την αρχική θέση των κορών του Τριοπίου στο οικοδόμημα που κοσμούσαν, «παρατάσσοντας» τα γλυπτά σε πρόσταση ναϊσκόμορφου κτίσματος (εικ. 297).⁵⁴⁸ Σε κεντρικό σημείο τοποθετούνταν οι πεπλοφόροι, δορυφορούμενες διαδοχικά από τις ιματιοφόρους και δύο αγάλματα μη σχετιζόμενα πλήρως με το μνημείο, ήτοι την κεφαλή *Villa Albani 19* με τον κορμό της και ένα αντίγραφο της κόρης του Ερεχθείου C που φυλάσσεται στο Βατικανό.⁵⁴⁹ Ο Neugebauer, αντιθέτως, υποστήριξε το συσχετισμό τους με πρότυλο του Τριοπίου,⁵⁵⁰ μνημονεύοντας τα αντίστοιχα αθηναϊκά γλυπτά και την υφιστάμενη παράδοση των ελευσινιακών Μικρών Προπυλαίων. Κατά την Kammerer-Grothaus η λύση της πρόστασης τεσσάρων κορών, σε πρότυλο ή ναϊσκο, με δύο ακόμη να επαφίενται σε τοίχο όπισθεν αυτών (όπου θα δορυφορούσαν θυραίο άνοιγμα), θεωρήθηκε η πλέον πιθανή.⁵⁵¹ Πιο συγκεκριμένα, οι κόρες *Villa Albani 19* και 725 τοποθετήθηκαν εγγύτερα στον εγκάρσιο τοίχο του κτίσματος, ενώ η πεπλοφόρος του Βρετανικού Μουσείου κάλυπτε το αριστερό άκρο της πρόστασης (μία ακόμη ομοίως ενδεδυμένη κόρη θα κοσμούσε το έτερο άκρο) και οι δύο ιματιοφόροι το κεντρικό (το γλυπτό *Villa Albani 628* ήταν το δεύτερο από δεξιά). Τα

⁵⁴⁶ Poggio Imperiale 69. Βλ. κυρίως Dütschke 1875, 49 (αρ. 95), EA 297 (Arndt-Amelung), Amelung 1903, 67, Capocchi-Lepore-Saladino 1979, 118-121 (αρ. 61, πίν. 74-75), Schmidt 1982, 201 σημ. 575. Διαστάσεις: ύψος 2,17 m.

⁵⁴⁷ Βλ. κυρίως Paris-Mazzotta-Naccarato 2013, 284-285 (εικ. 7-8, 43), Palagia 2016, 220-221.

⁵⁴⁸ Piranesi 1779, II, πίν. 68. Παρεμφερή διάταξη είχαν τα γλυπτά της *Villa Albani* κατά την πρώτη τους εγκατάσταση στην έπαυλη, καθώς προκύπτει από το σχέδιο των Percier-Fontaine (1809, 9 πίν. 7) [πρβλ. Bol 1990b, 92 σημ. 12].

⁵⁴⁹ Vatican, Braccio nuovo 2296. Βλ. κυρίως Schmidt 1973, 32-34 (πίν. 42-45).

⁵⁵⁰ Neugebauer 1934, 114-115, Kammerer-Grothaus 1974, 146.

⁵⁵¹ Kammerer-Grothaus 1974, 146-147 εικ. 1.

προβλήματα που προκύπτουν ως προς τη διευθέτηση των μορφών σε ζεύγη με αντιθετικές κινήσεις προσπάθησε να επιλύσει η Schmidt, η οποία εν πολλοίς απεδέχθη τις εκτιμήσεις της Kammerer-Grothaus, αυξάνοντας τον αριθμό των κορών που αρχικώς κοσμούσαν το οικοδόμημα σε οκτώ ή περισσότερες και κατανέμοντάς τις στις δύο πλευρές του θυραίου τοίχου ενός προπύλου.⁵⁵² Ο Schmidt-Colinet, αφού διερεύνησε αρκετές πιθανότητες αλληλοδιαδοχής αντιθετικών ζευγών, επεσήμανε το ενδεχόμενο να έφεραν οι κόρες θλαστό θριγκό, βαίνουσες επί ψηλών βάσεων και στημένες σε μικρή απόσταση από τον τοίχο.⁵⁵³ Επανέφερε, έτσι, την άποψη που είχε διατυπώσει ο Bulle για τα αθηναϊκά γλυπτά.⁵⁵⁴

Ο προσδιορισμός της οικοδομικής κατασκευής που κοσμούσαν οι εξεταζόμενες κόρες και η διάκριση της διάταξης εκάστης εξ αυτών καθίστανται δυσχερή, δεδομένου του αριθμού, της στυλιστικής διαφοροποίησης και των ενδείξεων δομικής λειτουργίας των σωζόμενων γλυπτών. Σε κάθε περίπτωση, η διάρθρωση τους στο κτίσμα δεν είναι απαραίτητο να ήταν πανομοιότυπη σε Ρώμη και Αθήνα, διότι υφιστάμενες μορφές με συναφή χαρακτηριστικά διαφέρουν σε επιμέρους κατασκευαστικές λεπτομέρειες (πρβλ. την έλλειψη πεσσίσκου στην κόρη του Βρετανικού Μουσείου, η οποία έχει κοινά στοιχεία με την κεφαλή EAM 640). Δεν πρέπει να υποτιμηθεί το γεγονός ότι από όλα τα σωζόμενα παραδείγματα, με εξαίρεση την κόρη στο Βρετανικό Μουσείο, προκύπτει η επαφή ή η μικρή απόστασή τους από τοίχο, παρατήρηση που καθιστά πιθανότερο το ενδεχόμενο προέλευσης των μορφών από πρόσοψη που ενσωμάτωνε ένα ή περισσότερα θυραία ανοίγματα. Οι μορφές εναλλάσσονταν, προφανώς, ως προς το βαθμό προεξοχής και τη διάκρισή τους σε αντιθετικά ζεύγη ιματιοφόρων και πεπλοφόρων, ενώ δύο τουλάχιστον εξ αυτών πρέπει να ήσαν εξ ολοκλήρου ολόγλυφες, διαμορφώνοντας αβαθή πρόσταση σε κεντρικό σημείο του οικοδομήματος. Ασφαλώς, δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα να κοσμούσαν οι κόρες τις δύο όψεις μιας πρόσοψης, συνδεδεμένες με τον εξωραϊσμό της μνημειακής της εισόδου. Ως προς την ένταξη του ζητούμενου κτίσματος στα πλαίσια ενός ιερού, για την περίπτωση των αθηναϊκών γλυπτών, ο Bulle πρότεινε βάσει του χώρου εύρεσής τους το Σαραπείο,⁵⁵⁵ ενώ πρόσφατα η Παλαγγιά στοιχειοθέτησε την πιθανολόγηση συσχετισμού τους με το εν άστει Ελευσίνιο,⁵⁵⁶ προσέγγιση εύλογη αν αναλογιστεί κανείς πως το Τριόπιον της Ρώμης ήταν αφιερωμένο στη λατρεία της Δήμητρας, ενώ κατόπιν του θανάτου της Ρήγιλλας

⁵⁵² Schmidt 1977, 269-272, της ίδιας 1982, 99 σημ. 575.

⁵⁵³ Schmidt-Colinet 1977, 86-88, 94.

⁵⁵⁴ Bulle 1894, 152.

⁵⁵⁵ Bulle 1894, 154-155. Ο Πανσανίας μνημονεύει (I.18.4) την ύπαρξη Σαραπείου στην Αθήνα: «ἐντεῦθεν ἰοῦσιν ἐς τὰ κάτω τῆς πόλεως Σαράπιός ἐστιν ἱερόν, ὃν Ἀθηναῖοι παρὰ Πτολεμαίου θεὸν ἐσηγάγοντο». Θεωρείται πως τούτο βρισκόταν στην περιοχή της σημερινής Μητρόπολης, δεδομένης της εύρεσης επιγραφών που μαρτυρούν τη λατρεία αιγυπτιακών θεοτήτων στην ευρύτερη περιοχή [πρβλ. Vidman 1969, 7 (αρ. 5) και 13-14 (αρ. 20-21)]. Μια διαφορετική άποψη διατύπωσε ο Lippolis (1995, 59-63), ο οποίος υπέθεσε πως το Σαραπείο βρισκόταν στην περιοχή της Αγ. Αικατερίνης στην Πλάκα. Για το ζήτημα βλ. και Monaco 2011, 534. Για τη λατρεία αιγυπτιακών θεοτήτων στην Αθήνα βλ. ενδεικτικά Dow 1937, 183-232, Τριάντη 2008, 396-404, Grijalvo 2009, 325-341.

⁵⁵⁶ Palagia 2016, 223. Για το εν άστει Ελευσίνιο στους ρωμαϊκούς χρόνους βλ. κυρίως Miles 1998, 89-91, της ίδιας 2012, 129-143, Dillon 2018, 122-123.

υπήρξε αφηρωισμός και λατρεία αυτής βασισμένη στο συμβολικό συσχετισμό της με τη θεά.

Οι πεπλοφόροι Τριοπίου και Αθήνας απηχούν στυλιστικά πρότυπα του 4^{ου} π.Χ. αιώνα, κυρίως δε τον τύπο της Αρτέμιδος Colonna, αν αναλογιστεί κανείς τη στάση και τη διάρθρωση της ενδυμασίας τους.⁵⁵⁷ Ως προς το τελευταίο χαρακτηριστικό συνάφειες παρουσιάζουν και με τον τύπο της Αρτέμιδος της Δρέσδης,⁵⁵⁸ ενώ ανάλογη διευθέτηση του πέπλου μαρτυρείται στην εικονογραφία θεοτήτων και μελών του ιερατικού προσωπικού σε υστεροκλασικά αναθηματικά ανάγλυφα.⁵⁵⁹ Ευρύτερα, ωστόσο, οι εξεταζόμενες κόρες εντάσσονται στην παράδοση των πεπλοφόρων Dresden-Chiaramonti, οι οποίες συνήθως λογίζονται ως κλασικιστικές μεταπλάσεις ενός υστεροκλασικού προτύπου. Πιο συγκεκριμένα, το αδριάνειο γλυπτό της Δρέσδης εικονίζει κόρη που φορεί άζωστο πέπλο με μακρύ απόπτυγμα και στηρίζεται στο αριστερό σκέλος, έχοντας ελαφρώς λυγισμένο το δεξιό.⁵⁶⁰ Εσωτερικά φέρει χιτώνα, καθώς προκύπτει από τις κομβιούμενες απολήξεις των χειρίδων του στους βραχίονες της μορφής, ενώ με το δεξί χέρι ανασύρει ελαφρώς παρυφή του πέπλου. Συναφή χαρακτηριστικά έχει η πεπλοφόρος του Museo Chiaramonti,⁵⁶¹ στην οποία έχει τοποθετηθεί λάθος κεφάλι, οδηγώντας στην παραπλανητική ερμηνεία της ως Υγεία. Αμφότερα τα παραπάνω γλυπτά απηχούν τη στάση και στοιχεία της ενδυμασίας ενός χάλκινου αγαλματιδίου Νίκης στη Lyon,⁵⁶² για την οποία πιθανολογούταν πως βασίζεται σε εκείνη του μνημείου των Αρκάδων στους Δελφούς, πρωτότυπο έργο του υστεροκλασικού γλύπτη Δαιδάλου, αν και κατά τη Γουλάκη μάλλον αναφέρεται σε δημιουργία του 1^{ου} αιώνα π.Χ. Αντίρροπη κίνηση εν σχέσει με τις πεπλοφόρους Dresden-Chiaramonti έχουν τα γλυπτά Albani-Maillol,⁵⁶³ με τη διαφορά ότι σε αυτά ανασύρεται ελαφρώς το απόπτυγμα και στηρίζον σκέλος είναι το δεξιό, γεγονός που οδήγησε στην πιθανολόγηση κοινής αναφοράς τους σε ένα ή δύο παρεμφερή υστεροελληνιστικά πρότυπα, ίσως φέρουσες κόρες που κοσμούσαν το ίδιο οικοδόμημα.⁵⁶⁴ Σε κάθε περίπτωση, οι υποδοχές για ένθεση κεφαλών στα αντίγραφα Dresden-Maillol υπονομεύουν το ενδεχόμενο να υπήρξε κάποιο από αυτά φέρουσα μορφή.

Υστεροκλασικά είναι τα πρότυπα και των ιματιοφόρων Τριοπίου και Αθήνας, η διευθέτηση της ενδυμασίας των οποίων φέρει στο νου την αντίστοιχη εικονιστικών

⁵⁵⁷ Bol 1994, 150-151, Palagia 2016, 218. Για τον τύπο βλ. Bieber 1977, 86-89 (πίν. 60-61), Linfert 1990, 282-283, 611-615 (αρ. κατ. 137-139 [Heres για αρ. 137]), Kunze 1992, 142-143 (αρ. 49).

⁵⁵⁸ Dresden 1765. Βλ. κυρίως Geominy 2011, 183-189 (αρ. 15). Για τον τύπο πρβλ. Bieber 1977, 86-89 (πίν. 56-59), Gercke 2007, 86-91 (αρ. 16-18).

⁵⁵⁹ EAM 1422. Βλ. Svoronos 1911, 367-369 (πίν. 67), Καλτσάς 2001, 277 (αρ. 579). Πρβλ. ένα ανάγλυφο από το Αμφιάρειο του Ωρωπού, όπου εικονίζονται πέντε γυναικείες μορφές (πιθανώς κέτιδες) με ανάλογους πέπλους, στρεφόμενες ή βαδίζουσες προς τα αριστερά. Το άνω και αριστερό μέρος του εν λόγω αναγλύφου έχει αποσπαστεί. Βλ. Πετράκος 1968, 122-123 (αρ. 19, πίν. 40β).

⁵⁶⁰ Dresden 1765. Βλ. Vorster 2011, 314-318 (αρ. 51).

⁵⁶¹ Vatican, Museo Chiaramonti 1443. Βλ. Amelung 1903, 775-777 (αρ. 683, πίν. 83), Gulaki 1981, 238-241 (εικ. 221).

⁵⁶² Lyon, musée gallo-romain 67. Βλ. Boucher 1976, 75-79 (αρ. 67), Gulaki 1981, 237-246 (εικ. 219-220, 228), Linfert 1990, 282 (εικ. 162), Savay-Guerraz 2013, 38 (αρ. 17).

⁵⁶³ Villa Albani 521. Βλ. Gulaki 1981, 239 (εικ. 222), Maderna 1998, 410-413 (αρ. 919, πίν. 185-187).

⁵⁶⁴ Vorster 2011, 314-316.

αγαλμάτων του Αισχύνη⁵⁶⁵ και του Σοφοκλή.⁵⁶⁶ Σε τούτα τα πλαίσια, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εικονογραφική μαρτυρία ενός αγαλματίου στο Βρετανικό Μουσείο,⁵⁶⁷ το οποίο προέρχεται από το ιερό της Δήμητρας στην Κνίδα και χρονολογείται στο δεύτερο ήμισυ του 4^{ου} π.Χ. αιώνα. Τούτο εικονίζει γυναικεία μορφή με κάλαθο που φορεί χιτώνα και ιμάτιο, εν πολλοίς κατ' ανάλογο τρόπο διευθετημένο με εκείνο των ιματιοφόρων Τριοπίου και Αθήνας, με τη διαφορά ότι καλύπτεται ο κάλαθος από το ιμάτιο στην οπίσθια όψη και η παρυφή του τελευταίου στην αριστερή πλευρά διαμορφώνεται με ζικ-ζακ απολήξεις. Η στάση του αγαλματίου θυμίζει κυρίως εκείνη της κόρης Villa Albani 628, μολονότι τα σκέλη είναι εγγύτερα τοποθετημένα μεταξύ τους, ενώ η δεξιά άκρα χείρα στρέφεται προς τον ώμο φέροντας άνθος. Οι παραπάνω διαφοροποιήσεις, στις οποίες συγκαταλέγονται τα κλειστά υποδήματα και ο ακόσμητος κάλαθος της μορφής, συνηγορούν στο ενδεχόμενο η τελευταία να αποτελεί ελεύθερη απόδοση ενός υστεροκλασικού αγαλματικού τύπου, σχετιζόμενου με το ιερό της Κνιδίας Δήμητρας, για τον οποίο πιθανολογείται πως αναφερόταν σε απεικόνιση Περσεφόνης. Ο Ashmole, αντιθέτως, θεωρούσε πως το αγαλμάτιο εικόνιζε λειτουργό της λατρείας της Δήμητρας, εκτιμώντας πως σχετιζόταν εικονογραφικά με φέρουσες μορφές που κοσμούσαν κάποιο -μη ανασκαμμένο ή ταυτοποιημένο- οικοδόμημα στο ιερό της Κνίδου. Η υπόθεσή του, ασφαλώς, αντλούσε την έμπνευσή της από τη μαρτυρία των κορών του Τριοπίου της Ρώμης, αν και ελλείψει υλικών καταλοίπων μένει ουσιαστικά ατεκμηρίωτη. Εντούτοις, η παρεμφερής διευθέτηση του ιματίου, η προέλευση του γλυπτού από το ιερό της Δήμητρας στην Κνίδα και η πιθανή εικονογραφική συσχέτιση με υστεροκλασικό άγαλμα της Περσεφόνης συνιστούν κρίσιμες ενδείξεις για τη χρονολόγηση και την ερμηνευτική συσχέτιση των εξεταζόμενων κορών με την λατρεία της Κνιδίας Δήμητρας. Η χρήση της συγκεκριμένης διάταξης του ιματίου σε ολόγλυφες γυναικείες μορφές (Typos Palliata ή Normaltypus) διευρύνεται κατά την ύστερη ελληνιστική εποχή,⁵⁶⁸ παραμένοντας δημοφιλής ως τη μέση αυτοκρατορική, καθώς δεικνύει -μεταξύ άλλων- ένα εικονιστικό γλυπτό από το Νυμφαίο του Ηρώδη Αττικού στην Ολυμπία, το οποίο αναπαριστά πιθανώς την Atilia Caucidia Tertulla.⁵⁶⁹ Στον ύστερο 4^ο π.Χ. αιώνα παραπέμπουν και τα κοσμήματα των κορών Τριοπίου και Αθήνας, ιδίως τα περιδέραια με κυκλοτερή και οβιδοειδή στοιχεία.⁵⁷⁰

⁵⁶⁵ Naples, Museo Nazionale 6018. Βλ. Richter 1965, 212-215 (ιδίως αρ. 6, εικ. 1369-1371), Richter-Smith 1984, 73-75 (εικ. 40b), Mattusch 2005, 143-144 (εικ. 1-3).

⁵⁶⁶ Vatican, Museo Gregoriano Profano 9973. Βλ. Richter 1965, 124-133 (ιδίως αρ. Π2, εικ. 675-677, 680), Richter-Smith 1984, 205-209 (εικ. 170), Vorster 1993, 154-159 (αρ. 67, εικ. 297-308), Zanker 1995, 49-55 (εικ. 25).

⁵⁶⁷ British Museum 1302 (GR 1859,1226.43). Βλ. κυρίως Smith 1900, 205 (αρ. 1302), Ashmole 1951, 26-27 (πίν. Xe), Bieber 1959, 409-410 (εικ. 56), της ίδιας 1977, 136. Διαστάσεις: ύψος 45,1 cm.

⁵⁶⁸ Πρβλ. Izmir 565 (Aziz 1932, 54, Linfert 1976, 49, πίν. 15.73), British Museum 2063 (Linfert 1976, 42, πίν. 12.65, Gabelmann 1979b, 219).

⁵⁶⁹ Μουσείο Ολυμπίας Λ 162. Βλ. Treu 1897, 268-279 (πίν. 68.4), Bol 1984, 177 (αρ. 40, πίν. 42-43). Για τον τύπο βλ. κυρίως Bieber 1959, 374-417, της ίδιας 1977, 129-147, Gabelmann 1979b, 209-250 (ιδίως 215-220), Καραπαναγιώτου 2013, 58-59.

⁵⁷⁰ Schmidt 1977, 266, Palagia 2016, 218. Πρβλ. Williams-Ogden 1994, αρ. 22, 23, 30, 53, 64 (British Museum GR 1872.6-4660, New York 22.139.47, New York 37.11.8, British Museum GR 1876.6-17.1-

Σχετικά με τη χρονολόγηση των κορών της Αθήνας η Schmidt θεώρησε πως αποτελούν υστεροελληνιστικές δημιουργίες που λειτούργησαν ως πρότυπα για τις αντίστοιχες της Απίας Οδού,⁵⁷¹ εκτίμηση την οποία αρχικώς απέρριψε και στη συνέχεια εν πολλοίς απεδέχθη η Bol.⁵⁷² Για τις τελευταίες, βάσει του συσχετισμού τους με το Τριόπιον και επιμέρους ομοιοτήτων τους με γλυπτά του δευτέρου ημίσεως του 2^{ου} π.Χ. αιώνα, όπως εκείνα του Νυμφαίου του Ηρώδη στην Ολυμπία, ουδέποτε αμφισβητήθηκε η χρονολόγησή τους στην αντωνίνεια εποχή.⁵⁷³ Εντούτοις, στοιχεία της ενδυμασίας των αθηναϊκών κορών, κυρίως δε η επίπεδη, στυλιζαρισμένη και ενίοτε αντιρεαλιστική πτυχολογία, καθιστούν πιθανότερη τη δημιουργία τους στα μέσα του 2^ο μ.Χ. αιώνα, ενώ επιμέρους διαφοροποιήσεις με τα γλυπτά του Τριοπίου μπορούν να αιτιολογηθούν ως αποτέλεσμα ανάμειξης διαφορετικών καλλιτεχνών ή - ακόμα και- εργαστηρίων στην κατασκευή τους σε Αθήνα και Ρώμη. Με την κοινή χρονολόγηση των κορών Τριοπίου και Αθήνας συνάδει και ο συναφής δομικός τους ρόλος, καθίσταται δε αρκετά πιθανό το ενδεχόμενο συσχέτισής τους με οικοδομικές κατασκευές που αφιέρωσε ο Ηρώδης Αττικός, προφανώς κατόπιν του θανάτου της Ρήγιλλας και προς τιμήν αυτής, στις δύο πόλεις.⁵⁷⁴

Κατά τη Dunand, η οποία θεώρησε δεδομένη τη συσχέτιση των εξεταζόμενων γλυπτών με ιερό Αιγυπτίων θεών, οι αθηναϊκές κόρες αναφέρονταν σε γυναίκες της ισιακής πομπής.⁵⁷⁵ Εντούτοις, πέραν ίσως των ελικοειδών βοστρύχων που θυμίζουν τους λιβυκούς πλοκάμους της Ίσιδος, απουσιάζουν εικονογραφικές ενδείξεις άμεσου συσχετισμού των κορών με τη λατρεία της εν λόγω θεάς.⁵⁷⁶ Ο Bulle, μολονότι εκτιμούσε πως τα γλυπτά προέρχονταν από το αθηναϊκό Σαραπίο, στήριξε την εικονογραφική του ανάλυση σε συνάψεις με την μυστηριακή λατρεία της Δήμητρας, ερμηνεύοντας τις ομοιότητες ως αποτέλεσμα συγκερασμού της λατρείας των δύο θεαινών κατά τη ρωμαϊκή εποχή.⁵⁷⁷ Την προσέγγισή του ενστερνίστηκε εν πολλοίς η Schmidt.⁵⁷⁸ Ωστόσο, αν ληφθούν υπόψη η κοινή χρονολόγηση των κορών Τριοπίου και Αθήνας και ο βέβαιος συσχετισμός των πρώτων με οικοδόμημα που αφιέρωσε ο Ηρώδης Αττικός, δεν πρέπει να αποκλειστεί το ενδεχόμενο παρεμφερούς ερμηνείας των γλυπτών σε Αθήνα και Ρώμη. Ειδικότερα, αξίζει να σημειωθεί πως το Τριόπιον της Απίας Οδού έλαβε την ονομασία του από το ιερό της Δήμητρας στην Κνίδα, υπήρξε δε αρχικά αφιερωμένο στη θεά και τη θεοποιημένη Φαυστίνα, γυναίκα του Αντωνίνου Σεβαστού, ως ένδειξη μεταθανάτιας απόδοσης τιμής στο πρόσωπό της (141 μ.Χ.). Κατόπιν του θανάτου της Ρήγιλλας (160 μ.Χ.), καθιερώνεται το όνομα Τριόπιον, αφιερώνεται άγαλμα και εγκαθιδρύεται λατρεία προς τιμήν της τεθνεώσας

2, New York 06.1217.13). Βλ. επίσης Saverkina 1997, αρ. 82, 88, 100 (Ermitage Pav. 2, BB 34, BB 193).

⁵⁷¹ Schmidt 1977, 268-269, της ίδιας 1982, 98-99.

⁵⁷² Bol 1990b, 92 σημ. 20, της ίδιας 1994, 150 σημ. 11. Πρωιμότερες θεώρησε τις αθηναϊκές κόρες και η Bieber (1977, 107).

⁵⁷³ Bol 1994, 125-126.

⁵⁷⁴ Palagia 2016, 223.

⁵⁷⁵ Dunand 1973, 133-134.

⁵⁷⁶ Για την εικονογραφία των ιερειών της Ίσιδος πρβλ. Walters 1988, 5-32.

⁵⁷⁷ Bulle 1894, 155.

⁵⁷⁸ Schmidt 1982, 100.

συζύγου του Ηρώδη, η οποία είχε νωρίτερα διατελέσει ιέρεια της Δήμητρας στην Ολυμπία.⁵⁷⁹ Οι κόρες της Αππίας Οδού προέρχονται από οικοδόμημα που κοσμούσε το εν λόγω ιερό,⁵⁸⁰ εικονογραφικά δε αναφέρονται στη λατρεία της Δήμητρας κυρίως μέσω των καλάθων που φέρουν στο κεφάλι,⁵⁸¹ ώστε εύλογα ο Bulle να τις συσχετίζει με ιέρειες ή νεαρές κοπέλες που προσέφεραν υπηρεσία στη θεά.⁵⁸² Ενδυματολογικά οι μορφές διαμορφώνονται βάσει υστεροκλασικών προτύπων, όχι σχετιζόμενων κατ' αποκλειστικότητα αλλά οπωσδήποτε συναφών με την ελευσινιακή εικονογραφία.⁵⁸³ Υπό τούτο το πρίσμα, ενισχύεται η πιθανότητα προέλευσης των αθηναϊκών κορών από ιερό της Δήμητρας, εν προκειμένω το εν άσσει Ελευσίνιο, και αναφοράς τους σε μέλη του ιερατικού προσωπικού που δραστηριοποιούνταν σε αυτό, κατά τρόπο αποπροσωποποιημένο και συμβολικό. Ασφαλώς, η τεκμηρίωση της παραπάνω υπόθεσης είναι δυνατό να προκύψει μόνο μέσω μιας ασφαλέστερης, ήτοι ανασκαφικώς στοιχειοθετημένης, συσχέτισης των εξεταζόμενων γλυπτών με συγκεκριμένο αρχιτεκτονικό περιβάλλον, διερεύνηση οπωσδήποτε κρίσιμη και για τον περαιτέρω εμπλουτισμό του υπάρχοντος υλικού με νέα αποτιμήματα γλυπτών.

5.3. Παπποσιληνοί και Μαινάδες στο θέατρο του Διονύσου

Στο θέατρο του Διονύσου η πρώτη αρχιτεκτονική αναμόρφωση της scaenae frons κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους τεκμηριώνεται από την επιγραφή του κεντρικού επιστυλίου του ισογείου της, βάσει της οποίας η επέμβαση χρονολογείται το έτος 60/61 μ.Χ. (επί αυτοκράτορος Νέρωνος).⁵⁸⁴ Τούτη μνημονεύει τον Κλαύδιο Νόβιο, έναν εκλατινισμένο Έλληνα που δώρισε τη νέα πρόσοψη της σκηνής και την ανέθεσε στον Διόνυσο και τον αυτοκράτορα. Η μελέτη του αποσπασματικού υλικού από τον Fiechter και άλλους μελετητές οδήγησε σε μια σειρά προτάσεων αναπαράστασης, οι οποίες ωστόσο παρουσιάζουν αποκλίσεις μεταξύ τους.⁵⁸⁵ Η ανακαίνιση της νερόνειας σκηνής την περίοδο του Αδριανού είναι πολύ πιθανή, μολονότι δεν έχει στοιχειοθετηθεί επαρκώς.⁵⁸⁶ Πιθανώς οι εργασίες για αυτή την επέμβαση να

⁵⁷⁹ Bulle 1894, 142-143, Kammerer-Grothaus 1974, 147, Schmidt 1977, 272-273, Palagia 2016, 217.

⁵⁸⁰ O Galli (2002, 126-127) θεώρησε πιθανότερο να προέρχονται οι κόρες από ηρώο, δεδομένης της εύρεσής τους σε περιοχή της Αππίας Οδού που περιελάμβανε ταφικά μνημεία.

⁵⁸¹ Για τη σημασία του καλάθου, πρβλ. τη σχετική αναφορά στον έκτο καλλιμάχιο ύμνο (1-6): «*Τῶ καλάθῳ κατιόντος ἐπιφθέγξασθε, γυναιῖκες· Δάματερ, μέγα χαῖρε, πολυτρόφε πολυμέδιμνε. τὸν καλάθον κατιόντα χαμαὶ θασεῖσθε, βέβαλοι, μηδ' ἀπὸ τῶ τέγος μηδ' ὑπόθεν ἀγάσσησθε μὴ παῖς μηδὲ γυνὰ μηδ' ἄ κατεχέατο χαίταν, μηδ' ὄκ' ἄφ' ἀυαλέων στομάτων πτόωμες ἄπαστοι*». Για τον έκτο ύμνο βλ. Stephens 2015, 263-297.

⁵⁸² Bulle 1894, 143-149. Πρβλ. Bieber 1977, 106-107.

⁵⁸³ Πρβλ. στοιχεία της ενδυμασίας των μορφών στη «Regina Vasorum» (Ermitage 1659 [St. 525]), ιδίως την κεντρική σκηνή όπου εικονίζονται η Δήμητρα και η Κόρη. Βλ. κυρίως Stephani 1869, 268-269 (αρ. 525), Clinton 1992, 78-81 (εικ. κειμ. 9, εικ. πίν. 17-19), Τιβέριος 1996, 339-340 (εικ. 189-190).

⁵⁸⁴ IG II² 3182. Βλ. Dörpfeld-Reisch 1896, 82-84 (εικ. 27-28), Fiechter 1936, 26, 60-66 (σχ. 41-43, εικ. 23-26, πίν. 8 [VII 1-4]), Isler 2017b, 128.

⁵⁸⁵ Βλ. Dörpfeld-Reisch 1896, 82-93 (εικ. 32), Versakis 1909, 194-224 (εικ. 32), Fiechter 1936, 78-82 (εικ. 43, πίν. 13, 22, 23), του ίδιου 1950, 17-23, 29-30 (εικ. 11, πίν. 3-5), Dörpfeld 1935, 159-167, Schleif 1937, 42-52 (εικ. 4-5), von Gerkan 1941, 163-177 (εικ. 4-5), Pickard-Cambridge 1946, 247-259, Παπασταμάτη-von Moock 2012, 129-130 (σχ. 1).

⁵⁸⁶ Για το ζήτημα βλ. Bulle 1928, 19, Fiechter 1936, 35, 81-82, Travlos 1971, 538.

ξεκίνησαν με την ευκαιρία της προεδρίας του Αδριανού στα μεγάλα Διονύσια, το έτος 124/125 μ.Χ.⁵⁸⁷ Προσφάτως η von Moock επεσήμανε πως οι διαφοροποιήσεις στη συνδεσμολογία των σωζόμενων αρχιτεκτονικών στοιχείων της ρωμαϊκής σκηνης, όπως και η χάραξη τεκτονικών σημείων αρίθμησης στα μέτωπα και σε επιφάνειες αναμονής των γείσων του πρώτου ορόφου και οι αναλαξεύσεις των επιφανειών ώσεως οδηγούν στην εκτίμηση πως μόνον ο πρώτος όροφος της διώροφης νερόνιας σκηνης αποσυναρμολογήθηκε και κατόπιν αναδιαμορφώθηκε σε μια δεύτερη οικοδομική φάση.⁵⁸⁸ Σε τούτη την παρέμβαση, που ολοκληρώθηκε πιθανότατα στο πρώτο ήμισυ του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα, εντάσσεται και ο γλυπτικός εξωραϊσμός του σκηνικού οικοδομήματος. Τα αποσπασματικά κολοσσιακά γλυπτά της σκηνης (από πεντελικό μάρμαρο) ήρθαν στο φως κατά τις ανασκαφές στο χώρο από τους Α. Ρουσόπουλο και Στ. Κουμανούδη, στο δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα (1862-1878).⁵⁸⁹

Ο Σιληνός NK 2302 (αρ. 20α, εικ. 298-303) φέρει τα χέρια στη μέση και έχει σκυμμένο το άνω μέρος του κορμού και την κεφαλή, φορεί δε μαλλωτό περιζώμα που σκεπάζει τα ισχία, αφήνοντας ακάλυπτα τα γεννητικά όργανα. Ο Ρουσόπουλος είχε θεωρήσει τούτο το γλυπτό έργο «*τῶν καλῶν μακεδονικῶν χρόνων (...), ἤτοι τῶν τοῦ Λυκούργου τοῦ ῥήτορος*», άποψη που συμμερίζονταν οι Βερσάκης και Bulle, ενώ ο Dörpfeld πίστευε πως αυτό προερχόταν από τη νερόνια σκηνή.⁵⁹⁰ Αντιθέτως ο Δεσπίνης θεώρησε πιθανότερη μια χρονολόγηση στην ύστερη αδριάνεια περίοδο, συνεκτιμώντας τα χαρακτηριστικά της αποσπασματικής κεφαλής της Κοπεγχάγης (για την οποία πιθανολόγησε πως προέρχεται από το γλυπτό).⁵⁹¹ Στη χρονολόγηση στον 2^ο μ.Χ. αιώνα είχαν καταλήξει νωρίτερα και οι Herbig, Schmidt-Colinet, Schmidt και Isler-Kerényi.⁵⁹² Οι τελευταίες άποψεις είναι ασφαλώς ορθές, καθώς προκύπτει από το ρηχό πλάσιμο της γενειάδας και του μαλλωτού περιζώματος, τις ήπιες μεταβάσεις στα επίπεδα της μυολογίας και τους πεπλατυσμένους βολβούς των οφθαλμών στην κεφαλή της Κοπεγχάγης.⁵⁹³ Η τελευταία παρουσιάζει επιμέρους ομοιότητες ως προς τη διαμόρφωση των οφθαλμών και της «καλλιγραφικά» αποδοσμένης γενειάδας με μια αποσπασματική κεφαλή ερμαϊκής στήλης στο Βατικανό, επίσης χρονολογούμενη στους αδριάνειους χρόνους.⁵⁹⁴ Η στάση και τα χαρακτηριστικά των εξεταζόμενων Σιληνών φαίνεται πως απηχούν κάποιο χαμένο αθηναϊκό πρότυπο του 4^{ου} π.Χ. αιώνα, σχετιζόμενο ίσως με το διάκοσμο του διονυσιακού θεάτρου. Τούτη η εκτίμηση ενισχύεται από τον ανάγλυφο διάκοσμο του ερεισίνωτου στο μαρμάρινο θρόνο του ιερέως του Διονύσου, που βρίσκεται στο

⁵⁸⁷ Historia Augusta (Hadrianus) 13.1-2. Πρβλ. Παπασταμάτη-von Moock 2012, 149, De Domenico 2018, 128.

⁵⁸⁸ Παπασταμάτη-von Moock 2012, 130.

⁵⁸⁹ Βλ. κυρίως Ρουσόπουλος 1862, 135-138 (αρ. 2-3), Κουμανούδης 1862, 467, του ίδιου 1863, 87, του ίδιου 1878, 14-15, Sybel 1881, 338-339 (αρ. 4992 a-d /f-g, 4995).

⁵⁹⁰ Ρουσόπουλος 1862, 137, Dörpfeld-Reisch 1896, 86, Versakis 1909, 215, Bulle 1928, 238-239.

⁵⁹¹ Despini 2003, 140-141.

⁵⁹² Herbig 1935, 9-10, Ribl-Kerényi 1976, 39-40, Schmidt-Colinet 1977, 263 (M 80), Schmidt 1982, 124.

⁵⁹³ Για την ύπαρξη του τελευταίου χαρακτηριστικού σε αδριάνεια αθηναϊκά γλυπτά βλ. Despini 2003, 114-121.

⁵⁹⁴ Kaschnitz von Weinberg 1937, 7 (αρ. 4, πίν. 3).

κέντρο της προεδρίας του θεάτρου. Εκεί εικονίζονται δύο αντίωτοι γυμνοί Σιληνοί σε διασκελισμό να στηρίζουν με τους πήχεις τους -χαμένο σήμερα- υπερκείμενο στοιχείο, σε κλειστή στάση άτλαντα, φέροντας παράλληλα με τις άκρες των δακτύλων τους ελικοειδείς βλαστούς ενός μεγάλου τσαμπιού με σταφύλια.⁵⁹⁵ Η κεφαλή τους είναι γερμένη μπροστά, έχουν σφριγηλή κορμοστασιά, στα δε νώτα τους προβάλλει «ίππειος» ουρά. Τούτο το ανάγλυφο ενσωματώνει επιμέρους εικονογραφικά στοιχεία που απαντούν και στους εξεταζόμενους Σιληνούς, όπως τα χαρακτηριστικά του προσώπου, την πρόσθια κλίση της κεφαλής και την «ίππειο» ουρά, μολονότι υιοθετείται μια διαφορετική φέρουσα στάση. Ο θρόνος αποτιμάται συνήθως ως έργο των υστεροκλασικών χρόνων ή ως νεοαττική δημιουργία με σαφείς αναφορές σε πρότυπα του 4^{ου} π.Χ. αιώνα (η δεύτερη εκτίμηση είναι πιθανότερη). Σε κάθε περίπτωση, η ύπαρξη των παραπάνω συναφειών σε συνδυασμό με τη μαρτυρία παραστάσεων της αθηναϊκής αγγειογραφίας όπου εικονίζονται Σιληνοί (ή υποδουόμενοι Σιληνούς) με μαλλωτό περιζώμα, ενίοτε φέροντες τα χέρια στη μέση,⁵⁹⁶ λειτουργεί επιρρωτικά στην καταγωγική αναφορά του τύπου στην υστεροκλασική θεατρική εικονογραφία, την αφορώσα απεικονίσεις μελών του σατυρικού χορού (*σίκκινις*).

Η von Moock θεώρησε πως ο Σιληνός NK 2302 και μια πάριση μορφή του κοσμούσαν τα μέτωπα των πλευρικών τοίχων της scaenae frons, φέροντας θλαστούς θριγκούς με τη μεσολάβηση κιονοκράνων. Η λάξευση αξονικών τόρμων και αυλάκων μολυβδοχόησης στην ανώτερη επιφάνεια του πεσσού στοιχειοθετεί τη γόμφωση με έτερο αρχιτεκτονικό μέλος, πιθανότατα ένα ευμεγέθες πεσσόκρανο. Η διαμόρφωση που προτείνει η von Moock είναι πιθανή, δεδομένων των διαστάσεων των γλυπτών, της διαμόρφωσης των επιφανειών αναμονής στην ανώτερη επιφάνειά τους αλλά και της επιβεβλημένης διάρθρωσής τους ως ζεύγη στην πρόσοψη του σκηνικού οικοδομήματος. Ωστόσο, το γεγονός ότι τα θραύσματα 3679 / 1131 (**αρ. 20β, εικ. 304-306**) δεν προέρχονται από τον ίδιο Σιληνό, όπως καθίσταται προφανές από την διαμόρφωση της γενειάδας σε αυτά, καθιστά βέβαιη την ύπαρξη μιας ακόμη μορφής με ανάλογα χαρακτηριστικά, η οποία θα μπορούσε να συμπληρωθεί με μία ακόμη αν ληφθεί υπόψη το σχήμα του αλληλοσυμπληρώμενου ζεύγους. Σε τούτο το ενδεχόμενο, τα δύο ζεύγη Σιληνών θα μπορούσαν να κοσμούν είτε το κατώτερο μέρος της scaenae frons, λειτουργώντας ως αντιστάθμισμα στους Παπποσιληνούς του ορόφου, είτε τα μέτωπα των πλευρικών τοίχων και στους δύο ορόφους της πρόσοψης.

Από το κατώτερο μέρος της σκηνης προέρχεται πιθανότατα ο κολοσσικός Παπποσιληνός NK 2301 (**αρ. 20γ, εικ. 307-311**). Το αποκατεστημένο ύψος του (3 έως 3,5 m) συνάδει με εκείνο των κίωνων του ισογείου της scaenae frons, ώστε εύλογα η von Moock τοποθετεί αυτόν και την πάριση μορφή του -με αντιθετική

⁵⁹⁵ Dörpfeld-Reisch 1896, 45-47 (εικ. 14-15), Fiechter 1935, 64-65, 70-72 (εικ. 55), Pickard-Cambridge 1946, 141-143 (εικ. 39-41), Bieber 1961, 70-71 (εικ. 267-269), Maaß 1972, 60-76 (πίν. 1b, 2, 3a-b), Γώγος 2005, 127 (εικ. 26, σχ. 43), Miller 2017, 83-105 (εικ. 1-2, 4a, 5, 6a, 9-10). Η Miller πιθανολόγησε πρόσφατα πως οι Σιληνοί στήριζαν το λέβητα ενός τρίποδα, αναγνωρίζοντας στα κυρτά στοιχεία που τους πλαισιώνουν τα απολήγοντα σε λεοντοπόδαρα στηρίγματά του.

⁵⁹⁶ Πρβλ. ενδεικτικά τους υποκριτές με μαλλωτά περιζώματα στον ελικωτό κρατήρα του Ζωγράφου του Προνόμου (Napoli, Museo Archaeologico Nazionale 3240. Beazley 1963, 1336 [αρ. 1], Robertson 1992, 255, Τιβέριος 1996, 332-333 [αρ. 179-180], Lissarrague 2001, 216-220).

στροφή κεφαλής- εκατέρωθεν των εισόδων του νερόνιου ισογείου. Και εδώ οι δύο τετράπλευροι τώρμοι και η αύλακα μολυβδοχόησης που έχουν λαξευθεί στην αδρά ειργασμένη ανώτερη επιφάνεια του πεσσού βεβαιώνουν την τοποθέτηση ενός ευμεγέθους πεσσοκράνου επ' αυτής.

Από το διάκοσμο του σκηνικού οικοδομήματος προέρχονται ακόμη τέσσερα ολόγλυφα αγάλματα Παπποσιληνών (**αρ. 20δ-ζ, εικ. 312-332**), τα οποία υπολείπονται σε διαστάσεις εν σχέσει με εκείνα που έχουν ήδη μνημονευθεί (το συνολικό τους ύψος θα έφτανε τα 2,60 m περίπου). Η von Moock επεσήμανε τις τεχνοτροπικές ομοιότητες των γλυπτών NK 2294 / NK 2299, τις αφορώσες κυρίως το καθαρό περίγραμμα των σιγμοειδών συστάδων τριχώματος του μαλλωτού χιτώνος και τη βαθύτερη λάξευση στη γενειάδα, εκτιμώντας πως πρόκειται για έργα του ίδιου καλλιτέχνη, στον οποίο απέδωσε και το έργο NK 2301, όπως και την -χαμένη σήμερα- πάρισή του μορφή. Πράγματι, οι παραπάνω συνάψεις είναι προφανείς, ξεχωρίζουν δε αυτό το σύνολο από τους λοιπούς Παπποσιληνούς (οι άκαμπτες αυλακώσεις της πτυχολογίας στην αναδίπλωση του ιματίου επιρρώνουν τον ισχυρισμό), ώστε να είναι αρκετά πιθανή η απόδοσή τους στο ίδιο εργαστήριο. Ωστόσο επιμέρους διαφοροποιήσεις μεταξύ τους, όπως η πλαστικότερη απόδοση της πτυχολογίας του ιματίου στη μορφή NK 2294, καθιστούν αμφίβολο το συσχετισμό τους με έναν καλλιτέχνη. Ομοιότητες που θα δικαιολογούσαν μια τέτοια πιθανολόγηση παρατηρούνται στα γλυπτά NK 2299 και NK 2301.

Η von Moock θεώρησε πως οι τέσσερις παραπάνω Παπποσιληνοί έφεραν ως ελεύθερα αρχιτεκτονικά στηρίγματα τις προέχουσες αετωματικές επιστέψεις των δύο πλευρικών θυρών του ορόφου, πιθανολογώντας πως το ευρύτερο άνοιγμα στον άξονα της σκηνής κοσμούσε κολοσσικό άγαλμα του Αδριανού.⁵⁹⁷ Αυτή η διαμόρφωση παρουσιάζει προβλήματα, δεδομένου ότι τα εν λόγω γλυπτά δεν είχαν την ίδια δομική λειτουργία. Ειδικότερα, οι Παπποσιληνοί NK 2299 / NK 2294 σώζουν επιφάνειες έδρασης αρχιτεκτονικών μελών (πεσσοκράνων) στις ράχες τους, ενώ οι έτεροι (NK 2295 / NK 2296) έφεραν ορθογώνιους τώρμους «αγκύρωσης» σε υπερκείμενη επιφάνεια, ήτοι δεν διέθεταν δομικό ρόλο (μολονότι τον απομιμούνταν). Ως εκ τούτου προβληματική παραμένει η διάταξη αυτών των μορφών στο οικοδόμημα (η θεώρηση της von Moock θα μπορούσε να ισχύει μόνο για τα γλυπτά NK 2299 / NK 2294), αν και είναι σαφές πως συνιστούσαν αντιθετικά ζεύγη, δεδομένου ότι από τα σωζόμενα μέρη τους προκύπτει πως έστρεφαν εξίσου τις κεφαλές αντίθετα από το εγειρόμενο χέρι (NK 2295) και στην ίδια κατεύθυνση με αυτό (NK 2299). Δεν αποκλείεται η δεύτερη ιδιόμορφη στάση να επεβλήθη από την ανάγκη να στραφούν όλες οι μορφές προς το κεντρικό άνοιγμα, όπου θα εικονιζόταν ο αυτοκράτορας ως Νέος Διόνυσος. Σε κάθε περίπτωση, δεν θα πρέπει να αποκλειστεί εντελώς το ενδεχόμενο ύπαρξης και άλλων συναφών μορφών στο αρχικό οικοδόμημα, γεγονός που θα διαμόρφωνε διαφορετικές δυνατότητες διάταξης και αλληλεπίδρασης μεταξύ τους. Από τούτους τους Παπποσιληνούς προέρχονται πιθανότατα τα θραύσματα άκρων ποδών NK 2570 (6934) / NK 2565 (+MA 8617) / NK 2772 (**αρ. 20δ-ε, εικ. 353-355**), αν και η απόδοση εκ μέρους της von Moock των δύο πρώτων στο γλυπτό

⁵⁹⁷ Παπασταμάτη-von Moock 2012, 142-143 (σχ. 1).

NK 2995 δεν επιβεβαιώνεται, δεδομένου ότι πρόκειται για διαφορετικούς τύπους υποδημάτων (κλειστό με δεμένους μάντες και σανδάλι). Πιθανότερο είναι το ενδεχόμενο συσχέτισης των κλειστών υποδημάτων με το ζεύγος NK 2295 / NK 2296 και των σανδαλιών με τους Παπποσιληνούς NK 2299 / NK 2294, βάσει των διαστάσεων και της διαμόρφωσης των σιγμοειδών βοστρύχων στα σωζόμενα θραύσματα. Εντύπωση προκαλεί η ευρεία απόληξη των μαλλωτών «μπατζακιών», χάρη στην οποία καλύπτεται πλήρως η πίσω όψη των υποδημάτων.

Από το διάκοσμο του σκηνικού οικοδομήματος προέρχονται και δύο ολόγλυφοι γονατιστοί Σιληνοί με όμοια χαρακτηριστικά και αντεστραμμένη στάση (αρ. 20η, εικ. 333-340). Η συνάφεια στοιχείων της φυσιογνωμίας τους με πορτραίτα του Σωκράτη,⁵⁹⁸ όπως και η διαμόρφωση της κόμης τους κατά παρεμφερή τρόπο με εκείνη εικονιστικών αγαλμάτων του Ευριπίδη,⁵⁹⁹ καθιστούν σαφή την αναφορά τους σε πρότυπα της υστεροκλασικής περιόδου, απηχώντας ίσως κάποιο χαμένο πρωτότυπο έργο της εποχής. Ο Βερσάκης πιθανολόγησε πως οι γονατιστοί Σιληνοί χρησιμοποιήθηκαν ως ακρωτήρια των παρασκηνίων, φέροντας αγγεία (κρατήρες) στα εγειρόμενα χέρια τους, ενώ ο Herbig θεωρούσε πως δεν προέρχονταν από το διάκοσμο της σκηνής αλλά στήριζαν (ίσως με την προσθήκη μιας ακόμη μορφής) τη λεκάνη ενός περιρραντηρίου. Εντούτοις, πιθανότερη είναι η εκτίμηση της von Moock, σύμφωνα με την οποία τούτοι ήσαν φέρουσες μορφές που κοσμούσαν τα άκρα του νερόνιου προσκηνίου, διάταξη που εξασφαλίζει τη βέλτιστη θεασιμότητά τους. Ασφαλώς η λειτουργία των γονατιστών Σιληνών ήταν κυρίως διακοσμητική, δεδομένου ότι με το υπερκείμενο στοιχείο (ίσως μια γεισοειδή προεξοχή) γομφωνόταν μόνο η ανώτερη επιφάνεια του αντικειμένου που έφεραν στα ανασηκωμένα τους χέρια, το πιθανότερον δε έστρεφαν το βλέμμα τους ο ένας προς τον άλλο (όπως εύλογα υπέθεσε η von Moock) και όχι προς τις παρόδους του θεάτρου.^{599α}

Ένα ζεύγος πεπλοφόρων, από τις οποίες σώζονται οι γοφοί και τα σκέλη, προέρχεται επίσης από το διάκοσμο της αδριάνειας σκηνής (αρ. 20θ, εικ. 341-348). Η von Moock θεώρησε πως το αρχικό ύψος τους έφθανε τα 2,40-2,45 m, πεποίτηση που διαφοροποιείται από προηγούμενο σχετικό υπολογισμό του Herbig, που όριζε

⁵⁹⁸ Για τα πορτραίτα του Σωκράτους βλ. Richter 1965, 109-119 (εικ. 456-573), Zanker 1995, 62-66 (εικ. 33, 35), Schefold 1997, 174-179. Για το συσχετισμό πρβλ. Versakis 1909, 218, Schmidt 1982, 127, Παπασταμάτη-von Moock 2012, 144 σημ. 88.

⁵⁹⁹ Για τα πορτραίτα του Ευριπίδη βλ. Richter 1965, 133-140 (εικ. 717-767), Zanker 1995, 57-61 (εικ. 30, 32), Schefold 1997, 184-187. Για το συσχετισμό πρβλ. Schmidt-Colinet 1977, 62.

^{599α} Επιμέρους ομοιότητες εμφανίζουν τα εξεταζόμενα γλυπτά με τρεις γονατιστούς Σιληνούς που εκτίθενται στις *Thermae Diocletianae* (Museo Nazionale Romano 126272-126274), προερχόμενοι από τα λουτρά του Καρακάλλα. Οι Σιληνοί, το σώμα των οποίων καλύπτεται από ρηχό αναγλυφικά τρίχωμα, ακουμπούν το γονατισμένο δεξιό τους σκέλος στο έδαφος έχοντας ανασηκωμένο το αριστερό, στο γόνυ του οποίου αποθέτουν την αντίστοιχη άκρα χείρα τους. Το δεξιό χέρι εγειρόταν για την επικουρική στήριξη κάποιου -αδιάγνωστου σήμερα- αντικειμένου που φερόταν στον ώμο. Στο στήθος τους συγκρατείται η δορά αιλουροειδούς που κάλυπτε τα νώτα τους, όπως φαίνεται από τις δεμένες σε κόμμο απολήξεις των σκελών του ζώου. Η αποσπασματικότητα τούτων των γλυπτών καθιστά δυσχερή κάθε υπόθεση σχετικά με την ενδεχόμενη ενσωμάτωσή τους σε οικοδομική κατασκευή, με το σωζόμενο ύψος τους (που ανέρχεται στο 1 m στη μορφή που σώζει την κεφαλή [126274]) να μην αποκλείει μια τέτοια χρήση. Για τους Σιληνούς των Θερμών του Διοκλητιανού βλ. Fileri 1984, 361-363 (XI,20-XI,22), όπου υποστηρίζεται η χρονολόγησή τους στα τέλη 1^{ου} / αρχές 2^{ου} μ.Χ. αιώνα.

ύψος περί τα 3,5 m. Δεδομένου του γεγονότος ότι το σωζόμενο τμήμα των μορφών ανέρχεται στα 1,30 m, ήτοι αρκετά εκατοστά επάνω από την παρυφή αποπτύγματος του αττικού πέπλου και στο επίπεδο περίπου της ηβικής χώρας, είναι δυνατό να πιθανολογηθεί αρχικό ύψος περί τα 2,80-3,00 m, υπολογισμός σχετικά συντηρητικός, αν αναλογισθεί κανείς την μήκους 60 cm κνήμη τους.⁶⁰⁰ Ο Herbig ερμήνευσε τα εν λόγω γλυπτά ως προσωποποιήσεις της Τραγωδίας και της Κωμωδίας, πιθανολόγησε όχι απίθανη αν αναλογισθεί κανείς τη θέση και τη λειτουργία τους συγκριτικά με τον υπόλοιπο διάκοσμο του σκηνικού οικοδομήματος. Η von Moock, ακολούθως, διέκρινε κατάλοιπο καμπύλου εξάρματος δίπλα στο δεξιό μηρό της μορφής NK 2298, με ίχνη συνοπτικής απόδοσης κόμης και πεπλατυσμένη απόληξη ταινίας προς τα δεξιά, το οποίο πιθανολόγησε πως σχετίζεται με προσωπείο που έφερε αυτή, κατά το πρότυπο της πεπλοφόρου της Μάντουα.⁶⁰¹ Αποκατέστησε, μάλιστα, σχεδιαστικώς τις πεπλοφόρους να κρατούν θεατρικά προσωπεία στην πλευρά των στηριζόντων σκελών τους, αναγνωρίζοντας ρόλο υποστηρίγματος ενός αντίστοιχου αντικειμένου σε ιδιόμορφο ρηχό εξάρμα που προβάλλει ανάμεσα στις πτυχώσεις της μορφής NK 2297. Αν και βάσει της εικονογραφικής παράδοσης δεν αποκλείεται οι πεπλοφόροι του διονυσιακού θεάτρου να έφεραν χαρακτηριστικά σύμβολα, εντούτοις η διάβρωση, οι απολεπίσεις και οι συγκολλήσεις στο επίπεδο της περιοχής όπου αναγνωρίζονται ίχνη προσωπείου στη μορφή NK 2298, όσο και η αδυναμία συσχέτισης του εξάρματος της μορφής NK 2297 με στήριγμα υπερκείμενου αντικειμένου,⁶⁰² επιφέρουν δισταγμό ως προς την αποδοχή των εκτιμήσεων της von Moock. Η ίδια μελετήτρια αποτίμησε τις πεπλοφόρους ως παραλλαγές των καρυάτιδων C και D του Ερεχθείου,⁶⁰³ ωστόσο ο τρόπος ανασυρσης του άκρου ποδός στα ελεύθερα σκέλη, η διάρθρωση των πτυχώσεων του πέπλου, καθώς και η χρήση κλειστών υποδημάτων, απηχούν επιρροές από συναφή γλυπτά της υστεροκλασικής και κυρίως της ελληνιστικής εποχής.⁶⁰⁴

Η von Moock συσχέτισε δύο αδριάνειες κεφαλές με αυστηρορυθμικά χαρακτηριστικά (**αρ. 27α-β, εικ. 363-375**) με τις παραπάνω πεπλοφόρους, εκτίμηση που δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή όπως θα φανεί παρακάτω. Για τις αποσπασματικές κόρες, λοιπόν, άγνωστα παραμένουν η διάρθρωση του κορμού, η στάση των χεριών και οι όψεις των προσώπων τους. Ωστόσο, είναι δυνατό να γίνουν ορισμένες υποθέσεις για αυτά τα ζητήματα. Στη δημοσίευση του Herbig αναφέρονται δύο

⁶⁰⁰ Herbig 1935, 33.

⁶⁰¹ Palazzo Ducale 6681. Βλ. Schmidt 1973, 34-35 (πίν. 46-49).

⁶⁰² Πρόκειται πιθανότατα για «γέφυρα» μεταξύ των πτυχών, ένα στήριγμα που στόχο είχε την ενίσχυση των ραχών της πτυχολογίας και γνώρισε ιδιαίτερη διάδοση στους αδριάνειους και αντωνίνειους χρόνους (πρβλ. ενδεικτικά Inan 1975, 65-72 [αρ. 19, πίν. 29-31] για ένα άγαλμα χλαμυδοφόρου Ερμή με ανάλογα στηρίγματα ανάμεσα στις πτυχώσεις). Για αυτού του είδους τα puntelli βλ. Anguissola 2018, 83. Για τους διαφορετικούς τύπους στηριγμάτων σε αγάλματα βλ. Hollinshead 2002, 117-152.

⁶⁰³ Πρβλ. Lauter 1976, 21-27 (πίν. 23-40).

⁶⁰⁴ Για επιμέρους συνάψεις ως προς την ενδυμασία, το υπόδημα και την κίνηση του άκρου ποδός πρβλ. ενδεικτικά την Αθηνά με λοξή αιγίδα από την Πέργαμο (Bergama 1910.96, Ippel 1912, 313-315 [πίν. 24], Niemeier 2012, 331 [εικ. 6]), τη «θύουσα» από την ίδια περιοχή (Berlin, Antikensammlung SMB, AvP VII 69, Winter 1908, 100-102 [πίν. 23], Hofter 2012b, 453-454 [αρ. 3.15], Hofter 2019, 179-183 [αρ. 95]), τη «Μούσα» από το Διονύσιο της Θάσου (Μουσείο Θάσου 1473 bis, Bernard-Salviat 1959, 302-315 [πίν. 13-17], Geominy 2007, 65-66 (εικ. 80), Grandjean-Salviat 2012, 307-308 [αρ. 24]) και το αγαλμάτιο Τύχης από τη Ρόδο (Μουσείο Ρόδου Γ 210, Μαχαίρα 2011, 49-51 [αρ. 9]).

θραύσματα από κολοσσικές κόρες, τα οποία φέρουν αποκρούσεις και απολεπίσεις σε επιμέρους επιφάνειές τους.⁶⁰⁵ Πρόκειται για ένα απότμημα άνω τμήματος κορμού που σώζει μέρος του ώμου, του βραχίονα και του στήθους γυναικείας μορφής, στο οποίο διακρίνονται δύο έως τρεις βόστρυχοι να πέφτουν στον ώμο (**αρ. 20ια, εικ. 357**), και ένα ακόμη που σώζει το άνω μέρος του κορμού μιας άλλης μορφής με κατεβασμένο το αριστερό και ανεβασμένο το δεξιό χέρι (**αρ. 20ι, εικ. 349-351α-β**). Στην πρώτη περίπτωση απότμημα ιματίου καλύπτει τον ώμο, στο επίπεδο δε του βραχίονα ανιχνεύεται υποκείμενο ένδυμα (χιτώνας). Το δεύτερο και μεγαλύτερο θραύσμα (NK 2250) εντοπίστηκε σε ανατολικό τμήμα του κοίλου, σε τάφρο μπροστά από την προεδρία.

Ο Herbig συσχέτισε τα παραπάνω θραύσματα με φέρουσες μορφές, συνδέοντάς τες με τη διακόσμηση της σκηνης του θεάτρου, διαπίστωση που μας ωθεί να εξετάσουμε το ενδεχόμενο συσχέτισής τους με τις πεπλοφόρους των άκρων του σκηνικού οικοδομήματος. Πεπλοφόροι με φέρουσα λειτουργία στον τύπο της καρυάτιδας, δηλαδή υψώνοντας το ένα τους χέρι προς το φερόμενο στοιχείο,⁶⁰⁶ χρησιμοποιούνται ήδη από τον 2^ο π.Χ. αιώνα. Ενδεικτικά αναφέρονται τα παραδείγματα των συμφυόμενων με πεσσο κορών από τα Μύλασα (**εικ. 156-157**)⁶⁰⁷ και της ολόγλυφης πεπλοφόρου ενός ροδιακού ταφικού θαλάμου, η οποία στήριζε - από κοινού με άλλες τρεις γυναικείες μορφές- δωρικό θριγικό θολωτής οροφής (**αρ. 10α, εικ. 182**).⁶⁰⁸ Η διάδοση του σύμμεικτου τύπου διευρύνθηκε στη ρωμαϊκή εποχή, καθώς δεικνύουν οι περιπτώσεις των αναγλύφων της Mérida (**εικ. 451-454**) και του Pozzuoli (**εικ. 376**), που χρονολογούνται αντιστοίχως στην πρώιμη και μέση αυτοκρατορική εποχή,⁶⁰⁹ ενώ στην πρώτη δεκαετία του 3^{ου} μ.Χ. αιώνα υπολογίζεται πως κατασκευάστηκαν οι τέσσερις ολόγλυφες κόρες της Γλυπτοθήκης του Μονάχου.⁶¹⁰ Τα παραπάνω παραδείγματα κομίζουν ενδείξεις ικανές να μας

⁶⁰⁵ Herbig 1935, 13-14 (αρ. 5-6, εικ. 10).

⁶⁰⁶ Schmidt-Colinet 1977, 35-43, Schmidt 1982, 15-16, 22-23, 89-102.

⁶⁰⁷ Istanbul Arkeoloji Müzesi 594 / 594a. Βλ. κυρίως Dubois-Amédée 1881, 36, Mendel 1912, 580-584 (αρ. 253-254), Horn 1931, 78 σημ. 5, Schaller-Harl 1973, 67 (αρ. 177), 155, Schwingenstein 1977, 41, 57, Schmidt-Colinet 1977, 37, 71 σημ. 172, 144, 148, 234 (W 48), Schmidt 1982, 89-91 (πίν. 18-19).

⁶⁰⁸ Κωνσταντινόπουλος 1986, 231-232 (εικ. 260).

⁶⁰⁹ Museo Nacional de Arte Romano Nr. 33.003, 33.004, 4401 / Museo Archeologico Nazionale di Napoli 6715. Βλ. κυρίως Schmidt-Colinet 1977, 42 σημ. 193, 236-237 (W 56, W 54), Scatizza Höricht 1989, 150 (αρ. 267), Trillmich 1990, 310-316 (εικ. 77, πίν. 26), Bergemann 1998, 105-106, Scholl 1998, 64-65, De la Barrera 2000, 105-110, 158-162 (αρ. 371, 372, 375, πίν. 127-128, 134), Goldbeck 2015, 68-80 (εικ. 79-80, 89-92).

⁶¹⁰ München Glyptothek 305 / 306 / 371 / 372. Schmidt 1982, 109, Fuchs 1992, 105-109 (εικ. 89-125). Τα γλυπτά προέρχονται από τη Ρώμη, ανήκαν δε παλαιότερα στη συλλογή Albani. Πρόκειται για τέσσερις ολόγλυφες πεπλοφόρους (δύο ζεύγη με αντιθετικά χαρακτηριστικά), έκαστη εκ των οποίων έφερε το ένα χέρι προς τον κάλαθο που κοσμούσε την κεφαλή της, συγκρατώντας με το έτερο παρυφή ιματίου που έπεφτε στα νώτα. Το μιάτιο διαμόρφωνε λοξή αναδίπλωση στη ράχη, φερόμενο προς τον ένα ώμο, τον οποίο κάλυπτε η άνω απόληξή του. Οι κάλαθοι δεν είχαν λαξευτεί από κοινού με τις κεφαλές αλλά γομφώνονταν σε αυτές (μεσολαβούσε υπόθεμα), ο ένας δε σωζόμενος εξ αυτών φέρει παράσταση σε ρηχό ανάγλυφο με ορχούμενες Μαινάδες και Σάτυρο που παίζει αυλό. Οι μορφές ακολουθούν κλασικιστικά πρότυπα και δεν αποτελούν μεταπλάσεις των κορών του Ερεχθείου ή αντίγραφα των πολυκλείτιων κανηφόρων, όπως πίστευε παλαιότερα ο Bulle (1894, 152-153, EA 859-62). Πρόκειται για έργα του πρώτου τετάρτου του 3^{ου} μ.Χ. αιώνα, μολονότι οι τρεις σωζόμενες κεφαλές σώζουν ίχνη επανεπεξεργασίας τους κατά την ύστερη αρχαιότητα. Δεν είναι βέβαιο πως οι

οδηγήσουν στην υπόθεση πως οι πεπλοφόροι του διονυσιακού θεάτρου υιοθετούσαν ανάλογη στάση, ήτοι στυλιστικά προέκυπταν από το συγκερασμό των τύπων της κόρης και της καρυάτιδας. Αξίζει να σημειωθεί πως η πιθανολογούμενη στάση ενισχύει το διαφαινόμενο ταυτισμό των μορφών με Μαινάδες, αφού η χορευτική κίνηση που υπαινίσσεται το σηκωμένο χέρι αποτελεί κοινό τόπο στην απόδοση τούτων των θηλυκών ακολούθων του διονυσιακού θιάσου. Ο συσχετισμός των κορών του θεάτρου με τις τελευταίες επιβεβαιώνεται χάρη στο θραύσμα NK 2250, στο δεξιό ώμο του οποίου δεν υπάρχει η δισκοειδής πόρπη της αριστερής πλευράς αλλά ο κόμπος ενός έτερου (υπερκείμενου) ενδύματος, πιθανότατα μιας νεβρίδος. Η τελευταία καθ' όσον φαίνεται διερχόταν λοξά στο στήθος και περνούσε κάτω από το αριστερό χέρι, κατευθυνόμενη προς τα νώτα της μορφής, κατά παρεμφερή τρόπο προς τη Μαινάδα στο Palazzo Altemps, η οποία επίσης φορεί πέπλο.⁶¹¹ Η von Moock θεώρησε πως οι παραπάνω πάριες μορφές είχαν στηθεί σε ψηλές βάσεις στα άκρα της πρόσοψης του σκηνικού οικοδομήματος, εκτίμηση που ενισχύεται από τον χώρο εύρεσης των γλυπτών.

Με το διάκοσμο του διονυσιακού θεάτρου σχετίζεται ίσως και μια κλασικίζουσα κεφαλή «Βακχίδος», ο ακριβής τόπος εύρεσης της οποίας μας είναι άγνωστος (αρ. 28, εικ. 358-362). Η κόρη φορεί στεφάνι από κισσό, κοσμημένο επάνω από το μέτωπο με βότρες, τα φύλλα του οποίου καλύπτουν μερικώς τους κυματιστούς βοστρύχους της κόμης. Επάνω από αυτή προβάλλει πλακοειδές στοιχείο, η ανώτερη όψη του οποίου φέρει ίχνη έντονης διάβρωσης (νεροφαγώματα). Αν και στην τελευταία δεν σώζονται τόρμοι γόμφωσης ή αναθυρώσεις, είναι αρκετά πιθανό το ενδεχόμενο προέλευσης της κεφαλής από οικοδομική κατασκευή, δεδομένου ότι το καλύπτον στοιχείο δεν αποτελεί μέρος πώλου ή καλάθου αλλά μοιάζει με ένα είδος επιθήματος (ή άβακος) που βοηθούσε την ενσωμάτωσή της σε κτίσμα.⁶¹² Ασφαλώς, δεν είναι δυνατό να διατυπωθούν ασφαλείς πιθανολογήσεις σχετικώς με τη δομική υπόσταση της κεφαλής, ούτε μπορεί τούτη να αποδοθεί με

τέσσερις πεπλοφόροι ήσαν κάποτε ενσωματωμένες σε οικοδόμημα, μιας και θα μπορούσαν να αποτελούν ελεύθερα γλυπτά που εικονίζαν γυναίκες που στήριζαν αγγεία στις κεφαλές τους.

⁶¹¹ Museo Nazionale Romano, Palazzo Altemps 427226. Βλ. EA 2373-75, Scorpola 1987, 149-150 (αρ. 3 [G. Messineo]), De Angelis d'Ossat 2011b, 58-59.

⁶¹² Δύο ακόμη γυναικείες κεφαλές με επίθημα φυλάσσονται στο Μουσείο Ακροπόλεως (αρ. ευρ. 7259/7268). Πρόκειται για ολόγλυφα έργα της αντωνίνειας εποχής, τα οποία έφεραν στην κορυφή του κρανίου τους κυκλωτέρες υπόθεμα καλυπτόμενο από ένα πλακοειδές στοιχείο (αποκρουσμένο ολόγυρα) που μοιάζει με άβακα. Επάνω από το τελευταίο υπάρχει αδρά λειασμένη επιφάνεια, δίχως ίχνη αναθύρωσης ή τόρμους γόμφωσης. Εντύπωση προκαλούν δύο αδρά ειργασμένες -με βελόνι-εσοχές κατά μήκος της μιας πλευράς εκάστης κεφαλής (αντιστοίχως στη δεξιά της 7259 και στην αριστερή της 7268), οι οποίες προφανώς χρησίμευαν στην ένθεση τμημάτων καμωμένων από διαφορετικό κομμάτι μαρμάρου (δύσκολα στοιχειοθετείται εδώ η αρμογή με ένα παρακείμενο αρχιτεκτονικό στοιχείο, δεδομένου ότι δεν σώζονται υποδοχές συνδέσμων στερέωσης). Τα εν λόγω γλυπτά, αν και έχουν πλαστεί από διαφορετικό χέρι, είναι σαφές πως προέρχονται από το ίδιο μνημείο, ίσως από στηθαίο ή θωράκιο. Ωστόσο, οι αδρά λειασμένες ανώτερες όψεις των αβακόσχημων στοιχείων τους καθιστούν δυσχερή κάθε πιθανολόγηση σχετικώς με το ενδεχόμενο να έφεραν κάποιο αντικείμενο, πολλά δε μάλλον να στήριζαν ένα υπερκείμενο αρχιτεκτονικό μέλος. Φαίνεται, λοιπόν, πως πρόκειται για διακοσμητικά και όχι για φέροντα γλυπτά, εντασσόμενα πιθανώς σε (χαμηλού ύψους) αρχιτεκτονική κατασκευή. Για τούτες τις κεφαλές βλ. Μπρούσκαρη 2011, 91-94 (αρ. 53-54, πίν. 48-49). Διαστάσεις: [7259] μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,325 m, ύψος προσώπου 0,205 m, ύψος επιθήματος 0,6 m, [7268] μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,29 m, ύψος προσώπου 0,17 m, ύψος επιθήματος 0,6 m.

βεβαιότητα σε κάποιο από τα γνωστά γλυπτά της σκηνης του θεάτρου. Πρέπει, ωστόσο, να επισημανθεί πως δεν θα φάνταζε ολωσδιόλου απίθανο το ενδεχόμενο συσχετισμού της με μία από τις προαναφερθείσες πεπλοφόρους, μιας και οι διαστάσεις της δεν απέχουν πολύ από εκείνες που θα αναμέναμε για τις κεφαλές τούτων των γλυπτών, ενώ τα χαρακτηριστικά της μορφής δεν αποτελούν εμπόδιο για την ταύτισή της με Μαινάδα. Σε κάθε περίπτωση, η εξεταζόμενη «Βακχίδα» φέρει παρεμφερή χαρακτηριστικά με τα γλυπτά του θεάτρου, χρονολογείται δε -ομοίως προς αυτά- στην αδριάνεια (ή πρώιμη αντωνίνεια) εποχή, όπως φανερώνουν τα πυκνά ίχνη ράσπας που καλύπτουν το πρόσωπο και το λαιμό της, τα ισοπλατή προτεταμένα βλέφαρα των αμυγδαλωτών ματιών, η χρήση τρυπανιού για τη διάκριση των βοστρύχων της κόμης και η οξύληκτη καμπύλη των φρυδιών. Ωστόσο, δεν αποκλείεται να προέρχεται τούτη από κάποιο άλλο κτίσμα που βρισκόταν στα όρια του διονυσιακού ιερού της νότιας κλιτύος (αν όχι κάποιου άλλου αθηναϊκού ιερού του Διονύσου), μολονότι τα εικονογραφικά και «τεκτονικά» χαρακτηριστικά της καθιστούν εύλογη τη συσχέτισή της με διάκοσμο θεάτρου.

Η von Moock επεσήμανε πως η ιεραρχημένη διάταξη των γλυπτών στην πρόσοψη του διονυσιακού θεάτρου δεν απηχούσε μόνο το συσχετισμό των εικονιζόμενων μορφών με τον θεό Διόνυσο αλλά εκπροσωπούσε τους τρεις τύπους Σιληνών που υποδύονταν οι ηθοποιοί (από κοινού με το ρόλο του νεανικού Σατύρου του χορού).⁶¹³ Ακολουθώντας, η ίδια μελετήτρια συσχέτισε το διάκοσμο της σκηνης με τον Σατυρικό Διθύραμβο, ένα χορικό λατρευτικό άσμα άμεσα συνδεδεμένο με τον θεό Διόνυσο και το τελετουργικό της πομπής της θυσίας, βάσει του οποίου διαφυλασσόταν η γενεσιουργός σχέση της θεατρικής παραγωγής με το ομαδικό στοιχείο της διονυσιακής λατρείας και τελετουργίας. Αν και δεν έχει αποσαφηνιστεί η εξέλιξη αυτού του δραματουργικού είδους κατά τη ρωμαϊκή εποχή, είναι πιθανό να προκαλούσε ο διάκοσμος της σκηνης ανάλογους συνειρμούς σε υποψιασμένους θεατές, μολονότι η -κατά von Moock- ερμηνεία του τελευταίου ως προσωποποίηση του Σατυρικού Διθύραμβου είναι δύσκολο να στοιχειοθετηθεί για τους εξής λόγους. Ο Πολυδεύκης μνημονεύει τους τέσσερις τύπους προσωπειών του *σατυρικοῦ*, που αντιστοιχούν στους χαρακτήρες «*Σάτυρος πολίος, Σάτυρος γενειῶν, Σάτυρος ἀγένειος, Σειληνὸς πάππος*».⁶¹⁴ Η von Moock πιθανολόγησε το συσχετισμό των γονατιστών Σιληνών με τον «*Σειληνὸ πάππο*», παραλληλίζοντας τους φέροντες μιάτιο Σιληνούς με ηθοποιούς που ήσαν μέλη του μυστηριακού θιάσου των Τεχνιτών. Ωστόσο, αν συλλήβδην ο διάκοσμος «προσωποποιούσε» το Σατυρικό Διθύραμβο θα ανέμενε κανείς να εικονοποιείται η πολυδεύκεια διάκριση των χαρακτήρων του *σατυρικοῦ*, κάτι που είναι σαφές πως δεν συμβαίνει. Επίσης, η αναφορά μέρους του διακόσμου σε συγκεκριμένη ομάδα υποκριτῶν θα υπονόμειε την ενότητα της παράστασης και τη μυθολογική της συνοχή. Οι παραπάνω αναγνώσεις, ασφαλώς, προϋποθέτουν την ερμηνεία των γυναικείων μορφών στα άκρα της σκηνης ως προσωποποιήσεις της Τραγωδίας και της Κωμωδίας, μολονότι όπως είδαμε αυτές οι ταυτίσεις δεν τεκμηριώνονται (το πιθανότερον εικονίζονταν Μαινάδες). Τούτων δοθέντων, δεν

⁶¹³ Παπασταμάτη-von Moock 2012, 145-149.

⁶¹⁴ Pollux, Onomasticon 4.142.

πρέπει να αμφισβητείται ο μυθολογικός χαρακτήρας του διακόσμου της σκηνής, μολονότι επιμέρους στοιχεία του (όπως οι κύλινδροι των γονατιστών Σιληνών) είναι δυνατό να υπαινίσσονταν δραματουργικές ή λατρευτικές πρακτικές και δοξασίες.

5.4. Δύο αδριάνειες κεφαλές καρυάτιδων με αυστηρορυθμικά χαρακτηριστικά και το ενδεχόμενο προέλευσής τους από θεατροειδή κατασκευή

Οι κεφαλές S 547 και EAM 648 (αρ. 27α-β, εικ. 363-375) είναι γνωστές, κυρίως, από τη δημοσίευση του Noelke στα 1969.⁶¹⁵ Ο εν λόγω μελετητής κατέδειξε, επ' αφορμή του συσχετισμού τους με αντίστοιχη του Museo Barracco, τις κατασκευαστικές ομοιότητες, την κοινή χρονολόγηση στην αδριάνεια περίοδο, καθώς και τη στυλιστική τους αποτίμηση ως κλασικιστικές αποδόσεις ενός αυστηρορυθμικού πρωτοτύπου (χρονολογούμενου στο 2^ο τέταρτο του 5^{ου} π.Χ. αιώνα), το οποίο παρουσίαζε επιμέρους συνάφειες κυρίως με τον τύπο της «Σωσάνδρας». Βασική διαφοροποίηση των αθηναϊκών δημιουργιών παρέμενε το ιδίομορφο «έξαρμα» που προέβαλλε θραυσμένο στο επίπεδο της κορυφής του κρανίου, οριζόμενο περιμετρικά -εν σχέσει με την κόμη- από αβαθή αύλακα.⁶¹⁶ Τούτο το χαρακτηριστικό ώθησε τον Noelke στην υπόθεση πως οι εξεταζόμενες κεφαλές αποτελούσαν τμήμα ολόγλυφων καρυάτιδων, διαπίστωση που προέκυπτε και από την αδρή απόδοση της οπίσθιας όψης τους, αποκλείοντας το ενδεχόμενο συσχετισμού τους με φέρουσες ερμές.⁶¹⁷ Αξίζει να σημειωθεί πως το κεφάλι S 547 σώζει αρχική κάθετη επιφάνεια του εν λόγω «εξάρματος» (μήκους 6 cm), η διάταξη του οποίου δεν βαίνει παραλλήλως προς το ελαφρώς αποκλίνον από τον άξονα πρόσωπο της μορφής.

Ο Noelke διείδε στην εικονογραφική παράδοση των τύπων Barracco / Budapest την ύπαρξη δύο πρωτοτύπων αυστηρορυθμικών έργων, την κατασκευή των οποίων χώριζε περίπου μια δεκαετία,⁶¹⁸ ενώ ο Trillmich πιθανολόγησε πως μόνο ο τύπος Barracco εξαρτιόταν από πρωτότυπο έργο του 460 π.Χ., ενώ εκείνος της Βουδαπέστης αποτελούσε κλασικιστική μετάπλαση, εκτελεσθείσα πιθανώς την αδριάνεια περίοδο.⁶¹⁹ Εντούτοις, η ανομοιομορφία ως προς την απόδοση της απόληξης των μαλλιών που χαρακτηρίζει τους παραπάνω συναφείς τύπους, στην αντιγραφική παράδοση των οποίων εντάσσονται οι αθηναϊκές κεφαλές, απηχεί ίσως τη δυσκολία των γλυπτών της ρωμαϊκής εποχής να μεταπλάσουν τον αντίστοιχο της

⁶¹⁵ Noelke 1969, 54-56, πίν. 20.

⁶¹⁶ Διαστάσεων 14 x 7,8 x 4,2 cm στο ευκρινές παράδειγμα της Αγοράς. Πρβλ. Noelke 1969, 55 σημ. 21.

⁶¹⁷ Noelke 1969, 56 σημ. 36. Πρβλ. Schmidt 1982, 110 σημ. 666.

⁶¹⁸ Noelke 1969, 64-65. Για το αντίγραφο από τη Villa Adriana (Museo Nazionale Romano 610), βλ. Candilio 1979a, 207-209 (αρ. 129).

⁶¹⁹ Trillmich 1973, 268-269. Πρβλ. Germini 2008, 209-210 (αρ. 54). Ο Poulsen (1937, 64 σημ. 26) θεωρούσε πως μόνο ο τύπος Barracco θα μπορούσε να αναφέρεται σε πρωτότυπο έργο του ύστερου αυστηρού ρυθμού, ενώ ο Schuchhardt (1955, 67) αντιθέτως πίστευε πως ο παραπάνω τύπος αποτελούσε παραλλαγή ενός αντιγραφέα ή παρεμφερές δημιούργημα του ίδιου καλλιτέχνη που έπλασε τον τύπο Budapest.

«Σωσάνδρας»,⁶²⁰ απομακρύνοντας το μάτι που κάλυπτε το πίσω μέρος της κεφαλής εκείνης. Σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο οι τύποι Barracco / Budapest δεν παραπέμπουν απαραίτητα σε ένα χαμένο αυστηρορυθμικό έργο, αλλά αποτελούν πιθανώς ρωμαϊκή εκλεκτικιστική δημιουργία βασισμένη πρωτίστως στον ευρέως διαδεδομένο τύπο της «Σωσάνδρας». Ενδεικτικά αναφέρεται πως σε κεφαλή με συναφή χαρακτηριστικά, προερχόμενη από τη Villa Hadriana, το συγκεκριμένο ζήτημα αντιμετωπίστηκε μέσω της συγκράτησης του οπίσθιου μέρους της κόμης σε τύλιγμα, βάσει της εικονογραφικής παράδοσης του αυστηρορυθμικού τύπου Richmond, ο οποίος συνδέεται στυλιστικά με τον τύπο Ηρακλείου (Candia).⁶²¹ Πλατιά ταινία διατρέχει κυκλοτερώς και συγκρατεί το οπίσθιο τμήμα της κόμης των αθηναϊκών κεφαλών, το οποίο διαμορφώνεται ως συμπαγής προεξοχή που θυμίζει διάταξη κόμης σε σάκκο, αν και καθίσταται προφανές (ιδίως στην πληρέστερα σωζόμενη κεφαλή S 547) πως τα μαλλιά σε αυτό το σημείο δεν έφεραν κάλυμμα. Ένα μικρών διαστάσεων κεφάλι που φυλάσσεται στο Museo Barracco, εντούτοις, το οποίο προέρχεται από την αθηναϊκή Ακρόπολη, έχει αποδοθεί σε έξεργο ανάγλυφο και αποτελεί παραλλαγή του εξεταζόμενου τύπου, φέρει μαζεμένη σε σάκκο την κόμη στο οπίσθιο τμήμα της κεφαλής.⁶²² Η Bieber είχε διακρίνει συναφή στυλιστικά στοιχεία ανάμεσα σε τούτο το κεφάλι και τη Δήμητρα Cherchel.⁶²³

Προσφάτως η von Moock συσχέτισε τις παραπάνω κεφαλές με δύο πεπλοφόρους, εκ των οποίων σώζεται περίπου το κάτω ήμισυ (αρ. 200, εικ. 341-348), προερχόμενες από το διονυσιακό θέατρο.⁶²⁴ Προς τούτο επικαλέσθηκε αναφορά στο ημερολόγιο του Κουμανούδη, κατά το έτος 1867, που μνημονεύει κεφαλή γυναικός «λίαν τετριμμένη τήν έκ βοστρύχων ἔχουσα ὀπίσω δεδεμένην τήν κόμην», προκειμένου να τεκμηριώσει την προέλευση του κεφαλιού EAM 648 από το διονυσιακό θέατρο και, ακολούθως, να το συσχετίσει με την πεπλοφόρο NK 2297. Για την κεφαλή S 547 υπέθεσε πως μεταφέρθηκε στο χώρο της Αγοράς μαζί με φερτά υλικά, έπειτα από τις καταστροφές των Ερούλων στο θέατρο, θεωρώντας πως προέρχεται από τη μορφή NK 2298. Η von Moock στοιχειοθέτησε το συλλογισμό της ανατρέχοντας στην παράσταση του λαιμού ενός ελικωτού κρατήρα (430 π.Χ.) από τη Γέλα,⁶²⁵ όπου εικονίζονταν οι προσωποποιήσεις της Τραγωδίας και της Κωμωδίας ως πεπλοφόροι, με τη μία εξ αυτών να φέρει ταινία στα μαλλιά. Αξίζει να σημειωθεί πως οι εν λόγω μορφές συμπλήρωναν σκηνή διονυσιακού θιάσου, η οποία περιελάμβανε

⁶²⁰ Για τον τύπο της «Σωσάνδρας» βλ. κυρίως Ridgway 1970, 65-67, Guerrini 1974, 227-234, Atalay 1989, 61-65. Για συναφή με τις αθηναϊκές κεφαλές τύπο κόμμωσης σε πρωτότυπα έργα πρβλ. ενδεικτικά την αντίστοιχη της γυναικείας μορφής EAM 6490, η οποία λειτουργούσε ως στήριγμα θυμιατηρίου, αποτελεί πιθανότατα έργο θεσσαλικού εργαστηρίου και προέρχεται από την αθηναϊκή Ακρόπολη (Tölle-Kastenbein 1980, 111 [αρ. 16d, πίν. 74]).

⁶²¹ Museo Nazionale Romano 121220. Βλ. κυρίως Trillmich 1973, 272 σημ. 78, Candilio 1979a, 213-214 (αρ. 131), Germini 2008, 208-209 (αρ. 53). Για τους τύπους Ηρακλείου (Candia) / Richmond βλ. Tölle-Kastenbein 1986, 15-31.

⁶²² Museo Barracco 101. Trillmich 1973, 269-273 (εικ. 22-23), Monaco 1998, 101-112, Despini 2003, 53, 66, 109-110. Διαστάσεις: ύψος κεφαλής 14 cm.

⁶²³ Despini 2003, 53, 193-195. Για τον τύπο της Δήμητρας Cherchel βλ. κυρίως Landwehr 1993, 52-55 (αρ. 35-36).

⁶²⁴ Παπασταμάτη-von Moock 2012, 129-137.

⁶²⁵ Metropolitan Museum 24.97.25. Richter 1936, 161-163 (αρ. 128).

τον θεό, σατύρους και μαινάδες, στυλιστικά δε σχεδόν ταυτίζονταν με τις τελευταίες, αφού ήσαν ομοίως ενδεδυμένες και έφεραν θύρσους. Ο συσχετισμός των αυστηρορυθμικών κεφαλών με τις «κλασικότητες» πεπλοφόρους αξιολογήθηκε ως εκλεκτικιστική παραλλαγή των καρυάτιδων του Ερεχθείου, στα πλαίσια του αδριάνειου κλασικισμού, ενώ το μέγεθος των πρώτων θεωρήθηκε πως ανταποκρίνεται στο αρχικό ύψος των φερουσών θλαστούς θριγκούς γυναικείων μορφών της σκηνης.

Σχετικώς με τις παρατηρήσεις της von Moock,⁶²⁶ είναι δυνατό να γίνουν οι κάτωθι επισημάνσεις. Η μνημονευθείσα γενικόλογη αναφορά του Κουμανούδη δεν εμπριέχει στοιχεία περιγραφής που θα καθιστούσαν αμετάκλητο το συσχετισμό της με την κεφαλή ΕΑΜ 648, ενώ οι αμέσως προηγούμενες και επόμενες εγγραφές του ευρητηρίου του Εθνικού Μουσείου περιλαμβάνουν ευρήματα προερχόμενα από διάφορες περιοχές της Αθήνας και του Πειραιά, ανάμεσα στις οποίες και από το διονυσιακό θέατρο, χωρίς όμως να πιστοποιείται μαζική καταχώρηση γλυπτών με κοινή προέλευση. Συνεπώς, ο χώρος εντοπισμού της εξεταζόμενης κεφαλής παραμένει άδηλος. Μεταβαίνοντας στο ζήτημα του συσχετισμού των πεπλοφόρων με τις αυστηρορυθμικές κεφαλές, διαπιστώνουμε ζητήματα μεγέθους, τεκτονικής λειτουργίας και τυπολογίας, ικανά να επιφέρουν δισταγμό ως προς την αποδοχή του. Επισημάνουμε ήδη πως οι αποσπασματικές πεπλοφόροι του θεάτρου ήσαν ψηλότερες από 2,40-2.45 m (υπολογισμός von Moock), φθάνοντας πιθανότατα τα 2,80-3,00 m. Οι κεφαλές του ΕΑΜ και της Αγοράς έχουν συνολικό ύψος 34 cm, από τα οποία περίπου 20-21 cm ανήκουν στο πρόσωπο,⁶²⁷ ούσες μεν μεγαλύτερες του φυσικού μεγέθους αλλά όχι κολοσσικές, γεγονός που καθιστά δύσκολο το συσχετισμό τους με ολόγλυφες μορφές που θα υπερέβαιναν τα 2-2,10 m. Εντούτοις, ακόμη και αν παρακάμπτονταν οι παραπάνω «ασυμμετρίες», η επιλογή σχετικώς μικρών κεφαλιών για τις φέρουσες γυναικείες μορφές της θεατρικής σκηνης αποτελεί παράδοξη επιλογή, δεδομένου ότι τούτες επρόκειτο να θεαθούν από απόσταση. Προβληματισμό, επίσης, προκαλεί η ολόγλυφη απόδοση των κεφαλιών, κυρίως από τη στιγμή που ο κορμός απέληγε σε πεσσό, οπωσδήποτε εξίσου χρήσιμο για την ενίσχυση της φέρουσας λειτουργίας της κεφαλής, ιδίως στο εύθραυστο επίπεδο του λαιμού.

Η πρόταση αναπαράστασης της von Moock αποκαθιστά ενδιάμεσα στοιχεία (καλάθους) που απολήγουν σε κιονόκρανα με έλικες, ανάμεσα στο θλαστό θριγκό και τα «εξάρματα» των κεφαλών, πιθανολόγηση που είναι δύσκολο να αιτιολογήσει τις ρηχές επιφάνειες έδρασης τούτων των στηριγμάτων. Αν υπήρχε κάλαθος ή πόλος, ιδίως από τη στιγμή που τούτος θα είχε φέρουσα λειτουργία, θα επαφιόταν απευθείας στην κεφαλή και όχι σε μια επιφάνεια πλάτους μόλις 7,8 cm.⁶²⁸ Η αντιστήριξη δε θλαστού θριγκού επί μιας τόσο ιδιόμορφης κατασκευής θα καθίστατο επισφαλής, εξαιτίας του ισχνού τεκτονικά σημείου έδρασης.

⁶²⁶ Τις απόψεις von Moock αποδέχεται εν πολλοίς η Di Napoli (2013, 14, 146-147, 172).

⁶²⁷ Noelke 1969, 54 σημ. 19, 20.

⁶²⁸ Noelke 1969, 55 σημ. 21.

Ο συσχετισμός των εν λόγω αυστηρορυθμικών κεφαλών με τις πεπλοφόρους του θεάτρου, τέλος, προκαλεί σκεπτικισμό και βάσει της τυπολογικής αποτίμησής του, μιας και φαίνεται πως αφομοιώνει ετερόκλητα στυλιστικά στοιχεία κατά τρόπο παράδοξο, ακόμη και εντός των πλαισίων του αδριάνειου εκλεκτικισμού. Ενώ, λοιπόν, επιμέρους αυστηρορυθμικά χαρακτηριστικά ανιχνεύονται σε φέρουσες μορφές, ήδη από τα ύστερα ελληνιστικά χρόνια, τούτα ενσωματώνονται και διαπλέκονται με λοιπές αναδρομικές και σύγχρονες τάσεις κατά τρόπο συνθετικό, ήτοι ικανό να οδηγήσει σε μια ομοιογενή νέα δημιουργία. Στην εξεταζόμενη περίπτωση, εντούτοις, φαίνεται πως απουσιάζουν η κλασικιστική επεξεργασία και εκλέπτυνση, ενώ προβληματίζει και η διαφαινόμενη τυπολογική «ασυνέχεια», αφού οι μορφές που προκύπτουν δεν εντάσσονται σε κάποια εικονογραφική παράδοση. Για τους παραπάνω λόγους η αποδοχή του συσχετισμού, στον οποίο προέβη η von Moock για τις πεπλοφόρους του διονυσιακού θεάτρου, δεν καθίσταται εφικτή.

Ο αποσυσχετισμός των κεφαλών ΕΑΜ 648 και S 547 από τις πεπλοφόρους του διονυσιακού θεάτρου, θέτει εκ νέου ζήτημα προσδιορισμού της λειτουργίας και προέλευσής τους. Εκτός από φέρον τεκτονικό στοιχείο, το ιδιόμορφο «έξαρμα» στην κορυφή του κρανίου έχει θεωρηθεί απότμημα διαδήματος ή βάση στήριξης αγγείου, γεγονός το οποίο οδηγεί σε ερμηνεία των μορφών ως θεές ή υδριαφόρους αντιστοίχως.⁶²⁹ Εντούτοις, η ένταξη των κεφαλών σε αρχιτεκτόνημα φαίνεται πιθανότερη, βάσει της αδρής απόδοσης της οπίσθιας όψης και της αντιθετικής απόκλισης του προσώπου τους από τον άξονα, κυρίως από τη στιγμή που το «έξαρμα» δεν βαίνει παραλλήλως προς τούτη την απόκλιση, διατηρώντας κατά τα φαινόμενα αζονική σχέση με το υποκείμενο των κεφαλών μέρος.

Το μέγεθος και η επιφάνεια έδρασης τούτου του «έξαρματος» ανταποκρίνονται περισσότερο σε ήπια φέρουσα λειτουργία, ίσως με διακοσμητικό χαρακτήρα, μιας και σε αντίθετη περίπτωση το υπερκείμενο βάρος θα συνέθλιβε το ρηχό «πάτημα» του στηρίγματος. Ο προσδιορισμός της μορφής του τελευταίου είναι δυνατό να επιχειρηθεί, δεδομένων των κάτωθι συνειρημών. Παρεμφερή επιφάνεια έδρασης, που φέρει τη μορφή ορθογώνιας υποδοχής, σώζουν οι κεφαλές τριών αυστηρορυθμικών ερμών από τον παλατίνο λόφο, κατασκευασμένων από *nero antico*, τις οποίες ο ανασκαφέας είχε αποκαλέσει *καρυάτιδες*, αν και αρκετοί ερευνητές τις ταυτίζουν με υδριαφόρους ή Δαναΐδες (εικ. 377-380).⁶³⁰ Βάσει του ύψους τους (1,18 m) οι εν λόγω μορφές θα μπορούσαν, πράγματι, να χρησιμοποιηθούν ως φέρουσες σε πρόσοψη ορόφου (πιθανώς εναλασσόμενες με κίονες) ή σε εσωτερικό χώρο κτηρίου (ίσως υπερώο), με την προσθήκη ενός στηρίγματος που θα κάλυπτε τον χώρο ανάμεσα στην υποδοχή και το φερόμενο στοιχείο. Θα επρόκειτο βέβαια για ήπια φέρουσα λειτουργία (ως προς το βάρος των υπερκείμενων φορτίων), δεδομένων των διαστάσεων του παρεμβαλλόμενου στοιχείου και της μη σύμφυσής του με τις κεφαλές των κορών.

⁶²⁹ Thompson 1976, 297 (ως διάδημα αναφέρεται στη σχετική καρτέλα του Μουσείου Αγοράς).

⁶³⁰ Museo Palatino 1056 / 1048 / 1053. Βλ. Candilio 1989, 85-90 (εικ. 13-15), Tomei 1990, 35-48 (εικ. 1-3, 6, 10, 14), Balensiefen 1995, 189-209 (πίν. 48-53), Tomei 1997, 56-57 (αρ. 31-33), Landwehr 2000, 102 (Beil. 41c-e), Ridgway 2002, 161-162 (πίν. 70a-b), Koortbojian 2002, 200-204 (εικ. 8.19), Schollmeyer 2010, 29 (εικ. 34a-d), Hallett 2018, 184-185 (εικ. 16.3).

Για τη μορφή αυτού του στηρίγματος, το οποίο φαίνεται πως ομοιάζε περισσότερο με χαμηλό στέμμα παρά με κάλαθο, είναι δυνατό να αντληθούν πληροφορίες από τη μαρτυρία της πομπηιανής ζωγραφικής, ιδίως χάρη στις απεικονίσεις ερμαϊκών στηλών που προέβαλλαν ψευδαισθητικά ως αρχιτεκτονικά στοιχεία, ορίζοντας ενδιάμεσα πλαίσια διακόσμησης, σε εσωτερικούς χώρους ιδιωτικών κατοικιών. Στην Casa del Cryptoportico,⁶³¹ για παράδειγμα, οι ερμές απέληγαν άνωθεν σε κορμούς μορφών του βακχικού κύκλου, οι κεφαλές των οποίων στρέφονταν ανά ζεύγη προς όμοιες ή αντιθετικές κατευθύνσεις και έφεραν, με την παρεμβολή «στεμματόμορφων» στηριγμάτων, θλαστό θριγκό (εικ. 381).⁶³² Αξίζει να σημειωθεί πως οι εν λόγω ερμές είχαν χρωματιστεί με ερυθρωπό χρώμα που έφερε στο νου αντίστοιχες δημιουργίες από rosso antico.⁶³³ Διαφορετικού τύπου ερμαϊκές στήλες, με πεσό που έφερε φαλλό (από τον οποίο κρεμόταν στεφάνι) και έφθανε ως τους ώμους της μορφής, κάλυπταν άλλη επιφάνεια τοίχου της ίδιας οικίας (εικ. 382).⁶³⁴ Τα ανδρικά και γυναικεία κεφάλια τους έφεραν ανάλογα στηρίγματα, τα οποία απέληγαν σε εισέχουσες πλάκες που ξεκινούσαν από εγκάρσια τοιχάρια, ενώ τα χαρακτηριστικά των προσώπων είχαν αποδοθεί με νατουραλιστικά χρώματα. Στην ανώτερη ζώνη τοίχου του frigidarium της Casa del Cryptoportico, επίσης, είχαν αποδοθεί ζωγραφικά αγάλματα ερώτων που στήριζαν τις απολήξεις θριγκών μιας ιδιόμορφης κατασκευής, η οποία απομιμούταν προφανώς πρόσοψη σκηνικού οικοδομήματος, φέροντας στα κεφάλια τους καλαθόσχημα καλύμματα (εικ. 383).⁶³⁵ Στην οικία του Caesius Blandus δύο ζωγραφιστές ερμαϊκές στήλες (ύψους 1,70 m), αναφυόμενες από φυτικά στοιχεία, απέληγαν σε ελαφρώς συστρεφόμενους κορμούς φτερωτών γυναικών, τα κεφάλια των οποίων έφεραν θριγκό με τη μεσολάβηση «στεμματόμορφων» στηριγμάτων.⁶³⁶ Τέλος, την οικία του M. Fabio Rufo κοσμούσε - μεταξύ άλλων - μια φτερωτή γυναικεία μορφή (Genius ή Νίκη) που έφερε στην κεφαλή της κυλινδρικό (καλαθόσχημο) κάλυμμα, μέσω του οποίου στήριζε τον υπερκείμενο θλαστό θριγκό (εικ. 384).⁶³⁷ Η συμβολή των παραπάνω ενδεικτικών δημιουργιών του δεύτερου πομπηιανού στυλ είναι σημαντική διότι μαρτυρεί την ύπαρξη μικρού μεγέθους κάθετων στοιχείων, τα οποία μοιάζουν με χαμηλά στέμματα ή καλαθίσκους, σε φέρουσες κεφαλές ερμών ή ολόγλυφων αγαλμάτων που είχαν περισσότερο διακοσμητικό παρά δομικό χαρακτήρα. Η αναφορά αυτών των ιδιόμορφων στηριγμάτων, ασφαλώς, δεν υπαινίσσεται τον άμεσο συσχετισμό τους με τα «εξάρματα» των κεφαλών του ΕΑΜ και της Αγοράς, αν και στοιχειοθετεί την πιθανότητα παρεμφερούς δομικής λειτουργίας (στο πεδίο της αρχιτεκτονικής).

Επεκτείνοντας τον τελευταίο συλλογισμό είναι δυνατό να πιθανολογηθεί πως οι εξεταζόμενες κεφαλές, προβάλλοντας από αυστηρορυθμικούς κορμούς ερμαϊκών στηλών ή ολόγλυφων αγαλμάτων με αδρώς αποδοσμένη την οπίσθια όψη, έφεραν

⁶³¹ Beyen 1960, 99-106, Schmidt-Colinet 1977, 267 (P7), Moormann 1988, 143-144 (I6, 2-4, Cat. 148/1-2), Ling 1991, 33-34, Landwehr 2000, 102.

⁶³² Beyen 1960, 99-106 (εικ. 32-34) .

⁶³³ Πρβλ. Cioffarelli 1989, 100-101 (αρ. 20-21).

⁶³⁴ Beyen 1960, 106-108 (εικ. 39-41).

⁶³⁵ Beyen 1960, 89 κ.ε (εικ. 22-26), Moormann 1988, 144-145 (I6, 2-4, Cat. 148/3).

⁶³⁶ Beyen 1960, 242-246 (εικ. 96-98).

⁶³⁷ Baldassarre et al. 2002, 109-113 (εικ. σελ. 112).

στα αβαθή κάθετα στοιχεία της κορυφής του κρανίου τους ήπιες κατασκευές, όπως γείσα ή θλαστούς θριγκούς, ήταν δυνατό δε να λειτουργήσουν ως παραπληρωματικά στοιχεία διακόσμησης σε σκηνικά οικοδομήματα, μνημειακές εισόδους ή εσωτερικούς χώρους δημόσιων ή ιδιωτικών κτηριακών συγκροτημάτων. Η συμμετρική διάταξη τους στο χώρο, η οποία επιτείνεται μέσω της αντιθετικής απόκλισης του προσώπου τους από τον άξονα, απηχεί τις αισθητικές επιταγές της ρωμαϊκής διακόσμησης, βάσει της οποίας χρησιμοποιούνται συχνά συναφείς ιδεαλιστικοί τύποι ή μεταπλάσεις αυτών για τη διαμόρφωση αλληλοσυμπληρούμενων γλυπτικών συνόλων.⁶³⁸ Η εκτεταμένη οικοδομική δραστηριότητα στην Αθήνα των αδριάνειων χρόνων,⁶³⁹ οπωσδήποτε, διευρύνει τις επιλογές και τα ενδεχόμενα ως προς την προέλευση των εξεταζόμενων κεφαλών, επιτρέποντας μόνο υποθετικούς συλλογισμούς όπως ο κάτωθι.

Ο χώρος εύρεσης της κεφαλής S 547 αποτελεί τη μόνη ουσιαστική ένδειξη για τη διατύπωση εικασιών ως προς το ζήτημα της συσχέτισης αμφοτέρων με κάποιο οικοδόμημα. Το γεγονός πως τούτη εντοπίστηκε σε υστερορωμαϊκό στρώμα επίχωσης οδού, ευρισκόμενης μεταξύ της στοάς του Αττάλου και του ωδείου του Αγρίππα, και δεδομένης της χρονολόγησης των κεφαλών στην αδριάνεια εποχή είναι δυνατό να διατυπωθεί η άποψη πως ένα από τα ενδεχόμενα αρχιτεκτονήματα προέλευσης τους είναι το ωδείο του Αγρίππα του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα, ήτοι το οικοδόμημα που διεδέχθη το αντίστοιχο μνημειακό κτίσμα της αυγούστειας περιόδου, κατόπιν της κατάρρευσης της οροφής του λόγω στατικών προβλημάτων.⁶⁴⁰ Η χρήση ερμών με αυστηρορυθμικά χαρακτηριστικά στη διακόσμηση της πρόσοψης του προσκηνίου, στο κτίσμα του 1^{ου} π.Χ. αιώνα, αποτελεί τη βάση μιας εικονογραφικής παράδοσης που θα μπορούσε να επηρεάσει τις επιγενόμενες μετασκευές του κτηρίου. Καθεμιά από τούτες τις ερμές αποτελείτο από πεσσόμορφη στήλη από καρύστιο μάρμαρο, στην κορυφή της οποίας προσαρμοζόταν ένθετη κεφαλή (εναλλάξ ανδρική και γυναικεία)⁶⁴¹ από πεντελικό, ήσαν δε στο σύνολό τους συνδεδεμένες μέσω πειόσχημων συνδέσμων με τους ορθοστάτες της επένδυσης της πρόσοψης του προσκηνίου. Οι κεφαλές αποδίδονταν σε ανάγλυφο επί ορθογωνίων πλακών (πάχους 0,045-0,08 m), διέθεταν δε ίδιο πλάτος με την κύρια στήλη. Υπενθυμίζεται πως οι παραπάνω ερμές εντοπίστηκαν στο ίδιο το ωδείο (στην ορχήστρα) και στη γύρω περιοχή, κυρίως στη στοά του Αττάλου.

Στην αντωνίνεια φάση Γίγαντες και Τρίτωνες, στημένοι σε ψηλά βάθρα, κόσμησαν τη βόρεια πλευρά του ωδείου, που έφερε τη μορφή ανοικτής στοάς (**αρ. 23, εικ. 385-405**). Ο Δεσπίνης συσχέτισε τις κεφαλές τους με αντίστοιχες εξέργων αναγλύφων, επιτυμβίων στηλών και αγαλμάτων, ανάμεσα στις οποίες ξεχωρίζει μια κεφαλή της Αθηνάς στο ΕΑΜ, μια αυστηρορυθμική μορφή στο Museo Barracco, μια

⁶³⁸ Για το ζήτημα βλ. ενδεικτικά Trillmich 1973, 274-282, Bartman 1988, 211-225.

⁶³⁹ Βλ. ενδεικτικά Κόκκου 1970, 150-173, Σπετσιέρη 2000, 181-192.

⁶⁴⁰ Για το Ωδείο βλ. κυρίως Thompson 1950, 31-141, Travlos 1971, 365-366, Thompson-Wycherley 1972, 111-114.

⁶⁴¹ Ο Berger (1968, 77 και 1990, 107-108) συσχέτισε εικονογραφικά τις γυναικείες αυστηρορυθμικές κεφαλές με αντίστοιχες σφιγγών, πιθανολογώντας πως στο προσκηνίο του ωδείου εναλλάσσονταν ερμές που απέληγαν σε κεφαλές ανάλογων μιζογενών όντων και ανδρών και ερμηνεύοντας την παραπάνω «αλληλουχία» ως έμμεση αναφορά στο μύθο του Οιδίποδος και της Σφιγγός.

ανάγλυφη γυναικεία μορφή με ιμάτιο υπέρ την κεφαλήν με προέλευση από το Άργος (ή την Αθήνα) και μια γυναικεία κεφαλή κολοσσικών διαστάσεων στο ΕΑΜ, εκτιμώντας πως πρόκειται κατά το πλείστον για δημιουργίες του ίδιου αθηναϊκού εργαστηρίου.⁶⁴² Βασικά κοινά χαρακτηριστικά των παραπάνω κεφαλών ήταν ο πεπλατυσμένος βολβός, που διακρινόταν από τον κανθό μέσω ημικυκλικής χάραξης, τα ισοπλατή προτεταμένα βλέφαρα των αμυγδαλωτών ματιών, η οξύληκτη καμπύλη των φρυδιών και τα πυκνά ίχνη ράσπας που κάλυπταν το πρόσωπο και το λαιμό. Για τις κεφαλές S 547 και ΕΑΜ 648 ο ίδιος μελετητής παρατήρησε πως φέρουν εν πολλοίς κοινά τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά με τα προαναφερόμενα έργα, αποδίδοντας τη μικρή διαφοροποίηση που εμφανίζουν ως προς την απόδοση των ματιών στο χέρι ενός διαφορετικού γλύπτη.⁶⁴³ Η στυλιστική και χρονολογική συνάφεια που εμφανίζουν οι εξεταζόμενες κεφαλές με τις αντίστοιχες των κολοσσικών μορφών της βόρειας πρόσοψης του ωδείου αποτελεί ένδειξη για την πιθανή προέλευσή τους από το ίδιο οικοδόμημα.

Ως προς το γλυπτό διάκοσμο του αντωνίνειου ωδείου γνωρίζουμε αρκετά για τη διάρθρωσή του στο βόρειο τμήμα. Πιο συγκεκριμένα, η πρόσοψη διαμορφωνόταν με κλίμακα τεσσάρων βαθμίδων που διακοπτόταν από βάσεις καθιστών τηβεννοφόρων, πιθανώς φιλοσόφων, στους άξονες των οποίων προέβαλλαν προς νότο τα βάθρα των Γιγάντων και των Τριτώνων. Τη βόρεια στοά φαίνεται πως κοσμούσαν, επίσης, αγάλματα ιματιοφόρων ανδρών, προφανώς ανθρώπων των γραμμάτων, αν και δεν αποκλείεται το ενδεχόμενο τούτα να προέρχονται από την εσωτερική διακόσμηση του κτηρίου.⁶⁴⁴ Σε κάθε περίπτωση, η δημιουργία των καθιστών και ισταμένων αγαλμάτων έπεται της αντίστοιχης των κολοσσικών μορφών και τοποθετείται χρονολογικώς περί το 170 μ.Χ.⁶⁴⁵ Για τη διαμόρφωση του εσωτερικού του ωδείου οι γνώσεις μας είναι ελλιπείς, μπορούμε ωστόσο να εικάσουμε πως δεν θα είχε τύχει λιγότερης σπουδής ως προς τον γλυπτικό του εξωραϊσμό. Άλλωστε, η παράδοση του ωδείου της αργούστειας περιόδου, για το οποίο ο Πausανίας μαρτυρεί πως «*ἄλλα τε καὶ Διόνυσος κεῖται θέας ἄξιος*»,⁶⁴⁶ δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για κάτι τέτοιο, ακόμη κι αν στη δεύτερη οικοδομική φάση το κτήριο πιθανότατα δεν λειτουργούσε πλέον ως αίθουσα μουσικών εκδηλώσεων, αλλά χρησιμοποιείτο κυρίως ως χώρος επιδείξεων ρητόρων και φιλοσόφων. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί πως μεγάλο τμήμα των αρχιτεκτονικών καταλοίπων και τεχνουργημάτων που σχετίζονται με το ωδείο σώζει ίχνη της ερούλειας καταστροφής (267 μ.Χ), επισήμανση που φαίνεται να συνάδει με τις φθορές από φωτιά στην κεφαλή ΕΑΜ 648 και τα ίχνη ασβεστοποίησης στην S 547.⁶⁴⁷

⁶⁴² ΕΑΜ 2764 / Museo Barracco 101 / ΕΑΜ 2641 / ΕΑΜ 4491. Για το συσχετισμό βλ. Despini 2003, 114-121 (εικ. 128-131, 212, 279-282, 284-285).

⁶⁴³ Despini 2003, 118 σημ. 259.

⁶⁴⁴ Harrison 1953, 74-77 (πίν. 38-40), Di Napoli 2013, 21-22.

⁶⁴⁵ Ameling 1988, 62-70, Havé-Nikolaus 1988, 156-160 (αρ. 36).

⁶⁴⁶ Graeciae descriptio 1.14.1.

⁶⁴⁷ Παπασταμάτη-von Moock 2012, 136 σημ. 36. Πρβλ. την ανδρική κεφαλή S 558 (Harrison 1965, 170 [αρ. 221]), η οποία προέρχεται από το διάκοσμο του προσκηνίου του ωδείου και φέρει εκτενείς απολεπίσεις και ασβεστοποίηση στο μεγαλύτερο μέρος του προσώπου και των υπερκείμενων βοστρύχων. Η συνάφεια των φθορών με εκείνες της κεφαλής ΕΑΜ 648 οδηγεί αφενός μεν στην

Οι παραπάνω παρατηρήσεις, σχετικώς με την πιθανότητα προέλευσης των εξεταζόμενων κεφαλών από το Αγριππίον του 2^{ου} μ. Χ. αιώνα, διατυπώθηκαν κυρίως επί τη βάσει του χώρου ευρέσεως της μιας εξ αυτών, δίχως να παραγνωρίζεται η ανάγκη περαιτέρω ενίσχυσης των διαθέσιμων πληροφοριών, προκειμένου να προκύψουν ασφαλέστερες διατυπώσεις σχετικώς με τη συσχέτισή τους με κάποιο οικοδόμημα. Όπως έχει ήδη υποδηλωθεί, δεν αποκλείεται το ενδεχόμενο προέλευσης των κεφαλών από κάποιο άλλο κοσμικό ή θρησκευτικό οικοδομικό συγκρότημα της αδριάνειας περιόδου, ευρισκόμενο εντός ή εκτός των ορίων της Αγοράς. Μένει η προσδοκώμενη αποκάλυψη συνανηκόντων θραυσμάτων να επιβεβαιώσει ή να απορρίψει τις ως άνω προκαταρκτικές θεωρήσεις.

5.5. Τρίτωνες και Γίγαντες στο Ωδείο του Αγρίππα (αδριάνεια φάση)

Η δεύτερη οικοδομική φάση του αδριάνειου Αγριππίου περιελάμβανε ορισμένες τροποποιήσεις του αρχικού σχεδίου, δεδομένης της κατάρρευσης της οροφής του λόγω στατικών προβλημάτων, όπως τη «συρρίκνωση» του auditorium (μέσω της μεταφοράς του βόρειου τοίχου του προθαλάμου κατά 7,66 m βορειότερα), την αντικατάσταση του βόρειου προπύλου με ανοικτή στοά και, βέβαια, τη διαμόρφωση μνημειακής πρόσοψης με Τρίτωνες και Γίγαντες.⁶⁴⁸ Τα γλυπτά προέβαλλαν σε έξεργο ανάγλυφο από ορθογώνιους πεσσούς, φέροντας το ένα τους χέρι προς το υπερκείμενο στοιχείο, στηρίζοντας δηλαδή ψευδαισθητικά τα κορινθιακά πεσσόκρανα. Οι Τρίτωνες είχαν ενισχυμένη σωματοδομή και ήσαν γενειοφόροι, με τις απολήξεις των κάτω άκρων τους να διαμορφώνονται ως ιχθυουρές, ενώ οι Γίγαντες ήσαν αγένειοι και είχαν τα κάτω άκρα τους φιδόμορφα. Τα φολιδωτά κατώτερα μέρη των σωμάτων τους κουλουριάζονταν στις πλάγιες όψεις των πεσσών και ανέρχονταν επ' αυτών, ενισχύοντας την ενότητα φέροντος στοιχείου και ανάγλυφου διακόσμου. Ειδικότερα, στους Τρίτωνες η ιχθυουρά κουλουριαζόταν στις πλάγιες όψεις του πεσσού και ακολούθως, στην οπίσθια όψη, διακλαδιζόταν και διαπλεκόταν, ανερχόμενη ως το μέσον περίπου του ύψους του, με τις απολήξεις της να κατευθύνονται ξανά προς τα πλάγια, καταλήγοντας στο πίσω μέρος των ώμων. Οι διχλωτές και φολιδωτές ουρές των Γιγάντων ανέρχονταν στις πλάγιες όψεις του πεσσού και κατόπιν στρέφονταν προς τους ώμους των μορφών (απολήγοντας σε κεφαλές όψεων). Όλα τα γλυπτά ήσαν καμωμένα με πεντελικό μάρμαρο, έβαιναν δε επί ψηλών βάθρων που έφεραν στην πρόσθια όψη ανάγλυφη παράσταση ελισσόμενου όφι επί ελαίας, «εγγεγραμμένη» σε πλαίσιο. Οι πεσσοί φέρουν πινάκωση σε όλες τους τις πλευρές, κατά παρεμφερή τρόπο προς εκείνους της ασίδας του Αδριανού, ενώ τα σωζόμενα θραύσματα πεσσοκράνων αποκαλύπτουν την μορφολογική ομοιότητά τους με τα πεσσόκρανα της ίδιας ασίδας.⁶⁴⁹

εκτίμηση πως αμφότερες ήλθαν σε άμεση επαφή με καιόμενα στοιχεία (προφανώς προερχόμενα από τη στέγη ή τη σκηνή) και αφετέρου στην πιθανολόγηση πως ο γλυπτός διάκοσμος του προσκηνίου διατηρήθηκε στη δεύτερη φάση του ωδείου και καταστράφηκε οριστικά όταν παραδόθηκε στις φλόγες το κτήριο, συνεπεία της ερούλειας δήωσης της πόλης.

⁶⁴⁸ Thompson 1950, 99-103, 125-133, Thompson-Wycherley 1972, 111-114.

⁶⁴⁹ Thompson 1950, 115, 128 (πίν. 74, 80a).

Κατά χώραν και στη θέση του δυτικότερου πεσσού του μεταγενέστερου «Γυμνασίου» βρίσκεται η πληρέστερα σωζόμενη μορφή Τρίτωνος (αρ. 23α, εικ. 385-390), τον δεύτερο από ανατολάς πεσσό του «Γυμνασίου» κοσμεί μια ακόμη κολοσσική μορφή Τρίτωνος (αρ. 23β, εικ. 391-395), ενώ στο ανατολικό άκρο της ίδιας κατασκευής στέκει έως σήμερα μια έξεργη κολοσσική μορφή Γίγαντα (23δ, εικ. 401-405). Σώζονται αρκετά θραύσματα που ανήκουν στις παραπάνω ή σε παρεμφερείς κολοσσικές μορφές (23ε-η, εικ. 406-419), ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει η κεφαλή Τρίτωνος S 1214 (23γ, εικ. 396-400). Ο Thompson εκτίμησε πως τα γλυπτά της πρόσοψης έφεραν στα κατεβασμένα τους χέρια αντικείμενα που προσιδίαζαν στις ιδιότητές τους, ήτοι κοχύλια οι Τρίτωνες και κλάδους δέντρων οι Γίγαντες, παρατηρώντας πως για τα ανερχόμενα προς τα υπερκείμενα αρχιτεκτονικά στοιχεία χέρια δεν υπάρχουν ενδείξεις πως κρατούσαν κάποιο αντικείμενο. Τα τελευταία αποκαλύπτουν πως η στάση των γλυπτών υπαινισσόταν φέρουσα λειτουργία δίχως να την απομιμείται με πιστότητα, μιας και μόνο οι άκρες των δακτύλων εφάπτονταν στο φερόμενο μέλος. Ο παραπάνω μελετητής, έχοντας κατά νου πως σώζονται αποσπασματικά πέντε κολοσσικές μορφές που στρέφουν το βλέμμα προς αντιθετικές κατευθύνσεις (τρεις προς τα αριστερά, δύο προς τα δεξιά), θεώρησε πως έξι συνολικά συμφύομενα με πεσσούς γλυπτά κοσμούσαν την αδριάνεια πρόσοψη, διαμορφώνοντας τρία ζεύγη, έκαστο εκ των οποίων αποτελείτο από έναν Τρίωνα και έναν Γίγαντα τα βλέμματα των οποίων συναντιούνταν. Ανάμεσα σε κάθε ένα από τα παραπάνω ζεύγη προέβαλλε μία από τις τρεις θύρες εισόδου στο ωδείο, ώστε οι κολοσσικές μορφές να φαίνεται πως στρέφουν τις κεφαλές τους προς τους άξονες των εισόδων. Η διαμόρφωση αντιθετικών ζευγών, με βάση το είδος του μιξογενούς όντος και την κινησιολογία, αποτελεί την ευλογότερη επιλογή διευθέτησης των μορφών στην πρόσοψη, δεδομένου του συνολικού αριθμού τους αλλά και των ενδείξεων που προκύπτουν από τα σωζόμενα θραύσματα.^{649α}

Η χρονολόγηση των κολοσσικών μορφών στην ύστερη αδριάνεια περίοδο (130-140 μ.Χ.) καθίσταται αρκετά πιθανή, εκτίμηση που ενισχύεται και από την πρόσφατη ανάλυση των τεχνοτροπικών τους χαρακτηριστικών από τον Δεσπίνη.⁶⁵⁰ Ειδικότερα, ο εν λόγω μελετητής εκτίμησε πως ο πεπλατυσμένος βολβός, τα ισοπλατή προτεταμένα βλέφαρα, η οξύληκτη καμπύλη των φρυδιών και τα πυκνά

^{649α} Αντίθετα ο Galli (2002, 51-52 σημ. 195), θεωρώντας πως οι κολοσσικές μορφές τοποθετήθηκαν σε μεταγενέστερο χρόνο στην πρόσοψη του ωδείου, πιθανολόγησε πως αυτές κοσμούσαν το εσωτερικό του κτηρίου (συγκεκριμένα τον διευρυμένο πλέον προθάλαμο) κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση.

⁶⁵⁰ Despinis 2003, 114-115. Η άποψη του Hannestad (1994, 126-127 σημ. 215) σχετικά με την κατασκευή του Γίγαντα του ανατολικού άκρου του «Γυμνασίου» στην υστερορωμαϊκή εποχή δεν είναι πειστική, δεδομένου ότι το γλυπτό εμφανίζει όμοια χαρακτηριστικά (μορφολογικά, τεχνοτροπικά, κατασκευαστικά) με τα υπόλοιπα κολοσσικά έργα της πρόσοψης. Ο Hannestad επικαλέστηκε ως κριτήρια διαφοροποίησης την μη μονολιθικότητα του πεσσού, την ασαφή διάρθρωση της μυολογίας και τους επιμήκεις μηρούς του Γίγαντα. Το τελευταίο χαρακτηριστικό πράγματι ανιχνεύεται στο γλυπτό, αποκαλύπτοντας τις δυσκολίες που αντιμετώπισε ο γλύπτης στην απόδοση της διχαλωτής ουράς (κυρίως στο διαχωρισμό των επιμέρους μερών της). Ασφαλώς, όχι μόνο ο εν λόγω Γίγαντας αλλά και όλα τα θραύσματα που προέρχονται από συναφή προς αυτόν γλυπτά εμφανίζουν όμοια στυλιστικά και τεχνικά χαρακτηριστικά με εκείνα των Τριτώνων, ώστε να μην καθίσταται εφικτός ο διαχωρισμός τους από το αδριάνειο σύνολο. Πρβλ. τη βιβλιοκρισία της μελέτης του Hannestad εκ μέρους της Claridge (1997, 447-453), όπου αναδεικνύονται και άλλες περιπτώσεις εσφαλμένης απόδοσης παρεμβάσεων σε καλλιτέχνες και εργαστήρια της ύστερης ρωμαϊκής εποχής.

ίχνη ράσπας συναντώνται σε έργα όπως η κεφαλή Αθηνάς ΕΑΜ 2764,⁶⁵¹ η αυστηρορυθμική κεφαλή Museo Barracco 101,⁶⁵² οι καλυπτόμενες με μάτιο γυναικείες κεφαλές σε Atlanta και Leiden,⁶⁵³ καθώς και σε μια ανδρική γενειοφόρο μορφή στη Βασιλεία.⁶⁵⁴ Επίσης, ο ανδρικός κορμός με μάτιο ΕΑΜ 2263 φέρει κατά παρόμοιο τρόπο ίχνη ράσπας σε όλες του τις σωζόμενες επιφάνειες.⁶⁵⁵ Τούτες οι συνάψεις, κατά τον Δεσπίνη, δεν στοιχειοθετούν μόνο την κοινή χρονολόγηση των παραπάνω έργων αλλά και την απόδοσή τους στο ίδιο αθηναϊκό εργαστήριο. Ο Thompson υποστήριξε πως η σωματοδομή και επιμέρους χαρακτηριστικά (στάση, κεφαλές) των κολοσσικών μορφών του ωδείου παραπέμπουν άμεσα σε αετωματικά γλυπτά του Παρθενώνος, ήτοι στη μορφή του Ποσειδώνος του δυτικού αετώματος οι Τρίτωνες⁶⁵⁶ και στον Ήφαιστο του ανατολικού αετώματος οι Γίγαντες, τουλάχιστον όπως ο δεύτερος εικονίζεται στο προστομαίο της Μαδρίτης.⁶⁵⁷ Τούτες οι συνάψεις, ωστόσο, δεν στοιχειοθετούν την αντιγραφή των κλασικών προτύπων αλλά την κλασικιστική μετάπλασή τους για τις ανάγκες της διαμόρφωσης των μιξογενών όντων της πρόσοψης, όπως ορθώς υποστήριξε ο Δεσπίνη.⁶⁵⁸

Το συσχετισμό των κολοσσικών μορφών με το αδριάνειο ωδείο αμφισβήτησε προσφάτως ο Lippolis,⁶⁵⁹ ο οποίος, ορμώμενος από το γεγονός της εύρεσης των κεφαλών S 1214 και ΕΑΜ 374 στην Ελευσίνα, πιθανολόγησε την προέλευση των κολοσσικών μορφών του ωδείου από κάποιο πρότυπο του εν άσκει Ελευσινίου και την ύπαρξη ομοειδούς κατασκευής στο ελευσινιακό ιερό, πιθανώς σχετιζόμενης με το ιερό του Τριπτόλεμου (θεώρησε δε πως από την τελευταία προέρχονται οι παραπάνω κεφαλές). Σύμφωνα με τον ίδιο μελετητή, οι κολοσσικές μορφές της Αγοράς στήθηκαν στο χώρο της βόρειας πρόσοψης του ωδείου σε μεταγενέστερη εποχή, όταν διαμορφώθηκε το κτηριακό συγκρότημα του λεγόμενου «Γυμνασίου». Τις κολοσσικές μορφές των δύο προσόψεων συσχέτισε νοηματικά με ελευσίνιους ήρωες. Από τις παραπάνω πιθανολογήσεις απουσιάζει η μνεία αρχιτεκτονικών καταλοίπων ή άλλων αποτμημάτων γλυπτών που θα στοιχειοθετούσαν το συλλογισμό περί ύπαρξης δύο όμοιων μνημειακών προσόψεων σε Αθήνα και Ελευσίνα. Αν και δεν έχουν διασαφηνιστεί οι συνθήκες και ο χρόνος μεταφοράς των κεφαλών S 1214 / ΕΑΜ 374 στην Ελευσίνα, είναι δύσκολο να σταθεί μια τέτοια υπόθεση δεδομένης της

⁶⁵¹ Karanastassis 1987, 402-403 (BI 3, πίν. 36.3-5), Despini 2003, 23, 31-32, 53-54, 68 σημ. 70, 98, 109, 114, 117, 147 (I 44, εικ. 128-131).

⁶⁵² Museo Barracco 101. Trillmich 1973, 269-273 (εικ. 22-23), Monaco 1998, 101-112, Despini 2003, 53, 66, 109-110 (IV 2, εικ. 212, 215-218).

⁶⁵³ Atlanta, Michael C. Carlos Museum 1994 / Leiden 1821.2. Βλ. Despini 2003, 53-55, 66, 73, 98, 110-112, 116-117 (IV 3 / IV 4, εικ. 219-224).

⁶⁵⁴ Basel, Antikenmuseum und Sammlung Ludwig S 721. Βλ. Despini 2003, 54-55, 98, 110-112, 115, 120 (IV 2, εικ. 212, 215-218).

⁶⁵⁵ Despini 2003, 17-18, 40, 68 σημ. 70, 71, 73, 101, 105, 114, 147 (I 14, εικ. 48-51).

⁶⁵⁶ Brommer 1979a, 42 (εικ. 23, πίν. 120), Palagia 1993, 47 (εικ. 95-96).

⁶⁵⁷ Madrid, Museo Arqueológico Nacional 2691. Βλ. Δεσπίνης 1982, 97-110 (εικ. 7, πίν. 68-71), Palagia 1993, 13, 27-30 (εικ. 8). Λιγότερο πειστική είναι η άμεση συσχέτιση των Διοσκούρων από το Monte Cavallo με τον Ήφαιστο του προστομαίου της Μαδρίτης, όπως είχε παλαιότερα υποστηρίξει ο Carpenter (1925, 129, του ίδιου 1960, 44) και απεδέχθη ο Thompson (1950, 121-122). Για τους κολοσσικούς Διοσκούρους βλ. Geppert 1996, 156 (P32, εικ. 11-18).

⁶⁵⁸ Despini 2003, 114.

⁶⁵⁹ Lippolis 2003, 153-195.

παντελούς έλλειψης συμπληρωματικών στοιχείων (υλικής αλλά και σημασιολογικής, γραμματειακής ή εικονογραφικής υπόστασης). Τούτη η πεποίθηση ενισχύεται και από τη συναρμογή της κεφαλής ΕΑΜ 374 με τον Τρίτωνα του δυτικότερου πεσσού, τη στοιχειοθετημένη κυρίως βάσει του συναφούς περιγράμματος των επιμέρους θραυσμένων επιφανειών.

Τις απόψεις του Lippolis αντέκρουσε και ο Strocka, ο οποίος επιπλέον προέβη στο συσχετισμό των μιξογενών όντων με φιδίσια πόδια, που εναλλάσσονταν με Τρίτωνες στην πρόσοψη του ωδείου, με τον μυθικό βασιλιά Κέκροπα, αναγνωρίζοντας τον ίδιο αυτόχθονα αττικό βασιλιά στις παραστάσεις των επωμίων θωρακοφόρων προτομών του Αδριανού (τύπος *Imperatorii* 32)⁶⁶⁰ και ερμηνεύοντας τούτη την εικονογραφική παράδοση ως αποτέλεσμα του δεσμού του εν λόγω αυτοκράτορα με την πόλη της Αθήνας και τις θρησκευτικές παραδόσεις της.⁶⁶¹ Ο συσχετισμός των Γιγάντων με τον Κέκροπα στηρίχθηκε στο ότι οι φερόμενοι από αυτούς κλάδοι -για τους οποίους θεωρήθηκε πως έφεραν φύλλα ελαίας- δεν θα ταίριαζαν σε αρχέγονα χθόνια όντα, μιας και αυτά θα χρησιμοποιούσαν βαρύτερα πρωτόγονα όπλα, όπως κορμούς δέντρων. Νωρίτερα, ο Thompson είχε ερμηνεύσει τις κολοσσιακές μορφές ως Τρίτωνες και Γίγαντες αντλώντας την επιχειρηματολογία του από τη συνάφεια των μορφών με παρθενώνεια γλυπτά, συσχετίζοντας δηλαδή τους πρώτους με τον Ποσειδώνα, μιας και ο Τρίτων ήταν τέκνο «*Άμφιπρίτης και έρικτύπου Έννοσιγαίου*»,⁶⁶² και συνδέοντας τους παίδες της Γης και του Ουρανού με τον Ήφαιστο.⁶⁶³ Στον ίδιο συσχετισμό είχε καταλήξει παλαιότερα ο Van Essen, που πίστευε πως τα γλυπτά επαναχρησιμοποιήθηκαν σε μια αψίδα της εποχής του Κωνσταντίνου,⁶⁶⁴ ενώ οι Gehrard, Ross και Breton θεώρησαν πιθανή την αναφορά τους σε επώνυμους ήρωες.⁶⁶⁵ Καθίσταται προφανές πως με την τελευταία εκτίμηση δεν συνάδει η ομοιομορφία και τα επιμέρους χαρακτηριστικά των μιξογενών όντων που συνιστούν τα αντιθετικά ζεύγη. Επίσης, η άποψη του Strocka «χωλαίνει» ως προς τη δυσκολία συσχέτισης των τριών φιδόμορφων γλυπτών της πρόσοψης με μία μυθολογική μορφή, τούτη δε η αδυναμία δεν εκλείπει ακόμη κι αν αναγνωρίσουμε σε αυτά τους τρεις αρχέγονους βασιλείς Κέκροπα, Εριχθόνιο και Ερεχθέα, όπως υπέθεσε εναλλακτικά ο ίδιος μελετητής, μιας και δεν ανιχνεύονται διαφοροποιητικά στοιχεία μεταξύ τους. Όμως και η άμεση νοηματική σύνδεση των μορφών του ωδείου με παρθενώνεια πρότυπα, την οποία επιχειρεί ο Thompson, δεν καθίσταται πειστική, ιδίως όσον αφορά το συσχετισμό των Γιγάντων με τον Ήφαιστο βάσει των συναφειών στη διάρθρωση του κορμού ανάμεσα σε αυτούς και στη μορφή του θεού στο ανατολικό αέτωμα.

⁶⁶⁰ Πρβλ. Fittschen 2008, 169-178.

⁶⁶¹ Strocka 2012/13, 289-305.

⁶⁶² *Theogonia* 930.

⁶⁶³ Thompson 1950, 122-124. Τις απόψεις του Thompson για την ερμηνεία των φερουσών μορφών δέχθηκε ο Picard (1960, 33-75, του ίδιου 1961, 5-10), αν και θεώρησε πως αυτές κοσμούσαν το ναό του Θησέα (προστάτη των Τριτώνων και αντίπαλο των Γιγάντων) και όχι το ωδείο. Για το ζήτημα πρβλ. Thompson 1961, 1-3.

⁶⁶⁴ Van Essen 1926, 210.

⁶⁶⁵ Gerhard 1837, 109-110, Ross 1855, 259, Breton 1868, 231-233.

Ωστόσο, η συνύπαρξη των τελευταίων με τους Τρίτωνες στην πρόσοψη του ωδείου πρέπει να γίνει δεκτή, με την παρουσία των χθόνιων και θαλάσσιων δαιμονικών στοιχείων να ανακαλεί στη μνήμη παραδόσεις που σχετίζονταν με το μυθικό παρελθόν της πόλης και των θεών της. Ορθώς ο von Hesberg, προσφάτως, εκτίμησε πως οι Τρίτωνες και οι Γίγαντες ανακαλούσαν παλαιότατους μύθους, προωθώντας νέες αναγνώσεις του ηρωικού παρελθόντος.⁶⁶⁶ Οπωσδήποτε, μέρος αυτών των συνδηλώσεων εκφεύγει της αντίληψης μας, αξίζει ωστόσο να επισημανθεί ο συσχετισμός αυτών των αρχέγονων όντων με την πολιούχο θεά, δεδομένου ότι ο Τρίτων αναφέρεται ως τροφός της Αθηνάς και πατέρας της Παλλάδας, την οποία η θεία αθέλητα σκότωσε και αφιέρωσε κατόπιν στη μνήμη της «ζόανον εκείνης ὄμοιον...καὶ τιμᾶν ἰδρυσαμένην παρὰ τῷ Δίῳ».⁶⁶⁷ Επίσης, οι Γίγαντες ανακαλούσαν στη μνήμη τη συμβολή της θεάς στη Γιγαντομαχία και ίσως την τύχη του Εγκέλαδου, που επιχείρησε να αποχωρήσει από τη μάχη αλλά η Αθηνά τον έπιασε στην Σικελία και τον συνέθλιψε κάτω από το νησί. Η έμμεση αλλά διακριτή παρουσία της Αθηνάς ανιχνεύεται και στο διάκοσμο των βάθρων, όπου εικονίζεται εντός πλαισίου μια ελαία επί της οποίας ελίσσεται όφης, μια υπαινικτική αναφορά ίσως στον Εριχθόνιο, τον καρπό του μονόπλευρου έρωτα του Ηφαίστου προς τη θεά. Ειδικότερα, αναφέρεται στον Ψευδο-Απολλόδωρο πως ο τελευταίος «ἀπεσπέρμηνεν εἰς τὸ σκέλος τῆς θεᾶς. Ἐκείνη δὲ μυσασθεῖσα ἐρίῳ ἀπομάζασα τὸν γόνον εἰς γῆν ἔρριψε. Φευγούσης δὲ αὐτῆς καὶ τῆς γονῆς εἰς γῆν πεσοῦσης Ἐριχθόνιος γίνεται».⁶⁶⁸ Η Γη, ακολούθως, παρέδωσε το νεογέννητο στην Αθηνά, η οποία «κρύφα τῶν ἄλλων θεῶν ἔτρεφεν». Οι παραπάνω παραδόσεις αντανακλώνονται με υπαινικτικό τρόπο στο διάκοσμο της πρόσοψης, σε αυτές δε πρέπει ίσως να προσθέσουμε την έριδα της Αθηνάς με τον Ποσειδώνα για τη διεκδίκηση της πόλης (η σημαίνουσα θέση της ελαίας στα βάθρα ενισχύει αυτό τον ισχυρισμό). Η υλοποίηση ενός τέτοιου εικονογραφικού προγράμματος στην πρόσοψη ενός κοσμικού κτηρίου, όπως το ωδείο, είναι δυνατό να λογιστεί ως αποτέλεσμα της εδραίωσης μιας γενικευμένης εκτίμησης προς το κλασικό παρελθόν, στα πλαίσια της έντονης παιδευτικής και πολιτισμικής δραστηριότητας που αναπτύχθηκε την εποχή του Αδριανού. Επρόκειτο για ένα πρόγραμμα ανοικτό σε αναγνώσεις και συλλογισμούς, βαθιά ριζωμένο νοηματικά στην παράδοση των αττικών μύθων, που εφαρμόστηκε σε ένα οικοδόμημα εμποτισμένο με τις αρχές της σύγχρονης (ρωμαϊκής) διακόσμησης. Ο ίδιος ο αυτοκράτορας, ο οποίος υπήρξε θαυμαστής της ελληνικής παιδείας (γι αυτό, άλλωστε, απεκλήθη Graeculus),⁶⁶⁹ δεν αποκλείεται να συνέβαλλε αποφασιστικά στην έναρξη των εργασιών αποκατάστασης του ωδείου, δεδομένης της έντονης οικοδομικής δραστηριότητας που αναπτύχθηκε στην Αθήνα κατά την εποχή της αυτοκρατορικής του αρχής⁶⁷⁰ αλλά και της παλαιότερης σύνδεσης αυτού του οικοδομήματος με το αυγούστειο πρόγραμμα αναμόρφωσης της αθηναϊκής Αγοράς.

⁶⁶⁶ von Hesberg 2007, 73.

⁶⁶⁷ Bibliotheca (sub nomine Apollodori) 3.144-145.

⁶⁶⁸ Bibliotheca (sub nomine Apollodori) 3.188-189.

⁶⁶⁹ Scriptores Historiae Augustae [<Aelii> Spartiani, De Vita Hadriani 1.5] «...imbutusque inpensius Graecis studiis, ingenio eius sic ad ea declinante, ut a nonnullis Graeculus diceretur...».

⁶⁷⁰ Πρβλ. Κόκκου 1970, 150-173, Papi 2018, 40-41.

Οι παραπάνω συνδηλώσεις ίσως έπαιξαν κάποιο ρόλο στη διατήρηση των κολοσσικών μορφών στη βόρεια μνημειακή είσοδο του συγκροτήματος που κατασκευάστηκε στη θέση του αδριάνειου Αγριππείου κατά την υστερορωμαϊκή περίοδο. Το λεγόμενο «Γυμνάσιο», στην απόληξη της βόρειας περίστυλης αυλής του οποίου έστεκαν οι αδριάνειοι Γίγαντες και Τρίτωνες, χρησιμοποιήθηκε ως χώρος διαλέξεων και φιλοσοφικών συζητήσεων και λιγότερο ως χώρος άθλησης (κατά μια άλλη άποψη, υπήρξε το πολυτελές ανάκτορο ενός υψηλού αξιωματούχου της εποχής).⁶⁷¹ Πιθανολογείται πως σε τούτη τη φάση τα κολοσσικά γλυπτά, τα οποία στήριζαν το θριγκό μιας πρόσοψης που διέθετε τρία θυραία ανοίγματα με τοξωτά υπέρθυρα, ήσαν επίσης έξι, είχαν δε κατανεμηθεί σε δύο κεντρικά ζεύγη με αντιθετική κινησιολογία (έκαστο αποτελούμενο από έναν Τρίωνα και έναν Γίγαντα), «δορυφορούμενα» από μία ακόμη μορφή σε καθεμιά από τις απόληξεις των τοξωτών ανοιγμάτων.

⁶⁷¹ Thompson 1950, 134-137, του ίδιου 1959, 61-72, του ίδιου 1976, 110-115 (εικ. 49-50), του ίδιου 1988, 95-116. Πρβλ. Fowden 1990, 497-501 (όπου υποστηρίζεται ο συσχετισμός του ανακτόρου με την Αθηνάϊδα, τη μετονομασθείσα σε Ευδοκία, σύζυγο του αυτοκράτορα Θεοδόσιου Β'), Burkhardt 2016, 133-136, Gagliano 2018, 102-103.

6. Η αυτοκρατορική περίοδος σε άλλες περιοχές της μητροπολιτικής Ελλάδας

6.1. Φέρουσες μορφές σε σκηνικά οικοδομήματα της Κορίνθου και της Σπάρτης

Το θέατρο της Κορίνθου διέθετε τριώροφο προσκήνιο με τρεις εισόδους αψιδωτής κάτοψης (τούτη η διαμόρφωση οφείλεται σε ανακατασκευή που πραγματοποιήθηκε κατά το δεύτερο τέταρτο του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα). Η σκηνή κοσμούταν με αγάλματα αυτοκρατόρων και μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας, τα οποία ήσαν στημένα σε κόγχες, καθώς και με γλυπτά που εικόνιζαν θεότητες και μυθολογικές μορφές (ολόγλυφες και ανάγλυφες). Εκατέρωθεν της κεντρικής κόγχης με αετωματική απόληξη (που έφερε άγαλμα αυτοκράτορος, πιθανώς του Αδριανού), στον τρίτο όροφο του σκηνικού οικοδομήματος, είχαν τοποθετηθεί δύο Παπποσιληνοί (αρ. 19α-β, εικ. 420-433) που στήριζαν ψευδαισθητικά τα υπερκείμενα μέλη (τούτη η εντύπωση θα εδίδετο από τα ανασηκωμένα και ανασύροντα ιμάτιο χέρια τους).⁶⁷² Τα σωζόμενα θραύσματα αποκαλύπτουν την ύπαρξη δύο γλυπτών από πεντελικό μάρμαρο, κατάτι μεγαλύτερων του φυσικού μεγέθους, ο αριθμός των οποίων προκύπτει χάρη στην ταυτοποίηση θραυσμάτων από δύο κεφαλές, από δύο αριστερούς πήχεις και άκρους πόδες, καθώς και από τέσσερα χέρια και πόδια. Οι Παπποσιληνοί είχαν ανυψωμένο το ένα τους χέρι, ανασύροντας με το άλλο τμήμα του ιματίου τους, ο ένας δε εξ αυτών είναι σύμφυτος με θραυσμένη πλάκα στα νώτα. Η τελευταία μοιάζει με τμήμα αβαθούς πεσσόμορφου στηρίγματος, αν και η διάταξή της στο επίπεδο των σκελών καθιστά πιθανότερο το ενδεχόμενο να αποτελούσε αυτή μέρος του καλύπτοντος τα νώτα ιματίου, το οποίο υποβοηθούσε τη στατική επάρκεια των επιμέρους μελών του σώματος. Τα θραύσματα των Παπποσιληνών εντοπίστηκαν στις αρχές του εικοστού αιώνα, προς δυσμάς και ανατολάς του κέντρου της σκηνής.

Η Sturgeon υπολόγισε το αρχικό ύψος των μορφών γύρω στο 1,80 m (1,90 μαζί με την πλίνθο), συνεκτιμώντας το ύψος της κεφαλής S 674 / 936 / 973 / 3604 και επικαλούμενη την αναλογία 1:6 για τη στοιχειοθέτηση του συλλογισμού της. Ερμήνευσε, επίσης, τις ασυμμετρίες των χαρακτηριστικών του προσώπου (ιδίως των οφθαλμών) ως αποτέλεσμα της ελαφράς στροφής τους προς μια πλευρά, επισημαίνοντας την αντιθετική διάταξη τούτων των χαρακτηριστικών ανάμεσα στις δύο μορφές και εκτιμώντας πως τα πλέον προβεβλημένα στοιχεία υπαινίσσονται αυξημένη θεασιμότητα της αντίστοιχης όψης. Η μελέτη των πήξεων αποκάλυψε πως οι Παπποσιληνοί δεν είχαν αντιθετικά χαρακτηριστικά και κινησιολογία αλλά έστεκαν ομοιότροπα εκατέρωθεν της κεντρικής κόγχης του τρίτου ορόφου. Τούτο, ωστόσο, δείχνει παράδοξο αν αναλογιστεί κανείς την παράδοση διαμόρφωσης αντιθετικών ζευγών σε φέροντα γλυπτά αλλά και την αντιθετική στροφή των κεφαλών των εξεταζόμενων μορφών, η οποία καθιστά πρόδηλες τις διαφοροποιήσεις

⁶⁷² Βλ. κυρίως Johnson 1931, 53-54 (αρ. 65), Schwingenstein 1977, 37, Sturgeon 2004, 92-99 (αρ. 11-12, πίν. 21-25), Di Napoli 2013, 44, 146 (αρ. 14.27, πίν. 16.3). Αμφιβολίες για τη διάταξη των γλυπτών στο οικοδόμημα εξέφρασε η Fuchs (2006, 641).

στη στάση τους. Ίσως τούτη η παραδοξότητα να υπαινίσσεται την ύπαρξη παραπάνω από δύο Παπποσιληνούς σε τούτο το τμήμα της σκηνής, πιθανώς την παρουσία δύο ζευγών με αντιθετικά χαρακτηριστικά όπως στο διονυσιακό θέατρο της Αθήνας. Ασφαλώς, η αποσπασματικότητα του υλικού καθιστά δύσκολη τη στοιχειοθέτηση αυτού του συλλογισμού.

Η διαμόρφωση του πυκνού τριχώματος που καλύπτει τα σώματα των Παπποσιληνών αλλά και το γεγονός πως αυτό δεν επεκτείνεται στα άκρα των μελών τους καθιστά σαφές πως πρόκειται για μαλλωτό χιτώνα,⁶⁷³ ως εκ τούτου η Sturgeon θεώρησε πιθανότερο το ενδεχόμενο να αναφέρονται τα γλυπτά της σκηνής σε ηθοποιούς που υποδύονταν τους γηραιούς ακολούθους του Διονύσου παρά στις μυθικές μορφές καθ' εαυτές. Εντούτοις, η χρήση μαλλωτού χιτώνας δεν υπαινίσσεται πάντοτε τη μεταμφίεση υποκριτών, μιας και σε παραδείγματα όπως εκείνο του Παπποσιληνού που φέρει στον αριστερό του ώμο νεαρό Διόνυσο,⁶⁷⁴ ενός υστεροελληνιστικού ή πρώιμου αυτοκρατορικού έργου που αναφέρεται σε πρότυπα της κλασικής εποχής και «*εύρέθη πλησίον τοῦ Διονυσιακοῦ Θεάτρου*»,⁶⁷⁵ καθίσταται προφανές πως η ύπαρξη αυτού του ενδύματος δεν αναιρεί το μυθολογικό χαρακτήρα του συμπλέγματος. Εδώ το τρίχωμα κάλυπτε φυσιοκρατικότερα τον κορμό, αναδεικνύοντας τους εσωτερικούς όγκους, κατά συναφή τρόπο προς ένα Παπποσιληνό στη Δήλο που επίσης κρατά νεαρό Διόνυσο, ένα μυθολογικό σύμπλεγμα που χρονολογείται στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους.⁶⁷⁶ Ο Krumeich εκτίμησε πως η μακρόχρονη χρήση του μαλλωτού χιτώνας σε θεατρικές παραστάσεις διαμόρφωσε τον εικονογραφικό τύπο του Παπποσιληνού, ήδη από την πρώιμη κλασική εποχή, ο οποίος χρησιμοποιείτο εξίσου σε μυθολογικό ή απλώς αναφερόμενο στη θεατρική εικονογραφία περιβάλλον. Η τελευταία παρατήρηση στοιχειοθετείται και από δύο υστεροκλασικούς ανακεκλιμένους Σίληνους με μαλλωτό χιτώνα που κοσμούσαν το αέτωμα ενός αθηναϊκού ναϊσκόμορφου χορηγικού μνημείου, οι οποίοι προφανώς εντάσσονταν σε μυθολογική σκηνή (το θέμα της παραμένει άγνωστο, μιας και δεν σώζεται το κεντρικό τμήμα της αετωματικής επίστεψης).⁶⁷⁷ Αντιθέτως ένας Παπποσιληνός του πρώτου ημίσεως του 2^{ου} μ.Χ. αιώνας στο Βερολίνο, που προέρχεται από τη Ρώμη, φαίνεται πως δεν αναφέρεται σε μυθολογική μορφή αλλά σε ηθοποιό, όπως μαρτυρά η επιτήδευση της στάσης του (ακόμη κι αν το δεξιό χέρι αποτελεί σύγχρονη συμπλήρωση) και τα υποδήματα (*calcei*) που φορεί στα πόδια, τα οποία σχετίζονται συνήθως με μέλη της

⁶⁷³ Για την εξέλιξη του ενδύματος βλ. Vlachogianni 2014, 158-159 σημ. 9-13.

⁶⁷⁴ EAM 257 (πλέον στο Μουσείο Ακροπόλεως). Βλ. κυρίως Bieber 1917, 80-81 (εικ. 46), της ίδιας 1920, 99 (αρ. 37, εικ. 102), Καρούζου 1967, 97, Σταμπολίδης 1982-84, 123-159 (πίν. 16), Καλτσάς 2001, 110 (αρ. 217), Krumeich 2017, 59-61 (εικ. 15).

⁶⁷⁵ Πιττάκης 1839, 282-283 (αρ. 325).

⁶⁷⁶ Αρχαιολογικό Μουσείο Δήλου A 4143 / A 7367. Βλ. Marcadé 1969, 201-202, 450 (πίν. 23), Marcadé 1996, 130-131 (αρ. 55) [Jockey], Χατζηδάκης 2003, 283 (εικ. 495), Krumeich 2017, 62-64 (εικ. 19).

⁶⁷⁷ EAM 12059 / Μουσείο Ακροπόλεως 4760. Βλ. Vlachogianni 2014, 155-172 (εικ. 1-4), Krumeich 2017, 62 (εικ. 18).

ρωμαϊκής συγκλήτου.⁶⁷⁸ Έχοντας τις παραπάνω παρατηρήσεις κατά νου, καθίσταται πιθανότερος ο συσχετισμός των Παπποσιληνών της σκηνης του κορινθιακού θεάτρου με μυθολογικές μορφές και όχι με ηθοποιούς, δεδομένου ότι φαντάζει παράδοξο να δορυφορούσαν κοινοί θνητοί με θεατρική ενδυμασία τον Αδριανό, που λογιζόταν ως Νέος Διόνυσος, στο ψηλότερο μάλιστα μέρος ενός θεατρικού οικοδομήματος που κοσμούταν με πλήθος θεϊκών και μυθολογικών μορφών, όπως και αυτοκρατόρων και μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας. Ο μυθολογικός χαρακτήρας των γηραιών ακολούθων του Διονύσου που εντάσσονταν σε αυτό αλλά και σε άλλα σκηνικά οικοδομήματα θεάτρων είναι δύσκολα αμφισβητήσιμος και τούτο διότι τα γλυπτά αυτά αναφέρονταν πρωτίστως στο διονυσιακό θίασο και τις μυθικές συνδηλώσεις του και λιγότερο (ή έμμεσα) στην τρέχουσα δραματουργική πρακτική.

Στους Παπποσιληνούς της Κορίνθου η χρήση τρυπανιού είναι σχετικά περιορισμένη (ανιχνεύεται σε επιμέρους σημεία της κόμης και των σκελών), με τις λιγότερο θεατές επιφάνειες να διακρίνονται για το ρηχό τους πλάσιμο. Η Sturgeon συσχέτισε στυλιστικά τούτους με τα ανάγλυφα του θεάτρου, θεωρώντας πως αποτελούν έργα της αδριάνειας εποχής και αποδίδοντάς τους στο ίδιο εργαστήριο. Επίσης, διέκρινε ομοιότητες στην απόδοση των οφθαλμών και της κόμης με τα αντίστοιχα χαρακτηριστικά των προτομών Απόλλωνος και Διός που κοσμούσαν το ΝΑ γωνιακό κιονόκρανο του ναού του πρώτου στα Δίδυμα, που επίσης χρονολογείται στην αδριάνεια περίοδο.⁶⁷⁹ Τούτων δοθέντων, η χρονολόγηση των εξεταζόμενων γλυπτών αλλά και η ομοιογένειά τους με το γλυπτικό διάκοσμο του οικοδομήματος ένταξής τους δεν αμφισβητούνται, όπως και ο συσχετισμός της μνημειακής πολυώροφης πρόσοψης του τελευταίου με τις αισθητικές τάσεις της εποχής και την αυτοκρατορική ιδεολογία (επισήμανση που ασφαλώς ισχύει και για τα υπόλοιπα θέατρα της περιόδου).⁶⁸⁰

Από το ωδείο της Κορίνθου προέρχεται ο κορμός μιας αρχαϊστικής Αθηνάς (S 1368) από πεντελικό μάρμαρο, για την οποία έχει πιθανολογηθεί φέρουσα λειτουργία (εικ. 434-436).⁶⁸¹ Εντοπίστηκε το 1928 στη ΒΔ πλευρά της ορχήστρας, ένα χρόνο νωρίτερα δε είχε βρεθεί μια δεξιά άκρα χείρα στην ίδια περιοχή που σχετίζεται πιθανώς με ανάλογη μορφή (S 1365). Επιμέρους θραύσματα, προερχόμενα από τους βοστρύχους της κόμης και το λαιμό συγκολλήθηκαν στον κορμό. Από το γλυπτό λείπουν η κεφαλή, μέρος του λαιμού και τα σκέλη από το ύψος των μηρών και κάτω. Η θεά φορεί χειριδωτό χιτώνα και μακρύ αρχαϊστικό ιμάτιο, με λοξή αναδίπλωση που συγκρατείται στον αριστερό ώμο και τρεις κατακόρυφες πλατιές πτυχώσεις που απολήγουν σε αντωπές διαμορφώσεις ζικ-ζακ στο απόπτυγμα. Στα νώτα μια ανάλογη πτύχωση βρίσκεται στον άξονα της μορφής, ξεκινώντας κάτω από τη λοξή αναδίπλωση, η διαμόρφωση της οποίας είναι λιγότερο αντιρεαλιστική εν σχέσει με

⁶⁷⁸ Staatliche Museen, Antikensammlung Sk 278. Βλ. Bieber 1920, 100 (αρ. 38, εικ. 103), Schwarzmaier-Scholl-Maischberger 2012, 144-146 (αρ. 79), Krumeich 2017, 65-66 (εικ. 22). Για τα υποδήματα πρβλ. Goette 1988, 449-464.

⁶⁷⁹ Βλ. Pülz 1989, 47-52, 137-137, 144-145 (πίν. 15)

⁶⁸⁰ Πρβλ. Gros 1996, 299, Sear 2006, 12-13.

⁶⁸¹ Βλ. κυρίως Broneer 1932, 117-124 (εικ. 111-114, πίν. 15-16), Ridgway 1981b, 445-446, Zagdoun 1989, 78, 82, 209, 234 (αρ. 153, πίν. 13.55), Galli 2002, 61 σημ. 226 (πίν. 6.4), Sturgeon 2004, 37, Di Napoli 2013, 46, 146-147 (αρ. 15.7, πίν. 20.3).

εκείνη της κύριας όψης (που απολήγει σε γλωσσοειδείς αναδιπλούμενες παρυφές). Ο χιτώνας συγκρατείται κατά μήκος των χειρίδων με έξεργα αποδοσμένες δισκοειδείς πόρπες. Στο αριστερό χέρι η μορφή φέρει γλαύκα, χάρη στην οποία ταυτίζεται με Αθηνά, κρατώντας με το αριστερό την παρυφή του ιματίου. Η κόμη απολήγει σε τέσσερις κυματιστούς βοστρύχους με σπειροειδείς απολήξεις στην πρόσθια όψη και σε συμπαγή μάζα μαλλιών που διακρίνεται με αβαθείς κυματιστές εγχαράξεις στα νώτα. Η έντονη λείανση των γυμνών μερών, η λελογισμένη χρήση τρυπανιού και οι ασυμμετρικές επιμέρους χαρακτηριστικών (μεγαλύτερο δεξιό στήθος, χαμηλωμένος αριστερός ώμος) καθιστούν πιθανότερη μια χρονολόγηση στο πρώτο ήμισυ του 3^{ου} μ.Χ. αιώνας, εποχή κατά την οποία επανακατασκευάστηκε το σκηνικό οικοδόμημα του ωδείου που είχε στο μεταξύ καταστραφεί από πυρκαγιά. Το ολόγλυφο άγαλμα δεν σώζει στοιχεία που μπορούν να στοιχειοθετήσουν τη δομική του λειτουργία, η ενδεχόμενη δε ύπαρξη δύο αγαλμάτων της θεάς με όμοια χαρακτηριστικά και κινησιολογία δεν αρκεί για το συσχετισμό τους με φέρουσες μορφές. Περισσότερο πιθανό είναι να διακοσμούσαν τη σκηνή ή κάποιο άλλο μέρος του ωδείου ως ιδεαλιστικά γλυπτά με αναδρομικές αναφορές, κατά τι ιδιόμορφα μάλιστα, αν αναλογιστεί κανείς πως εικονίζουν την Αθηνά ως αρχαϊκή κόρη, «απογυμνωμένη» από το πλήθος των διακριτικών της συμβόλων (τη εξαιρέσει της γλαύκας). Μια ιδέα για τους διαφορετικούς τρόπους διάταξης θεών με όμοια χαρακτηριστικά προσφέρουν τα αρχαϊστικά αγάλματα Διονύσου στο θέατρο του Ευωνύμου, δύο γλυπτά των υστεροκλασικών ή πρώιμων ελληνιστικών χρόνων που είχαν ανιδρυθεί σε βάθρα τοποθετημένα στις απολήξεις των δύο νότιων αναλημάτων του κοίλου.⁶⁸² Αξίζει να σημειωθεί πως για τα συγκεκριμένα γλυπτά είχε πιθανολογηθεί παλαιότερα ο συσχετισμός με φέρουσες μορφές.⁶⁸³

Αντίθετα ένα απότμημα Πανός, προερχόμενο από τη θέση Μαγούλα στη Σπάρτη, σχετίζεται πιθανότατα με φέρουσα μορφή (αρ. 18, εικ. 437-440). Η Marquardt παρατήρησε ορθώς πως στα νώτα η μορφή συμφύοταν με πεσσόμορφο στήριγμα, αν και ο Δελιβορριάς νωρίτερα την είχε συσχετίσει με λατρευτικό άγαλμα. Η σύμφυση της μορφής με αβαθή πεσσό στα νώτα στοιχειοθετεί την ενσωμάτωσή της σε κάθετη επιφάνεια, οπότε και την προέλευσή της από αρχιτεκτόνημα. Ο «επιπεδοποιημένος» αριστερός γοφός και ο έξω λοξός κοιλιακός μυς εξέχουν του πεσσού, γεγονός που αποτελεί ένδειξη για την ελαφρά στροφή του κορμού προς τα αριστερά. Ο Πάνας της Σπάρτης παρουσιάζει επιμέρους συνάφειες με εκείνους του θεάτρου του Πομπήιου στη Ρώμη (εικ. 588-589), με τη διαφορά ότι αυτοί στρέφονταν προς τη μεριά του ελεύθερου και όχι του στηρίζοντος σκέλους. Τούτων δοθέντων, καθίσταται αρκετά πιθανό ο ελαφρώς στρεφόμενος προς τα αριστερά Πάνας να λειτουργούσε ως ζεύγος με μία ακόμη μορφή, η οποία διέθετε αντιθετική κινησιολογία εν σχέσει με αυτόν. Η απουσία ενδείξεων για τη διάταξη του δεξιού χεριού, το οποίο δεν αποκλείεται να εγειρόταν προς κάποιο υπερκείμενο αντικείμενο, καθιστά ανέφικτη τη στοιχειοθέτηση φέρουσας λειτουργίας ή απομίμησής της εκ

⁶⁸² Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς 18214-15. Βλ. Τζάχου-Αλεξανδρή 2007, 1-42 (εικ. 4-14), Goette 2014, 79, 102 (αρ. 8, εικ. 2.4a).

⁶⁸³ Βλ. Schmidt 1982, 216 σημ. 795, Zagdoun 1989, 78, 82, 160-161, 236 (αρ. 183), Brahms 1994, 239-240, 347 (αρ. 71).

μέρους της μορφής. Για το φερόμενο αντικείμενο από το αριστερό χέρι δεν προκύπτουν ασφαλή συμπεράσματα, αν και θα μπορούσε να πιθανολογηθεί πως τα δύο *runtelli* κατά μήκος της αριστερής πλευράς του κορμού συγκρατούσαν τον πήχη του Πανός και ένα λαγοβόλο, χαρακτηριστικό στοιχείο της εικονογραφίας του θεού ήδη από την κλασική εποχή.⁶⁸⁴ Σχετικώς με τη συσχέτιση του Πανός με συγκεκριμένο οικοδόμημα, θα μπορούσε να υποθεθεί πως αυτός προέρχεται από τη σκηνή ή κάποιο άλλο κτίσμα σχετιζόμενο με το θέατρο που βρίσκεται στους πρόποδες της Ακρόπολης της Σπάρτης, με την εύρεση του θραύσματος στην (παρακείμενη του θεάτρου) περιοχή Μαγούλα να μην καθιστά ανέφικτο αυτό τον ισχυρισμό. Το γλυπτό χρονολογήθηκε από την Marquardt στην αντωνίνεια περίοδο, αν και η συγκρατημένη χρήση τρυπανιού δεν αποκλείει μια πρωιμότερη χρονολόγηση (τέλη 1^{ου}-αρχές 2^{ου} μ.Χ. αιώνας). Σε τούτα τα πλαίσια, ίσως να σχετίζεται ο Πάνας με την αναδιαμόρφωση του σκηνικού οικοδομήματος κατά την περίοδο του Βεσπασιανού, επέμβαση που χρονολογείται με βάση την επιγραφή του επιστυλίου της σκηνής στο έτος 78 μ.Χ.⁶⁸⁵

6.2. Η αντιγραφική παράδοση των κορών του Ερεχθείου και οι κόρες της Κορίνθου και της Νικόπολης

Οι κόρες του Ερεχθείου αποτέλεσαν δημοφιλές υπόδειγμα για τους γλύπτες της ρωμαϊκής εποχής, με γνωστότερες περιπτώσεις τη χρήση αντιγράφων τους στο Forum του Αυγούστου και στην έπαυλη του Αδριανού στο Τίβολι. Δεδομένου του εύρους των υφιστάμενων αντιγράφων και μεταπλάσεων, ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στα γλυπτά για τα οποία στοιχειοθετείται δομική λειτουργία και βεβαιούται άμεση αναφορά στα πρωτότυπα έργα.

Οι ολόγλυφες κόρες στο αυγούστειο Forum κοσμούσαν το «αττικό» των στωικών οικοδομημάτων που περιέβαλλαν από βορρά και νότο το ναό του Mars Ultor, ευρισκόμενες στον άξονα των υποκείμενων κορινθιακών κίωνων (μεταξύ 3,70 m) και στηρίζουσες θλαστό θριγκό και φατνωματική οροφή (**εικ. 441**).⁶⁸⁶ Παρά το γεγονός ότι έχουν δομικό ρόλο, η φέρουσα λειτουργία τους υποβαθμίζεται εν σχέσει με τα αθηναϊκά πρότυπα, κυρίαρχος δε αναδεικνύεται ο διακοσμητικός τους χαρακτήρας. Μεταξύ των κορών υπήρχαν ασπιδόμορφα στοιχεία με φυτόμορφα, φολιδωτά, σπειροειδή και γλωσσωτά κοσμήματα, στο κέντρο των οποίων προέβαλλαν έξεργες κεφαλές (σώζονται εκείνες του Άμμωνος Διός και ενός «Torquatus»). Τούτες οι «ασπίδες» συμβόλιζαν, προφανώς, την πολεμική αρετή του

⁶⁸⁴ Πρβλ. Marquardt 1995, 337-343.

⁶⁸⁵ Πρβλ. Waywell-Wilkes-Walker 1998, 97-111, Sear 2006, 406-407, Fouquet 2019, 224-226. Η Di Napoli (2013, 146 σημ. 23) αναφέρει την ύπαρξη αποτμημάτων Σιληνών, προερχόμενων από το θέατρο της Λάρισας, πιθανολογώντας πως χρονολογούνται στην αδριάνεια περίοδο και φέρουν συναφή χαρακτηριστικά με τα γλυπτά του διονυσιακού θεάτρου της Αθήνας. Τα ευρήματα αυτά παραμένουν αδημοσίευτα, ως εκ τούτου καθίσταται αδύνατη η αποδοχή ή η απόρριψη τούτης της πληροφορίας. Για τη μορφή και τις οικοδομικές φάσεις του θεάτρου της Λάρισας βλ. Sear 2006, 417, Καραγκούνης-Τζιαφάλιας 2014, 12-18.

⁶⁸⁶ Για το Forum του Αυγούστου βλ. Zanker 1968, 5-36, Coarelli 1975, 107-110, Kleiner 1992, 99-102, Richardson 1992, 160-162, Ward-Perkins 1994, 30-33, Meneghini 2009, 59-78, Goldbeck 2015, 17-47, Yegül-Favro 2019, 203-206.

αυτοκράτορα.⁶⁸⁷ Το κτηριακό συγκρότημα εγκαινιάστηκε το 2 π.Χ., το μεγαλύτερο δε μέρος του περατώθηκε κατά το τελευταίο τέταρτο του 1^{ου} π.Χ. αιώνα. Οι κόρες, όπως και εν συνόλω σχεδόν οι εγκαταστάσεις του Forum, κατασκευάστηκαν από μάρμαρο Luna (Carrara), πρακτική που φαίνεται να δικαιώνει εν μέρει τη ρητορική υπερβολή του Σουητώνιου πως ο Αύγουστος τη Ρώμη «*marmoream se relinquere, quam latericiam accepisset*».⁶⁸⁸ Δεν καθίσταται σαφές το πλήθος των κορών που κοσμούσαν τις στοές, αν και δεδομένου του εικαζόμενου αριθμού των υποκείμενων κίωνων πιθανολογείται πως τούτες υπερέβαιναν τις 50, ενώ ως προς τις συνολικές τους διαστάσεις υπολείπονταν κατάτι των αθηναϊκών προτύπων.⁶⁸⁹

Από τις κόρες του αυγούστειου Forum σώζονται αρκετά θραύσματα, δύο μάλιστα εξ αυτών έχουν αποκατασταθεί πλήρως, με προβληματική ωστόσο -έως και ολωσδιόλου λαθεμένη- τη συναρμογή των επιμέρους μερών τους. Η αποκατάσταση τμήματος του «αττικού», που τις ενσωματώνει, πραγματοποιήθηκε κατά την περίοδο του Μεσοπόλεμου από τους Gismondi-Fiorini και εκτίθεται στην Casa dei Cavalieri di Rodi (εικ. 442).⁶⁹⁰ Ειδικότερα, στην αριστερή κόρη έχουν προσαρμοστεί κορμός με αριστερό χέρι που αποτελείται από συνανήκοντα θραύσματα και αντιγράφει την κόρη D του Ερεχθείου,⁶⁹¹ απότμημα δεξιού άκρου ποδός με σανδάλι με ψηλό κάττυμα, που απηχεί τη στάση του αντίστοιχου μέλους της κόρης D,⁶⁹² και ένα θραύσμα δεξιού τμήματος κεφαλής που σώζει το μεγαλύτερο τμήμα του μετώπου και των οφθαλμών και απομιμείται τα χαρακτηριστικά της κόρης C.⁶⁹³ Στη δεξιά κόρη της αποκατάστασης Gismondi-Fiorini έχει ενσωματωθεί θραύσμα που σώζει το κατώτερο μέρος των σκελών ως τους άκρους πόδες, που αναφέρεται στην κόρη C του Ερεχθείου,⁶⁹⁴ και αντίστοιχο που σώζει το μεγαλύτερο μέρος του δεξιού ημίσεως της κεφαλής και προσομοιάζει στα χαρακτηριστικά της κόρης D.⁶⁹⁵ Παραδόξως, ενώ ο σύγχρονος κατασκευαστής της εν λόγω κόρης θέλησε να την καταστήσει εφάμιλλη της κόρης C, καθώς δεικνύει η κάθετη πλεξούδα επάνω από το μέτωπο στο αποκατεστημένο μέρος, απέθεσε στην κεφαλή της αυθεντικό υπόθεμα με εχίνο και άβακα, παρόμοιο προς εκείνο της κόρης D.⁶⁹⁶ Στην αριστερή κόρη της αποκατάστασης Gismondi-Fiorini έχει τοποθετηθεί κιονόκρανο εφάμιλλο με εκείνο της κόρης C, παρά το γεγονός ότι ο κορμός που την συναπαρτίζει αναφέρεται στον

⁶⁸⁷ Ganzert-Kockel 1988, 192 (αρ. 77-78), Goldbeck 2015, 29.

⁶⁸⁸ De Vita Caesarum Aug. 28.3.

⁶⁸⁹ Schmidt 1982, 103 σημ. 605, Scholl 1998, 54, Hurwit 1999, 266.

⁶⁹⁰ Schmidt 1973, 16 (πίν. 1), Ungaro 2007, 156-159 (εικ. 202), της ίδιας 2015, 281-310 (εικ. 31).

⁶⁹¹ Giglioli 1955, 157 (αρ. 1, πίν. 55, 56.1), Lauter 1966, 10, Schmidt 1973, 8-9 (AF1, πίν. 1, 2a, 3, 5a, εικ. 1). Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος κορμού 1,05 m.

⁶⁹² Giglioli 1955, 157 (αρ. 9, πίν. 57.1, 57.3), Lauter 1966, 10, Schmidt 1973, 10-11 (AF3, πίν. 2a, εικ. 9-10). Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 0,143 m.

⁶⁹³ Giglioli 1955, 157 (αρ. 5, πίν. 58.3), Lauter 1966, 10, Schmidt 1973, 11-12 (AF5, πίν. 1, 2a, 5a, εικ. 16). Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 0,13 m.

⁶⁹⁴ Giglioli 1955, 157 (αρ. 2, πίν. 56.2, 56.3), Lauter 1966, 10, Schmidt 1973, 9-10 (AF2, πίν. 1, 2b, 4). Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 0,695 m.

⁶⁹⁵ Giglioli 1955, 157 (αρ. 4, πίν. 58.1-2), Lauter 1966, 10, Schmidt 1973, 12-13 (AF6, πίν. 1, 2b, 5b, εικ. 2, 14-15).

⁶⁹⁶ Giglioli 1955, 157 (αρ. 7, πίν. 59.2), Lauter 1966, 10, Schmidt 1973, 16 (AF16b, πίν. 2b, 5b, εικ. 19).

αντίστοιχο της κόρης D.⁶⁹⁷ Κατόπιν τούτων, καθίσταται προφανές πως οι αποκατεστημένες κόρες του αυγούστειου Forum είναι δυνατό να αξιοποιηθούν περισσότερο για το διδακτικό παρά για τον τεκμηριωτικό τους χαρακτήρα.

Με τις κόρες του Forum έχει συσχετισθεί ένα αντίγραφο στη Φλωρεντία (εικ. 443), το οποίο σώζεται από το ύψος του λαιμού ως το κατώτερο μέρος του χιτώνος (με εξαίρεση τα συμπληρωμένα χέρια, τους άκρους πόδες, το αριστερό στήθος, τμήμα του δεξιού σκέλους και διάσπαρτα μέρη του ενδύματος) και απομιμείται την κόρη D, τη διάταξη της ενδυμασίας της οποίας ακολουθεί πιστότερα εν σχέσει με τον κορμό της αριστερής κόρης της Casa dei Cavalieri.⁶⁹⁸ Στυλιστικά το γλυπτό είναι εφάμιλλο με εκείνα του αυγούστειου Forum, τη εξαιρέσει μικρών αποκλίσεων οφειλόμενων ίσως στην ιδιοπροσωπία ενός διαφορετικού καλλιτέχνη, ώστε να στοιχειοθετείται η προέλευσή του από το ίδιο σύνολο. Σε τούτα τα πλαίσια εντάσσεται η ενσωμάτωση αντιγράφου του, καμωμένου με ρητίνη, στην πρόσφατη αποκατάσταση του «αττικού» στο Museo dei Fori Imperiali, όπου αποτυπώνονται με σαφήνεια οι διαστάσεις της κόρης εν σχέσει με τον παρακείμενο και υπερκείμενο διάκοσμο (εικ. 444).⁶⁹⁹

Τα θραύσματα που έχουν εντοπισθεί σε ανασκαφές στην ευρύτερη περιοχή είναι σημαντικά τόσο για τη στυλιστική αποτίμηση των κορών του Forum, όσο και για την αποσαφήνιση επιμέρους -μη σωζόμενων- στοιχείων των αυθεντικών έργων. Ιδιαίτερη μνεία αξίζει το απότμημα κατώτερου μέρους σκελών που σώζει τις απολήξεις των άκρων ποδών και τμήμα της πλίνθου, φέροντας την επιγραφή «G[ai] Vibi Ruf[i]» στην ανώτερη επιφάνεια της τελευταίας (εικ. 445).⁷⁰⁰ Το συγκεκριμένο θραύσμα απομιμείται τα χαρακτηριστικά του αντίστοιχου μέρους της κόρης C του Ερεχθείου, η δε επιγραφή του πιθανότατα μνημονεύει τον γλύπτη που έπλασε το αντίγραφο, γεγονός που στοιχειοθετεί την εργασία γλυπτών ιταλικής καταγωγής στο Forum. Επίσης, το θραύσμα σώζει σε πολύ καλή κατάσταση το περίγραμμα των καττυμάτων της κόρης, τα οποία ήσαν ψηλά και έφεραν ρηχή αυλάκωση στο μέσον του ύψους τους. Σημαντικές ενδείξεις για τη μορφή των φερόμενων φιαλών στις κόρες του Ερεχθείου λαμβάνουμε από διάφορα θραύσματα των κορών του αυγούστειου Forum. Ιδιαίτερα αποκαλυπτικό είναι το αποτελούμενο από δύο συγκολλώμενα μέρη απότμημα χειρός που κρατά φιάλη FA 2508 (a-b),⁷⁰¹ μιας και χάρη σε αυτό στοιχειοθετείται η ανάγλυφη κόσμηση της εξωτερικής πλευράς των φιαλών, η οποία συνίστατο σε τρεις ομόκεντρες ζώνες βελανιδιών, ανομοιογενών διαστάσεων, που διαδέχονταν το ακόσμητο κεντρικό τμήμα (εικ. 447). Η

⁶⁹⁷ Giglioli 1955, 157 (αρ. 6, πίν. 59.1), Schmidt 1973, 16 (AF16a, πίν. 2a, 5a, εικ. 19, 20).

⁶⁹⁸ Museo archeologico nazionale di Firenze (Villa Corsini) 13711. Βλ. κυρίως Dütschke 1875, 196 (αρ. 414), Milani 1923, 309 (αρ. 19), Schmidt 1973, 30-31 (Einz. 1, πίν. 38-41, εικ. 45). Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 1,82 m.

⁶⁹⁹ Πρβλ. Ungaro 2007, 156-159 (εικ. 205), της ίδιας 2015, 281-310 (εικ. 32).

⁷⁰⁰ Museo dei Fori Imperiali F 3204a. Βλ. κυρίως Giglioli 1955, 157 (αρ. 3, πίν. 57.2, 57.4), Lauter 1966, 10, Schmidt 1973, 11 (AF4, εικ. 3-5), Ungaro 2007, 159 (εικ. 34, 214). Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 0,365 m. Το όνομα G(aius) Vib(ius) Ruf(us) διαθέτει τα βασικά συστατικά στοιχεία (*tria nomina*) για να αποδοθεί σε Ρωμαίο πολίτη, μολονότι η Claridge (2015, 117) υποστήριξε πρόσφατα ότι ενδέχεται να αναφέρεται σε απελεύθερο.

⁷⁰¹ Museo dei Fori Imperiali FA 2508 (a-b). Βλ. κυρίως Giglioli 1955, 157 (αρ. 10, πίν. 59.3), Schmidt 1973, 13-14 (AF9, εικ. 7-8), Ungaro 2007, 158-159 (εικ. 211). Διαστάσεις: μέγιστο σωζόμενο μήκος 0,35 m.

διαμόρφωση της εξωτερικής ζώνης απομιμούταν ιωνικό κυμάτιο, η δε εσωτερική πλευρά των φιαλών παρέμενε ακόσμητη και συνδεδεμένη μέσω άπεργης επιφάνειας με τον αντίχειρα. Σε τούτο το θραύσμα τα διακοσμητικά στοιχεία διατάσσονται στον ίδιο άξονα, αν και από άλλα προκύπτει μια πιο ελεύθερη διαμόρφωση, με τις ανώτερες επιφάνειες των επιμέρους στοιχείων να εισέρχονται μερικώς στις ανώτερες ζώνες.⁷⁰² Το σημαντικότερο στοιχείο που προκύπτει από τα σωζόμενα θραύσματα πήχων και άκρων χειρών είναι τα ψέλλια που κοσμούν τους πρώτους, τα οποία φέρουν τη μορφή ελισσομένων σπειροειδώς όφρων (εικ. 446).⁷⁰³ Τούτα σχηματίζουν διπλούς, τριπλούς ή πολλαπλούς δακτυλίους γύρω από τον πήχη, απολήγοντας συνήθως σε κεφαλές όφρων,⁷⁰⁴ ενίοτε δε αποδίδεται το φολιδωτό δέρμα. Σε κάποιες περιπτώσεις, ωστόσο, τα ψέλλια δεν είναι φιδόμορφα αλλά αποτελούνται από τριπλές σειρές μικροσκοπικών χαντρών που συγκρατούνται στο πέρας τους από εγκάρσιο «κλείθρο», στο οποίο προσφύεται φιδόσχημη απόληξη.⁷⁰⁵ Από τα θραύσματα κορμού ξεχωρίζει εκείνο με αριθμό ευρετηρίου FC 4502, το οποίο σώζει μέρος του δεξιού ώμου, του λαιμού και του στήθους, όπου διακρίνονται ευκρινώς τρεις ελικοειδείς βόστρυχοι που κατέρχονται στο στήθος, ένας εκ των οποίων διαχωρίζεται στο σημείο συγκράτησης του πέπλου κατά το πρότυπο της κόρης D του Ερεχθείου (εικ. 448).⁷⁰⁶ Αρκετά θραύσματα μικρότερου μεγέθους, από διάφορα μέρη και επιφάνειες των κορών, έχουν εντοπισθεί σε πρόσφατες και παλαιότερες ανασκαφές στην ευρύτερη περιοχή.⁷⁰⁷ Από αυτά ξεχωρίζουμε ενδεικτικά το θραύσμα FA 10302, το οποίο σώζει μέρος δεξιού άκρου ποδός, μιας και παρουσιάζει μια διαφοροποιημένη διαμόρφωση του σανδαλιού, φέροντας δύο εγχαράξεις στο ανώτερο και κατώτερο επίπεδο του καττύματος.⁷⁰⁸

Ορισμένα θραύσματα που προέρχονται από κεφαλές των κορών του Forum καθιστούν σαφέστερη την πολύπλευρη αναφορά τους στα πρωτότυπα έργα, αναδεικνύοντας επιμέρους κατασκευαστικές ιδιομορφίες. Έτσι, ένα απότμημα οπίσθιου μέρους κεφαλής που σώζει τη διασταύρωση των πλεξούδων, απομιμούμενο στοιχεία της κόρης της κόρης C, φανερώνει -βάσει του ύψους του αποκρουσθέντος μέρους- πως ήταν λαξευμένο από κοινού με το υπόθεμα και τον εχίνο.⁷⁰⁹ Σε άλλο θραύσμα σώζεται μέρος του ανώτερου τμήματος του προσώπου και του υπερκείμενου ακόσμητου υποθέματος, δουλεμένα αμφότερα από το ίδιο κομμάτι

⁷⁰² Πρβλ. Giglioli 1955, 157 (αρ. 13, πίν. 60.2), Schmidt 1973, 14 (AF11, εικ. 12-13), Lalle 2010, 78-79 (εικ. 3).

⁷⁰³ Για τα ψέλλια στις κόρες του Forum βλ. κυρίως Giglioli 1955, 157 (αρ. 12-13, πίν. 60.1, 60.2), Schmidt 1973, 14-15 (AF 13, εικ. 11-12).

⁷⁰⁴ Πρβλ. ως εξαιρέσεις τις περιπτώσεις του ψελλιού που κοσμεί την αριστερή κόρη της Casa dei Cavalieri (Schmidt 1973, 8-9 [AF1, εικ. 1]) και του θραύσματος AF13c στη δημοσίευση της Schmidt (1973, 14-15 [εικ. 12]), όπου το ψέλλιο δεν απολήγει σε κεφαλή όφρων.

⁷⁰⁵ Πρβλ. το ψέλλιο στο θραύσμα Museo dei Fori Imperiali FA 2501 (Schmidt 1973, 15 [AF13,d εικ. 11]), Ungaro 2007, 158-159 [εικ. 209]).

⁷⁰⁶ Ungaro 2007, 158-159 (εικ. 212).

⁷⁰⁷ Πρβλ. Schmidt 1973, 15 (AF15, εικ. 13), Lalle 2010, 77-81 (εικ. 1-5).

⁷⁰⁸ Lalle 2010, 78-79 (εικ. 4). Διαστάσεις: μέγιστο σωζόμενο μήκος 0,164 m.

⁷⁰⁹ Giglioli 1955, 157 (αρ. 8, πίν. 58.4), Schmidt 1973, 13 (AF8, εικ. 17). Πρβλ. το συναφές θραύσμα FA 1146, όπου το υπόθεμα φέρει διακόσμηση ανάλογη με εκείνη της κόρης D (βλ. Ungaro 2013, 302 [αρ. VIII.1.4]).

μαρμάρου.⁷¹⁰ Επίσης, ένα θραύσμα που σώζει μέρος του οπίσθιου τμήματος της κόμης, στο ύψος περίπου του ινιακού οστού, αποκαλύπτει πως ένα από τα υποδείγματα των γλυπτών που εργάστηκαν στο Forum υπήρξε η κόρη Β του Ερεχθείου.⁷¹¹

Η κόσμηση των στωικών οικοδομημάτων που περιέβαλλαν το ναό του Mars Ultor με αντίγραφα των κορών του Ερεχθείου απηχεί τις κλασικιστικές τάσεις της εποχής του Αυγούστου, η οποία εξιδανίκευσε, αξιοποίησε και μετέπλασε τα πρότυπα του κλασικού παρελθόντος.⁷¹² Εντούτοις, τα ίδια τα γλυπτά στυλιστικά «αυτονομούνται» από τα πρωτότυπα έργα, ακολουθώντας τις τεχνοτροπικές τάσεις της εποχής τους. Ειδικότερα, το πλάσιμο της πτυχολογίας είναι αυστηρό και σκληρό, το σώμα δεν «αναδύεται» μέσω αυτής, όπως συμβαίνει στις αθηναϊκές κόρες, αλλά «δεσμεύεται» στο συμπαγές πλέγμα πτυχώσεων που καθορίζουν τη διάταξη των ενδυμάτων. Η φυσιοκρατία των προτύπων, έτσι, αντικαθίσταται από την εύμετρη σχηματοποίηση και το διακριτό καταμερισμό των όγκων. Η εργασία, ωστόσο, είναι υψηλού επιπέδου, μέσω δε αυτής τα γλυπτά αποκτούν μια ξεχωριστή ζωντάνια, συνιστάμενη στην «καλλιγραφική» επιδεξιότητα των κατασκευαστών τους. Η γραμμικότητα του σχεδίου αποκαλύπτεται στο σαφές περίγραμμα των οφθαλμών, των φρυδιών και των χειλέων, η δε ακρίβειά του στην ευκρινή διάκριση των επιμέρους επιφανειών της πτυχολογίας. Οι οπίσθιες όψεις είναι επιμελημένες, αν και όχι τόσο άρτια δουλεμένες όσο οι πρόσθιες και επίπεδα πλασμένες εν σχέσει με τα αθηναϊκά πρότυπα. Η χρονολόγηση των κορών στην τελευταία δεκαετία του 1^{ου} π.Χ. αιώνα αμφισβητήθηκε παλαιότερα από τον von Gerkan, ο οποίος θεώρησε πως οι μορφές εντάσσονται σε μια δεύτερη φάση οικοδομικών εργασιών που έλαβαν χώρα κατά την αδριάνεια περίοδο.⁷¹³ Ωστόσο, η επεξεργασία των κορών και του γλυπτικού διακόσμου που τις περιέβαλλε αποκαλύπτουν πως η κατασκευή τους πραγματοποιήθηκε κατά την αυγούστεια περίοδο και πως δεν σχετίζονται με μεταγενέστερες επεμβάσεις στο μνημειακό συγκρότημα.⁷¹⁴ Ειδικότερα η σαφής διάκριση και η πλαστικότητα των βοστρύχων της κόμης, καθώς και η διαμόρφωση των οφθαλμών και των εύχυμων παρειών, φέρουν στο νου αντίστοιχα χαρακτηριστικά σε γυναικείες μορφές του -σύγχρονου περίπου- βωμού της Ειρήνης (Ara Pacis), όπως η Tellus, η Λίβια και η Αντωνία.⁷¹⁵

Ο Zanker συνέδεσε άμεσα τις κόρες του Forum με τη βιτρουβιανή θεωρία περί «*exempla servitutis*», εκτιμώντας πως αναφέρονται σε γυναίκες δορίκτητων περιοχών. Μέσω των εικόνων τους, ήτοι των γλυπτών που τις παρουσίαζαν ως «καταδικασμένες» να φέρουν αρχιτεκτονικά στοιχεία στις κεφαλές τους,

⁷¹⁰ Ungaro 2007, 158-159 (εικ. 213). Πρβλ. την ανάλογη εργασία σε μια κεφαλή στο Βατικανό (Museo Chiaramonti 1384), συμπληρωμένη στο πρόσωπο και το λαιμό, για την οποία πιθανολογείται πως προέρχεται από το αυγούστειο Forum (EA 783a, Schmidt 1973, 37-38 [Korpf 2, πίν. 51, εικ. 51]). Η συγκεκριμένη κεφαλή, που απομυμείται επιμέρους χαρακτηριστικά της κόρης D, διαφοροποιείται κυρίως ως προς τη λάξευση του αστραγάλου από κοινού με το υπόθεμα (όχι με τον εχίνο, καθώς συμβαίνει στο πρωτότυπο έργο).

⁷¹¹ Giglioli 1955, 157 (αρ. 8, πίν. 59.4), Schmidt 1973, 13 (AF7, εικ. 18).

⁷¹² Πρβλ. Zanker 1988, 239-263.

⁷¹³ von Gerkan 1925, 244-245, του ίδιου 1927, 59-60.

⁷¹⁴ Βλ. Lauter 1966, 13-19, Schmidt 1973, 17-19.

⁷¹⁵ Βλ. ενδεικτικά Kähler 1954, 67-100 (εικ. 5-6, 9).

μνημονεύοταν η ύβρις των λαών που στάθηκαν εμπόδιο στον Αύγουστο και ο αένας θρίαμβος του αυτοκράτορα και της Ρώμης.⁷¹⁶ Η Erika Schmidt, αντιθέτως, εκτίμησε πως οι εν λόγω κόρες διατηρούσαν κάποιες από τις ιερατικές συνδηλώσεις των αθηναϊκών προτύπων τους, λειτουργώντας ως σεβίζουσες παρθένες στην υπηρεσία του Άρη Εκδικητή (Mars Ultor),⁷¹⁷ ο δε Scholl τις θεώρησε σύμβολα ευσέβειας και αρετής.⁷¹⁸ Στα ίδια περίπου πλαίσια, ο Schmidt-Colinet πιθανολόγησε πως οι κόρες απομιμούνταν ιέρειες αφιερωμένες στην προγονική λατρεία και την προπαγάνδη των επιτευγμάτων της Ιουλίας γενεάς,⁷¹⁹ άποψη που ενστερνίζεται εν πολλοίς και η Evamaria Schmidt, επισημαίνοντας πως τούτες λειτούργησαν ως θεματοφύλακες των αρχέγονων παραδόσεων της πόλης,⁷²⁰ ενώ οι Venettuchi και Torelli τις συσχέτισαν με τη λατρεία των μυθικών ιδρυτών της Ρώμης Αινεία και Ρωμύλου.⁷²¹ Πρόσφατα, η Monaco υποστήριξε πως τούτες έκαμαν σπονδές επάνω από τα χάλκινα αγάλματα των θριαμβευτών πολεμιστών (duces triumphali), αποτίοντας τιμές σε σημαίνουσες προσωπικότητες του ρωμαϊκού παρελθόντος ομοίως προς τα γλυπτά του Ερεχθείου που απέδιδαν προσφορές στο μυθικό βασιλιά Κέκροπα.⁷²² Οι τελευταίες προσεγγίσεις καθίστανται εύλογες, ιδίως αν συνυπολογίσει κανείς τη χρονική αλληλουχία που διέπει τη δημιουργία των κορών του Forum και την προηγηθείσα επισκευή του Ερεχθείου.⁷²³ Ειδικότερα, οι Lauter και Schmidt-Colinet πιθανολόγησαν τη δημιουργία εκμαγείων κατά την περίοδο των εργασιών αποκατάστασης του αθηναϊκού ναού και την ακόλουθη μεταφορά τους στη Ρώμη.⁷²⁴ Οι μορφολογικές ομοιότητες μεταξύ προτύπων και αντιγράφων, στα εξεταζόμενα γλυπτά, δεν αποκλείουν την ύπαρξη υποδειγμάτων που είχαν εισαχθεί από την Ελλάδα, ωστόσο παραμένει αναπόδεικτος ο ισχυρισμός ότι ο ίδιος καλλιτέχνης ή το ίδιο εργαστήριο δραστηριοποιήθηκε και στις δύο περιπτώσεις.⁷²⁵ Εντούτοις, η αξιοποίηση αντιγράφων από έναν αττικό ναό που πρόσφατα είχε επιδιορθωθεί χάρη στην εύνοια του Αυγούστου δεν πρέπει να αποτελεί τυχαίο γεγονός, ούτε να αφήνει ανεπηρέαστες τις συνδηλώσεις των κορών του Forum. Δεδομένου ότι η εκλεκτικιστική αξιοποίηση στοιχείων της κλασικής αρχαιότητας υπέθαλπε -επιδιωκόμενους- παραλληλισμούς με τη σύγχρονη πραγματικότητα, είναι δυνατό να πιθανολογηθεί πως τα αντίγραφα προκαλούσαν συνειρμούς όχι ολωσδιόλου διαφορετικούς από εκείνους των κορών του Ερεχθείου. Οι τελευταίες έστεκαν με ιερατική μεγαλοπρέπεια επάνω από τον τάφο του Κέκροπος, αποτελώντας μέρος ενός κτηρίου που διαφύλασσε και

⁷¹⁶ Zanker 1968, 12-13 σημ. 48. Πρβλ. Rinaldi Tufi 2002, 188-191, Lesk 2004, 274-277.

⁷¹⁷ Schmidt 1973, 17 σημ. 48. Πρβλ. Goldbeck 2015, 27.

⁷¹⁸ Scholl 1998, 53-60.

⁷¹⁹ Schmidt-Colinet 1977, 116-117.

⁷²⁰ Schmidt 1982, 103-104.

⁷²¹ Torelli 2006, 608, Venettucci 2011, 519.

⁷²² Monaco 2017, 336-354.

⁷²³ Paton-Stevens 1927, 223-224, Hurwit 1999, 266.

⁷²⁴ Lauter 1966, 13, Schmidt-Colinet 1977, 23-24.

⁷²⁵ Picard 1955, 274-275, Schmidt-Colinet 1977, 24. Πρβλ. την αναφορά του Πλινίου (Naturalis Historia 34.13) «Agrippae Pantheum decoravit Diogenes Atheniensis; in columnis templi eius Car<y>atides probantur inter pauca operum, sicut in fastigio posita signa, sed propter altitudinem loci minus celebrata», βάσει της οποίας έχει διατυπωθεί η υπόθεση πως ο Διογένης είχε εργαστεί και στην αποκατάσταση του Ερεχθείου.

αναδείκνυε τις πατρογονικές παραδόσεις της πόλης, ενώ εκείνες του Forum κοσμούσαν το «αττικό» μιας στοάς που ενσωμάτωνε στους κύριους χώρους της αγάλματα προγόνων της Ιουλίας γενεάς και σημαινόντων εκπροσώπων του ρεπουμπλικανικού και ηρωικού παρελθόντος, μάρτυρες δηλαδή της διαδρομής που ακολούθησε η Ρώμη ως την πραγμάτωση του αυγούστειου οράματος.⁷²⁶ Ασφαλώς οι πολιτικού χαρακτήρα προπαγανδιστικές στοχεύσεις ήσαν εμφανέστερες και ευρύτερες στην περίπτωση των κορών του Forum, αυτό όμως δεν αποδυναμώνει την αμεσότητα της αναφοράς στο αθηναϊκό πρότυπο. Κατόπιν αυτών καθίσταται πιθανότερη η τελευταία συσχέτιση παρά η «αφηρημένη» αναφορά των γλυπτών σε υποταγμένους λαούς, δεδομένης της έλλειψης στοιχείων διαφοροποίησης των μορφών μεταξύ τους (ώστε να δηλώνεται η ποικιλομορφία των κατακτημένων «εθνών») και της απουσίας κάθε εικονογραφικής δήλωσης της εικαζόμενης κατάστασης υποδούλωσής τους.⁷²⁷

Η χρήση αντιγράφων των κορών του Ερεχθείου στο Forum του Αυγούστου λειτούργησε επιδραστικά στους επόμενους αιώνες, διαμορφώνοντας εικονογραφικά πρότυπα που απηχούσαν ιδεολογικά σχήματα της αυγούστειας περιόδου, στην αίγλη της οποίας παρέπεμπαν και προσέβλεπαν. Ο συσχετισμός καθίσταται αμεσότερος όταν οι κόρες εναλλάσσονται με ασπιδόμορφα στοιχεία, καθώς συνέβαινε στο Puteoli (εικ. 449-450). Εκεί έχουν εντοπιστεί δύο θραύσματα από πεντελικό μάρμαρο, ένα κατώτερο τμήμα πεπλοφόρου και μία κεφαλή, τα οποία προέρχονται από ολόγλυφα αντίγραφα των κορών C και D του Ερεχθείου που χρονολογούνται στον πρώιμο 1^ο μ.Χ. αιώνα.⁷²⁸ Στη διαμόρφωση της πτυχολογίας του πρώτου θραύσματος ανιχνεύονται αποκλίσεις από το πρωτότυπο, ιδίως στην οπίσθια όψη. Τα ασπιδόμορφα στοιχεία έφεραν προτομές, η παρουσία των οποίων στοιχειοθετείται χάρη στους τόρμους ανάρτησης που εντοπίζονται στις κοίλες κεντρικές επιφάνειες. Η ανακατασκευή μέρους του «αττικού» (όπου έχουν συναρμοστεί αυθεντικά αποτμήματα των «ασπίδων» από μάρμαρο luna) στο Museo Archeologico Nazionale dei Campi Flegrei ενσωματώνει στη θέση των κορών ομοιώματα των αντιγράφων της έπαυλης του Αδριανού, η δε έλλειψη τεκμηριωτικών στοιχείων αναφορικά με το είδος και τις διαστάσεις του κτηρίου προέλευσης την καθιστούν χρήσιμη μόνο για διδακτικούς σκοπούς.

Μια διαφοροποιημένη πρόσληψη του αυγούστειου προτύπου παρατηρείται στο Forum της Mérida (Augusta Emerita) στη ΝΔ Ισπανία, όπου έχουν εντοπιστεί θραύσματα με πεπλοφόρους και «ασπίδες» με κεφαλές του Άμμωνος και της Μέδουσας σε έξεργο ανάγλυφο (εικ. 451-454). Αυτά σχετίζονταν πιθανότατα με τη διακόσμηση του «αττικού» πειόσχημης στοάς, στο εσωτερικό της οποίας υπήρχαν κόγχες για την ένθεση αγαλμάτων, γεγονός που καθιστά προφανή την αναφορά στο αυγούστειο Forum, όπου παρατίθονταν ομοιότροπα πεπλοφόροι εναλλασσόμενες με

⁷²⁶ Για τα αγάλματα που κοσμούσαν τις στοές του Forum και τη σημασία τους βλ. ενδεικτικά Geiger 2008, Shaya 2013, 83-106.

⁷²⁷ Πρβλ. Goldbeck 2015, 27.

⁷²⁸ Museo Archeologico Nazionale dei Campi Flegrei 32538 (για την κεφαλή, μιας και το έτερο θραύσμα δεν διαθέτει αριθμό ευρετηρίου). Βλ. κυρίως Zevi-Valeri 2008, 443-464 (εικ. 13-15, 17), Goldbeck 2015, 65-67 (εικ. 74-76).

ασπιδόμορφα στοιχεία και αγάλματα των «summi viri». Από τα αρκετά θραύσματα πεπλοφόρων που έχουν αποκαλυφθεί προκύπτει πως πρόκειται για εν σμικρύνσει ελεύθερες αποδόσεις των προτύπων του Forum, δεδομένου ότι διαφοροποιούνται ως προς την έγερση της μιας χειρός (όπου φέρουν υδρίσκες), τις διευρυμένες διαστάσεις του ιματίου στα νώτα, τον χιτώνα που φέρουν εσωτερικά, τις ποικίλες αποκλίσεις ως προς τη διάταξη του πέπλου και τον «πλεκτό» κάλαθο που φέρουν στην καλυμμένη με μιάτιο κεφαλή.⁷²⁹ Επίσης πιστοποιείται η διάκριση δύο τύπων πεπλοφόρων, ήτοι μιας με ενδυματολογία αποσαφηνιστική της εσωτερικής διάταξης του σώματος, που χαρακτηρίζεται από τις αξονικές πλατιές πτυχώσεις ανάμεσα στα σκέλη, και μιας με ευρύτερη και αυστηρότερη διαμόρφωση του ενδύματος, όπου διακρίνεται εντονότερη χρήση τρυπανιού.⁷³⁰ Οι αποκλίσεις ως προς την απόδοση της πτυχολογίας δεν φαίνεται να δηλώνουν διαφορετικές περιόδους κατασκευής αλλά την αλλότροπη προσέγγιση των καλλιτεχνών που διαμόρφωσαν το σχέδιό τους. Το συγκρότημα στη Mérida χρονολογείται συνήθως μεταξύ της εποχής των Κλαυδίου και Νέρωνος, ήτοι στα μέσα περίπου του 1^{ου} μ.Χ. αιώνα, αν και δεν αποκλείεται η περάτωση των εργασιών σε αυτό να ολοκληρώθηκε κατά την πρόιμη φλαβιανή περίοδο.

Εικονογραφικές απηχίσεις του αυγούστειου Forum διέκρινε ο Torelli σε τέσσερα ακόμη γλυπτά, δύο ολόγλυφες κόρες στην Κοπεγχάγη, μια κεφαλή στο Μουσείο του Καπιτωλίου και μια ακόμη στο Museo Nazionale Romano, πιθανολογώντας πως σχετίζονται με τη Herculis Invicti Ara Maxima του Forum Boarium.⁷³¹ Η πρόταση Torelli, η οποία βασίστηκε εν πολλοίς στη συνάφεια των διαστάσεων και σε στυλιστικές ομοιότητες ανάμεσα στα αναφερόμενα έργα, παραμένει ουσιαστικά αναπόδεικτη. Ωστόσο, πέρα από το ενδεχόμενο κοινής προέλευσής τους αξίζει να γίνει μνεία σε τούτες τις μεταπλάσεις των κορών του Ερεχθείου, που χρονολογούνται στον ύστερο 2^ο μ.Χ. αιώνα, προκειμένου να διερευνηθεί -μεταξύ άλλων- η εικαζόμενη τεκτονική λειτουργία τους.

⁷²⁹ Museo Nacional de Arte Romano Nr. 33.003, 33.004, 9.374, 4.400, 4401, 34.513, 4.398, 3.399, 7.479, 20.744 (οι αριθμοί ευρετηρίου αφορούν τα πλέον ευδιάνωστα θραύσματα). Βλ. κυρίως Schmidt-Colinet 1977, 42 (W 56), Schmidt 1982, 105, Trillmich 1990, 310-316 (εικ. 77, πίν. 26), Bergemann 1998, 105-106, Scholl 1998, 64-65, de la Barrera 2000, 105-110, 158-162 (αρ. 371-396, πίν. 126-134), Goldbeck 2015, 68-80 (εικ. 79-80, 89-92).

⁷³⁰ Συνάφειες ως προς τις διαστάσεις και την υιοθέτηση των αξονικών πτυχώσεων στα σκέλη παρουσιάζει μια ολόγλυφη πεπλοφόρος από την περιοχή São Miguel de Mota, για την οποία έχει πιθανολογηθεί συσχετισμός με καρνατίδα (βλ. κυρίως Shattner-Guerra-Fabião 2008, 697-727 [εικ. 2, 4-6], Goldbeck 2015, 86-88). Σώζεται από την περιοχή του διαφράγματος περίπου και κάτω (ύψος απομήματος 1,18 m), είχε ένθετο το δεξιό χέρι και συνοπτικά αποδοσμένη την οπίσθια όψη. Η κόρη ανέσυρε ελαφρώς το δεξιό πόδι στο πλάι, δεν έφερε μιάτιο στα νώτα, ενώ είχε ανασηκωμένο τον αριστερό γοφό. Ο πέπλος διακρίνεται για τις σκληρά αποδοσμένες και επίπεδες του επιφάνειες, που αφήνουν ελάχιστα να διαφανεί η εσωτερική διάρθρωση του σώματος, στοιχείο που πείθει για μια χρονολόγηση στην αδριάνεια περίοδο. Στην κατώτερη επιφάνεια της πλίνθου υπάρχει τετράπλευρος τόρμος γόμφωσης, γεγονός που στοιχειοθετεί το ενδεχόμενο στερέωσης της κόρης σε οικοδόμημα. Εντούτοις, το γλυπτό αποκλίνει τυπολογικά, μορφοπλαστικά και κινησιολογικά τόσο από το πρότυπο των κορών του Ερεχθείου και του αυγούστειου Forum, όσο και από εκείνο της Mérida με το οποίο συνήθως συγκρίνεται. Επίσης, λείπουν συνευρήματα ικανά να τεκμηριώσουν την ευρύτερη υιοθέτηση και αναπαραγωγή εικονογραφικών στοιχείων από τα παραπάνω Fora. Τούτων δοθέντων, δεν στοιχειοθετείται αμετάκλητα ο συσχετισμός του γλυπτού με καρνατίδα, ούτε τεκμηριώνεται με ασφάλεια η αναφορά του στο Forum του Αυγούστου.

⁷³¹ Ny Carlsberg Glyptotek 1291 / 1942, Museo Nuovo Capitolino 2436, Museo Nazionale Romano 52575. Για το συσχετισμό βλ. Torelli 2006, 604-608.

Τα αγάλματα στην Κοπεγχάγη βασίζονται στα πρότυπα των κορών C και D του Ερεχθείου, υιοθετώντας μια απλοποιημένη και συνοπτικότερη απόδοση της πτυχολογίας, ιδίως στο επίπεδο των σκελών και στα νώτα (εικ. 455-457).⁷³² Εντούτοις η σωζόμενη κεφαλή της κόρης Ny Carlsberg Glyptothek 1291 αποκαλύπτει μια βασική διαφοροποίηση ως προς υπερκείμενο αυτής στοιχείο, μιας και στο ανώτερο μέρος της φέρει μια κυκλωτερή πλεξούδα για την οποία καθίσταται αμφίβολος ο συσχετισμός με υπόθεμα ή με το κατώτερο μέρος ενός καλύμματος κεφαλής. Αν και τα εξεταζόμενα γλυπτά έχουν λαξευθεί από διαφορετικό είδος μαρμάρου (προκοννησιακό στην κόρη 1291, Carrara στην 1942), οι ομοιότητες ως προς την τεχνοτροπία και τις διαστάσεις τους δεν αποκλείουν το ενδεχόμενο να κοσμούσαν από κοινού κάποιο οικοδόμημα. Ωστόσο, δεδομένου ότι η δομική τους υπόσταση καθίσταται αμφίβολη και οι οπίσθιες όψεις τους είναι επίπεδα και αδρά πλασμένες, πιθανότερο φαντάζει να ήσαν τούτες στημένες σε κόγχες, έχοντας το χαρακτήρα διακοσμητικών ιδεαλιστικών έργων.

Η κεφαλή στο Μουσείο του Καπιτωλίου (εικ. 458-459) βασίζεται κυρίως στο υπόδειγμα της κόρης C του Ερεχθείου, αν και διαφοροποιείται ως προς τη μη χιαστί διάταξη των πλεξούδων στο πίσω μέρος (οι τελευταίες διατάσσονται μεταξύ τους παραλλήλως).⁷³³ Πέραν τούτου, όμως, ανιχνεύονται σημαντικές αποκλίσεις αναφορικός με το υπερκείμενο της κεφαλής στοιχείο, μολονότι η απόληξη της τελευταίας είναι αποκρουσμένη κατά το μεγαλύτερο μέρος. Έτσι, επάνω από το μέτωπο και την κατακόρυφη πλεξούδα δεν προβάλλει εχίνος αλλά μια ακόμη πλεξούδα κατά το ιχθυωτό σχήμα, για την οποία είναι δύσκολο να υποστηριχθεί με αδιάσειστα επιχειρήματα πως σχετίζεται με υπόθεμα ή καλάθο. Αξίζει να σημειωθεί πως τούτη η πλεξούδα διατρέχει ολόκληρη την άνω επιφάνεια της κεφαλής και όχι το οπίσθιο μέρος της, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της κόρης Ny Carlsberg Glyptothek 1291. Από την αριστερή και πίσω πλευρά του γλυπτού προκύπτει πως στο ήμισυ περίπου ανώτερο μέρος της κεφαλής, επάνω από τις διασταυρούμενες πλεξούδες, έπεφτε ύφασμα, το οποίο προφανώς κάλυπτε το υπερκείμενο αυτής στοιχείο.

Επιπλέον ενδείξεις αναφορικός με τις ιδιαιτερότητες του φερόμενου στοιχείου στην κεφαλή του Μουσείου του Καπιτωλίου λαμβάνουμε από την αντίστοιχη στο Museo Nazionale Romano (εικ. 460-461).⁷³⁴ Εδώ η υπερκείμενη πλεξούδα χρησιμοποιείται ως βάση έδρασης ψηλού «πλεχτού» καλάθου, το οπίσθιο μέρος του οποίου καλύπτεται από ύφασμα. Το ανώτερο μέρος του καλάθου σώζει ίχνη αδρής επεξεργασίας και τόρμο (διαστάσεων 7 x 10 cm), το δε οπίσθιο έχει λαξευτεί από κοινού με γωνιάζον αρχιτεκτονικό στοιχείο, προφανώς μέρος ενός

⁷³² Βλ. κυρίως Poulsen 1951, 212-213, 220-221 (αρ. 286, 301), Schmidt 1973, 27-30 (K1-K2, πίν. 33-37, εικ. 46), Schmidt-Colinet 1977, 29 (W 25), Schmidt 1982, 107, Moltesen et al. 2005, 258-262 (αρ. 127-128). Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος άνευ της πλίνθου 1,91 m και 1,73 m αντίστοιχα.

⁷³³ Museo Nuovo Capitolino 2436. Βλ. κυρίως Helbig⁴ II, 1645 (von Steuben), Schmidt 1973, 40-41 (Kopf 5, πίν. 54-55, εικ. 53), Schmidt-Colinet 1977, 29 (W 26). Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος κεφαλής 0,32m.

⁷³⁴ Museo Nazionale Romano 52575. Βλ. κυρίως Schmidt 1973, 41-42 (Kopf 6, πίν. 56, εικ. 54-55), Schmidt-Colinet 1977, 26 (W 18), Candilio 1979b, 46-47 (αρ. 41), Schmidt 1982, 108. Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 62 cm.

θριγκού, που δεν καθίστατο εμφανές κατά την πρόσθια θέαση του γλυπτού διότι καλυπτόταν από το ύφασμα. Η κεφαλή απομιμείται επιμέρους στοιχεία της κόρης D του Ερεχθείου, όπως δεικνύουν οι φλογόσχημοι βόστρυχοι στους κροτάφους, οι τρεις κατερχόμενοι στα στήθη ελικοειδείς πλόκαμοι και το ύψος του (αποκρουσμένου) κάθετου στοιχείου επάνω από το μέτωπο, για το οποίο ωστόσο δεν καθίσταται σαφές αν αναπαράγει τη μάζα μαλλιών με «αντίνοτες» έλικες του προτύπου ή απομιμείται πλεξούδα. Στο οπίσθιο μέρος της κεφαλής δεν υιοθετείται χιαστί αλλά παράλληλη διάταξη των πλεξούδων, όπως στο γλυπτό του Καπιτωλίου, με τη διαφορά ότι εδώ το πλάσιμο είναι περισσότερο επίπεδο, ρηχό και αντιρεαλιστικό. Διαφορετικός είναι και ο τρόπος που απολήγει στις πλάγιες όψεις το ύφασμα του καλάθου, μιας και στο παράδειγμα του Museo Nazionale Romano προβάλλει ελεύθερο επάνω από τις πλεξούδες, ενώ στην κεφαλή του Καπιτωλίου εισέρχεται σε αυτές. Η Schmidt πιθανολόγησε την προέλευση των κεφαλών από το ίδιο οικοδόμημα, προσθέτοντας για στυλιστικούς λόγους στο σύνολο την κεφαλή Corsini (εικ. 462-463), στην οποία το πεπλατυσμένο (πιθανώς επαναλαξευμένο) ανώτερο τμήμα υπαινίσσεται την ύπαρξη υπερκείμενου στοιχείου στην αρχική φάση δημιουργίας.⁷³⁵ Παρά την αμφίβολη συσχέτιση της τελευταίας κεφαλής με φέρουσα μορφή, οι δύο προηγούμενες είναι πιθανό να προέρχονται από το ίδιο οικοδόμημα βάσει επιμέρους συναφειών τους αλλά και του εντοπισμού τους στην ευρύτερη περιοχή της Piazza Bocca della Verità στη Ρώμη.⁷³⁶

Τα αντίγραφα της Villa Hadriana κοσμούσαν ένα υπαίθριο συγκρότημα που περιελάμβανε πισίνα και αψιδωτό triclinium, γνωστά ως Εύριπο και Σεραπείο αντίστοιχα, ένα είδος τεχνητού «νειλωτικού τοπίου» προορισμένου να παρέχει άνετη και πολυτελή ενδιαίτηση στον αυτοκράτορα και τους προσκεκλημένους του (εικ. 464).⁷³⁷ Η κατασκευή της έπαυλης ολοκληρώθηκε κατά την τελευταία δεκαετία της ζωής του Αδριανού, πιθανότατα μεταξύ των ετών 134-138 μ.Χ.⁷³⁸ Από τη χρήση των

⁷³⁵ Firenze, Palazzo Corsini al Prato (giardino). Βλ. κυρίως EA 320-322, Schmidt 1973, 38-39 (Kopf 3, πίν. 52, εικ. 50). Πρβλ. Helbig³ 1369 για τη διατύπωση αμφιβολιών ως προς την επαναλάξευση της ανώτερης επιφάνειας της κεφαλής. Συμπληρωμένο είναι το ανώτερο μέρος της κόμης σε μια κεφαλή τοποθετημένη σε μη συνανήκοντα κορμό στη Villa Margherita (EA 2077-79, Schreiber 1880, 163-165 [αρ. 146ab], Schmidt 1973, 39-40 [Kopf 4, πίν. 53, εικ. 49]). Πρόκειται για μια μετάπλαση της κόρης D του Ερεχθείου, η οποία -βάσει κυρίως της διευρυμένης χρήσης του τρυπανιού- χρονολογείται στο δεύτερο ήμισυ του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα. Όπως συμβαίνει και στην περίπτωση της κεφαλής Corsini οι μεταγενέστερες επεμβάσεις στο ανώτερο μέρος του κρανίου καθιστούν αδύνατη κάθε πιθανολόγηση σχετικώς με την ενδεχόμενη (αρχική) φέρουσα λειτουργία του γλυπτού. Επανεπεξεργασία και συμπληρώσεις έχει δεχθεί και η κεφαλή MA 693 στο Λούβρο, η οποία χρονολογείται πιθανότατα στην αυγούστεια περίοδο. Κατά τη Schmidt (1973, 35-37 [Kopf 1, πίν. 50, εικ. 52]) το συμπληρωμένο ανώτερο μέρος αυτής θα έφερε αρχικά απόθεμα, έχινο και άβακα, υπόθεση που είναι δύσκολο να επιβεβαιωθεί με βάση τη σημερινή κατάσταση του γλυπτού. Η ίδια μελετήτρια, επικαλούμενη στυλιστικές συνάφειες, συσχέτισε την κεφαλή με τα γλυπτά του αυγούστειου Forum.

⁷³⁶ Πρβλ. την αντίθετη άποψη της Schmidt (1982, 108), όπου ο συσχετισμός αποκλείεται βάσει του διαφορετικού είδους μαρμάρου που έχει χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή των κορών και της χρονικής απόστασης που χωρίζει τη δημιουργία τους (θεωρεί πως η κεφαλή του Museo Nazionale Romano ανήκει στο τρίτο τέταρτο του 2^{ου} μ. Χ. αιώνα, προηγούμενη εκείνης του Καπιτωλίου κατά δύο ή τρεις δεκαετίες).

⁷³⁷ Για τούτο το τμήμα της έπαυλης (Canopus) βλ. ενδεικτικά Jashemski-Ricotti-Foss 1992, 579-597, Macdonald-Pinto 1995, 43-44, 108-116, 137-151, Adembri 2000, 87-100. Γενικότερα για τους επιμέρους χώρους και τη χρήση της έπαυλης βλ. Oppen 2008, 132-164, Yegül-Favro 2019, 373-399.

⁷³⁸ Schmidt 1973, 26, Raeder 1983, 218-220.

κορών σε τούτο το τμήμα της έπαυλης, διακοσμητικό ενθύμιο ίσως των ταξιδιών του αυτοκράτορα στην Αθήνα, απουσιάζει κάθε πολιτικός ή λατρευτικός συνειρμός, καθίστανται δε αυτές μέρος ενός αρχιτεκτονικού σκηνικού που αντλεί με εκλεκτικό τρόπο τα θέματά του από το αιγυπτιακό και ελληνορωμαϊκό παρελθόν. Οι τέσσερις κόρες από πεντελικό μάρμαρο ήσαν στημένες σε βάθρα και στήριζαν το (μαρμάρινο) επιστύλιο της κιονοστοιχίας στο δυτικό τμήμα της πισίνας, δορυφορούμενες από δύο Σιληνούς που έφεραν στις κεφαλές καλάθους (εικ. 593-594).⁷³⁹ Εντοπίστηκαν το 1952 στην κεντρική περιοχή της δυτικής μακράς πλευράς του συγκροτήματος, σε δύο δε εξ αυτών έχουν αποδοθεί κιονόκρανα που βρέθηκαν στην ευρύτερη περιοχή. Οι ανώτερες επιφάνειες των αβάκων φέρουν τόρμους (έναν κυκλικό ανάμεσα σε δύο τετράπλευρους) και αύλακες μολυβδοχόησης,⁷⁴⁰ γεγονός που επιβεβαιώνει την αρμογή με υπερκείμενο μέλος, ενώ η εύρεση της θεμελίωσης του βάθρου της κόρης 2238 στοιχειοθετεί την ορθότητα της αποκατάστασης ομοιωμάτων των γλυπτών στο χώρο.⁷⁴¹ Ανά δύο ακολουθούν τα πρότυπα των κορών C και D του Ερεχθείου, η διάταξη δε των αντιγράφων της έπαυλης υιοθετούσε πιθανώς το σχήμα C-D-D-C. Αξίζει να σημειωθεί πως τα τελευταία απέχουν μεταξύ τους 5,35 m, απόσταση μεγαλύτερη κατά 1,65 m σε σχέση με εκείνη των κορών του αυγούστειου Forum και 4,20 m εν συγκρίσει με την αντίστοιχη των αθηναϊκών προτύπων.⁷⁴² Η πιστότητα της αναπαραγωγής των τελευταίων καθιστά πιθανή τη χρήση εκμαγείων.⁷⁴³

Από την κόρη 2236⁷⁴⁴ αποκρουσμένα είναι το δεξιό άκρο του χεριού, τα δάκτυλα του αριστερού, η απόληξη του ανασυρόμενου από το τελευταίο ιματίου και το μεγαλύτερο -συμπληρωμένο σήμερα- μέρος της πλίνθου (εικ. 465). Μια διαγώνια ρωγμή διατρέχει το πρόσθιο τμήμα της κεφαλής, από το επίπεδο περίπου της χωρίστρας και κατά μήκος της αριστερής πλευράς του προσώπου και του λαιμού. Συγκολλημένα είναι μέρη των πλοκάμων και του δεξιού πήχη, η αριστερά άκρα χείρα, το αντίστοιχο άκρο πόδι, τμήμα της απόληξης του δεξιού ποδιού και διάσπαρτες κάθετες πτυχές του ιματίου. Επιμέρους αποκρούσεις παρατηρούνται σε διάφορες επιφάνειες της κόμης, στις απολήξεις των πλοκάμων στην αριστερή πλευρά, σε διάσπαρτες ράχες των κατακόρυφων πτυχών του πέπλου στα σκέλη και στο ιμάτιο, ιδίως κατά τη δεξιά πλευρά, ενώ απολεπίσεις στο πέρας της μύτης, στις παρειές, στο δεξιό υπερόφρυο τόξο και στο λαιμό. Σε επιμέρους επιφάνειες της κεφαλής και του σώματος (ώμοι, άνω άκρα, ελεύθερο σκέλος) ανιχνεύονται σημάδια έντονης διάβρωσης. Κυκλοτερής τόρμος για την αρμογή με το υπερκείμενο μέλος εντοπίζεται στο κέντρο της ανώτερης επιφάνειας της κεφαλής. Το γλυπτό βασίζεται

⁷³⁹ Pensabene 2009, 2012, 104-108, Schmidt 1982, 106 σημ. 637.

⁷⁴⁰ Pensabene 2009, 410 (αρ. 6, εικ. 3d).

⁷⁴¹ Aurigemma 1961, 109, Schmidt 1973, 25, Raeder 1983, 84.

⁷⁴² von Hesberg 2007, 69.

⁷⁴³ H Bieber (1977, 30) πιθανολόγησε την κατασκευή τους στην Αθήνα, εκτίμηση που παραβλέπει τις τεχνοτροπικές συνάψεις ανάμεσα στις κόρες και το λοιπό γλυπτικό διάκοσμο της έπαυλης (πρβλ. Söldner 2010, 263).

⁷⁴⁴ Βλ. κυρίως Aurigemma 1954, 327-341 (εικ. 10), Helbig⁴ IV 3194 (Zanker), Schmidt 1973, 19-20 (VH1, πίν. 6-10, εικ. 23, 27, 32, 35, 37), Schmidt-Colinet 1977, 25, 77, 93-94, 117-121, 221-222 (W 17), Schmidt 1982, 106-107, Raeder 1983, 83-84, 213-220 (αρ. I 76-79, πίν. 8-9), Moesch 2000b, 225-227 (αρ. 38), Pensabene 2009, 383-385, 411 (αρ. 7, εικ. 4a, 5a, 5c), Adembri 2014, 27-30 (αρ. 10). Διαστάσεις: ύψος 2,148 m (ύψος πλίνθου 9,8 cm), ύψος προσώπου 0,20 m.

στο πρότυπο της κόρης C του Ερεχθείου, το οποίο αναπαράγει με πιστότητα παρά τις στυλιστικές αποκλίσεις που προκύπτουν από την κατασκευή του σε μεταγενέστερη εποχή. Έτσι, οι πτυχώσεις αποδίδονται σχετικά άκαμπτες και ενίοτε υπερτονισμένες ή πεπλατυσμένες εν σχέσει με το πρωτότυπο, ενώ στη διαμόρφωση του ενδύματος στο στηρίζον σκέλος ανιχνεύεται τάση σχηματοποίησης. Έντονη είναι η χρήση τρυπανιού, γεγονός που επιφέρει τη σαφή διάκριση των επιμέρους επιφανειών αλλά και μια σχετική ομογενοποίηση ως προς το αναγλυφικό τους βάθος. Puntelli στήριζαν το αριστερό χέρι, στο επίπεδο του καρπού, και τη φερόμενη στο δεξιό φιάλη, καθώς προκύπτει από τα αποκρουσμένα μέρη τους στο πλάι του αντίστοιχου μηρού.

Η κόρη 2239⁷⁴⁵ έχει συμπληρωμένη την πλίνθο και τμήμα του ανασυρόμενου ιματίου, ενώ αποκρουσμένοι είναι οι πλόκαμοι στην αριστερή πλευρά και τις απολήξεις, καθώς και τα δάκτυλα αμφοτέρων των χεριών (εικ. 466). Συγκολλημένο είναι το πρόσθιο μέρος του προσώπου, όπως και το δεξιό στήθος, επιμέρους τμήματα των ελικοειδών βοστρύχων στην ίδια πλευρά, οι απολήξεις των άκρων χειρών, ο αριστερός πήχης και το αντίστοιχο άκρο πόδι. Επιμέρους θραύσεις στο σημείο κομβίωσης του πέπλου στη δεξιά πλευρά, σε διάσπαρτες πτυχώσεις στα σκέλη και στο επίπεδο της αναδίπλωσης του ιματίου στα νώτα. Πρόκειται για ένα ακόμη αντίγραφο της κόρης C του Ερεχθείου, όπου τα χαρακτηριστικά του προτύπου αποδίδονται με σκληρότητα και επιπεδότητα. Η χρήση τρυπανιού δημιουργεί βαθιές χαραδρες που εναλλάσσονται με άκαμπτες ράχες, το δε σχέδιο παραμένει ευκρινές και λεπτομερές. Ρηχές και άτονες οι πτυχώσεις στο ελεύθερο σκέλος, τάση σχηματοποίησης στη διάρθρωση του ιματίου στα νώτα, σκληρό το ανάγλυφο στα βλέφαρα και μαλακότερο στα χείλη. Η οπίσθια όψη εμφανίζει μια «καλλιγραφική» εκλέπτυνση που λείπει από την πρόσθια. Αποτμήματα Puntelli κατά μήκος του δεξιού μηρού και ένα μικρό έξαρμα στις αναδιπλώσεις του αποπτύγματος στην αριστερή πλευρά δεικνύουν πως οι απολήξεις των άνω άκρων (και των αντικειμένων που έφεραν) ενισχύονταν μέσω της στήριξής τους στον κορμό.

Η κόρη 2233⁷⁴⁶ έχει αποκρουσμένα τα δάκτυλα του αριστερού χεριού, το οπίσθιο μέρος της φιάλης, το μικρό δάκτυλο του δεξιού ποδιού και το πέρας του ανασυρόμενου τμήματος του ιματίου στην αριστερή πλευρά (εικ. 467). Συγκολλημένο είναι το πρόσθιο μέρος του προσώπου, όπως και διάσπαρτα μέρη των πλεξούδων στις πλάγιες όψεις, η απόληξη του αριστερού στήθους και η αντίστοιχη άκρα χείρα και ο αντίχειρας αυτής, το ανασυρόμενο μάτιο στην αριστερή πλευρά, η δεξιά άκρα χείρα, επιμέρους τμήματα της φιάλης, μέρος της δεξιάς απόληξης του ποδιού, το πρόσθιο μέρος της πλίνθου και διάσπαρτες πτυχές του πέπλου.

⁷⁴⁵ Βλ. κυρίως Aurigemma 1954, 327-341 (εικ. 13), Helbig⁴ IV 3194 (Zanker), Schmidt 1973, 21-22 (VH2, πίν. 11-18, εικ. 24, 28, 31, 36, 44), Schmidt-Colinet 1977, 25, 77, 93-94, 117-121, 221-222 (W 17), Schmidt 1982, 106-107, Raeder 1983, 83-84, 213-220 (αρ. I 76-79, πίν. 8-9), Moesch 2000b, 225-227 (αρ. 38), Pensabene 2009, 383-385, 411-412 (αρ. 8, εικ. 4b, 5b), Adembri 2014, 27-30 (αρ. 10). Διαστάσεις: ύψος 2,17 m (ύψος πλίνθου 9 cm), ύψος προσώπου 0,20 m.

⁷⁴⁶ Βλ. κυρίως Aurigemma 1954, 327-341 (εικ. 11, 20), Helbig⁴ IV 3194 (Zanker), Schmidt 1973, 22-24 (VH3, πίν. 19-25, εικ. 25, 29, 34, 38, 42), Schmidt-Colinet 1977, 25, 77, 93-94, 117-121, 221-222 (W 17), Schmidt 1982, 106-107, Raeder 1983, 83-84, 213-220 (αρ. I 76-79, πίν. 8-9), Moesch 2000b, 225-227 (αρ. 38), Pensabene 2009, 383-385, 409-410 (αρ. 5, εικ. 2a, 3a, 3c), Adembri 2014, 27-30 (αρ. 10). Διαστάσεις: ύψος 2,14 m (ύψος πλίνθου 9 cm), ύψος προσώπου 0,205 m.

Διαβρωμένη η δεξιά και οπίσθια πλευρά της κεφαλής, επιμέρους θραύσεις σε μύτη, άνω χείλος και πηγούνι, ρηγματώσεις στο μέτωπο, κατά μήκος της μύτης στη δεξιά πλευρά και στον αριστερό πήχη. Το γλυπτό αναπαράγει με πιστότητα τα χαρακτηριστικά της κόρης D του Ερεχθείου, απομιμούμενο τη διαφάνεια του ενδύματος στο επίπεδο του αποπτύγματος. Εδώ το πλάσιμο είναι μαλακό, σαφές και αποκαλυπτικό της εσωτερικής διάρθρωσης του σώματος, αν και οι ράχες των πτυχών αποδίδονται βραχύτερες εν σχέσει με το πρωτότυπο. Σε άλλες επιφάνειες εντούτοις, όπως στο στηρίζον σκέλος, η επεξεργασία είναι επίπεδη, συνοπτική και γραμμική. Οι κιονοειδείς πτυχώσεις στο στηρίζον σκέλος διαθέτουν βαθύτερο ανάγλυφο και αυστηρότερη δομή, ενώ απουσιάζει η εκλεπτυσμένη προβολή του σώματος κάτωθι του κόλπου. Στα βλέφαρα και τους βοστρύχους, αν και μορφολογικά ακολουθείται το πρότυπο, βαθύτερες είναι οι λαξεύσεις που διακρίνουν τις επιμέρους επιφάνειες. Τρεις ομόκεντρες ζώνες βελανιδιών, ανομοιογενούς μεγέθους, συνιστούν την κόσμηση της φερόμενης φιάλης, η διαβρωμένη επιφάνεια της οποίας καθιστά δύσκολη την αποτίμηση της γλυπτικής της επεξεργασίας. Στην κόρη παλαιότερα αποδιδόταν το κιονόκρανο 2234, στο οποίο τα επιμέρους στοιχεία έχουν λαξευτεί από το ίδιο κομμάτι μαρμάρου, αν και το ακόσμητο υπόθεμα υπονομεύει τούτο το συσχετισμό.

Η κόρη 2238⁷⁴⁷ είναι αποκρουσμένη στο δεξιό μέρος του μετώπου και στην υπερκείμενη αυτού κόμη, στο άκρο της μύτης, στην αριστερή άκρα χείρα και τη φερόμενη από αυτή άκρη του ιματίου, στο δεξιό αντίχειρα, στο οπίσθιο μέρος της φιάλης και κατά μήκος διαφόρων κατακόρυφων πτυχών στο στηρίζον σκέλος (εικ. 468-469). Συγκολλημένη η πλίνθος, η κεφαλή, ο δεξιός πήχης και η άκρα χείρα, μέρος του ανασυρόμενου ιματίου, η απόληξη του δεξιού ποδιού, κάθετες πτυχές του αποπτύγματος στην αντίστοιχη πλευρά και στο επίπεδο του στηρίζοντος σκέλους, τμήμα της προβεβλημένης κνήμης του αντίστοιχου ελεύθερου και διάσπαρτες πτυχές στην οπίσθια όψη. Πρόκειται για το δεύτερο αντίγραφο της κόρης D του Ερεχθείου, το οποίο αποκλίνει ως προς το ελαφρώς διευρυνμένο περίγραμμα της μορφής. Puntelli ανιχνεύονται στο μέσον του στηρίζοντος σκέλους και στην απόληξη των αριστερών κάθετων πτυχών του ιματίου στα νώτα, η χρήση των οποίων στόχευε στην ενίσχυση των «επικρεμάμενων» ενδυματολογικών στοιχείων. Και εδώ το πλάσιμο είναι γραμμικό και επίπεδο, όπως προκύπτει -μεταξύ άλλων- από την πεπλατυσμένη και αφαιρετική απόδοση της αξονικής πτύχωσης της κνήμης στο ελεύθερο σκέλος. Λιγότερο σκληρή η απόδοση των βλεφάρων εν σχέσει με το αντίγραφο 2233, εντονότερη ωστόσο η χρήση τρυπανιού στο χάρισμα των χειλέων, υπολειπόμενη δε σχεδιαστικά και συνοπτικότερη η απόδοση των βοστρύχων της πρόσθιας όψης. Ομόκεντρες ζώνες βελανιδιών, ανομοιογενούς μεγέθους, συνιστούν και εδώ την κόσμηση της φερόμενης φιάλης, στο μέσον της οποίας υπάρχει κυκλοτερής βάθυνση. Το κιονόκρανο 2235, λαξευμένο από ένα κομμάτι μαρμάρου και πιθανώς μη

⁷⁴⁷ Βλ. κυρίως Aurigemma 1954, 327-341 (εικ. 12, 19), Helbig⁴ IV 3194 (Zanker), Schmidt 1973, 24-25 (VH4, πίν. 26-32, εικ. 26, 30, 33, 39-41, 43), Schmidt-Colinet 1977, 25, 77, 93-94, 117-121, 221-222 (W 17), Schmidt 1982, 106-107, Raeder 1983, 83-84, 213-220 (αρ. I 76-79, πίν. 8-9), Moesch 2000b, 225-227 (αρ. 38), Pensabene 2009, 383-385, 410 (αρ. 6, εικ. 2b, 3b, 3d), Adembri 2014, 27-30 (αρ. 10). Διαστάσεις: ύψος 2,172 m (ύψος πλίνθου 11,2 cm), ύψος προσώπου 0,20 m.

σχετιζόμενο με την κόρη, σώζει μια τετράπλευρη βάθυνση στο μέσον του πρόσθιου μέρους του ακόσμητου υποθέματός του.

Η εργασία στις κόρες της Villa Hadriana αποπνέει μια εκλεπτυσμένη ακαδημαϊκή «ψυχρότητα», προφανή ως προς αυστηρή της δομή, τη σαφή διάκριση των επιμέρους επιπέδων και την εναλλαγή έντονα σκιασμένων και πεπλατυσμένων επιφανειών. Στοιχεία τούτης της τεχνοτροπίας απαντούν σε έργα της 4^{ης} δεκαετίας του 2^{ου} π.Χ. αιώνα, όπως στη Σαβίνα από την Όστια⁷⁴⁸ και σε διάφορες απεικονίσεις του Αντινόου,⁷⁴⁹ γεγονός που στοιχειοθετεί τη συναφή χρονολόγηση των εξεταζόμενων γλυπτών. Η πιθανολογούμενη ενίοτε συσχέτιση των κορών με λατρευτικές ή μυστηριακές συνδηλώσεις ή γενικότερα με δοξασίες για το επέκεινα δεν καθίσταται πειστική. Ειδικότερα, ο Schmidt-Colinet διαπίστωσε την ύπαρξη ανάλογων συνειρμών στη χρήση των κορών, συνεκτιμώντας τις αιγυπτιακές αναφορές μέρους του διακόσμου της έπαυλης και το διονυσιακό υπόβαθρο που υπέφωσκε στην ένταξη Σιληνών στο σύνολο.⁷⁵⁰ Υπό τούτο το πρίσμα, συσχέτισε την επιλογή των διακοσμητικών θεμάτων με την απόδοση μεταθανάτιας λατρείας στον Αντίνοο, μη αποκλείοντας το ενδεχόμενο να είχαν χρησιμοποιηθεί σε προγενέστερο χρόνο αντίγραφα των κορών του Ερεχθείου σε ιερό προς τιμήν του «ερωμένου» του Αδριανού στην Αντινόπολη της Αιγύπτου. Αν και στην έπαυλη υπήρχε χώρος απόδοσης λατρείας στον Αντίνοο (Αντινόειον),⁷⁵¹ είναι δύσκολο να αναγνωρίσουμε στον Κάνωπο αντίστοιχη χρήση και τούτο διότι η διαμόρφωση του συγκροτήματος και η επιλογή του γλυπτού του διακόσμου πείθει περισσότερο για τον συσχετισμό του με χώρο τέλεσης δείπνων και αναψυχής, ένα είδος υπαίθριου μουσείου με εκλεκτικές αναφορές στο ελληνοαιγυπτιακό παρελθόν, προορισμός του οποίου υπήρξε η πνευματική τέρψη των παρευρισκομένων και ίσως η έμμεση αναφορά στους τόπους που επισκέφθηκε και αγάπησε ο Αδριανός. Οι κόρες εντάσσονται αρμονικά στο διάκοσμο του συγκροτήματος,⁷⁵² δίχως εντούτοις να προκύπτει κάποιος βαθύτερος εννοιολογικός συσχετισμός με τα υπόλοιπα ιδεαλιστικά γλυπτά του Κανώπου, ενώ η εύρεση πορτραίτων στην ευρύτερη περιοχή δεν είναι τόσο εκτεταμένη ώστε να στοιχειοθετεί παραλληλισμούς με τους *summi viri* του αυγούστειου Forum.⁷⁵³ Η χρήση των κορών, συνεπώς, υπαγορεύεται από κίνητρα σχετικά με τη διακόσμηση και τον εξωραϊσμό του χώρου και δεν φαίνεται να υπαινίσσεται τα λατρευτικά και πολιτικά μηνύματα των προγενέστερων συναφών συνόλων σε Αθήνα και Ρώμη.

⁷⁴⁸ Ostia Museo Archeologico 25. Βλ. κυρίως Wegner 1956, 86, 90-91, 127-128 (πίν. 41a), Calza 1964, 79-80 (αρ. 127, πίν. 75-76).

⁷⁴⁹ Πρβλ. ενδεικτικά τις κεφαλές του Αντινόου στο Βερολίνο (Antikensammlung, Staatliche Museen zu Berlin Sk 366 [Meyer 1991, 112-113, αρ. III1, πίν. 99, Mägele 2016b, 198-200, αρ. 126]), στο Μουσείο Καπιτωλίου (Musei Capitolini 294, Galleria 43 [Helbig⁴ II, 1251 (von Heintze), Meyer 1991, 72-73, αρ. I 51, πίν. 60]) στο Βρετανικό Μουσείο (British Museum 1805.0703.97 [Smith 1904, 158-159, αρ. 1899, Meyer 1991, 52-53, αρ. I 31, πίν. 33] και στη συλλογή Knole [Sackville Collection 6 [Raeder 1983, 32-33, 209, 213, αρ. I3, Meyer 1991, 46-47, αρ. I 23, πίν. 24]), η οποία μάλιστα προέρχεται από την έπαυλη του Αδριανού.

⁷⁵⁰ Schmidt-Colinet 1977, 117-121.

⁷⁵¹ Βλ. σχετικά Mari-Sgalambro 2007, 83-104.

⁷⁵² Για το γλυπτικό διάκοσμο του Κανώπου βλ. κυρίως Raeder 1983, 287-315, Pensabene 2009, 383-393, Calandra-Adembri 2014, 48-55.

⁷⁵³ Πρβλ. Pensabene 2009, 391-392, όπου πιθανολογείται ένας τέτοιος συσχετισμός.

Αντίγραφα των κορών του Ερεχθείου υπήρχαν και στην κυρίως Ελλάδα, καθώς προκύπτει από τα σχετικά αποτμήματα γλυπτών που εντοπίστηκαν στο ΝΔ Forum της Κορίνθου. Το πληρέστερα σωζόμενο γλυπτό αποτελεί αντίγραφο της κόρης F του Ερεχθείου, φέρει δε στα νώτα μια αδρά λαξευμένη με βελόνι ζώνη, η οποία πιθανότατα έμεινε ανολοκλήρωτη λόγω μειωμένης θεασιμότητας (**αρ. 15α, εικ. 470-473**). Τούτη η αδρά ειργασμένη και ελαφρώς εισέχουσα επιφάνεια καλυπτόταν πλευρικός από τις κατακόρυφες πτυχώσεις του ιματίου που έπεφτε από τους ώμους, φαίνεται δε πως δεν προσαρμοζόταν σε προέχουσα κάθετη επιφάνεια, διότι απουσιάζει κάθε ίχνος συνδέσμου για την «αγκύρωση» της σε αυτή. Η τελευταία επισήμανση επιρρώνεται από την ύπαρξη ορθογώνιου τόρμου στην κεφαλή S 1768, γεγονός που καθιστά πιθανότερο το ενδεχόμενο να λειτουργούσαν οι κόρες ως ελεύθερα αρχιτεκτονικά στηρίγματα. Η Ridgway εκτίμησε πως το πληρέστερα σωζόμενο γλυπτό υπήρξε έργο ενός εργαστηρίου που είχε δραστηριότητα στην αθηναϊκή Ακρόπολη κατά την αντωνίνεια περίοδο,⁷⁵⁴ ωστόσο το μαλακό πλάσιμο της πτυχολογίας και η περιορισμένη χρήση τρυπανιού καθιστούν πιθανότερη μια χρονολόγηση του γλυπτού στον 1^ο μ.Χ. αιώνα. Συναφής είναι η εργασία σε ένα ακέφαλο εικονιστικό άγαλμα από το σκηνικό οικοδόμημα του θεάτρου της Κορίνθου, το οποίο πιθανώς απεικόνιζε τον Αύγουστο, χρονολογείται δε στην εποχή του Τιβερίου ή του Κλαυδίου.⁷⁵⁵ Οι ομοιότητες, ασφαλώς, περιορίζονται στην απόδοση της πτυχολογίας, μιας και οι γυμνές επιφάνειες του σώματος στο εικονιστικό γλυπτό είναι επιμελέστερα λειασμένες από εκείνες της κόρης.

Στο ίδιο σύνολο με την τελευταία ανήκει ένα απότμημα δεξιού μέρους γυναικείας κεφαλής, το οποίο προέρχεται ίσως από αντίγραφο της κόρης B του Ερεχθείου, καθώς και ένα θραύσμα αριστερού άκρου ποδός με ψηλό κάττυμα, δύο αποτμήματα χεριών και ένα θραύσμα δωρικού κιονοκράνου (**αρ. 15β, εικ. 474-479**). Αδιευκρίνιστος παραμένει ο συσχετισμός των αντιγράφων με συγκεκριμένο οικοδόμημα, δεδομένου ότι βρέθηκαν ενσωματωμένα σε μεταγενέστερες κατασκευές, οπότε οι σκέψεις που ακολουθούν διατηρούν αναπόφευκτα τον χαρακτήρα προκαταρκτικής προσέγγισης της ερμηνείας τους. Με βάση τα έως τώρα δεδομένα φαίνεται πως οι κόρες ήσαν ελεύθερα αρχιτεκτονικά στηρίγματα, αποτελώντας πιθανότατα μέρος της διακόσμησης μιας πρόσοψης. Οι αδιαμόρφωτες οπίσθιες όψεις τους καθιστούν πιθανό το ενδεχόμενο να είχαν τοποθετηθεί σε ψηλό σημείο του οικοδομήματος που κοσμούσαν, φέροντας ίσως θλαστό θριγκό. Πιθανώς προέρχονται από κάποιο κοσμικό κτήριο του Forum, με τον σχετικά μικρό αριθμό των σωζόμενων θραυσμάτων να αποτελεί ένδειξη για ένα όχι διευρυμένο σύνολο φερόντων γλυπτών. Η ύπαρξη αντιγράφων στην Κόρινθο πιθανότατα δεν παραπέμπει άμεσα στο αθηναϊκό πρότυπο αλλά στην πρωταρχική ρωμαϊκή αξιοποίησή του, ήτοι στο Forum του Αυγούστου, απηχώντας ενδεχομένως τις πολιτικές συνδηλώσεις του και αποτελώντας μέρος της ευρύτερης αναπαραγωγής επιμέρους στοιχείων του σε Fora της αυτοκρατορίας. Ασφαλώς, εδώ η αναφορά στο αυγούστειο Forum φαίνεται πως

⁷⁵⁴ Ridgway 1981b, 439. Πρβλ. Lesk 2004, 277, Saporiti 2014, 30-31 (αρ. 11). Αντιθέτως, η Schmidt (1982, 106 σημ. 632) δεν απέκλεισε το ενδεχόμενο μιας πρωιμότερης από τον 1^ο μ.Χ. αιώνα χρονολόγησης.

⁷⁵⁵ Corinth T-389 / Sc.54. Βλ. κυρίως Sturgeon 2004, 66-68 (αρ. 2, πίν. 7).

πραγματοποιήθηκε δίχως την χρησιμοποίηση ανάλογου αριθμού φερουσών κορών, οπότε δεν είναι απαραίτητο να πιθανολογήσουμε πως τα γλυπτά είχαν παρεμφερή διάρθρωση στο οικοδόμημα με εκείνα της Ρώμης. Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται για ένα είδος εικονογραφικού «αντιδανείου», μια επαναπρόσληψη ενός εγχώριου προτύπου υπαγορευμένη από νέα πολιτικοκοινωνικά δεδομένα και στοχεύσεις, μια επανανοηματοδοτημένη χρήση του ελληνικού παρελθόντος σε μια επανιδρυμένη ρωμαϊκή αποικία, πρωτεύουσα μάλιστα της Provincia Achaïae.

Ανάλογες συνδηλώσεις υπέθεσε ο Bergemann για έναν κορμό κόρης σύμφυτο με κίονα από τη Νικόπολη.⁷⁵⁶ Η εν λόγω κόρη βρέθηκε το 1992 σε περιοχή ΝΔ της Βασιλικής Α (Επισκόπου Δομετίου) και συγκεκριμένα στο νότιο σκέλος του περιβόλου της, ενσωματωμένη σε άνοιγμα κατά μήκος αυτού που «σφραγίστηκε» σε μεταγενέστερη εποχή με αρχιτεκτονικά μέλη ρωμαϊκών οικοδομημάτων.⁷⁵⁷ Φορεί πέπλο με μακρύ απόπτυγμα, ανοιχτό στη δεξιά πλευρά και συγκρατούμενο στους ώμους με δισκοειδείς πόρπες (αρ. 16, εικ. 480-485). Ο Bergemann εκτίμησε πως τούτη αποτελούσε ελεύθερη απόδοση των κορών του Ερεχθείου, δεδομένου ότι δεν απομιμούταν με πιστότητα τα χαρακτηριστικά κάποιας από αυτές, ενέταξε δε τη δημιουργία της στην παράδοση του αυγούστειου Forum. Η Στεφανίδου-Τιβερίου, αντιθέτως, δέκρινε αυστηρορυθμικά στοιχεία στην απόδοση του πέπλου, αποσυσχετίζοντας την κόρη από τα πρότυπα του Ερεχθείου και θεωρώντας την συναφή στυλιστικά με τις καρνάτιδες του αναγλύφου στο Pozzuoli (εικ. 376),⁷⁵⁸ με ένα γυναικείο εικονιστικό άγαλμα της εποχής του Τραϊανού από την Αφροδισιάδα,⁷⁵⁹ με μια κόρη της Galleria dei Candelabri στο Βατικανό,⁷⁶⁰ με την πεπλοφόρο ενός αμφίγλυφου αρχιτεκτονικού στηρίγματος από τον Ελλήσποντο⁷⁶¹ και ιδίως με τη Φαυστίνα του μνημείου των Πάρθων από την Έφεσο.⁷⁶² Στις συσχετίσεις της Στεφανίδου-Τιβερίου πρέπει να προστεθεί μία ακόμη πεπλοφόρος, προερχόμενη από το θέατρο της Αφροδισιάδας.⁷⁶³ Η ίδια πιθανολόγησε, ακολούθως, πως το ελλείπον κατώτερο μέρος του πέπλου θα περιελάμβανε μια συστάδα αξονικών πτυχώσεων, συμπληρώνοντας πως τούτη η διαμόρφωση δεν θα αποτελούσε το μοναδικό αρχαϊστικό χαρακτηριστικό στο γλυπτό, μιας και εφάμιλλα στοιχεία συνιστούν οι σπειροειδείς απολήξεις των βοστρύχων στον αυχένα (μολονότι η ύπαρξη πλοκάμων θα καθιστούσε ασφαλέστερο το συσχετισμό).⁷⁶⁴ Τα πρόδηλα αυστηρορυθμικά χαρακτηριστικά και η κοντή ή μαζεμένη κόμη καθιστούν πιθανότερο το ενδεχόμενο

⁷⁵⁶ Μουσείο Νικόπολης 1330. Για το συσχετισμό βλ. Bergemann 1998, 101-106. Η κόρη δημοσιεύθηκε από την Στεφανίδου-Τιβερίου (2007, 491-510 [εικ. 1-4, 6]).

⁷⁵⁷ Ζάχος 2015, 183.

⁷⁵⁸ Museo Archeologico Nazionale di Napoli 6715. Βλ. κυρίως Schmidt-Colinet 1977, 42 σημ. 193, 74, 236 (W 54), Zanker 1988, 182 (εικ. 142).

⁷⁵⁹ Istanbul Arkeoloji Müzesi 339. Βλ. κυρίως Inan-Rosenbaum 1966, 172-173 (αρ. 229, πίν. 124.2).

⁷⁶⁰ Lippold 1956, 153-154 (αρ. 1, πίν. 74.1), Zagdoun 1989, 206, 255 (αρ. 470, πίν. 72, εικ. 259).

⁷⁶¹ Istanbul Arkeoloji Müzesi 339. Βλ. κυρίως Schmidt 1982, 134 σημ. 845 (πίν. 38.3, 39.1).

⁷⁶² Kunsthistorisches Museum I 1656a-b. Βλ. Inan-Rosenbaum 1966, 76 (αρ. 42, πίν. 30.2), Oberleitner 2009, 66-68 (FR6, πίν. 100-106, beil. 8).

⁷⁶³ Inv. 70-496. Βλ. κυρίως Erim-Smith 1991, 72 (αρ. 4, εικ. 6).

⁷⁶⁴ Πρβλ. ενδεικτικά τις απολήξεις της κόμης στην πεπλοφόρο 5621 του Μουσείου της Νεάπολης (βλ. Tölle-Kastenbein 1986, 75-76 [αρ. 58b, πίν. 70-72, εικ. 50], Mattusch 2005, 206-208 [εικ. 5.52-5.53, 5.57-5.59]).

να διαμορφωνόταν και η κεφαλή με βάση συναφή πρότυπα. Κατά τη Στεφανίδου-Τιβεριού, οι πεπλατυσμένες και ενίοτε «γραμμικές» πτυχώσεις, όπως και η έντονη χρήση τρυπανιού στις πλάγιες όψεις αποτελούν ενδείξεις χρονολόγησης του γλυπτού στην αδριάνεια περίοδο. Οι απόψεις της ως άνω μελετήτριας σχετικώς με την τυπολογία και τη χρονολόγηση της μορφής είναι εν πολλοίς πειστικές, η δε εικονογραφική παράδοση στην οποία εντάσσεται το γλυπτό αναφέρεται πιθανότατα σε μια εκλεκτικιστική δημιουργία των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων και όχι σε ένα πρώιμο κλασικό πρότυπο. Επίσης, η χρονολόγηση στους αδριάνειους (ή αντωνίνειους) χρόνους επιβεβαιώνεται από τη στερεομετρικότητα της μορφής, την άκαμπτη πτυχολογία και τη συνοπτική διαγραφή των εσωτερικών όγκων. Ωστόσο, η πιθανολόγηση του Bergemann περί -έμμεσης έστω- αναφοράς στο αυγούστειο Forum δεν πρέπει να αποκλειστεί, δεδομένης της επιδραστικής ισχύος τούτου του μνημείου αλλά και της ποικιλόμορφης πρόσληψης και αναπαραγωγής των συστατικών του στοιχείων ανά τους αιώνες. Η τυπολογική απόκλιση από τα πρότυπα του Ερεχθείου αποτελεί μιν ένδειξη διαφοροποίησης από την εικονογραφική παράδοση του Forum, ωστόσο η υιοθέτηση εφάμιλλης στάσης και οι επιμέρους μορφολογικές συνάψεις επιβάλλουν τον αναστοχασμό μας σχετικώς με το ενδεχόμενο μιας μη απομιμητικής, μολονότι «εύγλωττης» προσέγγισης του υποδείγματος. Ασφαλώς, στη διασάφηση αυτών των ζητημάτων πρόκειται να συμβάλλει ο προσδοκώμενος μελλοντικός εντοπισμός του κτήριου προέλευσης της μορφής και η ανακάλυψη συνανηκόντων θραυσμάτων.

Η αντιγραφική παράδοση των κορών του Ερεχθείου, καθώς προκύπτει από την προηγηθείσα αναφορά σε επιμέρους περιπτώσεις,⁷⁶⁵ βασίστηκε εν μέρει στην υιοθέτηση και αναπαραγωγή των προτύπων τους στο Forum του Αυγούστου, γεγονός που επιβάλλει μια ευσύνοπτη αναφορά στα χαρακτηριστικά τούτης της διευρυμένης και ιδιαίτερα επιδραστικής πρόσληψης. Ο τελευταίος όρος χρησιμοποιείται κατά κυριολεξία, δεδομένου ότι ελλείπει μια πιστή αναπαραγωγή του συνόλου ή επιμέρους στοιχείων του Forum, όπως των κορών που αφορούν κατεξοχήν τη δική μας προσέγγιση στο ζήτημα. Τα αντίγραφα του Forum, λοιπόν, πιστές απομιμήσεις των αθηναϊκών προτύπων, δεν αναπαράγονται συνήθως με πιστότητα αλλά υιοθετείται το πρότυπό τους μέσω μεταπλάσεων ή ελεύθερων αποδόσεων.⁷⁶⁶ Ασφαλώς, τα περισσότερα δείγματα τούτης της πρόσληψης εντοπίζονται στο δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας, εκεί όπου η -καινοφανής συνήθως- μνημειακή αρχιτεκτονική παρέπεμπε απευθείας στη Ρώμη και η βούληση των κατοίκων (ή καλύτερα της εγχώριας αριστοκρατίας) ήταν συναινετική μιας τόσο άμεσης αναφοράς. Διότι πράγματι, η πρόσληψη στοιχείων του Forum φαίνεται πως προκύπτει περισσότερο από τη διάθεση των τοπικών κοινωνιών και των πολιτικών ταγών τους παρά από

⁷⁶⁵ Στην αναφορά που προηγήθηκε εξαιρέθηκαν έργα (αντίγραφα ή μεταπλάσεις) για τα οποία δεν στοιχειοθετείται δομική λειτουργία, όπως η κόρη της Μάντουα (Palazzo Ducale 6681 [βλ. Schmidt 1973, 34-35, Einzel. 3, πίν. 46-49, εικ. 48]), καθώς και εκείνα που εντάσσονται σε θέατρα, όπως οι κόρες της Vienne και της Vaison-la-Romaine (Inv. 2001-5-071 και 62 A.F. αντίστοιχα [βλ. κυρίως Picard 1955, 273-280, Schmidt 1982, 104, Hermay 2003, 34-36, αρ. 071, πίν. 82-83, Goldbeck 2015, 110-115]). Οι τελευταίες περιπτώσεις πρόκειται να αναλυθούν σε επόμενο κεφάλαιο.

⁷⁶⁶ Goldbeck 2015, 154.

κάποιο οργανωμένο σχέδιο της κεντρικής εξουσίας.⁷⁶⁷ Σε τούτα τα πλαίσια, ίσως δεν αποτελεί τυχαίο γεγονός η εύρεση φερουσών μορφών στον τύπο της κόρης στις εκρωμαϊσμένες πόλεις της Κόρινθου και της Νικόπολης.

6.3. Οι βάρβαροι της Κορίνθου και της Αθήνας και η εικονογραφική παράδοση του φέροντος «δεσμώτη» στη ρωμαϊκή γλυπτική

Στην αυτοκρατορική εποχή, ιδίως στην αντωνίνεια και σεβήρια περίοδο, διευρύνεται η χρήση εξέργων μορφών συμφύτων με πεσσούς, η στάση των οποίων ενίοτε υπαινίσσεται φέρουσα λειτουργία. Σε τούτες τις περιπτώσεις οι ανάγλυφες μορφές δεν διαθέτουν δομική λειτουργία, δεδομένου ότι τα υπερκείμενα φορτία αποτίθενται στους πεσσούς. Η διαμόρφωση πεσσόμορφων στοιχείων με έξεργες μορφές ξεκίνησε όπως είδαμε από την ελληνιστική εποχή, συνάμα με τη διεύρυνση της χρήσης γλυπτών μπροστά από παραστάδες, αν και από τη μέση αυτοκρατορική περίοδο και εξής δημιουργούνται ελεύθερες πεσσοστοιχίες, οι ανάγλυφες μορφές των οποίων «πλαισιώνονται» από το συμφυόμενο με αυτές στήριγμα, μη απομιμούμενες ολόγλυφα στηρίγματα και συχνά μη υιοθετώντας φέρουσα στάση (μολονότι ενίοτε υπέρκειται αυτών πεσσόκρανο).⁷⁶⁸ Η τάση αυτή συνάδει με την ανάγκη να διαμορφωθούν εξωραϊσμένες με γλυπτικό διάκοσμο κτηριακές προσόψεις, τους ορόφους των οποίων κοσμούσαν συνήθως οι σύμφυτες με πεσσό μορφές. Πρόκειται για αισθητική επιλογή διαδεδομένη κυρίως στον ελληνικό χώρο, από τον 2^ο μ.Χ. αιώνα και εξής, η οποία δεν πρέπει να συγχέεται με τις προγενέστερες περιπτώσεις πεσσών με έξεργες μορφές που συμφύονταν με τοίχους, μιας και αυτές συνδέονται με την παράδοση των Ατλάντων του Ακραγαντινού Ολυμπίου.⁷⁶⁹ Οι εικονογραφικοί τύποι που χρησιμοποιήθηκαν κατά καιρούς στη διακόσμηση των πεσσόμορφων στηριγμάτων ποικίλλουν. Με αφορμή την «πρόσοψη των αιχμαλώτων» στην Κόρινθο, θα ξεκινήσουμε την αφήγησή μας από τους βαρβάρους που αξιοποιήθηκαν σε ανάλογες διαμορφώσεις.

Νοτιοδυτικά της οδού του Λεχαίου, ανάμεσα στα Προπύλαια και τη ΒΔ Στοά και με μέτωπο προς τα οικοδομήματα του Forum στα νότια, υψωνόταν μια διάροφη πρόσοψη, το θριγκό και τις αετωματικές απολήξεις της οποίας στήριζαν πεσσοί κοσμημένοι με έξεργες μορφές, ανδρικές με ανατολίζουσα ενδυμασία και γυναικείες (από τις οποίες σώζονται οι κεφαλές).⁷⁷⁰ Ειδικότερα, από το δυτικό πέρασ των Προπυλαίων και για 17 m περίπου προς δυσμάς ανιχνεύεται η θεμελίωση αυτού του οικοδομήματος, καμωμένη με opus caementicium (πάχους 3 m, ύψους 3-4 m), η

⁷⁶⁷ Goldbeck 2015, 152, 159-161.

⁷⁶⁸ Ο Schmidt-Colinet (1977, 95-99) ξεχώρισε τις έξεργες μορφές που υπαινίσσονταν φέρουσα λειτουργία (Pfeilerfiguren) από εκείνες που απλώς διακοσμούσαν πεσσόμορφα στοιχεία (Relieffiguren), παρατηρώντας πως οι πρώτες εικονογραφικά αναφέρονταν συνήθως σε διαδεδομένους τύπους φερουσών μορφών (Stützfiguren). Ομοίως αξιοποιήθηκαν οι τελευταίοι στις περιπτώσεις μορφών που προέβαλλαν μπροστά από παραστάδες (Antenfiguren), η χρήση των οποίων διευρύνθηκε κατά την ύστερη ελληνιστική εποχή.

⁷⁶⁹ Schmidt-Colinet 1977, 95, Stefanidou-Tiveriou 2007, 493-494 σημ. 20.

⁷⁷⁰ Για την αρχιτεκτονική της πρόσοψης βλ. Stillwell 1941, 55-88, von Hesberg 1983, 215-238, Strocka 2010, 13-27, 43-45.

δυτική απόληξη της οποίας φαίνεται πως ξεπερνούσε το ανατολικό όριο του αναλήμματος με τρίγλυφα που στήριζε το πλάτωμα μπροστά από την Ιερά Κρήνη (υπολογίζεται πως έφθανε τα 26 m). Σε αυτή τη θεμελίωση έβαιναν πόρινοι λιθοπλίνθοι, αρκετοί εκ των οποίων σώζονται *in situ*, εφαπτόμενοι μεταξύ τους αλλά δίχως ίχνη οριζόντιας σύνδεσης. Αυτά τα στοιχεία στήριζαν τους μαρμάρινους λιθοπλίνθους του στυλοβάτη και εν γένει την πρόσοψη, η οποία ενωνόταν με τη Βασιλική της οδού του Λεχαίου μέσω ενός -προφανώς στεγασμένου- ακανόνιστου τετράπλευρου χώρου. Καθίσταται προφανές πως η «πρόσοψη των αιχμαλώτων» συνέβαλε στη διαμόρφωση κανονικού σχηματισμού, μέσω της πλαisiώσης από συνεχείς κιονοστήρικτες προσόψεις, αποτελώντας ένα μνημειακό αρχιτεκτονικό σκηικό που απέκρυπτε -ή καλύτερα εξωράιζε- την είσοδο της Βασιλικής, με την οποία βρισκόταν στον ίδιο άξονα. Το ισόγειο της πρόσοψης είχε οκτώ αρράβδωτους κορινθιακούς κίονες, πίσω από τους οποίους υπήρχαν τρία θυραία ανοίγματα που οδηγούσαν στις ισάριθμες εισόδους της Βασιλικής (το μεσαίο πιθανότατα ήταν μεγαλύτερο). Ο Stillwell θεώρησε πως στον όροφο διαμορφώνονταν δύο ημικυκλικές κόγχες που διέκριναν το κεντρικό τμήμα (φερόμενο από τέσσερις πεσσούς) από τα πλευρικά (έκαστο στηριζόμενο από ζεύγος πεσσών), άποψη την οποία έθεσε υπό αμφισβήτηση πρόσφατα ο Strocka, ο οποίος εκτιμά πως ο τοίχος του άνω ορόφου περιελάμβανε τρία μεγάλα παράθυρα και κόγχες για την ένθεση αγαλμάτων. Η πρόσοψη διέθετε τρεις αετωματικές απολήξεις, μία πλατύτερη και ψηλότερη κεντρική, φερόμενη από τέσσερα πεσσόμορφα στηρίγματα, και δύο μικρότερες πλευρικές.

Σώζονται δύο πεσσοί με έξεργες ανδρικές μορφές με ανατολίζουσα ενδυμασία, οι οποίοι είναι σύμφυτοι με πεσσούς που επιστέφονταν με κορινθιακά πεσσόκρανα (**αρ. 21α-β, εικ. 486-494**). Επίσης σώζονται θραύσματα που προέρχονται από αυτούς τους «δεσμώτες» ή από γλυπτά με παρεμφερή χαρακτηριστικά που κοσμούσαν το ίδιο οικοδόμημα (**αρ. 21γ, εικ. 495-502**), ενώ δύο αποτμήματα γυναικείων κεφαλών στοιχειοθετούν το ενδεχόμενο εναλλαγής ανδρικών και γυναικείων μορφών στην πρόσοψη (**αρ. 21δ, εικ. 503-507**). Ο Richardson αναφέρει την ύπαρξη θραυσμάτων από γυναικείους κορμούς με πολλές αποκρούσεις που θα μπορούσαν να σχετίζονται με τις παραπάνω κεφαλές, αν και αυτά δεν έχουν ταυτοποιηθεί εδώ και χρόνια με αποτέλεσμα να μην καθίσταται δυνατή η στοιχειοθέτηση του συλλογισμού του. Οι «δεσμώτες» έβαιναν σε βάρθρα που έφεραν ανάγλυφες παραστάσεις στις κύριες όψεις τους (**αρ. 21ε, εικ. 508-509**).

Η εύρεση τριών αποτμημάτων δεξιών άκρων ποδών και δύο αριστερών στοιχειοθετεί το ενδεχόμενο να εικονίζονταν τέσσερις ανδρικές μορφές στον άνω όροφο της πρόσοψης, στους οποίους πρέπει να συμπληρώσουμε τέσσερις γυναικείες (σε δύο από τις οποίες ανήκουν οι σωζόμενες κεφαλές) ώστε να μπορούν να διαταχθούν αντιθετικά ζεύγη. Τούτο σημαίνει πως και οι οκτώ πεσσοί του ορόφου κοσμούσαν με έξεργες μορφές. Η αποσπασματικότητα του υλικού καθιστά ασαφή τη διάταξη των αντιθετικών ζευγών αλλά και τον εντοπισμό της αρχικής θέσης των σωζόμενων γλυπτών στο οικοδόμημα. Ο Richardson, σε μια εποχή που δεν είχε ολοκληρωθεί η μελέτη του διατηρηθέντος αρχιτεκτονικού υλικού, προέβη -με τη συνεργασία του Δανού αρχιτέκτονα Hjalvor Bagge- στη σχεδιαστική αποκατάσταση

μέρους του ορόφου, όπου εικονίζονταν οι «δεσμώτες» ως αλληλοσυμπληρούμενο ζεύγος, δίπλα δε στον πληρέστερα σωζόμενο (S 176 / 176a) αποδιδόταν γυναικεία μορφή με χιτώνα και ιμάτιο που «τύλιγε» το μεγαλύτερο μέρος του κορμού και των χεριών της (προφανώς εδώ απηχέιτο η ενδυμασία των -χαμένων πλέον- αποτετριμμένων γυναικείων κορμών που είχε υπόψη του ο εν λόγω μελετητής).⁷⁷¹ Πληρέστερη εικόνα για το σύνολο των σωζόμενων αρχιτεκτονικών μελών είχε ο Wood, ο οποίος -έπειτα από μελέτη του υλικού κατά τα έτη 1906-1907- αποκατέστησε σχεδιαστικά την πρόσοψη, αποδίδοντας τέσσερις πεσσούς με έξεργες μορφές στο κεντρικό μέρος του ορόφου (φερόντων τη μοναδική, κατά τη γνώμη του, αετωματική επίστεψη του οικοδομήματος) και αφήνοντας τους λοιπούς πεσσούς ακόσμητους.⁷⁷² Ασφαλώς η άποψή του είναι δύσκολο να γίνει πλέον αποδεκτή, δεδομένης της ταυτοποίησης θραυσμάτων από περισσότερες μορφές. Μια ακριβέστερη απόπειρα αποκατάστασης της πρόσοψης έκαμε ο Stillwell, ο οποίος απεικόνισε οκτώ έξεργες μορφές στον όροφο, διατεταγμένες σε τέσσερα ζεύγη, έκαστο αποτελούμενο από μια ανδρική και μια γυναικεία μορφή.⁷⁷³ Τα βλέμματα των μορφών που συνιστούσαν έκαστο ζεύγος δεν συναντιόνταν, μιας και οι κεφαλές τους ήσαν στραμμένες προς αντιθετικές κατευθύνσεις, γεγονός που διαφοροποιεί την προσέγγιση του Stillwell από εκείνη του Richardson, ο οποίος θεωρούσε πως οι «δεσμώτες» διαρθρώνονταν ως αντιθετικό ζεύγος με στραμμένο το βλέμμα του ενός προς τον άλλο. Η διάταξη του Stillwell επιτρέπει, ασφαλώς, την ανταλλαγή βλεμμάτων ανάμεσα σε μορφές με αντιθετικά χαρακτηριστικά, που δεν ανήκαν όμως στο ίδιο ζεύγος. Πρόσφατα ο Strocka επιχείρησε μια νέα αποκατάσταση, βάσει της οποίας στο κέντρο της πρόσοψης υπήρχαν τέσσερις πεσσοί με ανδρικές μορφές (που στήριζαν το κεντρικό αέτωμα) και στα άκρα από δύο ζεύγη γυναικείων (που στήριζαν τα γωνιακά αετώματα). Κατά την άποψή του, ο «δεσμώτης Α» θα μπορούσε να κοσμεί τον τρίτο ή τον έβδομο πεσσό (πιθανότερο θεώρησε το πρώτο ενδεχόμενο), βάσει του ασύμμετρου πεσσοκράνου που υπαινίσσεται τη συσχέτισή του με γωνιακό θριγκό. Επίσης, θεώρησε πως το συμμετρικό πεσσόκρανο του «δεσμώτη Β» καθιστά πιθανότερο το συσχετισμό του με τον τέταρτο πεσσό, μολονότι εξίσου πιθανό θα ήταν να κοσμεί αυτός τον πέμπτο πεσσό ή κάποιον από τους ακριανούς.⁷⁷⁴ Και σε τούτη την περίπτωση τα βλέμματα των ομοειδών ζευγών δεν συναντιόνταν. Στις απόψεις των Stillwell και Strocka θα μπορούσαν να προστεθούν οι κάτωθι επισημάνσεις. Η «απομόνωση» των γυναικείων ζευγών δεν είναι πειστική, πιθανότερη φαίνεται η εναλλαγή ζευγών που θα συνίσταντο σε μια ανδρική και μια γυναικεία μορφή, όσο για τη διευθέτηση των βλεμμάτων δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να στρεφόταν έκαστη μορφή που συναπάρτιζε ένα ζεύγος προς την αντιθέτου φύλλου «ομόζυγή» της (τούτος ο νοερός διάλογος θα καθιστούσε, άλλωστε, περισσότερο προφανές το άλγος της αιχμαλωσίας). Ασφαλώς, η πιθανή εύρεση νέων αποτμημάτων του γλυπτού διακόσμου είναι δυνατό να οδηγήσει σε

⁷⁷¹ Richardson 1902, 7-22 (πίν. 4).

⁷⁷² Stillwell 1941, 60-61 σημ. 7 (εικ. 40).

⁷⁷³ Stillwell 1941, 55-61, 86-88 (πίν. 7).

⁷⁷⁴ Πρβλ. Lipps 2010/2011, 634.

ασφαλέστερες διατυπώσεις σχετικά με τη διάταξη των επιμέρους μορφών στο οικοδόμημα.

Η χρονολόγηση της πρόσοψης παρουσιάζει προβλήματα. Αρκετοί μελετητές υποστηρίζουν πως οικοδομήθηκε στα μέσα του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα⁷⁷⁵ ή λίγο αργότερα (εποχή των Σεβήρων).⁷⁷⁶ Αντίθετα, ο von Hesberg θεώρησε πως το οικοδόμημα κατασκευάστηκε λίγο μετά την αυγούστεια περίοδο και ανοικοδομήθηκε στην αντωνίνεια εποχή, επισημαίνοντας πως οι σωζόμενοι «δεσμώτες» ανήκαν στη δεύτερη κατασκευαστική φάση (ανάλογα γλυπτά υποστήριξε πως υπήρχαν και στο αρχικό κτίσμα).⁷⁷⁷ Ειδικότερα, ο παραπάνω μελετητής εκτίμησε πως η πρόσοψη ανήκε αρχικά σε ένα οικοδόμημα του τελευταίου τετάρτου του 1^{ου} μ.Χ. αιώνα, τη θέση του οποίου δεν προσδιόρισε, και πως έπειτα από σεισμό τα διαθέτonta στατική επάρκεια αρχιτεκτονικά μέλη της μεταφέρθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν στην οικοδόμηση ενός αντίστοιχου κτηρίου, έναν περίπου αιώνα αργότερα, στα δυτικά των Προπυλαίων της οδού του Λεχαιού. Η άποψη του von Hesberg στηρίχθηκε στην ύπαρξη επαναχρησιμοποιημένων αρχιτεκτονικών μελών στο οικοδόμημα του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα και στην πεποίθηση πως η θεμελίωσή του δεν περιέχει στοιχεία που θα επέτρεπαν τη χρονολόγησή της νωρίτερα από την αντωνίνεια περίοδο. Η επανάχρηση υλικού της ιουλιοκλαυδιανής περιόδου (ιωνικές βάσεις, μέρη θριγκού και σίμης) είναι επιρρωτική της χρονολόγησης της πρώτης οικοδομικής φάσης της πρόσοψης στην ίδια εποχή, αν και η αποσπασματικότητα των καταλοίπων της θεμελίωσης την καθιστά ανεπαρκές κριτήριο για τη στοιχειοθέτηση της εκτίμησης περί μεταφοράς του κτηρίου από άλλη θέση. Τις απόψεις του von Hesberg ενστερνίστηκε ο Schneider, ο οποίος πιθανολόγησε πως οι βάρβαροι της πρώτης φάσης δεν θα υιοθετούσαν τη «θρηνητική» στάση των σωζόμενων γλυπτών, διότι η τελευταία στάση συναντάται στη μεγάλη γλυπτική από την εποχή του Τραϊανού και εξής.⁷⁷⁸ Προσφάτως, ο Strocka υποστήριξε πως η «πρόσοψη των αιχμαλώτων» και ο γλυπτός της διάκοσμος δημιουργήθηκαν κατά το τρίτο τέταρτο του 1^{ου} μ.Χ. αιώνα, συνδέοντας το οικοδόμημα με τις προπαγανδιστικές στοχεύσεις και την επίσκεψη του Νέρωνος στην Κόρινθο το χειμώνα του έτους 66/67 μ.Χ. Μολονότι θα επικεντρωθούμε κυρίως στην ανάλυση του Strocka αναφορικάς προς τη χρονολόγηση των γλυπτών, αξίζει να σημειωθεί επιγραμματικά πως η απόδοση όλων των αρχιτεκτονικών μελών στη νερόνια περίοδο καθίσταται δυσχερής, ιδίως αν αναλογιστεί κανείς πως ο ίδιος μελετητής δεν αναφέρει παράλληλα για την αττικο-ιωνική βάση του ισογείου πέρα από εκείνα της αυγούστειας περιόδου, ενώ για τη σίμη επικαλείται παράλληλα κυρίως από την αυγούστεια και τιβέρια περίοδο. Εν ολίγοις, η ύπαρξη λίγων αρχιτεκτονικών στοιχείων με ασφαλή χρονολόγηση καθιστά την απόδοση συλλήβδην της πρόσοψης σε μια χρονολογική περίοδο εξαιρετικά

⁷⁷⁵ Richardson 1902, 18, Wilisch 1908, 425, Carpenter 1928, 67-70, Johnson 1931, 106-107, Fowler-Stillwell 1932, 185, Stillwell 1941, 87.

⁷⁷⁶ Vermeule 1968, 83-87, του ίδιου 1986, 71-73, Sanders et al. 2018, 103.

⁷⁷⁷ von Hesberg 1983, 215-238.

⁷⁷⁸ Schneider 1986, 129, του ίδιου 1998, 100 σημ. 41. Πρβλ. von Hesberg 1983, 235.

επισφαλή.⁷⁷⁹ Τα προβλήματα ως προς τη διάκριση των επιμέρους φάσεων επέμβασης στο μνημείο καθίστανται προφανή και στα ίδια τα γλυπτά και στα συμφυόμενα ή προσαρτημένα σε αυτά στοιχεία. Έτσι, η απολάξευση του κατώτερου μέρους της πρόσθιας όψης στο πεσσόκρανο του «δεσμότη Α», ενός μέλους με διάκοσμο αρχικά επεκτεινόμενο σε τρεις πλευρές, αποτελεί ένδειξη επιγενόμενης εργασίας, όπως και η προσάρτηση συνδέσμων (στερέωσης στην υποκείμενη πλίνθο) στα θραύσματα S 412 και S 746.

Η ανάλυση του Strocka για τα ενσωματωμένα σε πεσσούς γλυπτά ξεκινά από την ομοιότητά τους με μια κεφαλή Διονύσου με αποθεμένο μέρος του δεξιού χεριού επ' αυτής (στάση Απόλλωνος Λυκείου).⁷⁸⁰ Η κεφαλή βρέθηκε σε απόσταση 16 m από την πρόσοψη, οι δε επιμέρους ομοιοτήτες της με τα εξεταζόμενα γλυπτά (ιδίως των γυναικών) έκαμαν τον ως άνω μελετητή να πιθανολογήσει πως πρόκειται για έργα του ίδιου εργαστηρίου. Εντούτοις τα διάχυτα ίχνη ράσπας, η χρήση τρυπανιού για τη διάκριση των βοστρύχων της κόμης και των χειλέων και τα ψυχρά, ακαδημαϊκά αποδοσμένα χαρακτηριστικά της κεφαλής στοιχειοθετούν τη χρονολόγησή της στην αντωνία περίοδο, όπως υποστήριξε ο Schröder.⁷⁸¹ Αντίθετα, ο Strocka θεώρησε παρωχημένη την αποκλειστική απόδοση αυτών των χαρακτηριστικών στον 2^ο μ.Χ. αιώνα, επικαλούμενος την ύπαρξή τους σε έργα της κλαυδιανής-νερόνιας περιόδου.⁷⁸² Ειδικότερα, ανιχνεύει ομοιότητες ως προς την απόδοση του προσώπου και της κόμης με την προτομή γυναικείας μορφής -ίσως Κυβέλης- από το κεντρικό ακρωτήριο του ναού του Διός στους Αιζανούς,⁷⁸³ ο οποίος είχε χρονολογηθεί από τον Naumann μεταξύ των ετών 126-157 μ.Χ., αν και οι Posamentir-Wörrle θεώρησαν πιθανότερη μια χρονολόγηση στην εποχή του Δομιτιανού και συγκεκριμένα στο έτος 92 μ.Χ.⁷⁸⁴ Επίσης, θεωρεί συναφή προς την πτυχολογία των εξεταζόμενων γλυπτών τη διαμόρφωση του «ετερομάσχαλου» χιτώνας και του ιματίου που φορεί ο Οδυσσεύς από το κλαυδιανό νυμφαίο της πόλης Baiae,⁷⁸⁵ καθώς και τον κόλπο της Octavia Claudia από την ίδια περιοχή.⁷⁸⁶ Ακολούθως, επικαλείται ομοιότητες στην πτυχολογία με τον κορμό του «Iulus-Askanius» από τη Mérida,⁷⁸⁷ όπως και στο πρόσωπο και την κόμη με μια νεανική κεφαλή με μιάτιο «υπέρ την κεφαλήν» από την ίδια πόλη.⁷⁸⁸ Για την απόδοση των

⁷⁷⁹ Πρβλ. Lipps 2010/2011, 634, Fouquet 2019, 178-183. Η παραπάνω παρατήρηση δεν αφορά, ασφαλώς, τις κατασκευαστικές εργασίες που έγιναν στην πρόσοψη κατά τους υστερορωμαϊκούς χρόνους, τα ίχνη των οποίων επεσήμαναν οι Stillwell (1941, 88) και Strocka (2010, 26-27).

⁷⁸⁰ S 194. Βλ. Richardson 1904, 294-296 (αρ. 4, πίν. 13), Johnson 1931, 31-33 (αρ. 25), Pochmarski 1974, 159-160 (εικ. 38A).

⁷⁸¹ Schröder 1989, 180 (αρ. Z5, πίν. 28).

⁷⁸² Strocka 2010, 31-37.

⁷⁸³ Naumann 1979, 32-34 (πίν. 26, 60).

⁷⁸⁴ Naumann 1979, 36, 68

⁷⁸⁵ Museo Archeologico dei Campi Flegrei 222736. Βλ. Andrae 1982, 91-102, του ίδιου 1983, 49-50 (αρ. 1, εικ. 80-89).

⁷⁸⁶ Baiae, Castello Aragonese. Βλ. Andrae 1983, 56-58 (αρ. 9, πίν. 156-162), Rose 1997, 82-83 (αρ. 4, πίν. 62-63).

⁷⁸⁷ Museo Arqueológico Nacional 34.432. Βλ. Schubart-Trillmich 1993, 289-290 (πίν. 60 [Trillmich]), de la Barrera-Trillmich 1996, 119-138 (εικ. 28-30).

⁷⁸⁸ Museo Nacional de Arte Romano. Βλ. Schubart-Trillmich 1993, 289 (πίν. 59 [Trillmich]), de la Barrera-Trillmich 1996, 125 (πίν. 33).

βοστρύχων αναφέρει επίσης ως παράλληλα το γλυπτό Lar Farnese, το οποίο αναγνώρισε ο Gabelmann ως *Genius inventutis* και το χρονολόγησε στην κλαυδιανή-νερόνια εποχή,⁷⁸⁹ καθώς και την προτομή της Αφρικής στο Broadlands House,⁷⁹⁰ ενώ ως προς τη διαμόρφωση της πτυχολογίας ανιχνεύει συνάψεις με μορφές του συμπλέγματος της Δίρκης (που χρονολογείται, ωστόσο, από τους περισσότερους μελετητές στην αντωνία ή σεβήρια περίοδο),⁷⁹¹ της αυτοκρατορικής οικογένειας από το Cerveteri⁷⁹² και του κλαυδιανού συντάγματος γλυπτών από το ναό της Ρώμης και του Αυγούστου στο Foro Vecchio της Leptis Magna.⁷⁹³ Καθίσταται προφανής η πρόθεση του Strocka να αναζητήσει αρκετά παράλληλα που να στοιχειοθετούν την άποψή του, ακόμη κι αν η χρονολόγηση ορισμένων από αυτά δεν είναι βεβαιωμένη. Σχετικώς με τα τεχνικά χαρακτηριστικά των γλυπτών αναγνωρίζει πως η διευρυμένη χρήση ράσπας παραπέμπει στα «ειωθότα» αττικών εργαστηρίων. Εντούτοις, η ύπαρξη πυκνών και διάχυτων υπολειμμάτων επεξεργασίας με ράσπα σε γυμνά μέρη αθηναϊκών γλυπτών αποτελούν φαινόμενο των αντωνίων και σεβήριων χρόνων, μολονότι σποραδικά ανιχνεύονται και σε προγενέστερα έργα. Ο χρονολογικός καθορισμός της παραπάνω περιόδου προκύπτει μεν από την παρουσία αυτού του χαρακτηριστικού σε ιδεαλιστικά γλυπτά αλλά στοιχειοθετείται κυρίως από την ύπαρξή του σε πορτραίτα. Ασφαλώς, τα εμφανή ίχνη ράσπας δεν αποτελούν ένδειξη τεχνικής ανεπάρκειας ή ημιτελούς επεξεργασίας, αλλά εγχώρια αισθητική επιλογή ευρείας εφαρμογής.⁷⁹⁴

Μια χρονολόγηση των «δεσμωτών» γύρω στα μέσα του 2^{ου} μ.Χ. αιώνας έχουν υποστηρίξει οι περισσότεροι μελετητές, η εκτίμηση των οποίων φαίνεται πως επιβεβαιώνεται από τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά των γλυπτών.⁷⁹⁵ Έτσι, οι πεπλατυσμένοι βολβοί που διακρίνονται από τον κανθό μέσω ημικυκλικής χάραξης συναντώνται σε έργα όπως η αδριάνεια κολοσσική κεφαλή EAM 4491,⁷⁹⁶ η διάρθρωση της κόμης φέρει στο νου την κεφαλή ενός αντωνίου στεφανηφόρου «βαρβάρου» στο Μουσείο Ακρόπολης,⁷⁹⁷ ενώ η διάκριση των βοστρύχων θυμίζει εκείνη των αδριάνειων Γιγάντων και των Τριτώνων του Αγριππείου.⁷⁹⁸ Επίσης, συνεκτιμώντας το γεγονός πως οι έξεργες μορφές μπροστά από πεσσούς πληθαίνουν από την αδριάνεια εποχή και εξής και ερμηνεύοντας την απολάξευση του κατώτερου μέρους της πρόσθιας όψης του πεσσοκράνου του «δεσμώτη Α» ως ένδειξη επισκευής

⁷⁸⁹ Napoli, Museo Nazionale 5975. Βλ. Gabelmann 1989, 365-392 (πίν. 96-97, 98.1).

⁷⁹⁰ Grassinger 1994, 66-67 (αρ. 12, εικ. 4, 95, 101-104).

⁷⁹¹ Napoli, Museo Nazionale 6002. Βλ. Andreae 1993, 107-131 (πίν. 17-31), Kunze 1998, 1-42 (πίν. 1-3, 7, 8a-c, 15a,c).

⁷⁹² Museo Gregoriano Profano 9948, 9950-9956, 9961, 9963. Βλ. Rose 1997, 83-86 (αρ. 5, εικ. 64-74), Boschung 2002, 85-89 (αρ. 25, πίν. 70-73).

⁷⁹³ Archaeological Museum of Tripoli. Βλ. Rose 1997, 184-185 (αρ. 126-127, εικ. 231, 233, 235-236), Boschung 2002, 8-21 (πίν. 2, 3, 5-11, Beil. 1).

⁷⁹⁴ Πρβλ. Fittschen 1999, 40, Goette 2003, 555, Riccardi 2007, 379-380, Schröder 2012, 500-501.

⁷⁹⁵ Βλ. Richardson 1902, 18, Carpenter 1928, 67-70, Johnson 1931, 106-107, Stillwell 1941, 87, Schmidt-Colinet 1977, 56, 85-86, 94-95, 138, 255 (M 56), Schmidt 1982, 132-133, von Hesberg 1983, 229, Despina 2003, 140, Landskron 2005a, 80. Έργα της σεβήριας περιόδου θεωρούν τα γλυπτά οι Vermeule (1968, 83-87, του ίδιου 1986, 71-73) και Ridgway (1981b, 444).

⁷⁹⁶ Δεσπίνης 1971, 183-184, του ίδιου 2003, 118 (εικ. 285-285).

⁷⁹⁷ Μουσείο Ακροπόλεως 1315. Βλ. Zanker 1995, 225 (εικ. 130), Dontas 2004, 68-69 (αρ. 50, πίν. 39).

⁷⁹⁸ Agora S1214. Βλ. Thompson 1950, 106 (αρ. 3, πίν. 65).

της πρόσοψης κατά το πρώτο ήμισυ του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα (δεδομένου ότι η επέμβαση πραγματοποιήθηκε για να ενσωματωθεί το γλυπτό στο κτίσμα), θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε λιγότερο πιθανή την ύπαρξη γλυπτού διακόσμου στην πεσσοστοιχία της πρώτης φάσης του οικοδομήματος. Σε τούτα τα πλαίσια, αξίζει να σημειωθεί πως το πλησιέστερο παράλληλο των «δεσμωτών» προέρχεται από την αθηναϊκή αγορά, είναι κατασκευασμένο από πεντελικό μάρμαρο και σχετίζεται επίσης με την εικονογραφία των βαρβάρων. Δεδομένου ότι το υλικό αυτό παραμένει αδημοσίευτο και εντάσσεται στα μελετώμενα έργα του παρόντος κεφαλαίου, του οφείλεται μια διεξοδικότερη αναφορά.

Στις αρχές του 1949 και κατά τη διάρκεια εργασιών καθαρισμού στη στοά του Αττάλου βρέθηκαν ορισμένα αποτμήματα γλυπτών από κολοσσικές ανδρικές μορφές με κοινά χαρακτηριστικά με τα έργα της Κορίνθου. Ειδικότερα, εντοπίστηκαν δύο συνανήκοντα θραύσματα από ανδρική κεφαλή (**αρ. 22α, εικ. 510-516**) που σώζουν μέρος του λαιμού, της κόμης, μέρους των οφθαλμών και του μετώπου, καθώς και ένα απότμημα με μέρος λαιμού, αριστερής παρειάς και κόμης από έτερη μορφή (**αρ. 22β, εικ. 517-522**), ένα θραύσμα κνήμης ενδεδυμένης με αναξυρίδες (**αρ. 22γ, εικ. 523**) και ένα ακόμη από άκρο πόδι με κλειστό υπόδημα που βαίνει επί πλίνθου (**αρ. 22δ, εικ. 524-525**).

Τα παραπάνω θραύσματα, που είχαν δεχθεί μεταγενέστερες επεμβάσεις με σκοπό την εντοίχισή τους στο υστερορωμαϊκό τείχος, παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες με τους «δεσμώτες» της Κορίνθου, πρόδηλη στη διαμόρφωση των φρυδιών, των βλεφάρων και των οφθαλμών (λοξές χαράξεις στα φρύδια, πλατύτερο άνω βλέφαρο, δήλωση κανθού, πεπλατυσμένοι βολβοί), στους κυματιστούς βοστρύχους που απολήγουν σε σπειροειδή σχήματα με κεντρική τρυπανιά, στη μία κυρτή ρυτίδα στο μέτωπο, στη διαμόρφωση της πτυχολογίας και στη μορφή των κλειστών υποδημάτων. Πυκνά ίχνη ράσπας καλύπτουν όλες τις επιφάνειες των γλυπτών, ενώ έντονη χρήση τρυπανιού ανιχνεύεται στους βοστρύχους της κόμης. Οι κεφαλές της Αγοράς στρέφονται προς αντιθετικές κατευθύνσεις, η διαφορετική δε απόδοση των κυματιστών βοστρύχων που κατέρχονται στους ώμους τους αποτελεί ένδειξη για την κατασκευή τους από διαφορετικούς γλύπτες του ίδιου εργαστηρίου. Παλαιότερα ο Thompson ενέταξε το θραύσμα S 1367 στο σύνολο των Γιγάντων και των Τριτώνων του Αγριπείου, εκτιμώντας πως φέρει ανάλογα χαρακτηριστικά με αυτούς. Μολονότι αυτή η εκτίμηση είναι εύλογη από χρονολογικής και στυλιστικής απόψεως, πρέπει να απορριφθεί η συσχέτιση των θραυσμάτων με το αδριάνειο Αγριπείον μιας και τούτα εικονίζουν βαρβάρους και όχι Γίγαντες. Καθίσταται πιθανό το ενδεχόμενο να προέρχονται τα θραύσματα από έξεργες μορφές μιας πεσσοστοιχίας που αποτελούσε μέρος μιας κτηριακής κατασκευής, η οποία ίσως είχε παρεμφερή χαρακτηριστικά με την κορινθιακή «πρόσοψη των αιχμαλώτων». Εντούτοις, οι διαφαινόμενες διαφοροποιήσεις στις διαστάσεις των συμφυόμενων πεσσών δεν αποκλείει την ένταξή τους σε διαφοροποιημένο αρχιτεκτονικό περιβάλλον. Ασφαλώς, θα ήταν πρόωμη κάθε πρόταση συσχέτισης του κτηρίου προέλευσης αυτών των θραυσμάτων με κάποιο οικοδόμημα της αθηναϊκής αγοράς, δεδομένου του μικρού τους αριθμού και της αυξημένης πιθανότητας να βρίσκεται το ζητούμενο κτήριο εκτός των ορίων του ανασκαμμένου τμήματος του πολιτικού

κέντρου της αρχαίας πόλης.⁷⁹⁹ Σε κάθε περίπτωση, οι στυλιστικές ομοιότητες των «δεσμωτών» της Κορίνθου με τα αθηναϊκά θραύσματα καθιστούν αρκετά πιθανή την απόδοση της κατασκευής και των δύο συνόλων στο ίδιο αττικό εργαστήριο.

Η χρονολόγηση των βάθρων των «δεσμωτών» της Κορίνθου είναι περισσότερο προβληματική. Ο κυματοφόρος διάκοσμός τους παρουσιάζει διαφοροποιήσεις, με εκείνον της βάσης του «δεσμώτη Α» να φαίνεται επιμελέστερα δουλεμένος. Ειδικότερα στην τελευταία τα λογχόσημα στοιχεία του ιωνικού κυματίου έχουν σχήμα βέλους, τα ωά περιβάλλονται από διπλό περίγραμμα, οι «χάντρες» του αστραγάλου είναι αποστρογγυλεμένες και το ανεστραμμένο λέσβιο κυμάτιο είναι πλαστικά αποδοσμένο και διαθέτει ευρύ καρδιόσημο φύλλο, υπέρκειται δε αυτού σχοινοειδές κόσμημα και όχι αστράγαλος όπως στο βάθρο του «δεσμώτη Β». Σε τούτο τα λογχόσημα στοιχεία του ιωνικού κυματίου είναι πεπλατυσμένα, τα ωά περιβάλλονται από μονό περίγραμμα, οι «χάντρες» του αστραγάλου είναι ωοειδείς και το ανεστραμμένο λέσβιο κυμάτιο ραδινότερο και πρότυπο. Διαφοροποιήσεις ανιχνεύονται και στην απόδοση των ανάγλυφων παραστάσεων, με εκείνη του «δεσμώτη Α» να διακρίνεται για τη μεγαλύτερη ακρίβεια στην απόδοση της πτυχολογίας, την ευκρινέστερη απόδοση του προοπτικού βάθους και τις αρμονικότερες αναλογίες. Εντούτοις, αμφότερες οι παραστάσεις φανερώνουν έλλειψη επιμελημένης εργασίας και στοιχεία «επαρχιακότητας» σε σχέση με τα υπερκείμενα γλυπτά, πιθανώς λόγω της δημιουργίας τους από γλύπτες μικρότερων δυνατοτήτων και της μειωμένης θεασιμότητάς τους. Έχοντας τις παραπάνω διαφοροποιήσεις κατά νου, ο von Hesberg θεώρησε το βάθρο του «δεσμώτη Α» κατάλοιπο της ανουστειας φάσης του μνημείου και εκείνο του «δεσμώτη Β» έργο του 2^{ου} μ.Χ. αιώνας,⁸⁰⁰ ενώ ο Strocka εκτίμησε πως πρόκειται για έργα της νερόνειας περιόδου καμωμένα από διαφορετικά χέρια, πιθανολογώντας πως η συνύπαρξη του επιμελημένου κυματοφόρου διακόσμου με τα «τραχέως» αποδοσμένα ανάγλυφα αποκαλύπτει πως οι δημιουργοί των τελευταίων δεν ήσαν γλύπτες αλλά τεχνίτες ειδικευμένοι στην κατασκευή κυματίων.⁸⁰¹ Σε κάθε περίπτωση, τα ανάγλυφα των βάθρων δεν μπορούν να αποδοθούν στο εργαστήριο που δημιούργησε τους «δεσμώτες», μολονότι δεν πρέπει να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να κατασκευάστηκαν την ίδια εποχή με αυτούς (οι τεχνοτροπικές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους είναι ενδεικτικές των δυνατοτήτων των δημιουργών τους και όχι της εκτέλεσής τους σε διαφορετικές χρονικές περιόδους).

Ο Strocka συνέδεσε την κατασκευή της «πρόσοψης των αιχμαλώτων» με το ταξίδι και την παραμονή του Νέρωνα στην Ελλάδα κατά το έτος 66/67 μ.Χ, που περιελάμβανε μακρά διαμονή στην Κόρινθο, καθώς και με το συμβιβασμό της Ρώμης με τον Πάρθιο πρίγκιπα των Αρσακιδών Τιριδάτη Α΄, ο οποίος αν και αντιτάχθηκε στον ευνοούμενο του Νέρωνος Ελληνοϊουδαίο πρίγκιπα Τιγράνη ΣΤ΄ και έλαβε την

⁷⁹⁹ Ωστόσο, ο χώρος εύρεσης των θραυσμάτων αλλά και η προέλευση των συναφών κορινθιακών έργων δεν αποκλείουν το ενδεχόμενο συσχετισμού των Ανατολιτών με την μερικώς ανασκαμμένη Βασιλική, ένα μνημειώδες κτίσμα που ολοκληρώθηκε στα χρόνια του Αδριανού ή του Αντωνίνου του Ευσεβούς. Για τη Βασιλική βλ. Shear 1973, 134-138, Iannone 2018, 106-107.

⁸⁰⁰ von Hesberg 1983, 225-228. Πρβλ. Schneider 1986, 129, Landskron 2005a, 80.

⁸⁰¹ Strocka 2010, 27-28.

εξουσία στην Αρμενία, συμφώνησε να επισκεφθεί τη Ρώμη για να τον στέψει βασιλιά ο ίδιος ο Ρωμαίος αυτοκράτορας (66 μ.Χ), γεγονός που συνέβαλε στο να παραμείνει η Αρμενία ρωμαϊκή επαρχία, να θεωρείται ο Τιριδάτης υποτελής στο Νέρωνα και να αποτιμάται ο συμβιβασμός ως νίκη της Ρώμης.⁸⁰² Ωστόσο, η χρονολόγηση των «δεσμοτών» είναι ασύμβατη με τις εκτιμήσεις του Strocka, ενώ το ενδεχόμενο να είχε ανατεθεί ένα ανάλογο μνημείο στην Αθήνα (όπως δείχνουν τα θραύσματα της αθηναϊκής αγοράς) φαίνεται παράδοξο, αν σκεφτεί κανείς πως ο Νέρωνας δεν επισκέφθηκε τούτη την πόλη και εν γένει φαίνεται πως επέλεξε να αναδείξει περισσότερο τις περιοχές που φανέρωναν την αίγλη του αυτοκρατορικού παρόντος από εκείνες που απηχούσαν το ένδοξο ελληνικό παρελθόν.⁸⁰³ Ορισμένοι μελετητές εκτιμούν πως το κορινθιακό μνημείο σχετίζεται με τη νίκη έναντι των Πάρθων και τον επακολουθήσαντα θρίαμβο του Λεύκιου Βέρου (166 μ.Χ.),⁸⁰⁴ αν και ο Vermeule συνέδεσε την κατασκευή του με τη νίκη του Σεπτίμιου Σεβήρου απέναντι στους ίδιο ανατολικό φύλο (197 μ.Χ).⁸⁰⁵ Δεδομένης της χρονολόγησης του μνημείου γύρω στα μέσα του 2^{ου} μ.Χ. αιώνας, η πρώτη εκδοχή φαίνεται πιθανότερη, μολονότι δεν σώζονται τεκμήρια που να τη στοιχειοθετούν. Ασφαλώς, δεν είναι υποχρεωτική η σύνδεση της πρόσοψης με κάποια σύγχρονη πολεμική διένεξη και νίκη έναντι των Πάρθων, δεδομένου ότι το μοτίβο του «δεσμών» βαρβάρου αποτελούσε διαχρονικό σύμβολο της ρωμαϊκής ισχύος απέναντι σε κάθε ενδεχόμενη προσπάθεια ανατροπής του status quo (εξ ανατολών και μη).

Η στάση των εξεταζόμενων βαρβάρων θυμίζει εκείνη της «αναμονής», στην οποία το ένα χέρι τοποθετείτο κάθετα στο στήθος και το άλλο στήριζε την ελαφρώς γερμένη προς αυτό κεφαλή, μια στάση συνδεδεμένη με την εικονογραφία των δούλων,⁸⁰⁶ το παλαιότερο παράδειγμα της οποίας στη μεγάλη γλυπτική θεωρείτο το φυσικού μεγέθους άγαλμα του Ανατολίτη υπηρέτη από το ταφικό μνημείο του Belevi.⁸⁰⁷ Ωστόσο, πρόσφατα ο Ruggendorfer υποστήριξε πως το αποκρουσμένο χέρι της εν λόγω μορφής δεν ανερχόταν αρχικά προς το πρόσωπο αλλά ήταν κατεβασμένο, η βάθυνση δε που διακρίνεται στο ύψος του δεξιού ώμου οφείλεται σε ένα φερόμενο από αυτό αντικείμενο (όπως ένα ρυτό, μια σέσουλα ή ένα ριπίδιο με

⁸⁰² Strocka 2010, 53-55, 61-63.

⁸⁰³ Πρβλ. Alcock 1994, 105.

⁸⁰⁴ Schmidt 1982, 133, von Hesberg 1983, 235 σημ. 150, Schneider 1986, 130.

⁸⁰⁵ Vermeule 1968, 87, του ίδιου 1986, 71, 73, Sanders et al. 2018, 103.

⁸⁰⁶ Himmelmann-Wildschütz 1980, 237-238, Schneider 1986, 129. Το μοτίβο απαντά σε υπηρέτες / οινόχοους επιτύμβιων αναγλύφων με σκηνή νεκροδείπνου της ύστερης ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου από τον ανατολικοϊωνικό χώρο. Βλ. σχετικά Pfuhl-Möbius 1979, αρ. 1512, 1515 (πίν. 218), 1540 (πίν. 222), 1567 (πίν. 227), 1597, 473 (πίν. 232), 1599, 1601 (πίν. 233), 1617 (πίν. 235), 1619 (πίν. 236), 1632 (πίν. 238), 1641 (πίν. 240), 1663-1665, 1667-1669, 1672-1676, 1678, 218-219, 1680-1682, 1686, 1690, 1692 (πίν. 244-247), 1702, 1704, 1720, 1723-1726, 1416, 1729-1731, 1736, 1748-1749 (πίν. 249-254), 1831 (πίν. 303). Πρβλ. Horn 1972, 222 (τύπος V A 1a, αρ. 88 [πίν. 147], αρ. 155a [Beil. 22], αρ. 168a [Beil. 21], αρ. 158b [Beil. 20]). Το μοτίβο απαντά, επίσης, σε βαρβάρους / υπηρέτες που χρησιμοποιούνται στην πλαστική διακόσμηση τραπεζοφόρων της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου (βλ. Schneider 1986, 133-134, Στεφανίδου-Τιβερίου 1993, 194-196).

⁸⁰⁷ Izmir, Basmane Museum 1084. Βλ. Linfert 1976, 15 σημ. 3b, 23 (εικ. 13-17), Praschnicker-Theuer 1979, 94-95, 146-147 (αρ. 4, εικ. 83-84, 116-117), Demargne 1983, 167-170, Schneider 1986, 129 σημ. 923, Ridgway 2001, 193 (πίν. 86).

μακριά λαβή).⁸⁰⁸ Στην περίπτωση των «δεσμωτών» της Κορίνθου το χέρι δεν ακουμπούσε το πρόσωπο αλλά το πιθανότερον στρεφόταν προς την περιοχή του στέρνου, κατά παρεμφερή τρόπο προς ένα άγαλμα βαρβάρου από την Έφεσο,⁸⁰⁹ ενός αντίστοιχου σε πεσσό από το Meninx της Τυνησίας⁸¹⁰ και του συμφυόμενου με πεσσό Άττιδος στην Κοπεγγάγη, που προέρχεται από την Κύζικο (εικ. 627).⁸¹¹ Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται για μια στάση που υπαινίσσεται το θρήνο και την εγκαρτέρηση για την κατάσταση αιχμαλωσίας και υποδούλωσης, η οποία διευρύνεται στην εικονογραφία των βαρβάρων από τη μέση αυτοκρατορική περίοδο και εξής.⁸¹²

Η εναλλαγή βαρβάρων και γυναικείων μορφών σε όροφο μνημειακής πρόσοψης συναντάται επίσης στην τριώροφη στοά που κάλυπτε από βορρά, εν είδει αρχιτεκτονικού σκηνικού, τις υποκατασκευές του ανδρήρου του Δομιτιανού στην Έφεσο (εικ. 526-527).⁸¹³ Στο ισόγειο τούτης της πρόσοψης υπήρχαν δωρικοί ημικίονες που στήριζαν τον πλούσια διακοσμημένο θριγκό (οι μετόπες κοσμούνταν με φυτικά μοτίβα), ενώ στην ανωδομή διαμορφώνονταν ημικυκλικά βάρθρα με ανθεμωτό διάκοσμο, επάνω στα οποία εδράζονταν οι πεσσοί με τις εναλλασσόμενες ανδρικές και γυναικείες ανάγλυφες μορφές. Στο τρίτο επίπεδο υπήρχε πιθανώς κιονοστοιχία κορινθιακού ρυθμού. Οι μορφές «ενσωματώνονταν» σε προέχοντα ημικυκλικά στοιχεία, που κοσμούνταν με ανεστραμμένα ανθέμια (κάτω) και κογχοειδείς βαθύνσεις με σχηματοποιημένους αμφορίσκους (επάνω), ώστε να φαίνεται πως προέβαλλαν σε έξεργο ανάγλυφο από το εσωτερικό ημικίωνων. Η ανδρική μορφή φορεί χειριδωτό, διπλά ζωσμένο χιτωνίσκο, χλαμύδα που συγκρατείται με δισκοειδή πόρπη στο ύψος του δεξιού ώμου, αναξυρίδες και φρυγικό σκούφο, έφερε δε το -αποκρουσμένο σήμερα- αριστερό του χέρι προς το υπερκείμενο «γεισοειδές» ημικυκλικό στοιχείο (σε τούτο επαπτόταν και η άνω απόληξη του

⁸⁰⁸ Ruggendorfer 2016, 155-156 (αρ. 6.7.8.2, πίν. 103.5, 104, 105.1-2).

⁸⁰⁹ Selçuk, Efes Müzesi 372. Βλ. Schneider 1986, 129 (πίν. 36), Aurenhammer 1990, 163-164 (αρ. 145, πίν. 99b). Πρβλ. Pfuhl-Möbius 1979, αρ. 2096 (πίν. 302).

⁸¹⁰ Musée du Bardo. Βλ. Barrate-Quertani 2004, 49 (αρ. 3, εικ. 4-6). Τούτος ο βάρβαρος ανήκει σε μια ομάδα επτά συνολικά βαρβάρων (και μιας Νίκης) που προβάλλουν σε έξεργο ανάγλυφο από πεσσούς και έχουν κατασκευαστεί από ανοιχτόχρωμο ασβεστόλιθο με ερυθρωπές φλεβώσεις και εγκλείσματα. Η πίσω όψη των πεσσών φέρει ενίοτε τρεις ραβδώσεις, απολαξυμένες πλήρως ή μόνον κατά το άνω ήμισυ του ύψους τους, συνεπώς ορισμένα από αυτά τα στηρίγματα δεν συμφύονταν σε τοίχο (όπως μπορεί να πιθανολογηθεί για εκείνα που έχουν αδρά αποδοσμένη οπίσθια όψη). Οι ανδρικές μορφές φορούν ζωσμένο χιτωνίσκο με μακριές χειρίδες και αναξυρίδες, ενώ στο στέρνο τους -άλλοτε στο κέντρο, άλλοτε εγγύτερα στους ώμους- συγκρατείται με δισκοειδή πόρπη χλαμύδα που πέφτει στα νώτα. Το ένα χέρι τους φέρεται προς το στέρνο, ενώ το έτερο τοποθετείται κάθετα στο στήθος ή είναι χαμηλωμένο (κάμπτεται ελάχιστα και απολήγει στο πρόσθιο τμήμα των γοφών). Με βάση το σωζόμενο υλικό είναι δύσκολη η διάκριση των βαρβάρων σε αντιθετικά ζεύγη, συνεπώς είναι πολύ πιθανό να ανήκαν και άλλες -χαμένες σήμερα- συναφείς μορφές στο σύνολο. Οι πεσσοί με τους ανάγλυφους βαρβάρους προέρχονται πιθανώς από κάποια πρόσοψη του Forum, ίσως μάλιστα να ήταν τοποθετημένοι σε όροφο, χρονολογούνται δε στις αρχές του 3^{ου} μ.Χ. αιώνας. Για τούτα τα γλυπτά, τα περισσότερα εκ των οποίων βρίσκονται στο Μουσείο του Bardo (ένα έχει μεταφερθεί στο Λούβρο), βλ. Barrate-Quertani 2004, 47-57 (εικ. 1-25).

⁸¹¹ Ny Carlsberg Glyptotek 715. Βλ. Fejfer 2005, 190-191 (αρ. 86).

⁸¹² Schneider 1986, 129.

⁸¹³ Βλ. κυρίως Schneider 1986, 125-128, 204 (SO 27, πίν. 35.2-4), του ίδιου 1998, 114-115 (πίν. 13.3), Landskron 2005a, 81-82, (εικ. 40-41), Landskron 2005b, 187-195 (εικ. 1, 2a-b), Stročka 2010, 47, 50 (εικ. 110-111). Για την αρχιτεκτονική της πρόσοψης βλ. Bammer 1978-80, 80-86 (εικ. 13-15), Scherrer 2000, 92-93, Ντόουσον 2010, 177-179.

σκούφου), αποθέτοντας το έτερο στο δεξιό γοφό. Η αποσπασματικότερη γυναικεία μορφή έφερε χιτώνα, μακρύ αρχαϊστικό ιμάτιο με λοξή αναδίπλωση και πόλο στην κεφαλή, μέσω του οποίου στήριζε ψευδαισθητικά το υπερκείμενο στοιχείο, από κοινού με το αριστερό της χέρι που ανερχόταν επίσης προς αυτό. Και οι δύο μορφές είναι στραμμένες προς τα δεξιά. Ο Bammer είχε παλαιότερα υποθέσει πως τα γλυπτά εικόνιζαν τον Άττι και την Ίσιδα, ωστόσο αργότερα αναθεώρησε την εσφαλμένη άποψή του, κατόπιν της επισήμανσης του Schneider πως τούτα αναφέρονταν σε βαρβάρους.⁸¹⁴ Εντύπωση, ωστόσο, προκαλεί η επιλογή να εικονιστεί η γυναικεία μορφή ως αρχαϊστική καρνάτιδα, δεδομένου ότι συνήθως τούτος ο συνδυασμός ενδυμασίας και στάσης εμπεριέχει λατρευτικές ή μυθολογικές συνδηλώσεις. Η Landskron χρονολόγησε το σύνολο στην ύστερη φλαβιανή-πρώιμη τραϊάνεια περίοδο, αντίθετα προς την αρχική άποψη του Schneider που θεωρούσε τα γλυπτά έργα της αντωνίνειας εποχής (μολονότι αργότερα αποδέχτηκε το ενδεχόμενο μιας χαμηλότερης χρονολόγησης).⁸¹⁵ Ο τελευταίος μελετητής είχε παλαιότερα επισημάνει το ενδεχόμενο να προέρχονται αυτά από την περιοχή όπου δέσποζε το Μνημείο των Πάρθων, μολονότι πλέον η συσχέτισή τους με το άνδριο του Δομιτιανού θεωρείται βέβαιη. Το γεγονός πως ο τούτος ο αυτοκράτορας δεν είχε πρωταγωνιστήσει σε διαμάχες με Πάρθους καθιστά προφανή την αξιοποίηση του μοτίβου του Ανατολίτη βαρβάρου ως σύμβολο της ρωμαϊκής κατίσχυσης έναντι παντός βαρβαρικού εχθρικού στοιχείου.

Μια από τις πρωιμότερες χρήσεις βαρβάρων ως φέροντα στοιχεία σε οικοδόμημα συναντάται στη μνημονευόμενη από τις πηγές Περσική Στοά, η οποία είχε οικοδομηθεί στην αγορά της Σπάρτης «*ἀπὸ λαφύρων...τῶν Μηδικῶν*», υπήρχαν δε σε αυτή «*ἐπὶ τῶν κίωνων Πέρσαι λίθου λευκοῦ καὶ ἄλλοι καὶ Μαρδόνιος ὁ Γωβρύου...καὶ Ἀρτεμισία, θυγάτηρ μὲν Λυγδάμιδος*».⁸¹⁶ Ο Βιτρούβιος επισημαίνει πως τα αγάλματα Περσῶν αυτής της στοάς στήριζαν τη στέγη και πως αποτέλεσαν πρότυπο για τους μεταγενέστερους αρχιτέκτονες που ενσωμάτωσαν στα οικοδομήματά τους φέροντα γλυπτά Ανατολιτών που στήριζαν επιστύλια.⁸¹⁷ Η παραπάνω περιγραφή καθιστά σαφές πως τα γλυπτά της περσικής στοάς είχαν δομική λειτουργία, μολονότι δεν είναι βέβαιο αν αυτά υπήρχαν από την αρχική φάση οικοδόμησης ή προστέθηκαν κατά τη διάρκεια κάποιας μεταγενέστερης (ελληνιστικής) επισκευής. Η τελευταία εκτίμηση ενισχύεται από την επισήμανση του Πausanias πως με το πέρασ του χρόνου η στοά «*ἐς μέγεθος τὸ νῦν καὶ ἐς κόσμον τὸν παρόντα μεταβεβλήκασιν*».⁸¹⁸ Προφανώς, η μη εύρεση αρχιτεκτονικῶν καταλοίπων ή αποτμημάτων του γλυπτῶν διακόσμου δυσχεραίνει κάθε ασφαλή πιθανολόγηση σχετικῶς με αυτό το ζήτημα. Οι Picard και Schmidt-Colinet, ωστόσο, αμφισβήτησαν την αξιοπιστία της βιτρούβιανῆς μαρτυρίας, επισημαίνοντας πως η φράση «*ἐπὶ τῶν*

⁸¹⁴ Bammer 1978-80, 81-90, του ίδιου 1988, 156, Schneider 1986, 125-128, 204 (SO 27, πίν. 35.2-4).

⁸¹⁵ Landskron 2005b, 193, Schneider 1986, 125-128, 204, του ίδιου 1998, 114-115.

⁸¹⁶ Graeciae descriptio 3.11.3.1-3, 5-7.

⁸¹⁷ De Architectura 1.1.6. «*ibique captivorum simulacra barbarico vestis ornatu, superbia meritis contumeliis punita, sustinentia tectum conlocaverunt... itaque ex eo multi statuas Persicas sustinentes epistylia et ornamenta eorum conlocaverunt*».

⁸¹⁸ Graeciae descriptio 3.11.3.3-5. Πρβλ. Schmidt 1982, 129.

κίωνων» του Πausανία δεν σήμαινε πως οι Πέρσες είχαν τοποθετηθεί επάνω από τους κίονες αλλά σε αυτούς, συνεπώς δεν επρόκειτο για φέρουσες μορφές αλλά για ανάγλυφα σε *columnae caelatae*.⁸¹⁹ Η Schmidt, ακολουθώντας, διατύπωσε την άποψη πως η ενσωμάτωση των Περσών σε πεσσούς θα αποτελούσε ένα εύλογο ενδεχόμενο, παρατηρώντας ωστόσο πως μια τέτοια διαμόρφωση δεν θα ήταν αναμενόμενη σε ένα πρώιμο κλασικό κτίσμα, ενώ ο Strocka θεώρησε πιθανότερο να επρόκειτο για ελεύθερα ανθρωπόμορφα στηρίγματα που τοποθετήθηκαν στο οικοδόμημα κατά την πρώιμη ελληνιστική εποχή.⁸²⁰ Νωρίτερα, οι Plommer και Schneider επικαλέστηκαν ένα ελληνιστικό ειδώλιο Πέρση σε κλειστή στάση άτλαντα, προερχόμενο από τη Σπάρτη, επισημαίνοντας την πιθανότητα να απηχεί τη στάση των γλυπτών της Περσικής Στοάς (εικ. 528).⁸²¹ Τούτος ο πήλινος γενειοφόρος Πέρσης φορεί διπλά ζωσμένο χιτωνίσκο με κοντές χειρίδες και αναξυρίδες, ενώ την κεφαλή του καλύπτει επίθημα (ή χαμηλός πόλος). Ο Schneider θεώρησε πιθανότερο το ενδεχόμενο να τοποθετήθηκαν τα γλυπτά στο στωικό οικοδόμημα κατά την πρώιμη κλασική εποχή, ενώ ο Plommer πιθανολόγησε πως η κολοσσική κεφαλή 571 του Μουσείου Σπάρτης,⁸²² η οποία φέρει πέντε χαραγμένους σταυρούς από μεταγενέστερη επέμβαση Χριστιανών, προέρχεται από μια υστεροκλασική καρυάτιδα που κοσμούσε την Περσική Στοά. Πέρα από την τελευταία υπόθεση, η οποία είναι λαθεμένη (δεδομένου ότι η κεφαλή είναι ρωμαϊκό έργο και προέρχεται από λατρευτικό άγαλμα),⁸²³ πρέπει να επισημανθεί πως η χρονολόγηση των φερουσών μορφών της στοάς στην πρώιμη κλασική εποχή «χωλαίνει» ως προς την μη ύπαρξη διώροφων στωικών οικοδομημάτων κατά τον 5^ο π.Χ. αιώνα.⁸²⁴ Συνεπώς, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως η τοποθέτηση φερουσών μορφών στο οικοδόμημα πραγματοποιήθηκε κατά την πρώιμη ή τη μέση ελληνιστική περίοδο και πως υιοθετήθηκε σε αυτές η κλειστή στάση άτλαντα, ένα διαδεδομένο στη Μεγάλη Ελλάδα εικονογραφικό σχήμα που εμφανίζεται σποραδικά και στον ελλαδικό χώρο την ίδια περίπου εποχή.⁸²⁵

Κατά την αυτοκρατορική περίοδο η διακόσμηση προσόψεων με αγάλματα βαρβάρων υπήρξε διαδεδομένη, ενίοτε δε τούτα είχαν φέρουσα λειτουργία. Ενδιαφέρον και πρώιμο παράδειγμα γλυπτών δίχως δομική υπόσταση αποτελούν οι Ανατολίτες της Αιμιλίας Βασιλικής, οι οποίοι χρονολογούνται στην αυγούστεια φάση του οικοδομήματος (εικ. 529-532).⁸²⁶ Έχουν εντοπιστεί συνολικά 718 θραύσματα

⁸¹⁹ Picard 1935a, 218-227, Schmidt-Colinet 1977, 55. Πρβλ. Coulton 1976, 39 σημ. 3.

⁸²⁰ Schmidt 1977, 271 σημ. 53, της ίδιας 1982, 129, Strocka 2010, 50-51.

⁸²¹ Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης 6375/1. Βλ. Στάινχάουερ 1972, 248 (εικ. 186α), Plommer 1979, 101 (εικ. 5c), Schneider 1986, 109-114 (πίν. 33.2-3).

⁸²² Wace-Tod 1906, 190 (αρ. 571), Plommer 1979, 101 (εικ. 5d), Kristensen 2012, 56 (αρ. 18), του ίδιου 2013, 98 (εικ. 1.20).

⁸²³ Βλ. Palagia 2001, 291-292, 294-294 (εικ. 5).

⁸²⁴ Πρβλ. Coulton 1976, 52, 89-90.

⁸²⁵ Πρβλ. τον Άτλαντα 10301 του Μουσείου Θεσσαλονίκης (βλ. Στεφανίδου-Τιβεριού 1997, 56-58 [αρ. 39, εικ. 103-106]).

⁸²⁶ Βλ. Bauer 1977, 87-93, Schneider 1986, 115-125, 200 (SO 1-22, πίν. 25), Landwehr 2000, 75-76 (Beil. 33a-c), Landskron 2005a, 88 (εικ. 50), Bitterer 2007a, 535-551 (εικ. 50-62), του ίδιου 2007b, 155-163 (εικ. 1-7), Goldbeck 2015, 53-54 (εικ. 40), Freyberger-Ertel 2016, 107-109 (Tab. 7-9, εικ. 122, Farbtaf. 5-7).

από τούτες τις μορφές, τα περισσότερα καμωμένα από Pavonazzetto και Giallo antico (οι κεφαλές είχαν κατά το ήμισυ κατασκευαστεί από λευκά μάρμαρα, νησιωτικά ελληνικά και Carrara). Το συναρμολογημένο από αρκετά επιμέρους θραύσματα γλυπτό Ανατολίτη υπ' αριθμ. 421003 στο Antiquarium Forense σώζεται από τα σκέλη έως τους ώμους, προσφέροντας στοιχεία για τη στάση των μορφών του συνόλου, ενώ ο καλά διατηρημένος κορμός υπ' αριθμ. 421008 δίδει μια αρκετά καθαρή εικόνα για τα ενδύματά τους. Οι ολόγλυφοι βάρβαροι φορούσαν διπλά ζωσμένο χιτωνίσκο με λοξή παρυφή που προέβαλλε επάνω από χειριδωτό ένδυμα, γλαμύδα που κάλυπτε τα νώτα και συγκρατείτο με δισκοειδή πόρπη και αναξυρίδες, ενώ στην κεφαλή τους έφεραν φρυγικό σκούφο. Οι «ημίτομες» κεφαλές προσαρμόζονταν με ορθογώνιους γόμφους σε υποδοχές που είχαν λαξευτεί στα ανώτερα μέρη των κορμών, ενώ οι οπίσθιες όψεις τους είχαν διαμορφωθεί ως επίπεδες και αδρά ειργασμένες επιφάνειες με αναθύρωση για να συμφουθούν με το καλυμμένο από φρυγικό σκούφο μέρος τους, το οποίο είχε λαξευθεί από το ίδιο χρωματιστό μάρμαρο με τον κορμό. Στις ράχες οι μορφές έφεραν ακανόνιστο τόρμο για την «αγκύρωσή» τους σε τοίχο ή πεσσό, ο οποίος διαφοροποιούταν από τους επιμελέστερα λαξευμένους ορθογώνιους τόρμους στις επιφάνειες υποδοχής των ανερχόμενων χειρών και του κεφαλιού. Τα γλυπτά είχαν αντιθετικά διαρθρωμένη κινησιολογία, με το ανερχόμενο χέρι (στην πλευρά του στηρίζοντος σκέλους) να κάμπτεται στην απόληξή του στον καρπό, με αποτέλεσμα η άκρα χείρα να τοποθετείται σε κάθετη διάταξη εν σχέσει με αυτό, και το έτερο να αποτίθεται στους γοφούς. Αν και η στάση του σώματος των Ανατολιτών υπαινίσσεται φέρουσα λειτουργία, η έλλειψη στοιχείων σύνδεσης ή επιφανειών αναμονής στις άνω πλευρές των κεκαμμένων άκρων χειρών και των σκούφων τους καθιστούν σαφές πως τούτοι δεν στήριζαν κάποιο αρχιτεκτονικό μέλος. Οι λιγότερο επιμελημένες οπίσθιες όψεις και το βάρος των γλυπτών καθιστούν πιθανότερο το ενδεχόμενο τοποθέτησής τους στο «αττικό» της Αιμιλίας Βασιλικής,⁸²⁷ παρά σε προέχοντα βάθρα στον όροφο των πλευρικών κιονοστοιχιών του εσωτερικού κεντρικού κλίτους, όπως είχε προτείνει ο Bauer.⁸²⁸ Οι Ανατολίτες της Αιμιλίας Βασιλικής αναφέρονταν προφανώς στην διπλωματική επιτυχία του Αυγούστου (20 π.Χ.) να επαναφέρει από την Παρθία δίχως πόλεμο τα λάβαρα και τους αετούς των λεγεώνων, καθώς και τους αιχμαλώτους και τα λάφυρα που άφησε πίσω της η αποτυχημένη εκστρατεία του Κράσσου (53 π.Χ.), συνεπώς η προβεβλημένη θέση των γλυπτών στο οικοδόμημα εξυπηρετούσε πρώτιστα προπαγανδιστικούς σκοπούς.

Η στάση των βαρβάρων της Αιμιλίας Βασιλικής συναντάται και σε πρωιμότερα έργα, όπως στη διακόσμηση ενός χάλκινου ενεπίγραφου πίνακα από τη Άνισα της Καππαδοκίας που χρονολογείται στον 2^ο π.Χ. αιώνα.⁸²⁹ Στα άκρα του εν λόγω πίνακα υπήρχαν δύο κορινθιακοί ημικίονες στους οποίους έβαιναν βάρβαροι με αντιθετικά χαρακτηριστικά που στήριζαν την αετωματική του απόληξη. Τούτοι φορούσαν ζωσμένο χειριδωτό χιτωνίσκο, αναξυρίδες και φρυγικό σκούφο, έφεραν δε

⁸²⁷ Freyberger-Ertel 2016, 107-109 (Tab. 7-9, εικ. 122, Farbtaf. 5-7).

⁸²⁸ Bauer 1988, 200-212 (εικ. 98). Πρβλ. Lipps 2011, 145-149.

⁸²⁹ Berlin, Antiquarium 7459 (σήμερα χαμένο). Βλ. Schmidt-Colinet 1977, 60, 69, 71, 91, 140, 259-260 (M 69), Schneider 1986, 205-207 (SO 44, πίν. 34.1), Landwehr 2000, 78, Bitterer 2007a, 547 (εικ. 63).

το ένα τους χέρι προς το υπερκείμενο στοιχείο, αποθέτοντας το άλλο στη μέση. Ανάλογη στάση και ενδυμασία έχει ένας κορμός από Pavonazetto στο Cherchel, σωζόμενος από τους ώμους ως τα γόνατα, η σύμφυση του οποίου με πεσσό στοιχειοθετεί την προέλευσή του από αρχιτεκτονική κατασκευή (εικ. 533-534).⁸³⁰ Οι επάλληλες πτυχώσεις του ιματίου που έπεφτε στα νώτα, κατακόρυφες και σε ζικ-ζακ διαμορφώσεις στην πλευρά του εγειρόμενου χεριού, κάλυπταν μερικώς τις αδρά λειασμένες επιφάνειες του πεσσού. Η Landwehr πιθανολόγησε πως το πρόσωπο είχε λαξευθεί σε λευκό μάρμαρο και προσαρμοζόταν σε υποδοχή του (καμωμένου με Pavonazetto) φρυγικού σκούφου, όπως συνέβαινε στα γλυπτά της Αιμιλίας Βασιλικής. Το στήριγμα (puntello) στο δεξιό γοφό της μορφής επαφιόταν στον πήχη, η δε άκρα χείρα ήταν πιθανότατα καμωμένη από λευκό μάρμαρο και γομφωνόταν στην απόληξη του χεριού. Η παραπάνω μελετήτρια διέκρινε ομοιότητες στη στάση και την ενδυμασία του βαρβάρου στο Cherchel με εκείνους στο Βατικανό (εικ. 535-536) και το Palazzo Altemps (εικ. 537), κατασκευασμένων αντιστοίχως από φρύγιο (Pavonazetto ή Δοκιμαίος λίθος) και νουμίδιο (Giallo antico) μάρμαρο, θεωρώντας πως αναφέρονται σε κοινό πρότυπο της ελληνιστικής εποχής. Το γλυπτό του Βατικανού σώζει και την κεφαλή, η οποία έχει λαξευτεί από κοινού με τον κορμό, είναι σύμφυτο δε με πεσσόμορφο στήριγμα με προέχουσα πλίνθο στο κατώτερο μέρος του (ένας τώμος στην οπίσθια όψη του πεσσού βοηθούσε στην «αγκύρωσή» του σε τοίχο).⁸³¹ Το πρόσωπο έχει ιδεαλιστικά χαρακτηριστικά και καλύπτεται από σπειροειδείς βοστρύχους στα πλάγια. Πρόκειται για έργο της σεβήριας περιόδου, το οποίο υπήρξε οπωσδήποτε ενσωματωμένο σε οικοδομική κατασκευή. Ο ολόγλυφος βάρβαρος του Palazzo Altemps,⁸³² ο οποίος έχει συμπληρωμένο μέρος του σκούφου, την απόληξη του στηρίγματος στα νώτα, τους άκρους πόδες, μέρος των βραχιόνων, τους πήχεις, το πρόσωπο και τις άκρες χείρες (τα τελευταία από μελανό μάρμαρο), είναι πιθανότατα έργο της ιουλιο-κλαυδιανής εποχής και δεν είχε δομική λειτουργία. Στην αυγούστεια περίοδο χρονολόγησε η Landwehr το γλυπτό στο Cherchel, επισημαίνοντας πως τούτο είχε κυρίως διακοσμητική χρήση, στηρίζοντας ψευδαισθητικά με την απόληξη του εγειρόμενου χεριού τον ενσωματωμένο σε τοίχο θριγκό και την αετωματική απόληξη ενός θυρώματος (από κοινού με έναν ακόμη βάρβαρο με αντιθετικά χαρακτηριστικά). Τούτη η αποκατάσταση ασφαλώς, όπως παραδέχθηκε η ίδια μελετήτρια, είναι απολύτως υποθετική διότι απουσιάζει κάθε πληροφορία για το αρχιτεκτονικό περιβάλλον στο οποίο εντασσόταν αρχικά η μορφή. Σε τούτα τα πλαίσια, θα μπορούσε να υποστηριχθεί το ενδεχόμενο μιας τεκτονικά λειτουργικότερης ενσωμάτωσης του γλυπτού στο φέροντα οργανισμό του οικοδομήματος, η οποία θα προϋπέθετε ίσως την ύπαρξη πεσσοκράνου. Η επιλογή

⁸³⁰ Cherchel S 250. Βλ. κυρίως Landwehr 2000, 74-83 (αρ. 110, πίν. 44-45, Beil. 34-35), Landskron 2005a, 66, 89 (εικ. 18). Διαστάσεις: ύψος 1,135 m.

⁸³¹ Museo Chiaramonti 1308. Βλ. κυρίως Amelung 1903, 883 (αρ. 220, πίν. 115), Schneider 1986, 101-102, 133, 202-203 (SO 24, πίν. 28-29.1-2), Landwehr 2000, 77-79 (Beil. 34b, 35b-d), Landskron 2005a, 88-89 (εικ. 51). Διαστάσεις: ύψος 1,99 m.

⁸³² Museo Nazionale Romano, Palazzo Altemps 124482. Βλ. κυρίως Helbig⁴ III, 2245 (Simon), Dayan 1979, 129 (αρ. 93), Schneider 1986, 98-99, 133, 173-174, 201-202 (SO 23, πίν. I, 26-27), Landwehr 2000, 77-79 (Beil. 34a, 35a-c), Landskron 2005a, 88-89 (εικ. 49), De Angelis d'Ossat 2011a, 78-79. Διαστάσεις: ύψος 2,28 m.

κατασκευής αρχιτεκτονικών γλυπτών από Pavonazzetto στο Cherchel, ήτοι από ένα ακριβό και δύσκολο στην κατεργασία του υλικό,⁸³³ αποκαλύπτει την εργασία ενός - προερχόμενου πιθανώς από τη Ρώμη- εξειδικευμένου εργαστηρίου, καθώς και την πρόθεση του Ιόβα Β΄ να διακοσμήσει τα κτήρια της επικράτειάς του με πολυτελή και πρωτότυπα έργα που θα παρέπεμπαν στις σύγχρονες εικαστικές τάσεις του μητροπολιτικού κέντρου της αυτοκρατορίας.

Παρεμφερή χαρακτηριστικά με τους παραπάνω βαρβάρους έχει ένα ασβεστολιθικό γλυπτό της σεβήριας περιόδου από το Forum Vetus της Leptis Magna, για το οποίο ορθώς η Landwehr παρατήρησε πως αποτελεί ελεύθερη απόδοση του τύπου στον οποίο εκείνοι ανήκουν (εικ. 538).⁸³⁴ Η μορφή προβάλλει έξεργη από αβαθή πεσσό, είχε δε ανασηκωμένο το δεξιό χέρι για να στηρίζει κάποιο διακοσμητικό στοιχείο του θυρώματος δίπλα στο οποίο έστεκε. Νωρίτερα, δύο νεαροί βάρβαροι που ακολουθούν πιστότερα τον τύπο Cherchel-Altemps-Vatican κόσμησαν την ανάγλυφη πλάκα της πρόσοψης στο ταφικό μνημείο του M. Virtius Ceraunus στη Nocera (νερώνεια-πρώιμη φλάβια εποχή).⁸³⁵ Εδώ οι αντιθετικά διαρθρωμένες μορφές στήριζαν ψευδαισθητικά το άνω τμήμα του πλαισίου όπου εντάσσονταν και κατ' επέκταση την υπερκείμενη αυτού επιγραφή, ανασηκώνοντας το ένα τους χέρι (εικ. 539). Οι ενδεδυμένοι με διπλοζωσμένο χιτώνα, αναξυρίδες, χλαμύδα και φρυγικό σκούφο βάρβαροι δεν κατέβαλαν προσπάθεια για τη στήριξη του υπερκείμενου στοιχείου, μιας και τούτο απετίθετο στις άκρες των δακτύλων των εγειρόμενων χεριών τους. Ανάλογη περίπου στάση έχει ο βάρβαρος ενός ασβεστολιθικού αναγλύφου στη Narbonne,⁸³⁶ με τη διαφορά ότι η παλάμη του αποδίδεται σε κάθετη διάταξη, ενώ σε ένα ανάγλυφο από το Ossimo ο Ανατολίτης συγκρατεί την υπερκείμενη γεισοειδή προεξοχή με τη βοήθεια ενός μικρού κολουροκωνικού στοιχείου.⁸³⁷ Τα παραπάνω ενδεικτικά παραδείγματα μαρτυρούν τη διάδοση και τις παραλλαγές του φέροντος βαρβάρου με ανασηκωμένο το ένα χέρι και αποτεθειμένο το έτερο στη μέση, ενός εικονογραφικού σχήματος προορισμένου όχι τόσο για αρχιτεκτονικά γλυπτά με αυτόνομη φέρουσα λειτουργία (δεν απαντά ως ελεύθερο στήριγμα) αλλά για τη διαμόρφωση ζευγών με αντιθετική κινησιολογία που στήριζαν ψευδαισθητικά τα υπερκείμενα στοιχεία. Οι πολιτικές συνδηλώσεις τούτων των μορφών, ήτοι η αξιοποίησή τους στα πλαίσια της αυτοκρατορικής προπαγάνδας, αλλά και οι διακοσμητικές δυνατότητες που προέκυπταν από τη διάταξή τους ως αντιθετικά ζεύγη, στοιχειοθετούν το εύρος της διάδοσής τους στη ρωμαϊκή γλυπτική, τη σχετιζόμενη με την κόσμηση οικοδομημάτων και μη.

Επιμέρους συνάφειες με τους παραπάνω βαρβάρους παρουσιάζει ένας αποσπασματικός κορμός γυναικείας μορφής, σύμφυτος με αβαθή πεσσό, από το ιερό

⁸³³ Πρβλ. Schneider 1986, 140-141, Belli Pasqua 1989, 93-94, Landwehr 2000, 79.

⁸³⁴ Βλ. Schneider 1986, 208-209 (SO 58, πίν. 32.2), Landwehr 2000, 78 σημ. 40 (Beil. 33d), Landskron 2005a, 89 (εικ. 52).

⁸³⁵ Villa Pelicano, Castellammare di Stabia 140/1012. Βλ. Schneider 1986, 100-101, 205 (SO 29/30, πίν. 34.2).

⁸³⁶ Musées de Narbonne, Palais des Archevêques 1683. Βλ. Espérandieu 1907, 431 (αρ. 710), Schneider 1986, 205 (SO 34, πίν. 34.4), Landskron 2005a, 64 (εικ. 13).

⁸³⁷ Ossimo, Palazzo Comunale. Βλ. Schneider 1986, 205 (SO 33, πίν. 32.1)

του Απόλλωνος στην Ιεράπολη της Φρυγίας (εικ. 540).⁸³⁸ Η μορφή προβάλλει σε έξεργο ανάγλυφο από τον πεσσό, έχοντας ανασηκωμένο το δεξιό της χέρι, το οποίο είχε δουλευτεί σε ξεχωριστό κομμάτι μαρμάρου και προσαρμοζόταν στον κορμό με γόμφο (στη στερέωσή του φαίνεται πως βοηθούσε ένας πειόσχημος σύνδεσμος, τμήμα της υποδοχής του οποίου ανιχνεύεται στον αντίστοιχο ώμο). Τούτη φορεί εσωτερικά χιτώνα με μακριές χειρίδες, ο οποίος καλυπτόταν εξωτερικά από πέπλο ζωσμένο κάτω από τα στήθη, που σχημάτιζε μακρύ απόπτυγμα. Τα νώτα και το στέρνο κάλυπτε ένα ακόμη ένδυμα, το πιθανότερο ιμάτιο (ή χλαμύδα), η παρυφή του οποίου έπεφτε σε κατακόρυφη διάταξη στον αριστερό ώμο. Το μόνο ίχνος της κόμης ανιχνεύεται στους κυματιστούς βοστρύχους που πέφτουν πλευρικός του αποκρουσμένου λαιμού. Τα ενδυματολογικά στοιχεία της μορφής δικαιολογούν το συσχετισμό της με Ανατολίτισσα, είναι δε αρκετά πιθανό το ενδεχόμενο να αναφέρεται αυτή σε προσωποποίηση πόλης ή κατακτημένης επαρχίας. Η απόδοση του γλυπτού, που χρονολογείται στην αυγούστεια περίοδο, σε συγκεκριμένο τμήμα του ιερού δεν καθίσταται εφικτή, αν και η αδρή απόδοση των ώμων καθιστά πιθανή την τοποθέτησή του σε ψηλό σημείο (όπου θα εξασφαλιζόταν η μειωμένη θεασιμότητα των συνοπτικά αποδοσμένων επιφανειών).

Ένα διαφορετικό τρόπο ενσωμάτωσης φερόντων βαρβάρων σε οικοδομική κατασκευή συναντούμε στο Forum του Τραϊανού (εικ. 541-545), το οποίο οικοδομήθηκε «*ex manubiis*» των δακικών πολέμων (106/107-112 μ.Χ). Εδώ το «αττικό» των πλευρικών στοών κοσμούσαν Δάκες από Ravonazzetto (ύψους περί τα 3 m), των οποίων η κεφαλή και οι άκρες χείρες ήσαν καμωμένα από λευκό μάρμαρο, ενώ σε εκείνο της πρόσοψης της Basilica Ulpia είχαν τοποθετηθεί Δάκες κατασκευασμένοι από λευκό μάρμαρο (ύψους 2,40 m).⁸³⁹ Σε αμφότερες τις περιπτώσεις επρόκειτο για ελεύθερα γλυπτά -με αδρές ειργασμένες ή επίπεδα πλασμένες οπίσθιες όψεις- που στήριζαν θλαστούς θριγκούς, προβάλλοντας στις στοές εκατέρωθεν «εικόνων εν όπλοις» (Imagines Clipeatae), διακοσμημένων με προτομές μελών της οικογένειας του Τραϊανού και σημαινουσών προσωπικοτήτων του ρωμαϊκού παρελθόντος, και στην πρόσοψη της Βασιλικής ανάμεσα σε ανάγλυφα με πολεμικό εξοπλισμό (λάφυρα) και επιγραφές. Καθίσταται προφανής η άμεση αναφορά στο αυγούστειο Forum, με τη διαφορά ότι εδώ το «αττικό» των στοών δεν κοσμούν κόρες αλλά βάρβαροι, αγάλματα των οποίων προέβαλλαν πιθανώς και επάνω από το θλαστό θριγκό, ευθυγραμμισμένα με τους άξονες των κιόνων του ισογείου και των φερουσών μορφών του «αττικού».⁸⁴⁰ Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι τα χέρια τους διασταυρώνονταν στο ύψος της κοιλιάς, όντας προφανώς δεμένα, γεγονός που καθιστά τούτες τις μορφές «*exempla servitutis*» με την

⁸³⁸ Hierapolis Arkeoloji Müzesi TP205+232. Βλ. κυρίως Galli 2017, 510-513 (εικ. 1-3). Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 1,10 m.

⁸³⁹ Βλ. κυρίως Zanker 1970, 506-512 (εικ. 10-18), Schmidt-Colinet 1977, 55, 73, 76, 93, 135-136, 255 (M 55), Pinkerneil 1983, 131-160, 215-239 (αρ. 2-25, 34-40), Ungaro 2002, 129-133, Milella 2007, 203-209 (εικ. 278-281, 285-287), Meneghini 2009, 121-126 (εικ. 138-141, 147, 149), Goldbeck 2015, 56-57 (εικ. 46-47).

⁸⁴⁰ Σύμφωνα με μια άλλη άποψη, επάνω από τους προέχοντες θριγκούς που στήριζαν οι Δάκες είχαν στηθεί ενεπίγραφα βάθρα που έφεραν εμβλήματα των ρωμαϊκών λεγεώνων από επιχρυσωμένο χαλκό. Για τούτη τη θεώρηση βλ. Packer 2001, 59, 61, 190 (εικ. 54, 61), Meneghini 2009, 123.

κυριολεκτική έννοια της βιτρουβιανής φράσης.^{840α} Αρκετά αποτμήματα τούτων των μορφών έχουν έρθει στο φως σε ανασκαφές στο Forum, ήδη από την εποχή της Αναγέννησης, ενώ για άλλα εικάζεται πως σχετίζονται με αυτό το σύνολο.⁸⁴¹ Μια ικανοποιητική εικόνα για τα χαρακτηριστικά των βαρβάρων του τραϊάνειου Forum λαμβάνουμε από τα γλυπτά που επαναχρησιμοποιήθηκαν στο διάκοσμο των δύο όψεων της αψίδας του Κωνσταντίνου και σώζονται σε καλή κατάσταση, μολοντί ένα εξ αυτών έχει κατασκευαστεί σε νεώτερη εποχή και τα υπόλοιπα έχουν συμπληρωμένο το κεφάλι και τα χέρια. Οι Δάκες φορούσαν ζωσμένο χειριδωτό χιτώνα με αναξυρίδες και χλαμύδα που πορπωνόταν στο δεξιό ώμο, ήσαν δε γενειοφόροι και έφεραν ενίοτε σκούφο στην κεφαλή (σε άλλες περιπτώσεις η μακριά τους κόμη έμενε ακάλυπτη). Επιμέρους στοιχεία της δομικής λειτουργίας τους δεν έχουν αποσαφηνιστεί, με το ενδεχόμενο τα υπερκείμενα στοιχεία να απετίθεντο στις επιπεδοποιημένες άνω επιφάνειες των κεφαλών τους να φαντάζει πιθανό (ελλείπουν ωστόσο κατάλοιπα γόμφωσης στα σωζόμενα θραύσματα). Η χρησιμοποίηση δέσμιων βαρβάρων ως φέρουσες μορφές στόχευε στην ανάδειξη της πολεμικής αρετής του αυτοκράτορα και του ρωμαϊκού στρατού, όπως φαίνεται και από τα ανάγλυφα με τον οπλισμό ή τον έφιππο ανδριάντα (Equus Traiani) του Τραϊανού στο αίθριο του Forum. Η επιλογή πολύχρωμων εισηγμένων μαρμάρων, που δεν περιοριζόταν στο γλυπτό διάκοσμο αλλά επεκτεινόταν και στα αρχιτεκτονικά στοιχεία του συγκροτήματος, προπαγάνδιζε τον πλούτο και την ισχύ της αυτοκρατορικής εξουσίας, ενώ οι επιγραφές και συνολικά ο γλυπτός διάκοσμος (χάλκινος και μαρμάρινος) επεσήμαιναν με εμφατικό τρόπο την κατίσχυση απέναντι σε ένα λαό που κάποτε υπήρξε ισχυρός και υπερήφανος, συνιστώντας παράλληλα προειδοποίηση για την τύχη των δυνητικών εχθρών της Ρώμης.⁸⁴²

^{840α} Πρβλ. την παρεμφερή στάση ενός βαρβάρου σύμφυτου με πεσσίσκο τραπεζοφόρου, καμωμένου από φρύγιο μάρμαρο, που προέρχεται από τη Σάμο (Αρχαιολογικό Μουσείο Πυθαγορείου 61). Για τούτο το έργο, που χρονολογείται πιθανώς στην τραϊάνεια περίοδο, βλ. Hiesel 1967, 59-60 (αρ. 57, πίν. 9), Στεφανίδου-Τιβεριού 1993, 36-37, 195 (πίν. 105γ).

⁸⁴¹ Πρβλ. Zanker 1970, 510-511 σημ. 36, Waelkens 1985, 645-648 (αρ. 1-45) για μια ευσύνοπτη απαρίθμηση των μορφών που προέρχονται ή εικάζεται πως σχετίζονται με το γλυπτό διάκοσμο του Forum. Η Pinkerneil (1983, 184-185, 187-191, 215-234 [Plan]) ενέταξε στην ομάδα των Δακών που κοσμούσαν το Forum και γλυπτά από πορφυρίτη και γκριζωπό μάρμαρο, εκτιμώντας πως περισσότερα μέρη του συγκροτήματος (όπως η μνημειακή είσοδος και η «Porticus Porphyretica») έφεραν παρεμφερή διάκοσμο. Τούτη η εκτίμηση, αν και δεν μπορεί να αποκλειστεί ολωσδιόλου ως ενδεχόμενο, δεν επιβεβαιώνεται από παλαιότερα και νεότερα ανασκαφικά ευρήματα, δεδομένου ότι κανένα από τα γλυπτά από τα συγκεκριμένα υλικά κατασκευής δεν έχει εντοπιστεί στο ανασκαμμένο τμήμα του Forum.

⁸⁴² Μια διαφορετική περίπτωση ενσωματωμένων σε οικοδόμημα «δεσμοτών» συναντάται στο Templum Gentis Flaviae, έναν μεγάλων διαστάσεων βωμό που χτίστηκε την εποχή του Δομιτιανού. Ανάμεσα στα λιγοστά σωζόμενα θραύσματα του μνημείου ξεχωρίζουν δύο αποσπασματικοί ανδρικοί κορμοί, ένας γυμνός και ένας με ιμάτιο συγκρατούμενο με δισκοειδή πόρπη στο δεξιό ώμο (Museo Nazionale Romano 310252/310256), οι οποίοι συμπύονταν αντιστοίχως σε κάθετη επιφάνεια και σε στήριγμα που απομιμούταν κορμό φοίνικα. Το τελευταίο στοιχείο απέληγε σε κιονόκρανο με φύλλα του ίδιου φυτού, στηρίζοντας θριγκό που ενσωμάτωνε ζωφόρο με γρύπες. Φαίνεται πως οι «δεσμούτες» κοσμούσαν αντιστοίχως τον τοίχο και το αβαθές πρόπυλο που διαμορφωνόταν εκατέρωθεν του θυραίου ανοίγματος του μνημειακού βωμού, συμφυόμενοι στα νότα με τα φοινικόσχημα κάθετα στοιχεία που στήριζαν φαινομενικά το θριγκό. Δεν αποκλείεται τούτες οι μορφές να αναφέρονταν σε αιχμαλώτους ή σε προσωποποιήσεις κατακτημένων περιοχών, ίσως σχετιζόμενων με την ιδιαίτερης σημασίας για τους Φλαβίους κατάκτηση της Ιουδαίας. Για τούτα τα (μικρότερα του φυσικού μεγέθους) γλυπτά βλ. κυρίως Paris 1994, 48-51, 84-86 (αρ. 3-4, πίν. 2-3).

Μια δημοφιλής στάση φέροντος βαρβάρου υπήρξε η γονατιστή, που προϋπέθετε την τοποθέτηση του φερόμενου στοιχείου στο ανώτερο μέρος της ράχης και τη συγκράτησή του από το εγειρόμενο χέρι (το έτερο απετίθετο στο γόνυ). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι κολοσσοί γονατιστοί βάρβαροι στη Νεάπολη και την Κοπεγχάγη, τρία παρεμφερών διαστάσεων γλυπτά από Ravonazzetto για τα οποία, παρά τις σύγχρονες συμπληρώσεις τους (ανάμεσα σε άλλα έχουν αποκατασταθεί οι άκρες χείρες και οι κεφαλές με μελανό μάρμαρο), υποστηρίζεται βάσιμα πως προέρχονται από το ίδιο μνημείο (εικ. 546-549).⁸⁴³ Πρόκειται για Ανατολίτες ενδεδυμένους με ζωσμένο χιτωνίσκο, αναξυρίδες, κλειστά υποδήματα με δεμένους ιμάντες, χλαμύδα που πορπώνεται στο δεξιό ώμο και φρυγικό σκούφο, οι οποίοι έφεραν στα νώτα ορθογώνιο βάθρο με γεισοειδή προεξοχή (ο κυκλικός τόρμος που σώζεται στην ανώτερη επιφάνεια του ενός από αυτά έχει πιθανότατα απολαξευτεί σε νεότερη εποχή). Τα προερχόμενα από τη Ρώμη γλυπτά δεν ήσαν ενσωματωμένα σε πεσσό ή τοίχο αλλά περίοπτα και αυτόνομα ως προς τη φέρουσα λειτουργία τους. Ο Schneider στοιχειοθέτησε τη χρονολόγησή τους στην αυγούστεια περίοδο, πιθανολογώντας πως στήριζαν από κοινού γιγάντιο τρίποδα και εκτιμώντας πως ανάλογες μορφές είχαν στηθεί και στο Ολυμπείο της Αθήνας, βάσει της αναφοράς του Πausανία ότι «*κεῖνται δὲ καὶ λίθου Φρυγίου Πέρσαι χαλκοῦν τρίποδα ἀνέχοντες, θεᾶς ἄξιοι καὶ αὐτοὶ καὶ ὁ τρίπους*».⁸⁴⁴ Η μη σύμφυση των μορφών της Ρώμης με κάποιο αρχιτεκτονικό στοιχείο, όπως θα αναμενόταν για μια ενσωματωμένη σε οικοδόμημα μορφή,⁸⁴⁵ καθιστούν την υπόθεση του Schneider ελκυστική. Ωστόσο, δεδομένου ότι δεν έχουν σωθεί ίχνη γόμφωσης στις ανώτερες επιφάνειες των βάρθρων τους και δεν έχουν ταυτοποιηθεί συναφή θραύσματα από Ravonazzetto στην Αθήνα, οφείλουμε να αντιμετωπίζουμε με κάποια επιφύλαξη τον παραπάνω ισχυρισμό. Επίσης, με σκεπτική διάθεση πρέπει να ιδωθεί το ενδεχόμενο να κοσμούσε ο τρίποδας της Ρώμης το ιερό του Απόλλωνος στον λόφο του Παλατίνου, καθώς πιθανολόγησε ο Schneider, μιας και τούτη η θέση δεν ενισχύεται από κάποια γραμματειακή αναφορά. Δεν υπάρχει, ασφαλώς, αμφιβολία πως η στάση των γλυπτών υπαινισσόταν την ταπείνωση των Πάρθων από τον Αύγουστο (20 π.Χ.) και ευρύτερα το θρίαμβο της Ρώμης έναντι της βαρβαρικής Ανατολής, εφόσον γονυκλιθέντες βάρβαροι εικονίζονται σε δηνάρια της ίδιας εποχής να παραδίδουν ρωμαϊκά εμβλήματα, ενώ σε ένα εκμαγείο ναλόμαζας στο Βερολίνο τούτοι τα υψώνουν εκατέρωθεν μιας Νίκης που βαίνει επί σφαίρας (Victoria Romana).⁸⁴⁶ Σε τούτα τα πλαίσια αξίζει να μνημονευθούν οι γονατιστοί Ανατολίτες που στηρίζουν

⁸⁴³ Napoli, Museo Archeologico Nazionale 6117 / 6115, Ny Carlsberg Glyptotek 1177. Βλ. EA 502/503 (Bulle), Helbig³ I, 339, Poulsen 1951, 381 (αρ. 546), Lippold 1956, 181 (σχετικώς με αρ. 37), Schmidt-Colinet 1977, 63, 262 (M 77), Schmidt 1982, 127-128, Schneider 1986, 21-22, 52-57, 63-91, 188-195 (KO1-KO3, πίν. II, 1-9), Fejfer 2002, 310-313 (αρ. 104), Landskron 2005a, 90-91 (εικ. 53-54). Διαστάσεις: [Napoli 6117] ύψος 1,62 m, [Napoli 6115] ύψος 1,64 m, [Ny Carlsberg 1177] ύψος 1,79 m.

⁸⁴⁴ Graeciae descriptio 1.18.8.

⁸⁴⁵ Πρβλ. τον ενσωματωμένο σε ασβεστολιθικό πεσσό γονατιστό Ανατολίτη, φυσικού μεγέθους, στο Antiquario Comunale της Isernia (βλ. Diebner 1979, 113-115 [Is 11, πίν. 10], Schneider 1986, 50, 92, 199 [KO 15, πίν. 14.3]), ο οποίος προέρχεται πιθανότατα από ταφικό μνημείο.

⁸⁴⁶ Schneider 1986, 29-36, 39-40 σημ. 168 (πίν. 17, 18.2), Zanker 1988, 187 (εικ. 146b, 147), Landskron 2005a, 106-110 (εικ. 87-93).

τους άβακες δύο κιονοκράνων στην Κόρινθο, οι οποίοι επίσης χρονολογούνται στην αυγούστεια περίοδο (εικ. 550-551).⁸⁴⁷ Πρόκειται για τέσσερις ανά κιονόκρανο μορφές, αποδοσμένες σε έξεργο ανάγλυφο, που στηρίζουν με το εγειρόμενο χέρι και τις απολήξεις των σκούφων τους το υπερκείμενο του καλάθου στοιχείο. Το γεγονός ότι στην ανώτερη επιφάνεια του ενός άβακα σώζονται δύο τόρμοι καθιστά ανέφικτη την τοποθέτηση τρίποδα επί αυτού, δεν αποκλείεται όμως το ενδεχόμενο να έφεραν τα κιονόκρανα αγάλματα ή τρόπαια που θα επεσήμαναν το θρίαμβο του Αυγούστου και της Ρώμης έναντι των Πάρθων (επισημαίνεται πως τούτα έβαιναν πιθανότατα επί ακανθωτών κίωνων που είχαν στηθεί ως ανεξάρτητα -μη ενσωματωμένα σε οικοδόμημα- αρχιτεκτονικά στοιχεία στο χώρο).

Το ενδεχόμενο να έφεραν τρίποδα οι κολοσσικοί γονατιστοί Ανατολίτες από Ravonazzetto παραμένει ανοικτό, αν και τούτη η ερμηνεία της φέρουσας λειτουργίας τους είναι η πιο εύλογη. Με αφορμή τούτο το παράδειγμα και προς επίρρωση της παραπάνω θεώρησης, καθίσταται χρήσιμη μια ευσύνοπτη αναφορά σε ένα πρώιμο ελληνιστικό έργο όπου παρατηρείται επίσης χρήση φερουσών μορφών σε ελεύθερα στημένο μνημείο. Πρόκειται για τον ακανθωτό κίονα των Δελφών, στον οποίο τρεις καρυάτιδες με λεπτοϋφασμένους χιτωνίσκους έφεραν ψευδαισθητικά τον υπερκείμενο του κίονος τρίποδα, ο οποίος ήταν μαρμάρινος αν κρίνει κανείς από την απουσία ιχνών αποχρωματισμού και οξειδωσης στους σωζόμενους λίθους (εικ. 552-554).⁸⁴⁸ Οι μορφές προέβαλλαν σε έξεργο ανάγλυφο από φυτόμορφο στέλεχος που στήριζε τον λέβητα στον άξονα του μνημείου, έμοιαζαν δε αιωρούμενες καθώς ακουμπούσαν μόνο με τα ακροδάχτυλα των ποδιών τους τα ανακαμπτόμενα ακανθόφυλλα του υποκείμενου σπονδύλου. Ο ακανθωτός κίονας (αρχικού ύψους περί τα 13 m) αποτελείτο από πέντε σπονδύλους, ο ανώτερος εκ των οποίων στήριζε τις φέρουσες κόρες. Τούτες ύψωναν το ένα χέρι για να συγκρατήσουν τον λέβητα του τρίποδος, ανασύροντας με το άλλο μια παρυφή του χιτωνίσκου, διέθεταν δε ελαφρώς συστρεφόμενο κορμό και προέβαιναν σε διασκελισμό που υπαινισσόταν χορευτική

⁸⁴⁷ Sc 694 (το έτερο άνευ αριθμού). Βλ. Broneer 1935, 66-67 (πίν. 19a), von Mercklin 1962, 151, 187 (αρ. 449a/b, εικ. 873-875), Schmidt-Colinet 1977, 63, 260 (M 77), von Hesberg 1981/82, 60-61 (εικ. 21), Schneider 1986, 92-93, 199 (KO 16-24, πίν. 15.1-2). Η χρονολόγηση των κιονοκράνων στον 3^ο μ.Χ. αιώνα, την οποία υποστήριζε η Ridgway (1981b, 445), δεν είναι πειστική. Η ύπαρξη (προγενέστερων της «πρόσοψης των αιχμαλώτων») γλυπτών που εικόνιζαν βαρβάρους στην Κόρινθο στοιχειοθετείται από το θραύσμα κολοσσικής κεφαλής S 2237, που εικονίζει αγένειο Ανατολίτη. Το θραύσμα σώζει τη δεξιά παρειά και το κατώτερο μέρος του οφθαλμού, όπως και τμήμα της κόμης και του φρυγικού σκούφου της ίδιας πλευράς. Εδώ συγκρατημένη είναι η χρήση τρυπανιού, ενώ ίχνη ράσπας ανιχνεύονται κατά τόπους στον σκούφο και το πρόσωπο. Το αποτελούμενο από δύο συγκολλημένα θραύσματα δεξιό τμήμα της κεφαλής φαίνεται πως ανήκει σε ολόγλυφο άγαλμα, μιας και δεν προσαρτάται σε κάθετη επιφάνεια στα νώτα. Το αποσπασματικά σωζόμενο γλυπτό χρονολογείται πιθανώς στο δεύτερο ήμισυ του 1^{ου} μ.Χ. αιώνας. Διαστάσεις: μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,35 m, μέγιστο σωζόμενο πλάτος 0,34 m, μέγιστο σωζόμενο βάθος 0,09 m. Επίσης, το ανάγλυφο S 1406 εικονίζει βάρβαρο με δεμένα τα χέρια στο πίσω μέρος του κορμού, μια στάση που ακολουθήθηκε και στο δεσμώτη του βάρθρου S 178a. Το ανάγλυφο S 1406 ανακαλύφθηκε στα λουτρά του Ευρυκλή, χρονολογείται δε στις αρχές 2^{ου} μ.Χ. αιώνα. Διαστάσεις: ύψος 0,82 m, πλάτος 0,48 m, βάθος 0,11 m. Βλ. Schneider 1998, 100 σημ. 41 (πίν. 8.1), Landskron 2005a, 83-84 (εικ. 44).

⁸⁴⁸ Βλ. Pouilloux-Roux 1963, 123-149 (πίν. 28.2), Bousquet 1964, 655-675 (εικ. 2), Marcadé 1974, 239-254 (εικ. 1-7), Frel 1978/1979, 75-82 (εικ. 3, 6-7), Schmidt 1982, 91-92, Vatin 1983, 26-41, Marcadé-Croissant 1991, 84-90 (εικ. 46-48), Webb 1996, 32, Martinez 1997, 35-46 (εικ. 1-3), Ridgway 2001, 22-26, 55-56 (εικ. 7, πίν. 4), Κολώνια 2006, 332-335.

κίνηση. Στις κεφαλές τους έφεραν ψηλούς πόλους, κοσμημένους με ανάγλυφα ταινιοειδή φύλλα με λογχόσχημες απολήξεις, χάρη στους οποίους παραλληλίζονται ενίοτε με τις χορευτήριες με καλαθίσκους που συμμετείχαν στη λατρεία του Απόλλωνος Καρνείου,⁸⁴⁹ αν και η πιθανή συσχέτιση του ακανθωτού κίονα με την Αθήνα έκαμε άλλους ερευνητές να τις ταυτίσουν με Αγλαυρίδες (έχει επίσης προταθεί ο συσχετισμός με τη λατρεία της Καρυάτιδος Αρτέμιδος). Δεν είναι βέβαιο αν οι δελφικές κόρες κοσμούσαν ένα ανάθημα ή ένα μνημείο νίκης, ενώ πιθανό θεωρείται το ενδεχόμενο να σχετίζεται ο κίονας με το -ευρισκόμενο στα βόρεια του ναού του Απόλλωνα- πώρινο θεμέλιο με την επιγραφή ΠΑΝ που στήριζε βαθμιδωτό βάθρο από ασβεστόλιθο. Αναμφισβήτητα, η χρήση φερουσών μορφών σε τέτοιου είδους μνημεία παρουσιάζει ενδιαφέρον, δεδομένου ότι διαμορφώνει δυνατότητες συσχέτισης ανάλογων γλυπτών με κατασκευές που δεν προϋποθέτουν την ύπαρξη οικοδομήματος. Υπό τούτο το πρίσμα, οι προαναφερθείσες πιθανολογήσεις του Schneider ενισχύονται σε πειστικότητα, δημιουργώντας πρόσφορο πεδίο για περαιτέρω συναφείς συσχετισμούς.

6.4. Φέρουσες αμαζόνες στην έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στη Εύα / Λουκού Κυνουρίας

Η σύμφυτη με αβαθή πεσσο αμαζόνα-καρυάτιδα ΕΑΜ 705 (αρ. 24α, εικ. 555-562) προέρχεται από το μνημειακό συγκρότημα της έπαυλης του Ηρώδη Αττικού στη Λουκού, συνιστά δε την παλαιότερη και πληρέστερα σωζόμενη ένδειξη για την ενσωμάτωση ιδεαλιστικών γλυπτών που απομιμούνταν φέρουσα λειτουργία σε οικοδομική κατασκευή του εν λόγω συγκροτήματος. Τούτο συσχετίστηκε για πρώτη φορά -βάσει επιγραφικών τεκμηρίων- με τον Ηρώδη στα 1906 από τον Κ.Α. Ρωμαίο,⁸⁵⁰ μολονότι τα μνημεία της περιοχής ήσαν γνωστά ήδη από την εποχή της ελληνικής επανάστασης.⁸⁵¹ Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και τα γλυπτά της Εύας σχολίασαν περιηγητές και αρχαιολόγοι που επισκέφθηκαν το χώρο,⁸⁵² από τους οποίους πρώτος ο Curtius αναγνώρισε στα ερείπιά της μια ρωμαϊκή έπαυλη.⁸⁵³ Πράγματι, το συγκρότημα ανήκει στον τύπο της αγροτικής έπαυλης (Villa Rustica), μιας εγκατάστασης δηλαδή που βασιζόταν στην εκμετάλλευση της γης μιας μεγάλης ιδιοκτησίας αλλά διέθετε και πολυτελείς κατασκευές για την αναψυχή του ιδιοκτήτη και των φιλοξενουμένων του. Έχει κυρίως αποκαλυφθεί το κεντρικό τμήμα της έπαυλης, με τους επίσημους χώρους υποδοχής, οι οποίοι διαμορφώνονται γύρω από αύλειο χώρο με περιστύλιο που ενσωμάτωνε τάφρο που γέμιζε με νερό, ένα είδος τεχνητού ποταμού. Γύρω από το κεντρικό περιστύλιο υπάρχουν τρεις βασιλικές, με εκείνη που βρίσκεται στα βόρεια να είναι τρίκλιτη και να περιλαμβάνει στο δυτικό

⁸⁴⁹ Για την εικονογραφία των χορευτριών με καλαθίσκο και τις καλλιμάχειες Saltantes Lacaenae βλ. Fuchs 1959, 91-96 (εικ. 2), Cain 1985, 135-136 (Beil. 14).

⁸⁵⁰ Ρωμαίος 1906, 438-450.

⁸⁵¹ Πρβλ. Leake 1830, 486-491, του ίδιου 1846, 296.

⁸⁵² Boblaye 1835, 66, Blouet 1838, 55-57 (πίν. 88-91), Ross 1841, 170-171.

⁸⁵³ Curtius 1852, 378-380.

της τμήμα ημικυκλική αψίδα με κόγχες προς ένθεση αγαλμάτων.⁸⁵⁴ Δεδομένης της πρόσφατης εύρεσης δύο αποτμημάτων πεσσών με ανάγλυφες αμαζόνες στο A-BA τμήμα του αύλειου χώρου (αρ. 24β-γ, εικ. 563-570) αλλά και του εντοπισμού ενός θραύσματος βάρου με ανάγλυφη παράσταση πέλτης στην ανατολική τάφρο της έπαυλης (αρ. 24δ, εικ. 571-572),⁸⁵⁵ θα μπορούσε να πιθανολογηθεί η προέλευση των αμαζόνων-καρυάτιδων από κτηριακή κατασκευή που βρισκόταν στο ανατολικό τμήμα του συγκροτήματος.

Ο Σπυρόπουλος πιθανολόγησε πως τα ενσωματωμένα σε αβαθείς πεσσούς γλυπτά της Λουκούς κοσμούσαν την εσωτερική πρόσοψη της διπλής μονώροφης στοάς που βρισκόταν μπροστά από την ανατολική τάφρο.⁸⁵⁶ Σε τούτο το ενδεχόμενο, οι αντιθετικά διατεταγμένες μορφές θα προέβαλλαν μπροστά από μια ευρύχωρη τάφρο που γέμιζε με νερό, δεδομένου δε του μήκους της πρόσοψης (20,50 m) και του υπολογισθέντος μεταξονίου των μορφών (3,90 m), πιθανολογήθηκε η κόσμηση της πρόστασης με έξι αμαζόνες-καρυάτιδες. Αν και το παράδειγμα της Villa Hadriana καθιστά την παραπάνω υπόθεση ελκυστική, η παρουσία των πεσσών με τις έξεργες αμαζόνες σε τούτο το σημείο δεν επιβεβαιώνεται από αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Με βάση τη διαμόρφωση της οπίσθιας όψης των πεσσών, η οποία είναι καλώς λειασμένη και δεν σώζει στοιχεία γόμφωσης, καθίσταται πιθανό το ενδεχόμενο να αποτελούσαν οι έξεργες μορφές μέρη μιας ελεύθερης πεσσοστοιχίας, αν και είναι δύσκολο να ειπωθεί με βεβαιότητα αν αυτές κοσμούσαν το ισόγειο ή τον όροφο μιας οικοδομικής κατασκευής. Ωστόσο, το αδόυλευτο άνω μέρος της κεφαλής της αμαζόνας-καρυάτιδας EAM 705 θα μπορούσε να αποτελέσει ένδειξη για την ενδεχόμενη τοποθέτησή τους σε όροφο. Τούτων δοθέντων, καθίσταται προς το παρόν ανέφικτος ο συσχετισμός των γλυπτών με κάποιο κτίσμα, όπως και ο υπολογισμός του συνολικού τους αριθμού. Ασφαλώς, η αποκατάσταση δύο αμαζόνων-καρυάτιδων στην αβαθή πρόσταση ενός μικρού ιερού, στην οποία προέβη στα 1831 ο Blouet,⁸⁵⁷ δεν υποστηρίζεται από κανένα στοιχείο, ενώ και οι υποθέσεις των Schmidt, Καρούζου και Tobin,⁸⁵⁸ περί της ενδεχόμενης προέλευσης των μορφών από θύρωμα ή πρόπυλο δεν μπορούν να στοιχειοθετηθούν με βάση τα υπάρχοντα δεδομένα. Από τα σωζόμενα θραύσματα προκύπτει η ύπαρξη τριών τουλάχιστων μορφών που διατάσσονταν σε ζεύγη με αντιθετική κινησιολογία, είναι προφανές δε πως δύο από τα σωζόμενα γλυπτά ανήκουν στον τύπο Mattei, ενώ το τρίτο αποτελεί πιθανώς μετάπλαση του τύπου Σωσικλή, όπως φαίνεται από επιμέρους ομοιότητες με την αμαζόνα Kunsthistorischen Museum 1616, στην οποία θα αναφερθούμε στη συνέχεια. Εναλλαγή πληγωμένων αμαζόνων συναντάται και στη Villa Hadriana, όπου δύο αντίγραφα των τύπων Sciarra και Mattei «δορυφορούσαν» ως ζεύγος τα αγάλματα των Ερμή και Άρη.⁸⁵⁹ Τα ίχνη επισκευών που ανιχνεύονται σε επιμέρους

⁸⁵⁴ Για την αρχιτεκτονική της έπαυλης βλ. Φάκλαρης 1990, 100-102, Σπυρόπουλος 2006a, 31-47, του ίδιου 2006b, 13-20 (εικ. 1), Gorrini 2014a, 64-66.

⁸⁵⁵ Σπυρόπουλος 2006a, 73, 97.

⁸⁵⁶ Spyropoulos 2001, 41-42, του ίδιου 2006a, 97, 198.

⁸⁵⁷ Blouet 1831, πίνακας στην αρχή του βιβλίου (πριν τη σελίδα 1).

⁸⁵⁸ Schmidt 1982, 131, Καρούζου 1967, 67, Tobin 1997, 353.

⁸⁵⁹ Πρβλ. Bol 1998, 152 (εικ. 153a-d).

επιφάνειες του πεσσού της αμαζόνας-καρυάτιδας EAM 705 καθιστούν πιθανή όχι μόνο την επέμβαση στα γλυπτά κατά την ύστερη αρχαιότητα αλλά ίσως και τη μεταφορά τους σε διαφορετική οικοδομική κατασκευή του συγκροτήματος (ή την επαναδιαμόρφωση του αρχιτεκτονικού περιβάλλοντος ένταξής τους).

Οι αμαζόνες-καρυάτιδες EAM 705 και AMA 531 αποτελούν ελεύθερες αποδόσεις του τύπου Mattei, ο οποίος φαίνεται πως απηχεί την χάλκινη πληγωμένη αμαζόνα που κατασκεύασε ο Φειδίας για τον περίφημο διαγωνισμό στο Αρτεμίσιο της Εφέσου.⁸⁶⁰ Με τούτο τον τύπο σχετίζονται τουλάχιστον έντεκα αντίγραφα και μεταπλάσεις, από τα οποία ξεχωρίζουν οι πληγωμένες αμαζόνες του Καπιτωλίου,⁸⁶¹ του Βατικανού,⁸⁶² του Petworth⁸⁶³ και της Villa Hadriana.⁸⁶⁴ Στις δύο πρώτες εξ αυτών έχει τοποθετηθεί κεφαλή του τύπου Σωσικλή, ενώ σε εκείνη του Petworth μια αντίστοιχη του τύπου Petworth-Milles (η κεφαλή της μετάπλασης στην έπαυλη του Αδριανού δεν σώζεται, ούτε έχει συμπληρωθεί). Καθίσταται προφανές πως για την αποκατάσταση της κεφαλής του πρωτοτύπου, η μαρτυρία της αμαζόνας-καρυάτιδας EAM 705 είναι σημαντική, όπως συμβαίνει και με την παράσταση πληγωμένης αμαζόνας του -χαμένου σήμερα- χαλαζιακού λίθου «Natter», για την οποία λαμβάνουμε πλέον πληροφορίες από το σχέδιο του Lorenz Natter και από αντίγραφα σε σάρδιο λίθο και υαλόπαστα.⁸⁶⁵ Με βάση αυτά τα παραδείγματα φαίνεται πως η φειδιακή αμαζόνα κρατούσε και με τα δύο χέρια ένα κοντάρι (μέρος ίσως ενός δόρατος), έχοντας το δεξιό ανασηκωμένο επάνω από το κεφάλι. Το κοντάρι στήριζε την αριστερή πλευρά του κορμού, όπου το άκρο πόδι πατούσε με τα ακροδάκτυλα στο έδαφος, αποκαλύπτοντας μια ασταθή στάση που οφειλόταν πιθανώς στον τραυματισμό του αριστερού (ελεύθερου) σκέλους. Η μετάπλαση στο Tivoli περιλαμβάνει μια πληγή στον αριστερό μηρό, ωστόσο δεν είναι βέβαιο πως αυτή η λεπτομέρεια υπήρχε στο πρωτότυπο έργο.⁸⁶⁶ Ελαφρώς κυρτή προς τα εμπρός και στραμμένη προς την αριστερή πλευρά ήταν η κεφαλή, όπως δεικνύουν τα αντίγραφα σε Trier και Τορίνο.⁸⁶⁷ Η ένταξη των αμαζόνων-καρυάτιδων EAM 705 / AMA 531 στην αντιγραφική παράδοση του τύπου Mattei είναι βέβαιη, μολονότι τούτη ενσωματώνει αρκετές αποκλίσεις από το φειδιακό πρότυπο. Έτσι, η πτυχολογία του

⁸⁶⁰ Naturalis Historia 34.53. Πρβλ. Davison-Lundgreen 2009, 1-3.

⁸⁶¹ Museo Capitolino, Sala del Gallo morente 733. Βλ. Stuart-Jones 1912, 342 (αρ. 4, πίν. 85), von Bothmer 1957, 218 (αρ. 59), Helbig⁴ II, 1422 (von Steuben), Landwehr 1985, 64-70, Bol 1998, 206-207 (III.2, πίν. 108-109, 130c, 138c), Davison-Lundgreen 2009, 10-11 (αρ. 2).

⁸⁶² Galleria delle Statue 748. Βλ. von Bothmer 1957, 218 (αρ. 60), Helbig⁴ I, 126 (von Steuben), Landwehr 1985, 64-70, Bol 1998, 208 (III.3, πίν. 110, 111, 130d-f, 131a-b, 132c-d, 138a-b), Davison-Lundgreen 2009, 9-10 (αρ. 1).

⁸⁶³ Petworth, North Gallery 18. Βλ. von Bothmer 1957, 218 (αρ. 61), Bol 1998, 208-209 (III.4, πίν. 112-113, 138d-e), Raeder 2000, 36-42 (αρ. 2, πίν. 3.2-4, 4-7, Farbtaf. C2), Davison-Lundgreen 2009, 11 (αρ. 3).

⁸⁶⁴ Tivoli, Villa Hadriana 2266. Βλ. von Bothmer 1957, 218 (αρ. 62bis), Raeder 1983, 92-93 (I 90, πίν. 18), Bol 1998, 210-211 (III.7, πίν. 118-119, 140b-d, 153a), Davison-Lundgreen 2009, 11-12 (αρ. 4).

⁸⁶⁵ Platz-Horster 1990, 574-578, 581-584 (αρ. 95-98c, 101a-b), Bol 1998, 212-213 (III.11.1-3, πίν. 122, 131c, 140a), Davison-Lundgreen 2009, 16-17 (αρ. 4).

⁸⁶⁶ Πρβλ. Helbig⁴ IV, 3200 (von Steuben), Bol 1998, 63 σημ. 309. Αντίθετη άποψη διέτυπωσε η Weber (1976, 73).

⁸⁶⁷ Trier, Rheinisches Landesmuseum G 41 / Turin, Museo di Antichità 284. Βλ. Bol 1998, 209-210, 212 (III.5, III.9, πίν. 114-116, 120-121, 139a), Davison-Lundgreen 2009, 12-14 (αρ. 6-7).

χιτώνα δεν ακολουθεί την πολύπτυχη και αποκαλυπτική των εσωτερικών όγκων του σώματος διαμόρφωση που παρατηρείται στα περισσότερα αντίγραφα, ενώ η συνήθης ανασηκωμένη παρυφή του ενδύματος στον αριστερό μηρό αντικαθίσταται στο γλυπτό της Λουκούς από μια επιμηκυνθείσα απόληξη που φθάνει ως το γόνυ. Ακόμη πιο σημαντική είναι η ανύψωση του δεξιού χεριού όχι πλέον για τη συγκράτηση ενός κονταριού αλλά για τη φαινομενική στήριξη του υπερκείμενου αρχιτεκτονικού στοιχείου (πρόκειται για μερική υιοθέτηση της στάσης καρυάτιδας),⁸⁶⁸ όπως και το ότι η κεφαλή δεν κλίνει προς τα εμπρός. Επίσης, η ζώνη που συγκρατεί τον χιτώνα στο ύψος της κοιλιάς προβάλλει μόνο σε ένα μικρό μέρος της δεξιάς πλευράς (στη μορφή EAM 705), ενώ στα υπόλοιπα αντίγραφα είναι εμφανής σχεδόν σε όλο το μήκος της πρόσθιας όψης, το δε σπιρούνι του αριστερού άκρου ποδός παραλείπεται. Επιπροσθέτως ο γωρυτός και η πέλτη αλλάζουν θέση, ήτοι ο πρώτος δεν συγκρατείται πια στην αριστερή πλευρά της μορφής αλλά βρίσκεται δίπλα από το δεξιό σκέλος, καταλαμβάνοντας το χώρο τοποθέτησης της πέλτης σε άλλα αντίγραφα, με την τελευταία να «μεταφέρεται» στον ανάγλυφο διάκοσμο του βάθρου. Όλα τούτα τα χαρακτηριστικά καθιστούν τις αμαζόνες-καρυάτιδες EAM 705 / AMA 531 ελεύθερες αποδόσεις του προτύπου, παραλλαγές της φειδιακής πληγωμένης αμαζόνας, με στόχο τη διαμόρφωση μιας μορφής με συναφή χαρακτηριστικά που θα απομιμούσαν φέρουσα λειτουργία.

Ανάλογη στάση είχε προφανώς και η μορφή AMA 583, αν και τούτη πιθανώς αποτελεί μετάπλαση του τύπου Σωσικλή,⁸⁶⁹ αν ληφθούν υπόψη οι επιμέρους ομοιότητές της με την αμαζόνα Kunsthistorischen Museum 1616 που προέρχεται από το θέατρο της Εφέσου (εικ. 574-575).⁸⁷⁰ Στην τελευταία το χοντρούφασμένο ιμάτιο δεν καλύπτει μόνο τα νώτα αλλά φέρεται και στο πρόσθιο και πλάγιο αριστερό μέρος της μορφής. Στην αμαζόνα της Λουκούς το ιμάτιο συγκρατείται στο δεξιό γοφό, φαίνεται λοιπόν πως κάλυπτε μεγαλύτερο μέρος του κορμού και όχι μόνο το αριστερό ήμισυ, όπως συμβαίνει στην αμαζόνα της Εφέσου. Τούτα τα γλυπτά παραλλάσσουν βασικά χαρακτηριστικά του τύπου Σωσικλή, δεδομένου ότι αμφότερα τα στήθη καλύπτονται από ενδύματα (στην περίπτωση της εφεσιακής αμαζόνας, τουλάχιστον, αυτό είναι πρόδηλο) και δεν αφήνεται το δεξιό εξ αυτών ακάλυπτο, ώστε να διαφανεί η τρωθείσα περιοχή στο ύψος των πλευρών. Αξίζει να σημειωθεί πως οι Richter και Ridgway θεώρησαν πως το γλυπτό της Εφέσου απηχεί ένα διαφορετικό τύπο πληγωμένης αμαζόνας, τον οποίο η τελευταία συσχέτισε με τον Αργείο γλύπτη Φράδμωνα.⁸⁷¹ Η αποσπασματικότητα του γλυπτού της Λουκούς δεν επιτρέπει περαιτέρω συλλογισμούς για την τυπολογική κατάταξή του ή την αποκατάσταση του προτύπου στο οποίο βασιζόταν. Ωστόσο, είναι βέβαιο πως το γλυπτό προέρχεται από το ίδιο οικοδομικό σύνολο με τις λοιπές αμαζόνες-καρυάτιδες, πιθανότατα δε έχει κατασκευαστεί από τον γλύπτη που δημιούργησε τη μορφή AMA 531, όπως φανερώνει η χρήση επάλληλων κυματιστών εγχαραξέων στην κόσμηση των ενδυμάτων.

⁸⁶⁸ Πρβλ. Schmidt-Colinet 1977, 35-43, Bol 1998, 64, 154.

⁸⁶⁹ Για τα χαρακτηριστικά του τύπου βλ. κυρίως Bol 1998, 49-58, 187-206.

⁸⁷⁰ Bol 1998, 194 (II.13, πίν. 67b, 69 103c-d)

⁸⁷¹ Richter 1959, 111-115, Ridgway 1974, 1-17 (εικ. 5-6, 14).

Αναφερθήκαμε ήδη στο ζεύγος αποσπασματικά σωζόμενων αμαζόνων στον τύπο Σωσικλή, καθεμιά εκ των οποίων προβάλλει σε έξεργο ανάγλυφο από πεσσό, από το θέατρο της Εφέσου (εικ. 573-575).⁸⁷² Πρόκειται για ένα αντίγραφο και μια μετάπλαση του εν λόγω τύπου, δεδομένου ότι το γλυπτό 1615 αναπαράγει πιστά το πρότυπο (με μικρές αποκλίσεις), ενώ η αμαζόνα 1616 διαφοροποιείται ως προς την κάλυψη όχι μόνο της ράχης αλλά και της αριστερής πλευράς του κορμού από το μάτιο (όπου, βάσει της αντιγραφικής παράδοσης, θα προέβαλλε ελεύθερο το στήθος).⁸⁷³ Με βάση αυτή την απόκλιση ο Hartswick πιθανολόγησε πως το τελευταίο γλυπτό εικόνιζε την προσωποποίηση της πόλης της Εφέσου, ωστόσο τούτος ο ισχυρισμός θα υπονόμει τη λειτουργία των εφεσιακών αμαζόνων ως αλληλοσυμπληρούμενο ζεύγος με αντιθετική κινησιολογία. Έπειτα και η άποψη της Bol, η οποία άφησε ανοικτό το ενδεχόμενο να αναφέρονται και τα δύο γλυπτά σε προσωποποιήσεις, δεν καθίσταται πειστική, δεδομένης της πιστής απόδοσης των χαρακτηριστικών του τύπου Σωσικλή στο γλυπτό 1615 αλλά και της απουσίας ενός Vexillum. Το πεσσόκρανο στα παραπάνω έργα γομφωνόταν στο πεσσόμορφο στήριγμα και φερόταν από αυτό.⁸⁷⁴ Εντούτοις, η εξέχουσα της απόληξης του πεσσού κεφαλή του γλυπτού 1616 καθιστά απαραίτητη μια διαμόρφωση της πρόσθιας όψης του υπερκείμενου μέλους που θα έδιδε την εντύπωση πως τούτο στηριζόταν και από την αμαζόνα. Όπως και στη Λουκού, τα ανασηκωμένα χέρια των αμαζόνων της Εφέσου ανέρχονταν προς το υπερκείμενο μέλος, ώστε να δίδεται η εντύπωση πως το στηρίζουν, υιοθετώντας μερικώς τη στάση καρυάτιδας. Τα γλυπτά της Εφέσου χρονολογούνται στην αντωνίνεια εποχή, προσφέρουν δε ένα ακόμη παράδειγμα

⁸⁷² Wien, Kunsthistorischen Museum 1615 / 1616, British Museum 1874,0205.66 (1239). Βλ. Eichler 1956-58, 7-13 (εικ. 1-4), Ridgway 1974, 1-17 (εικ. 5-6), Schmidt-Colinet 1977, 30-31, 81, 225 (W 24), Schmidt 1982, 130-131 (πίν. 36.2), Hartswick 1986, 127-136 (εικ. 1, 2, 4, 7-9), Bol 1990a, 578-580 (αρ. 99a-c), της ίδιας 1998, 52, 57, 193-194 (II.12-II.13, πίν. 67-69, 103b-d). Διαστάσεις: [Kunsthistorischen Museum 1615] ύψος κορμού 1,25 m, ύψος κεφαλής 0,25 m, [Kunsthistorischen Museum 1616] ύψος κορμού 1,32 m, ύψος κεφαλής 0,15 m, [British Museum 1239] ύψος κεφαλής 0,315 m.

⁸⁷³ Πρβλ. ενδεικτικά τα αντίγραφα στο Μουσείο του Καπιτωλίου (Museo Capitolino [Salone 33/19] 651 / 637). Βλ. Stuart-Jones 1912, 286-287, 296-297 (αρ. 19/33, πίν. 69, 72), Bol 1998, 188, 190-191 (II.2, II.6, πίν. 52-53, 58-59, 135f, 136a).

⁸⁷⁴ Αναλόγως γομφωνόταν το υπερκείμενο μέλος στην ανώτερη όψη ενός πεσσού με παράσταση έξεργου νεανικού Σατύρου (σώζεται ο τórμος και η αύλακα μολυβδοχόησης στην ανώτερη επιφάνεια), που προέρχεται επίσης από το θέατρο της Εφέσου. Οι ανόμοιες διαστάσεις μεταξύ Σατύρου και αμαζόνων αλλά και η διαφορετική διάταξη της ανερχόμενης χειρός του πρώτου, η οποία φαίνεται πως απετίθετο στην κεφαλή (βάσει της αδιαμόρφωτης άνω όψης της τελευταίας), καθιστούν πιθανότερο το ενδεχόμενο να διακοσμούσαν τα εν λόγω αρχιτεκτονικά γλυπτά διαφορετικά μέρη του θεάτρου. Για τον Σάτυρο (Kunsthistorischen Museum 834) βλ. Eichler 1956-58, 13-14 (εικ. 5-6), Schmidt-Colinet 1977, 61, 81, 144, 262 (M 78), Schmidt 1982, 130-131 (πίν. 38.1), Hartswick 1986, 127-136 (εικ. 3, 14). Διαστάσεις: ύψος 0,81 m. Η στάση του γλυπτού της Εφέσου ήταν παραπλήσια με εκείνη ενός αγένειου Σατύρου από την Κύζικο, ο οποίος επίσης συμφύοταν με πεσσό. Ο κορμός του καλυπτόταν με δορά αίγας σε λοξή διάταξη, ενώ ο πήχης του ανασηκωμένου του χεριού τοποθετείτο σε κάθετη διάταξη επάνω από την κεφαλή (το έτερο χέρι έπεφτε στο γοφό). Τούτος ο Σάτυρος ανήκε στο ίδιο σύνολο με δύο ακόμη, οι οποίοι δεν είχαν ωστόσο αντιθετικά χαρακτηριστικά εν σχέσει με αυτόν. Ο ένας από αυτούς φορούσε επίσης νεβρίδα, κρατώντας στο ένα χέρι σύριγγα, ενώ ο δεύτερος ήταν γυμνός και έφερε στον αριστερό ώμο δορά αίγας. Τα γλυπτά είναι καμωμένα με μάρμαρο Προκοννήσου, με το κατώτερο μέρος τους να έχει τη μορφή στήλης (επρόκειτο για ανάγλυφες ερμές). Για τούτα τα γλυπτά βλ. Devambes 1937, 176-194 (εικ. 1-6), Schmidt-Colinet 1977, 96, Schmidt 1982, 130 σημ. 813 (πίν. 33.2).

αξιοποίησης ιδεαλιστικών τύπων που αναφέρονταν σε πληγωμένες αμαζόνες για τη διαμόρφωση γλυπτών που απομιμούνταν δομική λειτουργία.

Η Καραναστάση συσχέτισε την αμαζόνα-καρυάτιδα της Λουκούς με την Αφροδίτη από το Νυμφαίο της Γόρτυνας, επισημαίνοντας τα κοινά τους στοιχεία ως προς την πτυχολογία (άκαμπτες, «ζυμαρώδεις» και σκιασμένες πτυχές) και χρονολογώντας αμφότερα τα έργα στη δεκαετία 160-170 μ.Χ.⁸⁷⁵ Σε αυτή τη χρονολόγηση συντείνει και η διαμόρφωση της κόμης, της οποίας οι δύσκαμπτοι βόστρυχοι διακρίνονται με βαθιές αυλακώσεις, κατά παρεμφερή τρόπο με τη γυναικεία κεφαλή 1037 του Μουσείου Θεσσαλονίκης⁸⁷⁶ και την αντίστοιχη ανδρική ΕΑΜ 341 (μολονότι η ποιότητα της τελευταίας είναι ανώτερη),⁸⁷⁷ ενώ ο σπειροειδής βόστρυχος δίπλα στο αυτί φέρει στο νου ανάλογες διαμορφώσεις σε πορτραίτα της Νεωτέρας Φαυστίνας⁸⁷⁸ και της Κρισπίνας.⁸⁷⁹ Στους παραπάνω συσχετισμούς πρέπει να προστεθούν οι συνάψεις της αμαζόνας-καρυάτιδας ΕΑΜ 705 με ανάγλυφες μορφές του μνημείου των Πάρθων στην Έφεσο, όπως εκείνη ενός νεανία με ζωσμένο χιτωνίσκο (ιδίως ως προς τη διαμόρφωση του κόλλου) από το θεματικό κύκλο της υιοθεσίας και με την «Vexillaria» από τον κύκλο των προσωποποιήσεων (ως προς τη διάρθρωση της κόμης).⁸⁸⁰

Οι αμαζόνες-καρυάτιδες της έπαυλης του Ηρώδη στη Λουκού αποτελούσαν μέρος ενός εμφόρτου με ιδεαλιστικά γλυπτά, πορτραίτα και ανάγλυφα αρχιτεκτονικού σκηνικού, ενός μουσείου σχεδόν με τη σημερινή έννοια του όρου, δεδομένου ότι τους υπαίθριους και στεγασμένους χώρους του συγκροτήματος κοσμούσαν έργα διαφόρων εποχών.⁸⁸¹ Σε τούτα τα πλαίσια, δεν μπορούν να αμφισβητηθούν οι διακοσμητικές τους αρετές αλλά και η ευρηματικότητα που ελλόχευε στην παραλλαγή των προτύπων τους, με επιδιωκόμενη την -ψευδαισθητική έστω- πρόσδοση δομικής λειτουργίας σε αυτές. Η επιλογή του γλυπτού διακόσμου της έπαυλης, αρχιτεκτονικού και μη, οπωσδήποτε περιποιούσε τιμή στην αισθητική καλλιέργεια, τον πλούτο, την ελληνομάθεια αλλά και το συλλεκτικό πάθος του κατόχου της, ενώ στη διαμόρφωσή του προφανώς ελλόχευαν συνδηλώσεις που θα αναδείκνυαν το σεβασμό του Αθηναίου μαικήνα στην πνευματική κληρονομιά του κλασικού παρελθόντος, τη σημαίνουσα κοινωνική του θέση και την πολιτική του επιρροή. Η Βολ θεώρησε πως η μη δήλωση πληγών ή άλλων ενδείξεων τραυματισμού ή αδυναμίας στις αμαζόνες-καρυάτιδες της Λουκούς, σε συνδυασμό με την προβεβλημένη θέση της πέλτης στα βάθρα τους, στοιχειοθετούν την ερμηνεία τους ως σύμβολα αρετής, ενεργητικότητας και δυναμισμού.⁸⁸² Τούτα τα προτερήματα θα ήσαν, πράγματι, επιθυμητό να συσχετιστούν με τον Ηρώδη. Αντιθέτως, η

⁸⁷⁵ Karanastassis 1986, 237 (ΑΙ 27, πίν. 61.3).

⁸⁷⁶ Σμιτ-Δούνα 2010, 86-87 (αρ. 417, εικ. 1269-1272).

⁸⁷⁷ Ντάτσουλη-Σταυρίδη 1982, 217 (αρ. 341, πίν. 51α), της ίδιας 1985, 66-67 (αρ. 341, πίν. 82).

⁸⁷⁸ Πρβλ. Fittschen 1982, 51-52, 57 (πίν. 20.2, 22.4, 29.4).

⁸⁷⁹ Πρβλ. κυρίως το πορτραίτο από τη Villa Hadriana (Rom, Thermenmuseum 800). Βλ. Fittschen 1982, 84 (αρ. 1, πίν. 49.1-4).

⁸⁸⁰ Wien, Ephesos Museum I 1683 / I 1655. Βλ. Oberleitner 2009, 61-64, 93-95 ([FR4a/SO1] εικ. 91, Beil. 5, [FR 15] εικ. 158-161, Beil. 14).

⁸⁸¹ Πρβλ. Σπυρόπουλος 2006α, 190-222.

⁸⁸² Bol 1998, 154.

αναγνώριση των μορφών ως «*exempla servitutis*», την οποία υπέθεσε η Perry,⁸⁸³ δεν ανταποκρίνεται στα συνδηλωτικά ζητούμενα του διακόσμου μιας ιδιωτικής έπαυλης, ούτε σχετίζεται με το μυθολογικό υπόβαθρο των αξιοποιούμενων ιδεαλιστικών τύπων.

6.5. Φέρουσες μορφές ως διακοσμητικά στοιχεία σε οικοδομήματα: οι Ατλαντες της Θεσσαλονίκης, της Δήλου και της Δημητσάνας

Ένας πεσσίσκος με ανάγλυφη μορφή Άτλαντα, προερχόμενος από την περιοχή του Σαραπείου στη Θεσσαλονίκη,⁸⁸⁴ ανήκει στα παραδείγματα διακοσμητικών στηριγμάτων με σύμφυτες έξεργες μορφές που απομιμούνται φέρουσα λειτουργία (αρ. 25, εικ. 576-580). Η έξεργη μορφή υιοθετεί την ανοικτή στάση άτλαντα,⁸⁸⁵ υποβαστάζοντας ένα τοξοειδές άνοιγμα που δημιουργείται επάνω από την κεφαλή της. Τα χέρια είναι λυγισμένα στους αγκώνες, ενώ οι πήχεις κατευθύνονται προς τα επάνω, απολήγοντας σε ιδιαίτερα τονισμένες από άποψη μεγέθους άκρες χείρες. Ο Άτλας εικονίζεται γυμνός, με στηρίζον το αριστερό και ελεύθερο το δεξιό σκέλος, το οποίο προβάλλει ελαφρώς προς τα εμπρός, στάση που ακολουθείται από μικρή σύσπαση του κορμού στο επίπεδο των βουβώνων. Οι μύες είναι διακριτικά υποδηλωμένοι, ενώ η σωματική διάπλαση δεν είναι έντονη. Πρόκειται λοιπόν για μια ραδινή μορφή, στη μυολογία της οποίας δεν απηχείται ο μόχθος από την έγερση του υπερκείμενου βάρους. Η μετωπική κεφαλή περιβάλλεται από πλούσια κόμη που σχηματίζει αναστολή επάνω από το μέτωπο, τα κλασικιστικά της δε χαρακτηριστικά φέρουν στο νου μορφές γενειοφόρων θεοτήτων.⁸⁸⁶ Η Καζακίδη εκτίμησε πως η μορφή χρονολογείται στην πρώιμη αντωνίνεια περίοδο, άποψη που ενισχύεται από τη μετρημένη χρήση του τρυπανιού, το οποίο δεν χρησιμοποιείται για την εσωτερική ανάλυση των βοστρύχων της κόμης, της γενειάδας και της ήβης. Η αναθύρωση των πλάγιων όψεων συνιστά ένδειξη για την ενδεχόμενη σύνδεση του πεσσοῦ με συνεχόμενα μαρμάρινα μέλη (θωράκια), αν και η παραπάνω μελετήτρια παρατήρησε πως η ελαφρά κλίση των πλευρικών όψεων καθιστά πιθανότερο το ενδεχόμενο να μην υπήρχαν συμπληρώσεις σε αυτές αλλά να αποτελούσε ο πεσσίσκος επένδυση ενός κτιστού υποστηρίγματος, για παράδειγμα ενός πεσσοῦ ή μιας παραστάδας. Το ότι δεν συνδέονταν οι πλάγιες όψεις του πεσσοῦ με αυτόνομα αρχιτεκτονικά μέλη καθίσταται προφανές και από την έλλειψη τόρμων γόμφωσης, ωστόσο η αδρή επεξεργασία αυτών των επιφανειών υπαινίσσεται τη μη θεασιμότητά τους, γεγονός που καθιστά πιθανή την ενσωμάτωση του πεσσοῦ σε εσοχή κάθετης επιφάνειας, που κάλυπτε τις πλάγιες όψεις ως το ύψος της επίστεψης. Δεν είναι εύκολο να συσχετιστεί ο πεσσίσκος με συγκεκριμένο τμήμα οικοδομήματος, ούτε μπορεί να ειπωθεί με ασφάλεια πως προέρχεται από πρόσοψη, θύρωμα ή κάποιο άλλο μέρος μιας αρχιτεκτονικής κατασκευής. Σε κάθε περίπτωση,

⁸⁸³ Perry 2002, 169-170.

⁸⁸⁴ Για το Σαραπείο της Θεσσαλονίκης βλ. Vitti 1996, 50, 174-175 (αρ. 47), Steimle 2002, 291-306. Για τη λατρεία των Αιγυπτίων Θεών στην ίδια πόλη βλ. Τζαναβάρη 2003, 237-251.

⁸⁸⁵ Πρβλ. Schmidt-Colinet 1977, 32-35.

⁸⁸⁶ Για τα χαρακτηριστικά τούτων των μορφών (Vatergottheiten) βλ. Landwehr 1990, 101-122.

καθίσταται προφανές πως το τόξο που κρατά ο Άτλας διαμορφώνει μια «ψευδοκόγχη», μέσα από την οποία αναδύεται η φέρουσα μορφή, εύρημα που στοχεύει στην ψευδαισθητική απόδοση βάθους στο χώρο. Με βάση τις μικρές διαστάσεις του γλυπτού (είχε συνολικό ύψος περί το 1 m) είναι δυνατό να πιθανολογηθεί πως τούτο δεν είχε τοποθετηθεί σε ιδιαίτερα ψηλό σημείο, αν και η υπόθεση της Καζακίδη περί προέλευσης από το *pulritum* ενός θεάτρου ή ωδείου μένει να στοιχειοθετηθεί από συναφή αρχιτεκτονικά κατάλοιπα.

Παρεμφερή χαρακτηριστικά έχει μια έξεργη ανδρική γενειοφόρος μορφή από τη Δήλο, που στηρίζει -υιοθετώντας την ανοικτή στάση άτλαντα- την αβακόσχημη απόληξη του πεσσού με τον οποίο συμφύεται (**αρ. 26, εικ. 581-586**). Η μορφή λογίζεται συνήθως ως βάρβαρος, αν και πιθανότερο είναι να εικονίζει Άτλαντα. Η μυολογία του κυρτού κορμού δηλώνεται με σαφήνεια και πλαστικότητα, αποκαλύπτει δε την ενισχυμένη σωματική διάπλαση του Άτλαντα, όπως και το μυικό μόχθο από την έγερση του υπερκείμενου βάρους. Η σπουδή του καλλιτέχνη για την απόδοση επιμέρους λεπτομερειών της σωματοδομής φαίνεται από τη διαχείριση των όγκων ανάμεσα στον ορθό κοιλιακό και τον μείζονα θωρακικό μυ, όπως και στις διογκωμένες φλέβες που ξεκινούν κάτω από τον μείζονα θωρακικό μυ και κατευθύνονται προς τα πλευρά της μορφής. Είναι προφανές πως η ένταση των χαρακτηριστικών του προσώπου και της μυολογίας οφείλει πολλά στην παράδοση του περγαμηνού *baroque*, όπως φαίνεται από τις επιμέρους ομοιότητες με το νεκρό γίγαντα της Νάπολης⁸⁸⁷ και το γονατιστό Γαλάτη της Βενετίας,⁸⁸⁸ οι οποίοι θεωρούνται αντίγραφα μορφών του (μικρού) ατταλιδικού αναθήματος της αθηναϊκής Ακρόπολης. Επίσης, ο μόχθος για την έγερση του υπερκείμενου φορτίου φέρει στο νου τους Γίγαντες του ωδείου της Πομπηίας (**εικ. 144-145**)⁸⁸⁹ και τους πηλινούς Άτλαντες στο *Teridarium* των Θερμών του *Forum* της ίδιας περιοχής,⁸⁹⁰ έργα που χρονολογούνται στην ύστερη ελληνιστική περίοδο. Ωστόσο, η εκτεταμένη χρήση του τρυπανιού για τη διαμόρφωση της κόμης και τη διάκριση επιμέρους επιφανειών (βλ. την αύλακα που χωρίζει τη γενειάδα από το στέρνο της μορφής), όπως και η διαμόρφωση του πεσσόμορφου στηρίγματος καθιστούν πιθανότερη μια χρονολόγηση της μορφής στο δεύτερο ήμισυ του 2^{ου} αιώνα μ.Χ., εντάσσοντάς την στην παράδοση κόσμησης πεσσών με έξεργες μορφές που γνώρισε μεγάλη διάδοση από τους αδριάνειους χρόνους και εξής.⁸⁹¹ Ασφαλώς, δεν καθίσταται εφικτός ο συσχετισμός της μορφής με συγκεκριμένο οικοδόμημα, ωστόσο αξίζει να σημειωθεί πως κατά την περίοδο του Αδριανού και για λίγες δεκαετίες έπειτα από αυτή υπήρξε μια

⁸⁸⁷ Napoli, museo nazionale 6013. Βλ. Stewart 1979, 15-19 (πίν. 7e), Pozzi et al. 1989, 156 (αρ. 15), Bringmann-von Steuben 1995, 66-68 (αρ. 91, εικ. 18), Stewart 2004, 154-155, 294 (αρ. 1, εικ. 1, 19, 29, 88, 174).

⁸⁸⁸ Museo archeologico nazionale di Venezia 57. Βλ. Stewart 1979, 19-21, 38, 40 (πίν. 8c), Traversari 1986, 84-87 (αρ. 26), Bringmann-von Steuben 1995, 66-68 (αρ. 9), Stewart 2004, 298 (αρ. 7, εικ. 2, 11, 16, 49-52, 179).

⁸⁸⁹ Βλ. Rohden 1880, 19, 40 (πίν. 26.1), Mau 1908, 162-163 (εικ. 79), Schaller-Harl 1973, 72 (αρ. 190b), Castiglione 1975, 216-217 (εικ. 221), Schwingenstein 1977, 122, Schmidt-Colinet 1977, 49, 246 (M 19), Schmidt 1982, 121, Fuchs 1987, 46-47 (αρ. AI 1.2, πίν. 9.2-3).

⁸⁹⁰ Βλ. Rohden 1880, 19, 39-40 (πίν. 25), Castiglione 1975, 211-217 (εικ. 206-207), Schmidt-Colinet 1977, 49, 71-72, 246 (M 18), Schmidt 1982, 117.

⁸⁹¹ Αντίθετα, ο Schmidt-Colinet (1977, 258) χρονολογεί τη μορφή στον 2^ο αιώνα π.Χ.

αναζωογόνηση της οικοδομικής δραστηριότητας στη Δήλο, στα πλαίσια της σύγχρονης επανάκαμψης της θρησκευτικής ζωής στη νήσο (έχουν ανακαλυφθεί κυρίως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που ανήκουν σε λουτρικές εγκαταστάσεις).⁸⁹² Οι μικρές διαστάσεις της μορφής και η διαμόρφωση του πεσσού και της αβακόσχημης απόληξής του, καθιστούν πιθανή την προέλευση του Άτλαντα από θυραίο άνοιγμα, το οποίο θα «δορυφορούσε» (ευρισκόμενος στην απόληξη μιας παραστάδας) από κοινού με μια συναφή μορφή με αντιθετική κινησιολογία. Η ύπαρξη δύο τόρμων στην ανώτερη επιφάνεια του αβακόσχημου στοιχείου προκύπτει προφανώς από την ανάγκη σύνδεσης της απόληξης του πεσσού με έτερο αρχιτεκτονικό μέλος, το πιθανότερο ένα πεσσόκρανο. Αξίζει να σημειωθεί η ομοιότητα της επιφάνειας αναμονής και των τόρμων του δήλιου Άτλαντα με τα αντίστοιχα στοιχεία του Παπποσιληνού NK 2301 (αρ. 20γ, εικ. 311) του διονυσιακού θεάτρου της Αθήνας, επισήμανση που λειτουργεί επιρρωτικά στη χρονολόγηση του πρώτου στον 2^ο μ.Χ. αιώνα.

Η σύμφυση φερουσών μορφών με πεσσούς συνεχίστηκε ως την ύστερη αρχαιότητα, όπως φαίνεται από ένα ασβεστολιθικό απότμημα αγένειου «Άτλαντα» στην Αρχαιολογική Συλλογή Δημητσάνας (αρ. 28, εικ. 587).⁸⁹³ Τούτο το θραύσμα εικονίζει μορφή μικρότερη του φυσικού μεγέθους, για την οποία ο Milchhöfer εκτιμούσε πως προέρχεται από παρακείμενη περιοχή, αναφέροντας με επιφύλαξη τη θέση «Κλειβωκά», όπου σωζόταν στην εποχή του μια αποσπασματική βάση που σχετιζόταν με το γλυπτό. Ο ίδιος μελετητής περιγράφει τον «Άτλαντα» γονατιστό, να σηκώνει με το αριστερό του χέρι την προέχουσα αβακόσχημη απόληξη του πεσσού, έχοντας το δεξιό ακουμπισμένο στη βάση. Γονατιστό ήταν το δεξιό πόδι, με το αριστερό να κάμπτεται στο γόνατο, πατώντας με το πέλμα του στο υποκείμενο στοιχείο. Τούτα τα δεδομένα αναφέρθηκαν από τον Milchhöfer έχοντας υπόψη του τα κατάλοιπα της γλυπτής μορφής στη βάση, επιβεβαιώνονται όμως και από το ίδιο το θραύσμα, μιας και στη δεξιά πλευρά του η αβακόσχημη απόληξη είναι βραχύτερη και δεν εφάπτεται σε αυτή η άκρα χείρα. Καθίσταται προφανές πως η φέρουσα μορφή της Δημητσάνας υιοθετεί κατά ελαφρώς παραλλαγμένο τρόπο τη στάση των ελληνιστικών Σατυρίσκων της Δήλου (αρ. 9, εικ. 171-174),⁸⁹⁴ με τη (βασική) διαφορά ότι το ανασηκωμένο χέρι δεν βρίσκεται στην ίδια πλευρά με το γονατιστό σκέλος.

Η στερεομετρική διάρθρωση των μελών του σώματος έκαμε τον Milchhöfer να τοποθετήσει τη γονατιστή μορφή στη μετάβαση από την ύστερη αρχαιότητα στους βυζαντινούς χρόνους, με την Ντάτσουλη-Σταυρίδη να εκτιμά πως αυτή χρονολογείται στον 4^ο ή 5^ο μ.Χ. αιώνα, άποψη εύλογη αν αναλογιστεί κανείς την ευθυγράμμιση των χαρακτηριστικών του προσώπου, όπως και τα υπερβολικά τονισμένα επιμέρους στοιχεία του (φρύδια, χείλη, μύτη). Ασφαλώς, το γεγονός ότι τούτο το έργο είναι προϊόν ενός επαρχιακού, προφανώς επιχώριου, εργαστηρίου καθιστά δυσχερή την

⁸⁹² Πρβλ. Bruneau 1968, 691-709, Bruneau-Ducat 2010, 46.

⁸⁹³ Αρχαιολογική Συλλογή Δημητσάνας 21. Βλ. Milchhöfer 1879, 129 (αρ. 9), Ντάτσουλη-Σταυρίδη 2000, 17 (εικ. 27). Δυστυχώς δεν κατέστη δυνατό να εξετάσω εκ του σύνεγγυς το γλυπτό, κατόπιν πληροφόρησης εκ μέρους της Εφορείας Αρκαδίας πως η συλλογή Δημητσάνας παραμένει εγκλιβωτισμένη για λόγους ασφαλείας και δεν επιτρέπεται η πρόσβαση στα εκθέματά της.

⁸⁹⁴ Βλ. Marcadé 1969, 137, 199-200, 448-449 (πίν. 24).

ακριβέστερη τοποθέτησή του στο χρόνο, δεδομένου ότι η εργασία σε αυτό δεν υπόκειται στις συμβάσεις και τις τάσεις της καλλιτεχνικής παραγωγής των μεγάλων κέντρων της εποχής. Για τη συσχέτιση του γλυπτού με συγκεκριμένο τύπο οικοδομήματος δεν μπορούν να ειπωθούν πολλά, πέρα από την πιθανολόγηση πως τα αδρά χαρακτηριστικά και οι διαστάσεις του καθιστούν ευλογότερη την προέλευσή του από μια ταπεινότερη κατασκευή (εν σχέσει με ένα μνημειώδες δημόσιο κτίσμα). Ίσως, λοιπόν, να προέρχεται από κάποιο τμήμα ιδιωτικής οικίας ή να σχετίζεται με ταφικό κτίσμα. Προβληματική είναι και η ταυτοποίηση των ιδιοτήτων της μορφής, δεδομένης της έλλειψης του μεγαλύτερου μέρους της αλλά και της άγνοιάς μας για το -οπωσδήποτε πιθανό- ενδεχόμενο να αποτελούσε αυτή μέρος ενός ζεύγους γονατιστών μορφών με αντιθετική κινησιολογία.⁸⁹⁵

⁸⁹⁵ Αξίζει να σημειωθεί πως κατά την αυτοκρατορική εποχή έξεργοι Άτλαντες, σύμφυτοι με πεσσούς, χρησιμοποιήθηκαν σε -απροσδιόριστες σήμερα- οικοδομικές κατασκευές περιοχών της Γαλλίας και της Ισπανίας. Ειδικότερα δύο αποσπασματικά σωζόμενοι ασβεστολιθικοί Άτλαντες, σύμφυτοι με πεσσούς, προέρχονται από την πόλη Nîmes (Espérandieu 1907, 309 [αρ. 456-457]), ενώ το ανώτερο μέρος ενός Άτλαντα σώζει ένα θραύσμα από την Narbonne (Espérandieu 1907, 450 [αρ. 753]). Επίσης, στο Museu d'Història de la ciutat της Βαρκελώνης εκτίθεται ένας Άτλαντας σύμφυτος με πεσό και βαίνων επί της προέχουσας κάτω απόληξής του (που σχηματίζει δύο βαθμίδες), ο οποίος προέρχεται από το Montjuich. Πρόκειται για έργο επαρχιακό, όπως φαίνεται από την ασυμμετρία των χαρακτηριστικών του προσώπου, το «χοντροκομμένο» πλάσιμο του κορμού και την αδρή απόδοση των πλάγιων όψεων. Τούτο το έργο χρονολογείται στην πρώιμη ή τη μέση αυτοκρατορική περίοδο. Ένα ακόμη γλυπτό σε κλειστή στάση Άτλαντα, μεταγενέστερο από το προαναφερθέν και με περισσότερο σχηματοποιημένα χαρακτηριστικά, προέρχεται από το Montjuich. Είναι και αυτό σύμφυτο με πεσό και παρά τις εκτεταμένες αποκρούσεις στο επίπεδο του προσώπου, των χεριών και του κορμού, καθίσταται προφανές πως εικονίζει αγένεια ανδρική μορφή που φορεί περίζωμα. Για το τελευταίο γλυπτό, το οποίο χρονολογείται στον 4^ο μ.Χ, έχει πιθανολογηθεί η προέλευση από ένα θριαμβικό τόξο ή ένα θύρωμα (πρβλ. García y Bellido 1949, 107 [αρ. 104, πίν.83]).

7. Η αυτοκρατορική περίοδος στη Δύση, τη Μ. Ασία και τη Β. Αφρική

7.1. Φέρουσες μορφές σε σκηνικά οικοδομήματα θεάτρων

Η κόσμιση θεάτρων και ωδείων με φέρουσες μορφές διευρύνθηκε στην αυτοκρατορική περίοδο, κατά την οποία διάφοροι ιδεαλιστικοί τύποι γλυπτών -με προεξάρχοντα βέβαια τα μέλη του διονυσιακού θιάσου- ενσωματώθηκαν σε σκηνικά οικοδομήματα ή άλλα μέρη του θεάτρου, διαθέτοντας ή απομιμούμενοι δομική λειτουργία. Δεδομένης της σχετικής παράδοσης που διαμορφώθηκε κατά την ελληνιστική εποχή στα θέατρα της Μεγάλης Ελλάδας, φρόνιμο είναι να αρχίσει η αφήγησή μας από το δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας.

Κυρίαρχο χαρακτηριστικό της περιόδου στην ιταλική χερσόνησο και τις δυτικές επαρχίες είναι ο περιορισμός της χρήσης φερουσών μορφών με πρόδηλο διονυσιακό χαρακτήρα.⁸⁹⁶ Εξάιρεση αποτελεί το ζεύγος Πανών από μάρμαρο Luna που βρέθηκε στα περίχωρα του θεάτρου του Πομπήιου στη Ρώμη (εικ. 588-589).⁸⁹⁷ Τούτοι στρέφουν την κεφαλή, που φέρει κάλαθο γεμάτο με βότρες, στην πλευρά του ελεύθερου σκέλους τους. Με το ένα χέρι συγκρατούν τον κάλαθο, έχοντας το άλλο κατεβασμένο και φέροντας σε αυτό κάποιο αντικείμενο, η στήριξη του οποίου ενισχύεται με puntello που συμφύεται στον προτεταμένο μηρό (τα τσαμπιά σταφύλια αποτελούν σύγχρονη συμπλήρωση). Δορά πάνθηρα διατρέχει λοξά το στήθος τους, συγκρατούμενη στον ένα τους ώμο. Οι Πάνες έχουν αντιθετική κινησιολογία, μολονότι διαφοροποιούνται ως προς τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους (κόμη, φυσιογνωμία, γενειάδα, κέρατα, τρίχωμα μηρών), συμφύονται δε στα νώτα τους με αβαθείς πεσσούς. Το τελευταίο χαρακτηριστικό στοιχειοθετεί την ένταξη των μορφών σε οικοδομική κατασκευή, μολονότι πρέπει να επισημανθεί πως τα γλυπτά είχαν πρωτίστως διακοσμητική και όχι φέρουσα λειτουργία. Έτσι, οι Πάνες περιορίζονται στην απομίμηση της τελευταίας, ενσωματώνοντας εν μέρει τη στάση καρυάτιδας (ιδίως ως προς το εγειρόμενο χέρι τους).⁸⁹⁸ Εύλογη -αν και όχι αποσαφηνισμένη- είναι η απόδοση των μορφών στο σκηνικό οικοδόμημα του θεάτρου του Πομπήιου, συσχέτιση που αναδεικνύει επιρροές από την ελληνιστική παράδοση των σικελικών θεάτρων και ιδίως από εκείνο της Εγέστης. Ο Isler πιθανολόγησε πως οι Πάνες αντικατέστησαν συναφή γλυπτά που κοσμούσαν τη σκηνή κατά την πρώτη οικοδομική φάση του θεάτρου (1^{ος} π.Χ. αιώνας), αν και η υπόθεσή του δεν είναι δυνατό να επιβεβαιωθεί. Τα εξεταζόμενα γλυπτά αποτιμώνται συνήθως ως έργα της αντωνίνειας περιόδου, μολονότι η -εύλογη- ένταξή τους στις εργασίες αποκατάστασης που πραγματοποιήθηκαν κατά τη σεβήρια περίοδο (209-

⁸⁹⁶ Fuchs 1987, 129.

⁸⁹⁷ Musei Capitolini (Palazzo Nuovo) 757 / 758. Βλ. κυρίως Stuart Jones 1912, 22, 25 (αρ. 5, 23, πίν. 2), Bulle 1928, 118, Bieber 1961, 170 (εικ. 604), Helbig⁴ II, 1192 (von Steuben), Schmidt-Colinet 1977, 60 σημ. 269, 261-262 (M 76), Schmidt 1982, 126 (πίν. 29), Fuchs 1987, 5 (αρ. A I 1.2), 129, Marquardt 1995, 105, 111-114 (αρ. 2, πίν. 16.1), Isler 2017a, 282-283. Διαστάσεις: ύψος 2,83 m / 2,79 m.

⁸⁹⁸ Πρβλ. Schmidt-Colinet 1977, 35-43.

211 μ.Χ.) καθιστά πιθανότερη την κατασκευή τους λίγα έτη αργότερα (αρχές 3^{ου} μ.Χ. αιώνας).⁸⁹⁹ Σε τούτη τη χρονολόγηση συναινούν η εκτεταμένη χρήση τρυπανιού, έκδηλη στις αυλακώσεις που διακρίνουν τα επιμέρους επίπεδα της κόμης και στη γενειάδα, καθώς και το σκληρό πλάσιμο επιμέρους επιφανειών. Συνάφειες ως προς τη διάρθρωση των βοστρύχων της κόμης ανιχνεύονται σε ένα πορτραίτο ιδιώτη της πρώιμης σεβήριας περιόδου στο Petworth House,⁹⁰⁰ σε μια κεφαλή Αφροδίτης στη Δρέσδη (χρονολογούμενη στα τέλη 2^{ου} / αρχές 3^{ου} μ.Χ. αιώνας)⁹⁰¹ και σε μια εικονιστική κεφαλή του Σεπτίμιου Σεβήρου στο Βερολίνο.⁹⁰²

Ένας μαρμάρινος αγένειος Σάτυρος στο Βατικανό (εικ. 590-591),⁹⁰³ που φέρει σε κλειστή στάση άτλαντα την αβακόσχημη προεξοχή του πεσσόσχημου στοιχείου με το οποίο συμφύεται, αξίζει να μνημονευθεί μολονότι δεν είναι γνωστή η περιοχή εύρεσής του (οπότε δεν στοιχειοθετείται -αν και είναι πιθανός- ο συσχετισμός του με θεατρικό διάκοσμο). Σώζεται το άνω μέρος του κορμού της μορφής, η οποία -παρά τις αποκρούσεις στο πρόσωπο- αναγνωρίζεται ως Σάτυρος χάρη στις γωνιώδεις απολήξεις των πτερυγίων στα αυτιά, τη διάταξη της κόμης επάνω από το μέτωπο και τις εύσαρκες παρειές. Η στάση και η τονισμένη μυολογία του μαρτυρούν πως αντλεί τα πρότυπά του από τους ελληνιστικούς Σατύρους της Μεγάλης Ελλάδας, οι οποίοι βέβαια αφομοίωσαν εν πολλοίς το υπόδειγμα των κολοσσικών Ατλάντων του Ακράγαντα. Ανάμεσα στους φέροντες πήχεις και τον άβακα παρεμβάλλεται -εν είδει προσκεφαλαίου- μια αναδιπλωμένη δορά πάνθηρα, οι απολήξεις της οποίας (σε μορφή άκρου ποδός αιλουροειδούς) πέφτουν στα πλάγια της μορφής. Η σκληρή απόδοση των ανατομικών χαρακτηριστικών καθιστά πιθανότερη μια χρονολόγηση της μορφής στο πρώτο ήμισυ του 2^{ου} μ.Χ. αιώνας, μολονότι η Vorster πιθανολόγησε πως πρόκειται για κατάτι πρωιμότερο έργο (τέλη 1^{ου} / αρχές 2^{ου} μ.Χ. αιώνας).⁹⁰⁴

⁸⁹⁹ Για τις οικοδομικές φάσεις του θεάτρου βλ. Isler 2017b, 662-666. Λίγο πρωιμότεροι, χρονολογούμενοι στην αντωνίνεια περίοδο, είναι οι δύο νεανικοί Πάνες από το ιερό του Αττίδος στην Όστια. Εδώ οι μορφές προβάλλουν σε έξεργο ανάγλυφο από πεσσούς, δορυφορόντας την είσοδο μιας κατασκευής από *opus testaceum*, που απομιμούταν εξέδρα, και προβάλλοντας μπροστά από περίβολο καμωμένο με *opus reticulatum*. Οι μορφές είναι διακοσμητικές και δεν διέθεταν φέρουσα λειτουργία, διαφοροποιούνται δε αρκετά μεταξύ τους αφού η αριστερή εξ αυτών κάμπει αρκετά τον κορμό προς τα δεξιά. Οι Πάνες φέρουν σύριγγες και ραβδιά, από τον έναν ώμο τους κρέμεται αντιστοίχως δορά πάνθηρα και αίγας, έχουν μεγάλα αυτιά με οξυκόρυφα πτερύγια και φέρουν στις κεφαλές στεφάνη με επικρεμάμενα κουκουνάρια. Για τούτα τα γλυπτά βλ. Marquardt 1995, 105, 109-110 (αρ. 1, πίν. 15.3).

⁹⁰⁰ Petworth, North Gallery 31. Βλ. Raeder 2000, 163-164 (αρ. 55, πίν. 71).

⁹⁰¹ Dresden Hm 298. Βλ. Sinn 2016, 440-442 (αρ. 89).

⁹⁰² Berlin, Antikensammlung Sk 382. Βλ. Mägele 2016a, 147-148 (αρ. 90).

⁹⁰³ Vatican, Magazzino ex Ponteggi 9804. Βλ. κυρίως Benndorf-Schöne 1867, 259-260 (αρ. 385), Vorster 2004, 155 (αρ. 103, πίν. 117.3-4). Διαστάσεις: ύψος 0,68 m. Για το μοτίβο του φέροντος Σατύρου σε τραπεζοφόρα πρβλ. Στεφανίδου-Τιβεριού 1993, 99-100, 258 (αρ. 72-73, πίν. 35).

⁹⁰⁴ Στην αυτοκρατορική περίοδο χρονολογείται πιθανώς και ένας νεανικός Σάτυρος από τη Μάλτα, ο οποίος φέρει το αποκρουσμένο υπερκείμενο στοιχείο (άβακα) σε κλειστή στάση άτλαντα, βρέθηκε δε σε ρωμαϊκή έπαυλη. Πρόκειται για έργο με επαρχιακά χαρακτηριστικά και ιδιαίτερα διαβρωμένη επιφάνεια. Σώζεται το ανώτερο μέρος του κορμού και η κεφαλή, τα οποία είναι συμφυή με αβαθή πεσό στα νότια. Το γλυπτό ξεχωρίζει για τα έντονα (σχεδόν δραματικά) χαρακτηριστικά του προσώπου, ιδίως για το ανοιχτό στόμα και τα μεγάλα μάτια, που υπαινίσσονται προφανώς το μόχθο από την έγερση του υπερκείμενου φορτίου. Για τούτο το Σάτυρο βλ. Ashby-Rushforth 1915, 71-72 (εικ. 29), Castiglione 1975, 215 (εικ. 218), Schmidt-Colinet 1977, 49, 144, 246 (M 17), Schmidt 1982, 119, King 1998, 298.

Δύο χαμένα σήμερα αποτμήματα Ατλάντων σε έξεργο ανάγλυφο, ενσωματωμένων σε πεσσόμορφη στήλη και φερόντων (σε κλειστή στάση) την προέχουσα επίστεψή της και μια υπερμεγέθη θεατρική μάσκα, κόσμησαν το θέατρο του Falerio κατά την αυτοκρατορική περίοδο (εικ. 592α-β).⁹⁰⁵ Οι Άτλαντες ήσαν όρθιοι, διαθέτοντας ραδινότερες αναλογίες από εκείνους της ελληνιστικής εποχής, η δε ελαφρώς καμπτόμενη επιφάνεια στην οποία προσφύονταν καθιστά πιθανό τον «εγκιβωτισμό» τους σε ημικυλινδρική κόγχη. Περισσότερες παρατηρήσεις γι αυτό το χαμένο ζεύγος Ατλάντων δεν είναι δυνατό να γίνουν (δεδομένου ότι σώζεται μόνο μια σχεδιαστική απόδοσή τους), αν και η εύρεσή τους επιβεβαιώνει πως η χρησιμοποίηση ανάλογων μορφών στο διάκοσμο θεάτρων στις δυτικές επαρχίες δεν περιορίστηκε στην ελληνιστική εποχή.⁹⁰⁶

Σε τούτο το σημείο αξίζει να προβούμε σε μια μικρή παρέκβαση, προκειμένου να αναφερθούμε σε ορισμένα γλυπτά που δεν προέρχονται από θεατρικό οικοδόμημα αλλά είναι συναφή με τη σχετική εικονογραφία. Άπαντα είχαν δομική λειτουργία και ήσαν κατασκευασμένα από πεντελικό μάρμαρο, ορισμένα δε εξ αυτών εντοπίστηκαν στην έπαυλη του Αδριανού στο Τίβολι. Η αναφορά τους αποσκοπεί στη στοιχειοθέτηση της εκτίμησης πως αγαλματικοί τύποι της ύστερης κλασικής και ελληνιστικής εποχής, σχετικοί με μέλη του διονυσιακού θιάσου, χρησιμοποιήθηκαν - αυτούσιοι ή σε μετάπλαση- για τη δημιουργία φερουσών μορφών που κόσμησαν ιδιωτικές επαύλεις ή άλλα οικοδομήματα της αυτοκρατορικής περιόδου. Ξεκινούμε με το ζεύγος Σιληνών (με αντιθετικά χαρακτηριστικά) που παισίωνε τα αντίγραφα κορών του Ερεχθείου, στηρίζοντας όπως και εκείνες μαρμάρινο επιστύλιο (εικ. 593-594).⁹⁰⁷ Στις κεφαλές τους έφεραν κάλαθο με φρούτα (βότρες και ρόδα), στην ανώτερη επιφάνεια του οποίου είχαν λαξευτεί δύο τετράπλευροι τόρμοι που συνδέονταν με αντίστοιχες αύλακες μολυβδοχόησης. Τα πέλματα έβαιναν καθ' όλο το μήκος τους στην άνω επιφάνεια του βάρους, τα δε σκέλη ήσαν τοποθετημένα σε στάση μικρού διασκελισμού. Το στήθος και η κοιλιά είχαν αποδοθεί με πλαδαρά χαρακτηριστικά, φέροντας κατά τόπους ρηχές συστάδες τριχώματος, ενώ τα χέρια στήριζαν σε ανοικτή στάση άτλαντα τον κάλαθο, με τις παλάμες να αποτίθενται ορθάνοιχτες στις πλάγιες επιφάνειές του. Οι Σιληνοί ήσαν «φαλαντίες», διέθεταν οξυκόρυφες απολήξεις πτερυγίων στα αυτιά, επάλληλες βαθιές ρυτιδώσεις στο μέτωπο, πλατιές μύτες και μακριές γενειάδες που έπεφταν στο στέρνο. Το μόνο ένδυμα που φορούσαν ήταν ένα κοντό υφασμάτινο περιζώμα, δεμένο σε κόμπο στον

⁹⁰⁵ Για τούτους τους άτλαντες βλ. κυρίως Fuchs 1987, 62 (αρ. A I 1.2, πίν. 18.1-2), 129.

⁹⁰⁶ Συναφή χαρακτηριστικά με τα γλυπτά του Falerio είχε ένας δαφνοστεφής άτλας -επίσης χαμένος- από το θέατρο του Champlieu, με τη διαφορά ότι δεν έφερε το υπερκείμενο μέλος (ένα θριγκό εν προκειμένω) με τους ανυψωμένους πήγεις του αλλά με τις άκρες χείρες, ήτοι σε ανοικτή στάση άτλαντα. Η μορφή προέβαλλε σε έξεργο ανάγλυφο από τοίχο, διέθετε δε σωζόμενο ύψος περί τα 60 cm. Βλ. σχετικώς Espérandieu 1913, 102 (αρ. 3808), Schmidt-Colinet 1977, 54, 81-82 (W 49), Fuchs 1987, 129.

⁹⁰⁷ Villa Adriana, Museo del Canopo 2249a-b. Βλ. κυρίως Aurigemma 1954, 327-341 (εικ. 15-17), Schefold 1964, 64-59 (πίν. 16), Helbig⁴ IV 3195, Schmidt-Colinet 1977, 65-66, 77, 93-94, 117-121, 265 (M 86), Schmidt 1982, 106-107, 125-126, Raeder 1983, 85, 230-231, 311-313 (αρ. I 81-82, πίν. 22, 24), Moesch 2000a, 227-228 (αρ. 39), Pensabene 2009, 383-385, 412-413 (αρ. 9-10, εικ. 6a, 7a, 7c, 6b, 7b), Söldner 2010, 264 (εικ. 338g-h). Διαστάσεις: ύψος 2,79 m, ύψος καλάθου 39 cm, άνω διάμετρος καλάθου 48 cm.

άξονα της μορφής, που σχημάτιζε πτυχώσεις σε ακτινωτή διάταξη στις πλάγιες όψεις. Πίσω από τα σκέλη των μορφών (στο μέσον περίπου αυτών, αν και εγγύτερα στα στηρίζοντα) υπήρχαν κορμοί δέντρων που ενίσχυαν τη στατική επάρκειά τους. Φέροντας στο νου τους Σιληνούς της Δήλου (αρ. 8α-β, εικ. 164-170), καθίστανται προφανείς οι ελληνιστικές αναφορές εκείνων της Villa Hadriana, αν και η καταγωγή του τύπου από την αλεξανδρινή πρώιμη ελληνιστική τέχνη, την οποία υποστήριξε ο Schefold, είναι δύσκολο να στοιχειοθετηθεί. Μολονότι η επιλογή των Σιληνών, όπως και του λοιπού γλυπτικού διακόσμου του Κανώπου, φαίνεται πιθανότερο να υπαγορεύθηκε από αισθητικά κριτήρια (στα πλαίσια ενός εξεζητημένου διακοσμητικού εξωραϊσμού του χώρου), αξίζει να σημειωθεί πως στην εικονογραφική τους παράδοση ελλόχευαν συνδηλώσεις σχετικές με τον μυστηριακό χαρακτήρα της διονυσιακής λατρείας, καθώς προκύπτει και από τις επιμέρους ομοιότητές τους με αγάλματα λικνοφόρων Σιληνών, όπως εκείνου στο Petworth House.⁹⁰⁸

Από την έπαυλη του Αδριανού προερχόταν ίσως και ένας αγένειος κερασφόρος Σάτυρος από πεντελικό μάρμαρο, που αποκαταστάθηκε πρόσφατα και εξετέθη στο Μουσείο της Umbria (εικ. 595-596).⁹⁰⁹ Τα θραύσματα που συγκολλήθηκαν και συμπληρώθηκαν είχαν εντοπιστεί στα 1971 στην περιοχή Terni, όπου έχουν βρεθεί και αρχιτεκτονικά μέλη προερχόμενα από τη Villa Hadriana. Ο καμωμένος την πρώιμη αντωνίνεια εποχή Σάτυρος φέρει σε ανοικτή στάση άτλαντα κάλαθο, κοσμημένο με ανάγλυφα φύλλα ακάνθου και λογχόσχημα, συμφύεται δε στα νώτα με αβαθή πεσσό. Στο ανώτερο μέρος του καλάθου διαμορφώνεται αδρά λειασμένη επιφάνεια, δουλεμένη με βελόνι και οδοντωτή σμίλη, στο οπίσθιο μέρος της οποίας (επάνω από τον πεσσό) έχει λαξευθεί ορθογώνιος τόρμος για την εισαγωγή συνδέσμου «αγκύρωσης» της μορφής σε τοίχο. Ο Σάτυρος διαθέτει οξυκόρυφα περύγια αυτιών, πυκνά ανακατωμένα μαλλιά, πλακουτσωτή μύτη, ανοικτό στόμα (υπαιτισσόμενο μειδίαμα) και ραδινή, μυώδη σωματοδομή, φορεί δε περίζωμα καμωμένο με κισσόφυλλα. Η δομική λειτουργία του γλυπτού δεν αμφισβητείται, μολονότι ο συσχετισμός του με συγκεκριμένο κτίσμα της έπαυλης παραμένει ασαφής (έχει υποστηριχθεί η προέλευσή του από τον Κάνωπο). Πιθανώς ο Σάτυρος μεταφέρθηκε στην περιοχή εύρεσής του (Terni) κατά την ιουστινιάνεια

⁹⁰⁸ Petworth House, Little Dining Room 54. Βλ. κυρίως Raeder 2000, 103-105 με σημ. 8 για άλλα γλυπτά λικνοφόρων ή κιστοφόρων Σιληνών (αρ. 27, πίν 38-39). Διαστάσεις: ύψος 1,67 m. Πρόκειται για ελεύθερο γλυπτό Σιληνού που φέρει στην κεφαλή λίκνον, υποστηριζόμενο από τα δύο του χέρια (ανοικτή στάση άτλαντα). Φορεί υφασμάτινο περίζωμα και δερμάτινες μπότες με γλωσσοειδή προεξοχή (ανατολικού τύπου), διαφοροποιείται δε ως προς τα ανθρώπινα -ήτοι με μη οξυκόρυφα περύγια- αυτιά, τη λιγότερο πλαδαρή σωματοδομή και την έλλειψη τριχώματος στα γυμνά του μέρη. Το λίκνον ήταν ένα καλάθοσχημο στοιχείο που περιελάμβανε «άρρητα» και προς τούτο αθέατα αντικείμενα της μυστηριακής λατρείας, για τούτο το λόγο ήταν σκεπασμένο με πανί. Και εδώ είχε χρησιμοποιηθεί στήριγμα με μορφή κορμού δέντρου, με την ανέλιξη φιδιού σε αυτό να επιτείνει το μυστηριακό χαρακτήρα της μορφής. Το γλυπτό χρονολογείται στις αρχές του 2^{ου} αιώνα μ.Χ.

⁹⁰⁹ Museo archeologico nazionale dell'Umbria. Δεδομένου ότι ο αποκατεστημένος Σάτυρος παραμένει αδημοσίετος, επιμέρους πληροφορίες γι αυτόν έχουν αντληθεί από τον ιστότοπο MiBACT / Direzione Generale Archeologia (www.archeologia.beniculturali.it) και τον ημερήσιο τύπο (ενδεικτικά αναφέρω το άρθρο «Dalla Villa di Adriano a Perugia, al Museo archeologico il Telamone appena restaurato» του D. Bovi, που δημοσιεύθηκε στην Umbria24 την 17^η Ιουλίου 2013). Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 1,90 m.

περίοδο, χρησιμοποιούμενος -ίσως ως διακοσμητικό στοιχείο σε πύλη εισόδου- στην αποκατάσταση της οχύρωσης της πόλης που έλαβε χώρα εκείνη την εποχή. Και σε τούτη την περίπτωση καθίστανται προφανείς οι επιρροές από την ύστερη ελληνιστική τέχνη, με το Σάτυρο της Perugia να θυμίζει ως προς τα χαρακτηριστικά του προσώπου και της σωματοδομής εκείνον του συμπλέγματος «πρόσκληση σε χορό».⁹¹⁰

Ένας ακέφαλος Σιληνός από το Cherchel, του οποίου η προέλευση είναι άγνωστη, έχει ως διακριτό στοιχείο ότι έχει τα δύο του χέρια κατεβασμένα, με τις άκρες χείρες να αποτίθενται στις πλάγιες όψεις των γοφών (εικ. 597).⁹¹¹ Το γλυπτό προβάλλει από πεσσό, βαίνοντας από κοινού με αυτόν σε ψηλό βάθρο. Φέρει μαλλωτό περίζωμα με άνοιγμα στο πρόσθιο μέρος (όπου προβάλλει το μόριό του), διαθέτει δε μακριά, πυκνή γενειάδα που πέφτει στο στήθος και υπερμεγέθεις απολήξεις των άνω και κάτω άκρων. Τα αδρά αποδοσμένα χαρακτηριστικά της μορφής καθιστούν πιθανότερη μια χρονολόγηση στα τέλη του 2^{ου} μ.Χ. αιώνας, ενώ η στάση και η διευθέτηση του περιζώματός της φέρουν στο νου τα συναφή χαρακτηριστικά τεσσάρων Σιληνών στο Λούβρο (αρχικά ευρίσκοντο στη Villa Albani), οι οποίοι επίσης προσφύονταν σε στηρίγματα στα νώτα, αν και τούτα ήσαν κυκλοτερή και κοσμούνταν με φυτικό διάκοσμο (εικ. 598-599).⁹¹² Μια ακόμη διαφορά, που φέρει τα αρκετά συμπληρωμένα γλυπτά στο Λούβρο εγγύτερα στο Σιληνό NK 2302 του διονυσιακού θεάτρου (αρ. 20α, εικ. 298-303),⁹¹³ είναι ότι αποθέτουν τις άκρες χείρες στη μέση και όχι στους μηρούς. Ο κορμός του Σιληνού στο Cherchel δεν ήταν σκυφτός, όπως στα παραπάνω παραδείγματα, επίσης δεν αποδιδόταν ανάγλυφα στις πλάγιες όψεις των πεσσών η ουρά του. Φαίνεται πως το υπερκείμενο βάρος απετίθετο πρωτίστως στον πεσσό, με την (ίσως καλυπτόμενη από χαμηλό πόλο) κεφαλή να έχει υποβοηθητικό ρόλο. Στο γλυπτό του Cherchel έχουν αφομοιωθεί στοιχεία από την ελληνιστική παράδοση απόδοσης ακολούθων του Διονύσου σε φέρουσα στάση, συναντώμενα ιδίως σε θέατρα της Μεγάλης Ελλάδας, αν και η διαφοροποιημένη στάση των χεριών του απηχεί ίσως εκείνη κάποιου χαμένου αθηναϊκού προτύπου των κλασικών χρόνων. Στην τελευταία πιθανολόγηση συναινεί και η συνάφεια του εξεταζόμενου γλυπτού με τους αδριάνειους Σιληνούς του Λούβρου και του διονυσιακού θεάτρου, μολονότι καθίσταται σαφές πως σε αυτό επιμέρους στοιχεία του προτύπου έχουν παραλλαχθεί. Φαίνεται πως ο τύπος του Σιληνού με τα χέρια στη μέση αποτελούσε εκλεκτικιστικό εύρημα που συνδύαζε επιμέρους στοιχεία της εικονογραφίας των διονυσιακών ακολούθων στη Μεγάλη Ελλάδα με το χαρακτηριστικό αθηναϊκό περίζωμα του 4^{ου} π.Χ. αιώνας. Δεν

⁹¹⁰ Για τούτο το σύμπλεγμα βλ. κυρίως Pollitt 1986, 131 (εικ. 139), Geomini 1999, 141-155 (πίν. 34-39), von Prittwitz 2007, 260-262 (εικ. 228a-i).

⁹¹¹ Cherchel S 100. Βλ. κυρίως Gsell 1952, 72 (αρ. 114), Landwehr 2006, 51-53 (αρ. 209, πίν. 80). Διαστάσεις: ύψος 1,03 m, ύψος βάθρου 32 cm.

⁹¹² Louvre MA 597-600. Βλ. Clarac 1830, 114 (αρ. 251), Clarac 1850b, 258 (αρ. 1725), Reinach 1897, 150 (πίν. 298), Landwehr 2006, 52 σημ. 3. Διαστάσεις: ύψος άνευ της πλίνθου 2,20 m. Πρβλ. έναν Σιληνό με συναφή χαρακτηριστικά στη Στοκχόλμη, που προέρχεται από τη Ρώμη και αποτελούσε πιθανώς στήριγμα τραπεζιού (Gustav III. Antikmuseum NM Sk 24, βλ. Clarac 1850b, 258-259 [αρ. 1725^A], Reinach 1897, 410 [πίν. 721], Leander-Touati 2005, 15 [εικ. 12]).

⁹¹³ Herbig 1935, 9-10 (πίν. 1, εικ. 1).

αποκλείεται η διαμόρφωση του εν λόγω τύπου, τον οποίο παραλλάσσει το γλυπτό στο Cherchel, να έλαβε χώρα στην υστεροκλασική Αθήνα και να σχετιζόταν με το γλυπτικό εξωραϊσμό του διονυσιακού θεάτρου που «λιθοποιήθηκε» την ίδια εποχή.^{913α}

Επιστρέφοντας σε γλυπτά που χρησιμοποιήθηκαν σε διάκοσμο θεάτρων αξίζει να μνημονεύσουμε το πλούσια κοσμημένο θέατρο της Verona, ξεκινώντας από ένα γονατιστό μαρμάρινο Παπποσιληνό (εικ. 603).⁹¹⁴ Το γλυπτό είναι αποσπασματικό, σώζεται δε μέρος της πλίνθου, το δεξιό σκέλος έως το ύψος του μηρού, πίσω από το οποίο διακρίνεται βραχάδες στήριγμα, και τμήμα του αριστερού άκρου ποδός (παλαιότερα σωζόταν και μέρος του πλαδαρού κορμού, χαμένο σήμερα, όπως και άλλα μικρότερα θραύσματα). Ο γονατιστός Παπποσιληνός, που διακρίνεται από το πυκνό τρίχωμα στο δεξιό μηρό, είχε εφάμιλλη στάση με τους Σατυρίσκους της Δήλου και τους Σιληνούς του βήματος του Φαίδρου (αρ. 9, 20η, εικ. 171-174, 333-340). Ασφαλώς ο παραπάνω συσχετισμός αφορά το κατώτερο μέρος του σώματος, μιας και το ανώτερο και οπίσθιο μέρος του κορμού δεν σώζονται, συνεπώς η ενδεχόμενη φέρουσα λειτουργία του γλυπτού δεν είναι δυνατό να αποσαφηνιστεί. Από το θέατρο της Verona προέρχεται, επίσης, το άνω τμήμα του κορμού ενός «φαλαντία» Σιληνού που φέρει στους ώμους ασκό (εικ. 602).⁹¹⁵ Τούτο το γλυπτό είχε λαξευθεί σε δύο κομμάτια μαρμάρου, καθώς μαρτυρά ο κυκλοτερής τόρμος γόμφωσης στην κατώτερη επιφάνειά του. Η αδρή επεξεργασία της οπίσθιας όψης και μια επιφάνεια υποδοχής ετέρου στοιχείου άνωθεν του ασκού δεν αποκλείουν την ένταξη του Σιληνού σε κτηριακό διάκοσμο, μολονότι πιθανότερο είναι το ενδεχόμενο να διέθετε τούτος διακοσμητική και όχι δομική λειτουργία. Θα μπορούσαμε να τον φανταστούμε σε εφάμιλλη στάση με τον γονατιστό Σιληνό του Palazzo dei Conservatori,⁹¹⁶ που επίσης φορά δορά ζώου (δεμένη σε κόμπο στο ύψος του στέρνου) και φέρει ασκό, αν και στην περίπτωση του γλυπτού της Verona απουσιάζει κάθε ένδειξη συσχετισμού με κρήνη. Τρία ακόμη γλυπτά σε γονατιστή στάση, ένας Σιληνός με λεοντή, ένας Σατυρίσκος και μια ανδρική (το πιθανότερον) μορφή, με συνοπτικά αποδοσμένες τις οπίσθιες όψεις, κοσμούσαν κάποιο -αδιάγνωστο σήμερα- τμήμα του ίδιου θεάτρου.⁹¹⁷ Πρόκειται για εξαιρετικά αποσπασματικές μορφές, μικρότερες του φυσικού μεγέθους, οι οποίες απ' ό,τι φαίνεται είχαν παρεμφερή στάση. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η απεικόνιση του Σιληνού ως Ηρακλή, με τη δεμένη στο στέρνο λεοντή

^{913α} Αξίζει εδώ να σημειωθεί η ύπαρξη πήλινων Σατύρων που φέρουν τα χέρια στη μέση, οι οποίοι έχουν ωστόσο ανορθωμένο τον κορμό, ήδη από την υστεροκλασική και ελληνιστική εποχή. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι Σάτυροι με «φολιδωτό» περίζωμα από την Αγορά της Αθήνας (T 2527 [προσάρτημα αγγείου], βλ. Williams 1978, 396 [αρ. 59, πίν. 101]) και την Ελάτεια (βλ. Paris 1887, 443 [αρ. 9, πίν. 3.9]). καθώς και ο Σάτυρος με μαλλωτό περίζωμα PNT 139 που προέρχεται επίσης από την αθηναϊκή Αγορά (βλ. Davidson-Thompson 1943, 147 [αρ. 63, εικ. 61]).

⁹¹⁴ Verona, Museo del Teatro Romano 29856. Βλ. Ricci 1895, 180 (αρ. 8), Marconi 1937, 127-128 (εικ. 77), Fuchs 1987, 113-114 (αρ. A I 1, πίν. 55.2-3), Bolla 2005, 16 (εικ. 13). Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 0,35 m.

⁹¹⁵ Verona, Museo del Teatro Romano 28769. Βλ. Bolla 2005, 16-17 (εικ. 12), της ίδιας 2010, 33 (εικ. 59). Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 0,43 m.

⁹¹⁶ Stuart Jones 1926, 251 (αρ. 104, πίν. 87).

⁹¹⁷ Verona, Museo del Teatro Romano 22156 / 28770 / 36047. Βλ. Bolla 2005, 15-16 (εικ. 7a-b, 10-11), της ίδιας 2010, 33 (εικ. 60). Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος (22156) 0,38 m, (28770) 0,47 m, (36047) 0,14 m.

να αντικαθιστά τη δορά πάνθηρα.⁹¹⁸ Η αποσπασματικότητα των εν λόγω μορφών καθιστά δύσκολη κάθε πιθανολόγηση σχετικώς με την ενδεχόμενη φέρουσα λειτουργία τους, ενώ ασαφής παραμένει ο συσχετισμός τους με τον Παπποσιληνό και τον ασκοφόρο Σιληνό, από τους οποίους είναι σαφές πως υπολείπονταν σε διαστάσεις και είχαν διαφορετικά διευθετημένα χέρια και στάση κορμού. Ασφαλώς, η εύρεση ελίκων με ανάγλυφο διάκοσμο (απολιγόντων αντιστοίχως σε κεφαλές κριού άνωθεν και πετεινού κάτωθεν) επάνω στις οποίες αναρριχόνταν Σατυρίσκοι,⁹¹⁹ αρχιτεκτονικών στοιχείων που σχετίζονταν ίσως με θεωρείο (tribunalium) ή στηθαίο, αποκαλύπτει το εύρος χρήσης διονυσιακών θεμάτων στο εν λόγω θέατρο, καθιστώντας πιθανό τον αποκλειστικά διακοσμητικό χαρακτήρα ορισμένων από τα προαναφερθέντα γλυπτά.

Προφανέστερη είναι η δομική λειτουργία δύο όρθιων αρχαϊστικών Μαινάδων και ενός Σατύρου από το ίδιο θέατρο (εικ. 600-601), μιας και φέρουν πεσσόμορφα στηρίγματα στα νώτα τους (βραχύτερο εκείνο του Σατύρου).⁹²⁰ Αμφότερα είναι μικρότερα του φυσικού μεγέθους, ενώ απροσδιόριστος παραμένει ο συσχετισμός τους με συγκεκριμένο τμήμα του θεάτρου (έχει προταθεί η προέλευσή τους από το προσκήνιο ή από θεωρείο). Σώζεται ικανοποιητικά η μία Μαινάδα, από την οποία ωστόσο λείπουν η κεφαλή και τα χέρια, καθώς και αποτμήματα του ενδύματος και των άκρων ποδών από την έτερη, ενώ από τον Σάτυρο σώζονται δύο θραύσματα προερχόμενα από τον κορμό και τους μηρούς (με μέρος του αριστερού γοφού). Οι συναφείς διαστάσεις καθιστούν πιθανό το ενδεχόμενο να οργανώνονταν οι μορφές σε ζεύγη. Αυτό που ξεχωρίζει τα παραπάνω έργα είναι η νεβρίδα που φορούν, η οποία διέρχεται λοξά στο στήθος των Μαινάδων (στον δεξιό ώμο του γλυπτού 22147 διακρίνονται οι οπλές του ελαφιού) και δένεται σε κόμπο στο στέρνο του Σατύρου. Οι Μαινάδες έχουν σμιχτά και τεντωμένα κάτω άκρα, που βαίνουν σε χαμηλές πλίνθους, ο δε κορμός του Σατύρου φαίνεται πως καμπτόταν ελαφρώς προς τα δεξιά. Οι μορφές είχαν ανεβασμένο το ένα χέρι, υιοθετώντας τη στάση καρνάτιδας,⁹²¹ μολονότι ο μετωπικός κορμός και τα άκαμπτα σκέλη των Μαινάδων διαφοροποιούνται από τη συνήθη πρότυπα κινησιολογίας που χαρακτηρίζουν τον τύπο. Τα γλυπτά χρονολογούνται στην αυγούστεια περίοδο, ήτοι η δημιουργία τους συμπίπτει με την πρώτη οικοδομική φάση του θεάτρου.⁹²²

Σε ορισμένα θέατρα δυτικών επαρχιών χρησιμοποιήθηκαν αντίγραφα των κορών του Ερεχθείου στο διάκοσμο θεάτρων, αν και λόγω της αποσπασματικότητάς τους είναι δύσκολο να διαπιστωθεί αν είχαν δομική λειτουργία ή ήσαν απλώς διακοσμητικά. Τα συγκεκριμένα έργα επελέγησαν προφανώς ως ιδεαλιστικοί τύποι που παρέπεμπαν στο κλασικό παρελθόν, μιας και δεν σχετίζονται με τη διονυσιακή

⁹¹⁸ Πρβλ. τους τρεις ασκοφόρους Σιληνούς που στηρίζουν μαρμάρινη λεκανίδα στο Βατικανό (Museo Pio Clementino 2495, βλ. Helbig⁴ I 525 (W. Fuchs), Schmidt-Colinet 1977, 187 σημ. 276).

⁹¹⁹ Verona, Museo del Teatro Romano 22149 / 22150 / 29854 / 22154-55. Βλ. Fuchs 1987, 114 (αρ. A I 4.5, πίν. 54), Bolla 2005, 22-24 (εικ. 20-24), της ίδιας 2010, 34 (εικ. 62).

⁹²⁰ Verona, Museo del Teatro Romano 22147 / 35594 / 22153 / 35719 / 36648 / 35672 / 35647. Βλ. Ricci 1895, 178-179 (αρ. 6), Marconi 1937, 129 (εικ. 78), Fuchs 1987, 114 (αρ. A I 2.3, πίν. 53.1-3), 128-131, Bolla 2005, 12-15 (εικ. 1-6), της ίδιας 2010, 34 (εικ. 61). Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος μετά πλίνθου (22147) 0,77 m, σωζόμενο ύψος (35672) 0,22 m, (35647) 0,205 m.

⁹²¹ Πρβλ. Schmidt-Colinet 1977, 35-43.

⁹²² Sear 2006, 180-181, Isler 2017b, 834-836.

λατρεία και εικονογραφία (απουσιάζουν στοιχεία ταυτισμού τους με προσωποποιήσεις). Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι κόρες της Vienne (εικ. 604-605) και της Vaison-la-Romaine (εικ. 606). Η προέλευση της πρώτης εξ αυτών από το διάκοσμο του σκηνικού οικοδομήματος είναι σχεδόν βέβαιη, δεδομένης της εύρεσής της στο υποσκήνιο.⁹²³ Το γλυπτό σώζεται από το ύψος του ώμου έως την απόληξη του πέπλου στα σκέλη, φέρει δε αρκετές αποκρούσεις (ιδίως στη δεξιά πλευρά) και διάχυτα ίχνη διάβρωσης. Παλαιότερα αποδιδόταν λανθασμένα σε αυτό μια αποσπασματική γυναικεία κεφαλή με στεφάνη, ένα πορτραίτο όπως αποδείχθηκε αργότερα της Αντωνίας της Νεωτέρας.⁹²⁴ Στην κόρη αφομοιώνονται βασικά εικονογραφικά χαρακτηριστικά των προτύπων, αν και υπάρχουν σαφείς διαφοροποιήσεις, αφορώσες κυρίως τη διαμόρφωση της πτυχολογίας, τη θέση του αριστερού χεριού και την απουσία κοτσίδας στα νώτα, γεγονός που καθιστά προφανές πως δεν επρόκειτο για αντίγραφο αλλά για μετάπλαση. Η συσχέτιση του γλυπτού με το σκηνικό οικοδόμημα καθιστά πιθανή τη φέρουσα λειτουργία του, αν και απουσιάζει κάποια ένδειξη που να στοιχειοθετεί τούτο το συλλογισμό. Η κόρη της Vienne χρονολογείται στην εποχή του Αυγούστου ή -το πιθανότερον- λίγο αργότερα (επί Κλαυδίου), δεν εντάσσεται δε στα έργα που αναφέρονταν άμεσα στα πρότυπα του αυγούστειου Forum και στις πολιτικές συνδηλώσεις τους, μολοντί αποτελεί μετάπλαση ενός ιδεαλιστικού τύπου που είχε από καιρό καταστεί δημοφιλής στο κέντρο και την περιφέρεια του ρωμαϊκού Imperium. Το ίδιο ισχύει για το απότμημα πεπλοφόρου της Vaison-la-Romaine, η οποία βρέθηκε επίσης σε θέατρο και πιθανώς αποτελούσε μέρος του διακόσμου της scaenae frons (βρέθηκε στο προσκήνιο).⁹²⁵ Το θραύσμα, που σώζει μέρος της απόληξης του αποπτύγματος και του κόλπου, δεν αναπαράγει πιστά τα χαρακτηριστικά της πτυχολογίας κάποιας από τις κόρες του Ερεχθείου, γεγονός που καθιστά το γλυπτό ελεύθερη απόδοση των προτύπων. Επίσης, η συνοπτική επεξεργασία της οπίσθιας όψης δεν αποτελεί ασφαλές κριτήριο για την απόδοση φέρουσας λειτουργίας στην κόρη, οι δε μεγαλύτερες του φυσικού μεγέθους διαστάσεις της δεν αποκλείουν το ενδεχόμενο να σχετιζόταν με την απεικόνιση μιας θεάς ή να έφερε το πορτραίτο μιας σημαίνουσας προσωπικότητας του αυτοκρατορικού οίκου. Το γλυπτό χρονολογείται στο πρώτο ήμισυ του 1^{ου} μ.Χ. αιώνας και πιθανώς σχετίζεται με την τιβέρια φάση οικοδόμησης του θεάτρου.

Σε γαλλορωμαϊκές περιοχές χρησιμοποιήθηκαν στο διάκοσμο θεάτρων γυναικείες μορφές, πιθανώς χορεύτριες ή Μαινάδες, οι οποίες συχνά αποκαλούνται καρυάτιδες, μολοντί ακόμη κι αν απομιμούνταν φέρουσα λειτουργία δεν θα διέθεταν

⁹²³ Είναι στημένη στο θέατρο της Vienne, επί βήθρου με το οποίο δεν σχετιζόταν αρχικά (Inv. 2001-5-071). Βλ. κυρίως Lantier 1947, 34 (αρ. 8007, πίν. 41), Picard 1952, 112-115, του ίδιου 1955, 273-280 (πίν. 24.2), Schmidt-Colinet 1977, 25 (W 14), Schmidt 1982, 104, Fuchs 1987, 129-130, Hermary 2003, 34-36 (αρ. 071, πίν. 82-83), Goldbeck 2015, 114-115 (εικ. 165-166). Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 1,60 m.

⁹²⁴ Βλ. Lantier 1947, 34 (αρ. 8008, πίν. 41), Pressouyre 1961, 259-262 (εικ. 1-2), Rosso 2000, 311-325 (εικ. 1).

⁹²⁵ Musée archéologique 62 A.F. Βλ. κυρίως Espérandieu 1925, 133 (αρ. 6775), Picard 1952, 112-115 (εικ. 6), του ίδιου 1955, 276, Schmidt-Colinet 1977, 25 σημ. 107, Schmidt 1982, 104, Fuchs 1987, 129-130 σημ. 19, Goldbeck 2015, 110-111 (εικ. 163). Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 0,50 m.

τη απαιτούμενη στατική επάρκεια για να επιτελέσουν αυτό το ρόλο. Η έντονη συστροφή του κορμού και η διευθέτηση του ενδύματος σε τούτες τις μορφές θυμίζει τις ελληνιστικές κόρες από τα Μύλασα, στυλιστικά δε αναφέρονται κυρίως σε κλασικά και ελληνιστικά πρότυπα, ενσωματώνοντας ενίοτε αναδρομικά (αρχαϊστικά) στοιχεία. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις αποτελούν οι κόρες των θεάτρων σε Arles και Lyon. Οι πρώτες εξ αυτών, τρεις (ακέφαλες) σωζόμενες αλλά δεδομένου ότι λειτουργούν ως ζεύγη με αντιθετική κινησιολογία πιθανότατα τέσσερις αρχικά, φορούσαν πέπλο με κοντό απόπτυγμα που άφηνε ακάλυπτο τον ένα μαστό και κολλούσε στο σώμα, επιτρέποντας να διαφανούν οι εσωτερικές κινήσεις του κορμού και των μελών (εικ. 607-609).⁹²⁶ Το ένα χέρι των μορφών ήταν ανασηκωμένο, το δε στηρίζον σκέλος πατούσε με τα ακροδάκτυλα στο έδαφος, δημιουργώντας την εντύπωση της αιώρησης. Τα γλυπτά ήσαν προορισμένα για πρόσθια θέαση, δεδομένου ότι η οπίσθια όψη τους είναι επίπεδα και συνοπτικά αποδοσμένη. Το τελευταίο χαρακτηριστικό καθιστά ανέφικτη τη φέρουσα λειτουργία τους, μιας και η ρηχότητα του κορμού (ιδίως στο επίπεδο των σκελών) θα υπονόμει τη στατική τους επάρκεια. Ορθογώνιοι τόρμοι στα νώτα τους επιβεβαιώνουν τον παραπάνω συλλογισμό, δεδομένου ότι μαρτυρούν την ύπαρξη συνδέσμων «αγκύρωσης» των μορφών σε τοίχο. Στυλιστικά οι κόρες αναφέρονται σε πρότυπα του τελευταίου τετάρτου του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, χρονολογούνται δε στην αυγούστεια περίοδο. Συναφή διαμόρφωση της οπίσθιας όψης έχει μια κόρη στη Lyon, η οποία μορφολογικά είναι συναφής με εκείνες από τα Μύλασα και χρονολογείται στην αδριάνεια περίοδο (εικ. 610-612).⁹²⁷ Σώζεται από τους γοφούς ως τα σκέλη και έχει οπωσδήποτε επισκευαστεί στην αρχαιότητα, καθώς δεικνύει η διαφορά υλικού (μάρμαρο παριανό και Carrara) στα συγκολληθέντα θραύσματα. Η ανώτερη επιφάνεια, στο ύψος των γοφών, είναι αδρά λειασμένη και σώζει ορθογώνιο τόρμο γόμφωσης του ανώτερου μέρους του κορμού. Το επίπεδο πλάσιμο της οπίσθιας όψης και η ρηχότητα του γλυπτού στο επίπεδο των σκελών καθιστά ανέφικτη τη δομική λειτουργία και στις δύο φάσεις χρησιμοποίησής του.

Από το ωδείο της Εφέσου προέρχεται ένας αποσπασματικός Σιληνός, ο οποίος βρέθηκε το 1864 σε μια από τις διόδους του σκηνικού οικοδομήματος και μεταφέρθηκε λίγο αργότερα στο Βρετανικό Μουσείο (εικ. 613).⁹²⁸ Αποκρουσμένη η κεφαλή από το επίπεδο της γενειάδας και άνω, αμφοτέρωτα τα χέρια κάτωθι των βραχιόνων, όπως και τα σκέλη κάτω από τα γόνατα. Το γλυπτό έχει συνάφειες με τον τύπο των κιστοφόρων και λικνοφόρων Σιληνών, που διακρίνονται για το υφασμάτινο περιζώμα και την πλαδαρή σωματοδομή.⁹²⁹ Ο Σιληνός της Εφέσου έχει ανασηκωμένο

⁹²⁶ Arles, Musée de l'Arles et de la Provence antiques F.AN. 92-00-339 / 92-00-291 / P.363-1.2. Βλ. κυρίως Espérandieu 1910, 367, 370 (αρ. 2526, 2531, 2533), Fuchs 1987, 130 (πίν. 61.1-3), Carrier 2005, 383-386 (εικ. 27-34). Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος (F.AN. 92-00-339) 1,45 m, (F.AN. 92-00-291) 1,50 m, (P.363-1.2.) 0,675 m / 0,645 m.

⁹²⁷ Lyon, Musée Gallo-Romain 2000-0-554. Βλ. Darblade-Audoine 2006, 24-25 (πίν. 31-32), Darblade-Audoine-Tambakopoulos-Vassiliou-Maniatis 2015, 507 (εικ. 7-8).

⁹²⁸ British Museum 1867,1122.427 (1257). Βλ. κυρίως Smith 1900, 189-190 (αρ. 1257), Aurenhammer 1990, 75-76 (αρ. 56, πίν. 37). Διαστάσεις: ύψος 0,84 m, ύψος στηρίγματος 0,62 m.

⁹²⁹ Για τα χαρακτηριστικά του τύπου βλ. Matz 1968, 59-60, Cain 1985, 123-124, 152 (Silen 1 [Beil. 9], αρ. 10 [πίν. 59.1]).

το δεξιό χέρι, φέροντας ελαφρώς το κατεβασμένο αριστερό προς τα πίσω (ίσως κρατούσε κάτι σε τούτο το χέρι, υποστηριζόμενο από το αποκρουσμένο puntello δίπλα στο αριστερό στήθος). Ο κορμός του στρεφόταν ελαφρώς προς τα αριστερά, σε αντίρροπη φορά από τους γοφούς και το κινούμενο προς τα εμπρός αριστερό σκέλος. Το περίζωμα είναι δεμένο σε κόμπο στον άξονα της μορφής και σχηματίζει κυρτές πτυχωσεις στα πλάγια, όντας παρεμφερές προς εκείνο των Σιληνών της Villa Hadriana, με τη διαφορά ότι εδώ οι πτυχές διαθέτουν πλαστικότερα αποδοσμένες ράχες. Στα αριστερά του Σιληνού βρίσκεται στήριγμα, συνιστάμενο σε τρίποδα επάνω στον οποίο προβάλλουν ένα αγγείο και ένα καλαθόσχημο αντικείμενο. Το τελευταίο μοιάζει με μικρών διαστάσεων λίκνον, εντός του οποίου έχουν λαξευτεί ένας φαλλός και ένα αντικείμενο σε σχήμα μηνίσκου. Δεν υπάρχουν στοιχεία επιρρωτικά της φέρουσας λειτουργίας του εν λόγω Σιληνού, είναι επομένως εξίσου πιθανό να κοσμούσε το σκηνικό οικοδόμημα ως ενταγμένη μορφή με δομική λειτουργία ή ως ελεύθερο γλυπτό. Πρόκειται για έργο της αντωνίνειας περιόδου, εντάσσεται δε στην οικοδομική φάση των μέσων του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα, όταν ανακατασκευάστηκε το ωδείο της πρώιμης τραϊάνειας εποχής χάρη στη χρηματοδότηση του P. Vedius Antoninus και της σύζυγου του Flavia Papiana.⁹³⁰

Ένα γλυπτό αρχαϊστικής Μούσας (**εικ. 614α-β**), που αναγνωρίζεται συνήθως ως Μελομένη χάρη στο προσωπείο που φέρει στο δεξιό της χέρι, ανήκει παλαιότερα στη συλλογή του Jean P. Lambros, προερχόμενη από τη Θυάτεια (ή την Πέργαμο).⁹³¹ Η κόρη φορούσε χειριδωτό χιτώνα και μακρύ αρχαϊστικό ιμάτιο και είχε ανασηκωμένο το αριστερό της χέρι, το οποίο φερόταν προς την καλυπτόμενη με πόλο κεφαλή ή -το πιθανότερον- προς ένα υπερκείμενο αρχιτεκτονικό μέλος. Η απόληξη (από το μέσον του βραχίονος και κάτω) του εν λόγω χεριού ήταν ένθετη, όπως φαίνεται από την αδρά ειργασμένη επιφάνεια υποδοχής, στο κέντρο της οποίας υπήρχε ορθογώνιος τόρμος. Η κόρη έβαινε επί ορθογώνιας πλίνθου, είναι δε αρκετά πιθανό να σχετιζόταν με το διάκοσμο κάποιου θεάτρου βάσει των εικονογραφικών της στοιχείων. Έστρεφε ελαφρώς την (συγκολλημένη από το ύψος του λαιμού) κεφαλή προς τα δεξιά, γεγονός που καθιστά πιθανό το ενδεχόμενο να λειτουργούσε ως ζεύγος με μια άλλη καρυάτιδα με αντιθετικά χαρακτηριστικά. Η έντονη χρήση τρυπανιού στην απόδοση της κόμης και της πτυχολογίας φανερώνουν πως πρόκειται για αντίγραφο της αυτοκρατορικής εποχής, πιθανότατα του δευτέρου ημίσεως του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα, βασισμένο σε ελληνιστικά πρότυπα όπως οι καρυάτιδες της Μιλήτου, μολονότι η κόρη της Θυάτειρας δεν υιοθετεί τη δυναμική συστροφή του κορμού εκείνων. Η σημερινή θέση του γλυπτού δεν είναι γνωστή, οπότε δεν μπορεί να διαπιστωθούν στοιχεία επιρρωτικά της δομικής του λειτουργίας.

⁹³⁰ Για τις οικοδομικές φάσεις του θεάτρου βλ. Isler 2017b, 267-269.

⁹³¹ Βλ. Lambros-Dattari 1912, 32 (αρ. 269, πίν. 21), Buckler 1913, 330-331 (πίν. 2), Heidenreich 1935, 692 (εικ. 12), Herdejürgen 1968, 86, Schmidt-Colinet 1977, 37 (W 42), Schmidt 1982, 95. Διαστάσεις: ύψος 1,47 m.

7.2. Φέρουσες μορφές σε ταφικά μνημεία

Περιορισμένη είναι η χρήση φερουσών μορφών σε ταφικά οικοδομήματα της ρωμαϊκής περιόδου, φαίνεται δε πως η ενσωματώσή τους σε αυτά εξυπηρετούσε κυρίως διακοσμητικούς σκοπούς (εν αντιθέσει με τις σύνθετες λατρευτικές υποδηλώσεις που ελλόχευαν -κατά περίπτωση- σε συναφείς δημιουργίες της ελληνιστικής εποχής). Ένα σημαντικό ταφικό -αν όχι τιμητικό- μνημείο της μεταβατικής περιόδου μεταξύ της ύστερης ελληνιστικής και της αυτοκρατορικής εποχής είναι εκείνο του Μέμμιου στην Έφεσο, το οποίο χρονολογείται στο δεύτερο ήμισυ του 1^{ου} π.Χ. αιώνα (εικ. 615-617).⁹³² Τούτο είχε χτιστεί σε προνομιακή θέση, στο ανατολικό άκρο της οδού Κουρητών και συγκεκριμένα στους πρόποδες του λόφου Panayir, διαθέτοντας τρεις εξωραϊσμένες προσόψεις (η στραμμένη προς τα βόρεια πλευρά, ήτοι προς τον λόφο, έμενε ακόσμητη). Το διώροφο κτίσμα αποτελείτο από ψηλό βάθρο με κρηπίδωμα, πρώτο όροφο που ενσωμάτωνε τρεις κόγχες (προς τις αντίστοιχες πλευρές αυξημένης θεασιμότητας), δεύτερο που διέθετε σηκόμορφο πυρήνα περιβαλλόμενο από κορινθιακούς κίονες και την εδραζόμενη σε κυλινδρικό τύμπανο κωνική στέγη. Οι ημικυκλικές κόγχες του πρώτου ορόφου διαμορφώνονταν σε τρεις όψεις του μνημείου (στα ανατολικά, δυτικά και νότια), διέθεταν δε τοξωτά ανοίγματα, στηριζόμενα σε ισχυρά πεσσόμορφα στηρίγματα (σχήματος Γ) που αναλύονταν σε δύο παραστάδες εκετέρωθεν ενός γωνιακού ημικίονα. Τα άκρα τούτων των στηριγμάτων κοσμούσαν με παραστάσεις ημίγυμων γυναικείων μορφών σε έξεργο ανάγλυφο, οι οποίες προσέγγιζαν το φυσικό μέγεθος. Αν και το σωζόμενο υλικό είναι αποσπασματικό, καθίσταται πρόδηλο πως αυτές είχαν ανασηκωμένα και τα δύο τους χέρια, το ένα προς τα πλάγια και άνω και το έτερο ελαφρώς προς τα εμπρός, διατάσσονταν δε ανά ζεύγη με αντιθετική κινησιολογία σε έκαστη πλευρά (δηλαδή εν συνόλω κοσμούσαν το οικοδόμημα έξι συναφείς μορφές). Η σύσπαση του κορμού τους και η έντονα κινημένη, ρευστή πτυχολογία των ενδυμάτων καθιστά πιθανό το συσχετισμό τους με χορεύτριες. Φορούσαν λεπτούς χειριδωτούς χιτώνες με λοξή αναδίπλωση και ιμάτιο που κάλυπτε τον έναν ώμο. Μέρος του κορμού έμενε ακάλυπτο, καθίστατο εμφανές δε σε τούτη την πλευρά το στήθος των μορφών. Μακριοί, ελικοειδείς πλόκαμοι απέληγαν στους ώμους και στα στήθη, ενώ τα ανασηκωμένα χέρια συγκρατούσαν -σε ανοικτή στάση άτλαντα- τις αποτεθειμένες στις κεφαλές κίστες (ή καλάθους), από όπου εξέιχε ένα διπλωμένο ύφασμα που έπεφτε στα νάτα. Ο τρόπος κατά τον οποίο εφάπτεται ο χιτώνας στο σώμα, αναδεικνύοντας εμφατικά τους εσωτερικούς όγκους, φέρει στο νου δημιουργίες του πλούσιου ρυθμού, ενώ οι ελικοειδείς βόστρυχοι αποτελούν αρχαϊστικό στοιχείο. Ο Alzinger πίστευε πως τούτα τα γλυπτά αποτελούσαν αντίγραφα έργων του όψιμου 5^{ου} π.Χ. αιώνα, συσχετίζοντάς τα με τον Καλλίμαχο και διαβλέποντας κοινά στοιχεία με τις συχνά αποδιδόμενες σε αυτόν ορχούμενες

⁹³² Βλ. Alzinger-Bammer 1971, 26-28, 85-86 (εικ. 14, 14a, 15b, d-g, 16a-g, 51-55), Bammer 1972/73, 220-222, Schmidt-Colinet 1977, 39, 71, 91, 110-111, 133, 234 (W 50), Outschar 1990, 57-85 (εικ. 13-15), Webb 1996, 82-83, Scherrer 2000, 96-97 (αρ. 32, εικ. 1-3), Μάλλιος 2010, 180-191.

Μαινάδες.⁹³³ Ωστόσο τα εκλεκτικιστικά, αναδρομικά χαρακτηριστικά των εφεσιακών κορών καθιστούν πιθανότερο το ενδεχόμενο να αποτελούν αυτές κλασικιστικές δημιουργίες της ύστερης ελληνιστικής εποχής. Οι έξεργες κόρες έστρεφαν τα βλέμματα προς το εσωτερικό των κογχών, όπου υπήρχαν επιμελημένα κοσμηθέντα μαρμάρινα θυρώματα που οδηγούσαν σε αβαθείς ορθογώνιους χώρους. Δεν είναι σαφές αν κάποιος χώρος αυτού του οικοδομήματος λειτουργούσε ως ταφικός θαλάμος (όπου θα είχε ίσως αποτεθεί η τέφρα του νεκρού), ωστόσο ακόμη κι αν δεχθούμε την ύπαρξή του, θα πρέπει να τον τοποθετήσουμε στο σηκόμορφο δωμάτιο του δεύτερου ορόφου, όπως υποστήριξε η Outschar.⁹³⁴ Τούτου δοθέντος αλλά και δεδομένων των προπαγανδιστικών συνδηλώσεων (σχετικών με την ιμπεριαλιστική πολιτική της Ρώμης) που ελλοχεύουν στο μνημείο του Μέμμιου,⁹³⁵ η κόσμηση αυτού με έξεργες κόρες ανακαλεί μεν στη μνήμη την παράδοση χρήσης ανάλογων μορφών σε ελληνιστικούς τάφους του ανατολικο-ιωνικού χώρου, αναπαράγει ωστόσο τούτο το μοτίβο σε ένα περισσότερο εκκοσμικευμένο πλαίσιο, σχεδόν απογυμνωμένο από την εμπειρία της λατρευτικής πρακτικής. Ο Schmidt-Colinet θεώρησε τις ανάγλυφες μορφές σύμβολα των αρετών του θανόντος, ενώ ο Bammer τις συσχέτισε με τους λαούς της Μ. Ασίας που είχε καθυποτάξει ο Σύλλας (παππούς του Μέμμιου). Και οι δύο ερμηνείες είναι δύσκολο να στοιχειοθετηθούν, διότι τα εικονογραφικά στοιχεία των ορχούμενων κορών δεν υπαινίσσονται τον ταυτισμό τους με προσωποποιήσεις αρετών ή πόλεων, ούτε υποδηλώνουν κατάσταση αιχμαλωσίας. Αντιθέτως τα χαρακτηριστικά τους βασίζονται σε πρότυπα σχετικά με την ταφική εικονογραφία της Ιωνίας και της Κάτω Ιταλίας κατά την ελληνιστική εποχή, μόνον που τούτη η συνάφεια αποτελεί πια στοιχείο διακοσμητικής εκζήτησης και όχι ιεροπραξίας.

Σε βόρειες ρωμαϊκές επαρχίες, κατά την πρώιμη αυτοκρατορική εποχή, κίονες με ανάγλυφες μορφές (σε μη φέρουσα στάση) κόσμησαν επιτύμβιους ναϊσκούς, ενσωματώνοντας επιμέρους επιδράσεις από την παράδοση των ελληνιστικών φερουσών μορφών, μολοντί σε τούτα τα μνημεία κύριο ζητούμενο ήταν να δηλωθεί η πολεμική αρετή του θανόντος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τρεις σπόνδυλοι κίωνων με ανάγλυφες παραστάσεις βαρβάρων στην Κολωνία και τη Λιέγη, με τους δύο πρώτους να αποδίδονται από την Klatt στην πρόσοψη του ίδιου ναϊσκόμορφου ταφικού μνημείου.⁹³⁶ Ειδικότερα, στο Römisch-Germanischen Museum της Κολωνίας σώζεται ασβεστολιθικός σπόνδυλος που φέρει στην κύρια όψη (που αντιστοιχεί στο $\frac{1}{3}$ της συνολικής επιφάνειας) ανάγλυφη γυναικεία μορφή με διπλοζωσμένο χειριδωτό χιτώνα, η οποία το πιθανότερον ταυτίζεται με

⁹³³ Βλ. Hauser 1889, 7-17, Fuchs 1959, 73-91, Grassinger 1991, 119-138, Touchette 1995, 5-30. Τα πρότυπα των εν λόγω δημιουργιών ανάγονται στα τέλη του 5^{ου} π.Χ. αιώνας (πρβλ. τις επιφυλάξεις των Bieber [1977, 113-114] και Ridgway [1981a, 210-213]), ωστόσο ο συσχετισμός τους με τον Καλλίμαχο είναι υποθετικός. Ποικίλες απόψεις έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί σχετικά με το ζήτημα της προέλευσής τους. Μεταξύ άλλων, έχει πιθανολογηθεί ο συσχετισμός τους με κυκλική βάση χορηγικού μνημείου (τρίποδος), με βάθρο αρχαϊστικού αγάλματος, με κυκλικό βωμό ή με στηθαίο.

⁹³⁴ Outschar 1990, 84-85 σημ. 100.

⁹³⁵ Πρβλ. Bammer 1972/73, 220-222.

⁹³⁶ Klatt 2001, 61-73 (πίν. 12-15).

Ανατολίτισσα (εικ. 618).⁹³⁷ Στα πλάγια ο σπόνδυλος φέρει ραβδώσεις, ανάμεσα στις οποίες προβάλλουν στο ανώτερο μέρος επικρεμάμενα ημικύκλια και άνωθεν αυτών αστράγαλος. Στο πεδίο απεικόνισης της μετωπικής μορφής δεν έχουν διαμορφωθεί ραβδώσεις, ενώ στα αριστερά της και στο οπίσθιο μέρος αυτές έχουν αποδοθεί συνοπτικά. Η γυναικεία μορφή στρέφει ελαφρώς την κεφαλή προς τα αριστερά, έχει ανακατωμένα μαλλιά και φορεί στην κεφαλή ένα ιδιόμορφο κάλυμμα, το οποίο η Klatt συσχέτισε με φρυγικό σκούφο. Το -αποκρουσμένο σήμερα- δεξιό της χέρι απομακρυνόταν από τον κορμό, με αποτέλεσμα να διαφαίνονται οι κάθετες πτυχωσεις ενός ιματίου, το οποίο προφανώς κάλυπτε τα νώτα. Ένας ακόμη σπόνδυλος με συναφή χαρακτηριστικά βρίσκεται στις αποθήκες του Römisch-Germanischen Museum.⁹³⁸ Τα 2/3 της συνολικής επιφάνειάς του φέρουν ραβδώσεις, στην κύρια όψη όμως προβάλλει ανάγλυφη ανδρική μορφή σε αρράβδωτο βάθος (εικ. 619). Η ανδρική μορφή στρέφει το βλέμμα προς τα αριστερά, φορεί χλαμύδα που πορπωνόταν στους ώμους και κάλυπτε τα νώτα, έχει δε τα χέρια στραμμένα προς το οπίσθιο μέρος του κορμού, προφανώς διότι ήταν δεσμώτης. Η Klatt μνημόνευσε έναν ακόμη σπόνδυλο στη Λιέγη με παράσταση μετωπικού βαρβάρου, φέροντος το αριστερό χέρι στο πηγούνι, ο οποίος έστρεφε την κεφαλή προς τα αριστερά και φορούσε χειριδωτό ένδυμα και φρυγικό σκούφο,⁹³⁹ πιθανολογώντας πως αυτός και εκείνοι της Κολωνίας προέρχονταν από ταφικά μνημεία (εικ. 620). Για τους τελευταίους, μάλιστα, υπέθεσε πως κοσμούσαν το ίδιο ναϊσκόμορφο μνημείο, το οποίο αποκατέστησε με ψηλό πόδιο και πυραμιδοειδή στέγη (εικ. 621). Οι σπόνδυλοι ανήκαν πιθανότατα σε κορινθιακούς κίονες, ανάμεσα στους οποίους θα προέβαλλε το άγαλμα του θανόντος (ενσωματωμένο σε κόγχη), ενώ οι βαρβαρικές μορφές στρέφονταν προς τον τελευταίο ως ένδειξη υποταγής και αναγνώρισης της πολεμικής του αρετής. Αν και η πιθανολόγηση προέλευσης των παραπάνω σπονδύλων από ταφικά μνημεία με συναφή χαρακτηριστικά με αυτά που περιέγραψε η Klatt είναι εύλογη, η απόδοση εκείνων της Κολωνίας στο ίδιο μνημείο δεν είναι πειστική λόγω των διαφοροποιήσεων ως προς τη διαμόρφωση των ραβδώσεων αλλά και του γεγονότος ότι αμφότερες οι μορφές στρέφονται προς την ίδια κατεύθυνση, γεγονός που καθιστά αδύνατη τη λειτουργία τους ως αντιθετικό ζεύγος. Τα συγκεκριμένα ταφικά μνημεία, τα περισσότερα προορισμένα για τάφους στρατιωτικών, αντλούσαν την έμπνευσή τους από ναϊσκόμορφες κατασκευές της ύστερης ρεπουμπλικανικής περιόδου, όπως ο ταφικός ναϊσκος του A. Murcius Obulaccus στη Sarsina της βόρειας Ιταλίας.⁹⁴⁰

Κατά την μέση αυτοκρατορική περίοδο απουσιάζουν ενδείξεις για την ενσωμάτωση φερουσών μορφών σε ταφικά μνημεία, αν και διευρύνεται η χρήση τους στη διακόσμηση σαρκοφάγων. Δεδομένου ότι αρκετές από αυτές τις μορφές αναπαράγουν τύπους που χρησιμοποιήθηκαν στην ταφική αρχιτεκτονική των

⁹³⁷ Römisch-Germanischen Museum 23,641. Βλ. Espérandieu 1928, 116-117 (αρ. 7430), Schoppa 1959, 70 (αρ. 107, πίν. 89), Walter 1970, 90 (αρ. 144), Bauchhenss 1997, 50 (αρ. 13), Klatt 2001, 61-64 (πίν. 12).

⁹³⁸ Römisch-Germanischen Museum FB 81.26. Βλ. Klatt 2001, 64-65 (πίν. 13).

⁹³⁹ Liège, Musée Curtius. Βλ. Espérandieu 1913, 208 (αρ. 4008), Schoppa 1959, 70 (αρ. 108, πίν. 89), Walter 1970, 89 (αρ. 143), Vermaseren 1986, 162 (αρ. 482, πίν. 161).

⁹⁴⁰ Πρβλ. Gabelmann 1979a, 13-15 (εικ. 12-13).

ελληνιστικών χρόνων, αξίζει να μνημονεύσουμε (ενδεικτικά) ορισμένες περιπτώσεις, χαρακτηριστικές ως προς τον τρόπο ένταξής τους στο διάκοσμο των λαρνάκων. Στα 1866 ήρθε στο φως στην περιοχή Πλατεία του Πλατάνου της Κηφισιάς ένα ταφικός θάλαμος με τέσσερις σαρκοφάγους, ο οποίος σχετίζεται συνήθως με την οικογένεια του Ηρώδη Αττικού. Τις γωνίες της θήκης μιας εκ των σαρκοφάγων κοσμούν τέσσερις αρχαϊστικές κόρες, βαίνουσες επί βάθρων, που στηρίζουν ψευδαισθητικά με τους πόλους τους την επίστεψη (εικ. 622).⁹⁴¹ Φορούν χιτώνα και μακρύ αρχαϊστικό ιμάτιο, το οποίο ανασύρουν ελαφρώς με το ένα χέρι, φέροντας το άλλο στο στήθος, έχουν δε τα πόδια ενωμένα. Η κόμη τους χωρίζεται επάνω από το μέτωπο, με τους κυματιστούς της βοστρύχους να κατευθύνονται προς τους κροτάφους, ενώ στους ώμους και το στέρνο απολήγουν ελικοειδείς βόστρυχοι. Οι όψεις της θήκης κοσμούνται με παραστάσεις Ελένης και Διοσκούρων, Νηρηίδας και θαλάσσιου Κενταύρου, Έρωτος που τεντώνει το τόξο και Λήδας με κύκνο. Αν και η Perry υποστήριξε πως οι καρυάτιδες σχετίζονται εικονογραφικά με παραστάσεις λακωνικών ψηφισματικών αναγλύφων που εικονίζουν την Ελένη με μακρύ χιτώνα και κάλαθο, πιθανότερο είναι να αναφέρονται αυτές στην παράδοση αρχαϊστικών γλυπτών με αρχιτεκτονική χρήση. Άλλωστε, καρυάτιδες και άλλοι τύποι φερουσών μορφών χρησιμοποιήθηκαν συχνά στις γωνίες αττικών σαρκοφάγων με κλινοειδές κάλυμμα, απομιμούμενες την ψευδαισθητική στήριξη των κλινών.⁹⁴² Αξίζει να επισημανθεί πως εκτός από κόρες με μακρύ αρχαϊστικό ιμάτιο στην κόσμηση των γωνιών της θήκης αττικών σαρκοφάγων χρησιμοποιήθηκαν καρυάτιδες με δίπλακα,⁹⁴³ φέροντες Σιληνοί με περίζωμα,⁹⁴⁴ μορφές Άττιδος,⁹⁴⁵ ερμές με κορμούς Ηρακλή,⁹⁴⁶ βάρβαροι σε στάση «αναμονής»,⁹⁴⁷ Έρωτες⁹⁴⁸ και προσωποποιήσεις Εποχών επί ερμαϊκών στηλών.⁹⁴⁹ Κατά περίπτωση, οι φέρουσες μορφές αυτών των σαρκοφάγων εμφανίζουν έντονη ή χαλαρότερη σύνδεση με τον υπόλοιπο εικονογραφικό διάκοσμο. Η παράδοση αυτή, που ανάγεται στη χρήση Τελαμώνων (σε κλειστή στάση άτλαντα) στις γωνίες ετρουσκικών τεφροδόχων της ελληνιστικής εποχής,⁹⁵⁰ προέκυψε προφανώς από την ανάγκη διευθέτησης των ορίων των διακοσμητικών ζωνών στις μακρές και στενές πλευρές των σαρκοφάγων. Εδώ οι γωνιακές μορφές μοιάζουν σαν τα συστατικά μέρη ενός «κριώματος», βάσει του

⁹⁴¹ Βλ. Tobin 1997, 223-228 (εικ.62-64, 68), Perry 2001, 464-468, 474 (εικ. 1-3), Galli 2002, 158-160 (πίν. 23, 24.4), Oakley 2011, 15-17 (πίν. 10, 11.3, 12.1). Η συγκεκριμένη σαρκοφάγος χρονολογείται μεταξύ των ετών 160-180 μ.Χ.

⁹⁴² Πρβλ. Wiegartz 1975, 173 σημ. 66, Rogge 1993, 117.

⁹⁴³ Πρβλ. Schmidt-Colinet 1977, 41, 237-239 (W 58-65), Baratte 1985, 256-261 (αρ. 166), Παπαγιάννη 2010, 297-300 σημ. 5 (αρ. 621, εικ. 1754-1755), Στεφανίδου-Τιβεριού 2015, 87-89, 127-129 (αρ. 72 [πίν. 22], 124 [πίν. 34]), Kintrup 2016, 264-265 (αρ. 156, πίν. 1-3, ιδίως 3.2, 3.4, 3.6).

⁹⁴⁴ Πρβλ. Matz 1968, 99-100 (αρ. 2, πίν. 2.1).

⁹⁴⁵ Πρβλ. Oakley 2011, 98-99 (πίν. 60-61, 62.1, 63.1), Papagianni 2016, 144 (αρ. 85, πίν. 47.3).

⁹⁴⁶ Πρβλ. Scrinari 1972, 156 (αρ. 472, εικ. 471a,d), Koch 1975, 545-548 (εικ. 30b), Zagdoun 1977, 107-132 (εικ. 99, 102), Papagianni 2016, 24-25 (πίν. 10.4, 47.1, 30.3-4).

⁹⁴⁷ Πρβλ. Zagdoun 1977, 107-132 (εικ. 96-98, 101, 109).

⁹⁴⁸ Πρβλ. Papagianni 2016, 23-24 (πίν. 18.1, 14.1-3).

⁹⁴⁹ Πρβλ. Matz 1968, 104-106 (αρ. 8, πίν. 10-11).

⁹⁵⁰ Πρβλ. Pairault 1972, 64-68 (πίν. 22, 28b, 29), Schmidt-Colinet 1977, 49, 69, 91, 115, 244-245 (M 12-14), Sinn 2017, 326-327 (αρ. 75).

οποίου διαμορφώνεται ο λοιπός ανάγλυφος διάκοσμος, χρήση που θυμίζει τη λειτουργία φερουσών μορφών σε οικοδομικές κατασκευές.

Σε άλλες περιπτώσεις, βέβαια, η αναφορά σε αρχιτεκτονικές φόρμες καθίσταται αμεσότερη, όπως στην σαρκοφάγο του Velletri (εικ. 623).⁹⁵¹ Σε τούτο το έργο χρησιμοποιούνται διάφοροι τύποι φερουσών μορφών, που δεν τοποθετούνται μόνο στις γωνίες της θήκης αλλά διαχέονται στον εικονογραφικό διάκοσμο, στηρίζοντας τα αρχιτεκτονικά στοιχεία της «διώροφης πρόσοψης» που περιτρέχει όλες τις πλευρές. Ειδικότερα, στις γωνίες του άνω επιπέδου τέσσερις κόρες που ανασύρουν και με τα δύο κατεβασμένα τους χέρια τον πέπλο (στο ύψος των γοφών), στηρίζουν με την κεφαλή τους το γωνιακό αέτωμα, ενώ δέκα γυναικείες μορφές σε στάση καρυάτιδας φέρουν στις μακρές πλευρές τις (προέχουσες) αετωματικές και τοξωτές απολήξεις της «πρόσοψης». Οι τελευταίες έχουν αντιθετική κινησιολογία, διαμορφώνοντας ζεύγη, στηρίζουν δε το θριγκό με την παρεμβολή ενός χαμηλού επιθήματος. Στο κατώτερο επίπεδο γονατιστοί Άτλαντες φέρουν και με τα δύο χέρια το υπερκείμενο γεισοειδές στοιχείο ή μόνο με το ένα χέρι, αποθέτοντας το έτερο στο ανασηκωμένο γόνυ. Οκτώ συνολικά Άτλαντες κοσμούν τις μακρές πλευρές και από ένα ζεύγος τις στενές, με εκείνους της δεξιάς όψης να διαφοροποιούνται ως προς την έγερση του ενός μόνο χεριού προς το φερόμενο αντικείμενο. Αξίζει να σημειωθεί πως στο κάλυμμα της σαρκοφάγου, το οποίο απομimetείται δිරριχτη στέγη με αετώματα, ολόγλυφοι ερωτιδείς φέρουν γιρλάντα με καρπούς. Η ένταξη των φερουσών μορφών στα οριζόμενα από αρχιτεκτονικά στοιχεία επίπεδα του διακόσμου της θήκης θυμίζει παρεμφερείς διαμορφώσεις σε σκηνικά οικοδομήματα θεάτρων, πιθανολόγηση που επιρρώνεται από την αξονική διάρθρωση των φερόντων στοιχείων (καρυάτιδων, ατλάντων, στρεπτών κίωνων, πεσσών). Η χρονολογούμενη στην πρώιμη αντωνίνεια περίοδο σαρκοφάγος, που κοσμείται κυρίως με θέματα που παραπέμπουν στον Κάτω Κόσμο, παρουσιάζει επιμέρους ομοιότητες με μικρασιατικά έργα, αν και ορισμένα εικονογραφικά στοιχεία (ιωνικά κιονόκρανα, ανθέμια, Γίγαντες με διχαλωτή ουρά), όπως και η πρωιμότητά της, συνιστούν ενδείξεις της συνάφειάς της με δημιουργίες αττικών εργαστηρίων. Πρόσφατα ο Pensabene, συνεκτιμώντας τη χρησιμοποίηση μαρμάρου Πεντέλης (βάση, κάλυμμα) και luna (θήκη) στη σαρκοφάγο, θεώρησε πως αυτή κατασκευάστηκε στη Ρώμη από ένα εγχώριο εργαστήριο που απασχολούσε καλλιτέχνες εξοικειωμένους με την εργασία αττικών εργαστηρίων.

7.3. Ανάγλυφοι και αμφίγλυφοι πεσσοί

Οι περιπτώσεις εξέργων μορφών που προέβαλλαν από πεσσούς, στηρίζοντας ψευδαισθητικά το υπερκείμενο αρχιτεκτονικό μέλος, αποκαλύπτουν τη διάδοση αυτού του τύπου διακόσμησης σε προσόψεις στον ελληνικό χώρο, από την αδριάνεια εποχή και εξής. Ο Schmidt-Colinet εκτίμησε πως επρόκειτο για ένα νέο είδος γλυπτικού διακόσμου που αξιοποιούσε συνδυαστικά την παράδοση των γλυπτών που λειτουργούσαν ως ελεύθερα αρχιτεκτονικά στηρίγματα και εκείνη των

⁹⁵¹ Βλ. κυρίως Bartoccini 1958, 129-214 (εικ. 2-15, 25-41, 44-46, 48-57), Andreae 1963, 11-87 (πίν. 1-29), Lawrence 1965, 207-222 (πίν. 45-54), Pensabene-Mesolella 2004, 59-72 (εικ. 1-10).

προβαλλόμενων μπροστά από παραστάδες εξέργων φερουσών μορφών.⁹⁵² Την ίδια περίοδο, διευρύνεται η χρήση των συμφύτων με πεσσό (ή σπανιότερα με κίονα) γλυπτών στις ρωμαϊκές επαρχίες και την ίδια τη Ρώμη, με τη διαφορά ότι σε τούτες τις περιπτώσεις οι μορφές δεν αποδίδονται τόσο έξοργες και η απομίμηση φέρουσας λειτουργίας συχνά δεν υιοθετείται.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα πανομοιότυπα, φυσικού μεγέθους, αγάλματα Άττιδος στον τύπο *Castratus*, που συμφύονται με πεσσόμορφα στηρίγματα με αποστρογγυλεμένες άνω απολήξεις και προέρχονται από κάποιο κτήριο του πρώτου ημίσεως του 2^{ου} μ.Χ. αιώνας στην Κύζικο, αφιερωμένο πιθανώς στην Κυβέλη (Μητρώο). Αυτά είναι σήμερα μοιρασμένα ανάμεσα στα Μουσεία της Κωνσταντινούπολης (εικ. 624),⁹⁵³ της Προύσας (εικ. 625)⁹⁵⁴ και στο Büyükdere (εικ. 626),⁹⁵⁵ τους κήπους της άλλοτε Ρωσικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη. Από το ίδιο οικοδόμημα προέρχεται ένα ακόμη σύμφυτο με πεσσό άγαλμα Άττιδος στον τύπο *Tristis*, το οποίο βρίσκεται στην Κοπεγχάγη (εικ. 627).⁹⁵⁶ Ο πληρέστερα σωζόμενος φτερωτός Άττις έχει τα χέρια δεμένα στο πίσω μέρος του κορμού, συμφύεται δε με πεσσό με αποστρογγυλεμένη άνω απόληξη που επιστέφεται με κορινθιακό πεσσόκρανο (επίσης με αποστρογγυλεμένη πρόσθια όψη). Ο θεός φορεί φρυγική τιάρα στην κεφαλή και κλειστά υποδήματα στα πόδια, ενώ το σώμα του καλύπτει ολόσωμο ένδυμα με χειρίδες και μακριά «μπατζάκια» που συγκρατείται με μέταλλο (κοσμημένο με γοργόνειο στα άλλα δύο συναφή γλυπτά) στο ύψος του στέρνου, αφήνοντας την κοιλιακή χώρα και το εφηβαίο ακάλυπτα. Ο Karwiese συσχέτισε τον ανδρόγυνο φτερωτό Άττι με το μύθο της Αγδίστεως, ενός ερμαφρόδιτου πλάσματος από τη Φρυγία που μέθυσε, έδεσε σε κορμό δέντρου και ευνούχισε ο Διόνυσος,⁹⁵⁷ πιθανολογώντας πως τα γλυπτά της Κυζίκου εικονίζουν μια θεότητα με μεικτά χαρακτηριστικά, τον Άττι-Άγδιστι, η μυστηριακή λατρεία της οποίας είχε ανατολική προέλευση.⁹⁵⁸

⁹⁵² Schmidt-Colinet 1977, 95.

⁹⁵³ Istanbul Arkeoloji Müzesi 3302. Βλ. Makridi Bey-Picard 1921, 456-458 (εικ. 8, πίν. 14-17), Müfit 1931, 182-183 (εικ. 7), Picard 1953-1954, 5, Vermaseren 1966, 46 (πίν. 25,2), Karwiese 1967, 84. Schmidt 1982, 133 (πίν. 32-33), Vermaseren 1987, 93 (αρ. 284, πίν. 60). Διαστάσεις: ύψος αγάλματος 1,75 m, ύψος πεσσού (χωρίς το επίκρανο) 2,70 m.

⁹⁵⁴ Bursa Arkeoloji Müzesi 267. Βλ. Mendel 1909, 259-260 (αρ. 8 εικ. 6), Makridi Bey-Picard 1921, 458-460 (αρ. I, εικ. 9-10, πίν. 16,2), Vermaseren 1966, 46 σημ. 3, Karwiese 1967, 85, Vermaseren 1987, 91 (αρ. 280, πίν. 58). Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 0,69 m.

⁹⁵⁵ Büyükdere. Βλ. Mendel 1909, 260-262, Makridi Bey-Picard 1921, 460-462 (αρ. II, εικ. 11, πίν. 16,3), Vermaseren 1966, 46, Karwiese 1967, 85, Vermaseren 1987, 255 (αρ. 864, πίν. 186). Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 1,15 m. Ένα ακόμη άγαλμα φτερωτού Άττι (ύψους περίπου 3,00 m) από την Κύζικο βρέθηκε από τον E. Schwertheim το 1983 και σήμερα είναι στημένο στο Erdék, μπροστά από την οικία του δημάρχου (βλ. Vermaseren 1987, 91 [αρ. 281, πίν. 59]). Παριστάνεται ο Άττις όρθιος να στέκει με σταυρωτά τα πόδια μπροστά από πεσσό, έχοντας σταυρωμένα πίσω τα χέρια. Είναι ντυμένος με χειριδωτό χιτωνίσκο, ιμάτιο και αναξυρίδες και φέρει φρυγική τιάρα στην κεφαλή και υποδήματα στα πόδια. Τέλος, ένας ανάγλυφος φτερωτός Άττις εικονίζεται σε βάθρο (ύψους περίπου 1 m) από τα Πάταρα. Στέκει με σταυρωμένα τα πόδια, φορεί τιάρα και ολόσωμο ένδυμα με χειρίδες και μακριά «μπατζάκια», που αφήνει ακάλυπτη μια μικρή περιοχή γύρω από το εφηβαίο, έχει δε δεμένα πίσω τα χέρια του. Για την τελευταία περίπτωση βλ. Erkoç-Koçak 2018, 106-107 (P1, εικ. 1).

⁹⁵⁶ Ny Carlsberg Glyptotek 715. Βλ. Fejfer 2005, 190-191 (αρ. 86).

⁹⁵⁷ Hepding 1903, 104-107. Πρβλ. Arnobius, *Adversus Nationes* 5.5-7, 12.

⁹⁵⁸ Karwiese 1967, 91-92.

Μια ιδιαίτερη κατηγορία κόσμησης φερόντων αρχιτεκτονικών στοιχείων αποτελούν οι αμφίγλυφοι πεσσοί, όπου έξεργες μορφές προέβαλλαν και από τις δύο όψεις των στηριγμάτων, ώστε να δίδεται ενίοτε η εντύπωση πως τα νώτα τους εφάπτονταν. Ένα τέτοιο ζεύγος ανάγλυφων μορφών συναντούμε στον αμφίγλυφο πεσσό του Μουσείου Κωνσταντινούπολης, του οποίου οι όψεις κοσμούνται με τις αντίωτες μορφές ενός Σατύρου με λοξή νεβρίδα και μιας πεπλοφόρου που φέρει πόλο (εικ. 628-629).⁹⁵⁹ Οι επιφάνειες των γλυπτών είναι ιδιαίτερα διαβρωμένες από τη μακρά έκθεση στο υδάτινο στοιχείο (ανασύρθηκαν από τον Ελλήσποντο), λείπουν δε το δεξιό χέρι της πεπλοφόρου, αμφότερα τα χέρια και το δεξιό σκέλος του Σατύρου, ενώ αποκρουσμένο είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος το πρόσωπο του τελευταίου. Οι μορφές βαίνουν στην ίδια πλίνθο, διατηρώντας μέρος της επιφάνειας αναμονής στο ανώτερο μέρος των κεφαλών τους (ωστόσο δεν σώζεται τώμος γόμφωσης). Και τα δύο γλυπτά είχαν ανασηκωμένο το δεξιό τους χέρι, προφανώς για να στηρίζουν ψευδαισθητικά το υπερκείμενο μέλος. Η σύμφυση των φαινομενικά ασύνδετων μορφών, δεδομένου ότι δεν σώζονται στοιχεία που θα μπορούσαν να στοιχειοθετήσουν τον ταυτισμό της πεπλοφόρου με Μαινάδα, καθιστά δύσκολη κάθε πιθανολόγηση για το οικοδόμημα προέλευσής τους.

Μια ακόμη περίπτωση αμφίγλυφων πεσσών έχουμε στο συγκρότημα της Κόκκινης Βασιλικής της Περγάμου, το οποίο ήταν αφιερωμένο στη λατρεία αιγυπτιακών θεοτήτων και κατασκευάστηκε την εποχή του Αδριανού (εικ. 630-634).⁹⁶⁰ Το σωζόμενο υλικό είναι αποσπασματικό, ωστόσο φαίνεται πως κάθε ζεύγος -από κοινού με τον «ενδιάμεσο» πεσσό- είχε λαξευτεί σε δύο μεγάλους μαρμάρινους λιθόπλινθους που γομφώνονταν μεταξύ τους στο επίπεδο της κοιλιακής χώρας (σε αυτούς χρησιμοποιήθηκε μάρμαρο Προκοννήσου). Τα γυμνά μέρη των κολοσσικών μορφών (πρόσωπα, χέρια, ανδρικές κνήμες, άκροι πόδες) ήσαν ένθετα και κατασκευασμένα από σκούρο γκριζωπό μάρμαρο, πιθανώς λέσβιο. Από την εξέταση των χεριών προκύπτει πως οι ανδρικές μορφές είχαν ελάχιστα κεκαμμένο το αριστερό χέρι και κατεβασμένο το δεξιό, ενώ στις γυναικείες συνήθως καμπτόταν στον αγκώνα και προτασσόταν προς τα εμπρός το δεξιό χέρι και κατερχόταν στους γοφούς το αριστερό. Εδώ οι αντίωτες μορφές αντλούσαν τα χαρακτηριστικά τους κυρίως από τη μακραιώνη παράδοση της αιγυπτιακής τέχνης, προβάλλοντας στις δύο όψεις ενός πεσσού που στήριζε αιγυπτιάζον κιονόκρανο (σε σχήμα μισάνοιχτου άνθους λωτού). Έκαστο ζεύγος αποτελείτο πιθανότατα από μία ανδρική και μία γυναικεία μορφή, υπολογίζεται δε πως έφθαναν σε ύψος τα 3,49 m. Μια από τις καλύτερα σωζόμενες ανδρικές μορφές ξεχωρίζει από το αχειρίδωτο «τριμερές» μαλλωτό ένδυμα με κροσσωτή λοξή παρυφή που καλύπτει τον κορμό (σε άλλες περιπτώσεις οι ανδρικοί κορμοί φέρουν θώρακα, ενίοτε φολιδωτό με χιαστί ιμάντες), φορώντας στα σκέλη ένα ένδυμα που κάλυπτε τους γοφούς και τους μηρούς και παρουσιάζει συνάψεις με το

⁹⁵⁹ Istanbul Arkeoloji Müzesi 339. Βλ. κυρίως Mendel 1914, 365-366 (αρ. 1130), Brendel 1935, 244 σημ. 44, Schmidt 1982, 134 σημ. 845 (πίν. 38.3, 39.1), von Hesberg 2007, 72 (εικ. 4). Διαστάσεις: ύψος 2,38 m.

⁹⁶⁰ Βλ. Deubner 1940, 477-478 (πίν. 49), του ίδιου 1977/78, 235-237, 242-245 (πίν. 63.1, 67-68, 70), του ίδιου 1995, 175-177 (εικ. 1), Schmidt-Colinet 1977, 43, 76-78, 94, 121-123, 240-241, 264 (W 70 / M 83), Schmidt 1982, 134-135, Mania 2005, 21-34 (εικ. 5-6, 8), του ίδιου 2011, 4-44, 150-159 (αρ. 1-107, πίν. 1-19, 37, Beil. 1).

αιγυπτιακό «Galaschurz».⁹⁶¹ Οι γυναικείες μορφές φέρουν εσωτερικά χειριδωτούς χιτώνες και εξωτερικά μακριά ενδύματα που συγκρατούνταν στους ώμους και χαρακτηρίζονται από αξονικές αρχαϊζουσες πτυχές (σε μια περίπτωση έχει χρησιμοποιηθεί λοξό αρχαϊστικό ιμάτιο). Όλα τα γλυπτά έφεραν στις κεφαλές τους *Nemes* (φαραωνικό υφασμάτινο κάλυμμα κεφαλής), στην αβακόσχημη ανώτερη επιφάνεια του οποίου υπήρχαν δύο τόρμοι και μια αύλακα μολυβδοχόησης για τη γόμφωση με το υπερκείμενο μέλος (σώζονται και υποδοχές για λύκους), ενώ τα νώτα τους κάλυπτε ιμάτιο που σχημάτιζε ζικ-ζακ πτυχώσεις στα πλάγια. Τα αποτμήματα προσώπων που διαθέτουμε είναι τις περισσότερες φορές ζωόμορφα και σπανιότερα ανθρωπόμορφα, γεγονός που καθιστά σαφές πως τα έξεργα γλυπτά της Περγάμου εικόνιζαν θεούς (Sachmet, Sobek, Thoth, Anubis κ.α.). Τα πρόσωπα συγκρατούνταν στις υποδοχές των καλυπτόμενων με *Nemes* κεφαλών μέσω μιας προεξοχής με κολουροκωνικό σχήμα που απέληγε σε επίπεδη άνω επιφάνεια (τούτη βρισκόταν στο εσωτερικό της υποδοχής), ένας καινοφανής τρόπος συναρμογής που χρησιμοποιήθηκε στην ίδια περιοχή και για τη στερέωση προσώπων σε αιγυπτιάζοντα γλυπτά.⁹⁶² Η εύρεση αρκετών αποτμημάτων γλυπτών στους αύλειους χώρους βορείως και νοτίως της Κόκκινης Βασιλικής, καθιστά αρκετά πιθανή την προέλευσή τους από αυτά τα τμήματα του συγκροτήματος και συγκεκριμένα από τις στοές που διέτρεχαν τις τρεις όψεις αυτών των πλευρικών αιθρίων. Ο Deubner πιθανολόγησε πως οι πεσσοί στις γωνίες δεν έφεραν αντίστροφες μορφές αλλά ανάγλυφα, το δε κιονόκρανό τους «καμπτόταν» κατ' ορθή γωνία ώστε να καλύψει επαρκώς και τις δύο πλευρές του γωνιακού θριγκού. Οι κολοσσικές μορφές του συγκροτήματος της Κόκκινης Βασιλικής αφομοίωναν με δημιουργικό τρόπο ποικίλα χαρακτηριστικά της αιγυπτιακής μνημειακής αρχιτεκτονικής, ιδίως σχετιζόμενα με την παράδοση των σύνθετων αθωρικών κιονοκράνων και των οσιριακών πεσσών, συνδυάζοντάς τα με τη σύγχρονη τάση της ρωμαϊκής γλυπτικής για πολυχρωμία μέσω της ανάμειξης διαφορετικών τύπων μαρμάρων. Ο ιδιαίτερος τρόπος κατασκευής εκάστου ζεύγους και η επιλογή των ενδυμάτων διαφοροποιούν αυτό το μνημειακό σύνολο από άλλες αιγυπτιάζουσες φέρουσες μορφές της αυτοκρατορικής εποχής, όπως οι «Τελαμώνες» από ερυθρωπό γρανίτη στο Βατικανό, που προέρχονται πιθανώς από τη Villa Hadriana,⁹⁶³ η δομική λειτουργία των οποίων στοιχειοθετείται από το γεγονός ότι ο πεσσός στα νώτα τους ανέρχεται ως την απόληξη του λωτόσχημου κιονοκράνου που στέφει τις καλυμμένες με *Nemes* κεφαλές τους (εικ. 635).

Ένα από τα πλέον ενδεικτικά παραδείγματα κόσμησης πεσσών με έξεργες μορφές στη σεβήρια περίοδο αποτελούν οι ανάγλυφες καρνάτιδες από μάρμαρο Προκοννήσου που κοσμούσαν το ανώτερο τμήμα της σεβήριας Βασιλικής στο Forum

⁹⁶¹ Πρβλ. Staehelin 1966, 11-30.

⁹⁶² Πρβλ. Mania 2011, 164-165 (αρ. 172, πίν. 27.6-7).

⁹⁶³ Museo Pio Clementino 196 / 197. Βλ. Lippold 1936, 151-152 (πίν. 50), Helbig⁴ I, 30 (Parlasca), Schmidt-Colinet 1977, 65, 132, 264 (M 85), Raeder 1983, 166-167 (αρ III 73-74), Grenier 1989, 973 σημ. 87 (πίν. 40), Mari-Sgalambro 2007, 87. Διαστάσεις: ύψος 3,35 m. Πρβλ. την παρεμφερή αιγυπτιάζουσα μορφή στο ανάγλυφο της Ariccia (Museo Nazionale Romano, Palazzo Altemps 77255). Για τούτο το ανάγλυφο βλ. Paribeni 1919, 106-112 (πίν. 107), Schmidt-Colinet 1977, 65, 74, 93-94, 264 (M 84), Lembke 1994a, 174-176 (αρ. 1, πίν. 3.1), της ίδιας 1994b, 97-102 (πίν. 42), Alfano 2001, 327-328 (αρ. 346), Bommas 2005, 640-641 (αρ. 224).

της Leptis Magna (εικ. 636-638).⁹⁶⁴ Τρεις πεσσοί διατηρούνται σε ικανοποιητικό επίπεδο (το σωζόμενο ύψος τους κυμαίνεται από 1,47 έως 1,33 m), ενώ ένας τέταρτος φέρει στην πρόσθια επιφάνειά του μια ανάγλυφη κόρη, σωζόμενη από τους ώμους έως τον αριστερό μηρό. Έκαστος πεσσός διέθετε προέχουσα πλίνθο και γεισοειδή προεξοχή στο ανώτερο μέρος, το «μέτωπο» της οποίας κάλυπτε μερικώς ο πόλος των καρυάτιδων. Τούτες έφεραν χιτώνα και αρχαΐζον μιάτιο με λοξή αναδίπλωση, συγκρατούμενο στον έναν ώμο, το οποίο διέθετε μακρύ απόπτυγμα και αξονική πτύχωση ανάμεσα στα σκέλη. Το μιάτιο σχηματίζει άνοιγμα στο πλάι, οριζόμενο εκατέρωθεν από κατακόρυφες πτυχώσεις, μέσα από το οποίο διακρίνεται ο (ενίοτε ζωσμένος κάτω από τα στήθη) χιτώνας. Στον ώμο όπου συγκρατείτο το μιάτιο έπεφτε μια αναδίπλωσή του, που κατευθυνόταν από τη ράχη προς το πρόσθιο μέρος της μορφής. Σε τούτη την πλευρά το χέρι ανερχόταν προς τα επάνω (όπως φαίνεται από τη διάταξη του θραυσμένου μέρους στην αρχή του βραχίονος), με το έτερο να πέφτει προς τον αντίστοιχο γοφό, χωρίς ωστόσο να επαφίεται σε αυτόν. Φαίνεται πως σε τούτο το ύψος οι κόρες ανέστυραν ελαφρώς μια παρυφή του μιατίου. Τα σωζόμενα αποτμήματα κεφαλών αποκαλύπτουν πως τούτες φορούσαν ψηλό πόλο (με ανάγλυφο διάκοσμο που απομιμούταν ανακαμπτόμενα πέταλα άνθους), είχαν αποστρογγυλεμένα χαρακτηριστικά και οι κόρες των ματιών τους δηλώνονταν με μια τρυπανιά. Το μεγαλύτερο μέρος των κεφαλών ήταν ολόγλυφο, με την κοτσίδα που έφεραν στα νάτα να συμφύεται στον πεσσό. Οι κόρες σχημάτιζαν ζεύγη με αντιθετικά διατασσόμενη ενδυμασία και κινησιολογία, ακολουθώντας τη στάση της καρυάτιδας (το εγειρόμενο χέρι τους κατευθυνόταν προφανώς προς τον πόλο). Η πτυχολογία τους είναι επίπεδη, άκαμπτη και στυλιζαρισμένη, ενώ τα «σκιασμένα» μέρη έχουν διαμορφωθεί με τη χρήση τρυπανιού, γεγονός που στοιχειοθετεί τη χρονολόγησή τους στη σεβήρια περίοδο. Η χρησιμοποίησή τους στη διακόσμηση της Βασιλικής στη Leptis Magna αποτελεί ίσως έμμεση αναφορά στην εικονογραφική παράδοση του αυγούστειου Forum, όπως φαίνεται και από τις έξεργες προτομές Μεδουσών που προέβαλλαν σε κυκλικά πλαίσια επάνω από τα τόξα των κιονοστοιχιών του Forum της ίδιας περιοχής.

⁹⁶⁴ Βλ. Ward-Perkins 1952, 120, πίν. 25-26, Schmidt-Colinet 1977, 96 σημ. 355, Sichtermann 1962, 479, 492 (εικ. 41), Squarciapino 1974, 155-161 (πίν. 76-79). Σε ανώτερο τμήμα της Βασιλικής στην πόλη Ascalon είχαν επίσης τοποθετηθεί πεσσοί με ανάγλυφη διακόσμηση, προερχόμενοι πιθανώς από το «αττικό» του νότιου τοίχου του κεντρικού κλίτους (όπως υπέθεσε ο Fischer). Σώζονται τέσσερις πεσσοί, τρεις από τους οποίους φέρουν ανάγλυφες παραστάσεις με Νίκες που βαίνουν επί σφαιρών, συγκρατούμενων από γονατιστούς Άτλαντες. Οι Νίκες κρατούν στεφάνια στα ανασηκωμένα τους χέρια, ανασύροντας με το άλλο το ένδυμά τους ή φέροντας σε αυτό κλάδο φοίνικα, φορώντας πέπλο ζωσμένο κάτω από τα στήθη και ψηλό πόλο στην κεφαλή. Οι γενειοφόροι Άτλαντες ήσαν γυμνοί και έβαιναν επί βάθρων, ξεχωρίζει δε σε αυτούς η τονισμένη μυολογία. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τέταρτος πεσσός, ο οποίος φέρει ανάγλυφη παράσταση Ίσιδος, όπως φαίνεται από τον ισιακό κόμβο βοστρύχους που πέφτουν στους ώμους. Δίπλα στον δεξιό ώμο της θεάς βρίσκεται ένα παιδί, πιθανώς ο Αρποκράτης (αν και η Krug θεωρούσε πιθανότερο να εικονιζόταν ένας ιερέας του Σαράπιδος). Οι πλάγιες όψεις των πεσσών διακρίνονται σε τρεις ζώνες, η κεντρική και οπίσθια εκ των οποίων είναι αδρά δουλεμένες με βελόνι (η τρίτη σώζει ίχνη επιμελέστερης επεξεργασίας), ενώ στην άνω επιφάνεια της πρόσθιας όψης υπήρχε γεισοειδής προεξοχή. Για τους ανάγλυφους πεσσούς της Ascalon βλ. κυρίως Fischer 1995, 130-148 (εικ. 14-20, 25 [στις σελίδες 135-138 εκτίθεται η άποψη της Antje Krug]).

Αρκετά διαδεδομένη υπήρξε η χρήση αρχιτεκτονικών πεσσών με ανάγλυφο διάκοσμο ερμαϊκής στήλης, με τις μορφές που κοσμούσαν το άνω μέρος αυτής να απομιμούνται ενίοτε δομική λειτουργία. Δύο από τα αντιπροσωπευτικότερα παραδείγματα αυτών των ερμών προέρχονται από την Έφεσο, αξίζει επομένως να αναφερθούμε διεξοδικότερα σε αυτά. Μια κολοσσική ερμαϊκή στήλη με παράσταση νεαρού Έρωτος (Ερμέως), χρονολογούμενη στην αδριάνεια ή αντωνίνεια περίοδο, είναι σημαντική διότι την κεφαλή του φτερωτού θεού καλύπτει ψηλός πόλος μέσω του οποίου στηρίζεται ψευδαισθητικά η αβακόσχημη επίστεψη του πεσσού (εικ. 639-640).⁹⁶⁵ Ο έξεργος κορμός του Έρωτος (από το εφηβαίο και άνω) προβάλλει στο άνω μέρος της στήλης, ενώ τα φτερά του καλύπτουν τις πλάγιες όψεις του πεσσού. Αν και αμφότερα τα χέρια λείπουν, καθίσταται προφανές πως το αριστερό εξ αυτών στρεφόταν προς τα επάνω, το πιθανότερο κατευθυνόμενο προς τον κάλαθο. Η κεφαλή είναι στραμμένη προς τα δεξιά, ενώ το στήθος καλύπτει μερικώς ένα μάτιο που πορπώνεται στον δεξιό ώμο. Η μορφή κρατούσε στο δεξιό κατεβασμένο χέρι ένα επίμηκες αντικείμενο, όπως φαίνεται από τα τρία *runtelli* κατά μήκος της δεξιάς πλευράς της στήλης που προφανώς το στήριζαν. Ο κολοσσικός πεσσός βρέθηκε στα 1926 κοντά στην κρήνη (νυμφαίο) που βρισκόταν στα νότια της οδού που οδηγούσε από το διοικητικό κέντρο της πόλης στην Πύλη της Μαγνησίας.⁹⁶⁶ Ήταν ενσωματωμένος -σε δεύτερη χρήση- σε τοίχο που στήριζε το οπίσθιο μέρος του νυμφαίου. Η προέλευση του πεσσού από οικοδομική κατασκευή είναι βέβαιη, αν αναλογιστεί κανείς τις διαστάσεις του (ύψος 2,36 m) και την απομίμηση φέρουσας λειτουργίας εκ μέρους της ανάγλυφης μορφής. Πρόσφατα, η Hanslmayr πιθανολόγησε πως θα μπορούσε, από κοινού με έναν ακόμη Ερμέωτα με αντιθετικά χαρακτηριστικά, να στέκεται δίπλα σε ένα θύρωμα⁹⁶⁷ ή να έχει ενσωματωθεί σε πρόσοψη, θεωρώντας εύλογο το ενδεχόμενο να κοσμούσε κάποιο οικοδόμημα που εντασσόταν στα συγκροτήματα Γυμνασίων και Λουτρών της Εφέσου, πιθανώς την παλαίστρα του ανατολικού Γυμνασίου (λόγω εγγύτητας με τον χώρο εύρεσης του γλυπτού), η οποία οικοδομήθηκε κατά το δεύτερο ήμισυ του 2^{ου} π.Χ. αιώνα.⁹⁶⁸ Σε κάθε περίπτωση, τα επιμελώς αποδοσμένα φτερά του Έρωτος στις πλάγιες όψεις καθιστούν προφανή την επαφή του πεσσού με τοίχο μόνο κατά την οπίσθια πλευρά του, καθώς και την αυξημένη θεασιμότητα του γλυπτού (συνεπώς φαίνεται πιθανότερο να προέβαλλε τούτο σε μικρό σχετικά ύψος από το οπτικό πεδίο του θεατή και όχι σε κάποιο ψηλότερο τμήμα μιας πρόσοψης). Η ίδια μελετήτρια συσχέτισε το γλυπτό της Εφέσου με τρεις -μη συμφυόμενους με πεσσό- Ερμέωτες (και έναν ακόμη σε επιτύμβιο ανάγλυφο), που έφεραν λοξή δορά ζώου στο στήθος και ανασήκωναν το ένα τους χέρι,⁹⁶⁹ πιθανολογώντας πως αποτελούν μεταπλάσεις

⁹⁶⁵ Selçuk, Efes Müzesi 368. Βλ. Keil 1926, 276-277 (εικ. 60), Becatti 1956, 206-207, Schmidt 1982, 135, Wrede 1985, 22, 64, Hanslmayr 2016, 93-96, 158-159 (αρ. B9, πίν. 38-39).

⁹⁶⁶ Keil 1926, 276. Για την κρήνη βλ. Scherrer 2000, 76 (αρ. 17), Quatember 2008, 219-256, Αριστοδήμου 2010, 126-130.

⁹⁶⁷ Πρβλ. Schmidt 1982, 135.

⁹⁶⁸ Hanslmayr 2016, 98.

⁹⁶⁹ Πρόκειται για τους ολόγλυφους Ερμέωτες στο Newby Hall (προερχόμενος από τη Villa Hadriana), την Κοπεγχάγη (Ny Carlsberg Glyptotek 1585) και το Μουσείο Καπιτωλίου (Centrale Montemartini 4964), καθώς και για έναν ακόμη ανάγλυφο σε μια υστεροελληνιστική επιτύμβια στήλη από τη

του ελληνιστικού Ερμέρωτος του Ταυρίσκου, τον οποίο μνημονεύει ο Πλίνιος.⁹⁷⁰ Ωστόσο, τα παραπάνω γλυπτά διαφοροποιούνται έντονα από τον εφεσιακό Ερμέρωτα (μικρότερο μέγεθος φτερών, παιδικός κορμός, δορά ζώου, εκθηλύζοντα χαρακτηριστικά), ώστε να καθίσταται πιθανότερο το ενδεχόμενο να αποτελεί ο τελευταίος κλασικιστική δημιουργία ανεξάρτητη από τα πρότυπα εκείνων.

Δύο πεσσοί με ανάγλυφη παράσταση Ερμηρακλή βρίσκονται στημένοι εκατέρωθεν ενός πυλαίου ανοίγματος στο ανατολικό πέρας της Οδού των Κουρητών (Εμβολος), η οποία «έτεμνε» λοξά το ορθογώνιο πολεοδομικό σύστημα της Εφέσου ενώνοντας το εμπορικό (Τετράγωνος Αγορά) με το διοικητικό (Δημόσια Αγορά) τμήμα της πόλης (εικ. 641).⁹⁷¹ Τούτη η διαμόρφωση ανήκει στη δεύτερη οικοδομική φάση της πύλης (τρίτο τέταρτο 5^{ου} μ.Χ. αιώνα), ενώ κατά την αρχική φάση οικοδόμησης, που χρονολογείται στον 4^ο μ.Χ. αιώνα, η μορφή του κτίσματος ήταν διαφορετική. Ειδικότερα, ο Bammer θεώρησε πως σε τούτη τη φάση η πύλη είχε ένα μεγάλο τοξωτό άνοιγμα, στις γωνίες του οποίου υπήρχαν ανάγλυφες Νίκες που κρατούσαν στεφάνια στα προτεταμένα τους χέρια, ενώ οι πεσσοί με παράσταση Ερμηρακλή είχαν τοποθετηθεί επάνω από αυτό, στον άξονα μιας πεσσοστοιχίας αποτελούμενης από έξι συνολικά στηρίγματα που διαμόρφωναν την ανωδομή του πυλαίου ανοίγματος.⁹⁷² Έπειτα από φθορές που οφείλονταν πιθανότατα σε σεισμούς, το μνημειακό τόξο της κατασκευής του 4^{ου} μ.Χ. αιώνας καταργήθηκε και στη θέση του διαμορφώθηκε ένα μικρότερο πυλαίο άνοιγμα, πλαισιούμενο από τους πεσσούς με παράσταση Ερμηρακλή. Σε τούτη τη φάση οι πεσσοί δεν βρίσκονταν σε όροφο αλλά στο κατώτερο τμήμα της κατασκευής, στηρίζοντας ένα μικρό τόξο που έφερε επιγραφή με το όνομα του αναθέτη. Οι περισσότεροι μελετητές θεωρούν τους ανάγλυφους πεσσούς έργα της υστερορωμαϊκής περιόδου,⁹⁷³ ωστόσο πρόσφατα η Hanslmayr στοιχειοθέτησε τη χρονολόγησή τους στην αδριάνεια-αντωνίνεια περίοδο, πιθανολογώντας πως κοσμούσαν αρχικά τις Στοές (ξυστούς) του Βερουλάνου, δίπλα στην παλαίστρα του Γυμνασίου του λιμένος. Ο Gaius Claudius Verulanus Marcellus, Εφέσιος ιερέας της αυτοκρατορικής λατρείας, δώρισε την ορθομαρμάρωση αυτών των στοών κατά την αδριάνεια περίοδο, γεγονός που οδήγησε την Hanslmayr στην εκτίμηση πως οι πεσσοί θα μπορούσαν να ανήκουν σε αυτή τη φάση εξωραϊσμού των οικοδομημάτων. Στη διαμόρφωση της άποψής της έπαιξε ρόλο η συσχέτιση του Ηρακλή με χώρους αθλήσεως, όπως και η μη επισκευή των ξυστών έπειτα από την καταστροφή τους κατά το τρίτο τέταρτο του 3^{ου} μ.Χ. αιώνα. Ανεξαρτήτως του οικοδομήματος προέλευσης των πεσσών, η χρονολόγησή τους στον 2^ο μ.Χ. αιώνα

Σμύρνη (Izmir 8451). Για τούτα τα γλυπτά βλ. [Newby Hall] Raeder 1983, 57-58 (αρ. I 39), von Hesberg 2007a, 48-49 (αρ. N9, πίν. 18-19), [Ny Carlsberg Glyptotek] Moltesen 2005, 154-155 (αρ. 66), [Centrale Montemartini] Lugli 1919, 342 (εικ. 28), Lippold 1923, 162 σημ. 42, Reinach 1924, 262 (αρ. 6), [Izmir] Atalay-Voutiras 1979, 58-67 (εικ. 1-6).

⁹⁷⁰ Naturalis Historia 36.33. Πρβλ. Overbeck 1868, 393 (αρ. 2038).

⁹⁷¹ Βλ. κυρίως Hanslmayr 2016, 86-88, 157-158 (αρ. B7a.b, πίν. 35-36). Διαστάσεις: ύψος συνολικό (πεσσού και κιονοκράνου) 2,69 m / 2,665 m, ύψος ερμαϊκής στήλης 1,55 m / 1576 m, ύψος κεφαλής Ηρακλέους 0,24 m / 0,24 m. Για την Οδό των Κουρητών βλ. Scherrer 2000, 114, Μάλλιος 2010, 197-209.

⁹⁷² Bammer 1976/77, Beibl. 93-126 (εικ. 13-14, 22, 30). Πρβλ. Scherrer 2000, 98.

⁹⁷³ Πρβλ. Miltner 1959, Beibl. 353-354 (τέλη 4^{ου}-αρχές 5^{ου} αιώνα μ.Χ.), Fleischer 1967, 61 (3^{ος} αιώνας μ.Χ.), Palagia 1989b, 127 (4^{ος} αιώνας μ.Χ.), Landwehr 2000, 56 σημ. 7 (πρώτο ήμισυ 4^{ου} μ.Χ. αιώνα).

στοιχειοθετείται και από τα κορινθιακά πεσσόκρανά τους. Αυτά φέρουν διάκοσμο σε ρηχότερο ανάγλυφο στην οπίσθια πλευρά, προφανώς διότι τούτη η όψη έμενε ακόσμητη κατά την αρχική χρήση των πεσσών, επειδή επαφιόταν σε τοίχο. Οι υπόλοιπες όψεις των πεσσοκράνων είναι λαξευμένες την ίδια περίοδο, στυλιστικά δε και εικονογραφικά συνάδουν με τις μικρασιατικές τάσεις διακόσμησης των μέσων του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα.⁹⁷⁴ Οι παραστάσεις στους πεσσούς είναι όμοιες, αν εξαιρέσει κανείς την αντιθετική κινησιολογία των μορφών, εικονίζουν δε αγένειο και νεανικό τον Ηρακλή να καλύπτεται από δορά λέοντος, κρατώντας με το ένα χέρι τα πίσω πόδια του αιλουροειδούς, στο ύψος του στήθους, και ανασύροντας με το έτερο κατεβασμένο χέρι την κεφαλή προς τον άξονα της στήλης. Εντύπωση προκαλεί η «κροσσωτή» παρυφή της λεοντής γύρω από το λαιμό, όπως και η πλαστική απόδοση της κεφαλής του ζώου. Οι ανάγλυφες παραστάσεις της Εφέσου παρουσιάζουν επιμέρους συνάψεις με μια μικρών διαστάσεων ερμαϊκή στήλη από τις Σάρδεις, στην οποία πιθανότατα εικονίζεται ο ίδιος ήρωας (αν και οι Hanfmann-Ramage εκτίμησαν πως επιστεφόταν αυτή με ένα πορτραίτο ελληνιστικού ηγεμόνα).⁹⁷⁵ Οι ομοιότητες αφορούν κυρίως το πρόσωπο του Ηρακλή, μιας και η λεοντή διευθετείται με διαφορετικό τρόπο, ωστόσο αμφοτέρως οι παραστάσεις παρουσιάζουν ενδιαφέρον δεδομένου ότι είναι σχετικά σπάνιες οι απεικονίσεις του ήρωα με λεοντή σε νεανική ηλικία.

Αξίζει εδώ να μνημονευθούν παρενθετικά επτά ανάγλυφοι πεσσοί από τη Σπάρτη με παράσταση ώριμου γενειοφόρου Ηρακλή, οι περισσότεροι εκ των οποίων σώζονται αποσπασματικά, μολονότι σε αυτούς ελλείπει ο τεκτονικός ρόλος και η απομίμηση φέρουσας λειτουργίας εκ μέρους του ήρωος (εικ. 642-645).⁹⁷⁶ Πέντε πεσσοί προέρχονται από ένα λουτρικό συγκρότημα στη θέση Αράπισσα, χρονολογούμενο στον 2^ο αιώνα μ.Χ., ενώ ένας έχει βρεθεί στο θέατρο της πόλης, που απέχει περί τα 500 m από τις λουτρικές εγκαταστάσεις. Οι αβαθείς πεσσοί είναι κατασκευασμένοι από λακωνικό μάρμαρο και καταλήγουν στο άνω μέρος σε γεισοειδή απόληξη (ο καλύτερα σωζόμενος έχει ύψος 2,30 m). Την κύρια όψη τους κοσμούν ερμαϊκές στήλες με τον Ηρακλή, «τυλιγμένο» στη λεοντή, να συγκρατεί με το ένα χέρι τα πόδια του αιλουροειδούς, στο ύψος του στήθους, και με το άλλο να κραδαίνει το ρόπαλο ή να κρατά τη χაίτη της λεοντοκεφαλής. Οι ερμές έβαιναν σε χαμηλό βάθρο (ύψους 0,61 m), με την καλύτερα διατηρημένη εξ αυτών να φθάνει τα 1,69 m. Υπάρχουν τρεις παραλλαγές του ίδιου θέματος, εύλογα επομένως η Παλαγγιά υποθέτει πως εννέα τουλάχιστον μορφές θα διακοσμούσαν το κτήριο προέλευσης των πεσσών. Η ίδια μελετήτρια χρονολόγησε τις ανάγλυφες μορφές στην πρώιμη σεβήρια

⁹⁷⁴ Plattner 2016, 89-90.

⁹⁷⁵ Hanfmann-Ramage 1978, 93 (αρ. 71, εικ. 186-187). Διαστάσεις: ύψος 0,65 m.

⁹⁷⁶ Wace 1905-1906, 407-414 (εικ. 2), Wace-Tod 1906, 177-178 (αρ. 442a-b, εικ. 55), Palagia 1989b, 122-129 (εικ. 3-18). Ο Wace επεσήμανε την ομοιότητα αυτών των ανάγλυφων πεσσών με δύο κεφαλές Ηρακλέους, συμφυόμενες επίσης με αβαθές πεσσόμορφο στήριγμα, στην Αρχαιολογική Συλλογή της Δημητσάνας. Τούτοι οι πεσσοί έχουν μικρότερο πλάτος, ενώ η ελαφρώς κεκλιμένη γεισοειδής προεξοχή τους ακουμπά τις έξεργες κεφαλές. Εικονίζεται ένας αγένειος Ηρακλής που φορά λεοντή στο κεφάλι και ένας γενειοφόρος. Η Ντάτσουλη-Σταυρίδη χρονολόγησε αυτά τα γλυπτά στην εποχή των αντωνίωνων, αν και δεν αποκλείεται να είναι λίγο μεταγενέστερα. Για τούτες τις μορφές βλ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη 2000, 15-16 (εικ. 23-24).

περίοδο. Το χαμηλό βάθος των πεσσομορφων στηριγμάτων (0.155 m), όπως και της υπερκείμενης γεισοειδούς προεξοχής, καθιστούν πιθανότερο το ενδεχόμενο να ενσωματώνονταν οι πεσσοί σε κάποια οικοδομική κατασκευή, δίχως να έχουν οι ίδιοι τεκτονική λειτουργία. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι μορφές του Ηρακλή δεν απομιμούνται φέρουσα λειτουργία, από τη στιγμή που η γεισοειδής προεξοχή δεν επαφίεται στις κεφαλές τους. Δεν έχει ταυτοποιηθεί το κτήριο προέλευσης αυτών των διακοσμητικών πεσσών. Θα μπορούσαν να προέρχονται από το λουτρικό συγκρότημα, όπως υπέθεσε ο Wace, αν και η Παλαγγιά θεώρησε πιθανότερο το συσχετισμό τους με το σκηνικό οικοδόμημα του θεάτρου.^{976α}

^{976α} Εκτός από ιδεαλιστικές μορφές υπάρχει μια περίπτωση κόσμησης πεσσού με πορταίτο (μέρος εικονιστικού αγάλματος), αποδιδόμενο σε έξεργο ανάγλυφο. Πρόκειται για μια κεφαλή ιερέως στο Princeton Art Museum (Υ 1990-3), η προέλευση της οποίας είναι άγνωστη. Εικονίζεται γενειοφόρος άνδρας νεαρής ηλικίας που φορεί στην κεφαλή στέμμα με προτομές, προβαλλόμενες στα μετακίονια διαστήματα μιας «μικρογραφικής» κιονοστοιχίας με τοξωτές απολήξεις. Οι προτομές αυτές συνήθως αναφέρονται σε μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, οπότε τα πορταίτα με ανάλογο στέμμα θεωρούνται ιερείς της αυτοκρατορικής λατρείας, αν και υπάρχουν περιπτώσεις όπου αναγνωρίζονται και θεότητες ανάμεσά τους (πρβλ. Rumscheid 2000, 36-37). Η κεφαλή του Princeton στρέφεται προς τα αριστερά, το δε φερόμενο στέμμα της προβάλλει μπροστά από την επίστεψη του πεσσού, την οποία καλύπτει σε πρόσθια θέαση με εξαίρεση τη γεισοειδή προεξοχή της. Το πορταίτο χρονολογείται στην ύστερη αδριάνεια περίοδο, έχει πιθανολογηθεί δε πως αποτελούσε μέρος ενός αναθηματικού (ελεύθερα στημένου) πεσσού, αν και δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο προέλευσής του από αρχιτεκτονική κατασκευή. Για τούτο το γλυπτό βλ. Marton 2001, 56-60 (αρ. 13).

8. Επίλογος

8.1. Οι «Μαγεμένες» της Θεσσαλονίκης (Las Incantadas)

Αναφέρθηκαν παραπάνω ορισμένες περιπτώσεις αμφίγλυφων πεσσών, στις οποίες τα έξεργα αποδοσμένα γλυπτά απομιμούνταν ή υπαινίσσονταν φέρουσα λειτουργία. Εκτός από αυτούς, υπάρχουν και περιπτώσεις στις οποίες οι ανάγλυφες μορφές διακοσμούν τις δύο όψεις του πεσσού δίχως να υιοθετούν φέρουσα στάση. Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα παραδείγματα αυτού του τύπου ανάγλυφων πεσσών συναντάται στη «Στοά των Ειδώλων» της Θεσσαλονίκης, οι μορφές της οποίας είναι ευρύτερα γνωστές ως «Las Incantadas» (εικ. 646-655). Με τούτη τη φράση αναφέρονταν στα γλυπτά οι κάτοικοι της πυκνοκατοικημένης εβραϊκής συνοικίας, στα σπίτια των οποίων είχε εν μέρει ενσωματωθεί η κιονοστοιχία που τα έφερε. Το μνημείο είλκυσε το ενδιαφέρον των περιηγητών του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα⁹⁷⁷ με αποτέλεσμα να σώζονται περιγραφές και σχεδιαστικές αποδόσεις του, με τις σημαντικότερες εξ αυτών να ανήκουν στους Stuart και Revett, που μελέτησαν και σχεδίασαν το μνημείο στα 1753.⁹⁷⁸ Σε αυτούς οφείλεται και η μαρτυρία σχετικά με την παράδοση βάσει της οποίας καθιερώθηκε η ονομασία των μορφών («οι Μαγεμένες»), που αναφερόταν στον παράνομο έρωτα του Μεγάλου Αλεξάνδρου και της βασίλισσας των Θρακών και στην αποτυχημένη απόπειρα του συζύγου της να τιμωρήσει τον Μακεδόνα βασιλιά. Ειδικότερα, οι κάτοικοι της περιοχής ερμήνευαν τις έξεργες μορφές ως απεικονίσεις του Θράκα βασιλέα, της γυναίκας του, ενός μάγου και μιας δούλης (οι τελευταίοι ανήκαν στην ακολουθία του βασιλιά), οι οποίοι απολιθώθηκαν από κοινού έπειτα από την αποτυχημένη προσπάθεια του πρώτου να εκδικηθεί με τον ίδιο τρόπο τον Αλέξανδρο. Το μνημείο αποξηλώθηκε στα τέλη του 1864 από τον Γάλλο παλαιογράφο Emmanuel Miller, κατ' εντολήν του Ναπολέοντα Γ', και ακολούθως οι αμφίγλυφοι πεσσοί και μέρος των αρχιτεκτονικών μελών μεταφέρθηκαν στο Λούβρο.⁹⁷⁹

Η μορφή του μνημείου αποκαλύπτεται από τα σχέδια των περιηγητών και αρχιτεκτόνων που το αποτύπωσαν, αν και η τελική μορφή και λειτουργικότητά του δεν είναι πλήρως αποσαφηνισμένες.⁹⁸⁰ Οι αμφίγλυφοι πεσσοί ήσαν τοποθετημένοι στον όροφο μιας κιονοστοιχίας αποτελούμενης από πέντε αρράβδωτους κορινθιακούς κίονες από καρύστιο μάρμαρο (Cipollino), επάνω από τους οποίους υπήρχε θριγκός αποτελούμενος από τριταινιωτό επιστύλιο, στην πλέον προέχουσα ταινία του οποίου είχε χαραχθεί η -προφανώς κτητορική- επιγραφή «...ν γεγεννημένον υπό...».

⁹⁷⁷ Βλ. Pococke 1772, 70-71, Leake 1835, 245-246, Vickers 1972, 49-59, του ίδιου 1976, 75-82, Γρηγορίου-Χεκίμογλου 2008, 27-28, 63-68, 92-98, 100-104, Παπάζογλου 2011, 19-38, Solomon-Galiniki 2008, 271-273, Laugier-Sève 2011, 576-577.

⁹⁷⁸ Stuart-Revett 1827, 119-124 (πίν. 45-49). Πρβλ. την απεικόνιση του μνημείου από τον Fauvel, η οποία φιλοτεγήθηκε γύρω τη δεκαετία του 1780 (για την αρχική της δημοσίευση βλ. Cousinéry 1831, 32-34 [με ένθετο πίνακα]).

⁹⁷⁹ Για τη διαδικασία της αποξήλωσης και μεταφοράς των αποτμημάτων του μνημείου βλ. Miller 1889, 336-366. Πρβλ. Mazower 2005, 201-206.

⁹⁸⁰ Για την αρχιτεκτονική του μνημείου βλ. κυρίως Baldassare 1974-1975, 23-35, Μέντζος 1997, 382, Laugier-Sève 2011, 576-588 (αρ. 364/5-364/8), Sève 2013, 125-133.

Ακολουθούσε ζωφόρος, ο διάκοσμος της οποίας συνίστατο στην εναλλαγή κάθετων αυλών και υπερκείμενης ζώνης ωών, και γείσο που κοσμούταν στο κατώτερο μέρος του με οδόντες. Οι Stuart και Revett σχεδίασαν τετράπλευρες βάσεις κάτω από τους κίονες του ισογείου, αν και στην εποχή τους τούτα τα στοιχεία ήσαν αθέατα διότι καλύπτονταν από χώμα (δεν είναι σαφές αν διενήργησαν ανασκαφή στο χώρο).⁹⁸¹ Πιθανότερο, ωστόσο, φαίνεται το ενδεχόμενο να έβαιναν οι αττικές βάσεις των κίωνων απευθείας στο στυλοβάτη του οικοδομήματος, δίχως τη μεσολάβηση βάσεων. Οι τέσσερις πεσσοί του ορόφου βρίσκονταν στον άξονα των υποκείμενων κίωνων, βαίνοντας επί ορθογώνιων χαμηλών βάσεων, απέληγαν δε σε τριταινωτό επιστύλιο (του οποίου προφανώς υπέρκειτο θριγκός). Η κιονοστοιχία είχε συνολικό ύψος 12,69 m, σωζόταν σε μήκος 14,405 m, ενώ το μεταξόνιο των κίωνων της οριζόταν στα 3,4108 m (κάτω διάμετρος κίονα 0,762 m). Στο Λούβρο σώζονται πέντε κορινθιακά κιονόκρανα, ένα τμήμα του επιστυλίου, δύο λιθόπλινθοι από το θριγκό και, ασφαλώς, οι αμφίγλυφοι πεσσοί, οι οποίοι έχουν ύψος 2,06 m και πλάτος 75 cm. Στο ίδιο μουσείο είχαν μεταφερθεί και οι ορθογώνιες βάσεις των πεσσών, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν παλαιότερα ως βάσεις των κιονοκράνων, κατά την αποκατάσταση μέρους της κιονοστοιχίας από τον Héron de Villafosse.⁹⁸²

Οι αμφίγλυφοι πεσσοί, όπως και τα κιονόκρανα και ο θριγκός της κιονοστοιχίας, έχουν κατασκευαστεί από μάρμαρο Θάσου (Αλυκής).⁹⁸³ Οι έξεργες μορφές έβαιναν στις προέχουσες πλίνθους των πεσσών, ενώ οι κεφαλές τους προέβαλλαν σε χαμηλότερο ανάγλυφο μπροστά από τη συνιστάμενη σε επάλληλες λοξότμητες ζώνες επίστεψή τους. Ο πλέον αριστερός αμφίγλυφος πεσσός, σύμφωνα με το σημείο θέασης του μνημείου στις αναπαραστάσεις των Stuart-Revett και Fauvel, εικόνιζε στη μια όψη γυναικεία μορφή που έπαιζε διπλό αυλό και στην άλλη φτερωτή Νίκη που έβαινε επί σφαίρας (εν πολλοίς πλέον αποκρουσμένης). Η πρώτη έφερε ιμάτιο που κάλυπτε κυρίως τα σκέλη, βάσει δε του περιβάλλοντος διακόσμου θα μπορούσε να συσχετιστεί με Μαινάδα, ενώ η δεύτερη φορούσε ψηλά ζωσμένο χειριδίωτο χιτώνα με «διάφανη» υφή, που διέθετε απόπτυγμα με απολήξεις σχήματος ωμέγα και διευρυνόμενα πέρατα στο επίπεδο των σκελών (έτσι δηλωνόταν υπαινικτικά η ορμητική κίνηση της Νίκης). Ο δεύτερος εξ αριστερών πεσσός εικόνιζε στη μια όψη τον Διόνυσο και στην άλλη μια μορφή με χιτώνα χαμηλά ζωσμένο, που έφερε ανεμίζον ιμάτιο που διερχόταν από το οπίσθιο μέρος της, πιθανώς αναφερόμενη σε Αύρα. Ο Διόνυσος φορούσε ιμάτιο που σχημάτιζε αναδίπλωση κάτω από το εφηβαίο, κρατούσε ένα τσαμπί σταφύλια που βρισκόταν στο ανώτερο μέρος μιας κληματαριάς, είχε δίπλα του ένα αιλουροειδές (προφανώς πάνθηρα, αν και έχει αποκρουστεί το ανώτερο μέρος του ζώου) και έφερε στο κεφάλι στέφανο με κισσόφυλλα και βότρες. Ο τρίτος από αριστερά πεσσός εικόνιζε στη μια όψη

⁹⁸¹ Βάση κάτω από έναν (τουλάχιστον) κίονα εικονίζεται και στο χαρακτηριστικό του Pococke, αν και σε αυτό ορισμένα στοιχεία του μνημείου και του περιβάλλοντος χώρου δεν αποδίδονται με πιστότητα (βλ. Pococke 1745, 148-151[με ένθετο πίνακα]).

⁹⁸² Guerrini 1961, 41 (πίν. 13).

⁹⁸³ Louvre Ma 1391-1394. Βλ. κυρίως Fröhner 1878, 52-57, Pedrizet 1930, 51-90 (εικ. 3, πίν. 6-9), Guerrini 1961, 40-70 (πίν. 13, 16.1, 18.1, 19, 20.1, 21.1, 23.1, 24.2), Baldassare 1974-1975, 29-30 (πίν. 7-9), Laugier-Sève 2011, 576-588 (αρ. 364/1-4). Διαστάσεις: ύψος πεσσού [Ma 1391] 2,06 m, [Ma 1392], 2,06 m [Ma 1393], 2,06 m [Ma 1394] 2,06 m.

γυναικεία μορφή που στρεφόταν προς τα δεξιά, ήτοι προς τον Διόνυσο, φορώντας «διάφανο» ζωσμένο χιτώνα με ανεμίζουσες παρυφές και στεφάνι με κισσόφυλλα και βότρες στην κεφαλή, ενώ στη δεύτερη όψη εικονίζε έναν Διόσκουρο με πύλο και χλαμύδα πορπωμένη στο δεξιό ώμο, που έφερε στο αριστερό χέρι ξίφος με κολεό και κρατούσε στο δεξιό τους χαλινούς ενός ίππου που αποδιδόταν ως προτομή. Ο ταυτισμός της πρώτης μορφής με την Αριάδνη είναι εύλογος, χάρη στα χαρακτηριστικά βακχίδος που υιοθετεί, στον αισθησιασμό της και στην στροφή κεφαλής και κορμού προς τον Διόνυσο. Ο δεξιότερος πεσσός του ορόφου έφερε τις απεικονίσεις της Λήδας με τον κύκνο και του αρπαζόμενου από αετό νεαρού Γανυμήδη. Και στις δύο περιπτώσεις επισημαίνεται emphatically ο ερωτικός δεσμός μεταξύ των πτηνών και των μυθολογικών μορφών, με τον κύκνο να αποθέτει την κεφαλή και το ράμφος του στο αριστερό στήθος της θεάς και τον αετό να «γραπώνει» τους δακτύλους των ποδιών του γύρω από τους γοφούς του Γανυμήδη, στρέφοντας το βλέμμα προς το πρόσωπο του νεαρού Ανατολίτη. Ο τελευταίος, που φορεί φρυγικό σκούφο και χλαμύδα πορπωμένη στο δεξιό ώμο, ανταποδίδει το ερωτικό βλέμμα, στρέφοντας το αριστερό του χέρι προς την κεφαλή του αετού, ενώ η Λήδα ανασύρει με το αριστερό της χέρι το μάτι που καλύπτει κυρίως τα σκέλη της, συγκρατώντας με το δεξιό το οπίσθιο μέρος του κύκνου.

Καθίσταται προφανές πως ο διάκοσμος των αμφίγλυφων πεσσών της Θεσσαλονίκης χαρακτηρίζεται από θεματική ποικιλομορφία, από την οποία πρόδηλη αφηγηματική ενότητα ανιχνεύεται μόνο στο σύνολο που αναφέρεται στη διονυσιακή λατρεία (Διόνυσος, Αριάδνη, Μαινάδα). Ο ερωτικός δεσμός στα συμπλέγματα της Λήδας και του Γανυμήδη είναι μεν ισχυρός, δεν αναπτύσσεται όμως στην ίδια πλευρά της πεσσοστοιχίας, δεδομένου ότι τούτα τα θέματα εικονίζονται στις δύο όψεις του ίδιου πεσσού. Έχει καταβληθεί προσπάθεια ευρύτερων ερμηνευτικών «ομαδοποιήσεων», με στόχο να διερευνηθεί το ενδεχόμενο ενός βαθύτερου συσχετισμού του συνόλου των αναγλύφων, αν και τα πορίσματά τους δεν είναι πάντοτε πειστικά. Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι έχει διατυπωθεί η άποψη πως στη μια όψη του μνημείου εικονίζονται μορφές που έχουν να κάμουν με ουράνιες θεότητες (Ζεус, Διόσκουρος, Αύρα, Νίκη) και στην έτερη όψη ακόλουθοι του Διονύσου, που σχετίζονται με τη βλάστηση και την αναγέννηση της γης.⁹⁸⁴ Την κατάσταση φαίνεται πως περιπλέκει περαιτέρω ένα νέο εύρημα, που εντοπίστηκε στην οδό Ρογκότη το έτος 1997 (εικ. 654-655).⁹⁸⁵ Πρόκειται για ένα απότμημα άνω δεξιού τμήματος πεσσού που κοσμούταν στην πρόσθια πλευρά με μια ανάγλυφη κεφαλή Νίκης, δίπλα στην οποία ανιχνεύονται ίχνη φτερούγας. Η διαμόρφωση της κόμης, που δένεται σε περίτεχνο κόμπο στην κορυφή της κεφαλής, η ύπαρξη φτερούγας και οι διαστάσεις του θραύσματος αναδεικνύουν τον τεχνοτροπικό και θεματικό συσχετισμό του με τους αμφίγλυφους πεσσούς της «Στοάς των Ειδώλων»

⁹⁸⁴ Laugier-Sève 2011, 587-588.

⁹⁸⁵ Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης 22953. Βλ. Λιούτας-Μανδάκη 1997, 374-376 (εικ. 3). Διαστάσεις: μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,33 m, μέγιστο σωζόμενο πλάτος 0,48 m, μέγιστο σωζόμενο βάθος 0,40 m, σωζόμενο ύψος κεφαλής Νίκης 0,23 m, σωζόμενο ύψος προσώπου Νίκης 0,15 m. Αδρά λαξευμένη με βελόνι η ανώτερη επιφάνεια του πεσσού, η οποία σώζει αβαθή ορθογώνιο τόρμο (διαστάσεων 3 x 2 cm, βάθους 1 cm). Ο τελευταίος δεν αποτελεί υποδοχή για γόμφο και οφείλεται πιθανώς σε μεταγενέστερη επέμβαση στο αρχιτεκτονικό μέλος.

και ιδίως με τη Νίκη του πεσσού Ma 1391, στον εικονογραφικό τύπο της οποίας ανήκει προφανώς η συναφής μορφή του θραύσματος. Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί πως ανιχνεύονται αποκλίσεις ως προς την απόδοση επιμέρους λεπτομερειών της Νίκης και της εναλλαγής των λοξότμητων ταινιών της απολήξεως του πεσσού εν σχέσει με την αντίστοιχη μορφή στο Λούβρο, όπως η διαφορετική διάρθρωση του κόμπου της κόμης, το σκληρότερο πλάσιμο της κόμης και η ελαφρώς διαφοροποιημένη απόδοση των ταινιών. Εντούτοις, τούτες οι διαφοροποιήσεις δεν αναιρούν τη συνάφεια του θραύσματος με τα γενικά χαρακτηριστικά των «Incantadas», ούτε θέτουν υπό αμφισβήτηση την προέλευσή του από το ίδιο μνημείο, γεγονός που σημαίνει πως ένας ακόμη πεσσός με διακόσμηση ανάγλυφης Νίκης κοσμούσε τον όροφο της κιονοστοιχίας. Η τελευταία παρατήρηση καθιστά σαφές πως ορισμένες μορφές επαναλαμβάνονταν στο μνημείο, γεγονός που λειτουργεί ανασταλτικά στην αποδοχή προτάσεων ερμηνείας που επιχειρούν ευρύτερες ερμηνευτικές «ομαδοποιήσεις», δεδομένου ότι ελλείπει μεγάλο μέρος του γλυπτού διακόσμου που διέθετε αρχικά το μνημείο και απουσιάζουν ενδείξεις για τον συνολικό αριθμό και το τρόπο εναλλαγής των μορφών που κοσμούσαν τον όροφό του.

Οι μορφές που διακοσμούν τους πεσσούς ενσωματώνουν επιρροές κυρίως από κλασικά και ελληνιστικά πρότυπα, ενίοτε παραλλάσσοντας εικονογραφικούς τύπους που σχετίζονται με σημαίνουσες δημιουργίες της ελληνικής αρχαιότητας, όπως το σύμπλεγμα Λήδας και κύκνου του Τιμόθεου και το αντίστοιχο Γανυμήδη και αετού του Λεωχάρη. Πρόκειται για κλασικιστικές δημιουργίες, διαποτισμένες από μανιεριστικό πνεύμα, βασικός περιορισμός των οποίων υπήρξε η ανάγκη ενσωμάτωσης στα περιορισμένα όρια της όψης ενός πεσσού. Η «Στοά των Ειδώλων» χρονολογείται συνήθως στα χρόνια μεταξύ της αντωνίνειας και της σεβήριας περιόδου, με τα αρχιτεκτονικά της κατάλοιπα να αποτιμώνται ως έργα των πρώτων δεκαετιών του 3^{ου} μ.Χ. αιώνα από τους Baldassare, Vitti και Μέντζο,⁹⁸⁶ αν και ο Sève θεωρεί πιθανότερη τη χρονολόγησή τους στο τελευταίο τρίτο του 2^{ου} αιώνα μ.Χ., λαμβάνοντας υπόψη τις ομοιότητές τους με αρχιτεκτονικά μέλη από το Forum των Φιλίππων.⁹⁸⁷ Η τελευταία άποψη βρίσκεται εγγύτερα στην εκτίμηση της Guerrini για τη χρονολόγηση της κιονοστοιχίας και του γλυπτού της διακόσμου, βάσει της οποίας το μνημείο κατασκευάστηκε στη δεκαετία 150-160 μ.Χ.⁹⁸⁸ Αντίθετη άποψη εξέφρασαν οι Becatti, Guey, Picard, Vermeule και Strocka, που υποστήριξαν πως τα ανάγλυφα είναι έργα της σεβήριας περιόδου,⁹⁸⁹ ενώ οι Kähler και Laubscher τα τοποθέτησαν στους χρόνους της Τετραρχίας.⁹⁹⁰ Εντούτοις, το μαλακό πλάσιμο των παρειών, τα λεπτά βλέφαρα των οφθαλμών, οι οξύληκτες καμπύλες των φρυδιών και η μετρημένη χρήση του τρυπανιού στην κόμη μας οδηγούν εγγύτερα στην αντωνίνεια περίοδο, εποχή στην οποία χρονολογείται και η κεφαλή αγένειου νέου 10438 του Μουσείου Θεσσαλονίκης, που εμφανίζει επιμέρους ομοιότητες με τα εξεταζόμενα

⁹⁸⁶ Baldassare 1974-1975, 35, Vitti 1996, 100-101, 198-199 (αφ. 84), Μέντζος 1997, 381-382.

⁹⁸⁷ Laugier-Sève 2011, 588, Sève 2013, 130.

⁹⁸⁸ Guerrini 1961, 49-50, 69.

⁹⁸⁹ Becatti 1940, 92, Guey 1953, 295-296, Picard 1962, 37-38, Vermeule 1968, 422, Strocka 2010, 35.

⁹⁹⁰ Kähler 1973, 11, 21 σημ. 152, Laubscher 1975, 12 σημ. 81, 146 σημ. 692.

γλυπτά και έχει επίσης κατασκευαστεί από θασιακό μάρμαρο.⁹⁹¹ Η χρήση αυτού του υλικού καθιστά πιθανή την κατασκευή των «Incantadas» από ένα εγχώριο εργαστήριο, μολονότι η υψηλή ποιότητα της εκτέλεσης θεωρείται ενίοτε ένδειξη για την απόδοση του διακόσμου σε Αθηναίους καλλιτέχνες.⁹⁹²

Το μνημείο αποτελούσε πιθανότατα ανεξάρτητο τμήμα μιας κιονοστοιχίας με δύο ισότιμες όψεις, ήταν δηλαδή ανοικτό και από τις δύο πλευρές. Οι αμφίγλυφοι πεσσοί ήταν προορισμένοι για θέαση από χαμηλά, ενώ η πλευρά που έφερε την κτητορική επιγραφή φαίνεται πως ήταν ελάχιστα πιο προβεβλημένη (για την ακρίβεια, λειτουργούσε σε επίπεδο θεασιμότητας ως «πρώτη μεταξύ ίσων»). Η απόσταση των γραμμάτων της τελευταίας, που ανέρχεται στα 0,5 m ανά χαρακτήρα, δίνει μια ιδέα για το εύρος του αρχικού μήκους του οικοδομήματος αλλά και της μερικότητας των δεδομένων που διαθέτουμε για αυτό. Η διάταξη των πεσσών προς βορρά και νότο της κιονοστοιχίας, σύμφωνα με σχέδιο του Fauvel στο λεύκωμα του Louis François Cassas,⁹⁹³ θα καθιστούσε εύλογη τη διάταξη του μνημείου στον άξονα Α-Δ, μολονότι ο Pococke είχε επισημάνει νωρίτερα πως τα ανάγλυφα θεώντο από ανατολάς και δυσμάς, μαρτυρία από την οποία προκύπτει πως η «Στοά» έβαινε κάθετα (και όχι παράλληλα) προς τη σημερινή Εγνατία.⁹⁹⁴ Οι παλαιότεροι συσχετισμοί του κτίσματος με θεωρείο ιπποδρόμου⁹⁹⁵ ή με στοιχείο διαχωρισμού μεταξύ ενός περιστυλίου και μιας βασιλικής δεν είναι πειστικές.⁹⁹⁶ Ο Μέντζος θεώρησε πιθανότερο να ανήκει η κιονοστοιχία σε ένα αυτοκρατορικό συγκρότημα θερμών και γυμνασίου, άποψη που φαίνεται πιθανή αν αναλογιστεί κανείς τη διαχρονική παρουσία λουτρικών εγκαταστάσεων στο χώρο, μολονότι ελλείπει η ανασκαφική τεκμηρίωσή της.⁹⁹⁷ Εντούτοις, η χωροθέτηση του μνημείου στο σχέδιο που επισυνάπτει ο παραπάνω μελετητής προϋποθέτει μια κιονοστοιχία με μικρότερο μήκος από εκείνο που προκύπτει από την υπολογιζόμενη έκταση της κτητορικής επιγραφής, εκτός κι αν υποθέσουμε ότι αυτή επεκτεινόταν σε πλευρικές, κάθετα διατασσόμενες κιονοστοιχίες.⁹⁹⁸ Για συναφείς λόγους καθίσταται όχι και τόσο πιθανή η άποψη του Μπακιρτζή, σύμφωνα με την οποία η «Στοά των Ειδώλων» θα

⁹⁹¹ Βλ. Στεφανίδου-Τιβεριού 2010, 131-134 (αρ. 470, εικ. 1429-1432).

⁹⁹² Μέντζος 1997, 386, Laugier-Sève 2011, 588. Πρβλ. την άποψη της Στεφανίδου-Τιβεριού περί απόδοσης του μνημείου σε αθηναϊκό εργαστήριο, η οποία διατυπώθηκε πρόσφατα σε ανακοίνωση με τίτλο «Οι Μαγεμένες της Θεσσαλονίκης και η μνημειακή φυσιογνωμία της πόλης κατά τον 2^ο αι. μ.Χ.» στα πλαίσια διημερίδας για τις «Incantadas» που πραγματοποιήθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης στις 9 και 10 Ιουνίου 2018. Νωρίτερα η ίδια μελετήτρια είχε επισημάνει την ομοιότητα των ανάγλυφων μορφών με αττικά έργα, θεωρώντας βέβαιη τη συμμετοχή Αθηναίων γλυπτών στην κατασκευή τους (βλ. Στεφανίδου-Τιβεριού 2018, 228-229).

⁹⁹³ Musée du Louvre, Département des Arts graphiques, album Cassas, RF 4841, 214. Πρβλ. Laugier-Sève 2011, 586 (εικ. 120).

⁹⁹⁴ Pococke 1772, 71. Ο Μέντζος (1997, 380) θεώρησε πως η άποψη του Pococke είναι λανθασμένη και πως προέκυψε από την εσφαλμένη εκ μέρους του εκτίμηση των σημείων του ορίζοντα. Αντίθετα, την περιγραφή του Pococke θεωρεί αξιόπιστη ο Παπάζογλου (2011, 139-142), ο οποίος υποστήριξε πως η κιονοστοιχία των «Incantadas» βρισκόταν σε κάθετη διάταξη εν σχέσει με την Εγνατία οδό. Την ίδια άποψη ενστερνίζονται οι Γκαλά-Γεωργιά-Χεκίμογλου (2011, 7-8) και Στεφανίδου-Τιβεριού (2018, 228).

⁹⁹⁵ Cousinéry 1831, 3, Tafrafi 1913, 130.

⁹⁹⁶ Guerrini 1961, 47-48, 66.

⁹⁹⁷ Μέντζος 1997, 379-387 (εικ. 4).

⁹⁹⁸ Sève 2013, 133.

μπορούσε να συσχετιστεί με μια μνημειακή είσοδο που οδηγούσε από τη Via Regia (Εγνατία) στην Αγορά.⁹⁹⁹

Για την ακριβή θέση του μνημείου δεν είναι δυνατό να ειπωθούν πολλά. Οι αλλαγές που επέφεραν στη ρυμοτόμηση της ευρύτερης περιοχής η πυρκαγιά του 1917 και οι καταστροφές κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, καθιστούν δυσχερή τον τοπογραφικό συσχετισμό της κιονοστοιχίας με παρακείμενα κτίσματα της εβραϊκής συνοικίας, όπως αυτά αποδίδονται σε παλαιά σχέδια ή στην πρόσφατα εκδοθείσα φωτογραφία του Γεωργίου Κολόμβου, που ελήφθη το έτος 1864 (εικ. 653).¹⁰⁰⁰ Γνωρίζουμε, ωστόσο, πως το μνημείο βρισκόταν βορειώς της Εγνατίας, ανατολικώς της Παναγίας Χαλκέων και δυτικώς του ναού του Αγ. Νικολάου, στον οποίο μάλιστα ο Miller σχεδίαζε να «δωρίσει» μέρος του οικοδομικού υλικού της αποξηλωμένης κιονοστοιχίας, ώστε να χρησιμοποιηθεί στο κτίσιμό του (τούτη η μαρτυρία καθιστά σαφή την εγγύτητα της «Στοάς των Ειδώλων» με τούτο το ναό).¹⁰⁰¹ Βάσει της παραπάνω γενικευτικής εν πολλοίς χωροθέτησης του μνημείου, καθίσταται προφανής ο δημόσιος και μνημειακός του χαρακτήρας, όπως και η γειτνίασή του με το πολιτικό και εμπορικό κέντρο της πόλης, την αγορά. Μια μελλοντική ανασκαφική έρευνα στην περιοχή Β-ΒΔ των οθωμανικών λουτρών ίσως δώσει απαντήσεις στα ανοικτά ζητήματα που αφορούν το μνημείο, δεδομένου ότι προς δυσμάς αυτών (σε κάθετη διάταξη εν σχέσει με την Εγνατία) βρισκόταν η οδός Ειδώλων, στο όνομα της οποίας ελλοχεύει ενδεχομένως ένας αμεσότερος τοπογραφικός συσχετισμός με την κιονοστοιχία των «Incantadas». Η τελευταία εκτίμηση επιρρώνεται από την πρόσφατη έρευνα των Γκαλά-Γεωργιλιά-Χεκίμογλου, οι οποίοι αξιοποιώντας την μαρτυρία της Τζεντίλ Κοέν, συγγενούς του ιδιοκτήτη της οικίας όπου εντασσόταν μέρος του μνημείου, το χωροθέτησαν στο οικόπεδο 201/4 του κτηματολογίου της Θεσσαλονίκης, ήτοι στον άξονα της Αριστοτέλους και σε απόσταση 70 m περίπου από το άγαλμα του Βενιζέλου.¹⁰⁰²

⁹⁹⁹ Μπακιρτζής 1977, 260-262 (εικ. 1, 3).

¹⁰⁰⁰ Solomon-Galiniki 2008, 278-279 (εικ. 13.8).

¹⁰⁰¹ Miller 1889, 361.

¹⁰⁰² Γκαλά-Γεωργιλιά-Χεκίμογλου 2011, 1-12. Στα δυτικά της οδού των Ειδώλων πιθανολόγησε πρόσφατα και ο Παπάζογλου (2011, 129-145) πως βρισκόταν η κιονοστοιχία των «Μαγεμένων», μολονότι νωρίτερα είχε χωροθετήσει αυτή στα ανατολικά της ίδιας οδού. Για τα τοπογραφικά ζητήματα που αφορούν το μνημείο πρβλ. Στεφανίδου-Τιβεριίου 2018, 225-228.

9. Συμπεράσματα

9.1. Φέρουσες μορφές και δομική λειτουργία (μορφολογία και χρονολόγηση)

Όπως είδαμε, οι εντασσόμενες σε οικοδομήματα φέρουσες μορφές άλλοτε λειτουργούν ως αυτόνομα στηρίγματα και άλλοτε έχουν διακοσμητική χρήση, στις περιπτώσεις που συμφύονται αυτές με πεσσούς ή άλλα κάθετα φέροντα στοιχεία. Όταν τα γλυπτά χρησιμοποιούνται ως ελεύθερα αρχιτεκτονικά στηρίγματα αφομοιώνουν πλήρως το ρόλο των υποστηλωμάτων (κίωνων / πεσσών), παραλαμβάνουν δηλαδή τα φορτία των δοκών και τα μεταφέρουν στα θεμέλια. Για τούτο το λόγο τα τεκτονικά αδύναμα σημεία τους (αυχέννας / λαιμός) ενισχύονται συχνά με επιπλέον υλικό, το οποίο συνήθως έχει τη μορφή μακριάς κόμης, ελεύθερης ή μαζεμένης σε κοτσίδα (αρ. 1α-β, 2α, 3α, 6α-στ, εικ. 4, 8, 11, 24-25, 39, 41, 85, 87-89, 91, 94, 96, 98, 101, 104, 107, 111, 113, 121-122), άλλοτε δε άπεργης επιφάνειας (αρ. 7, εικ. 159-161). Η σύνδεση των φερουσών μορφών με τα υπερκείμενα αρχιτεκτονικά μέλη πραγματοποιείται μέσω γόμφων, πείρων, εμπολίων ή συνδέσμων που εισέρχονται σε τόρμους ή υποδοχές στις ανώτερες επιφάνειές τους, ενώ την άρτια συναρμογή των επιμέρους μερών ενισχύουν συχνά οι αναθυρώσεις στις επιφάνειες αναμονής. Στις περιπτώσεις των συμφύομενων με πεσσούς ή κίονες μορφών το βάρος των υπερκείμενων φορτίων απετίθετο κυρίως (ή μόνο) σε τούτα τα κάθετα στοιχεία, καθώς και στις τοιχοποιίες όπου αυτά συμφύονταν ή ενσωματώνονταν. Έτσι τα γλυπτά αποδεσμεύονταν από τη λειτουργία δομικού υποστηρίγματος, με αποτέλεσμα να αποδίδονται ενίοτε σε τολμηρότερες στάσεις. Μια ιδιαίτερη κατηγορία κοσμημένων με ανάγλυφα στηριγμάτων συνιστούν οι αμφίγλυφοι πεσσοί (εικ. 628-634), όπου τα έξεργα γλυπτά προέβαλλαν και από τις δύο όψεις τους, ώστε να δίδεται συχνά η εντύπωση πως τα νότια των μορφών εφάπτονταν. Σε τούτες τις περιπτώσεις το βάρος του υπερκείμενου φορτίου απετίθετο πρώτιστα στους πεσσούς, ενίοτε δε και στις ίδιες τις μορφές, με την όλη κατασκευή να λαμβάνει το χαρακτήρα ελεύθερου αρχιτεκτονικού στηρίγματος.¹⁰⁰³ Γλυπτά που διαθέτουν ή απομιμούνται δομική λειτουργία και είναι ενσωματωμένα σε οικοδομικές κατασκευές λογίζονται ως φέρουσες μορφές με αρχιτεκτονική χρήση, τα δε εικονογραφικά και κινησιολογικά χαρακτηριστικά τους καθορίζουν την τυπολογική τους κατάταξη. Τούτη η διευκρίνιση εξυπηρετεί τόσο την ακολουθούσα αναφορά στην εξέλιξη της φέρουσας

¹⁰⁰³ Αξίζει να σημειωθεί πως υπάρχουν ενδείξεις χρησιμοποίησης αμφίγλυφων ερμαϊκών στηλών, όπως προκύπτει από τις δώδεκα (επαναλαξευμένες και συμπληρωμένες κατά τον 17^ο αιώνα) κολοσσικές ερμές από μάρμαρο Προκοννήσου στη Villa Borghese, αν και δεν διαθέτουμε στοιχεία διευκρινιστικά της αρχικής τους τεκτονικής χρήσης (τούτη πιθανολογείται βάσει του μεγέθους τους και των καλάρων που έφεραν στις κεφαλές). Για τούτα τα έργα βλ. La Rocca 2007, 71-91 (πίν. 1a-b, 2b-c, 3a), von Hesberg 2007, 73-74 (εικ. 6a-b). Επιμέρους ομοιότητες με τις παραπάνω ερμές φέρει μια ερμαϊκή στήλη με παράσταση γενειοφόρου μορφής στο Castle Howard, η οποία το πιθανότερον είχε επίσης αρχικά δομική χρήση. Για το τελευταίο γλυπτό, που υπερβαίνει σε διαστάσεις τις ερμές της Villa Borghese και χρονολογείται στην ύστερη αντωνίνεια-πρώιμη σεβήρια περίοδο, βλ. von Hesberg 2005, 62-64 (αρ. 23, πίν. 22.1-2).

μορφής από απόψη δομικής ενσωμάτωσης, όσο και τη διάκριση εκείνων των μορφών που αν και περιγράφονται συχνά ως φέρουσες στην πραγματικότητα δεν είναι.¹⁰⁰⁴

Η αρχαϊκή φέρουσα μορφή είναι συνήθως περίοπτη και εντάσσεται ως δομικό στοιχείο στο φέροντα οργανισμό του οικοδομήματος (ουσιαστικά αντικαθιστά τον κίονα), περιβαλλόμενη από παραστάδες ή τοίχους εκατέρωθεν και τοποθετούμενη σε σημείο ευρισκόμενο παραπλεύρως του άξονα της πρόσοψης. Η σύνδεση των επιφανειών υποδοχής με τα υπερκείμενα στοιχεία πραγματοποιείται συχνά μέσω κυλινδρικών τórμων, στους οποίους πιθανότατα εισέρχονταν μολυβδοχοημένοι ξύλινοι γόμφοι, όπως φαίνεται από τις δελφικές κόρες (αρ. 2α, 3α, εικ. 26, 43). Στις προγενέστερες αυτών καθιστές μορφές του Πρινιά η σύνδεση με το υπερκείμενο στοιχείο γινόταν μέσω ενός ζεύγους μολύβδινων πελεκίνων (αρ. 1α, εικ. 9), ενώ στην κόρη της Lyon, η άνω επιφάνεια του πόλου της οποίας σώζει ίχνη αναθύρωσης, στη συναρμογή με το υπερκείμενο στοιχείο συνέβαλλε ένας σιδερένιος γόμφος (αρ. 5, εικ. 67). Τούτη η συνδεσμολογία αποκαλύπτει πως τα γλυπτά αντιμετωπίζονταν ως αυτόνομα αρχιτεκτονικά μέλη, η δε ένταξή τους στο οικοδόμημα ελάμβανε υπόψη τις στατικές τους δυνατότητες.

Στο ναό Α του Πρινιά (αρ. 1, εικ. 4-14) ο άξονας των καθιστών μορφών συνέπιπτε με τα κάθετα στοιχεία του πλαισίου του υποκείμενου θυρώματος, διάταξη που διασφάλιζε την ομαλή κατανομή των φορτίων της κατασκευής και ενίσχυε τη σταθερότητα του υπερθύρου. Σε τούτο το πρώιμο παράδειγμα δομικής ενσωμάτωσης γλυπτών, στόχος δεν ήταν και τόσο η στήριξη της ανωδομής αλλά η συγκράτηση των επιμέρους στοιχείων του θυρώματος, συνεπώς η φέρουσα λειτουργία των καθιστών μορφών είχε αμφίδρομο χαρακτήρα. Στους δελφικούς θησαυρούς (αρ. 2-3, εικ. 23-50) συναντώνται τα πρωιμότερα παραδείγματα χρήσης φερουσών μορφών ως ελεύθερα αρχιτεκτονικά στηρίγματα, με τα γλυπτά να «εγγράφονται» στο αρχιτεκτονικό πλαίσιο της πρόσοψης, αλληλεπιδρώντας με τα λοιπά δομικά στοιχεία της. Επρόκειτο για μια «βιτρουβιανού» τύπου φέρουσα λειτουργία,¹⁰⁰⁵ δεδομένου ότι οι κόρες στήριζαν τον θριγκό της πρόσοψης, διαφοροποιούμενη από την ηπιότερη δομική δραστηριότητα που αποδίδεται στην κόρη της Lyon (αρ. 5, εικ. 62-67), η οποία το πιθανότερον έφερε ένα οριζόντιο στοιχείο μιας ελαφριάς κατασκευής.

¹⁰⁰⁴ Πέρα από τα παραδείγματα στα οποία έχουμε αναφερθεί ήδη, αξίζει να μνημονεύσουμε μια ακόμη περίπτωση γλυπτού του ελληνικού χώρου που έχει χαρακτηριστεί καρυάτιδα, για την οποία ωστόσο η φέρουσα λειτουργία δεν στοιχειοθετείται. Η αποσπασματική κεφαλή με αρ. ευρ. 8 στο Μουσείο Άστρους περιγράφηκε από τη Ντάτσουλη-Σταυρίδη ως καρυάτιδα, αν και νωρίτερα ο Φάκλαρης είχε θεωρήσει πως αυτή εικόνιζε ανδρική μορφή. Τούτο το ενδιαφέρον εύρημα, από την άποψη ότι έχει επαναλαξευθεί σε μεταγενέστερη εποχή στο κατώτερο μέρος του προσώπου, έχει επίπεδο το άνω μέρος της κεφαλής, διαθέτοντας ορθογώνιο τórμο (διαστάσεων 0,02 x 0,015 m) γόμφωσης με υπερκείμενο στοιχείο και αναθύρωση. Εντός του (σε κεντρική περιοχή της ανώτερης επιφάνειας τοποθετημένου) τórμου σώζεται μέρος του σιδηρού γόμφου. Εντούτοις, οι μικρές διαστάσεις αμφοτέρων καθιστούν σαφές πως στο επίπεδο άνω μέρος της κεφαλής επαφιόταν το λοιπό μέρος της (με την κορυφή του κρανιακού θόλου) και όχι κάποιο αρχιτεκτονικό στοιχείο, όπως εχίνος ή άβακας. Η τελευταία εκτίμηση επιρρώνεται από την έλλειψη οιασδήποτε άλλης ένδειξης συσχετισμού της ολόγλυφης κεφαλής με φέρουσα μορφή ή προέλευσής της από αρχιτεκτονικό περιβάλλον. Για τούτο το γλυπτό βλ. Φάκλαρης 1990, 98 (πίν. 30γ), Ντάτσουλη-Σταυρίδη 1993, 53-54 (πίν. 45). Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 0,27 m.

¹⁰⁰⁵ Πρβλ. De Architectura 6.7.6.

Στην κλασική εποχή, όπου δεσπόζει το παράδειγμα των κορών του Ερεχθείου (αρ. 6α-στ, εικ. 83-124), η πλαισίωση της φέρουσας μορφής δεν αποτελεί μονόδρομο, μιας και η τελευταία (ως αυτόνομο αρχιτεκτονικό στήριγμα) είναι σε θέση να διαμορφώσει τον χώρο ένταξής της δίχως να εξαρτάται από παρακείμενες λιθοδομές ή άλλες σταθερές τοιχοποιίες. Η ενίσχυση της αυτονομίας των φερουσών μορφών προκύπτει και από τη χρήση πλίνθων (αντί ψηλών βάθρων), ενώ η παρεμβολή αρχιτεκτονικών στοιχείων για τη σύνδεση με τα υπερκείμενα μέλη ενισχύει τη δομική υπόστασή τους, μιας και έτσι μετατρέπονται αυτές σε οργανικό μέρος του φέροντος οργανισμού του οικοδομήματος. Στην τελευταία διαπίστωση συντείνει η συνάφεια των κάθετων πτυχώσεων του στηρίζοντος σκέλους με ραβδώσεις κίονος, βάσει της οποίας δημιουργείται η αίσθηση μιας εν εξελίξει «εξανθρώπισης» του ιωνικού ρυθμού. Η σύνδεση των αγαλμάτων με τις πλίνθους και τους άβακες πραγματοποιείται μέσω τετράγωνων και κυκλοτερών τόρμων, όπου εισέρχονταν ξύλινα εμπόλια και σιδηροί πείροι (στερεωμένοι με κονίαμα), ακολουθούνται δηλαδή μέθοδοι κατακόρυφης συναρμογής που ήσαν διαδεδομένοι σε πολυσπόνδλους κίονες. Με τούτο τον τρόπο οι φέρουσες μορφές αφομοιώνουν ιδιότητες που χαρακτήριζαν τα συνήθη στατικά συστήματα μεταφοράς των φορτίων, τουλάχιστον στο επίπεδο της αρμονικής έδρασης. Η υιοθέτηση του δομικού ρόλου των κορών του Ερεχθείου από εκείνες του ηρώου στα Λίμυρα (εικ. 125-129) δεν συνοδεύεται από αντίστοιχη εμβάθυνση στη σχέση φέρουσας μορφής και οικοδομήματος, δεδομένου ότι τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των δεύτερων παραμένουν «ογκηρά», ενώ ακολουθούνται τάσεις ενσωμάτωσης που χαρακτήριζαν προγενέστερες περιόδους, όπως φαίνεται από την επίστεψη των κεφαλών από καλάθους και την τοποθέτηση των μορφών επάνω σε βάθρα.

Διαφορετική εξέλιξη έχει η ανδρική φέρουσα μορφή στη Μεγάλη Ελλάδα, όπως προκύπτει από τους Ακραγαντίνους Άτλαντες (εικ. 77-82), μιας και δεν ακολουθείται το σχήμα του ανεξάρτητου υποστηρίγματος αλλά της εντασσόμενης σε τοιχοδομή μορφής, ήτοι υιοθετείται η εξαρτώμενη δομική υπόσταση που οδηγεί στην ενίσχυση του διακοσμητικού (αντί του τεκτονικού) χαρακτήρα των γλυπτών. Εδώ, η μειωμένη αυτονομία της φέρουσας μορφής προκύπτει και από την «κτιστή» δομή των γλυπτών, όπως και από την εναλλαγή τους με ημικίονες. Ωστόσο, εν αντιθέσει με μεταγενέστερα έργα που βασίστηκαν στο παράδειγμά τους, οι Ακραγαντινοί Άτλαντες διέθεταν (επικουρικό) δομικό ρόλο, εφαπτόμενοι και γομφούμενοι στους τοίχους που βρίσκονταν στα νώτα τους. Σε κατοπινούς χρόνους το (δομικό και κινησιολογικό) σχήμα των κολοσσικών γλυπτών του Ακράγαντα καθίσταται ιδιαίτερος δημοφιλής, μολονότι οι έξεργες μορφές που το υιοθετούν προβάλλουν συχνότερα μπροστά από πεσσούς. Η πρωιμότερη παραλλαγή της εξαρτημένης φέρουσας λειτουργίας των Ακραγαντίνων Ατλάντων συναντάται στις Μαινάδες και τους Σάτυρους στο Monte Iato, που κοσμούσαν τα παρασκήνια του θεάτρου της σικελικής πόλης Ιεταί (εικ. 130-134).

Κατά την ελληνιστική εποχή ενισχύεται η τάση αποδέσμευσης των φερουσών μορφών από το αρχιτεκτονικό πλαίσιο, η δε κινησιολογία τους απελευθερώνεται περισσότερο, μολονότι αποδυναμώνεται ο δομικός τους ρόλος, όπως και η λειτουργική αλληλεπίδρασή τους με τα λοιπά στοιχεία του φέροντος οργανισμού του

οικοδομήματος. Τούτο συμβαίνει διότι οι μορφές συχνά συμφύονται με παραστάδες ή πεσσόμορφα στηρίγματα, συμμετέχοντας επικουρικά στην έγερση του υπερκείμενου φορτίου. Επίσης, η θέση των γλυπτών στις προσόψεις δεν βρίσκεται τόσο συχνά παραπλεύρως του άξονά τους, καθώς συνέβαινε σε προηγούμενες περιόδους, αλλά τοποθετούνται αυτά και σε ακριανά σημεία. Τούτη η «φυγόκεντρος» τάση προωθείται και από τη σταδιακή ενσωμάτωση φερουσών μορφών σε σκηνικά οικοδομήματα θεάτρων, όπως και σε παρασκήνια, σε απολήξεις αναλημματικών τοίχων του κοίλου και σε παρόδους (**εικ. 135-137, 142-147**). Την ίδια περίοδο, στη μικροτεχνία και τις διακοσμητικές τέχνες αρχίζουν να γίνονται δημοφιλείς οι ζωφόροι με συνεχόμενες φέρουσες μορφές,¹⁰⁰⁶ εξέλιξη που θα οδηγήσει στο μέλλον σε αντίστοιχες διαμορφώσεις στο πεδίο της αρχιτεκτονικής (**εικ. 441**). Ασφαλώς, η διαδοχή επάλληλων φερουσών μορφών σε οικοδομήματα έχει ξεκινήσει νωρίτερα, αν αναλογιστεί κανείς τους Ακραγαντίνους Άτλαντες (**εικ. 77-82**), ενώ και στην ταφική αρχιτεκτονική των ελληνιστικών χρόνων παρατηρούνται ανάλογες διαμορφώσεις (**εικ. 201-202**), μολοντί σε τούτα τα παραδείγματα τα γλυπτά δεν διέθεταν το χαρακτήρα του ανεξάρτητου υποστηρίγματος αλλά γομφώνονταν σε τοιχοδομές ή ήταν σύμφυτες (αποδοσμένες σε έξεργο ανάγλυφο) με αρχιτεκτονικά μέλη.

Ιδιαίτερα διαδεδομένη κατά την ελληνιστική εποχή είναι η σύμφυση φερουσών μορφών με παραστάδες θυραίων ανοιγμάτων, συνήθως ανηκουσών σε πρόπυλα (**αρ. 13, εικ. 215-229**) και ταφικά μνημεία (**αρ. 11, εικ. 185-190, 195**). Σε αυτές τις περιπτώσεις οι έξεργες μορφές βοηθούν επικουρικά στη συγκράτηση του υπερκείμενου φορτίου, συχνά γομφούμενες με αρχιτεκτονικά μέλη, άλλοτε όμως το βάρος φέρεται από τις παραστάδες και τις παρακείμενες τοιχοποιίες, με αποτέλεσμα τα γλυπτά να διαθέτουν αποκλειστικά διακοσμητικό ρόλο. Αν και η εξαρτώμενη δομική υπόσταση συνιστά τάση με ευρύτερη διάδοση στους κατοπινούς χρόνους, δεν απαλείφει κατά την εξεταζόμενη περίοδο τις μορφές με αυτόνομη φέρουσα λειτουργία, οι οποίες παραμένουν δημοφιλείς (**αρ. 7, 10, εικ. 158-163, 181-184**). Αξίζει να σημειωθεί πως στις τελευταίες δεν ακολουθείται συχνά το κολοσσικό μέγεθος αλλά αναλογίες που υπερβαίνουν κατάτι το φυσικό (εξίσου μετριασμένα πρέπει να ήσαν και τα φερόμενα φορτία). Κατά την ελληνιστική εποχή διευρύνεται και η χρήση φερουσών μορφών που συμφύονται με πεσσόμορφα στοιχεία, αν και αυτά είναι συνήθως αβαθή και δεν καθίστανται εμφανή σε πρόσθια θέαση (**εικ. 150-154, 156-157**). Σε τούτες τις περιπτώσεις τα συμφυόμενα κάθετα στοιχεία δεν έφεραν το υπερκείμενο φορτίο αλλά χρησίμευαν στην ενσωμάτωση και «αγκύρωση» των μορφών σε τοίχο, συνεπώς ελλείπει από αυτά ο ρόλος του δομικώς λειτουργικού μέλους. Αντίθετα, σε περιοχές δραστηριοποίησης του δυτικού ελληνισμού η παράδοση των Ακραγαντίνων Ατλάντων και των διονυσιακών μορφών του Monte Iato οδηγεί στη χρήση βαθύτερων πεσσών που περιβάλλουν την μορφή σε πρόσθια θέαση και διαθέτουν ουσιαστικότερο τεκτονικό χαρακτήρα (**εικ. 138-143**). Η εξέλιξη αυτή αφορά τη διάδοση της φέρουσας μορφής στη Μεγάλη Ελλάδα και δεν υιοθετείται στο μητροπολιτικό ελληνικό χώρο και τη Μ. Ασία νωρίτερα από τη μέση αυτοκρατορική περίοδο.

¹⁰⁰⁶ Schmidt-Colinet 1977, 71.

Κατά την ιουλιοκλαυδιανή και φλαβιανή εποχή διευρύνεται η διάδοση των επικρατουσών τάσεων της ελληνιστικής περιόδου, το κλασικιστικό δε πνεύμα που διέπη τις τελευταίες δεκαετίες της δεύτερης παραμένει δημοφιλές καθόλη τη διάρκεια των αυτοκρατορικών χρόνων. Τούτη η τάση οδηγεί στη μίμηση προτύπων της κλασικής περιόδου, τα οποία ενίοτε επανοηματοδοτούνται με βάση τα τρέχοντα κοινωνικά και πολιτικά ήθη, καθιστάμενα καθ' εαυτά υποδείγματα για επιγενόμενους γλύπτες. Η τελευταία παρατήρηση αφορά κυρίως το αυγούστειο Forum, όπου τα αντίγραφα των κορών του Ερεχθείου (εικ. 441-444) εξελίσσονται σε πρότυπα για παρεμφερείς μεταγενέστερες διαμορφώσεις (αρ. 15, εικ. 470-473, 449-454, 541-545). Στις κόρες του αυγούστειου Forum η μίμηση των αθηναϊκών τους προτύπων αφορούσε όχι μόνο τη μορφή αλλά και τη φέρουσα λειτουργία των γλυπτών, μιας και τα αντίγραφα ήσαν ελεύθερα αρχιτεκτονικά στηρίγματα. Η υιοθέτηση παρεμφερούς στηρίζουσας λειτουργίας στους βαρβάρους του τραϊάνειου Forum καθιστά σαφές πως η άμεση αναφορά στη διάρθρωση της φέρουσας μορφής στο οικοδόμημα επέβαλε ενίοτε τη συναφή της δομική ενσωμάτωση. Τα παραπάνω έργα κοσμούσαν το «αττικό» στωικών οικοδομημάτων που περιελάμβαναν πλήθος ομοειδών μορφών, εναλλασσόμενων μεταξύ τους. Η τάση αλληλοδιαδοχής φερουσών μορφών σε προσόψεις ξεκινά από τους Ακραγαντίνους Άτλαντες και διευρύνεται στη μικροτεχνία και τη διακοσμητική γλυπτική των ελληνιστικών χρόνων, μολονότι στην αυτοκρατορική περίοδο τα εναλλασσόμενα γλυπτά αυτονομούνται ως προς τη δομική υπόστασή τους. Ασφαλώς τα φερόμενα φορτία δεν επιβαρύνουν ιδιαίτερα τις ίδιες τις μορφές, δεδομένου ότι αυτές στηρίζουν συνήθως θλαστούς θριγκούς.

Η αυτόνομη φέρουσα λειτουργία δεν περιορίζεται σε έργα που αντλούν την έμπνευσή τους από τη μορφή και τη διάρθρωση των κορών του αυγούστειου Forum αλλά χαρακτηρίζει και άλλα γλυπτικά σύνολα (εικ. 230-235, 291-295), συχνά μάλιστα «πολυπρόσωπα». Σε αυτές τις περιπτώσεις τα ομοειδή χαρακτηριστικά δεν σημαίνουν κατ' ανάγκη και παρεμφερή διάρθρωση στο οικοδόμημα, καθώς υπέθεσε ο Schmidt-Colinet,¹⁰⁰⁷ δεδομένου ότι τα σωζόμενα γλυπτά είναι λιγοστά εν σχέσει με τον εκτιμώμενο συνολικό αριθμό των κορών του αυγούστειου Forum (ορισμένα δε ανήκουν σε σύνολα με διαφοροποιημένη δομική ενσωμάτωση), ενώ απουσιάζουν ενδείξεις στοιχειοθέτησης μιας τέτοιας διάταξης βάσει αρχιτεκτονικών καταλοίπων. Επίσης, μεταγενέστερα γλυπτά που βασίστηκαν στα ίδια πρότυπα με εκείνα των κορών του Forum δεν αναπαράγουν τη διάρθρωση των έργων της αυγούστειας εποχής, όπως προκύπτει πρώτιστα από τα αντίγραφα της Villa Hadriana (εικ. 464-469). Τα τελευταία έφεραν ως ελεύθερα στηρίγματα το επιστύλιο της κιονοστοιχίας στο δυτικό τμήμα του Κανώπου, ομοίως προς τους δύο Σιληνούς που περιέβαλλαν πλευρικό το σύνολο (εικ. 593-594).

Κατά την πρώιμη αυτοκρατορική εποχή τα πεσσόμορφα στηρίγματα που συμφύονται στα νώτα των φερουσών μορφών παραμένουν σχετικώς αβαθή και αθέατα σε πρόσθια θέαση, συνεχίζοντας την παράδοση της ελληνιστικής περιόδου (αρ. 18, εικ. 437-440). Επίσης, διαμορφώνονται επιπεδοποιημένες και αδρά ειργασμένες επιφάνειες στις οπίσθιες όψεις των μορφών που επαφίονταν και

¹⁰⁰⁷ Schmidt-Colinet 1977, 94.

«αγκυρώνονταν» σε τοίχο (αρ. 14, εικ. 248α-β-257), εξέλιξη που θα διατηρηθεί και σε επιγενόμενα έργα (αρ. 17γ, εικ. 282). Αντίθετα, κατά την αντωνίνεια και σεβήρια περίοδο διευρύνεται η χρήση κολοσσικών εξέργων μορφών που συμφύονται στα νώτα με ευρείς πεσσούς (αρ. 20α, γ, θ, 21α-β, 23α-β, δ, 24α-γ, εικ. 298-302, 307-311, 341-348, 486-494, 385-395, 401-405, 555-570). Οι τελευταίοι εξυπηρετούσαν συχνά στη διαμόρφωση ελεύθερων πεσσοστοιχιών σε μνημειακές προσόψεις, εξασφαλίζοντας στατική επάρκεια και επιπλέον διακοσμητικές δυνατότητες στα οικοδομήματα ενσωμάτωσής τους. Εδώ δεν ενδιέφερε και τόσο η «απόκρυψη» του στηρίγματος, με στόχο την ανάδειξη της κοσμούσας αυτό μορφής, μιας και η δεύτερη συχνά «εγγραφόταν» στα όρια του διευρυμένου πεσσού σε πρόσθια θέαση (εικ. 636-637, 641). Εντούτοις, σε άλλες περιπτώσεις η κολοσσικότητα και το βαθύ ανάγλυφο των μορφών, όπως και η εκ μέρους τους απομίμηση φέρουσας λειτουργίας, δημιουργούσε την ψευδαίσθηση αυτόνομης έγερσης του φορτίου. Ο Schmidt-Colinet επεσήμανε τη διαφορά των πεσσών που ενσωμάτωναν υπαινισσόμενες φέρουσα λειτουργία μορφές από εκείνους που απλώς ήσαν διακοσμημένοι με ανάγλυφα (εδώ απουσίαζε η απομίμηση έγερσης φορτίων).¹⁰⁰⁸ Η δεύτερη κατηγορία γνώρισε επίσης μεγάλη διάδοση κατά τη μέση αυτοκρατορική εποχή, περιλαμβάνοντας συνήθως ιδεαλιστικές μορφές που «αναδύονταν» από τον πεσσό δίχως να διαθέτουν κινησιολογία που να υποδηλώνει την εκ μέρους τους στήριξη υπερκείμενων στοιχείων (εικ. 646-655). Σε αυτές τις περιπτώσεις, τα ανάγλυφα ομοιάζαν από απόσταση με ελεύθερα γλυπτά που είχαν τοποθετηθεί μπροστά στους πεσσούς, μη διαθέτοντας την -έστω ψευδαισθητική- σχέση που είχαν οι φέρουσες έξεργες μορφές με τα υπερκείμενα αυτών αρχιτεκτονικά μέλη. Ασφαλώς, σε αμφοτέρες τις παραπάνω περιπτώσεις το βάρος των φορτίων απετίθετο αποκλειστικά στους πεσσούς, με τις ανάγλυφες μορφές να έχουν διακοσμητική λειτουργία. Λιγότερο συχνή είναι η σύμφυση εξέργων μορφών με κίονες (αρ. 16, εικ. 480-485), τάση που παρατηρείται κυρίως στους αντωνίνειους χρόνους. Εδώ τα γλυπτά, φέροντα και μη, φαίνεται πως χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά για διακοσμητικούς σκοπούς, όπως στην περίπτωση των ήδη περιγραφέντων πεσσών.

Από την αδριάνεια περίοδο και εξής διευρύνεται η χρήση ανάγλυφων πεσσών μικρού σχετικά ύψους, αποληγουσών άνωθεν σε αβακόσχημα πέρατα, οι οποίοι ενσωμάτωναν φέρουσες μορφές (μικρότερες του φυσικού μεγέθους). Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι Άτλαντες της Θεσσαλονίκης (αρ. 25, εικ. 576-580) και της Δήλου (αρ. 26, εικ. 581-586), έργα για τα οποία η δομική ενσωμάτωση στοιχειοθετείται από τα ίχνη σύνδεσής τους με παρακείμενα και υπερκείμενα στοιχεία. Πιθανώς τούτα τα γλυπτά δεν κοσμούσαν προσόψεις οικοδομημάτων αλλά αύλειους ή εσωτερικούς χώρους, στηρίζοντας ψευδαισθητικά θυρώματα ή δημιουργώντας «ψευδοεσοχές» σε τοίχους. Επρόκειτο, επομένως, για διακοσμητικά στοιχεία, προορισμένα να ιδωθούν από κοντινή σχετικά απόσταση, με τα χαρακτηριστικά τους να αποκαλύπτουν πως δεν θεώντο κατ' ενόπιον αλλά ευρίσκοντο σε υπερυψωμένη θέση εν σχέσει με το βλέμμα του θεατή. Αξίζει να σημειωθεί πως τούτη η διακοσμητική τάση δεν είναι καινοφανής, μιας και φέρουσες

¹⁰⁰⁸ Schmidt-Colinet 1977, 95-99.

μορφές μικρότερες του φυσικού μεγέθους είθισται να διακοσμούν επιμέρους επιφάνειες οικοδομημάτων ήδη από την ελληνιστική εποχή, καθώς φαίνεται -μεταξύ άλλων- από τον ασβεστολιθικό Άτλαντα της Απολλωνίας.¹⁰⁰⁹ Η τάση αυτή, κατά την οποία φαίνεται να μεταφέρονται στοιχεία της μνημειακής αρχιτεκτονικής στη «μικροκλίμακα» της εσωτερικής διακόσμησης, συνεχίστηκε έως την υστερορωμαϊκή περίοδο, όπως αποκαλύπτει ο γονατιστός «Άτλας» της Δημητσάνας (**αρ. 29, εικ. 587**).

Παρεμφερή χρήση είχαν πιθανώς οι αδριάνειες κεφαλές S 547 και EAM 648 (**αρ. 27α-β, εικ. 363-375**), μολονότι τούτες δεν συμφύονταν με πεσσόμορφα στηρίγματα αλλά ήσαν ολόγλυφες. Το αποκρουσμένο «έξαρμα» στην κορυφή του κρανίου τους φαίνεται πως αποτελούσε φέρον στοιχείο, μέσω του οποίου στήριζαν κάποια ελαφριά κατασκευή (ίσως ένα διακοσμητικό γείσο), ενώ η συνοπτικά αποδοσμένη οπίσθια όψη τους καθιστά εύλογο το ενδεχόμενο τοποθέτησής τους κοντά σε τοίχο. Εδώ η φέρουσα λειτουργία διασφαλιζόταν μέσω του ενισχυμένου λαιμού και της συμπαγούς προεξοχής της κόμης στο οπίσθιο μέρος της κεφαλής, μολονότι οι διαστάσεις του βραχέως «εξάρματος» στην κορυφή της τελευταίας δεικνύουν πως το φερόμενο στοιχείο δεν θα καταπονούσε ιδιαίτερα τη μορφή.

Η παραπάνω αναφορά στα μορφολογικά χαρακτηριστικά των φερουσών μορφών σε διαφορετικές εποχές δεν στοχεύει στην διαμόρφωση μιας «άκαμπτης» τυπολογίας για τη δομική υπόστασή τους, δεδομένου ότι οι δομικές ιδιομορφίες των γλυπτών προκύπτουν ενίοτε από τις ιδιαίτερες συνθήκες ένταξής τους στο οικοδόμημα, με αποτέλεσμα να εφαρμόζονται κατά περίπτωση διάφοροι τρόποι ενσωμάτωσης. Ωστόσο, η αναφορά στα χαρακτηριστικά της φέρουσας μορφής με όρους διαχρονίας εξυπηρετεί στην επισήμανση των βασικών τάσεων που ακολουθήθηκαν για την ένταξη των γλυπτών στα αρχιτεκτονήματα, όπως και στην ανάδειξη των διαφορετικών μεθόδων δομικής ενσωμάτωσης ανά τους αιώνες. Καθίσταται προφανές πως σε διαφορετικές περιοχές του ελληνικού κόσμου εφαρμόζονταν αλλότροπες πρακτικές, χωρίς τούτο βέβαια να σημαίνει πως απουσιάζουν οι περιπτώσεις αλληλεπίδρασης ανάμεσα σε έργα απομακρυσμένων μεταξύ τους γεωγραφικών ενοτήτων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι απομιμούμενοι φέρουσα λειτουργία Σατυρίσκοι της Δήλου (**αρ. 9α-β, εικ. 171-180**), ένα σύνολο που αφομοιώνει επιδράσεις από την παράδοση του δυτικού ελληνισμού κατά τρόπο γόνιμο και όχι αυστηρά απομιμητικό. Επίσης, οι καρνάτιδες του ταφικού θαλάμου της Αγ. Τριάδας (**αρ. 10α-γ, εικ. 181-184**) διαμορφώνονται βάσει κατασκευαστικών μεθόδων που συναντώνται κυρίως σε αλεξανδρινά ταφικά μνημεία, αν και στυλιστικά αναφέρονται στις σύγχρονες τάσεις της ελληνιστικής γλυπτικής του ανατολικο-ιωνικού χώρου. Τούτα τα παραδείγματα δείχνουν πως οι κυρίαρχες κατασκευαστικές και τεχνοτροπικές τάσεις μιας ορισμένης χρονικής περιόδου δεν είχαν καθολική εφαρμογή αλλά ενίοτε μεταλλάσσονταν με κριτήριο τις ιδιαιτερότητες του οικοδομήματος, την προέλευση του εργαστηρίου που υλοποίησε τα έργα ή -ακόμα και- τις επιθυμίες του εκάστοτε παραγγελιοδότη.

¹⁰⁰⁹ Βλ. Castiglione 1975, 215 (εικ. 219), Schmidt 1982, 119, Ceka 1988, 398 (αρ. 314), Fiedler-von Hesberg 2012/2013, 241 (εικ. 28).

9.2. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις στην αξιοποίηση συγκεκριμένων τύπων φερουσών μορφών σε συναφούς χρήσεως οικοδομήματα

Οι συνδηλώσεις των φερουσών μορφών εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από το οικοδόμημα που διακοσμούσαν, δευτερευόντως δε από τον περιβάλλοντα διάκοσμό τους (γλυπτικό και μη). Τούτη η διαπίστωση καθιστά επιβεβλημένη τη συνθετική θεώρηση της ερμηνείας των έργων με κοινή προέλευση (ως προς τον τύπο του οικοδομήματος ένταξής τους), μολονότι πρέπει να επισημανθεί πως τα διαφορετικά κοινωνικο-πολιτικά και λατρευτικά συμφραζόμενα στα οποία εγγράφονται τα γλυπτά ευθύνονται ενίοτε για τις νοηματικές αποκλίσεις μεταξύ τους, ακόμη κι αν είχαν ενσωματωθεί σε παρεμφερούς χρήσεως οικοδομική κατασκευή. Η φέρουσα μορφή ως διακοσμητικό σχήμα υιοθετήθηκε αρχικά στην Εγγύς Ανατολή (εικ. 19), μεταφέρθηκε δε σε κατοπινούς χρόνους στον αιγαιακό χώρο, όπου γνώρισε μια παράλληλη σχεδόν εξέλιξη στη μικροτεχνία και τη μνημειακή γλυπτική. Η άποψη της Schaller-Harl σχετικά με τη διαδικασία «μνημειοποίησης» της φέρουσας μορφής, η χρήση της οποίας είχε νωρίτερα καθιερωθεί στις διακοσμητικές τέχνες,¹⁰¹⁰ ισχύει εν πολλοίς ως προς τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των έργων (αν και στη μικροτεχνία εφαρμόστηκαν εξ αρχής διαφοροποιημένοι τρόποι έγερσης των υπερκείμενων στοιχείων), όχι όμως και ως προς την ερμηνεία τους, δεδομένου ότι τούτη καθορίζεται κυρίως από το οικοδόμημα ενσωμάτωσής τους και τις ιστορικο-πολιτικές συνθήκες που συνέβαλλαν στη δημιουργία του.

Ο Schmidt-Colinet έκαμε λόγο για την καταγωγική σχέση της φέρουσας μορφής με αποτροπαϊκά σύμβολα ή προσωπεία φερόμενα από πεσσόμορφα στοιχεία και δέντρα, όπως και με θρησκευτικές δοξασίες που μνημόνευαν τον «εξανθρωπισμό» του στηρίζοντος δομικού μέλους, όπως ο ομιλών κίονας στην ευριπίδεια Ιφιγένεια εν Ταύροις ή η «ανατροφή» του νεαρού Κάδμειου Διονύσου στον στύλο του θηβαϊκού μεγάρου.¹⁰¹¹ Στη δεύτερη περίπτωση ο θεός φαίνεται πως ταυτίστηκε με το κάθετο στήριγμα, όπως μαρτυρά η φράση «στῦλος Θηβαίοισι Διώνυσος πολυγηθής»,¹⁰¹² συσχέτιση που απηχείται σε παραστάσεις της αγγειογραφίας όπου εικονίζεται αυτός «φασκιωμένος» στον κορμό του κίονος και ενίοτε στηρίζων φαινομενικά το υπερκείμενο κιονόκρανο.¹⁰¹³ Σε τούτες τις παραδόσεις απηχούνται ίσως ορισμένες αντιλήψεις που συνέβαλλαν στην πρόθυμη αντικατάσταση των δομικών στοιχείων από γλυπτά, αν και δεν ανιχνεύεται κάποιος

¹⁰¹⁰ Schaller-Harl 1973, 141-142.

¹⁰¹¹ Schmidt-Colinet 1977, 101-102. Πρβλ. Iphigenia Taurica 50-57 «μόνος δ' ἐλείφθη στῦλος, ὡς ἔδοξε μοι, δόμων πατρώων, ἐκ δ' ἐπικράνων κόμας ξανθὰς καθεῖναι, φθέγμα δ' ἀνθρώπου λαβεῖν, κἀγὼ τέχνην τήνδ' ἦν ἔχω ξενοκτόνον τιμῶσ' ὑδραίνειν αὐτὸν ὡς θανούμενον, κλαίουσα. τοῦναρ δ' ὠδὲ συμβάλλω τόδε· τέθνηκ' Ὀρέστης, οὗ κατηρξάμεν ἐγώ. στῦλοι γὰρ οἴκων παῖδες εἰσὶν ἄρσενες». Αξίζει να σημειωθεί πως η απόδοση θεϊκών ιδιοτήτων σε μονολιθικά πεσσόμορφα στοιχεία (όχι φέροντα) συναντάται και σε λατρείες με ανεικονικό χαρακτήρα, όπως σε εκείνη του Απόλλωνος Αγυιέως, ο οποίος θεωρείτο προστάτης των οδών και των εισόδων και αποδιδόταν συνήθως με τη μορφή ελεύθερα στημένου στο χώρο οβελίσκου (βαιτύλου), ευρισκόμενου επάνω σε χαμηλό βάθρο και φέροντος κάτωθι της κωνικής απόληξής του δισκοειδή διαπλάτυνση. Για τη λατρεία του Αγυιέως βλ. κυρίως Fehrentz 1993, 123-196.

¹⁰¹² Clemens Alexandrinus Stromata 1.24.163.4.

¹⁰¹³ Πρβλ. Frickenhaus 1912, 7, 20, 35 (αρ. 12-14).

αμεσότερος συσχετισμός αυτών των πρώιμων λατρευτικών πρακτικών με τη διάδοση της φέρουσας μορφής. Είναι, ωστόσο, σημαντικό το γεγονός ότι η πλειονότητα των παραπάνω δοξασιών αναφέρεται σε ξοανόμορφους ή «αιχμαλωτισμένους» σε κίονες ή κορμούς δέντρων θεούς, ιδίως αν αναλογιστεί κανείς πως οι πρωιμότερες φέρουσες μορφές εικόνιζαν θεϊκές οντότητες, κατά μίμηση της ανάλογης τάσης σε οικοδομήματα της Εγγύς Ανατολής.

Η παραπάνω εκτίμηση επιρρώνεται από τις καθιστές θείαινες στο υπέρθυρο του ναού Α του Πρινιά (**αρ. 1, εικ. 4-14**), οι οποίες δίδουν το έναυσμα για τη μεταγενέστερη διάδοση του τύπου της (όρθιας) κόρης σε προσόψεις ναϊσκόμορφων οικοδομημάτων (**αρ. 2-3, εικ. 23-43**). Ασφαλώς, στο ναό Α του Πρινιά συναντάται για πρώτη (και μοναδική) φορά η χρήση φερουσών θεαινών σε διάκοσμο οικοδομήματος, γεγονός που προκύπτει ως αποτέλεσμα των βορειοσυριακών καταβολών του διακόσμου του. Για τους επόμενους δύο αιώνες, ο τύπος της κόρης καθίσταται το κυρίαρχο είδος φέρουσας μορφής, στηρίζοντας δομικά στοιχεία οικοδομημάτων που ευρίσκοντο σε λατρευτικά και όχι σε κοσμικά περιβάλλοντα. Οι δελφικές κόρες, οι οποίες υιοθετούν μορφολογικά το «απρόσωπο» σχήμα των αρχαϊκών κορών, αναφέρονται πιθανότατα σε μέλη του ιερατικού προσωπικού και όχι σε θεές ή λατρεύτριες, όπως προκύπτει από τον ανάγλυφο διάκοσμο των καλάθων τους. Αντιθέτως η κόρη της Lyon, η οποία είχε ηπιότερη δομική λειτουργία, πιθανώς αναφέρεται σε λατρεύτρια που κομίζει την προσφορά της στην τιμώμενη θεά. Μια ενδιαφέρουσα περίπτωση συνιστούν οι φέρουσες κόρες του θρόνου στο Αμυκλαίον, οι οποίες εικόνιζαν κατά τον Πausanία Χάριτες και Ωρες, ήτοι μυθολογικές μορφές με γονιμικές και ενίοτε χθόνιες ιδιότητες. Για τούτα τα γλυπτά ο Schmidt-Colinet πιθανολόγησε πως εικόνιζαν τις τέσσερις Υακινθίδες,¹⁰¹⁴ μολονότι είναι δύσκολο να αποδειχθεί τούτος ο συσχετισμός δεδομένης της δυσχέρειας επαλήθευσης του αριθμού των κορών στο μνημείο. Σε κάθε περίπτωση, οι τελευταίες φαίνεται πως δεν αναφέρονταν σε θνητές μορφές αλλά σε μυθολογικές, σχετιζόμενες προφανώς με τη λατρεία του Απόλλωνα και τις χθόνιες τελετουργίες προς τιμήν του Υακίνθου. Σε τούτη τη διαπίστωση οδηγεί η ανάγκη συνύπαρξης και νοηματικής αλληλεπίδρασής τους με τον λοιπό διάκοσμο του θρόνου. Η βάση του τελευταίου ήταν τοποθετημένη επάνω από τον τάφο του Υακίνθου, συνεπώς δεν πρέπει να αμφισβητούνται τα χθόνια χαρακτηριστικά τους (υπό τούτη την έννοια, η ταύτιση του Pausanία είναι δυνατό να θεωρηθεί ακριβής, μολονότι δεν αποκλείεται να οφείλεται σε αναχρονισμό). Συνοψίζοντας, είναι χρήσιμο να επισημανθεί πως κατά την αρχαϊκή εποχή η (γυναικεία) φέρουσα μορφή ενσωματώνεται σε οικοδομήματα διαφορετικών χρήσεων, ευρισκομένων σε ιερά, αναφέρεται δε σημασιολογικά αρχικώς σε θεϊκές μορφές και κατόπιν σε ιέρειες ή λατρεύτριες, καθώς και σε μυθολογικά όντα.

Οι νοηματικές συνδηλώσεις των κορών του θρόνου του Αμυκλαίου δεν ακολουθούνται σε μεταγενέστερα μνημεία με χθόνιο χαρακτήρα, όπως η πρόσταση του Ερεχθείου (**αρ. 6α-στ, εικ. 83-124**). Και σε τούτο το μνημείο, το οποίο προέβαλλε εν μέρει επάνω από τον τάφο του Κέκροπος, οι φέρουσες κόρες σχετιζόνταν με χθόνιες τελετουργίες, δεν αναφέρονταν όμως σε μυθολογικά όντα

¹⁰¹⁴ Schmidt-Colinet 1977, 105-106.

αλλά σε σεβίζουσες παρθένες, ίσως χοηφόρους που απέδιδαν τιμές στον μυθικό βασιλέα της Αθήνας. Η νοηματοδότηση της φέρουσας μορφής από το οικοδόμημα ενσωμάτωσής της και τα λατρευτικά συμφραζόμενά του αποτελεί σύνηθες φαινόμενο, όπως θα φανεί στη συνέχεια, γεγονός που καθιστά δύσκολη την κοινή ερμηνεία των γλυπτών με βάση το κτήριο προέλευσής τους. Ωστόσο επιμέρους συνάψεις ανιχνεύονται, ιδίως όταν υφίσταται αμεσότερη αναφορά του οικοδομήματος σε προγενέστερο πρότυπο, οπότε είναι εύλογο (αν και όχι δεσμευτικό) να έχουν ληφθεί υπόψη από τους κατασκευαστές του νεώτερου μνημείου οι συνδηλώσεις του υποδείγματος. Τούτη η εκτίμηση φαίνεται πως ισχύει στην περίπτωση των κορών του ναϊσκόμορφου τάφου του Περικλή στα Λίμυρα (εικ. 125-129), οι οποίες το πιθανότερον εικονίζουν σεβίζουσες παρθένες να αποδίδουν μεταθανάτιες τιμές στον ηρωοποιημένο θανόντα (ίσως στα πλαίσια μιας θεσπισμένης εγχώριας λατρείας), όπως περίπου συμβαίνει με τα γλυπτά του Ερεχθείου.

Από τις φέρουσες μορφές των ταφικών μνημείων της ελληνιστικής εποχής απουσιάζουν οι άμεσες αναφορές στα συναφούς χρήσης γλυπτά της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου, μολοντί διευρύνεται η διάδοσή τους σε τάφους της Κάτω Ιταλίας, της Μακεδονίας, της Θράκης και της Ανατολικής Μεσογείου (αρ. 11α, εικ. 185-190, 192-196, 201-204). Βασικό χαρακτηριστικό τούτων των γλυπτών, όπως και των ανάγλυφων κορών που κοσμούν επιτύμβιες στήλες από την περιοχή του Βυζαντίου (εικ. 205-208), είναι τα αρχαϊστικά στοιχεία, πρόδηλα στην ενδυμασία και την κόμη τους. Ας μη λησμονηθεί πως επιμέρους αρχαϊζόντα χαρακτηριστικά έφεραν και οι κόρες του Ερεχθείου (ελικοειδείς βόστρυχοι, ανάσχυση του ιματίου με το αριστερό χέρι), αν και εκεί δεν καθόριζαν αυτά συνολικά τη στυλιστική υπόσταση των μορφών, ενώ και τα γλυπτά στο ταφικό μνημείο του Περικλή ενσωμάτωναν ανάλογα στοιχεία (ογκηροί ελικοειδείς πλόκαμοι, αξονικότητα και στερεομετρικότητα κορμού). Αξίζει εδώ να εξετάσουμε αν η αρχαϊστική τεχνοτροπία της φέρουσας μορφής σε ταφικό περιβάλλον είναι δυνατό να καθορίζει ή να υποδηλώνει τα νοηματικά συμφραζόμενά της, ιδίως ως προς την ιδιότητά της να «φρουρεί» τις εισόδους των τάφων (μιας ιδιότητας κοινής στα εξεταζόμενα γλυπτά).

Ως προς τούτο το χαρακτηριστικό οι εξεταζόμενες κόρες φαίνεται πως ενσωματώνουν επιμέρους στοιχεία από την Εκάτη, όπως προκύπτει από τις επιμέρους συνάψεις τους με την παράδοση των αρχαϊστικών Εκαταίων, τα οποία είχαν αποτροπαϊκό χαρακτήρα και τοποθετούνταν συχνά (εκτός από τρίστρατα) μπροστά από εισόδους και θυραία ανοίγματα. Η παράδοση της τρίμορφης αρχαϊστικής θεάς σχετίζεται συνήθως με τον Αλκαμένη, στον οποίο αποδίδεται η κατασκευή της Εκάτης Επιπυργιδίας,¹⁰¹⁵ ενός γλυπτού που «έστηκε παρὰ τῆς Ἀπτέρου Νίκης τὸν ναόν». ¹⁰¹⁶ Η επιλογή αντινατουραλιστικής, αρχαϊζουσας ενδυμασίας και κόμμωσης διακρίνει τις φέρουσες κόρες από την περιβάλλουσα «ανθρωπινότητα», καθιστώντας τες δομικά στοιχεία με αποτροπαϊκό χαρακτήρα, εικόνες και σύμβολα του χθόνιου κόσμου που οριοθετούσαν τις σφαίρες επιρροής μεταξύ γήινου και υπερκόσμιου. Τεκτονική υπόσταση και χθόνιες υποδηλώσεις διέθεταν και τα αρχαϊστικά Εκαταία,

¹⁰¹⁵ Βλ. Willers 1975, 48-52, Schuchhardt 1977, 27-30, Fullerton 1986, 669-675, Brahms 1994, 159-161.

¹⁰¹⁶ Graeciae descriptio 2.30.2.

μολονότι αυτά δεν ήσαν ενσωματωμένα σε κτήρια, ούτε σήμαιναν τα όρια του Κάτω Κόσμου. Η συσχέτιση με την Εκάτη, συνεπώς, δεν αναφέρεται στις ιδιότητες αυτής της θεότητας αλλά σε συναφή χαρακτηριστικά σε επίπεδο μορφολογίας, «τεκτονικότητας» και αποτροπαϊκών συνδηλώσεων. Άλλωστε, η υιοθέτηση της αρχαΐζουσας τεχνοτροπίας παρέπεμπε νοητά και στο κατ' εξοχήν αρχαϊκό παρελθόν, όταν ενσωματώνονταν σε κτίσματα ιερών φέρουσες κόρες, συνεπώς εδώ η αναδρομικότητα υπήρξε ίσως το μέσο για μια βαθύτερη στο χρόνο αναφορά στην ιστορία και τα συμφραζόμενα της δομικά ενσωματωμένης μορφής.

Συχνά πιθανολογείται η συσχέτιση των φερουσών μορφών σε ταφικά περιβάλλοντα με τη διονυσιακή λατρεία, εκτίμηση που επιβεβαιώνεται σε κάποιες περιπτώσεις (όπως στις κόρες του Lecce, που εικονίζουν Μαινάδες [εικ. 194-196]), αν και είναι δύσκολο να στοιχειοθετηθεί για το σύνολο των αρχαϊστικών κορών που ενσωματώνονται σε τάφους. Τούτη η πεποίθηση προκύπτει από την έλλειψη συμβόλων ή άλλων στοιχείων που θα οδηγούσαν στον ταυτισμό των εξεταζόμενων μορφών με μέλη του διονυσιακού θιάσου. Στις συνθετικές νοηματικές αξιολογήσεις των τελευταίων αντίκειται, επίσης, η στυλιστική διαφοροποίηση ορισμένων φερουσών κορών, όπως εκείνων του τάφου της Αγ. Τριάδας στη Ρόδο (αρ. 10, εικ. 181-184), στις οποίες δεν υιοθετείται η αρχαϊστική τεχνοτροπία. Τούτων δοθέντων, φαίνεται πιθανότερο το ενδεχόμενο μιας μη μονοσήμαντης αλλά διαφοροποιημένης ερμηνείας, με βάση τα ιδιαίτερα κατά περίπτωση εικονογραφικά και μορφολογικά στοιχεία των γλυπτών, λαμβανομένου υπόψη του περιβάλλοντος διακόσμου του ταφικού μνημείου που τα ενσωμάτωνε. Έτσι οι ταφικές φέρουσες κόρες είναι δυνατό να αναφέρονται σε λατρεύτριες, ιέρειες, θρηνωδούς ή μυθικές μορφές, μολονότι δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ως κοινό τους χαρακτηριστικό ο αποτροπαϊκός χαρακτήρας.

Αμεσότερη σχέση με τον θεό Διόνυσο έχουν οι φέρουσες μορφές που ενσωματώνονται σε σκηνικά οικοδομήματα ή άλλα μέρη του θεάτρου (αρ. 8-9, εικ. 164-174, 130-136, 138-143, 150-157), δεδομένου ότι εικονίζουν συνήθως μέλη του διονυσιακού θιάσου. Στους ακολούθους του ίδιου θεού πρέπει να εντάξουμε και τους Πάνες και Ατλαντες που ενσωματώνονται σε θεατρικές οικοδομικές κατασκευές (αρ. 18, εικ. 437-440, 137, 144-149), μολονότι οι δεύτεροι συνδέονται αμεσότερα με την εικονογραφική παράδοση των Ακραγαντίνων Ατλάντων, οπότε είναι πιθανό να χρησιμοποιήθηκαν στα θέατρα ως διακοσμητικά στοιχεία, δίχως κάποια βαθύτερη νοηματική σύνδεση με τη διονυσιακή λατρεία. Οι Σάτυροι, οι Σίληνοί και οι Μαινάδες λογίζονται ως μέτοχοι των ιεροπραξιών προς τιμήν του θεού και πρωταγωνιστές της οργιαστικής λατρείας του, στις εικόνες τους επομένως προσωποποιούνται στοιχεία της διονυσιακής μυθικής παράδοσης και τελετουργίας. Αν και είναι πιθανό να εικόνιζαν ενίοτε τούτες οι μορφές ηθοποιούς που υποδύονταν μυθικούς χαρακτήρες, η χρήση τους στο διάκοσμο θεάτρων συνήθως αναφέρεται στη μυθολογική τους υπόσταση, ήτοι λογίζονται αυτές ως μέλη του διονυσιακού θιάσου, η «λιθοποίηση» των οποίων συμπλήρωνε και διεύρυνε την εμπειρία της τελεσθείσας δραματουργικής πράξης. Ασφαλώς, στις μορφές των ακολούθων του θεού θα αναγνώριζαν οι θεατές τα χαρακτηριστικά ορισμένων προσωπειών του *σατυρικού*,

καθώς αναφέρονται αυτά από τον Πολυδεύκη,¹⁰¹⁷ αν και τούτη η συνάφεια δεν σημαίνει αυτόχρονα πως τα φέροντα γλυπτά της σκηνής εικονίζουν ηθοποιούς που υποδύονταν τους εν λόγω χαρακτήρες. Πιθανότερο είναι το ενδεχόμενο να αποτιμώντο αυτά ως πρότυπα για τη διαμόρφωση των μυθικών χαρακτήρων παρά ως προσομοιώσεις της τρέχουσας δραματουργικής πρακτικής.

Κατά την αυτοκρατορική περίοδο διευρύνεται η δομική ενσωμάτωση μελών του διονυσιακού θιάσου σε θέατρα (**αρ. 19, εικ. 298-340, 420-433**), όπως και ο εμπλουτισμός του εικονογραφικού αποθέματος για ανάλογη χρήση με Μούσες (**εικ. 614α-β**), Πάνες (**εικ. 588-589**), Άτλαντες (**εικ. 592α-β**), αντίγραφα κορών του Ερεχθείου (**εικ. 604-606**) και γυναικείες μορφές με έντονη συστροφή του κορμού, δηλωτική ορχήσεως (**εικ. 607-612**). Η ποικιλία των χρησιμοποιούμενων ιδεαλιστικών τύπων συνιστά ένδειξη περιορισμού της άμεσης σύνδεσης του διακόσμου με τη διονυσιακή λατρεία, τουλάχιστον στην ιταλική χερσόνησο και στις δυτικές επαρχίες, εξέλιξη που ευνοείται από την κατασκευή μνημειακών σκηνικών οικοδομημάτων και τη διαμόρφωση ενός περιβάλλοντος χώρου εμφόρτου με εικονιστικά αγάλματα και αντίγραφα κλασικών έργων. Αντιστοίχως, φέροντες Σίληνοί και Σάτυροι χρησιμοποιούνται συχνά πλέον σε ιδιωτικές επαύλεις (**εικ. 593-596**), όπου συνδιαμορφώνουν εκλεκτικιστικά διακοσμητικά σύνολα, μη επιφορτισμένα με θρησκευτικές συνδηλώσεις. Παρά την «εκκοσμίκευση» των κυρίαρχων διακοσμητικών θεμάτων της θεατρικής εικονογραφίας, στον μητροπολιτικό ελληνικό χώρο εξακολουθεί η νοηματοδοτημένη από τη λατρεία και τη δραματουργική παράδοση χρήση τους, γεγονός οφειλόμενο ίσως στην αναπαραγωγή και επανεπεξεργασία προτύπων της κλασικής εποχής.

Οι φέρουσες κόρες που εντάσσονται σε οικοδομήματα ευρισκόμενα σε ιερά, από την ύστερη ελληνιστική εποχή και εξής, αναφέρονται συνήθως σε μέλη του ιερατικού προσωπικού, εικονοποιώντας τελετουργίες και συμβάλλοντας στη διαμόρφωση ενός μνημειακού σκηνικού, ικανού να επηρεάσει την αντίληψη και το θρησκευτικό συναίσθημα του μέσου λατρευτή ή του επίδοξου μύστη. Δεδομένου ότι ορισμένες από αυτές τις μορφές ήταν ενσωματωμένες σε πρότυπα που οδηγούσαν σε χώρους τέλεσης μυστηριακής λατρείας, καθίσταται εύλογο να ελλόχευαν στη χρήση τους αποτροπαϊκές συνδηλώσεις. Σε τούτα τα πλαίσια, ιδιαίτερη επίδραση φαίνεται πως άσκησε η κόσμηση των Μικρών Προπυλαίων της Ελευσίνας με κιστοφόρους (**αρ. 13, εικ. 215-229**), πιθανώς ιεροφάντιδες της Δήμητρας και της Κόρης, οι οποίες θα μπορούσαν να λογιστούν ως άχρονι αποπροσωποποιημένοι οδηγοί των μυστών και ενσαρκωτές της ιδέας της μυστηριακής πομπής. Μολονότι μεταπλάσεις τούτων των κορών χρησιμοποιήθηκαν αργότερα για την κόσμηση κοσμικών και πιθανώς αποθρησκευτικοποιημένων κτηριακών κατασκευών (**εικ. 230-235**), αναμφισβήτητη επιρροή άσκησαν τα μορφολογικά και τεκτονικά χαρακτηριστικά τους στη διαμόρφωση μεταγενέστερων γλυπτικών συνόλων που κόσμησαν ιερούς χώρους, όπως οι κόρες στον τύπο Tralleis-Cherchel του αθηναϊκού εν άστει Ελευσινίου (**αρ. 14, εικ. 236-258**). Ασφαλώς οι τελευταίες δεν αποτελούν αντίγραφα των ελευσινιακών κιστοφόρων, ούτε αναφέρονται άμεσα στην ελευσινιακή λατρεία και

¹⁰¹⁷ Pollux, Onomasticon 4.142.

τελετουργία, ωστόσο δεν μπορούν να υποτιμηθούν επιμέρους συνάψεις μεταξύ τους σε επίπεδο μορφολογίας και σκηνογραφίας, όπως και η ισχυρή πιθανότητα να εικονίζουν επίσης τούτες μέλη του ιερατικού προσωπικού. Ιδιαίτερος σημαντική είναι η παρουσία φερουσών μορφών σε ιερά τέλεσης μυστηριακής λατρείας προς τιμήν της Δήμητρας, τάση που φαίνεται πως ακολουθείται και στις μεταγενέστερες κόρες της Πλατείας Μητροπόλεως, για τις οποίες έχει πιθανολογηθεί η προέλευση από ιερό αφιερωμένο στην εν λόγω θεά (**αρ. 17, εικ. 271-284**). Η τελευταία υπόθεση είναι εύλογη, δεδομένης της ύπαρξης γλυπτών με συναφή χαρακτηριστικά στο Τριόπιον της Αππίας Οδού (γεγονός που ενισχύει το ενδεχόμενο μιας διπλής ανάθεσης εκ μέρους του Ηρώδη Αττικού) αλλά και της ενδυματολογικής αναφοράς των κορών σε υστεροκλασικούς τύπους συνδεόμενους με την εικονογραφία της Δήμητρας και της Κόρης (**εικ. 285-297**). Σε κάθε περίπτωση, οι κάλαθοι που φέρουν στις κεφαλές οι κόρες της Πλατείας Μητροπόλεως συμβάλλουν περαιτέρω στο συσχετισμό τους με τη μυστηριακή λατρεία της Δήμητρας, ώστε να καθίσταται προφανής η αναφορά τους σε ιέρειες ή σε νεαρές κοπέλες που προσέφεραν υπηρεσία στη θεά.

Η εικόνα του ενσωματωμένου στον φέροντα οργανισμό κτηρίων αλλογενή εχθρού εμφανίζεται αρχικά στην γνωστή από τις γραμματειακές πηγές Περσική Στοά της Σπάρτης, αν και τούτη η προσθήκη οφείλεται πιθανώς σε μια ελληνιστική μετασκευή του οικοδομήματος. Η αναφορά του Βιτρουβίου ότι τα αγάλματα Περσών αυτής της στοάς στήριζαν τη στέγη και πως αποτέλεσαν πρότυπο για τους μεταγενέστερους αρχιτέκτονες που ενσωμάτωσαν στα οικοδομήματά τους γλυπτά βαρβάρων που στήριζαν θριγκούς και γείσα, καθιστά πρόδηλο τον τεκτονικό χαρακτήρα των -χαμένων σήμερα- γλυπτών, όπως και τις προπαγανδιστικές συνδηλώσεις που υπέφεωσκαν στη δημιουργία τους. Κατά την αυτοκρατορική περίοδο η διακόσμηση προσόψεων με αγάλματα φερόντων βαρβάρων υπήρξε διαδεδομένη, όπως φανερώνουν οι Ανατολίτες του Cherchel (**εικ. 533-534**), του Βατικανού (**εικ. 535-536**), της Leptis Magna (**εικ. 538**), του Forum του Τραϊανού (**εικ. 541-545**), καθώς και εκείνοι της Κορίνθου (**αρ. 21, εικ. 486-494**) και της αθηναϊκής Αγοράς (**αρ. 22, εικ. 510-525**). Τούτα τα γλυπτά χρησιμοποιούνται συχνότερα στη διακόσμηση κτηρίων με πολιτικό και διοικητικό χαρακτήρα, διότι εκεί τα προπαγανδιστικά τους μηνύματα θα εκφράζονταν αμεσότερα. Η απομίμηση φέρουσας λειτουργίας εκ μέρους τους, σε συνδυασμό ενίοτε με τα εικονογραφικά χαρακτηριστικά και την κινησιολογία τους, τα καθιστούσε «*exempla servitutis*» με την κυριολεκτική έννοια της βιτρουβιανής φράσης, αναδεικνύοντας την πολεμική αρετή του αυτοκράτορα και του ρωμαϊκού στρατού, προπαγανδίζοντας το θρίαμβο της Ρώμης έναντι της βαρβαρικής Ανατολής και προειδοποιώντας για την ένταση της ρωμαϊκής αντίδρασης απέναντι σε κάθε ενδεχόμενη προσπάθεια ανατροπής της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων. Εδώ η φέρουσα λειτουργία υπαινισσόταν τη δεινή κατάσταση του βαρβάρου και κατ' επέκταση του νικημένου λαού στον οποίο αυτός ανήκε, ενώ η στάση των χεριών (διάταξη «αναμονής», δεμένα μπροστά ή πίσω από τον κορμό) καθιστούσε ενίοτε σαφέστερη την κατάσταση αιχμαλωσίας του. Ανάλογες συνδηλώσεις είχαν οι βάρβαροι που εικονίζονταν σε θώρακες της

αυγούστειας και φλαβιανής περιόδου,¹⁰¹⁸ όπως και εκείνοι που χρησιμοποιούνται ως στηρίγματα σε θωρακοφόρους ανδριάντες αυτοκρατόρων,¹⁰¹⁹ περιπτώσεις στις οποίες συχνά χρησιμοποιείται το μοτίβο του Ανατολίτη με τα χέρια δεμένα στα νώτα, μια στάση που χαρακτηρίζει και τις προσωποποιήσεις κατακτημένων περιοχών.¹⁰²⁰ Τούτες οι απεικονίσεις επισημαίνουν την υποδεέστερη θέση (και φύση) των ηττημένων, αντίληψη που φαίνεται πως χαρακτήριζε εν γένει τις πεποιθήσεις των Ρωμαίων για τους Πάρθους και άλλους λαούς που θεωρούσαν βαρβαρικούς.¹⁰²¹

Στη μέση αυτοκρατορική εποχή χρησιμοποιήθηκαν ιδεαλιστικοί τύποι για τον γλυπτικό εξωραϊσμό πεσσών σε μνημειακές προσόψεις, στη αξιοποίηση των οποίων συνήθως δεν ελλοχεύουν ερμηνευτικά σχήματα με ευρεία διάδοση αλλά κατά περίπτωση νοηματοδοτήσεις, υπαγορευμένες από το κτήριο ενσωμάτωσης, τον περιβάλλοντα διάκοσμό του αλλά και την πρόθεση για διακοσμητική εκζήτηση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι έξεργες αμαζόνες στη Λουκού (**αρ. 24, εικ. 555-570**) και την Έφεσο (**εικ. 573-575**), έργα που παραλλάσσουν γνωστούς εικονογραφικούς τύπους και αποτελούν μέρος της κόσμησης διαφορετικής χρήσεως κτηρίων, μιας ιδιωτικής έπαυλης και ενός θεάτρου. Εδώ τα γλυπτά χρησιμοποιούνται πρώτιστα για τις διακοσμητικές τους αρετές, δίχως να αποκλείεται η μετάδοση εκ μέρους τους διαφορετικών μηνυμάτων, αναλόγως προς το διαφοροποιημένο περιβάλλον ένταξής τους. Ανάλογο χαρακτήρα έχει η χρησιμοποίηση μιξογενών όντων στο αθηναϊκό Αγριπείον (**αρ. 23, εικ. 385-405**), όπως και θεϊκών μορφών στην Κύζικο (**εικ. 624-627**) και την Έφεσο (**εικ. 639-640**). Δεδομένου ότι δεν χρησιμοποιήθηκαν θεοί ως φέρουσες μορφές σε προγενέστερες περιόδους, με εξαίρεση την «πρωτόλεια» και κατά μίμηση ανατολικών προτύπων χρήση τους στον Πρινιά (**αρ. 1, εικ. 4-14**), αξίζει να σημειωθεί πως η κόσμηση πεσσών με έξεργες θεϊκές μορφές (σπάνια απομιμούμενες φέρουσα λειτουργία) δεν στόχευε συνήθως στην ψευδαισθητική απόδοση τεκτονικού χαρακτήρα σε αυτές αλλά στη δημιουργία της εντύπωσης πως ολόγλυφα έργα έστεκαν μπροστά από τα φέροντα στοιχεία των οικοδομημάτων. Τούτη η πρακτική, χαρακτηριστική στις περιπτώσεις διακοσμημένων με ανάγλυφα πεσσών (**εικ. 646-655**), καθίσταται πρόδηλη και σε πρωιμότερα έργα όπως στην Minerva-Victoria της Ostia, η οποία κοσμούσε το ανώτερο μέρος μιας πύλης (Porta Romana) που κατασκευάστηκε στην ύστερη ρεπουμπλικανική περίοδο και ανοικοδομήθηκε επί Δομιτιανού.¹⁰²² Η κατασκευή της συμφυόμενης με πεσσόμορφο στήριγμα θεάς από προκονησιακό μάρμαρο καθιστά πιθανότερη τη χρονολόγησή της στην εποχή των Φλαβίων, όταν ξεκινά στη Ρώμη η

¹⁰¹⁸ Πρβλ. Pinkerneil 1983, 29-33, Gergel 2001, 191-209.

¹⁰¹⁹ Πρβλ. Karanastasi 2012/2013, 339-332 (αρ. 10-13, πίν. 5-7, εικ. 4a-b).

¹⁰²⁰ Η στάση με δεμένα χέρια πίσω από τον κορμό, η οποία δεν είναι συνήθης σε φέρουσες μορφές, απαντά ενίοτε και σε μνημειακά ανάγλυφα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι δεμένες σε τρόπαια ανδρικές και γυναικείες μορφές που κοσμούν τις όψεις της αψίδας του Σεπίμιου Σεβήρου στη Leptis Magna (βλ. Landskron 2005a, 134-136 [εικ. 144-145]).

¹⁰²¹ Πρβλ. Landskron 2005a, 175-187.

¹⁰²² Βλ. Keyes 1912, 490-494 (εικ. 1-2), von Hesberg 1998, 370-378 (εικ. 1-4), Zevi-Manzini 2008, 188 σημ. 2. Διακοσμητικό χαρακτήρα είχε και η έξεργη Νίκη (που συγκρατούσε ασπίδα επάνω από την κεφαλή της) από το θέατρο της Πέργης, η οποία κοσμούσε έναν από τους γωνιακούς πεσσούς του πρώτου ορόφου του σκηνικού οικοδομήματος. Για τούτο το γλυπτό, που χρονολογείται στους ύστερους αντωνίνειους-πρώιμους σεβήριους χρόνους, βλ. Inan et al. 2000, 306 (εικ. 24b-c, e-f).

κατασκευή έργων από το συγκεκριμένο υλικό. Εδώ τα φτερά της μορφής κάλυπταν σχεδόν εξ ολοκλήρου στις πλάγιες όψεις το πεσσόμορφο στήριγμα, ώστε σε θέαση από χαμηλότερο επίπεδο να δίδεται η εντύπωση ενός ολόγλυφου έργου. Η παράδοση των κοσμημένων με ανάγλυφα πεσσών εξελίσσεται παράλληλα με εκείνη των εξέργων φερουσών μορφών, δεν πρέπει όμως να συγχέεται μαζί της διότι από τα ιδεαλιστικά έργα της απουσιάζει η κινησιολογία που θα παρέπεμπε σε απομίμηση δομικής λειτουργίας. Επίσης διαφορετικά είναι τα κίνητρα που οδηγούν στη διαμόρφωση αρχιτεκτονικών στοιχείων με ανάγλυφα στις παραπάνω περιπτώσεις, δεδομένου ότι αποσκοπούν αντιστοίχως στη δημιουργία ψευδαισθητικών εντυπώσεων ως προς την κόσμηση προσώπων με ολόγλυφα ή δομικά ενσωματωμένα και ενταγμένα στο φέροντα οργανισμό του κτηρίου έργα.

Κατάλογος γλυπτών

1. Πρινιάς. Καθιστές μορφές ναού Α.

α) Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου Γ 231β (εικ. 4-10)

Προέλευση: ναός Α (πρόναος και Α-ΒΑ αυτού)

Διαστάσεις: αποκατεστημένο ύψος μορφής 0,72 m, ύψος καθίσματος 0,18 m

Υλικό: ασβεστόλιθος

Βιβλιογραφία: Pernier 1908, 459-462 (εικ. 13, 16), του ίδιου 1914, 54-61 (εικ. 21-22), Picard 1935b, 448-450 (εικ. 126-128), Jenkins 1936, 79-82 (πίν. 10.3), Kaulen 1967, 90-91, Davaras 1972, 14, 26, 55 (αρ. 25, εικ. 53-54), Beyer 1976, 27-28, 35-38, 59-67, 127-130 (αρ. 25, πίν. 19-22, 52-53), Adams 1978, 65-78 (πίν. 17-18, εικ. 45), Alford 1978, 159-165 (αρ. 4, εικ. 5), Schmidt 1982, 70-71, Blome 1982, 47-48, Floren 1987, 130-132 (πίν. 6.4), Ridgway 1993, 182, 381-382 (εικ. 9.135), Fuchs 1993, 247 (εικ. 269), D' Acunto 1995, 30-33 (εικ. 10), Kaminski 2002, 92-93

Η καθιστή μορφή Γ 231β ενσωματώνει έντεκα αυθεντικά θραύσματα, τρία προερχόμενα από τον πόλο και το ανώτερο τμήμα του προσώπου (ως το επίπεδο της μύτης), ένα που αποδίδει τους τρεις κατερχόμενους στην αριστερή κλείδα ψηφοειδείς βοστρύχους και μέρος του λαιμού, ένα από το «επίβλημα» στον αριστερό ώμο, ένα που σώζει το μεγαλύτερο μέρος του στέρνου και ολόκληρο το αριστερό στήθος και πέντε ακόμη από το κατώτερο μέρος του γλυπτού και του καθίσματος (αντιστοίχως από τους γοφούς ως τα κάτω άκρα και το υποπόδιο, από τους μηρούς ως το δεξιό γόναυ και τα τέσσερα δάκτυλα του χεριού που αποτίθενται σε αυτό και δύο μικρότερα θραύσματα στο δεξιό γοφό και στο πέρας του αριστερού άκρου ποδός). Η συμπλήρωση της μορφής από τους Pernier-Stefani είναι ικανοποιητική αν εξαιρέσει κανείς τα προτεταμένα αυτιά, τα οποία αποδόθηκαν κατά μίμηση εκείνων της κόρης από την Ελεύθερα και πιθανότατα δεν εικονίζονταν στο πρωτότυπο. Η τελευταία παρατήρηση προκύπτει από την αντιπαραβολή της εξεταζόμενης ολόγλυφης κόρης με τις υποκείμενες αυτής ανάγλυφες μορφές, που κοσμούν την κατώτερη επιφάνεια του υπερθύρου, όπου οι κατερχόμενοι στους ώμους πλόκαμοι καλύπτουν εξ ολοκλήρου τα αυτιά. Εξίσου υποθετικά αποδοσμένα είναι το «χώρισμα» των πλοκάμων επάνω από τους ώμους στις πλάγιες όψεις, το κατώτερο μέρος του προσώπου και η μετάβαση από τον κορμό στα σκέλη, ενώ με βάση το σωζόμενο -σφιγμένο σε γροθιά- δεξιό χέρι της έτερης κόρης του υπερθύρου (Γ 231α) λάθος έχει αποδοθεί η συμπληρωμένη άκρα χείρα, δεδομένου ότι αυτή αποτίθεται με ανοικτή παλάμη στο γόνατο. Η κόρη φορεί δαιδαλικό χιτώνα, ζωσμένο στη μέση καθώς προκύπτει από την κόρη του υπερθύρου, και «επίβλημα». Το τελευταίο συγκρατείται κάτω από το λαιμό της μορφής, όπως δεικνύει η προεξοχή του ανώτερου μέρους του σε τούτο το σημείο. Το κατώτερο τμήμα του χιτώνος είναι χωρισμένο σε τρεις ζώνες διακόσμησης, διακρινόμενες μεταξύ τους με εγχαράξεις που διαμορφώνουν ορθογώνια πλαίσια, στις οποίες εικονίζονται διαδοχικά μια σφίγγα με ανάγλυφο περίγραμμα και δύο ακόμη εγχάρακτα ζώα, ένα αιλουροειδές και ένα άλογο.

Αποκρουσμένες οι κεφαλές της σφίγγας και του αιλουροειδούς. Το τελευταίο κοσμεί το κεντρικό μέρος του ενδύματος, ενώ οι λοιπές παραστάσεις καταλαμβάνουν τα πλάγια πλαίσια (το άλογο στα δεξιά, η σφίγγα στα αριστερά). Επάνω από τις ζώνες με τα ζώα βρίσκεται αντίστοιχη μικρότερων διαστάσεων, που διατρέχει οριζόντια το πρόσθιο μέρος των σκελών (από το μέσον περίπου των μηρών και πέρα), στις πλάγιες όψεις της οποίας εικονίζονταν από δύο ανάγλυφοι ρόδακες. Τούτοι σώζονται αμφότεροι στην αριστερή πλευρά (αποκρουσμένος ο εγγύτερος στο γόνυ) και ένας στη δεξιά, αξίζει δε να σημειωθεί πως ανάλογη διακόσμηση έφερε το κατώτερο μέρος του χιτώνας στις πλάγιες όψεις (ανιχνεύονται και οι τέσσερις ρόδακες). Από το πείσσημο κάθισμα λείπει ολόκληρο το οπίσθιο σκέλος, αποκρουσμένη δε είναι η αριστερή πλευρά. Σχηματοποιημένα έχουν αποδοθεί οι άκροι πόδες (ή τα κλειστά υποδήματά τους), που προβάλλουν ως ορθογώνιες επιφάνειες σε χαμηλό ανάγλυφο στο πέρασ του χιτώνας, βαίνοντας σε υποπόδιο που εισερχόταν μερικώς στην κοιλότητα που σχηματιζόταν στο ανώτερο μέρος του ανωφλίου. Επίπεδα έχει πλαστεί η αριστερή άκρα χείρα, που αποτίθεται με ανοικτή παλάμη στο αντίστοιχο γόνατο, αν και στην απόληξη του τρίτου σωζόμενου δακτύλου διακρίνεται εγχάραξη που αποδίδει το νύχι. Στο πρόσωπο ξεχωρίζουν τα αμυγδαλωτά μάτια, με τον προτεταμένο ελαφρώς βολβό, τη δηλωμένη ίριδα και τα πλαστικά αποδοσμένα βλέφαρα, τα χαμηλά τοξωτά εξάρματα των φρυδιών και η λεπτή και ελαφρώς «πλακουτσωτή» μύτη. Το κατώτερο μέρος του πόλου, στην πρόσθια όψη, κοσμεείται με μια ζώνη με κυκλοτερή στοιχεία με κεντρικές βαθύνσεις, ενώ στο ανώτερο ανιχνεύονται τρεις επάλληλες ταινίες (δύο ανάγλυφες εκατέρωθεν μιας πεπλατυσμένης) που σχηματίζουν γωνία στα πλάγια, ενσωματώνοντας στο ανώτερο μέρος της αριστερής όψης ανάγλυφο οκτωπέταλο ημιρόδακα (για την ακρίβεια ο ρόδακας έχει αποδοθεί κατά τα $\frac{3}{4}$ των συνολικών του διαστάσεων). Στο οπίσθιο τμήμα του ο πόλος απέληγε σε γεισοειδή προεξοχή. Η ανώτερη επιφάνεια του καλύμματος κεφαλής συνδεόταν με υπερκείμενο στοιχείο μέσω δύο μολύβδινων πελεκίνων, τοποθετημένων σε παράλληλη διάταξη μεταξύ τους και διευθετημένων «παρά μήκος» της μορφής, ο δεξιός εκ των οποίων βρίσκεται ακόμη κατά το ήμισυ στον αντίστοιχο τόρμο. Η έτερη ορθογώνια υποδοχή (διαστάσεις 3,5 x 1,3 cm, βάθος 3,5 cm) είναι αποκρουσμένη στο δεξιό τμήμα και επανασυγκολλημένη κατά το αριστερό της ήμισυ, ανήκουσα εν μέρει στο αποσπασμένο θραύσμα του πόλου της αντίστοιχης πλευράς. Ο Beyer θεωρούσε πως η σωζόμενη ανώτερη επιφάνεια του πόλου συμφυόταν με ένα ακόμη (χαμένο) μέρος του, επικαλούμενος την ύπαρξη πλάγιου ημιρόδακα και τις «ημιτελείς» επάλληλες ταινίες, οι οποίες κατά τη γνώμη του διαμόρφωναν τετράπλευρη πλαισίωση παρεμφερή με εκείνη που κοσμεί τους πόλους των ανάγλυφων κορών της κατώτερης επιφάνειας του υπερθύρου. Ωστόσο οι πόλοι των τελευταίων δεν φέρουν επάλληλες ταινίες αλλά μια έξεργη περιμετρική ζώνη, διαφοροποιείτο δε το κάλυμμα κεφαλής τους ως προς το ρομβοειδές κόσμημα της κατώτερης επιφάνειάς του, συνεπώς δεν στοιχειοθετείται ο άμεσος συσχετισμός των πόλων ολόγλυφων και ανάγλυφων κορών. Έπειτα, φαίνεται παράδοξη η επιλογή χρήσης δύο πελεκίνων για τη σύνδεση με ένα υπερκείμενο μέρος του πόλου ύψους μόλις λίγων εκατοστών, αφ' ης στιγμής ένας απλούστερος γόμφος θα αρκούσε για τη συναρμογή. Τούτων δοθέντων, καθίσταται πιθανότερο το ενδεχόμενο να συνδεόταν η

ανώτερη επιφάνεια του πόλου με υπερκείμενο αρχιτεκτονικό στοιχείο, προφανώς το ανώτατο μέρος του λίθινου περιθωρώματος. Δεδομένης της ύπαρξης ανάγλυφου διακόσμου (σφίγγα, ημιρόδακας) στην αριστερή πλευρά του γλυπτού στοιχειοθετείται η αυξημένη θεασιμότητα τούτης της πλευράς, καθώς και η εικαζόμενη διάταξη του γλυπτού στο οικοδόμημα και η σύγχρονη αποκατάσταση του στο μουσειακό περιβάλλον.

β) Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου Γ 231α (εικ. 4, 11-13)

Προέλευση: ναός Α (ανατολικά του προνάου)

Διαστάσεις: αποκατεστημένο ύψος μορφής 0,72 m

Υλικό: ασβεστόλιθος

Βιβλιογραφία: Pernier 1914, 54-61 (εικ. 24), Beyer 1976, 27-28, 127-130 (αρ. 25, πίν. 19, 21), Alford 1978, 159-165 (αρ. 4)

Από την καθιστή μορφή Γ 231α σώζονται μόλις δύο αυθεντικά θραύσματα, ένα από το επίπεδο του αριστερού ώμου, όπου διακρίνονται οι απολήξεις τεσσάρων ψηφοειδών πλοκάμων, η παρυφή του «επιβλήματος» στο ύψος του στέρνου και μέρος του αριστερού στήθους, και ένα από το δεξιό γόνυ, στο οποίο ξεχωρίζει το σφιγμένο σε γροθιά χέρι που αποτίθεται σε αυτό (σώζεται ο καρπός, το μεγαλύτερο τμήμα του αντίχειρα και των δακτύλων, τη εξαίρεσει των μετακάρπιων οστών και της αρχής των φαλάγγων του δείκτη και του παράμεσου) και ένας οκτωπέταλος ρόδακας στην πλάγια όψη της απόληξης του μηρού.

2. Δελφοί. Κόρες που έχουν αποδοθεί στο θησαυρό των Κνιδίων.

α) Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών 1203 (εικ. 23-28)

Προέλευση: εντοπίστηκε στις 13 Απριλίου 1894 σε σύγχρονη οικία, ευρισκόμενη κάτω από τη νότια επέκταση του περιβόλου

Διαστάσεις: ύψος (συνολικό) 0,66 m, ύψος προσώπου 0,35 m, ύψος καλάθου 0,24 m, διάμετρος άνω όψης καλάθου 0,28 m

Υλικό: παριανό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Homolle 1900, 582-611 (πίν. 5-7), Picard-De la Coste-Messelière 1928, 1-6 (αρ. 1-2, εικ. 1-4), των ιδίων 1929, 13-14 (πίν.5), De la Coste-Messelière 1938, 285-288, του ίδιου 1943, 321-322 (πίν. 56-58), Karo 1948, 230-231, Darsow 1950, 119-134, Marcadé-De la Coste-Messelière 1953, 354-360, Richter 1968, 57 (αρ. 86, εικ. 270-274), Schaller-Harl 1973, 51, 144-145 (αρ. 133), Langlotz 1975, 62-63, Schmidt-Colinet 1977, 20 σημ. 73, 216 (W 2), Schmidt 1982, 72-74, 232, Croissant 1983, 71-82, Boschung 1985, 150-151, Floren 1987, 338, Marcadé-Croissant 1991, 39-40 (εικ. 6), Ridgway 1993, 140 σημ. 4.46, Rolley 2006, 318-320, 387-388, Κολώνια 2006, 99, Shapiro 2019, 5-12

Από την κεφαλή 1203 (γνωστή ως «τέως Κνίδια») λείπουν η μύτη, το σαγόνι, ορισμένοι βόστρυχοι πίσω από τα αυτιά και οι απολήξεις των ενωτίων. Αποκρούσεις ανιχνεύονται στις απολήξεις των βοστρύχων στην πρόσθια όψη, στο πέρας του πόλου

στην πρόσθια και οπίσθια αριστερή πλευρά, όπως και στα κάθετα στοιχεία μεταξύ πόλου και κρανίου στις πλάγιες όψεις, διάβρωση δε και επικαθίσεις στην πρόσθια επιφάνεια του πόλου, στο πρόσωπο και στο λαιμό. Εικονίζεται γυναικεία μορφή με πόλο, κάτω από τον οποίο υπάρχει ταινία που καλύπτει το κρανίο ως το επίπεδο του αυχένα. Επάνω από αυτή και εξ ολοκλήρου στην οπίσθια όψη η κόμη διαμορφώνεται με κυματιστούς σχηματισμούς, σε ρηχό ανάγλυφο, που «διακλαδίζονται» επάνω από τους κροτάφους. Κάθετη αξονική αυλάκωση διακρίνει την κόμη στα νώτα. Επάνω από το μέτωπο προβάλλουν κυματοειδείς βόστρυχοι σε δαντελωτή διάταξη, ακολουθούμενοι από κάθετους που μοιάζουν να «φύονται» από την ταινία, ακολουθώντας τη διαμόρφωση αυτής στην πρόσθια όψη και στο επίπεδο των κροτάφων. Δίπλα στον τράγο του δεξιού αυτιού έχει λαξευθεί κατακόρυφος ελικοειδής βόστρυχος. Ένθετοι ήσαν οι οφθαλμοί, τα δε (σαρκώδη) χείλη σχηματίζουν μειδίαμα, ενώ ρηχές εσοχές διαμορφώνονται στις απολήξεις τους. Το εκφραστικό μειδίαμα αναδεικνύεται από την ελαφρώς ασύμμετρη λοξότητα των ματιών. Οι παρειές είναι εύσαρκες, το μέτωπο πλατύ και επίπεδο, τα δε άνω βλέφαρα οριοθετούνται με δύο επάλληλες «πτυχώσεις». Δύο ρηχές κυκλικές βαθύνσεις επάνω από τα χείλη, η δεξιά εκ των οποίων λαξεύθηκε σε ελαφρώς υψηλότερη θέση, φανερώνουν το ύψος διαμόρφωσης των ρουθουνιών. Τους λοβούς των αυτιών καλύπτουν δισκοειδή ενώτια με κεντρικό κυκλοτερή τόρμο για την ένθεση μεταλλικού στοιχείου. Ανάλογοι τόρμοι εντοπίζονται στις πλάγιες όψεις της ταινίας (δύο σε κάθε πλευρά) και στη βάση του πόλου (τέσσερις), ενώ διπλή σειρά τόρμων μεγαλύτερου διαμετρήματος «στεφανώνουν» την κόμη επάνω από το μέτωπο και στους κροτάφους. Ορισμένοι εξ αυτών χρησίμευαν στην ένθεση μεταλλικών κοσμημάτων (π.χ. ροδάκων στην ταινία) που θα ανεδείκνυαν την κόμη στις όψεις μεγαλύτερης θεασιμότητας, αν και εκείνοι που βρίσκονταν εκατέρωθεν των αυτιών και κάτωθι της ταινίας εξυπηρετούσαν στην προσάρτηση μαρμάρινων βοστρύχων. Οι μικρού διαμετρήματος κυκλοτερείς τόρμοι της κόμης, στον άξονα της πρόσθιας πλευράς και ανάμεσα στις αύλακες των κάθετων βοστρύχων, λειτουργούσαν πιθανώς ως υποδοχείς μεταλλικών στηριγμάτων του ένθετου διακόσμου. Τα «τραβηγμένα» στην πρόσθια όψη χαρακτηριστικά του προσώπου συμβάλλουν στη διαμόρφωση μιας μορφής με σφαιροειδή, διογκωμένα περιγράμματα, ο τρόπος δε που αναδεικνύονται αυτά από την πλουμιστή κόμη προσδίδει ένα «ζωώδη», σχεδόν αποτροπαϊκό, δυναμισμό στην κόρη. Τον πόλο διατρέχει ανάγλυφη παράσταση που εικονίζει τον Απόλλωνα να παίζει λύρα ανάμεσα σε δυο συμμετρικές ομάδες των τεσσάρων μορφών. Ο κιθαρωδός θεός αποδίδεται στον άξονα της κεφαλής, έχοντας πίσω του τέσσερις γυναικείες μορφές και στρεφόμενος προς όμιλο τριών γυναικών και μιας ανδρικής που παίζει σύριγγα, πιθανώς του Ερμή. Τούτη η μικρή ζωφόρος (σε χαμηλό ανάγλυφο) περιορίζεται στην πρόσθια και τις πλάγιες όψεις του πόλου, καθοριζόμενη από κάθετα ταινιωτά στοιχεία που παρεμβάλλονταν μεταξύ αυτού και της κορυφής του κρανίου, με την οπίσθια πλευρά να μένει ακόσμητη. Η βάση και το πέρασ του καλύμματος κεφαλής διαμορφώνονται με διαδοχή δακτυλιόσχημων και ταινιωτών επιφανειών. Στο κέντρο της ανώτερης επιφάνειας του πόλου υπάρχει κυλινδρικός τόρμος γόμφωσης (διάμετρος 7 cm, βάθος 5,4 cm) με υπερκείμενο στοιχείο. Η επιφάνεια πέριξ του τόρμου είναι καλά λειασμένη, ενώ ο πυθμένας και τα τοιχώματα

του τελευταίου αδρός ειργασμένα. Παλαιότερα είχε αποδοθεί στην κόρη ένα (συμπληρωμένο με γύψο) δωρικό κιονόκρανο με ιδιαίτερα πεπλατυσμένο εχίνο, κοσμημένο με διπλή σειρά ανάγλυφων πετάλων, οι διαστάσεις του οποίου εντούτοις θα υπονόμεινε τη στατική επάρκεια της μορφής.

β) Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών 459 (εικ. 29)

Προέλευση: εντοπίστηκε το 1893 στα περίχωρα του θησαυρού των Αθηναίων

Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 0,115 m

Υλικό: παριανό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Picard-De la Coste-Messelière 1928, 19-20 (αρ. 1, πίν. 27.2), Langlotz 1975, 62 σημ. 2, Aurigni-Braunstein-Martinez 2018, 76 (εικ. 2)

Απότμημα κατώτερου μέρους γυναικείας κεφαλής που σώζει μικρό τμήμα των απολήξεων της μύτης, τα χείλη, τμήμα της δεξιάς παρειάς και το πηγούνι. Ίχνη διάβρωσης και ιζηματοδών επικαθίσεων ανιχνεύονται σε αρκετές επιφάνειες του θραύσματος. Εικονίζεται μειδιώσα μορφή, η οποία διαθέτει σαρκώδη και καλοσχηματισμένα χείλη (το γενικό σχήμα των οποίων δεν ακολουθεί τη «γωνιώδη» διαμόρφωση του στόματος της κεφαλής 1203).

γ) Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών 1526/3611/3611a/4526/6415/3396b/3646a/4526a/3646c (εικ. 30-33, 37)

Προέλευση: επιμέρους θραύσματα έχουν εντοπιστεί στα δυτικά της στροφής της Ιεράς Οδού προς το πλάτωμα του ναού του Απόλλωνος, γύρω από το θησαυρό των Θηβαίων και ενσωματωμένα στη βυζαντινή οχύρωση στο επίπεδο της εισόδου

Διαστάσεις: συγκολλημένα θραύσματα κορμού (από τον αριστερό ώμο ως τις κνήμες) 1,65 m, [4526a] σωζόμενο μήκος 0,22 m, πλάτος 0,09 m, [3646] μέγιστο σωζόμενο μήκος 22 cm, μέγιστο σωζόμενο πλάτος 15,5 cm

Υλικό: παριανό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Homolle 1900, 582-611 (πίν. 5-7), Picard-De la Coste-Messelière 1928, 6-18 (αρ. 3-4, εικ. 5-7), των ιδίων 1929, 13-14, των ιδίων 1931, 52-54 (αρ. 12-13, XLI-XLII-XLIII-XLVII-XLVIII, Horstexte VII), 65 (IX, εικ. 19), 77 (III, εικ. 22), De la Coste-Messelière 1938, 285-288, του ίδιου 1940, 103-107 (εικ. 1), του ίδιου 1943, 321 (πίν. 55), Karo 1948, 229-230, Marcadé-De la Coste-Messelière 1953, 346-353, Herdejürgen 1968, 44, Richter 1968, 57 (αρ. 87-88, εικ. 282-283), Schaller-Harl 1973, 51-52, 144-145 (αρ. 134), Langlotz 1975, 59-61, Schmidt-Colinet 1977, 20, 67, 89, 109, 216 (W 1), Schmidt 1982, 72-74, 231-232, Floren 1987, 332 (πίν. 29.1), Marcadé-Croissant 1991, 39-40 (εικ. 5), Ridgway 1993, 140 σημ. 4.46, Rolley 2006, 318-320, Κολώνια 2006, 100-101, Hering 2015, 86-89 σημ. 872 (αρ. 29, πίν. 39.2), Aurigni-Braunstein-Martinez 2018, 76-81 (εικ. 3, 6)

Στην πρώτη κόρη έχουν συγκολληθεί τα θραύσματα υπ' αριθμ. 1526 (απότμημα γοφών και μηρών), 3611 (αριστερό γόνυ), 3611a (τμήμα αριστερής κνήμης), 4526 (δεξιά άκρα χείρα), 6415 (μέρος κορμού με ιμάτιο), 3396b (αριστερός ώμος με κατερχόμενους βοστρύχους) και 3646a (αριστερός βραχίονας). Στην κόρη πιθανώς

ανήκει και το μη συγκολλημένο θραύσμα υπ' αριθμ. 4526a (δεξιός πήχης με ψέλλιο),¹⁰²³ όπως και το απότμημα άνω μέρος στήθους με τρεις κατερχόμενους ψηφοειδείς βόστρυχους υπ' αριθμ. 3646c (εικ. 32, 37), δεδομένου ότι η διάταξη των τελευταίων καθιστά σαφές πως προέρχεται από αριστερό μέρος κορμού. Διάβρωση και ιζηματώδεις επικαθίσεις ανιχνεύονται σε αρκετές επιφάνειες των θραυσμάτων. Εικονίζεται γυναικεία μορφή που φορεί χιτώνα και ιωνικό ιμάτιο. Τούτη συγκρατεί τον χιτώνα στο δεξιό μέρος, εφαρμόζοντας στο ανασυρόμενο μέρος όλη την παλάμη (που σφίγγει σε γροθιά) και όχι μόνο τον αντίχειρα και τον δείκτη. Εγχαράξεις επάλληλες σε κατακόρυφη διάταξη ορίζουν την πλάγια όψη του ανασυρόμενου χιτώνα, ξεκινώντας από τον κορμό της μορφής. Το ιμάτιο απολήγει σε συμμετρικές κατακόρυφες πτυχές, συγκρατείτο δε στο δεξιό ώμο και πιθανότατα κάλυπτε αμφότερα τα στήθη. Η κεντρική του πτύχωση εξαιρείται εσωτερικά με κατακόρυφες εγχαράξεις, γεγονός που καθιστά πιθανή την ύπαρξη γραπτού διακόσμου στον άξονα του ενδύματος. Ο χιτώνας επαφίεται στα σκέλη, αναδεικνύοντας τους όγκους των μηρών και των κνημών, διαμορφώνεται δε με ένα πυκνό «πλέγμα» πτυχών, συνιστάμενων σε ζεύγος ρηχών εξαρμάτων ανάμεσα στα οποία υπάρχει αυλακιά, που διατάσσονται ακτινωτά (με αφετηρία το ανασυρόμενο μέρος στα δεξιά). Δεν καθίσταται σαφές αν το αριστερό χέρι της κόρης ήταν κατεβασμένο ή καμπτόταν στον αγκώνα, βαστώντας κάποιο αντικείμενο και «προτάσσοντάς» το προς το μέρος του θεατή, μολονότι το δεύτερο ενδεχόμενο μοιάζει πιθανότερο. Στον αριστερό ώμο απολήγουν τρεις ψηφοειδείς βόστρυχοι, κάτω από αυτούς δε και κατά μήκος του βραχίονα διακρίνονται οι επάλληλες κυματιστές αυλακίες της πτυχολογίας του χειριδωτού χιτώνα και τα «ανοίγματα» στα σημεία κομβίωσής του.

δ) Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών 1526 bis/530/4874/3646b/3646c/4871/4858/ δίχως αρ. ευρ. [3] (εικ. 34-36)

Προέλευση: επιμέρους θραύσματα έχουν εντοπιστεί στα δυτικά της στροφής της Ιεράς Οδού προς το πλάτωμα του ναού του Απόλλωνος, γύρω από το θησαυρό των Θηβαίων και ενσωματωμένα στη βυζαντινή οχύρωση στο επίπεδο της εισόδου

Διαστάσεις: συγκολλημένα θραύσματα σκελών (παλαιότερη αποκατάσταση) 1,025 m, θραύσματα που δεν είναι πλέον συγκολλημένα στα σκέλη (δίχως αριθμούς ευρετηρίου) [a1] απότμημα δεξιού μηρού (ύψος 0,22 m) [a2] απότμημα αριστερού μηρού με ανασυρόμενο ιμάτιο (ύψος 0,435 m), αρ. ευρ. 4874 (ύψος 0,405 m), 3646b (ύψος 0,22 m), 3646c (ύψος 0,16 m), 4871 (ύψος 0,21 m), 4858 (ύψος 0,22 m), συνολικό ύψος συγκολλημένων θραυσμάτων κορμού 0,73 m, πλάτος συγκολλημένων θραυσμάτων κορμού 0,505 m

Υλικό: παριανό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Homolle 1900, 582-611 (πίν. 5-7), Picard-De la Coste-Messelière 1928, 6-18 (αρ. 3-4, εικ. 5-7), των ιδίων 1929, 13-14, των ιδίων 1931, 52-54 (αρ. 12-13, XLI-XLII-XLIII-XLVII-XLVIII, Horstexte VII), 65 (IX, εικ. 19), 77 (III, εικ. 22), De la Coste-Messelière 1938, 285-288, του ίδιου 1940, 103-107 (εικ. 1), του ίδιου

¹⁰²³ Το ψέλλιο σχηματίζει τέσσερις περιελίξεις και απολήγει σε σπείρες. Στην επιφάνεια συναρμογής του πήχη με την άκρα χείρα έχει λαξευτεί σύγχρονος τόρμος (παλαιότερα ο πήχης με το ψέλλιο ήταν προσαρμοσμένος στον κορμό).

1943, 321 (πίν. 55), Karo 1948, 229-230, Marcadé-De la Coste-Messelière 1953, 346-353, Herdejürgen 1968, 44, Richter 1968, 57 (αρ. 87-88, εικ. 282-283), Schaller-Harl 1973, 51-52, 144-145 (αρ. 134), Langlotz 1975, 59-61, Schmidt-Colinet 1977, 20, 67, 89, 109, 216 (W 1), Schmidt 1982, 72-74, 231-232, Floren 1987, 332 (πίν. 29.1), Marcadé-Croissant 1991, 39-40 (εικ. 5), Ridgway 1993, 140 σημ. 4.46, Rolley 2006, 318-320, Κολώνια 2006, 100-101, Hering 2015, 86-89 σημ. 872 (αρ. 29, πίν. 39.3), Aurigni-Braunstein-Martinez 2018, 76-81 (εικ. 4)

Στο κάτω μέρος της δεύτερης κόρης είχαν παλαιότερα συγκολληθεί δύο θραύσματα από τους γοφούς και το άνω μέρος των μηρών (δίχως αριθμό ευρετηρίου), όπως και τα θραύσματα υπ' αριθμ. 1526 *bis* (τμήματα αμφότερων των κνημών και το αριστερό γόναυ με την απόληξη του ανασυρόμενου χιτώνας) και 530 (αριστερά άκρα χείρα με μέρος του κοσμηθέντος με ψέλλιο πήχη). Πλέον συγκολλημένα παραμένουν τα θραύσματα που ανήκουν στο σύνολο 1526 *bis*. Στα παραπάνω πρέπει να προστεθούν τα θραύσματα του κορμού, ήτοι τα υπ' αριθμ. 4874 (αριστερός ώμος με μέρος βραχίονος και πέντε κατερχόμενους βοστρύχους), 3646b (μέρος ιματίου με αξονική πτυχή), 3646c (αριστερό στήθος με δύο κατερχόμενους βοστρύχους), 4871 (μέρος πτυχώσεων ιματίου), 4858 (τμήμα αυχένα με ψηφοειδείς βοστρύχους) και ένα ιδιαίτερος διαβρωμένο, δίχως αριθμό ευρετηρίου, που προέρχεται από το δεξιό μέρος του κορμού. Εικονίζεται γυναικεία μορφή που φορεί ιωνικό ιμάτιο και χιτώνα, τον οποίο ανασύρει με το αριστερό χέρι, εφαρμόζοντας στο σημείο συγκράτησης όλη την παλάμη (που σφίγγει σε γροθιά). Ο χιτώνας επαφίεται στα σκέλη, αναδεικνύοντας τους εσωτερικούς όγκους, η δε πτυχολογία του έγκειται σε ζεύγη ρηχών εξαρμάτων με κεντρική αύλακα που διατάσσονται ακτινωτά (με αφετηρία το ανασυρόμενο μέρος στα αριστερά). Το ψέλλιο που κοσμεί το αριστερό χέρι σχηματίζει τέσσερις περιελίξεις γύρω από τον πήχη, απολήγοντας στο ανώτερο και κατώτερο τμήμα σε δύο σπείρες ελισσόμενες προς διαφορετικές κατευθύνσεις. Το ιμάτιο σχηματίζει ένα συμμετρικό τόξο στο επίπεδο του διαφράγματος, διαθέτοντας αξονική πλατιά πτύχωση που εξάιεται εσωτερικά με κατακόρυφες εγχαραξίσεις. Τούτο συγκρατείτο στον αριστερό ώμο και κάλυπτε τον αντίστοιχο βραχίονα, καθώς προκύπτει από τις - διακρινόμενες με κατακόρυφες αυλακώσεις- επίπεδες πτυχώσεις που έχουν διαμορφωθεί κατά μήκος του τελευταίου. Στον αριστερό ώμο απολήγουν δύο ψηφοειδείς βόστρυχοι και στο στήθος τρεις, η δε κόμη στα νώτα συνίσταται σε ανάλογους βοστρύχους που καλύπτονται στο κεντρικό τμήμα από πλατιά ακόσμητη ταινία.¹⁰²⁴ Τα στοιχεία της κόμης και της ενδυμασίας στην οπίσθια πλευρά έχουν αποδοθεί σε χαμηλότερο ανάγλυφο και αδρότερα εν σχέσει με εκείνα της πρόσθιας

¹⁰²⁴ Πρβλ. τις συναφείς διαμόρφώσεις του οπίσθιου μέρους της κόμης στον αποσπασματικό κορμό της κόρης A 791 του Μουσείου Πάρου και στην κόρη 07.306 του Μητροπολιτικού Μουσείου Νέας Υόρκης (βλ. Barlou 2014, 167 [αρ. B2, πίν. 66], 169 [αρ. B5, πίν. 83a]), αμφοτέρω έργα παριανού εργαστηρίου. Η ύπαρξη αυτού του ακόσμητου στοιχείου, το οποίο πιθανώς σχετίζεται με τις απολήξεις μιας ταινίας που περιέτρεχε την κόμη, δεν υπαινίσσεται απαραίτητα την απόδοση του γλυπτού σε Πάριο γλύπτη δεδομένου ότι απαντά και σε μη παριανά έργα (βλ. Barlou 2014, 96 σημ. 780). Αξίζει να σημειωθεί πως παλαιότερα η Richter (1954, 4-5 [αρ. 5, πίν. 8], 1968, [89 αρ. 151]) είχε θεωρήσει «άπεργη» την ακόσμητη επιφάνεια, πιθανολογώντας πως κατά μήκος αυτής είχαν αποδοθεί ζωγραφικά βόστρυχοι.

όψης. Η αριστερά άκρα χείρα υπ' αριθμ. 530 (μήκος 0,30 m, πλάτος 0,10 m) κοσμείται με ψέλλιο που σχηματίζει τέσσερις περιελίξεις και απολήγει σε σπείρες, αποτελείται δε από δύο συγκολλημένα θραύσματα. Στο κάτω μέρος του σφριγμένου σε γροθιά χεριού έχει απολαξεντεί σύγχρονος τórμος, κατάλοιπο της παλαιότερης αποκατάστασης των σκελών.

3. Δελφοί. Κόρες του θησαυρού των Σιφνίων.

α) Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών 1155/929/11875/2335/δίχως αρ. ευρ. [2] (+1525/34278) (εικ. 38-45)

Προέλευση: επιμέρους θραύσματα έχουν εντοπιστεί σε αυλές και τοίχους σπιτιών του οικισμού Καστρί, προς δυσμάς και ΝΔ του ιερού τεμένους, ενώ το πρόσφατο εύρημα υπ' αριθμ. 11875 βρέθηκε ενσωματωμένο σε σύγχρονο αναλημματικό τοίχο, ευρισκόμενο 50 περίπου μέτρα νοτίως του δρόμου Αράχωβας-Δελφών

Διαστάσεις: αποκατεστημένο ύψος κόρης (με το κιονόκρανο) 3,57 m, αποκατεστημένο ύψος κόρης (άνευ του κιονοκράνου) 2,531 m, υφιστάμενο ύψος κορμού (μετά του καλάθου) 1,65 m, ύψος προσώπου 0,36 m, ύψος καλάθου 0,253 m (υπόθεμα 4,8 cm), διάμετρος καλάθου 0,30 m, [1525] ύψος 0,49 m, πλάτος 0,35 m, [34278] μέγιστο μήκος 0,46 m, μέγιστο πλάτος 0,28 m

Υλικό: παριανό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Homolle 1899, 617-635 (πίν. 6-8), Picard-De la Coste-Messelière 1928, 57-66 (πίν. 18-19, εικ. 30, 32), των ιδίων 1929, 14-15, De la Coste-Messelière 1943, 322 (πίν. 63-65), Herdejürgen 1968, 54-56, Richter 1968, 66-67 (αρ. 104, εικ. 317-320), Schaller-Harl 1973, 52, 144-145 (αρ. 135), Schmidt-Colinet 1977, 20, 67, 89, 109, 216-217 (W 3), Schmidt 1982, 74-75, 232, Floren 1987, 166-167, 173 σημ. 9 (πίν. 10.6, 11.6), Croissant 1983, 106-108, Daux-Hansen 1987, 148-153 (K4, K6, K7b, πίν. 67-68, 70), Marcadé-Croissant 1991, 40-42 (εικ. 7), Themelis 1992, 49-72 (εικ. 3-5, 8-9), Ridgway 1993, 140-141 σημ. 4.45-4.46, Rolley 2006, 320, 388, Κολώνια 2006, 94-97, Barlou 2014, 100-101, Aurigni-Braunstein-Martinez 2018, 81-82 (εικ. 7)

Στην κόρη Α (η νότια της πρόστασης, δεξιά για το θεατή) έχουν συγκολληθεί τα θραύσματα υπ' αριθμ. 1155 (κεφαλή με μέρος πόλου), 929 (οπίσθιο τμήμα πόλου), 11875 (πρόσθιο τμήμα πόλου), 2335 (κορμός ενδεδυμένος χιτώνα και ιμάτιο, από το λαιμό έως την αρχή των μηρών) και δύο ακόμη, δίχως αριθμό ευρητηρίου, αποτμήματα της απόληξης της κόρης στα νώτα και πλοκάμων στη δεξιά πλευρά. Στο ίδιο γλυπτό ανήκει το θραύσμα δεξιού σκέλους 1525 (εικ. 44), ενώ οι Daux-Hansen συσχέτισαν με αυτό και το απότμημα πλίνθου με μέρος άκρου ποδός 34278 (εικ. 45), το οποίο θεώρησαν μέρος του δεξιού ελεύθερου σκέλους της μορφής, αν και οι Aurigni-Braunstein-Martinez εκτίμησαν πρόσφατα πως αποτελεί τμήμα του αριστερού στηρίζοντος σκέλους της, αναγνωρίζοντας ίχνη του χιτώνας που κάλυπτε το χαμένο δεξιό άκρο πόδι της στην πλίνθο. Από τον συμπληρωμένο με κονίαμα κορμό προκύπτει πως οι κόρες φορούσαν χιτώνα και λοξό ιωνικό ιμάτιο, κομβιούμενο κατά μήκος του ώμου και του βραχίονος της προτεταμένης χειρός τους.

Το ιμάτιο σχηματίζει εναλλασσόμενες αναδιπλώσεις στο άνω μέρος της λοξής απόληξής του, κάτωθι δε αυτών διαμορφώνεται ταινιώδης παρυφή. Τούτο απολήγει σε οξυκόρυφο τοξοειδές άνοιγμα, πλαισιωμένο από αναδιπλούμενες πτυχώσεις ζικ-ζακ, το οποίο εσωτερικά διακρίνεται από τον χιτώνα (στη μια πλευρά) μέσω κατακόρυφων ραβδόσχημων πτυχώσεων που εξάγονται αναγλυφικά στο κατώτερο τμήμα τους. Πλατιά αξονική πτύχωση προβάλλει επάνω από το τοξοειδές άνοιγμα, ακολουθούμενη πλευρικός από επάλληλες κατακόρυφες πτυχώσεις. Ο χιτώνας διαμορφώνεται με ρηγά εξάρματα σε κυματιστή διάταξη στο άνω μέρος, τα οποία απολήγουν σε ευρεία λαιμόκοψη, ενώ αβαθείς αυλακώσεις διακρίνονται κάτω από το τοξωτό άνοιγμα (στην πλευρά ανάσυσής του). Στο ύψος της κοιλίας προβάλλουν δύο παράλληλες εγχαράξεις, εκ των οποίων συνάγεται πως τούτος ήταν ζωσμένος. Η κεφαλή κοσμεύεται με στεφάνη που φέρει μικρές οπές προς ένθεση μεταλλικών κοσμημάτων, συγκρατούμενη μερικώς από τα πτερύγια των αυτιών στις απολήξεις της. Πίσω από αυτή «μαζεύονται» κυματιστοί βόστρυχοι που διακρίνονται από αύλακα, ακολουθώντας τη φορά και τη μορφή ανάλογων που φύονται από την κορυφή της κεφαλής και καλύπτουν τους κροτάφους. Στους λοβούς των αυτιών υπάρχουν κυκλικοί τόρμοι για την προσάρτηση ενωτίων. Στο πρόσωπο ξεχωρίζουν οι προτεταμένοι βολβοί των οφθαλμών, η δήλωση κανθού, τα «ανέκφραστα» σμιχτά χείλη και οι εύχυμες παρειές. Ο ελαφρώς επιμηκυμένος λαιμός οφείλεται -το πιθανότερον- σε λάθος συμπλήρωση. Η κόμη έχει δαντελωτή διάταξη επάνω από το μέτωπο, απολήγοντας σε τέσσερις κυματιστούς πλοκάμους σε έκαστο ώμο (που διαμορφώνονται ως ελικοειδείς στα στήθη) και σε μάζα επάλληλων κυματιστών βοστρύχων στα νώτα (που «συστρέφονται» στα πέρατά τους). Τα επιμέρους στοιχεία της «αναλύονται» και διακρίνονται μεταξύ τους μέσω επάλληλων ρηχών κυματιστών αυλακώσεων. Εναλλασσόμενοι τόρμοι διαφορετικής διαμέτρου στεφανώνουν τη δαντελωτή κόμη της πρόσθιας όψης, αποκαλύπτοντας την προσάρτηση μαρμαρινών βοστρύχων. Στην κεφαλή φέρεται κάλαθος, με τη μεσολάβηση υποθέματος με λέσβιο κυμάτιο, ο οποίος κοσμεύεται με ανάγλυφη παράσταση τελετουργικής σκηνης στην πρόσθια πλευρά και Σατύρων που παίζουν αυλούς και απαγάγουν Μαινάδες (δεν πρόκειται για Νύμφες, μιας και φορούν νεβρίδες) στην οπίσθια. Αν και η διάβρωση και οι αποκρούσεις καθιστούν δυσανάγνωστες επιμέρους λεπτομέρειες της παράστασης, φαίνεται πως τη σκηνή συγκροτούσαν μέλη του διονυσιακού θιάσου που απέδιδαν προσφορές στο θεό και συμμετείχαν σε οργιαστικούς χορούς προς τιμήν του. Ο κάλαθος απολήγει σε δακτύλιο, στη δε ανώτερη -λειασμένη- επιφάνεια του υπάρχει κυλινδρικός τόρμος (διαμέτρου 0,08 m, βάθους 0,048 m), μέσω του οποίου πραγματοποιούταν η σύνδεση με το υπερκείμενο κιονόκρανο. Ομόκεντρες χαραξεις στις επιφάνειες αρμογής καλάθου και κιονοκράνου (αρ. ευρ. 1554) λειτουργούσαν πιθανώς ως οδηγοί για τη σωστή διευθέτηση των μελών.

β) Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών 1525 (+34275/34276/34277/1554) (εικ. 46-50)

Προέλευση: επιμέρους θραύσματα έχουν εντοπιστεί σε αυλές και τοίχους σπιτιών του οικισμού Καστρί, προς δυσμάς και ΝΔ του ιερού τεμένους

Διαστάσεις: ύψος 0,58 m, πλάτος 0,66 m, [34275] ύψος 0,23 m, πλάτος 0,16 m

Υλικό: παριανό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Picard-De la Coste-Messelière 1928, 66 (εικ. 32), Schmidt 1982, 232, Daux-Hansen 1987, 148-150 (K5, K7a, K7c, πίν. 67-68, 70), Aurigni-Braunstein-Martinez 2018, 81-82 (εικ. 7)

Από την κόρη Β σώζεται ένα θραύσμα ζεύγους σκελών, στο επίπεδο των κνημών, το οποίο φέρει επίσης αριθμό ευρετηρίου 1525 (εικ. 48). Οι Daux-Hansen απέδωσαν ένα ακόμη θραύσμα (34275) στην εξεταζόμενη κόρη, προερχόμενο από το κατώτερο τμήμα του αριστερού σκέλους της και συγκεκριμένα από την περιοχή του αστραγάλου (εικ. 46). Τη συνάφεια τούτου του θραύσματος με το απότμημα άκρου ποδός επί πλίνθου υπ' αριθμ. 34276 (εικ. 47) επεσήμαναν πρόσφατα οι Aurigni-Braunstein-Martinez, προσθέτοντας πως η πλίνθος 34277 (εικ. 50) προέρχεται επίσης από την κόρη Β, όπως φανερώνουν οι διαστάσεις και το ίχνος δεξιού στηρίζοντος σκέλους επ' αυτής. Τα θραύσματα των σκελών αποκαλύπτουν πως οι κόρες ανέσυραν τον χιτώνα με το ένα χέρι (το άλλο ήταν προτεταμένο, φέροντας πιθανώς κάποιο αντικείμενο), ώστε τούτος να επαφίεται σε αυτά και να τα αναδεικνύει, φέροντας επάλληλες λοξές πτυχώσεις σε ακτινωτή διάταξη στην επιφάνειά του. Το κιονόκρανο (αρ. ευρ. 1554) αποτελείται από εχίνο με έξεργη παράσταση δύο λεόντων που επιτίθενται σε ελάφι και τετράγωνο άβακα, σώζοντας τόρμο (διαμέτρου 0.079 m, βάθους 0,083 m) στη λειασμένη με σμίλη κατώτερή του πλευρά (εικ. 49). Βάσει των αποκλίσεων ως προς τις διαστάσεις του τόρμου γόμφωσής του με εκείνον του καλάθου της κόρης Α, πιθανολογείται πως το κιονόκρανο υπέρκειται της κόρης Β. Στους τόρμους εισέρχονταν ξύλινοι γόμφοι, οι οποίοι ακολούθως μολυβδοχοούνταν.

4. Δελφοί. «Μικρές Καρυάτιδες».

α) Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών 5854 (εικ. 51-52)

Προέλευση: εντοπίστηκε στα 1932 σε παρακείμενο ελαιώνα

Διαστάσεις: μέγιστο σωζόμενο ύψος 20,5 cm, μέγιστο σωζόμενο πλάτος 19,5 cm, μέγιστο σωζόμενο βάθος 15,5 cm

Υλικό: παριανό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Marcadé-De la Coste-Messelière 1953, 364-368 (εικ. 4, πίν. 43), Schmidt 1982, 75, 233, Rolley 2006, 320-321

Απότμημα γυναικείας κεφαλής με στεφάνη και πόλο. Σώζεται το ανώτερο μέρος του κρανίου στην πρόσθια και τις πλάγιες όψεις, αποκρουσμένο ολόγυρα και με διαβρωμένες επιφάνειες. Η κόμη επάνω από το επίπεδο σχετικά μέτωπο συνίσταται σε βραχείς βοστρύχους με σπειροειδείς απολήξεις, οι οποίοι έχουν λαξευθεί σε χαμηλό ανάγλυφο (σε υψηλότερο εκείνοι των πλάγιων όψεων), υποχωρεί δε ελαφρώς στον άξονα του προσώπου. Επάνω από τους βοστρύχους προβάλλει πλατιά στεφάνη με (πέντε σωζόμενους) τόρμους ένθεσης μεταλλικών κοσμημάτων, η οποία κατευθύνεται προς τους κροτάφους και συγκρατείτο πίσω από τα αυτιά. Μέρος του πτερυγίου του αριστερού αυτιού σώζεται, αποκαλύπτοντας την επιμελή λάξευσή του. Το ανώτερο μέρος της κεφαλής καλύπτει πόλος, ο οποίος απέληγε σε δακτύλιο που ακολούθείται από ταινία με εναλλασσόμενους πρόστυπους ρόδακες ανομοιογενών

διαστάσεων (στον άξονα της μορφής βρίσκεται ο μεγαλύτερος σε μέγεθος ρόδακας). Τα κατώτερα μέρη δύο κάθετων ταινιών που ξεκινούσαν από εκείνη με τους ρόδακες και κατευθύνονταν προς το ανώτερο μέρος του πόλου αποτελούν την μόνη ένδειξη για την κόσμηση του τελευταίου (πιθανότατα τούτος δεν έφερε ανάγλυφη παράσταση). Η κόμη επάνω από τους κροτάφους διαμορφώνεται με ρηχές επάλληλες κυματιστές αυλακώσεις.

β) Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών 5845 (εικ. 54)

Προέλευση: εντοπίστηκε στα 1932 «κάτω από το μεγάλο ιερό»

Διαστάσεις: μέγιστο σωζόμενο ύψος 10,8 cm, μέγιστο σωζόμενο πλάτος 11,7 cm, μέγιστο σωζόμενο βάθος 8,4 cm

Υλικό: παριανό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Marcadé-De la Coste-Messelière 1953, 368 (εικ. 4), Schmidt 1982, 233

Το συγκεκριμένο θραύσμα, που σώζει μάζα ψηφοειδών βοστρύχων που πέφτουν στα νώτα και μέρος λαιμού με περιδέριο (καμωμένο με χάντρες), πρέπει να αποσυσχετιστεί από τα θραύσματα που αναφέρονται ως προερχόμενα από τις «Μικρές Καρυάτιδες», δεδομένων των μικρών του διαστάσεων. Πιθανότερο είναι να προέρχεται από αγαλμάτιο κόρης.

γ) Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών 4865 (εικ. 53)

Προέλευση: εντοπίστηκε το 1894 στα ΒΑ του ναού

Διαστάσεις: μέγιστο σωζόμενο μήκος 25 cm, μέγιστο σωζόμενο πλάτος 14,7 cm

Υλικό: παριανό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Picard-De la Coste-Messelière 1931, 58 (αρ. 16, εικ. 18), Marcadé-De la Coste-Messelière 1953, 366, Schmidt 1982, 233

Τμήμα δεξιού χεριού, συνιστάμενο σε δύο συνανήκοντα θραύσματα. Το εν λόγω απότμημα χειρός καλύπτεται με χειρίδα και σώζει μέρος της κομβίωσης του χιτώνος κατά μήκος αυτής, αποτελεί δε πιθανότατα μέρος ενός κατερχομένου προς τους γοφούς μέλους που ανέσυρε με την άκρα χείρα τμήμα του ενδύματος.

δ) Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών 4869+3376 (εικ. 56-57)

Προέλευση: άγνωστη

Διαστάσεις: [4869] μέγιστο σωζόμενο ύψος 23,5 cm, μέγιστο σωζόμενο πλάτος 18,8 cm, [3376] μέγιστο σωζόμενο ύψος 26 cm, μέγιστο σωζόμενο πλάτος 24 cm

Υλικό: παριανό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Picard-De la Coste-Messelière 1931, 79 (IX, εικ. 22), Schmidt 1982, 233, Aurigni-Braunstein-Martinez 2018, 74-76 (εικ. 1)

Απότμημα δεξιού μηρού (αρ. 4869) με επάλληλα εξάρματα σε ακτινωτή διάταξη, ανήκοντα στην πτυχολογία του χιτώνα, το οποίο πιθανώς προέρχεται από το ίδιο

σκέλος με το θραύσμα με παρυφή ματιού στη μια πλάγια όψη υπ' αριθμ. 3376, βάσει της διαμόρφωσης και του αναγλυφικού ύψους των πτυχώσεων του τελευταίου.

ε) Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών 3164 (εικ. 55)

Προέλευση: εντοπίστηκε στις 15 Οκτώβρη 1895 στο οικόπεδο 134 του οικισμού Καστρί (στα βόρεια του ναού)

Διαστάσεις: μέγιστο σωζόμενο ύψος 28,5 cm, μέγιστο σωζόμενο μήκος 11,5 cm, μέγιστο σωζόμενο πλάτος 22 cm

Υλικό: παριανό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Picard-De la Coste-Messelière 1931, 78-79 (VII, εικ. 21), Schmidt 1982, 233

Απότμημα σκελών με τμήμα ανασυρόμενου χιτώνα. Σώζονται οι μηροί γυναικείας μορφής που ανασύρει ελαφρώς στα αριστερά τον χιτώνα, όπως φαίνεται από τις ακτινωτά διατασσόμενες πτυχώσεις. Στον αριστερό γοφό διακρίνεται παρυφή του λοξού ματιού.

5. Ακρόπολη Αθηνών. Η κόρη της Lyon.

Musée des Beaux-Arts de Lyon H 1993 / Μουσείο Ακροπόλεως 269/247/163/164 (εικ. 62-67)

Προέλευση: ο κορμός του Musée des Beaux-Arts βρισκόταν παλαιότερα στη Μασσαλία, τα λοιπά θραύσματα προέρχονται από την Αθηναϊκή Ακρόπολη

Διαστάσεις: (Musée des Beaux-Arts de Lyon H 1993) ύψος 0,63 m, πλάτος 0,34 m, βάθος 0,24 m, (Μουσείο Ακροπόλεως 269) ύψος 0,65 m, (Μουσείο Ακροπόλεως 163/164) ύψος 0,23 m, συνολικό σωζόμενο ύψος γλυπτού 1,13 m.

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Schrader 1909, 31-33 (εικ. 27-28), Dickins 1912, 106 (αρ. 269), Lechat 1919, 1-25, Michon 1935, 367-378, Langlotz-Schuchhardt-Schrader 1939, 66-67 (αρ. 25, πίν. 21, 36-37), Payne-Young 1950, 14-18 (πίν. 22-26), Richter 1968, 57-58 (αρ. 89, εικ. 275-281), Μπρούσκαρη 1974, 61-62 (εικ. 108), Marszal 1988, 203-206 (πίν. 56), Ridgway 1993, 147-148 σημ. 4.42, 4.67, Karakasi 2001, 126-129 (πίν. 130-132, 239), της ίδιας 2008, 285-292, Karanastassis 2002, 190-192, 314 (εικ. 269)

Η κόρη φορεί χιτώνα με μακριές χειρίδες και λοξό ιωνικό μάτιο που συγκρατείται στον αριστερό ώμο, διαθέτει δε ενισχυμένη σωματοδομή, αναδεικνύομενη από τη λεπτοϋφασμένη «καλλιγραφημένη» ενδυμασία. Το αριστερό χέρι ήταν κατεβασμένο και έσυρε ελαφρώς τον χιτώνα, επαφιέμενο στο μηρό και με προτεταμένους τους αντίχειρα, δείκτη και μέσο. Το δεξιό χέρι κάμπτεται στον αγκώνα, φέροντας στο ύψος περίπου του επιγαστρίου της μορφής πτηνό, πιθανότατα περιστέρι. Το μάτιο σχηματίζει ανάλαφρες λοξές πτυχές που απολήγουν σε ζικ-ζακ διαμορφώσεις, κατακόρυφες στην αριστερή πλευρά και σε σχήμα ανεστραμμένου τόξου στο ύψος της γαστέρας. Στην πρόσθια όψη των σκελών επικρατούν οι κάθετες και λοξές πτυχές, με τις δεύτερες να προβάλλουν ως ρηχά επάλληλα εξάρματα στο δεξιό μηρό,

ενώ στην οπίσθια ο χιτώνας εφάπτεται στο σώμα και παραμένει απτύχωτος. Το πρόσωπο είναι εύσαρκο, με σαφώς διαρθρωμένα ζυγωματικά, μειδιώντα χείλη με κάθετες βραχείες αυλακώσεις στα πέρατά τους, ελαφρώς προτεταμμένους βολβούς των οφθαλμών και καμπύλα οφρυακά τόξα. Στα κατάτι βιαστικά και αντιρεαλιστικά αποδοσμένα αυτιά ξεχωρίζουν τα ενώτια που κοσμούν τους λοβούς, τα οποία είναι κυκλικά και συνδέονται με χαντροειδείς απολήξεις σε σταυρωτή διάταξη (φέρουν στο νου τα ομηρικά *ἔρματα τρίγληνα μορόεντα*). Η κόμη έχει δαντελωτή διαμόρφωση και τοξοειδή διάταξη επάνω από το μέτωπο, απολήγοντας σε μακριούς και επίπεδα πλασμένους κυματιστούς βοστρύχους στα στήθη. Τα νώτα καλύπτει ευρεία μάζα ψηφοειδών βοστρύχων, από το επίπεδο δε του ινιακού οστού και άνω (όπου συγκρατείται με ταινία) η κόμη διαμορφώνεται με επάλληλα αβαθή εξάρματα. Το ανώτερο μέρος της κεφαλής καλύπτεται με πόλο που διαθέτει δακτυλιόσχημη βάση, ο οποίος κοσμείται ολόγυρα με εναλλασσόμενα ανθέμια και λωτούς. Η ανώτερη πλευρά του έχει αδρά δουλεμένο (με οδοντωτή σμίλη) κεντρικό τμήμα και λειασμένη ταινία στην περιφέρεια, διαμορφώνεται έτσι ένα είδος αναθύρωσης. Στο κέντρο υπάρχει τετράπλευρος τόρμος με ενσωματωμένο σιδηρό γόμφο, πίσω από τον οποίο διακρίνονται δύο ρηγά παράλληλα εξάρματα (0.01 x 0.03 m), πιθανώς αργιλώδη υπολείμματα σύμμεικτα με μεταλλικά στοιχεία. Αυτά εξέχουν περί τα 0.004 m της ανώτερης πλευράς, μολονότι τα προς το κέντρο του πόλου πέρατά τους απομειώνονται και διαχέονται μερικώς προς τις ενδιάμεσες επιφάνειες. Οι έτερες απολήξεις των εξαρμάτων φθάνουν έως τη μέση της λειασμένης ταινίας. Το συμπαγές υπόλειμμα σιδηρού γόμφου καλύπτει το ήμισυ περίπου του ορθογώνιου τόρμου, ο οποίος διέθετε συγκλίνοντα τοιχώματα. Ο γόμφος είναι αποκρουσμένος στο ανώτερο μέρος, κάθετα τοποθετημένος εν σχέσει με το οπίσθιο τοίχωμα του τόρμου, ενώ στην οπίσθια επιφάνειά του (που εξέχει από τον τελευταίο) διακρίνονται επάλληλες εγχαράξεις.

6. Ακρόπολη Αθηνών. Οι κόρες του Ερεχθείου.

α) Μουσείο Ακροπόλεως 15000 [Κόρη Α] (εικ. 83-89)

Προέλευση: νότια πρόσταση Ερεχθείου

Διαστάσεις: ύψος από την άνω επιφάνεια της πλίνθου ως την κάτω επιφάνεια του επιστυλίου 2,313 m, ύψος από την άνω επιφάνεια της πλίνθου ως την κάτω επιφάνεια του άβακος 2,214 m, ύψος προσώπου 0,22 m, ύψος κιονοκράνου 0,215 m, ύψος άβακος 0,10 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Paton-Stevens 1927, 232-238 (εικ. 146a-b), Schaller-Harl 1973, 66 (αρ. 174), 147-148, Lauter 1976, 17-19 (πίν. 3-11), Schmidt-Colinet 1977, 20, 67-69, 89, 106-109, 217-218 (W 5), Mierzwinski 1980, 23-25 (εικ. 4-5), Ridgway 1981a, 105-108, Schmidt 1982, 79-84, Leibundgut 1991, 33-40 (πίν. 1-7)

Στην κόρη Α συμπληρωμένο είναι το μεγαλύτερο τμήμα της πλίνθου, με εξαίρεση το σωζόμενο τμήμα της πρόσθιας δεξιάς γωνίας. Ο άβακας φέρει κατά μήκος θραύση, αποκαταστημένη με σύγχρονη επέμβαση, που ευθύνεται εν πολλοίς για την

εκτεταμένη ρηγματώση στην άνω επιφάνεια του εχίνου, εξαιτίας της οποίας προέκυψε η απόσπαση του οπίσθιου αριστερού τμήματός του. Η ανώτερη επιφάνεια του άβακα σώζει δύο κυκλικούς και έναν επιμήκη ορθογώνιο τόρμο (στον άξονα Β-Ν). Ιδιαίτερα διαβρωμένη η επιφάνεια του μαρμάρου σε εχίνο, δεξιό τμήμα κόμης και πρόσωπο. Στο τελευταίο παρατηρούνται αποκρούσεις στη μύτη, επικρούσεις στην αριστερή παρειά, τα χείλη είναι αποτετριμμένα, ενώ ίχνη από μόχλευση με αμβλύ αντικείμενο ανιχνεύονται στους οφθαλμούς. Σπασμένοι οι ελικοειδείς βόστρυχοι, από το επίπεδο του λαιμού ως το μέσον περίπου της κλείδας, και αποκρουσμένοι στις απολήξεις τους. Η επιφάνεια του μαρμάρου στον κορμό παρουσιάζεται κατά τόπους διαβρωμένη, το δεξιό χέρι έχει αποκοπεί από το μέσο του βραχίονος και εξής, το δε αριστερό σώζεται αποκρουσμένο και αποτετριμμένο ως την αρχή του πήχη. Θραυσμένες είναι αρκετές ράχες πτυχώσεων στο ιμάτιο και το κατώτερο τμήμα του πέπλου, ενώ αποσπασθέντες είναι οι άκροι πόδες. Οι κυματιστοί βόστρυχοι της κόμης χωρίζονται επάνω από το μέτωπο και κατευθύνονται προς τους κροτάφους, όπου απολήγουν σε πλεξούδες -κατά το ιχθυωτό σχήμα- που καλύπτουν το οπίσθιο τμήμα της κεφαλής, διασταυρούμενες μεταξύ τους στο επίπεδο του ινιακού οστού. Κάτωθι της συμβολής τους προβάλλει διαπλεκόμενη μάζα μαλλιών που συγκρατείται με ταινία και καταλήγει σε κοτσίδα ελεύθερων κυματιστών βοστρύχων. Ελικοειδείς πλόκαμοι ξεκινούν πίσω από τα αυτιά, διασταυρώνονται στο ύψος του λαιμού και κατέρχονται στους ώμους, όπου αποτίθενται σε παράλληλη διάταξη, απολήγοντας πλαγίως των μαστών. Στο ωοειδές πρόσωπο και το λαιμό ξεχωρίζουν οι εύσαρκες παρειές, τα παχιά βλέφαρα και οι δακτύλιοι, που υπαινίσσονται προφανώς νεανική ηλικία. Οι εύκαμπτες καμπύλες ράχες των πτυχών του αποπτύγματος απομειώνονται σταδιακά στο επίπεδο των μαστών, συμβάλλοντας στην ανάδειξη λεπτομερειών του σώματος. Το απόπτυγμα είναι σχετικά κοντό στην πρόσθια όψη, ευρισκόμενο επάνω από τον κόλπο, αποβαίνει όμως στα πλάγια της μορφής ολοένα και μακρύτερο, διευρυνόμενο ως το επίπεδο των γοφών. Το ιμάτιο στα νώτα, διαμορφωμένο σε δύο επάλληλα επίπεδα, χαρακτηρίζεται από τις κατακόρυφες συστάδες πτυχών που κατέρχονται από τους ώμους, τις αβαθείς καμπύλες και κυκλοτερείς πτυχές στο επίπεδο των γοφών και τις τοξοειδείς στο αριστερό κατώτερο μέρος, που υπαινίσσονται ανάσχυση του ενδύματος σε τούτη την πλευρά. Οι κάθετες πτυχές του πέπλου κατέρχονται ως τους αποκρουσμένους άκρους πόδες, θυμίζοντας ραβδώσεις κίονος ιδίως στην οπίσθια και τη δεξιά πλευρά. Στο ελεύθερο σκέλος δύο παράλληλες πτυχώσεις συγκλίνουν με κάθετη διεύθυνση στον άξονα της κνήμης, κατερχόμενες ως τον αστράγαλο όπου και διαχωρίζονται, στην πλάγια όψη δε σχηματίζεται ελλειψοειδής πτύχωση. Η κόρη πιθανότατα φορούσε σανδάλια με ψηλό κάττυμα.

β) Μουσείο Ακροπόλεως 15001 [Κόρη Β] (εικ. 90-96)

Προέλευση: νότια πρόσταση Ερεχθείου

Διαστάσεις: ύψος από την άνω επιφάνεια της πλίνθου ως την κάτω επιφάνεια του επιστυλίου 2,316 m, ύψος από την άνω επιφάνεια της πλίνθου ως την κάτω επιφάνεια του άβακος 2,218 m, ύψος προσώπου 0,21 m, ύψος κιονοκράνου 0,23 m, ύψος άβακος 0,10 m, ύψος συγκολλημένου αποτμήματος αριστερού άκρου ποδός 0,16 m, ύψος καττύματος σανδαλιού 0,04 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Paton-Stevens 1927, 232-238 (εικ. 147, πίν. 39.1-3), Schaller-Harl 1973, 66 (αρ. 174), 147-148, Lauter 1976, 19-21 (πίν. 12-22), Schmidt-Colinet 1977, 20, 67-69, 89, 106-109, 217-218 (W 5), Mierzwiński 1980, 23-25 (εικ. 4-5), Ridgway 1981a, 105-108, Schmidt 1982, 79-84, Leibundgut 1991, 33-40 (πίν. 1-7)

Από την κόρη Β λείπει μέρος του οπίσθιου τμήματος του εχίνου, η πίσω αριστερή γωνία του άβακος, το μεγαλύτερο τμήμα της πλίνθου (σώζεται το κεντρικό μέρος με τον τόρμο για την ένθεση εμπολίου), η μύτη, οι ελικοειδείς βόστρυχοι στο επίπεδο του λαιμού και καθ' όλη τη δεξιά απόληξή τους, το δεξιό χέρι από το επίπεδο του ώμου, το αριστερό από το κατώτερο μέρος του βραχίονος και εξής, το δεξιό στήθος, η απόληξη του αποπτύγματος στη δεξιά πλευρά, τμήμα των κατακόρυφων πτυχών από το επίπεδο περίπου της ωμοπλάτης και εξής στο αριστερό μέρος και εξ ολοκλήρου στο δεξιό, κάθετες πτυχές στο ύψος των σκελών, το δεξιό άκρο πόδι και η απόληξη του αριστερού (πέρα από το συγκολλημένο συνανήκον θραύσμα). Ιδιαίτερα διαβρωμένη η επιφάνεια του προσώπου με τα υπερόφρια τόξα, τους οφθαλμούς, το πηγούνι και τα χείλη αποτετριμμένα. Η ανώτερη επιφάνεια του άβακα σώζει δύο κυκλικούς και έναν επιμήκη ορθογώνιο τόρμο (στον άξονα Α-Δ). Ο αστράγαλος στον εχίνο είχε κατά το μεγαλύτερό του μέρος εκτελεσθεί -το πιθανότερον ζωγραφικά- σε ένθετα κομμάτια μαρμάρου, καθώς δεικνύει η απολαξευθείσα αύλακα κατά το πρόσθιο και δεξιό μέρος (μήκους 23 cm), η αντίστοιχη στην οπίσθια αριστερή πλευρά (μήκους 8,2 cm) και το ενσωματωμένο τμήμα από το μέσον της δεξιάς πλευράς και πίσω (μήκους 16,8 cm). Η εν λόγω επέμβαση προφανώς οφείλεται σε αστοχία υλικού και δηλώνει αρχαία επισκευή, πιθανώς σύγχρονη με την αρχική φάση κατασκευής των κορών. Στο πρόσθιο αριστερό μέρος της μορφής και κατά το μεγαλύτερο μέρος της αντίστοιχης πλευράς ο αστράγαλος είχε αποδοθεί ανάγλυφα, ομοίως προς τις άλλες κόρες, αν και η επιφάνειά του είναι πλέον εξαιρετικά διαβρωμένη και αποτετριμμένη. Κατά μήκος της τρίτης κατακόρυφης πτυχής στα δεξιά του αντίστοιχου άκρου ποδός, δύο μικροί κυκλοτερείς τόρμοι μαρτυρούν τη συγκράτηση μιας απόληξης πτυχής από διαφορετικό κομμάτι μαρμάρου. Παρόμοια λειτουργία είχαν, προφανώς, δύο ακόμη κυκλικές οπές που βρίσκονται στη ράχη μιας κάθετης πτυχής στην οπίσθια δεξιά πλευρά του πέπλου. Το υπόθεμα καθίσταται ολοένα και περισσότερο διογκωμένο στην οπίσθια πλευρά, εν αντιθέσει με το αντίστοιχο της κόρης Α, φθάνοντας σε μέγιστο ύψος περί τα 7,1 cm. Ανάμεσα στους κυματιστούς βοστρύχους του πρόσθιου τμήματος της κόμης προβάλλει (αποκρουσμένη εν πολλοίς) δέσμη μαλλιών, στα πλάγια δε σχηματίζονται σπειροειδείς και κυματιστές μάζες, οι οποίες απολήγουν σε πλεξούδες -κατά το ιχθυωτό σχήμα- που διασταυρώνονται στο οπίσθιο τμήμα της κεφαλής. Κατά ασαφή τρόπο, εντούτοις, διαμορφώνονται τα όρια των πλεξούδων, ιδίως κατά το αριστερό μέρος της μορφής. Η διαπλεκόμενη μάζα μαλλιών, στο επίπεδο περίπου του αυχένα, συγκρατείται με ταινία και καταλήγει σε κοτσίδα ελεύθερων κυματιστών και ελικοειδών βοστρύχων που διακόπτεται απότομα στο σχεδόν ευθύγραμμο και συνοπτικά αποδοσμένο πέρας της. Ελικοειδείς πλόκαμοι ξεκινούν σε παράλληλη διάταξη πίσω από τα αυτιά και κατέρχονται αναλόγως στους ώμους, απολήγοντας πλαγίως των μαστών, καθώς

δεικνύουν οι κατά τόπους θραυσμένοι σωζόμενοι βόστρυχοι της αριστερής πλευράς. Στο λαιμό οι δακτύλιοι έχουν αποδοθεί κατά τρόπο γραμμικό, έχοντας την μορφή δύο παράλληλων αβαθών χαράξεων. Και εδώ η διαμόρφωση των πτυχώσεων του αποπτύγματος στο επίπεδο των μαστών επιτρέπει την ανάδειξη λεπτομερειών του σώματος. Στο απόπτυγμα ξεχωρίζουν οι εύκαμπτες καμπύλες και σωληνοειδείς πτυχώσεις που προβάλλουν επάνω από τον πλαστικώς αποδοσμένο κόλπο. Ο τελευταίος διαμορφώνεται με έξεργες, ογκώδεις πτυχές που σκιάζονται από βαθιές αύλακες. Το ιμάτιο στα νώτα, διαμορφωμένο σε επάλληλα επίπεδα, χαρακτηρίζεται από τις αβαθείς τοξοειδείς και ελλειπτικές πτυχές στο επίπεδο των γοφών, ενώ η ακτινωτή διάταξη των πτυχώσεων στην οπίσθια αριστερή πλευρά του κατώτερου τμήματος δηλώνει την ανάσυρση του ενδύματος από το αντίστοιχο χέρι. Στο ελεύθερο σκέλος διαγώνιες πτυχώσεις διαμορφώνουν το δεξιό μέρος της κνήμης, δύο κάθετες το αντίστοιχο πρόσθιο και ελλειψοειδείς την πλάγια αριστερή όψη μηρού και κνήμης. Η κόρη φορούσε σανδάλια με ψηλό κάττυμα.

γ) **British Museum 1816,0610.128 (407) [Κόρη C] (εικ. 97-102)**

Προέλευση: νότια πρόσταση Ερεχθείου

Διαστάσεις: ύψος από την άνω επιφάνεια της πλίνθου ως την κάτω επιφάνεια του επιστυλίου 2,298 m, ύψος προσώπου 0,209 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Smith 1892, 233-235 (εικ. 19), Paton-Stevens 1927, 232-238 (πίν. 38), Schaller-Harl 1973, 66 (αρ. 174), 147-148, Lauter 1976, 8, 21-24 (πίν. 23-31), Schmidt-Colinet 1977, 20, 67-69, 89, 106-109, 217-218 (W 5), Mierzwinski 1980, 23-25 (εικ. 4-5), Ridgway 1981a, 105-108, Schmidt 1982, 79-84, Leibundgut 1991, 33-40 (πίν. 1-7)

Η κόρη C, η οποία απομακρύνθηκε από το μνημείο στις αρχές του 19ου αιώνας κατόπιν εντολής του Elgin,¹⁰²⁵ αποτελεί το καλύτερα σωζόμενο γλυπτό της νότιας πρόστασης. Στον εχίνο φέρεται άβακας, διατηρούμενος στο ήμισυ περίπου των αρχικών διαστάσεων του και συγκεκριμένα ως το επίπεδο όπου εισέρχονταν οι σιδηροί πείροι. Αποκρουσμένο είναι το οπίσθιο αριστερό μέρος του εχίνου, στο γλυπτικό διάκοσμο του οποίου πιστοποιείται η αξονική «σύμπτωση» των λογχών με τα κάθετα δισκοειδή στοιχεία του αστραγάλου. Στην ανώτερη επιφάνειά του σώζονται δύο κυκλοτερείς τόρμοι, ανιχνεύονται δε διάσπαρτα ίχνη επεξεργασίας με επίπεδη σμίλη και αναθύρωση στην περιφέρεια. Θραυσμένη η μύτη, καθώς και οι

¹⁰²⁵ Στα 1846-1847 τοποθετήθηκε στη θέση της αυθεντικής κόρης πήλινο ομοίωμα, επέμβαση που εντάσσεται στην αναστήλωση του μνημείου από τον Paccard. Κατά το έτος 1912 το παραπάνω αντίγραφο αντικατέστησε έτερο από τσιμέντο. Βλ. σχετικώς Lauter 1976, 8, Μαλλούχου-Tufano 2008, 33, της ίδιας 2012, 609. Σχετικώς με την αφαίρεση της κόρης από τη νότια πρόσταση ο Νικόλαος Πολίτης μεταφέρει την εξής λαϊκή παράδοση: «Όταν ο Μυλόρδος επήρε τη μία από τις έξι κόρες του Κάστρου, άφησε παραγγελία στους Τούρκους να του κουβαλήσουν και τις άλλες τη νύχτα. Αλλά κει που πήγαιναν να τις βγάλουν, τις ακούν να σκούζουν λυπητερά και να φωνάζουν την αδερφή τους. Οι Τούρκοι τρομαγμένοι έφυγαν, και με κανένα λόγο δεν ήθελαν να δοκιμάσουν να τις βγάλουν. Και άλλοι πολλοί, κάτω από το Κάστρο, τις άκουγαν τις μαρμαρένιες κόρες να κλαιν τη νύχτα για την αδερφή τους που τους την πήραν» (Πολίτης 1994, 57). Για τις ποικιλόμορφες «αντανακλάσεις» τούτης της παράδοσης στη σύγχρονη Ελλάδα βλ. ενδεικτικά Plantzos 2017b, 3-8.

ελικοειδείς βόστρυχοι στο επίπεδο του λαιμού και στα πέρατά τους, το πλάγιο δεξιό τμήμα της κοτσίδας και η πλευρική απόληξη του ιματίου στα νώτα, μέρος του δεξιού στήθους, τα χέρια από το ύψος των αγκώνων και κάτω, διάσπαρτες κάθετες πτυχές στο κατώτερο μέρος του πέπλου, το αριστερό άκρο πόδι και η απόληξη του δεξιού καττύματος. Αποτετριμμένα τα υπερόφρια τόξα, οι οφθαλμοί, τα χείλη και το πηγούνι στο πρόσωπο, καθώς και ορισμένες παρυφές του αποπτύγματος, του κόλπου και του ιματίου στον κορμό. Στην εσωτερική πλευρά του μεγάλου δακτύλου του δεξιού άκρου ποδός υπάρχει αύλακα που απολήγει σε τρυπανιά, βαίνουσα προς το εσωτερικό του πέπλου. Παχύτερο το υπόθεμα στην οπίσθια πλευρά. Ανάμεσα στους κυματιστούς βοστρύχους της κόμης στην πρόσθια όψη προβάλλει πλεξούδα καθέτως διατασσίμενη. Στους κροτάφους βόστρυχοι σε φλογόσχημη διάταξη ενσωματώνονται σε πλεξούδες -κατά το ιχθυωτό σχήμα- που διασταυρώνονται στο οπίσθιο τμήμα της κεφαλής, καλύπτοντας κυκλοτερώς το ανώτερο τμήμα της. Οι πλεξούδες έχουν πλαστεί με επιμέλεια και σαφήνεια. Πίσω από τα αυτιά δύο επάλληλοι συστρεφόμενοι βόστρυχοι κατευθύνονται προς τα κάτω, σχηματίζοντας τους ελικοειδείς πλοκάμους που καλύπτουν τους ώμους και τις πλάγιες επιφάνειες του στήθους. Στο οπίσθιο μέρος της κεφαλής η κόμη διαμορφώνεται με μηνοειδείς εγχαράξεις άνωθεν, τις οποίες ακολουθεί η συμβολή των πλεξούδων και η συγκρατούμενη με ταινία διαπλεκόμενη μάζα μαλλιών, που καταλήγει σε κοτσίδα ελεύθερων κυματιστών βοστρύχων με κοχλιόσχημη απόληξη. Παρά τη φυσιοκρατική απόδοση των τελευταίων, η κοτσίδα είναι σχετικώς άκαμπτη. Στο κυκλοτερές πρόσωπο με τις πλατιές παρειές ξεχωρίζουν τα σμιχτά χείλη και τα παχιά βλέφαρα, ενώ στο λαιμό οι δακτύλιοι αποδίδονται συνοπτικά και σχηματικά, μέσω μιας αβαθούς αύλακας σε ευθύγραμμη σχεδόν διάταξη. Τα στήθη είναι ψηλά τοποθετημένα, γεγονός που επιτείνει τη γενικότερη αίσθηση νεανικότητας που αποπνέει η μορφή. Οι καμπυλόσχημες πτυχώσεις του αποπτύγματος και του κόλπου αποδίδονται φυσιοκρατικά, δίχως τη διακοσμητική εκζήτηση που συναντάται σε άλλες κόρες. Το μάτι στα νώτα διαμορφώνεται αναλόγως, χαρακτηριζόμενο από κατακόρυφες συστάδες πτυχών που κατέρχονται από τους ώμους, πλαστικώς αποδοσμένες επάλληλες καμπύλες πτυχές στο ανώτερο τμήμα και τοξοειδείς στο αριστερό κατώτερο. Στην πρόσθια όψη του κατώτερου μέρους του πέπλου «χαράδρα» σε αξονική περίπου διάταξη, συνιστάμενη σε βαθιά τρυπανιά, διακρίνει τα όρια των σκελών. Στο ελεύθερο εξ αυτών, ελλειπτικές πτυχές διαμορφώνουν την αριστερή πλευρά, αντιστοίχως στο ύψος του μηρού και της κνήμης. Η κόρη φορούσε σανδάλια με ψηλό κάττυμα, στο δεξιό δε μέρος σώζονται -αποτετριμμένες- οι φάλαγγες του άκρου ποδός της.

δ) Μουσείο Ακροπόλεως 15002 [Κόρη D] (εικ. 103-109)

Προέλευση: νότια πρόσταση Ερεχθείου

Διαστάσεις: ύψος από την άνω επιφάνεια της πλίνθου ως την κάτω επιφάνεια του επιστυλίου 2,321 m, ύψος από την άνω επιφάνεια της πλίνθου ως την κάτω επιφάνεια του άβακος 2,22 m, ύψος προσώπου 0,20 m, ύψος κιονοκράνου 0,215 m, ύψος άβακος 10 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Paton-Stevens 1927, 232-238 (εικ. 149, πίν. 39.4-6), Schaller-Harl 1973, 66 (αρ. 174), 147-148, Lauter 1976, 8, 24-27 (πίν. 32-40, εικ. 11), Schmidt-Colinet 1977, 20, 67-69, 89, 106-109, 217-218 (W 5), Mierzwiński 1980, 23-25 (εικ. 4-5), Ridgway 1981a, 105-108, Schmidt 1982, 79-84, Bruskarı 1984, 55-58 (εικ. 1-3), Leibundgut 1991, 33-40 (πίν. 1-7)

Στην κόρη D οι εκτεταμένες φθορές, ιδίως κατά το ανώτερο τμήμα, οφείλονται εν πολλοίς στο γεγονός πως εβλήθη σε τούτο το σημείο η πρόσταση από οβίδα, κατά την πολιορκία της Ακρόπολης από τους Τούρκους στα 1826, με αποτέλεσμα το γλυπτό να πέσει στο έδαφος. Για την αναστήλωση της κόρης επεβλήθη η επισκευή της πλίνθου, του οπίσθιου μέρους του λαιμού και τμήματος των πλοκάμων της, εργασίες που εκτελέστηκαν από τον Ελβετό γλύπτη Imhoff.¹⁰²⁶ Την επέμβαση στους βοστρύχους μνημονεύει, κατά το έτος 1837, ο Ραγκαβής επισημαίνοντας πως πραγματοποιήθηκε «*διὰ τὰ ἔχη (ἢ Καρνάτις) δύναμιν ἰκανὴν πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ἐπιστυλίων*».¹⁰²⁷ Στα 1870 ο Ιταλός Napoleone Martinelli «*συνεκόλλησε τὰ τεμάχια τῆς κεφαλῆς τῆς καρνάτιδος*», μιας και κατά το προηγούμενο έτος «*διεῤῥάγη ἡ κεφαλὴ καὶ ὁ λαιμός*» αυτής,¹⁰²⁸ ενώ στην επέμβαση των ετών 1908-1909, της οποίας προΐστατο ο Μπαλάνος, οφείλεται η ανατοποθέτηση του σωζόμενου αριστερού τμήματος του κιονοκράνου.¹⁰²⁹ Το συμπληρωμένο αρχιτεκτονικό μέλος αντικατέστησε παλαιότερο, κατασκευασμένο εξ ολοκλήρου από μάρμαρο σε νεώτερη εποχή, το οποίο εντασσόταν στις αναστηλωτικές εργασίες υπό την επίβλεψη του Paccard, που πραγματοποιήθηκαν κατά τα έτη 1846-1847.¹⁰³⁰ Από το ίδιο κομμάτι μαρμάρου με την κόρη έχει λαξευθεί μόνο το υπόθεμα. Άνωθεν αυτού φέρεται το κιονόκρανο, το οποίο αποτελείται από τους από κοινού λαξευμένους εχίνο και άβακα, σώζεται δε κατά το ήμισυ των αρχικών διαστάσεών του, συμπληρωμένο με πρόσθετο μέλος δίχως γλυφές στον εχίνο. Στην κατώτερη επιφάνεια του άβακα υπάρχει τετράγωνος τώρμος προς ένθεση εμπολίου. Μια μικρή κυκλική οπή κατά μήκος του αστραγάλου, στον άξονα της δεύτερης λόγχης του εχίνου στην προσθιοπλάγια πλευρά, μαρτυρεί την ένθεση γλυπτού κοσμήματος από διαφορετικό κομμάτι μαρμάρου. Διαφοροποίηση τεχνικού χαρακτήρα, εν σχέσει με τα ισχύοντα στις άλλες κόρες, ανιχνεύεται στο επίπεδο της γόμφωσης του άβακα με το επιστύλιο, μιας και ο κατά μήκος άξονας του τώρμου, που συμπίπτει με εκείνον του κιονοκράνου και απηχεί εν γένει τη διάταξη του επιστυλίου, καταλήγει σε ωό και όχι σε λόγχη στον εχίνο. Ο Stevens συνεκτιμώντας το γεγονός πως ο άξονας Β-Ν στα κιονόκρανα συμπίπτει με

¹⁰²⁶ Για την εν γένει δραστηριότητα του E. Imhoff στην Ελλάδα βλ. Κόκκου 2009, 78, 102, Πετράκος 2009, 105-107.

¹⁰²⁷ Ραγκαβής 1837, 12. Πρβλ. Ross 1855, 121, Cavvadias-Kawerau 1907, 9, Μαλλούχου-Tufano 2008, 28, της ίδιας 2012, 608.

¹⁰²⁸ Μαλλούχου-Tufano 2008, 59 σημ. 188.

¹⁰²⁹ Για τούτη την επέμβαση βλ. κυρίως Μαλλούχου-Tufano 2008, 116-127, της ίδιας 2012, 610-615.

¹⁰³⁰ Lauter 1976, 8, Μαλλούχου-Tufano 2008, 33-34, της ίδιας 2012, 609. Για τούτη την επέμβαση ο Κανταντζόγλου είχε επισημάνει προς το Υπουργείο επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως (ΑΑΕ φ. 37, 29 Ιαν. 1846) πως «*ἡ Καρνάτις ἢ πρὸ τῶσων ἐτῶν χαμαὶ κειμένη ἀναγείρεται ὑπὸ ξένων διὰ μικρᾶς τινοῦς δαπάνης, εἰς τρόπον τινὰ ἐλεγχόντων τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν ἐπὶ ἀφιλοκαλίᾳ καὶ ὡς παραμελοῦσαν τὰς ἀρχαιότητας*». Πρβλ. Πετράκος 2009, 195-196, 602-603 (αρ. 290).

ωά και ο αντίστοιχος Α-Δ με λόγγες, θεώρησε πως το κιονόκρανο της κόρης D έφερε επιστύλιο σε διάταξη Β-Ν, αποσυσχετίζοντάς το από το εν λόγω γλυπτό και ταυτίζοντάς το με το χαμένο στην εποχή του κιονόκρανο της κόρης F. Ωστόσο, ο τελευταίος ισχυρισμός κατέπεσε αφ' ης στιγμής ταυτοποιήθηκε το απότμημα κεφαλής (σύμφυτης με εχίνο) της τελευταίας, με αποτέλεσμα η αξονική απόκλιση στον τόρμο του κιονοκράνου της κόρης D να ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα μεταγενέστερης επισκευής (των χρόνων 409-406 π.Χ.), αστοχίας υλικού ή απλώς κατασκευαστικής ιδιοτυπίας αποδιδόμενης στο γλύπτη που τη λάξευσε.¹⁰³¹ Το υπόθεμα είναι αποκρουσμένο ολόγυρα, εκτός από ένα μικρό τμήμα επάνω από το αριστερό μέρος του προσώπου, όπου διακρίνονται ίχνη γλωσσοειδούς κοσμήματος σε χαμηλό ανάγλυφο. Τούτη η κόσμηση δεν βρίσκει παράλληλο στις λοιπές κόρες της νότιας πρόστασης, ίσως δε σε εκείνες το μοτίβο, για το οποίο έχει πιθανολογηθεί πως αναφερόταν σε ύφασμα τυλιγμένο στο υπόθεμα, να είχε αποδοθεί ζωγραφικά. Έξι θραύσματα συνιστούν το συγκολλημένο κεφάλι, ενώ ολότελα αποκρουσμένες είναι οι πλεξούδες στο οπίσθιο μέρος της κεφαλής. Από το διαβρωμένο πρόσωπο, του οποίου το κατώτερο μέρος διαθέτει λεπτές αναλογίες, λείπουν η μύτη, τα υπερόφρια τόξα και τα χείλη. Θραυσμένα επίσης τα χέρια από το ύψος των βραχιόνων, οι ελικοειδείς βόστρυχοι στο επίπεδο του λαιμού και στις απολήξεις τους, τα πέρατα του ματιού στα πλάγια, το πρόσθιο μέρος της δεξιάς κνήμης και οι άκροι πόδες. Ο αριστερός εξ αυτών είχε προσαρμοσθεί στο σκέλος, καθώς δεικνύει σιδηρός κυλινδρικός γόμφος μικρών διαστάσεων στην απόληξη του θραυσμένου κατώτερου μέρους του. Η σύνδεση του άκρου ποδός στο σκέλος δεν δηλώνει απαραίτητα την κατασκευή του πρώτου από διαφορετικό κομμάτι μαρμάρου, μιας και δεν αποκλείεται να οφείλεται σε μεταγενέστερη επισκευή που στόχευε στη συγκράτηση του αποσπασθέντος άκρου στο άγαλμα.¹⁰³² Ανάμεσα στους κυματιστούς βοστρύχους της κόμης, επάνω από το μέτωπο, προβάλλει μάζα μαλλιών που συγκρατείται με ταινία, καλύπτουσα μέρος του επιθήματος, και απολήγει σε δύο «αντίνωτες» έλικες. Στους κροτάφους οι φλογόσχημοι βόστρυχοι διαπλέκονται δίχως σαφήνεια με τις πλεξούδες -κατά το ιχθυωτό σχήμα- που καλύπτουν το ανώτερο τμήμα της κεφαλής. Οι τελευταίες βρίσκονται κάτω από ζώνη με αβαθείς κάθετες χαράξεις, που υπαινίσσονται τη διαμόρφωση της κόμης κάτωθι του υποθέματος. Στο οπίσθιο μέρος της κεφαλής από την κόμη σώζεται μέρος της διαπλεκόμενης μάζας μαλλιών που συγκρατείται με ταινία και η κοτσίδα ελεύθερων κυματιστών βοστρύχων, οι οποίοι αποδίδονται πλαστικά. Οι ελικοειδείς πλόκαμοι που κατέρχονται στους ώμους και τα στήθη είναι τρεις και όχι δύο, όπως στις λοιπές κόρες. Στο πρόσωπο ξεχωρίζουν τα λεπτά, «ταινιωτά» βλέφαρα και οι μη διογκωμένοι οφθαλμοί, ενώ η δήλωση των δακτυλίων περιορίζεται σε μια καμπύλη αβαθή εγχάραξη στο κατώτερο μέρος του -ψηλού σχετικά και λεπτού- λαιμού. Ο τελευταίος παρουσιάζει μικρή κλίση προς τα αριστερά, γεγονός που επιτείνει την αίσθηση απόκλισης της μορφής από την αυστηρή μετωπικότητα. Ο κορμός «συσπάται», με χαμηλωμένο τον αριστερό ώμο και ελαφρώς στρεφόμενη προς το ελεύθερο σκέλος την κεφαλή. Εύκαμπτες πτυχές σε

¹⁰³¹ Bruskari 1963, 175, της ίδιας 1984, 55-58, Lauter 1976, 24-25.

¹⁰³² Πρβλ. Παπανικολάου 2012, 468. Η Μπρούσκαρη (1984, 58) πιθανολόγησε πως η επισκευή αφορούσε προσθήκη νέας απόληξης.

τριγωνικά και κυρτά σχήματα διαμορφώνουν το απόπτυγμα στο ύψος του στήθους, απολήγει δε αυτό στο μέσον της κοιλιάς σε καμπύλες σωληνοειδείς πτυχώσεις που δημιουργούν ελαφρά αναδίπλωση επάνω από τον έξεργο κόλπο. Το ιμάτιο στα νώτα παρουσιάζει έντονες διαφοροποιήσεις εν σχέσει με τα αντίστοιχα των λοιπών κορών. Πιο συγκεκριμένα, είναι μακρύτερο και διαμορφωμένο κυρίως με επάλληλες, κυκλοτερείς πτυχές με ρηχό αναγλυφικό βάθος, στυλιζαρισμένες και ενίοτε εμπλουτισμένες με κεντρική αβαθή αυλάκωση. Η επίπεδη διαμόρφωσή του παρουσιάζει αναλογίες με ενδύματα αρχαϊκών κορών.¹⁰³³ Η Μπρούσκαρη διέκρινε σε αυτές τις διαφοροποιήσεις διάθεση επιφανειακής εκτέλεσης, επισημαίνοντας τη συναφή κατεργασία της κόμης στο επίπεδο του αυχένα και αποδίδοντας εν γένει τις στυλιστικές αποκλίσεις σε επισκευή της οπίσθιας όψης του αγάλματος στα χρόνια του Αυγούστου.¹⁰³⁴ Στο πρόσθιο μέρος του πέπλου οι κάθετες πτυχές διακρίνονται, στον άξονα της μορφής, με κεντρική κάθετη αύλακα. Στο ελεύθερο σκέλος τρεις συγκλίνουσες πτυχές κατέρχονται προς το (αποκρουσμένο) άκρο πόδι, ενώ ελλειπτικά σχήματα διαμορφώνουν τη διάταξη του ενδύματος στο πλάι.

ε) Μουσείο Ακροπόλεως 15003 (+9722) [Κόρη Ε] (εικ. 110-116)

Προέλευση: νότια πρόσταση Ερεχθείου

Διαστάσεις: ύψος από την άνω επιφάνεια της πλίνθου ως την κάτω επιφάνεια του επιστυλίου 2,318 m, ύψος από την άνω επιφάνεια της πλίνθου ως την κάτω επιφάνεια του άβακος 2,224 m, ύψος προσώπου 0,213 m. Διαστάσεις τετράπλευρου τόρμου στην αριστερή πλευρά: ύψος 8 cm, πλάτος 10 cm, βάθος 9 cm. Διαστάσεις θραύσματος 9722: μέγιστο σωζόμενο μήκος 18 cm, μέγιστο σωζόμενο πλάτος 9,4 cm, μέγιστο βάθος 7,3 cm

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Paton-Stevens 1927, 232-238 (εικ. 148, πίν. 39.7-9), Schaller-Harl 1973, 66 (αρ. 174), 147-148, Lauter 1976, 8, 27-29 (πίν. 41-51, εικ. 10), Schmidt-Colinet 1977, 20, 67-69, 89, 106-109, 217-218 (W 5), Brommer 1979, 161-162 (εικ. 1), Mierzwiński 1980, 23-25 (εικ. 4-5), Ridgway 1981a, 105-108, Schmidt 1982, 79-84, Bruskarı 1984, 59-62 (εικ. 4-7), Leibundgut 1991, 33-40 (πίν. 1-7)

Από την κόρη Ε λείπουν το μεγαλύτερο τμήμα της πλίνθου (στο κέντρο του σωζόμενου μέρους της προβάλλει το εμπόλιο της επέμβασης Μπαλάνου), η δεξιά και οπίσθια απολήξη του εχίνου, η μύτη και τα χείλη στο αρκετά διαβρωμένο πρόσωπο, επιμέρους σημεία της παρυφής του αποπτύγματος και του κόλπου, το δεξιό χέρι από το ύψος του αγκώνα και κάτω, τα πέρατα του ιματίου στα νώτα, διάσπαρτες κάθετες πτυχές και αμφότεροι οι άκροι πόδες. Η ανώτερη επιφάνεια του άβακα σώζει δύο κυκλικούς τόρμους (στον άξονα Α-Δ), ενώ στην αντίστοιχη του εχίνου ανιχνεύονται δύο εντορμίες προς ένθεση πείρων (σε ανάλογη διάταξη). Ένθετο και στερεωμένο με

¹⁰³³ Πρβλ. ενδεικτικά τα ρηχά αναγλυφικά εξάρματα των πτυχών του χιτώνας, κυρίως στο επίπεδο των γοφών και των σκελών, στις κόρες αρ. 626, 602, 681, 683, 1360, 594, 595 και 615 του Μουσείου Ακρόπολης [βλ. Karakasi 2001, 115-141 (πίν. 134.b-c, 136.c-d, 149.b-d, 167.a-d, 171.a-d, 181-185, 200-201)].

¹⁰³⁴ Bruskarı 1984, 55-58.

κονίαμα το πρόσθιο -μη ανάγλυφο- τμήμα του αστραγάλου, αποτετριμένη η επιφάνεια του κοσμήματος στις πλάγιες όψεις και αποκρουσμένη στην οπίσθια. Δουλεμένο από διαφορετικό κομμάτι μαρμάρου ήταν το αριστερό χέρι, από το ύψος του ώμου και κάτω, συνδεόταν δε αυτό με τον κορμό, στο επίπεδο του δελτοειδή μυ, μέσω «εμβόλου» που εισερχόταν σε τετράπλευρο τώρμιο. Ο τελευταίος σώζει ίχνη αδρής επεξεργασίας με βελόνι στο εσωτερικό του, συνδέεται δε στο ανώτερο μέρος του με αύλακα μολυβδοχόησης (μήκους 7,5 cm). Η επιφάνεια αρμογής ήταν λειασμένη και απέληγε σε εγκάρσιο ραβδόσχημο έξαρμα στο ύψος της πλευρικής απόληξης του αποπτύγματος. Η Μπρούσκαρη θεώρησε το ένθετο χέρι κατάλοιπο μεταγενέστερης επισκευής, χρονολογούμενης στην αυγούστεια περίοδο, επισημαίνοντας πως το αρχικό χέρι της μορφής είχε δουλευτεί από το ίδιο κομμάτι μαρμάρου με το υπόλοιπο άγαλμα. Συσχέτισε, μάλιστα, με το αρχικό χέρι της κόρης ένα θραύσμα αριστερού πήχη με φιδόμορφο ψέλλιο, άγνωστης προέλευσης (φυλασσόμενο στις αποθήκες του Μουσείου Ακρόπολης και ίσως προερχόμενο από τον ιερό βράχο), εκτιμώντας πως ανταποκρίνεται στις διαστάσεις του ζητούμενου μέλους και παρατηρώντας πως σώζει στην εσωτερική πλευρά ίχνη επεξεργασίας που επιβεβαιώνουν τις δυσκολίες που αντιμετώπισε ο αρχικός γλύπτης κατά την περάτωση του έργου (εικ. 116).¹⁰³⁵ Οι εν λόγω δυσχέρειες απηχούνται και στις ρηγματώσεις της επιφάνειας του μαρμάρου, ιδίως στο επίπεδο του ελεύθερου σκέλους, αποτελώντας ένδειξη αστοχίας υλικού. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, να οφείλεται σε τούτο το λόγο και όχι στις συνέπειες της πυρκαγιάς του 1^{ου} π.Χ. αιώνα η επιλογή ένθεσης χεριού στην εξεταζόμενη κόρη, γεγονός που θα καθιστούσε ενδεχομένως προγενέστερη της αυγούστειας επισκευής του μνημείου τη συγκεκριμένη επέμβαση.¹⁰³⁶ Από διαφορετικό κομμάτι μαρμάρου είχε κατασκευαστεί, επίσης, η απόληξη του ιματίου στην αριστερή πλευρά, όπου ανασυρόταν αυτό από το αντίστοιχο χέρι. Η κάθετη επιφάνεια αρμογής (σωζόμενου μήκους 12 cm) φέρει τρεις κυκλωτερείς τώρμους, μέσω των οποίων πραγματοποιούταν η σύνδεση με το πέρασ του ιματίου. Στο ύψος του αριστερού γοφού, κάτω από την αναδίπλωση του ιματίου, ανιχνεύεται ακατέργαστη τετράπλευρη προεξοχή (διαστάσεων 2 x 2,5 cm). Σε τούτο το άπεργο διείδε ο Brommer μια διάθεση να αφεθούν σκοπίμως ορισμένες λεπτομέρειες στο ναό και το

¹⁰³⁵ Bruskari 1984, 60-62 (εικ. 6-7). Πρόκειται για το θραύσμα αριστερού πήχη γυναικείας μορφής 9722, που κοσμείται με ψέλλιο με τρεις περιελίξεις. Η οπίσθια όψη του πήχη είναι σε μεγάλο βαθμό αποκρουσμένη, το δε ψέλλιο φέρει εγχάρακτο διάκοσμο (έκαστη ταινιόσχημη περιέλιξη διακρίνεται σε επάλληλες ζώνες μέσω της προσθήκης τεσσάρων αβαθών περιμετρικών χαράξεων). Η απόληξη του κοσμήματος, στο επίπεδο του καρπού, απομειούται με αποτέλεσμα να μοιάζει τούτη με πέρασ ουράς όφως, ενώ στο ύψος του πήχη σώζεται ένα αποστρογγυλεμένο άκρο που σχετίζεται πιθανώς με ανασυρόμενη κεφαλή όφως. Έτσι, φαίνεται πως το ψέλλιο διέθετε φιδόμορφες απολήξεις, αν και δεν υιοθετείται η φολιδωτή όψη των επιφανειών του. Η ομοιότητα του τελευταίου με εκείνα που φορεί η κόρη της Μάντουα (Palazzo Ducale 6681 [βλ. Schmidt 1973, 34-35, Einzel. 3, πίν. 46-49, εικ. 48]), η οποία αποτελεί μετάπλαση της κόρης E του Έρεχθείου, καθιστά το συσχετισμό του πήχη 9722 με την εξεταζόμενη κόρη εύλογο.

¹⁰³⁶ Ο Lauter (1976, 31), επισημαίνοντας τη συνάφεια μεταξύ του τώρμου ένθεσης του αριστερού χεριού και των αντίστοιχων στο επίπεδο αρμογής των γλυπτών στις πλίνθους, πιθανολόγησε πως η εν λόγω επισκευή πραγματοποιήθηκε κατά την επανέναρξη των εργασιών στο μνημείο (το έτος 409 π.Χ.) ή έπειτα από την -επιγραφικώς μαρτυρημένη- πυρκαγιά στον παρακείμενο αρχαίο ναό (406 π.Χ.). Για το τελευταίο ζήτημα πρβλ. IG² II-III 1654, Paton-Stevens 1927, 416.

γλυπτό του διάκοσμο ημιτελείς, αποδίδοντάς την σε ένα είδος πρόληψης ή δεισιδαιμονίας, ενώ η Ridgway δεν απέκλεισε το ενδεχόμενο να αποτελούσε το αλάξευτο έξαρμα κατάλοιπο λήψης σταθερών σημείων για την ορθή επανάληψη των βασικών διαστάσεων και περιγραμμάτων των κορών της πρόστασης.¹⁰³⁷ Σε κάθε περίπτωση, η εν λόγω προεξοχή δύσκολα θα μπορούσε να οφείλεται σε ηθελημένη παράλειψη του γλύπτη, βασισμένη στη μειωμένη θεασιμότητα της οπίσθιας πλευράς, δεδομένης της έλλειψης ανάλογων καταλοίπων στις λοιπές κόρες. Η πιθανή γλυπτική επανεπεξεργασία της οπίσθιας όψης σε μεταγενέστερο χρόνο, η οποία επισημάνθηκε από τη Μπρούσκαρη επί τη βάση της επιπεδότητας της πτυχολογίας στα νώτα,¹⁰³⁸ καθιστά εξίσου αδύναμη την εκδοχή αβλεψίας λόγω βεβιασμένης περάτωσης του έργου. Η τελευταία μελετήτρια ερμήνευσε το άπεργο ως κατάλοιπο της αρχικής επεξεργασίας της οπίσθιας όψης, ίσως ως απόδοση τιμής στον αρχικό κατασκευαστή της κόρης. Οι κυματιστοί βόστρυχοι της κόμης χωρίζονται επάνω από το μέτωπο και κατευθύνονται προς τους κροτάφους, απολήγοντας ενίοτε σε σπειροειδείς σχηματισμούς. Ύπερθεν αυτών διακρίνονται μνηοειδείς και λοξές εγχαράξεις, που αποδίδουν τα πέρατα των πλεξούδων στο ανώτερο μέρος του πρόσθιου τμήματος της κεφαλής, ενώ βόστρυχοι σε κάθετη διάταξη προέβαλλαν πιθανώς επάνω από τη χωρίστρα. Οι πλεξούδες -κατά το ιχθυωτό σχήμα- διαπλέκονται με τις σπειροειδείς απολήξεις επάνω από τα αυτιά, διασταυρούμενες μεταξύ τους στο οπίσθιο τμήμα της κεφαλής, όπου προβάλλουν κάτωθι μνηοειδών βοστρύχων με αντιθετική φορά. Τη συμβολή των πλεξούδων ακολουθεί διαπλεκόμενη μάζα μαλλιών που συγκρατείται με ταινία και καταλήγει σε κοτσίδα ελεύθερων κυματιστών και ελικοειδών βοστρύχων, διακρινόμενων μεταξύ τους μέσω ρηχών αυλακώσεων. Δύο πλόκαμοι ελίσσονται σε χαλαρή διάταξη σε κάθε πλευρά, ξεκινώντας πίσω από τα αυτιά, κατερχόμενοι στους ώμους και απολήγοντες πλαγίως των μαστών, αντιστοίχως σε κυματιστή και ελικοειδή διαμόρφωση. Στο φθαρμένο ωοειδές πρόσωπο ξεχωρίζουν τα βαριά «ταινιωτά» βλέφαρα, ενώ στο λαιμό δεν δηλώνονται δακτύλιοι. Δυο έξεργες πτυχές, σε κατακόρυφη σχεδόν διάταξη, κατέρχονται της εσωτερικής πλευράς των μαστών, απολήγοντας σε κυματοειδείς «αναδιπλούμενες» διαμορφώσεις στο επίπεδο του αποπτύγματος. Το τελευταίο ανασύρεται ελαφρώς στην αριστερή πλευρά, αποκαλύπτοντας τις εσωτερικές αναδιπλώσεις του κόλπου. Το μάτιο στα νώτα, διαμορφωμένο σε δύο επάλληλα επίπεδα, διακρίνεται για τις άνευ ιδιαίτερου αναγλυφικού όγκου κατακόρυφες, καμπύλες και ελλειπτικές πτυχές, ορισμένες εκ των οποίων συσσωματώνονται αντιθετικά επάνω από τους γοφούς. Οι κάθετες πτυχές του πέπλου κατέρχονται ως τους αποκρουσμένους άκρους πόδες, στο δε ελεύθερο σκέλος ξεχωρίζει ελλειπτική πτύχωση πλαγίως της κνήμης και εγκάρσια λοξή, με διακλαδιζόμενο πέρασ, επάνω από το γόνατο.

στ) Μουσείο Ακροπόλεως 15004+7163+6715 [Κόρη F] (εικ. 117-124)

Προέλευση: νότια πρόσταση Ερεχθείου

¹⁰³⁷ Brommer 1979, 161-162, Ridgway 1981a, 105-106 σημ. 1.

¹⁰³⁸ Bruskari 1984, 59.

Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος κορμού 0,71 m, σωζόμενο ύψος σκελών 1,05 m, σωζόμενο ύψος κεφαλής 0,265 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Paton-Stevens 1927, 232-238, Bruskari 1963, 173-175 (πίν. 83-86), της ίδιας 1968, 61-64 (εικ. 1-4), Schaller-Harl 1973, 66 (αρ. 174), 147-148, Lauter 1976, 8, 29-31 (πίν. 52-56, εικ. 15-18), Schmidt-Colinet 1977, 20, 67-69, 89, 106-109, 217-218 (W 5), Mierzwiński 1980, 23-25, Ridgway 1981a, 105-108, Schmidt 1982, 79-84, Leibundgut 1991, 33-40 (πίν. 1-7)

Η κόρη F αποτελεί το πλέον αποσπασματικώς σωζόμενο γλυπτό της νότιας πρόστασης. Ειδικότερα σώζονται σε θραυσματική κατάσταση, με δυνατότητα συναρμογής μόνο στο επίπεδο των σκελών, επιμέρους τμήματα του κορμού της κόρης, «*ἀπὸ τῆς ὀσφύος μέχρι τοῦ τραχήλου*»,¹⁰³⁹ των σκελών και της κεφαλής. Ο Ross είχε πιθανολογήσει πως η απομάκρυνση του γλυπτού από το μνημείο οφειλόταν στο βομβαρδισμό του Μοροζίνι (1687).¹⁰⁴⁰ Σε κάθε περίπτωση, ο πρώτος που μνημονεύει την απουσία της κόρης από την πρόσταση είναι ο λόρδος Sandwich (John Montagu, Earl of Sandwich), ο οποίος επισκέφθηκε την Ακρόπολη στα 1738.¹⁰⁴¹ Η αρχική εύρεση αποτμημάτων του γλυπτού ανάγεται στα χρόνια της ανασκαφικής δραστηριότητας του Πιττάκη (1837-1839) και προέκυψε από τη διερεύνηση του νότιου τοίχου του ναού,¹⁰⁴² η δε επανατοποθέτησή του στο μνημείο πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια της αναστήλωσης της νότιας πρόστασης από τον Paccard (1846-1847). Η επισκευή και συμπλήρωσή της είχε νωρίτερα εκτελεσθεί από τον Ιταλό γλύπτη Adreoli, ο οποίος λάξευσε σε νέο μάρμαρο την κεφαλή και το κατώτερο μέρος της μορφής.¹⁰⁴³ Σε τούτη την επέμβαση δεν χρησιμοποιήθηκαν ορισμένα αυθεντικά τεμάχια των σκελών, προφανώς διότι η αποσπασματική τους διατήρηση θεωρήθηκε υπονομευτική της φέρουσας επάρκειάς τους.¹⁰⁴⁴ Αυτά επανεξέτασε το 1966 η Μπρούσκαρη, ταυτοποιώντας εν συνόλω πέντε θραύματα, η συγκόλληση των οποίων απέδωσε το μεγαλύτερο μέρος των σκελών του γλυπτού, από το μέσον περίπου των μηρών (στο δεξιό σκέλος) έως τους αποκρουσμένους άκρους πόδες. Η κάτω επιφάνεια του συγκολλημένου μέρους σώζει τετράπλευρο τόρμο γόμφωσης (με την πλίνθο), φέρει δε κατά την περιφέρειά της διάσπαρτα ίχνη επιμελούς επεξεργασίας με επίπεδη σμίλη. Νωρίτερα, στα 1960, η ίδια μελετήτρια είχε συσχετίσει με την κόρη ένα απότμημα άνω μέρους γυναικείας κεφαλής που απέληγε σε αποτετριμμένο υπόθεμα και εχίνο.¹⁰⁴⁵ Σε αυτό σώζεται σε καλή κατάσταση τμήμα της προσθιοπλάγιας όψης της κόρης, η οποία συνίσταται σε κυματιστούς βοστρύχους κατευθυνόμενους από την χωρίστρα προς τους κροτάφους,

¹⁰³⁹ Πιττάκης κ.ά. 1853, 4.

¹⁰⁴⁰ Ross 1855, 122.

¹⁰⁴¹ Montagu 1799, 65. Πρβλ. Lesk 2004, 456-458, 791-792 (T21).

¹⁰⁴² Ραγκαβής 1837, 12.

¹⁰⁴³ Cavvadias-Kawerau 1907, 11-12, Lauter 1976, 8, 30, Τριάντη 1998, 327, Μαλλούχου-Tufano 2008, 33, της ίδιας 2012, 609. Για την εν γένει δραστηριότητα του Adreoli στην Ελλάδα βλ. Πετράκος 2009, 201-206.

¹⁰⁴⁴ Ross 1855, 121-122, Paton-Stevens 1927, 567 σημ. 4.

¹⁰⁴⁵ MA 6715. Βλ. κυρίως Bruskari 1963, 173-175 (πίν. 83-86).

καθώς και μέρος της απόληξης μιας πλεξούδας στη δεξιά πλευρά, ακριβώς κάτωθι του εχίνου. Η επιφάνεια του τελευταίου είναι διαβρωμένη, σώζει δε στην ανώτερη όψη της ίχνη επεξεργασίας με βελόνι και οδοντωτή σμίλη, καθώς και ένα κυκλικό τόρμο για τη στερέωση πείρου. Ένα ρηχό αναγλυφικό έξαρμα σε κάθετη διάταξη, στο αριστερό πέρασ της μη αποτετριμμένης επιφάνειας της κόμης και στο επίπεδο περίπου της χωρίστρας, αποτελεί ένδειξη για την ύπαρξη πλεξούδας σε κατακόρυφη διάταξη σε τούτο το σημείο. Η κοτσίδα στα νώτα συγκρατείται από διπλή ταινία, συνίσταται δε σε πλαστικά αποδοσμένους κυματιστούς βοστρύχους με σπειροειδείς απολήξεις. Ορισμένοι βόστρυχοι απολήγουν στο μέσον της κοτσίδας (ολικού μήκους 24 cm), ενώ βαθιά λαξευμένες «χαράδρες» διακρίνουν τα επιμέρους στοιχεία της κόμης σε αυτή δημιουργώντας φωτοσκιάσεις. Άνωθεν της διπλής ταινίας, αβαθείς εγχαράξεις αποδίδουν τους βοστρύχους της διαπλεκόμενης μάζας μαλλιών. Από τα πέρατα των ελικοειδών βοστρύχων στον κορμό προκύπτει η διάταξή τους, αντιστοίχως πλευρικός του στήθους και κατά μήκος του ώμου και του δελτοειδούς μυός. Από τον κορμό αποκρούσεις φέρουν το αριστερό στήθος και το πέρασ του δεξιού, αμφοτεροί οι ώμοι, η απόληξη του αποπτύγματος και του κόλπου, οι κατακόρυφες πτυχώσεις του ιματίου στα νώτα, διάσπαρτες ράχες πτυχών και τα χέρια, από τα οποία ανιχνεύεται κατά τόπους το περίγραμμα της διάταξής τους στις πλευρικές όψεις. Η πτυχολογία συνίσταται σε αντιθετικά κεκλιμένα εξάρματα στα νώτα και σε κάθετα, τοξοειδή και τριγωνικά σχήματα στην πρόσθια όψη. Η ογκηρότητα και συνοπτικότητα των πτυχών στον κορμό, κυρίως στην οπίσθια όψη, συναντάται και στα σκέλη. Η διατήρηση των τελευταίων είναι αποσπασματική, με το ελεύθερο σκέλος και τους άκρους πόδες να έχουν αποσπαστεί.

7. Θεσσαλονίκη. Πώρινος Άτλας.

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης 10301 (εικ. 158-163)

Προέλευση: βρέθηκε στην Αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης, εντοιχισμένος σε λείψανα οικοδομικής κατασκευής κάτω από την πλακόστρωσή της

Διαστάσεις: ύψος 0,99 m

Υλικό: πωρόλιθος καστανός

Βιβλιογραφία: Πέτσας 1967, 386, του ίδιου 1968, 325 αρ. 2, 330 (πίν. 280α), Michaud 1970, 1062 (εικ. 383), Ribí-Kerényi 1976, 47 σημ. 56, Schmidt-Colinet 1977, 180 σημ. 221, Sturgeon 1977, 49 σημ. 90, Schmidt 1982, 212 σημ. 732, Στεφανίδου-Τιβερίου 1997, 56-58 (αρ. 39, εικ. 103-106), της ίδιας 1998, 227-233, King 1998, 300, Damaskos 2019, 527 (εικ. 17.16)

Το γλυπτό σώζεται από το κεφάλι ως τους γοφούς, όπου συνδεόταν με το κατώτερο μέρος του που είχε λαξευτεί από διαφορετικό κομμάτι πωρολίθου. Οι γλουτοί και η περιοχή του εφηβαίου σώζονται σε θραυσματική μορφή και έχουν συγκολληθεί στον κορμό. Λείπουν τα χέρια από τη γένεση των βραχιόνων, μέρος της δεξιάς ωμοπλάτης και της ισχιακής χώρας, ενώ αποκρούσεις υπάρχουν στο πρόσωπο, τη γενειάδα και τα γεννητικά όργανα, ίχνη δε διάβρωσης ανιχνεύονται κατά τόπους σε όλες τις όψεις του γλυπτού. Η κατώτερη επιφάνεια (πλάτος 46,5 cm) είναι οριζόντια αποτετημημένη και

φέρει ακανόνιστο τόρμο (διαμέτρου 10 cm / βάθους 5,5 cm) για τη γόμφωση με το κομμάτι όπου ήσαν λαξευμένα τα σκέλη. Στο γλυπτό υπάρχουν δύο ακόμη τόρμοι, ορθογώνιοι αυτή τη φορά, που έχουν όμως απολαξευτεί σε θραυσμένες και αδρώς ειργασμένες περιοχές. Ειδικότερα, στη γένεση του δεξιού βραχίονα της μορφής εντοπίζεται ορθογώνιος τόρμος (διαστάσεων 4 x 2,5 cm / βάθους 10,5 cm), λαξευμένος σε θραυσμένη και όχι επίπεδη επιφάνεια, ενώ στο πίσω μέρος του βρεγματικού οστού υπάρχει αντίστοιχος (διαστάσεων 5 x 7 cm / σωζόμενου βάθους 5,5 cm), για τον οποίο η Στεφανίδου-Τιβεριού πιθανολόγησε πως σχετίζεται με τη στερέωση του γλυπτού σε τοίχο σε δεύτερη χρήση. Ο τόρμος για τη γόμφωση του λοιπού δεξιού χεριού είναι εύλογο να δηλώνει επισκευή και ίσως επανάχρηση του γλυπτού, καθώς τούτος λαξεύθηκε σε σπασμένη επιφάνεια, ωστόσο δεν πρέπει να αποκλειστεί το ενδεχόμενο να χρησιμοποιούταν ο τόρμος της κεφαλής για τη γόμφωση με υπερκείμενο μέλος στην αρχική χρήση, ίσως ένα είδος άβακα (εν είδει προσκεφαλαίου), δεδομένης της κλίσης της προς τα εμπρός που δικαιολογεί την κάθετη σύνδεση του αρχιτεκτονικού μέλους στο οπίσθιο μέρος της και την υποστήριξή του από τους πήχεις των καμπτόμενων στους αγκώνες χεριών. Σε τούτη την περίπτωση ο σωζόμενος τόρμος θα αποτελούσε μέρος του αρχικού, ώστε το μέγιστο σωζόμενο βάθος του να υπολείπεται εκείνου που διέθετε η υποδοχή στην πρώτη φάση χρήσης (αξίζει να σημειωθεί πως ο πυθμένας του ορθογώνιου τόρμου απέχει από την κορυφή του κρανίου 8,5 cm). Ο όγκος των βραχιόνων και των πήχεων καθιστούσε ελάχιστα θεατές τις πλάγιες όψεις, οι οποίες παρουσιάζουν αδρή επεξεργασία. Στον αυχένα και το κατώτερο μέρος της κεφαλής του Άτλαντα υπάρχει άπεργη επιφάνεια (πλάτους 18,5-20 cm) που χρησίμευε προφανώς στην ενίσχυση τούτης της περιοχής για την στήριξη του υπερκείμενου φορτίου.¹⁰⁴⁶ Ένθετο ήταν το μόριο της μορφής, κάτωθι δε αυτού υπάρχει κυκλικός τόρμος μολυβδοχόησης.

8. Δήλος. Σιληνοί από το Θέατρο.

α) Αρχαιολογικό Μουσείο Δήλου A 4175a-b (εικ. 164-169)

Προέλευση: βρέθηκε στο θέατρο της Δήλου το έτος 1882

Διαστάσεις: συνολικό σωζόμενο ύψος 1.01 m, ύψος συγκολλημένης μορφής 0,95 m, ύψος κεφαλής 0,24 m, ύψος προσώπου 0,17 m, βάθος πεσσού 0,165 m, πλάτος πεσσού 0,21 m, ύψος αβακόσχημης απόληξης 0,105 m, μέγιστο σωζόμενο βάθος αβακόσχημης απόληξης 0,235 m.

Υλικό: μάρμαρο λευκό, μεσόκοκκο

Βιβλιογραφία: Reinach 1889, 369-371, Chamonard 1896, 391 (εικ. 6), Schaller-Harl 1973, 71 (αρ. 188), Marcadé 1969, 198-199, 449-450 (πίν. 22, 27), Castiglione 1975, 215 (εικ. 213), Schwingenstein 1977, 38-39, 130-131, Schmidt-Colinet 1977, 58-59, 91, 144, 258 (M 63), Schmidt 1982, 124, Marcadé 1996, 140-141 (αρ. 60) [Jockey], King 1998, 293-294, Di Napoli 2007, 39, Fraisse-Moretti 2007, 86, Krumeich 2017, 62 σημ. 61

¹⁰⁴⁶ Η άπεργη επιφάνεια είναι παρεμφερής με τα στήριγματα αυχένα που συναντώνται σε (μη αρχιτεκτονικά) γλυπτά της μέσης αυτοκρατορικής εποχής και εξής. Για τούτα τα στήριγματα βλ. Anguissola 2018, 66, 88-90, 188-190.

Στον Σιληνό A 4175 a-b έχουν συγκολληθεί τέσσερα θραύσματα, ένα εκ των οποίων εικονίζει το πρόσθιο μέρος της κεφαλής του. Στη δεξιά πλευρά της μορφής έχει συγκολληθεί (και μερικώς συμπληρωθεί) τμήμα της αβακόσχημης απόληξης, την οποία ο Σιληνός έφερε με τα ανασηκωμένα του χέρια, στην πρόσθια επιφάνεια της οποίας σώζονται αποκρουσμένα τα δάκτυλα του δεξιού χεριού και δύο ανάγλυφα κισσόφυλλα από το στεφάνι που έφερε στην κεφαλή. Ο Σιληνός προβάλλει σε έξεργο ανάγλυφο από πεσσό, ο οποίος φθάνει έως στο ύψος των ώμων του, όπου διαμορφώνεται βραχεία επιφάνεια έδρασης (ειργασμένη με οδοντωτή σμίλη) που γωνιάζει με την υπερκείμενη αβακόσχημη απόληξη. Τούτη η επιφάνεια καλυπτόταν πιθανώς από το προέχον τμήμα μιας εσοχής του κάθετου στοιχείου στο οποίο ενσωματωνόταν ο πεσσός, το πιθανότερον ενός τοίχου ή μιας παραστάδας. Δεν ανιχνεύονται τóρμοι γόμφωσης σε τούτη την επιφάνεια ή στο σωζόμενο τμήμα της άνω όψης της αβακόσχημης απόληξης. Η τελευταία είναι δουλεμένη με οδοντωτή σμίλη κατά το μεγαλύτερο μέρος της, με βελονιές να ανιχνεύονται κατά τόπους, ενώ έχει λειανθεί επιμελώς στην πρόσθια όψη. Η απουσία έντονης διάβρωσης στην ανώτερη πλευρά της καθιστά πιθανό να καλυπτόταν και αυτή από κάποιο αρχιτεκτονικό μέλος (ίσως μια επίστεψη), όχι ιδιαίτερος βαρύ διότι έτσι θα διακυβεύετο η στατική επάρκεια της αβακόσχημης απόληξης, ιδίως στη δεξιά πλευρά. Ο Σιληνός είναι στραμμένος προς τα δεξιά, συμφύεται δε στον πεσσό κυρίως κατά την αριστερή του πλευρά, με τη δεξιά να έχει πλαστεί σχεδόν ολόγλυφη, αν και τούτη είναι κατάτι αδρότερα δουλεμένη από την αριστερή λόγω μειωμένης θεασιμότητας (το ίδιο ισχύει και για τον πεσσό σε τούτη την πλευρά, ο οποίος σώζει ίχνη επεξεργασίας με βελόνι και οδοντωτή σμίλη). Σε θραυμένες επιφάνειες της οπίσθιας όψης των δύο μεγάλων αποτμημάτων που συγκροτούν τη μορφή, των προερχόμενων από το άνω μέρος του κορμού έως την κεφαλή και από την ανώτερη περιοχή της κοιλιακής χώρας έως τους μηρούς, ανιχνεύονται δύο αντικρυστές βαθύνσεις (μία σε κάθε θραύσμα) με βελονιές εσωτερικά, που σχετίζονται με κάποια επιγενόμενη χρήση του γλυπτού. Ο Marcadé απέδωσε επίσης δύο θραύσματα από δεξιό καμπτόμενο χέρι και δύο ακόμη από δεξιό σκέλος στη μορφή, για τα οποία όμως δεν δίδει αριθμούς ευρετηρίου.¹⁰⁴⁷ Ο γενειοφόρος Σιληνός είναι «φαλαντίας», φέρει δε και στις δύο εμφανείς όψεις της ράχης του ζεύγη κυρτών εγχαράξεων που αποδίδουν το τρίχωμά του (τούτες έχουν λαξευτεί αδρότερα στη δεξιά πλευρά). Η μυολογία του κορμού διακρίνεται από τα πλαδαρά χαρακτηριστικά της, με την κοιλιά να προβάλλει επάνω από το περίζωμα. Τούτο καλύπτει τα ισχία και το ανώτερο μέρος των σκελών, σχηματίζοντας αναδίπλωση κάτω από την πλαδαρή κοιλιά, οι πλευρικές απολήξεις της οποίας πέφτουν στους μηρούς (μία ακόμη καλύπτει το χώρο ανάμεσα στα σκέλη).

β) Αρχαιολογικό Μουσείο Δήλου A 5931 (εικ. 170)

Προέλευση: βρέθηκε στο θέατρο της Δήλου το έτος 1882

¹⁰⁴⁷ Marcadé 1969, 198 σημ. 3. Δεν κατέστη δυνατό να ταυτοποιήσω τα αναφερόμενα θραύσματα στις αποθήκες του μουσείου, συνεπώς καθίσταται ανέφικτη η εκ μέρους μου αποδοχή ή απόρριψη της εκτίμησης του Marcadé.

Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος προσώπου 20,5 cm, σωζόμενο πλάτος 17,7 cm, σωζόμενο βάθος 8 cm.

Υλικό: μάρμαρο λευκό, μεσόκοκκο

Βιβλιογραφία: Marcadé 1969, 198 σημ. 3 (πίν. 27)

Από τον έτερο Σιληνό προέρχεται το θραύσμα A 5931, το οποίο σώζει το πρόσωπο της στρεφόμενης προς τα αριστερά μορφής, καθιστώντας σαφές πως τούτη συνιστούσε αντιθετικό ζεύγος με τον πληρέστερα σωζόμενο Σιληνό A 4175 a-b.¹⁰⁴⁸ Η διαμόρφωση των παρειών και των οφθαλμών, καθώς και οι διαστάσεις του θραύσματος και το υλικό κατασκευής του στοιχειοθετούν το συσχετισμό με τη ζητούμενη μορφή. Ο Marcadé συσχετίζει με αυτή αποτμήματα του δεξιού σκέλους και του αντίστοιχου άκρου ποδός (και της πλίνθου όπου αυτό έβαινε), καθώς και δύο θραύσματα από την ενδεδυμένη λεκάνη, για τα οποία επίσης δεν δίδει αριθμούς ευρετηρίου.¹⁰⁴⁹ Η επιφάνεια του προσώπου είναι ιδιαίτερα διαβρωμένη, διακρίνεται όμως η «σκιασμένη» εσωτερική πλευρά των οφθαλμικών κογχών, το παχύ άνω χείλος του στόματος, τα κισσόφυλλα που στολίζουν τον στέφανο της κεφαλής και η συνοφρυωμένη έκφραση του ακολούθου του Διονύσου.

9. Δήλος. Σατυρίσκοι από παρεκείμενη του Θεάτρου περιοχή.

α) Αρχαιολογικό Μουσείο Δήλου A 4178 / A 4179 (εικ. 171-174)

Προέλευση: εντοπίστηκαν στη μεγάλη δεξαμενή που γειτνιάζε με το θέατρο

Διαστάσεις: ύψος πληρέστερα σωζόμενης μορφής (A 4178) 0,76 m, [A 4178] ύψος ορθοστάτη 0,74 m, πλάτος ορθοστάτη 0,38 m, βάθος ορθοστάτη 0,165 m, [A 4179] ύψος ορθοστάτη 0,74 m, πλάτος ορθοστάτη 0,37 m, βάθος ορθοστάτη 0,16 m

Υλικό: μάρμαρο λευκό, μεσόκοκκο

Βιβλιογραφία: Vallois 1944, 106 σημ. 2, Marcadé 1969, 137, 199-200, 448-449 (πίν. 24), Castiglione 1975, 216 (εικ. 223), Schwingenstein 1977, 39 σημ. 1, Schmidt-Colinet 1977, 59, 91, 258 (M 65), Schmidt 1982, 126-127, Étienne-Braun 1995, 83 (εικ. 32-33), Marcadé 1996, 138-139 (αρ. 59) [Jockey], Ridgway 2000, 118 σημ. 50, Di Napoli 2007, 39, Fraisse-Moretti 2007, 86, Krumeich 2017, 67 (εικ. 23)

Ο Σατυρίσκος A 4178 προβάλλει σε έξεργο ανάγλυφο από ορθοστάτη. Είναι συμπληρωμένος με γύψο στο περίζωμα (ανάμεσα στα σκέλη), ενώ συγκολλημένος είναι ο δεξιός πήχης, το αριστερό χέρι και το γερμένο προς τα εμπρός κεφάλι. Στη θραυσμένη επιφάνεια της ανώτερης όψης του ορθοστάτη σώζεται πυθμένας τόρμου (βάθους περί τα 3 cm), ενώ στο αποκρουσμένο κάτω μέρος διατηρούνται δύο κυκλικοί τόρμοι που έχουν λαξευτεί σε σύγχρονη εποχή (για τη στερέωση του

¹⁰⁴⁸ Ο Marcadé δεν συσχετίζει άμεσα αυτό το θραύσμα με τον έτερο Σιληνό, αν και το απεικονίζει στη μονογραφία του. Ωστόσο αποδίδει σε τούτο τον Σιληνό ένα θραύσμα προσώπου, οπότε εύλογο είναι να θεωρηθεί πως αναφέρεται στο υπ' αριθμ. A 5931.

¹⁰⁴⁹ Marcadé 1969, 198 σημ. 3. Όπως συνέβη και στην προηγούμενη περίπτωση, δεν κατέστη δυνατό να ταυτοποιηθούν τα αναφερόμενα θραύσματα στις αποθήκες του μουσείου, συνεπώς καθίσταται ανέφικτη η εκ μέρους μου αποδοχή ή απόρριψη της εκτίμησης του Marcadé.

γλυπτού). Ο Σατυρίσκος Α 4179 διαθέτει περισσότερο διαβρωμένη επιφάνεια, έχουν δε συγκολληθεί σε αυτόν τμήμα του περιζώματος και του αριστερού σκέλους, με την αποθεμιμένη στο μηρό άκρα χείρα, και μέρος της πλίνθου με το αριστερό άκρο πόδι, το οποίο βαίνει σε επιφάνεια αδρά ειργασμένη και απομιμούμενη βραχώδες έξαρμα. Θραυσμένη η κεφαλή και τα χέρια, με τον αριστερό βραχίονα να είναι αποκρουσμένος κατά το μεγαλύτερο μέρος του. Στην ανώτερη πλευρά του ορθοστάτη σώζεται τετράγωνος τόρμος (διαστάσεων 3 x 3 cm, βάθους 3 cm), ενώ στην κατώτερη -στην αντίθετη πλευρά εν σχέσει με εκείνον της ανώτερης- ανιχνεύεται κυκλοτερής τόρμος (βάθους 4 cm). Οι πλάγιες όψεις είναι καλώς λειασμένες, η δε κατώτερη επιφάνεια αδρά ειργασμένη. Οι οπίσθιες επιφάνειες των ορθοστατών έχουν δουλευτεί με βελόνι.

β) Αρχαιολογικό Μουσείο Δήλου Α 4745 (+4740a)/ Α 4746/ Α 4749/Α 4747/Α 4748/ Α 4754 (εικ. 175-180)

Προέλευση: εντοπίστηκαν στη μεγάλη δεξαμενή που γειτνιάζε με το θέατρο

Διαστάσεις: [Α 4745 (+4740a)] ύψος κεφαλής 17,5 cm, ύψος προσώπου 11,9 cm, ύψος βραχίονος 17 cm, ύψος πήχη 14,5 cm, [Α 4746] ύψος κεφαλής 17 cm, ύψος προσώπου 11,8 cm, διάμετρος κυκλικών οπών 0,7 cm, [Α 4749] μέγιστο σωζόμενο μήκος (μηρός έως γόνυ) 24,5 cm, μέγιστο σωζόμενο ύψος 20,5 cm, μέγιστο πλάτος 10,8 cm, [Α 4747] μέγιστο σωζόμενο μήκος 25 cm, μέγιστο σωζόμενο ύψος 23,5 cm, μέγιστο πλάτος 10 cm, [Α 4748] μέγιστο σωζόμενο μήκος 21 cm, μέγιστο σωζόμενο ύψος 13 cm, μέγιστο πλάτος 6 cm, [Α 4754] μέγιστο σωζόμενο μήκος 16,5 cm, ύψος πήχη 6,5 cm, πλάτος πήχη 6,9 cm

Υλικό: μάρμαρο λευκό, μεσόκοκκο

Βιβλιογραφία: Marcadé 1969, 135, 199 σημ. 3 (πίν. 24)

Σώζονται θραύσματα από μορφές με παρεμφερή χαρακτηριστικά με τα γλυπτά Α 4178 / Α 4179, που αποκαλύπτουν πως το οικοδόμημα κοσμούσε ένα ακόμη ζεύγος Σατυρίσκων. Ειδικότερα, το θραύσμα κεφαλής με συγκολληθείσα χείρα υπ' αριθμ. Α 4745 (+4740a) εικονίζει νεανικό, αγένειο Σατυρίσκο (εικ. 175) που φέρει έντεκα κυκλικές οπές για μεταλλικές ενθέσεις στην κεφαλή του (σε έναν τόρμο σώζεται μεταλλικό υπόλειμμα). Όπως και στην περίπτωση της συγκολλημένης κεφαλής του Σατυρίσκου Α 4178, μια ρυτίδα σκάβει το μέτωπο της μορφής, ενώ η κόμη επάνω από αυτό συνίσταται σε πυκνούς, κυματιστούς βοστρύχους. Αποκρουσμένη είναι η μύτη, τα οφρυακά τόξα, οι οφθαλμοί και το άνω χείλος, ενώ αδρά αποδοσμένα είναι τα μαλλιά στην άνω και οπίσθια όψη. Το συγκολλημένο αριστερό χέρι αποτελείται από δύο επιμέρους θραύσματα, στο ανώτερο δε μέρος του πήχη ανιχνεύονται ίχνη επεξεργασίας με ράσπα. Η μορφή στρεφόταν ελαφρώς προς τα δεξιά. Η κεφαλή Σατυρίσκου υπ' αριθμ. Α 4746 (εικ. 176) σώζει 27 κυκλικές οπές για μεταλλικές ενθέσεις, δύο εκ των οποίων φέρουν μεταλλικά υπολείμματα (δύο ακόμη, αβαθείς, δεν είναι σαφές αν χρησιμοποιήθηκαν). Στο δεξιό μέρος της κεφαλής προσφύεται θραυσμένο μέρος του ανερχόμενου πήχη. Κάτω από αυτόν το αυτί έχει αποδοθεί σχηματικά, όπως σε όλες τις περιπτώσεις κάλυψης της μιας πλευράς του προσώπου από τους πήχεις, στην αριστερή πλευρά ωστόσο το αυτί σώζεται ικανοποιητικά,

διακρινόμενο για το οξυκόρυφο πτερύγιό του. Σε τούτη την κεφαλή διακρίνεται με σαφήνεια η σοβαρή έκφραση του Σατυρίσκου, ήτοι η έλλειψη μειδιάματος. Η μορφή στρεφόταν ελαφρώς προς τα αριστερά. Το θραύσμα Α 4749 (εικ. 177) προέρχεται από το δεξιό σκέλος Σατυρίσκου, σώζεται δε ο καλυμμένος με περίζωμα μηρός και μέρος της κνήμης, με το γόνυ να είναι αποκρουσμένο. Το άκρο χέρι της μορφής αποτίθεται στο μηρό, όντας εξίσου διαβρωμένο με το σκέλος (οι «φολίδες» του περιζώματος καθίστανται διακριτές μόνον κατά τόπους). Η μορφή στην οποία ανήκει το απότμημα σκέλους στρεφόταν προς τα δεξιά. Τον καλυμμένο με «φολιδωτό» περίζωμα μηρό και το γόνατο μιας μορφής με αντιθετικά χαρακτηριστικά (με κορμό στρεφόμενο προς τα αριστερά) σώζει το θραύσμα Α 4747 (εικ. 178), του οποίου η επιφάνεια είναι αρκετά διαβρωμένη, με αποτέλεσμα να αχνοφαίνονται κατά τόπους οι «φολίδες». Κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς του μηρού ανιχνεύεται εγκάρσια ρηγμάτωση, ενώ σε άλλες περιοχές η επιφάνεια του γλυπτού έχει απολεπιστεί. Το απότμημα δεξιού σκέλους Α 4748 (εικ. 179) σώζει το πέρασ του μηρού και μέρος της κνήμης, με το καμπτόμενο γόνυ να έχει αποσπαστεί. Τον μηρό καλύπτει μερικώς το περίζωμα, του οποίου οι «φολίδες» διακρίνονται ευκρινώς (η επιφάνεια του γλυπτού είναι λιγότερο διαβρωμένη εν σχέσει με τα λοιπά συναφή θραύσματα). Το ύψος όπου ανέρχεται η παρυφή του περιζώματος καθιστά σαφές πως το θραύσμα προέρχεται από σκέλος, το γόνατο του οποίου ακουμπούσε στην πλίνθο. Το θραύσμα Α 4754 (εικ. 180) προέρχεται από δεξιό χέρι που ανερχόταν προς το υπερκείμενο αντικείμενο, επαφιέμενο στο ύψος του πήχη στην (στρεφόμενη προς τα αριστερά) κεφαλή ενός Σατυρίσκου. Στην εσωτερική επιφάνειά του διακρίνονται ίχνη επεξεργασίας με ράσπα, ενώ στο σημείο καμψής μεταξύ βραχίονα και πήχη έχει πλαστεί αντιρεαλιστικά (λόγω μειωμένης θεασιμότητας). Αυτό προφανώς το θραύσμα είχε κατά νου ο Marcadé, όταν έλεγε πως το άνω μέρος του χεριού της μορφής Α 4179 σώζεται στις αποθήκες του μουσείου.¹⁰⁵⁰

10. Ρόδος. Ταφικό μνημείο Αγ. Τριάδας.

α) Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου (αγνώστου αρ. ευρ.) (εικ. 182)

Προέλευση: οικόπεδο ιδιοκτησίας Κεραμέα-Φουντουραδάκη-Τσίικη

Διαστάσεις: μικρότερο του φυσικού μεγέθους

Υλικό: πωρόλιθος με «περίβλημα» κονιάματος

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο (εικόνα του ευρήματος υπάρχει στο Κωνσταντινόπουλος 1986, εικ. 260)

Εικονίζεται πεπλοφόρος, σωζόμενη από το λαιμό έως τα γόνατα, που είχε ανυψωμένο το δεξιό χέρι και κατεβασμένο το αριστερό. Λείπουν η κεφαλή, αμφότερα τα χέρια (το εγειρόμενο από το ύψος του ώμου, το έτερο από το μέσον του βραχίονος και

¹⁰⁵⁰ Marcadé 1969, 199 σημ. 3. Ο ίδιος μελετητής αναφέρει, επίσης, ένα θραύσμα δεξιού άκρου ποδός επί πλίνθου, το οποίο συσχετίζει με τον Σατυρίσκο Α 4178, καθώς και θραύσματα προερχόμενα από δεξιό ώμο και δύο άκρους πόδες επί πλίνθου, αντιστοίχως από αριστερό και δεξιό σκέλος Σατυρίσκων. Τα θραύσματα αυτά δεν κατέστη δυνατό να ταυτοποιηθούν στις αποθήκες του μουσείου, συνεπώς καθίσταται ανέφικτη η εκ μέρους μου αποδοχή ή απόρριψη των εκτιμήσεων Marcadé.

εξής) και τμήμα των σκελών (από το ύψος των γονάτων και κάτω). Το επίχρισμα έχει αποκολληθεί στο επίπεδο του αριστερού στήθους, καθώς και στο ύψος του διαφράγματος, στην απόληξη του αποκρουσμένου αριστερού βραχίονα και στο γόνα του ελεύθερου σκέλους, ώστε σε αυτά τα σημεία να φαίνεται εσωτερικά ο πωρόλιθος. Τμήμα του ενδύματος εξέχει ελαφρώς στην αριστερή πλευρά της μορφής, ανασυρόμενο προφανώς από το κατεβασμένο χέρι. Η κόρη φορεί πέπλο με μακρύ απόπτυγμα, ζωσμένο στο ύψος της κοιλιάς (με ζώνη συνιστάμενη σε διπλό δακτύλιο), όπου σχηματίζεται αβαθής κόλπος με επάλληλες -αντιθετικά διευθυνόμενες- κυρτές πτυχώσεις, απολήγουσες ενίοτε σε «συμπιεσμένες» διαμορφώσεις σχήματος ωμέγα. Περιδέραιο με κυκλικές χάντρες κοσμεί το λαιμό της μορφής. Κάτω από αυτό διαμορφώνεται «τριγωνική» λαιμόκοψη, ακολουθούμενη από επάλληλες τοξωτές πτυχώσεις ανάμεσα στα στήθη. Πεπλατυσμένες κάθετες πτυχές ορίζουν το απόπτυγμα, ενώ κατακόρυφες διαμορφώνονται κατά μήκος του στηρίζοντος σκέλους, ελλειψοειδείς δε και οφθαλμοειδείς στο μηρό του ελεύθερου.

β) Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου (αγνώστου αρ. ευρ.) (εικ. 183)

Προέλευση: οικόπεδο ιδιοκτησίας Κεραμέα-Φουντουραδάκη-Τσίικη

Διαστάσεις: μικρότερο του φυσικού μεγέθους

Υλικό: πωρόλιθος με «περίβλημα» κονιάματος

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο (εικόνα του ευρήματος υπάρχει στο Παπαχριστοδούλου 1980, πίν. 341α)

Ο δεύτερος κορμός σώζεται από το λαιμό έως την αρχή των γοφών, με αμφότερα τα χέρια να είναι αποκρουσμένα, αν και από το κατεβασμένο αριστερό διατηρείται μεγάλο μέρος του βραχίονος. Περιδέραιο με κυκλικές χάντρες κοσμεί το λαιμό, ο οποίος φέρει δύο δακτυλίους. Η μορφή είχε ανασηκωμένο το δεξιό χέρι, όπως φαίνεται από τις «τραβηγμένες» προς την κατεύθυνσή του πτυχές του ενδύματος, δίπλα στο δεξιό στήθος. Φορεί χιτώνα και ιμάτιο, το οποίο τυλίγεται περίτεχνα στο σώμα, διαμορφώνοντας μια λοξή συστάδα πτυχών, διερχόμενη κάτω από το δεξιό στήθος και κατευθυνόμενη προς τον αριστερό ώμο, και μια ακόμη που περνά κάτω από το δεξιό στήθος. Κάτωθι αυτών σχηματίζονται πτυχώσεις σε λοξά και τοξωτά σχήματα. Παρά την κάλυψή τους από τα ενδύματα, τα στήθη προβάλλουν έντονα στο εσωτερικό των τελευταίων, με τι θηλές τους να καθίστανται εμφανείς. Αποκολλήσεις του επίχρισματος ανιχνεύονται κυρίως στο επίπεδο της κοιλιάς.

γ) Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου (αγνώστου αρ. ευρ.) (εικ. 184)

Προέλευση: οικόπεδο ιδιοκτησίας Κεραμέα-Φουντουραδάκη-Τσίικη

Διαστάσεις: μικρότερο του φυσικού μεγέθους

Υλικό: πωρόλιθος με «περίβλημα» κονιάματος

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο (εικόνα του ευρήματος αντλήθηκε από την ιστοσελίδα της ημερήσιας εφημερίδας «Η Ροδιακή», με ημερομηνία έκδοσης 26/09/2014)

Εικονίζεται πεπλοφόρος, σωζόμενη από το λαιμό έως τις κνήμες. Τούτη είχε ανυψωμένο το δεξιό χέρι και κατεβασμένο το αριστερό. Λείπουν η κεφαλή,

αμφότερα τα χέρια (το εγειρόμενο από το ύψος του ώμου, το έτερο από το μέσον του βραχίονος και εξής) και οι απολήξεις των σκελών. Κάθετα αποκρουσμένο το γλυπτό στο ανώτερο μέρος των μηρών. Το επίχρισμα έχει αποκολληθεί στις πλάγιες όψεις, κυρίως στο επίπεδο των σκελών. Τμήμα του ενδύματος ανασυρόταν ελαφρώς στην αριστερή πλευρά από το κατεβασμένο χέρι. Η κόρη φορεί πέπλο με κοντό σχετικά απόπτυγμα, ζωσμένο στο ύψος της κοιλιάς (με ζώνη συνιστάμενη σε διπλό δακτύλιο), όπου σχηματίζεται αβαθής κόλπος με επάλληλες -αντιθετικά διευθυνόμενες- κυρτές πτυχώσεις. Βαθύτερος κόλπος σχηματίζεται στην πλευρά του εγειρόμενου χεριού, ενώ επάλληλες κάθετες πτυχώσεις διαμορφώνουν το απόπτυγμα. Τα (διαφαινόμενα κάτω από το ένδυμα) σφριγηλά στήθη αποκαλύπτουν τη νεανικότητα της μορφής.

11. Αμφίπολη. Ταφικό μνημείο λόφου Καστά.

α) Αρχαϊστική κόρη Α (εικ. 185-186, 188)

Προέλευση: ταφικό μνημείο λόφου Καστά (in situ)

Διαστάσεις: ύψος 2,27 m

Υλικό: θασιακό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο

Από την πληρέστερα σωζόμενη κόρη, την ευρισκόμενη στα αριστερά του θυραίου ανοίγματος, λείπει η απόληξη του δεξιού χεριού (από το ύψος του αγκώνα και κάτω) και η αριστερή πλευρά του καλάθου, ενώ αποκρούσεις ανιχνεύονται στη μύτη, στα χείλη, στο σαγόνι και στο δεξιό οφρυακό τόξο. Ένθετο ήταν το αριστερό χέρι, όπως φαίνεται από τον ορθογώνιο τόρμο γόμφωσης και την αδρά ειργασμένη επιφάνεια αναμονής στην απόληξη του σωζόμενου μέρους του βραχίονος. Κατακόρυφη ρηγματώση διατρέχει το μέσον του καλάθου, κατευθυνόμενη προς το δεξιό ήμισυ του προσώπου, αποτέλεσμα των ωθήσεων του φερόμενου φορτίου. Η κόρη φορεί χειριδωτό χιτώνα και μακρύ αρχαϊστικό μάτιο με λοξή αναδίπλωση, ζωσμένο κάτω από το στήθος. Το μάτιο σχηματίζει απόπτυγμα με πλατιά αξονική πτυχή, απολήγουσα σε παρυφή σχήματος ωμέγα, διαθέτοντας επάλληλες πλευρικές πτυχώσεις σε διάταξη ζικ-ζακ. Στο κάτω τμήμα του, η συνέχεια του ενδύματος διακόπτεται από τοξωτές πτυχώσεις με κατεύθυνση προς το δεξιό μέρος της μορφής, όπου τούτο ανασύρεται ελαφρώς από το κατεβασμένο χέρι. Τα σκέλη, ιδίως το αριστερό, διαγράφονται πίσω από τα ενδύματα, βαίνουν δε σε σανδάλια με ψηλό κάλυμμα που διαθέτει εσοχή στο πρόσθιο μέρος και κεντρική εισέχουσα ταινία περιμετρικά. Οι μάντες των σανδαλιών είχαν αποδοθεί ζωγραφικά (τα κατύμματά τους σώζουν ίχνη κίτρινου και ερυθρού χρώματος). Η μορφή προβαίνει σε μικρό βηματισμό, με τα κατύμματα των σανδαλιών να πατούν καθ' όλο το μήκος τους στο βάθρο. Στην πλάγια όψη του αριστερού σκέλους το μάτιο σχηματίζει αντικρυστές ζικ-ζακ διαμορφώσεις. Ο χειριδωτός χιτώνας είναι πολύπτυχος, αποτελούμενος από επάλληλες κυματιστές πτυχώσεις με κεντρική εγχάραξη. Το πρόσωπο είναι ωοειδές, με ευρείες παρειές, σαρκώδη χείλη και οφθαλμούς που καλύπτονται από καλοσχηματισμένα βλέφαρα και οξύληκτα οφρυακά τόξα. Επάνω από το τριγωνικό μέτωπο η κόμη χωρίζεται, με τους λεπτούς κυματιστούς βοστρύχους να

κατευθύνονται προς τους κροτάφους, ενώ τρεις ελικοειδείς βόστρυχοι ξεκινούν πίσω από κάθε αυτιά και απολήγουν στα στήθη (ανάλογοι πλόκαμοι έπεφταν στα νώτα). Τα αυτιά κοσμούν δισκοειδή ενώτια και την κεφαλή κάλαθος, ο οποίος διαπλατώνεται στην απόληξή του.

β) Αρχαϊστική κόρη Β (εικ. 187, 189-190)

Προέλευση: ταφικό μνημείο λόφου Καστά (in situ)

Διαστάσεις: ύψος 2,27 m

Υλικό: θασιακό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο

Από την κόρη στα δεξιά του θυραίου ανοίγματος λείπουν η απόληξη του αριστερού χεριού (από το ύψος του αγκώνα και κάτω), τμήμα του λαιμού και ολόκληρο το πρόσωπο, όπως και η πρόσθια και το μεγαλύτερο μέρος των πλάγιων όψεων του καλάθου. Ένθετο ήταν το αριστερό χέρι, όπως φαίνεται από τον ορθογώνιο τόρμο γόμφωσης και την αδρά ειργασμένη υποδοχή στην απόληξη του σωζόμενου μέρους του βραχίονος. Η κόρη φορεί χειριδωτό χιτώνα και μακρύ αρχαϊστικό μάτιο με λοξή αναδίπλωση, ζωσμένο κάτω από το στήθος. Το μάτιο σχηματίζει απόπτυγμα με πλατιά αξονική πτυχή, απολήγουσα σε παρυφή σχήματος ωμέγα, πλευρικός της οποίας διαμορφώνονται πτυχώσεις σε διάταξη ζικ-ζακ. Στο κάτω μέρος του, επάλληλες τοξωτές πτυχώσεις κατευθύνονται προς τον αριστερό μηρό, μιας και σε τούτο το σημείο το ένδυμα ανασύρεται ελαφρώς από το κατεβασμένο χέρι. Τα σκέλη, ιδίως το δεξιό, διαγράφονται με σαφήνεια πίσω από τα ενδύματα, βαίνουν δε σε σανδάλια με ψηλό κάτυμμα που διαθέτει εσοχή στο πρόσθιο μέρος και κεντρική εισέχουσα ταινία περιμετρικά. Και εδώ οι μάντες των σανδαλιών είχαν αποδοθεί ζωγραφικά (τα κατύμμάτα τους σώζουν ίχνη κίτρινου και ερυθρού χρώματος). Η μορφή προβαίνει σε μικρό βηματισμό, με τα κατύμματα των σανδαλιών να πατούν καθ' όλο το μήκος τους στο βάθρο. Στην πλάγια όψη του δεξιού σκέλους το μάτιο σχηματίζει αντικρυστές ζικ-ζακ διαμορφώσεις. Ο χειριδωτός χιτώνας είναι πολύπτυχος, αποτελούμενος από επάλληλες κυματιστές πτυχώσεις με κεντρική εγχάραξη. Στα στήθη πέφτουν από τρεις ελικοειδείς βόστρυχοι σε κάθε πλευρά, που ξεκινούν πίσω τα αυτιά, ενώ στο λαιμό διακρίνεται δακτύλιος. Στο σημείο σύμφυσης της κεφαλής με το πεσσόμορφο στήριγμα, επάνω από τους ώμους, διακρίνεται τμήμα των ελικοειδών βοστρύχων που έπεφταν στα νώτα της μορφής. Τα αυτιά κοσμούνται με δισκοειδή ενώτια.

12. Σχηματάρι. Πεπλοφόρος σύμφυτη με πεσσόμορφο στοιχείο.

Αρχαιολογικό Μουσείο Σχηματαρίου 2463 (εικ. 209-214)

Προέλευση: «(τὸ ἀνάγλυφον) ἦτο ἐντετειχισμένον εἰς πύργον ἐύρισκόμενον περὶ τὰ 10' δυτικῶς τοῦ χωρίου Σχηματαρίου τῆς Βοιωτίας»

Διαστάσεις: συνολικό ύψος 1,44 m, ύψος ανάγλυφης μορφής 1,24 m, βάθος πεσσοῦ 0,07 m, πλάτος πεσσοῦ 0,29 m, ύψος προέχουσας πλίνθου 0,07 m, συνολικό ύψος

βαθμίδων 0,22 m, βάθος αύλακας στο οπίσθιο μέρος του πεσσού έως 0,16 m, διαστάσεις τετράγωνου τόρμου 7 x 7 cm, βάθος τετράγωνου τόρμου 6,5 cm
Υλικό: μάρμαρο λευκό, πιθανώς πεντελικό
Βιβλιογραφία: Καρούζος 1926, 91 (εικ. 1α-1γ), του ίδιου 1939, 3 (εικ. 1α-1γ), Brahms 1994, 221

Από την κόρη λείπουν και τα δύο χέρια, από το ύψος των βραχιόνων και κάτω, η κεφαλή και ο λαιμός, ενώ αποκρούσεις φέρουν το δεξιό μέρος του κορμού, από τον ώμο έως το στήθος της μορφής, η απόληξη της αξονικής πτυχής ανάμεσα στα σκέλη, αμφότερα τα πέρατα των άκρων ποδών, οι κατερχόμενοι προς το στήθος βόστρυχοι και οι απολήξεις της ζώνης στο ύψος της κοιλιακής χώρας. Το ανώτερο μέρος του πεσσού δεν σώζεται, μικρής δε έκτασης αποκρούσεις ανιχνεύονται στις πλάγιες όψεις του και στην απόληξη της προέχουσας πλίνθου. Κάτωθι της τελευταίας υπάρχει «*δευτέρα βαθμὶς χαμηλοτέρα ἐκείνης ἐπὶ τῆς ὁποίας ἴσταται ἡ μορφή, προεξέχουσα δὲ περισσότερον καὶ περιθέουσα τὴν πρώτην καὶ κατὰ τὰς τρεῖς ὀρατὰς πλευράς*». ¹⁰⁵¹ Ο Καρούζος πίστευε πως οι αποκρουσμένες όψεις αυτού του στοιχείου οφείλονταν στη μεταγενέστερη εντοίχιση του πεσσού, ωστόσο δεν αποκλείεται η αδρή επεξεργασία των επιμέρους επιφανειών του να πραγματοποιήθηκε κατά την αρχική φάση κατασκευής, οπότε η πλατύτερη βαθμίδα να ήταν αθέατη και να εισερχόταν στην επιφάνεια όπου εδράζετο ο πεσσός (πιθανώς σε βάθρο). Ο τελευταίος είναι «κουφωμένος» κατά το μεγαλύτερο μέρος του στην οπίσθια όψη, όπου έχει απολαξευθεί σκαφοειδής αύλακα (με σωζόμενο ύψος 0,99 m). Τούτη βρίσκεται 29 εκατοστά επάνω από το πέρασ του πεσσού, προβάλλοντας επί συμπαγούς μέρους αυτού, που σώζει τετράγωνο τόρμο. Κατά μήκος της αύλακας ανιχνεύονται κατάλοιπα κονιάματος, πιθανώς σχετιζόμενα με την εντοίχιση του γλυπτού στον φράγκικο πύργο (τούτος καταστράφηκε κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο). ¹⁰⁵² Οι εσωτερικές πλευρές της αύλακας αλλά και η οπίσθια όψη εν συνόλω είναι ειργασμένες με βελόνι, ενώ ίχνη επεξεργασίας με οδοντωτή σμίλη ανιχνεύονται στους κροτάφους του αβαθούς πεσσού. Η κόρη φορεί πέπλο ζωσμένο κάτω από τα στήθη, δεμένο σε «*ἠράκλειον ἄμμα*», ο οποίος φέρει μακρύ απόπτυγμα. Ανάμεσα στα σκέλη διαμορφώνεται πλατιά αξονική πτυχή με κεντρική βάθυνση που φθάνει ως το πέρασ του ενδύματος. Η διάταξη της αξονικής πτυχής απηχείται και στη διαμόρφωση του κεντρικού τμήματος του αποπτύγματος, όπου τούτη «*αποσβένεται*». Επ'άλληλες κυρτές πτυχές ξεκινούν από το πίσω μέρος των μηρών και των κνημών, περιγράφοντας την κίνηση του δεξιού ελεύθερου σκέλους, ενώ κατά μήκος του έτερου (στηρίζοντος) σκέλους διαμορφώνονται ρηχές τοξοειδείς πτυχές. Η κόρη φορεί σανδάλια με ψηλό κάτυμμα. Στα νώτα έφερε ιμάτιο, το οποίο καθίσταται εμφανές στην αριστερή πλάγια όψη της μορφής, ένα τμήμα του οποίου συγκρατείτο στη ζώνη, σχηματίζοντας κροσσωτή παρυφή καθώς έπεφτε στον αριστερό γοφό. Η διάταξη του θραυσμένου ιματίου στην ανώτερη πλευρά του κορμού δείχνει πως αυτό ανασυρόταν προς τα επάνω, πιθανώς φερόμενο από το -επίσης ανερχόμενο- αριστερό

¹⁰⁵¹ Καρούζος 1926, 91, του ίδιου 1939, 3.

¹⁰⁵² Πρβλ. Γκιολές-Πάλλης 2014, 188 (αρ. 232). Ο Καρούζος (1926, 91 σημ. 1, του ίδιου 1939, 3 σημ. 1) αναφέρει πως στην εποχή του το μνημείο σωζόταν σε ύψος 10 m.

χέρι. Η έγερση του τελευταίου καθίσταται πρόδηλη χάρη στο σωζόμενο ανώτερο μέρος του βραχίονα (στο ύψος περίπου της έκφυσης του τρικεφάλου) και στην ελαφρά ανύψωση του αριστερού στήθους. Το δεξιό χέρι ήταν κατεβασμένο, όπως και ο αντίστοιχος ώμος, εφαπτόταν δε πιθανότατα στον κορμό απολήγοντας στο γοφό της ίδιας πλευράς (δεν αποκλείεται να ανέσυρε παρυφή του ιματίου). Το ανώτερο μέρος του κορμού, επάνω από το ζώσιμο, κάμπτεται έντονα προς τα δεξιά, κίνηση που απηχείται στην αντιθετική διάταξη των δύο χεριών αλλά και στην ανομοιογενή διάταξη της λαιμόκοψης του ενδύματος. Ένας κυματιστός βόστρυχος με αποκρουσμένες επιφάνειες πέφτει προς το στήθος της μορφής στην αριστερή πλευρά, αποτελώντας τη μόνη διαθέσιμη ένδειξη για τη διαμόρφωση της κόμης.

13. Ελευσίς. Κιστοφόροι των Μικρών Προπυλαίων.

α) Fitzwilliam Museum GR.I. 1865 (εικ. 215-218)

Προέλευση: Μικρά Προπύλαια (ως τις αρχές του 19ου αιώνας παρέμενε ορατό στην άκρη μιας οδού, σε μικρή απόσταση από τον οικισμό της Ελευσίνας)

Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 2,09 m, ύψος προσώπου 0,52 m, διάμετρος ζωσίματος 0,62 m, διάμετρος κίστης 0,634, σωζόμενο ύψος κίστης 0, 705 m, πλάτος συμφυόμενης πλάκας στα νώτα 0,42 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Clarke 1809, 12-37 (αρ. 14), Michaelis 1882, 242-244, Hörmann 1932, 64-76 (πίν. 51), Mylonas 1961, 159-160, Budde-Nicholls 1964, 46-49 (αρ. 81, πίν. 24-25), Schaller-Harl 1973, 67 (αρ. 176), Schmidt-Colinet 1977, 33, 142-143, 229 (W 37), Schmidt 1982, 100-102, Palagia 1997, 83-89, Vassilika-Morris 1998, 96-97 (αρ. 46), Klauser 2018, 53-65 (εικ. 1)

Η κιστοφόρος στο Cambridge φέρει εσωτερικώς πλούσια πτυχωμένο χειριδωτό χιτώνα, κομβιούμενο στο ύψος των ώμων, ο οποίος καλυπτόταν εξωτερικά από δίπλακα που συγκρατείτο στον αριστερό ώμο, με λοξή απόληξη ποικιλλούμενη από πολύπτυχη αναδίπλωση και ζώσιμο στο επίπεδο του επιγαστρίου. Ιμάντες σε χιαστί διάταξη, στο σημείο συνάντησης των οποίων δέσποζε γοργόνειο, συγκρατούσαν την όλη ενδυμασία, προφανώς για να μην διαταράσσεται τούτη από τη διαρκή έγερση των χεριών που επέβαλε η διευθέτηση της κίστης. Τα νώτα της μορφής κάλυπτε ιμάτιο, το οποίο συγκρατείτο στους ώμους με πόρπες. Το πρόσωπο της κιστοφόρου του Fitzwilliam είναι σχεδόν εξ ολοκλήρου φθαρμένο, με αποτέλεσμα να μη διακρίνονται χαρακτηριστικά της φυσιογνωμίας της, αν και καθίσταται σαφής η ελαφρά στροφή της κεφαλής προς τα αριστερά. Αντιθέτως η κόμη, η οποία συνίσταται σε μακριούς κυματιστούς βοστρύχους που χωρίζονται επάνω από το μέτωπο και συγκρατούνται με ταινία στο ύψος του αυχένα, σώζεται σε ικανοποιητικό επίπεδο. Μόλις διακρινόμενο, στο επίπεδο των λοβών, καθίσταται το περίγραμμα των ενωτίων που κοσμούσαν τα αυτιά της κόρης. Χρήση τρυπανιού ανιχνεύεται στην απόδοση των βαθύτερων πτυχώσεων των χειρίδων και των βοστρύχων της κόμης, αντιστοίχως βελονιού και οδοντωτής σμίλης στην ανώτερη επιφάνεια της κίστης. Εκτεταμένες αποκρούσεις παρατηρούνται σε επιμέρους επιφάνειες, κυρίως στο δεξιό

τμήμα του στήθους, στον αντίστοιχο ώμο και στο κατώτερο τμήμα της κίστης, από την οποία έχουν αποκοπεί οι εκκινούσες από φύλλα ακάνθου λαβές (πιθανώς τούτες θα είχαν τη μορφή ποδιών αιλουροειδούς στις απολήξεις τους). Για την αρτιότερη στήριξη της τελευταίας στην κεφαλή χρησιμοποιείται κυκλωτερές υπόθεμα, παρατηρείται δε ελαφρά απόκλιση της προς τα πίσω, η οποία υπαγορεύεται πιθανώς από λόγους αισθητικούς και δομικούς, μιας και με τούτο τον τρόπο απωθούνταν το φερόμενο φορτίο προς το οπίσθιο τμήμα του γλυπτού και τη συμφυή αυτού παραστάδα. Ο ανάγλυφος διάκοσμος της κίστης συνίσταται σε διαδοχή πλοχμού, ζωφόρου με λατρευτικά σύμβολα (δέσμες στάξεων, ρόδακες, πλημοχόη), στεφάνου οριζόμενου από αστραγάλους, ζωφόρου με εναλλασόμενα ανθέμια και φύλλα ακάνθου, ενώ στην απόληξη διακρίνεται ζώνη λέσβιου κυματίου.

β) Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνος 5104 (εικ. 220-225)

Προέλευση: Μικρά Προπύλαια

Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 1,995 m, ύψος προσώπου 0,52 m, διάμετρος ζωσίματος 0,72 m, διάμετρος κίστης 0,56 m, σωζόμενο ύψος κίστης 0,65 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Hörmann 1932, 64-76 (πίν. 50, 52), Κουρουνιώτης 1934, 73, Mylonas 1961, 159-160 (εικ. 56), Schaller-Harl 1973, 67 (αρ. 176), Schmidt-Colinet 1977, 33, 142-143, 229 (W 37), Schmidt 1982, 100-102, Palagia 1997, 83-89, Παπαγγελή 2002, 117-119, Flashar 2007, 368-369 (εικ. 365 a-c), Klauser 2018, 53-65 (εικ. 2-7)

Στο γλυπτό συμπληρωμένη είναι η μύτη, το πηγούνι, το δεξιό αντί και ενώτιο, το αντίστοιχο τμήμα της κόμης και του στήθους, μέρος του λαιμού και παραπάνω από το ήμισυ του γοργονείου. Η κιστοφόρος έφερε αρχικά δίπλακα με λοξή απόληξη που πορπωνόταν στο δεξιό ώμο, αν και η συμπλήρωση της μορφής με γύψο παραλλάσσει τη διάταξη του ενδύματος, αντικαθιστώντας τη λοξή αναδίπλωση με έναν «φαρμαπαλά» που διέρχεται κάτω από τα στήθη, περνώντας πίσω από το γοργόνειο. Ιμάντες σε χιαστί διάταξη συγκρατούν την ενδυμασία, ενώ ιμάτιο καλύπτει τα νώτα. Στο γοργόνειο ξεχωρίζουν οι κοχλιωτοί βόστρυχοι της κόμης και τα πεπλατυσμένα χαρακτηριστικά του προσώπου. Η κεφαλή της κιστοφόρου στρέφεται ελαφρώς προς τα δεξιά, ενώ η κόμη της συνίσταται σε κυματιστούς βοστρύχους που συγκρατούνται με ταινία στο ύψος του αυχένα. Χρήση τρυπανιού ανιχνεύεται στην απόδοση των πτυχώσεων των χειρίδων και των βοστρύχων της κόμης, ενώ σποραδικά ίχνη ράσπας στο επίπεδο του λαιμού και της δεξιάς παρειάς. Στην ανώτερη επιφάνεια του βραχίονα έχει λαξευτεί ελλειψοειδής αβαθής κοίλανση (διαμέτρου 11 cm), φέρουσα εσωτερικώς αδρά υπολείμματα επεξεργασίας με επίπεδη σμίλη, η λειτουργία της οποίας παραμένει άδηλη. Πιθανότερο φαντάζει το ενδεχόμενο να αποτελεί κατάλοιπο αρχαίας επισκευής. Σαφέστερο καθίσταται το σχήμα των ενωτίων, τα οποία έφεραν μορφή ρόδακα με επάλληλη σειρά πετάλων. Και σε τούτη την περίπτωση χρησιμοποιείται κυκλωτερές υπόθεμα για τη στήριξη της κίστης, ο ανάγλυφος διάκοσμος της οποίας διαφοροποιείται εν σχέσει με την κόρη του Fitzwilliam κυρίως ως προς την προσθήκη ανάγλυφων βάκχων στη ζωφόρο με τις δέσμες στάξεων, ροδάκων και κεντρικής πλημοχόης. Στο μέσον περίπου της ανώτερης επιφάνειας της

κίστης σώζεται ορθογώνιος τόρμος γόμφωσης¹⁰⁵³ (βάθους 15 cm, διαστάσεων 4 x 10 cm), ο οποίος σώζει ίχνη επεξεργασίας με βελόνι στο εσωτερικό του. Οπισθεν αυτού, διατηρείται τμήμα της αρχικής επιφάνειας έδρασης που είναι ειργασμένη με οδοντωτή σμίλη στην περιφέρεια και με βελόνι στην εσώτερη. Καθίσταται σαφές πως σε τούτο το σημείο διαμορφώνεται ένα είδος αναθύρωσης για την ασφαλέστερη αρμογή με το υπερκείμενο αρχιτεκτονικό μέλος.

γ) Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας 5104α-β (εικ. 219, 226)

Προέλευση: Μικρά Προπύλαια

Διαστάσεις: [5104α] μέγιστο σωζόμενο μήκος θραύσματος 49 cm, μέγιστο σωζόμενο πλάτος 20 cm (στο επίπεδο του καρπού 14,5 cm), μέγιστο σωζόμενο ύψος 22,5 cm, [5104β] μέγιστο σωζόμενο μήκος θραύσματος (κατά μήκος της χειρίδος) 55 cm, μέγιστο σωζόμενο πλάτος 38 cm, ύψος βραχίονος (γυμνό μέρος) 27 cm

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Hörmann 1932, 66 (πίν. 52d, εικ. 48-49)

Στο Μουσείο Ελευσίνας φυλάσσεται απότμημα δεξιού βραχίονος με χειρίδα χιτώνος (5104β), που προέρχεται από την κιστοφόρο του Fitzwilliam, ενώ μη αποσαφηνισμένη παραμένει η συσχέτιση θραύσματος πήχeos (5104α) με κάποια από τις δύο κόρες. Ίχνη ράσπας ανιχνεύονται κατά μήκος του βραχίονος, στην εσωτερική πλευρά της χειρίδος, ενώ επάλληλες βαθιές κυρτές αυλακώσεις διαμορφώνουν την απόληξη της τελευταίας στην πρόσθια όψη. Μικρότερο αναγλυφικό βάθος έχουν οι κατακόρυφες πτυχές που καλύπτουν το οπίσθιο μέρος, οι οποίες κάμπτονται στο κατώτερό τους σημείο, ακολουθώντας τις καμπύλες διαμορφώσεις του ενδύματος στην πρόσθια πλευρά. Στο ύψος του ώμου σώζεται τμήμα της κομβίωσης του χιτώνος, συνιστάμενη σε δύο κυκλικές πόρτες ανομοιογενούς διαμέτρου (η μεγαλύτερη εξ αυτών έχει διάμετρο 5,2 cm). Το απότμημα βραχίονος σώζει πλευρά θραύσεως κατακόρυφα σχεδόν αποκομμένη, εμφανίζει δε έντονα ίχνη διάβρωσης, ιζηματοδών επικαθίσεων και ρηγματώσεων σε επιμέρους επιφάνειές του. Το θραύσμα αριστερού πήχη, που σώζει μέρος της κάμψης του χεριού στον αγκώνα, αποκαλύπτει την κατακόρυφη σχεδόν διάταξη του μέλους εν σχέσει με τον βραχίονα, όπως και το επίπεδο πλάσιμό του στην εσωτερική (λιγότερο θεατή) όψη. Αποσπασμένη είναι η απόληξη του αγκώνα στην εξωτερική πλευρά. Το μάρμαρο παρουσιάζει ρηγματώσεις και απολεπίσεις κατά τόπους, ενώ ιδιαίτερος διαβρωμένη είναι η εξωτερική του επιφάνεια. Το εν λόγω θραύσμα πιθανώς προέρχεται από την κόρη του Μουσείου Ελευσίνας, δεδομένης της απουσίας των γκριζωπών νερών που ανιχνεύονται στο μάρμαρο από το οποίο έχει κατασκευαστεί το γλυπτό στο Cambridge.

¹⁰⁵³ Hörmann 1932, 68, Schmidt 1982, 101. Ο Hörmann υπέθεσε πως στην κιστοφόρο του Cambridge ο μη σωζόμενος ανάλογος τόρμος θα είχε τοποθετηθεί σε έκκεντρη θέση. Μια βάρυνση στο ανώτερο αποκρουσμένο μέρος της κίστης, εγγύτερα στην πρόσθια επιφάνεια του γλυπτού, ίσως σχετίζεται με τον πυθμένα του ζητούμενου τόρμου.

14. Αθήνα. Καρυάτιδες του εν άσται Ελευσινίου.

α) Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 1682 (εικ. 236-241)

Προέλευση: εντοπίστηκε σε ανασκαφές γύρω από την εκκλησία της Υπαπαντής στα μέσα του 19^{ου} αιώνας

Διαστάσεις: μέγιστο σωζόμενο ύψος 35,5 cm, ύψος κεφαλής (σαγόνη έως δακτύλιος πόλου) 20 cm, ύψος προσώπου 16,8 cm, ύψος πόλου 14 cm, μήκος πλευράς τόρμου 3 cm, βάθος 2,7 cm

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Καστριώτης 1908, 298, Laubscher 1966, 128-129 (πίν. 24.2, 25.2), Ridgway 1970, 144, Schmidt-Colinet 1977, 41, 236 (W 53), Schmidt 1982, 92-95 σημ. 523, Raftoroulou 1983, 230-233 (πίν. 52.3), της ίδιας 1985, 355-365 (πίν. 78.1, 79.1, 2-3, 80.2), Ντάτσουλη-Σταυρίδη 1987, 235-236 (πίν. 41), Landwehr 1993, 72-74 σημ. 3, Miles 1998, 89-91, 220 (αρ. 15), της ίδιας 2012, 129-140, Δεσπίνης 2001, 5-10

Στην κεφαλή διατηρείται ανέπαφο από αποκρούσεις μεγάλο τμήμα του πόλου και της ανώτερης αυτού επιφάνειας, η οποία είναι επίπεδη, ειργασμένη με οδοντωτή σμίλη και σώζει στο κέντρο γωνία τετράπλευρου τόρμου γόμφωσης. Στην περιφέρεια αυτής ανιχνεύεται λειασμένη επιφάνεια, εκ της οποίας προκύπτει η ύπαρξη αναθύρωσης. Ο τετράπλευρος τόρμος φέρει στο κατώτερό του σημείο ίχνη επεξεργασίας με βελόνι, καθώς και υπολείμματα σκωρίας. Στις πλευρές και την οπίσθια επιφάνεια του πόλου ανιχνεύονται ίχνη επεξεργασίας με επίπεδη σμίλη και ράσπα. Αποσπάσεις παρατηρούνται κυρίως στην πρόσθια και αριστερή πλευρά του πόλου, ενώ στο κατώτερο σημείο αυτού υπάρχει δακτύλιος, ο οποίος έχει ερμηνευθεί ως υπόθεμα ή διάδημα, αν και δεν αποκλείεται να πρόκειται για έξεργο καμπύλο περιχέλωμα στη βάση του καλύμματος κεφαλής. Κυκλοτερής τρυπανιά διακρίνει την απόληξη του πόλου από την κεφαλή. Το πρόσθιο τμήμα της κόμης χωρίζεται στο κέντρο, απολήγοντας πλευρικά σε λεπτές μάζες βοστρύχων, διακρινόμενες μεταξύ τους μέσω αβαθών κυματοειδών χαράξεων. Στο οπίσθιο τμήμα η κόμη συγκρατείται από ταινία (περί τα 2 cm) στο επίπεδο του ινιακού οστού, κάτωθι δε αυτής διακρίνονται πλευρικώς σπειροειδείς βόστρυχοι που περνούν πίσω από τα αυτιά, ενώ τον αυχένα καλύπτει αδιαμόρφωτη μάζα μαλλιών. Το οπίσθιο μέρος του κεφαλιού -κυρίως κατά το δεξιό τμήμα- είναι αδρώς ειργασμένο, σώζοντας κατά τόπους βελονιές και ίχνη επεξεργασίας με οδοντωτή σμίλη. Η λοξή κατεύθυνση των βοστρύχων που στεφανώνουν το μέτωπο οδηγεί στη διαμόρφωση του τελευταίου ως τριγωνική επιφάνεια. Τα οφρυακά τόξα παρουσιάζουν μικρή πλαστική έξαρση, οι οφθαμικές κόγχες είναι σχετικώς αβαθείς, ενώ στα αμυγδαλόσχημα μάτια διακρίνεται ο κανθός. Ρηχές λοξές βαθύνσεις διαμορφώνουν τις παρειές στο επίπεδο των ρουθουνιών της μύτης και στις απολήξεις των χειλιών, τα οποία είναι σμιχτά, σαρκώδη και χαρακτηρίζονται από μειδίαμα, το δε πηγούνι είναι προτεταμένο και ενσωματώνει κεντρική βάθυνση. Οι έλικες των αυτιών αποδίδονται επιμελώς, ενσωματώνονται δε κατά το ανώτερο τμήμα τους στις πλευρικές μάζες βοστρύχων της κόμης. Ίχνη διάβρωσης και ιζηματοδών επικαθίσεων ανιχνεύονται σποράδην, ενώ κατάλοιπα

επεξεργασίας με ράσπα εντοπίζονται σε επιμέρους επιφάνειες του προσώπου και του λαιμού.

β) Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 1683 (242-247)

Προέλευση: εντοπίστηκε σε ανασκαφές γύρω από την εκκλησία της Υπαπαντής στα μέσα του 19^{ου} αιώνα

Διαστάσεις: μέγιστο σωζόμενο ύψος 32,5 cm, ύψος κεφαλής (σαγόνη έως δακτύλιος πόλου) 20,5 cm, ύψος προσώπου 17 cm

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Καστριώτης 1908, 298, Laubscher 1966, 128-129 (πίν. 24.3, 25.3), Ridgway 1970, 144, Schmidt-Colinet 1977, 41, 236 (W 53), Schmidt 1982, 92-95 σημ. 523, Raftoroulou 1983, 230-233 (πίν. 52.4), της ίδιας 1985, 355-365 (πίν. 78.2, 79.2, 80.1), Ντάτσουλη-Σταυρίδη 1987, 235-236 (πίν. 41), Landwehr 1993, 72-74 σημ. 3, Miles 1998, 89-91, 220 (αρ. 16), της ίδιας 2012, 129-140, Δεσπίνης 2001, 5-10

Από την κεφαλή έχει αποσπασθεί το μεγαλύτερο μέρος του πόλου, τη εξαιρέσει τμήματος της πρόσθιας επιφάνειας και του δακτυλίου αυτού, καθώς και ολόκληρη σχεδόν η οπίσθια επιφάνεια του γλυπτού, ενώ αποκρούσεις παρατηρούνται στη μύτη, στο πηγούνι, στα χείλη και στην πτέρυγα του αριστερού αυτιού. Στο ανώτερο μέρος του γλυπτού σώζεται επίπεδοποιημένη επιφάνεια με ίχνη σκωρίας, προφανώς ο πυθμένας του τόρμου γομφώσεως. Ορθογώνιος τόρμος εντοπίζεται στο κατώτερο μέρος της αποκρουσμένης οπίσθιας επιφάνειας του γλυπτού, πιθανώς κατάλοιπο σύγχρονης επέμβασης για τη στερέωσή του. Εν σχέσει με τα χαρακτηριστικά της κεφαλής ΕΑΜ 1682, το εξεταζόμενο γλυπτό διαφοροποιείται ως προς την πλαστικότερη απόδοση της κόμης, την αρμονικότερη διάταξη του δακτυλίου στο κρανίο, τους περισσότερο προβεβλημένους βολβούς των οφθαλμών και το σαφέστερο (ωοειδές) περίγραμμα του προσώπου. Η βασικότερη απόκλιση, εντούτοις, αφορά την αρτιότερη απόδοση της συγκράτησης των πλαϊνών βοστρύχων από την ταινία, με τους τελευταίους να διαδέχονται ο ένας τον άλλον και όχι να επικαλύπτονται, τοποθετημένοι σε μεγαλύτερη απόσταση από το αυτί. Στην πρόσθια επιφάνεια του πόλου ανιχνεύεται κατάλοιπο σκούρας ερυθρωπής απόχρωσης.

γ) Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 5798 (εικ. 248α-β)

Προέλευση: ευρύτερη περιοχή Ελευσινίου

Διαστάσεις: μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,125 m, ύψος πλίνθου 0,05 m, μήκος πλίνθου 0,372 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Raftoroulou 1985, 355 (πίν. 72)

Τα έξι συγκολλημένα θραύσματα αφορούν, διαδοχικά, απότμημα αριστερού ποδός επί πλίνθου, έτερο δεξιού ποδός με τόρμο (ύψους 3,8 cm, πλάτους 1,5 cm, βάθους 3 cm) στην απόληξή του, οπίσθιο κατώτερο μέρος χιτώνος, τμήμα κνήμης που σώζει παρυφή ιματίου στην οπίσθια πλευρά, μέρος δίπλακος στο επίπεδο του μηρού που

διαμορφώνεται με επάλληλες σωληνοειδείς πτυχώσεις και πλευρικές απολήξεις ζικζακ και αντίστοιχο, στο ύψος περίπου της γέννησης των γοφών, που σώζει στο πλάι τμήμα των αντικρυστών πτυχώσεων του δίπλακος, ανάμεσα στις οποίες διακρίνεται ο χιτώνας. Ίχνη επεξεργασίας με λαμάκι ανιχνεύονται σε επιμέρους σημεία των εσωτερικών αναδιπλώσεων του ιματίου, επίπεδης δε και οδοντωτής σμίλης στην οπίσθια επιφάνεια του γλυπτού.

δ) Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 5799 (εικ. 249)

Προέλευση: ευρύτερη περιοχή Ελευσινίου

Διαστάσεις: μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,18 m, μέγιστο πλάτος (πρόσθιο τμήμα πλίνθου) 0,124 m, μέγιστο βάθος 0,33 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Raftoroulou 1985, 356 (πίν. 73)

Δεξιό άκρο πόδι και μέρος του καλύπτοντος αυτό χιτώνας και της πλίνθου (δύο συγκολληθέντα θραύσματα). Ίχνη επεξεργασίας με ράσπα ανιχνεύονται στην ανώτερη επιφάνεια του ποδιού, αποκομμένα καθέτως δε είναι τα τρία δάκτυλά του και το κάττυμα κάτωθι αυτών. Το οπίσθιο τμήμα του γλυπτού έχει διαμορφωθεί ως επιπεδοποιημένη επιφάνεια με επάλληλες λοξές αυλακώσεις, ενώ ρηχές βελονιές καλύπτουν κατά τόπους την ανώτερη επιφάνεια της πλίνθου. Το πόδι βαίνει επί σανδαλιού με σχετικώς ψηλό κάττυμα (οι ιμάντες είχαν αποδοθεί ζωγραφικά).

ε) Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 5800 (εικ. 250)

Προέλευση: ευρύτερη περιοχή Ελευσινίου

Διαστάσεις: μέγιστο ύψος 0,20 m, μέγιστο πλάτος 0,17, βάθος 0,055 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Raftoroulou 1985, 356 (πίν. 74.1)

Απότμημα αριστερού στήθους, ενδεδυμένου χιτώνα (καθίσταται εμφανής η θηλή). Κάτωθι αυτού σώζεται παρυφή δίπλακος σε λοξή διάταξη. Οι τρεις ελικοειδείς βόστρυχοι δεν είναι ισομήκεις, απολήγει δε ο κεντρικός επάνω από τη θηλή, οι δε λοιποί παραπλεύρως αυτής.

στ) Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 5801 (εικ. 251)

Προέλευση: ευρύτερη περιοχή Ελευσινίου

Διαστάσεις: μέγιστο ύψος 0,327 m, μέγιστο βάθος 0,212 m, μέγιστο πλάτος 0,133 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Raftoroulou 1985, 356 (πίν. 74.2-4)

Απότμημα δεξιού ώμου. Το θραύσμα σώζει το κατώτερο τμήμα χειρίδας χιτώνας υψωμένου χεριού, η οπίσθια επιφάνειά του είναι επίπεδη και αδρώς λειασμένη, ενώ επάλληλες αυλακώσεις, ειργασμένες με επίπεδη σμίλη, ανιχνεύονται στο ύψος της ωμοπλάτης. Διακρίνονται ίχνη δύο βοστρύχων.

ζ) Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 5802 (εικ. 252)

Προέλευση: ευρύτερη περιοχή Ελευσινίου

Διαστάσεις: μέγιστο σωζόμενο μήκος 0,24 m, αντιστοίχως πλάτος 0,20 m και βάθος 0,13 m (ύψος ιματίου προσθίας πλευράς 0.206 m)

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Raftoroulou 1985, 356 (πίν. 76.1-2)

Απότμημα πλάγιας παρυφής δίπλακος. Ίχνη αδρής επεξεργασίας με επίπεδη σμίλη ανιχνεύονται στην εσωτερική πλευρά της αναδιπλούμενης παρυφής, επίπεδη και αδρά λειασμένη η οπίσθια όψη.

η) Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 5803 (εικ. 253)

Προέλευση: ευρύτερη περιοχή Ελευσινίου

Διαστάσεις: μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,325 m, μέγιστο πλάτος 0,085 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Raftoroulou 1985, 356 (πίν. 75.1-2)

Θραύσμα κάθετης πτύχωσης δίπλακος με αναδίπλωση και πλάγια παρυφή. Αποκρουσμένη κατά το μεγαλύτερο μέρος η οπίσθια όψη.

θ) Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 5804 (εικ. 254)

Προέλευση: ευρύτερη περιοχή Ελευσινίου

Διαστάσεις: μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,257 m, μέγιστο πλάτος 0,147 m, βάθος στο επίπεδο της αναδίπλωσης 0,11 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Raftoroulou 1985, 356 (πίν. 75.3-4)

Απότμημα ιματίου που σώζει αναδίπλωση και πλάγια παρυφή. Η επίπεδη οπίσθια όψη έχει δουλευτεί με λάμα, σποράδην δε ανιχνεύονται ίχνη ράσπας.

ι) Μουσείο Αρχαίας Αγοράς S 3517 (εικ. 255)

Προέλευση: ανασύρθηκε από το γέμισμα του πύργου W2 του υστερορωμαϊκού τείχους

Διαστάσεις: μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,304 m, μέγιστο πλάτος 0,154 m, μέγιστο βάθος 0,157 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Δεσπίνης 2001, 6 (εικ. 2-3)

Δύο συγκολληθέντα θραύσματα από δεξιό στήθος καρνατίδας. Δύο ελικοειδείς βόστρυχοι πέφτουν κατά μήκος αυτού, ενώ ίχνη επεξεργασίας με ράσπα διακρίνονται στο γυμνό μέρος του λαιμού. Το συγκολλημένο θραύσμα αποτελεί μέρος απόληξης χειρίδος, κάτωθι δε του (ενδεδυμένου με χιτώνα) στήθους διακρίνεται η λοξή αναδίπλωση του δίπλακος.

ια) Μουσείο Αρχαίας Αγοράς S 3519 (εικ. 256α-β)

Προέλευση: ανασύρθηκε από το γέμισμα του πύργου W2 του υστερορωμαϊκού τείχους

Διαστάσεις: μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,355 m, μέγιστο πλάτος 0,312 m, μέγιστο βάθος 0,314 m, πάχος πλίνθου (πρόσθια/οπίσθια πλευρά) 0,041/0,43 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Δεσπίνης 2001, 7-9 (εικ. 4-7)

Κατώτερο μέρος σκελών μετά του άκρου αριστερού ποδός και τμήματος της πλίνθου. Η οπίσθια όψη του θραύσματος έχει δουλευτεί με βελόνι, ενώ στο πίσω τμήμα της αριστερής πλευράς διακρίνεται λοξότμητη επιφάνεια με ίχνη επεξεργασίας με οδοντωτή σμίλη και αναθύρωση, όπου πραγματοποιούταν αρμογή με έτερο κομμάτι μαρμάρου. Το πόδι βαίνει επί σανδαλιού με σχετικώς ψηλό κάττυμα (οι ιμάντες είχαν αποδοθεί ζωγραφικά).

ιβ) Μουσείο Αρχαίας Αγοράς S 3542 (εικ. 257)

Προέλευση: ανασύρθηκε από το γέμισμα του πύργου W2 του υστερορωμαϊκού τείχους

Διαστάσεις: μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,062 m, μέγιστο πλάτος 0,087 m, μέγιστο βάθος 0,037 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Δεσπίνης 2001, 6 (εικ. 3)

Απότμημα δύο κατακόρυφων πτυχώσεων δίπλακος. Η μία εξ αυτών κυλινδρική, η έτερη πλατυνόμενη ελαφρώς προς τα έξω. Ιζηματώδεις επικαθίσεις καλύπτουν επιμέρους επιφάνειες του θραύσματος.

15. Κόρινθος. Αντίγραφα κορών του Ερεχθείου από το ΝΔ Forum.

α) Αρχαιολογικό Μουσείο Κορίνθου S 1974-26/ S 1789 / S 1815 (εικ. 470-473)

Προέλευση: ΝΔ Forum

Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 1,95 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Williams-Fisher 1975, 22-23 (αρ. 26, πίν. 8), Williams 1979, 255 (πίν. 173c), Ridgway 1981b, 438-439 σημ. 71, Schmidt 1982, 105-106, Sturgeon 2003, 354 (εικ. 21.4), Saporiti 2014, 30-31 (αρ. 11), Katakis 2019, 641 (εικ. 20.16)

Από την κόρη λείπει η κεφαλή από το μέσον περίπου του λαιμού και άνω, τα ανώτερα μέρη των ελικοειδών βοστρύχων, το δεξιό χέρι από τον αγκώνα και κάτω, η άκρα χείρα του αριστερού χεριού, το δεξιό μέρος του καλύπτοντος τα νώτα ιματίου, η απόληξη του ανασυρόμενου μέρους του στην αριστερή πλευρά και οι απολήξεις των άκρων ποδών. Αποκρουσμένες είναι διάσπαρτες πτυχές στο απόπτυγμα και τον κόλπο, ορισμένες κατακόρυφες στο επίπεδο του στηρίζοντος σκέλους, αντίστοιχες στη δεξιά πλευρά του ελεύθερου και στο αριστερό μέρος του ιματίου και οι

απολήξεις των πλοκάμων στους ώμους, ενώ συγκολλημένο είναι ένα θραύσμα ιματίου στη δεξιά πλευρά και δύο αποτμήματα αριστερού πήχη (S 1789 / S 1815), ένα εκ των οποίων σώζει ψέλλιο με δύο τριπλές σειρές μικροσκοπικών χαντρών. Το γλυπτό έχει τοποθετηθεί σε βάθρο από γκριζωπό μάρμαρο (διαστάσεων 0,8 x 0,9 m), με το οποίο όμως δεν σχετίζεται. Η εν λόγω πεπλοφόρος μας προσφέρει μια αρκετά σαφή εικόνα για την αρχική μορφή της αποσπασματικά σωζόμενης κόρης F του Ερεχθείου, βασικά διαφοροποιητικά στοιχεία της οποίας -όπως η απόθεση πλοκάμων κατά μήκος του ώμου και του δελτοειδή μυ- αναπαράγει με πιστότητα. Στα νώτα της μορφής έχει διαμορφωθεί αδρά λαξευμένη με βελόνι ζώνη (πλάτους 0,26-0,30 m), ελαφρώς εισέχουσα (κατά 3,5 cm) και αποκρυφθείσα στα πλάγια από τις κατακόρυφες συστάδες πτυχών του κατερχόμενου ιματίου. Η εν λόγω ζώνη είναι κατά τι βραχύτερη στο επίπεδο των σκελών, ανιχνεύονται δε στις πλευρές της ίχνη επεξεργασίας με οδοντωτή σμίλη. Η αδρά ειργασμένη επιφάνεια φθάνει ως τις πίσω όψεις των ώμων της μορφής, καλύπτοντας μέρος των διαπλεκόμενων βοστρύχων της κόμης. Οι τελευταίοι είναι συνοπτικά αποδοσμένοι στα πλάγια, απολήγοντας στα νώτα σε ένα αδρώς πελεκημένο εξόγκωμα, δίχως να ακολουθούνται από κοτσίδα όπως συμβαίνει στο πρωτότυπο. Δεν ανιχνεύονται τόρμοι γόμφωσης στις σωζόμενες επιφάνειες.

β) Αρχαιολογικό Μουσείο Κορίνθου S 1768 / S 1939/ S 1955 / S 1779/ A-74-6
[Θραύσματα προερχόμενα από αντίγραφα κορών του Ερεχθείου] (εικ. 474-479)

Προέλευση: ΝΔ Forum

Διαστάσεις: [S 1768] σωζόμενο ύψος 0,29 m, σωζόμενο πλάτος 0,21 m, σωζόμενο βάθος 0,24 m, διαστάσεις πυθμένος τόρμου 7 x 4 cm, [S 1939] σωζόμενο ύψος 0,16 m, σωζόμενο πλάτος 0,18 m, σωζόμενο βάθος 0,18 m, ύψος κατύματος 3 cm, ύψος πλίνθου 6 cm, [S 1955] σωζόμενο ύψος 0,08 m, σωζόμενο πλάτος 0,13 m, σωζόμενο βάθος 0,08 m, [S 1779] σωζόμενο ύψος 0,19 m, σωζόμενο πλάτος 0,11 m, σωζόμενο βάθος 0,09 m, [A-74-6] σωζόμενο ύψος 0,15 m, σωζόμενο πλάτος 0,19 m, σωζόμενο βάθος 0,13 m, βάθος τόρμου 0,05 m, ύψος ωών 0,07 m.

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Williams-Fisher 1975, 23 (αρ. 27, πίν. 7)

Στο ίδιο σύνολο με την παραπάνω κόρη ανήκει ένα απότμημα κεφαλής που ανακαλύφθηκε στο ΝΔ Forum το 1934 (εικ. 474-475). Το αποτελούμενο από δύο συγκολλημένα μέρη θραύσμα σώζει το δεξιό τμήμα του λαιμού, επάνω από το οποίο διακρίνονται δύο αποκρουσμένοι ελικοειδείς πλόκαμοι, το διαπλεκόμενο μέρος της κόμης που πέφτει στον αυχένα, καθώς και τμήμα της κόμης και του λαιμού της αριστερής πλευράς. Αποκρουσμένο εξ ολοκλήρου το πρόσωπο και το άνω μέρος της κεφαλής. Σε ανώτερη επιφάνεια της τελευταίας, στον άξονα της μορφής, ανιχνεύεται τμήμα πυθμένος τόρμου (ειργασμένο με βελόνι), το οποίο χρησίμευε προφανώς στη σύνδεση με το υπερκείμενο κιονόκρανο. Ίχνη επεξεργασίας με ράσπα στο λαιμό και με βελονάκι στο σημείο διάκρισης του λαιμού με την κόμη (σε περιοχή καλυπτόμενη από τους ελικοειδείς βοστρύχους). Για την επεξεργασία των κυματιστών ρηχών αυλακώσεων της κόμης έχει χρησιμοποιηθεί επίπεδη σμίλη. Οι βόστρυχοι έχουν

αποδοθεί αδρότερα στην οπίσθια όψη. Το θραύσμα προέρχεται ίσως από αντίγραφο της κόρης Β του Ερεχθείου. Με τις κόρες του Forum σχετίζονται, επίσης, ένα θραύσμα αριστερού άκρου ποδός με ψηλό κάττυμα (S 1939), δύο αποτμήματα χειρών (S 1955 / S 1779) και ένα θραύσμα δωρικού κιονοκράνου (A-74-6) με σχοινοειδές κόσμημα στην κατώτερή του επιφάνεια. Το πόδι βαίνει σε χαμηλή πλίνθο που σώζει ίχνη επεξεργασίας με βελόνι στην ανώτερη και την κατώτερη επιφάνεια (εικ. 477). Επιμέρους αποκρούσεις στις φάλαγγες του ποδιού, οι οποίες απέληγαν σε φυσιοκρατικά αποδοσμένους όνυχες. Αποκομμένο κάθετα το θραύσμα στην οπίσθια επιφάνεια. Τα αποτμήματα χειρών (εικ. 478-479) σώζουν περιορισμένα ίχνη επεξεργασίας με ράσπα, με το S 1779 να αποτελείται από δύο συγκολλημένα θραύσματα. Ιζηματώδεις επικαθίσεις ανιχνεύονται κατά τόπους. Στον εχίνο του δωρικού κιονοκράνου σώζεται μέρος της ζώνης με ωά και λόγχες, ακολουθούμενο κάτωθι από υπόθεμα και σχοινοειδές κόσμημα, πιθανώς σχετιζόμενο με την ανώτερη πλεξούδα στην κεφαλή της κόρης (εικ. 476). Η κάτω όψη του μέλους σώζει επίπεδη επιφάνεια (αναμονής) και μέρος τέρμου γόμφωσης με υποκείμενο στοιχείο. Κατά τόπους ανιχνεύονται ίχνη επεξεργασίας με βελόνι. Αποκρουσμένος εξ ολοκλήρου ο άβακας.

16. Νικόπολις. Κορμός κόρης σύμφυτος με κίονα.

Αρχαιολογικό Μουσείο Νικόπολης 1330 (εικ. 480-485)

Προέλευση: βρέθηκε το 1992 σε περιοχή ΝΔ της Βασιλικής Α (Επισκόπου Δομετίου) και συγκεκριμένα στο νότιο σκέλος του περιβόλου της

Διαστάσεις: μέγιστο σωζόμενο ύψος θραύσματος 1,215 m, βάθος κόρης 0,45 m (βάθος θραύσματος 0,69 m), εκτιμώμενη διάμετρος κίονος 0,42 m.

Υλικό: θασίτικο μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Bergemann 1998, 101-106 (εικ. 64a-c), Στεφανίδου-Τιβεριού 2007, 491-510 (εικ. 1-4, 6)

Σώζεται το ανώτερο ήμισυ του σώματος της κόρης, από το ύψος περίπου της ηβικής περιοχής έως την αρχή του λαιμού. Θραυσμένο είναι το ανώτερο τμήμα του τελευταίου, όπως και η κεφαλή, τα άνω άκρα (αν και το περίγραμμα και η διάταξη των βραχιόνων και των πήχεων είναι ανιχνεύσιμη), οι γοφοί και τα σκέλη της μορφής, διάσπαρτες πτυχές, καθώς και το άνω, κάτω και οπίσθιο μέρος του αρράβδωτου κίονα με τον οποίο τούτη συμφυόταν. Η κόρη προβάλλει έξω από το από κοινού λαξευμένο αρχιτεκτονικό στοιχείο στα νώτα της, καλύπτοντάς το σχεδόν εξ ολοκλήρου σε πρόσθια θέαση (στο σωζόμενο τμήμα), η δε φέρουσα λειτουργία της εμφανώς υποσκελίζεται από το διακοσμητικό της ρόλο. Φορεί πέπλο με μακρύ απόπτυγμα, ανοιχτό στη δεξιά πλευρά και συγκρατούμενο στους ώμους με δισκοειδείς πόρπες. Δυο κατακόρυφες πτυχές ξεκινούν από τις θηλές των μαστών, απολήγοντας σε πεπλατυσμένες διαμορφώσεις στο πέρας του αποπτύγματος, ενώ στην κοιλιακή χώρα και ανάμεσα στα στήθη επικρατούν οι επάλληλες τοξωτές πτυχές που ακολουθούν τη διάταξη της πλατιάς τριγωνικής λαιμόκοψης (με ρηχή αναδίπλωση στο αριστερό μέρος). Κάτωθι του αποπτύγματος, το οποίο διαθέτει στο

κεντρικό τμήμα τοξωτή εισέχουσα παρυφή, προβάλλουν οι πτυχώσεις του κόλπου που διακρίνονται μεταξύ τους με κάθετες και λοξές αυλακώσεις. Στις πλάγιες όψεις διαμορφώνονται τριγωνικά και κυρτά σχήματα, ενώ κατακόρυφη διάταξη είχε το ένδυμα στα νώτα, καθώς προκύπτει από την πλατιά και άκαμπτη πτύχωση πίσω από το δεξιό χέρι. Η κεφαλή ήταν πιθανότατα στραμμένη προς τα δεξιά, αν κρίνει κανείς από το ελαφρώς προτεταμένο αριστερό στήθος, τη διάταξη των κατακόρυφων πτυχών της δεξιάς πλευράς, το ύψος κομβίωσης του πέπλου στο αριστερό τμήμα και τη διαμόρφωση της μυολογίας στο σωζόμενο μέρος του λαιμού. Και τα δύο χέρια ήσαν αφημένα προς τα κάτω, με το δεξιό να κάμπτεται ελαφρώς στον αγκώνα και να μη συμφύεται από το μέσον του πήχεος και εξής στον κορμό. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς πως σε τούτο το χέρι η μορφή έφερε κάποιο αντικείμενο, πιθανώς φιάλη, ενώ με το αριστερό θα συγκρατούσε την απόληξη του ενδύματός της. Εκατέρωθεν του αυχένα της κόρης σώζονται οι βραχείς σπειροειδείς απολήξεις δύο βοστρύχων, γεγονός που καθιστά πιθανό να «μαζευόταν» μέρος της κόμης σε κρωβύλο ή να αποτελείτο αυτή αποκλειστικά από κοντούς βοστρύχους (συγκρατούμενους με ταινία).

17. Αθήνα. Οι Κόρες της Πλατείας Μητροπόλεως.

α) Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 640 (εικ. 271-276)

Προέλευση: εντοπίστηκε στην ευρύτερη περιοχή της Μικρής Μητρόπολης

Διαστάσεις: μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,455 m, ύψος κεφαλής 0,26 m, ύψος προσώπου 0,20 m, ύψος καλάθου 0,23 m, βάθος καλάθου 0,345 m, πλάτος πεσσίσκου 0,12 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Heydemann 1874, 18 (αρ. 62), Sybel 1881, 117 (αρ. 726), Καββαδίας 1890-92, 306 (αρ. 640), Bulle 1894, 151-152 (εικ. 5), Καστριώτης 1908, 95 (αρ. 640), Schmidt 1977, 261-262 (εικ. 5-8), της ίδιας 1982, 98-99 (πίν. 24.1-2), Palagia 2016, 221-222 (εικ. 10-12)

Η κεφαλή ΕΑΜ 640 εικονίζει γυναικεία μορφή με κάλαθο, ο οποίος «είνε κεκοσμημένος αναγλύφοις εις τρεις ζώνας διηρημένης· και την μὲν κάτω ζώνην ἀποτελεῖ ἀστράγαλος, τὴν μεσαίαν σειρὰ ροδάκων καὶ τὴν ἄνω ἀνθέμια».¹⁰⁵⁴ Αποκρούσεις παρατηρούνται στη μύτη, στο σαγόني, στα χείλη και στο δεξιό οφθαλμό, ενώ το μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειας του γλυπτού είναι αποτετριμμένο από την εκτεταμένη διάβρωση. Το ωοειδές πρόσωπο επιστέφουν βόστρυχοι σε διάταξη πεπονοειδούς κόμμωσης, ενώ τα αυτιά κοσμούν ενώτια με διπλούς ρόδακες. Ο κάλαθος απολήγει σε άβακα με αποκρουσμένα πέρατα, η ανώτερη επιφάνεια του οποίου είναι επίπεδη και επικρουσμένη. Σε έκκεντρο σημείο αυτής διακρίνονται δύο τετράπλευροι τόρμοι παρεμφερών μεν διαστάσεων αλλά διαφορετικού βάθους, καθώς ο ένας φαίνεται πως ξεκινά απ' τον πυθμένα του άλλου, προς τον βαθύτερο δε οδηγεί αύλακα που φθάνει ως την εξωτερική πλευρά του γλυπτού. Οι τόρμοι απέχουν αντιστοίχως 3 cm και 6 cm από την ανώτερη επιφάνεια του καλάθου, ενώ το βάθος

¹⁰⁵⁴ Καββαδίας 1890-92, 306 (αρ. 640).

εκάστου ανέρχεται στα 3 cm, με τον βαθύτερο να απομειούται κατάτι στο επίπεδο του πυθμένος ως προς τις συνολικές διαστάσεις του. Ο ανώτερος τόρμος έχει μήκος πλευράς 1,4 cm, ο δε κατώτερος 1,6 cm, ενώ η αυλάκωση έχει μήκος 4 cm και πλάτος 1,6 cm. Κατά μήκος της αυλάκωσης ανιχνεύεται κατάλοιπο μολυβδοχόησης. Προφανώς σε τούτο το σημείο σύνδεσμος συγκρατούσε το ανώτερο τμήμα του καλάθου σε τοίχο, ενώ ο ψηλότερα ευρισκόμενος τόρμος δεν αποκλείεται να ενσωμάτωνε γόμφο αρμογής με υπερκείμενο στοιχείο. Τούτα τα ίχνη σύνδεσης με παράπλευρα και υπερκείμενα αρχιτεκτονικά μέλη βρίσκονται ακριβώς επάνω από τον συμφυόμενο με το γλυπτό πεσσίско, τον εκκινούντα από την κορυφή του καλάθου και κατευθυνόμενο προς τα νώτα της μορφής. Υπολείμματα κονιάματος ανιχνεύονται σε επιμέρους επιφάνειες του πεσσίσκού.

β) Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 1641 (εικ. 277-280, 283)

Προέλευση: εντοπίστηκε στην ευρύτερη περιοχή της Μικρής Μητρόπολης

Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 1,77 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Bulle 1894, 149-154 (εικ. 4), Καστριώτης 1908, 290-291 (αρ. 1641), Schmidt 1977, 257-259 (εικ. 1-2), της ίδιας 1982, 98-99 (πίν. 22.1), Palagia 2016, 221-223 (εικ. 4-7)

Από το γλυπτό ΕΑΜ 1641 λείπουν το κεφάλι και το μεγαλύτερο μέρος του λαιμού, το αριστερό χέρι και η απόληξη του δεξιού άκρου ποδός, ενώ αποκρουσμένα σε όλη σχεδόν την επιφάνειά τους, αν και σαφώς διακρινόμενα ως προς το περίγραμμά τους, είναι το δεξιό χέρι και το αδιάγνωστο αντικείμενο που αυτό έφερε. Η στηριζόμενη «*ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ποδὸς ἔχον τὸ ἰσχίον προβεβλημένον*»¹⁰⁵⁵ κόρη φορεῖ ποδήρη χιτώνα περιβεβλημένο από ιμάτιο, το οποίο αφήνει ακάλυπτο το δεξιό στήθος και την απόληξη του χιτώνος στο αριστερό σκέλος. Το δεξιό χέρι είναι λυγισμένο και εξέρχεται του χιτώνος, στο επίπεδο κάτωθι του δεξιού στήθους, φέροντας αποσπασμένο πλέον αντικείμενο, το οποίο βάσει του περιγράμματός του θα μπορούσε να συσχετισθεί με ταινία ή κομμάτι υφάσματος. Το ελλείπον αριστερό χέρι πιθανώς θα στρεφόταν προς τα άνω, στο επίπεδο περίπου του αντίστοιχου ώμου, καθώς προκύπτει από τη διάταξη των πτυχώσεων του ιματίου στο μη αποκρουσμένο μέρος του κορμού. Στο επίπεδο του αριστερού γοφού, σε επιφάνεια σχεδόν αθέατη λόγω των πτυχώσεων που την κάλυπταν εμπροσθεν και πιθανώς του τρόπου ενσωμάτωσης του γλυπτού στο οικοδόμημα, τη συνέχεια του ιματίου διακόπτει γαμμοειδής αυλάκωση με ίχνη επεξεργασίας με βελόνι στο εσωτερικό της. Στο πίσω μέρος της μορφής διακρίνονται πέντε σπειροειδείς βόστρυχοι που καλύπτουν τα νώτα, στο μέσο των οποίων προβάλλει απόληξη πεσσίσκού, ειργασμένου με βελόνι στην οπίσθια επιφάνεια και ακολουθούντος τη διάταξη της κόμης ως προς τη διαμόρφωση του πέρατός του, μιας και «κάμπτεται» προς τα έσω προκειμένου να συμπίπτει το τέρμα του με εκείνο των βοστρύχων. Στο αποκρουσμένο ανώτερο τμήμα του πεσσίσκού υπάρχει κυκλικός τόρμος (βάθους 3,5 cm) και αύλακα, κατάλοιπα

¹⁰⁵⁵ Καστριώτης 1908, 291.

προφανώς μιας σύγχρονης επέμβασης για τη στερέωση του γλυπτού. Η κόρη είναι ολόγλυφη, τα δε πόδια της έβαιναν επί υποδημάτων με ψηλό κάττυμα. Τον λαιμό της κοσμούν δύο περιδέρια, ένα με κυκλικές χάντρες και ένα συνθετότερο, με ταινία κοσμηθείσα με επάλληλες γωνίες από την οποία επικρέμανται κυκλοτερή και οβιδοειδή στοιχεία, ενώ στο δεξιό της πήχυ διακρίνεται οφιοειδής απόληξη βραχιολιού. Το ιμάτιο εφάπτεται στο σώμα, αποκαλύπτοντας την εσωτερική διάρθρωση των επιμέρους μελών του, διαμορφωμένο πλαστικά μέσω πτυχών «*λοξῶς ἐν εἴδει ταινιῶν εἰς ὄξυ ἀποληγουσῶν*»,¹⁰⁵⁶ ο δε χιτώνας συγκροτείται από εξίσου δύσκαμπτες πτυχώσεις, απομειούμενες ως προς τον αριθμό και την πυκνότητα μόνο στο επίπεδο του δεξιού στήθους.

γ) Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 1642 (εικ. 281-282, 284)

Προέλευση: εντοπίστηκε στην ευρύτερη περιοχή της Μικρής Μητρόπολης

Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 1,75 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Bulle 1894, 149-154 (εικ. 3), Καστριώτης 1908, 291 (αρ. 1642), Schmidt 1977, 259-260 (εικ. 3-4), της ίδιας 1982, 98-99 (πίν. 22.2), Palagia 2016, 221-223 (εικ. 8-9)

Από το γλυπτό ΕΑΜ 1642 λείπουν η κεφαλή, οι απόληξεις των χεριών και το πέρας του δεξιού άκρου ποδός. Η κόρη φορεί άζωστο πέπλο με μακρύ απόπτυγμα, ενώ τη ράχη της καλύπτει ιμάτιο που έφθανε ως τον κάλαθο, καθώς δεικνύει η διάταξη των αποκρουσμένων περάτων του. Αμφότερα τα ενδύματα συγκρατούνται με κυκλικές πόρπες στους ώμους. Η ελαφρά κάμψη του δεξιού γονάτου αποκαλύπτει πως στηρίζον σκέλος είναι το αριστερό. Η διάταξη των ελλειπόντων χεριών προκύπτει εν μέρει μέσω των σωζόμενων τμημάτων τους, ώστε να πιστοποιείται η κάμψη του αριστερού στον αγκώνα και η προέκτασή του προς τη μεριά του θεατή, καθώς και η κατεύθυνση του δεξιού προς τα κάτω. Η οπίσθια όψη είναι κατά το μεγαλύτερο τμήμα αδρώς ειργασμένη με βελόνι, στο δεξιό της μέρος δε έχει διαμορφωθεί επίπεδη ταινία που σώζει σποραδικά ίχνη επεξεργασίας με οδοντωτή σμίλη. Η διαμόρφωση ενός είδους αναθύρωσης σε τούτη την πλευρά πιστοποιεί την ενσωμάτωση της μορφής σε τοίχο, καθ' όλο σχεδόν το μήκος της οπίσθιας επιφάνειάς της. Τα σημεία αρμογής καλύπτονταν από τις πυκνές κάθετες πτυχές του ιματίου, το οποίο «ενθυλάκωνε» εξωτερικά τους ώμους και τους βραχίονες της κόρης. Ο αβαθής κυκλικός τόρμος (βάθους 3 cm) και η αύλακα στο αποκρουσμένο ανώτερο μέρος της μορφής, σε θέση παρόμοια με εκείνη του κορμού ΕΑΜ 1641, αποτελούν προφανώς κατάλοιπα μιας σύγχρονης επέμβασης για τη στερέωση του γλυπτού. Παρεμφερή είναι τα περιδέρια που κοσμούν τους λαιμούς των κορών, ενώ ομοιότητες ανιχνεύονται και ως προς την απόδοση επιμέρους λεπτομερειών της ενδυμασίας, μιας και εφάμιλλες είναι οι ράχες των πτυχών τους. Στην περίπτωση του γλυπτού ΕΑΜ 1642, βέβαια, ο βαρύτερος πέπλος επιβάλλει την ύπαρξη ευάριθμων τοξοειδών και

¹⁰⁵⁶ Καστριώτης 1908, 291.

ευθύγραμμων πτυχώσεων, εν αντιθέσει με το «πλέγμα» των γραμμικών, τριγωνικών και τοξοειδών που διάρθρωσαν την ενδυμασία της κόρης EAM 1641.

18. Σπάρτη. Απότμημα Πανός σύμφυτο με πεσσόμορφο στήριγμα.

Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης 577 (εικ. 437-440)

Προέλευση: εντοπίστηκε στη θέση Μαγούλα

Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 0,82 m, αποκατεστημένο ύψος 2,50 m, μέγιστο πλάτος 0,38 m, πλάτος πεσσού 0,20 m, μέγιστο σωζόμενο βάθος πεσσού 0,07 m

Υλικό: γκριζωπό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Wace-Tod 1906, 192 (αρ. 577), Delivortias 1969, 225 (εικ. 7), Marquardt 1995, 106, 110-111 (αρ. 4)

Το αποσπασματικό γλυπτό σώζεται από την περιοχή του εφηβαίου έως τα γόνατα. Αποκρουσμένο είναι το μόριο του Πανός, όπως και δύο τετράπλευρα *puntelli*, αμφότερα ευρισκόμενα στην αριστερή πλευρά και συγκεκριμένα στο ύψος του λαγόνιου οστού (διαστάσεων 4 x 4 cm) και στο πρόσθιο τμήμα του μηρού (διαστάσεων 4,2 x 3,2 cm). Στη δεξιά πλευρά, ο μηρός και ο γοφός έχουν αποκοπεί κάθετα, όπως και η άνω επιφάνεια του γλυπτού, γεγονός που σε συνδυασμό με τα διάχυτα ίχνη κονιάματος σε επιμέρους επιφάνειες συνιστά ένδειξη ενσωμάτωσής του σε μεταγενέστερη οικοδομική κατασκευή. Το αριστερό σκέλος της μορφής είναι ελάχιστα προτεταμένο και το δεξιό στηρίζον, καλύπτονται δε αυτά από επάλληλες συστάδες κυματιστών βοστρύχων που χωρίζονται μεταξύ τους με αβαθείς αυλακώσεις και εγχαράξεις. Το γλυπτό συμφύεται στα νώτα με πεσσόμορφο στήριγμα, δουλεμένο αδρά με βελόνι. Τούτο σώζεται πλήρως έως την αρχή των γοφών, όντας αποκρουσμένο στο ανώτερο μέρος του. Πρόκειται για αβαθές στοιχείο, δια του οποίου στοιχειοθετείται η προσάρτηση του γλυπτού σε κάθετη επιφάνεια, πιθανώς σε τοίχο ή παραστάδα.

19. Κόρινθος. Παπποσιληνοί από το Θέατρο.

α) Αρχαιολογικό Μουσείο Κορίνθου S 674 / S 936 / S 973 / S 3604/ S 483 / S 485 / S 487 / S 3590/ S 3581/ S 430 / S 982 / S 3586 / S 486 / S 3589 / S 3588 (εικ. 420-426)

Προέλευση: περιοχή θεάτρου

Διαστάσεις: υπολογιζόμενο αρχικό ύψος 1,80 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Johnson 1931, 53-54 (αρ. 65), Schwingenstein 1977, 37, Sturgeon 2004, 92-99 (αρ. 11, πίν. 21-24), Di Napoli 2013, 44, 146 (αρ. 14.27, πίν. 16.3)

Ο πρώτος Παπποσιληνός διατηρείται σε αποσπασματική κατάσταση, απαρτιζόμενος από 28 θραύσματα. Η κεφαλή αποτελείται από τέσσερα συνανήκοντα θραύσματα (S 674 / 936 / 973 / 3604, **εικ. 420-421**) από το ανώτερο μέρος του προσώπου, τους οφθαλμούς, την αριστερή παρειά και μέρος της μύτης. Συμπληρωμένο με γύψο μέρος της κόμης στην αριστερή πλευρά. Επιφάνεια διαβρωμένη, κατά τόπους υπολείμματα

επεξεργασίας με ράσπα, ίχνη ερυθρού και σκούρου καστανού χρώματος στην κόμη, κιτρινωπού στις ίριδες, ανοικτού καστανού στο μέτωπο (διαστάσεις: σωζόμενο μήκος 0,295 m, σωζόμενο πλάτος 0,24 m, σωζόμενο πάχος 0,115 m). Επίσης, σώζεται ο δεξιός πήχης και το άκρο χέρι (S 483 / 485 / 487, **εικ. 426**), από το οποίο είναι σπασμένος ο αντίχειρας, το ήμισυ του δείκτη και οι φάλαγγες των λοιπών δακτύλων. Επιφάνεια διαβρωμένη με απολεπίσεις, κατάλοιπα ερυθρού χρώματος στον πήχη, ίχνη ράσπας κατά τόπους. Πρόκειται για απότμημα κατεβασμένης χειρός που συγκρατεί το ιμάτιο που κάλυπτε τα νώτα (διαστάσεις: σωζόμενο μήκος 0,33 m, σωζόμενο πλάτος 0,18 m, σωζόμενο πάχος 0,145 m). Στη μορφή ανήκει και το καμπτόμενο στον αγκώνα, με ανασηκωμένο πήχη, απότμημα χειρός S 3590 (**εικ. 423**), το οποίο αποτελείται από τέσσερα συγκολληθέντα θραύσματα (διαστάσεις: σωζόμενο μήκος 0,53 m, σωζόμενο πλάτος 0,345 m, σωζόμενο πάχος 0,20 m), όπως και το απότμημα θώρακος S 3581 από τρία συγκολληθέντα θραύσματα (διαστάσεις: σωζόμενο μήκος 0,24 m, σωζόμενο πλάτος 0,135 m, σωζόμενο πάχος 0,133 m). Μέρος των καλυπτόμενων από ιμάτιο γοφών και των σκελών σώζουν τα θραύσματα S 430 / 982 / 3586 (**εικ. 425**). Το καλύπτουν τα νώτα της μορφής ιμάτιο (μέγιστο σωζόμενο βάθος 0,12 m) μοιάζει με αβαθές πεσσόμορφο στήριγμα, μολονότι φαίνεται πως μόνο επικουρικά ενίσχυε τη σταθερότητα των μελών της μορφής. Συνολικά έχουν συγκολληθεί έντεκα μικρότερα θραύσματα σε τούτο το μέρος του σώματος (διαστάσεις: σωζόμενο μήκος 0,920 m, σωζόμενο πλάτος 0,635 m, σωζόμενο βάθος 0,33 m). Τέλος, στον Παπποσιληνό ανήκει ένα θραύσμα με τρίχωμα, πιθανώς από τα πόδια (S 486, διαστάσεις: σωζόμενο μήκος 0,132 m, σωζόμενο πλάτος 0,08 m, σωζόμενο πάχος 0,052 m), ένα απότμημα δεξιού άκρου ποδός επί πλίνθου, το οποίο σώζει ίχνη ερυθρού χρώματος στο πλάι της γλωσσοειδούς προεξοχής του υποδήματος (S 3589, **εικ. 424**, διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 0,245 m, σωζόμενο μήκος 0,30 m, σωζόμενο πλάτος 0,156 m, σωζόμενο βάθος 0,115 m, ύψος πλίνθου 0,105 m), και ένα απότμημα αριστερού άκρου ποδός επί πλίνθου (S 3588, **εικ. 422**, διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 0,209 m, σωζόμενο μήκος 0,28 m, σωζόμενο πλάτος 0,133 m, ύψος πλίνθου 0,12 m).¹⁰⁵⁷

Σώζεται το αριστερό τμήμα της κεφαλής, το αριστερό χέρι, τμήματα του στήθους και του ενδύματος, το δεξιό άκρο χέρι, καθώς και τα σκέλη σε ολόκληρο σχεδόν το μήκος τους. Αποκρούσεις και ιζηματώδεις επικαθίσεις ανιχνεύονται κατά τόπους. Ο Παπποσιληνός εικονίζεται όρθιος, κατενώπιον, με το αριστερό σκέλος να στηρίζει το βάρος του σώματος. Το πρόσωπό του φέρει στο νου θεατρικό προσωπείο, με τα χαρακτηριστικά των πλάγιων όψεων να έχουν αποδοθεί συνοπτικά. Στο μέτωπο έχουν λαξευτεί τρεις βαθιές ρυτίδες, πυκνά φρύδια καλύπτουν τους οφθαλμούς (που έχουν ρυτιδώσεις στα πλάγια), οι παρειές είναι σαρκώδεις, οι μακριοί κυματιστοί βόστρυχοι της κόμης (που υποχωρεί ελαφρώς επάνω από το μέτωπο) πέφτουν στους ώμους, η δε γενειάδα αποτελείται από λεπτότερους βοστρύχους. Η κεφαλή

¹⁰⁵⁷ Ασαφής παραμένει ο συσχετισμός των θραυσμάτων S 486a (απότμημα μαλλωτού χιτώνας, διαστάσεις: σωζόμενο μήκος 0,073 m, σωζόμενο πλάτος 0,067 m, σωζόμενο βάθος 0,02 m) και #206 (θραύσμα από πτύχωση ιματίου, διαστάσεις: σωζόμενο μήκος 0,203 m, σωζόμενο πλάτος 0,165 m, σωζόμενο βάθος 0,093 m) με κάποιον από τους δύο Παπποσιληνούς.

στρεφόταν ελαφρώς προς τα αριστερά. Το δεξιό χέρι είναι κατεβασμένο, με την άκρα χείρα να ανασύρει το ένδυμα, ενώ το αριστερό είναι λυγισμένο και φέρεται προς τα επάνω. Ο βραχίονας του τελευταίου προέβαλλε μπροστά και σε κάθετη διάταξη εν σχέσει με τον κορμό, ενώ η άκρα χείρα καμπτόταν προς τα πλάγια συγκρατώντας την παρυφή του ιματίου και ένα ακόμη αντικείμενο, ίσως έναν ασκό που φερόταν στους ώμους. Ολόκληρο το σώμα φαίνεται πως καλύπτεται από τριχωτό ένδυμα (με επάλληλες σειρές σιγμοειδών συστάδων τριχώματος) και, στο ύψος των ισχίων, από χοντροϋφασμένο ιμάτιο (που σχημάτιζε τριγωνική αναδίπλωση απολήγουσα σε θύσανο επάνω από τον αριστερό μηρό). Οι άκροι πόδες καλύπτονται από κλειστά υποδήματα με γλωσσοειδή προεξοχή. Κάτω από το γόνατο του αριστερού σκέλους υπάρχει κυκλωτές έξαρμα με κεντρική οπή, προφανώς κατάλοιπο λήψης σταθερών σημείων για την ορθή επανάληψη βασικών διαστάσεων και περιγραμμάτων.

β) Αρχαιολογικό Μουσείο Κορίνθου S 3573/ S 578/ S 3574/ S 937 / S 3582/ S 3591/ S 3649/ S 567/ S 3587 / S 3577 / S 3580 / S 3576 / S 3607 (εικ. 427α-β-433)

Προέλευση: περιοχή θεάτρου

Διαστάσεις: υπολογιζόμενο αρχικό ύψος 1,80 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Johnson 1931, 53-54 (αρ. 65), Schwingenstein 1977, 37, Sturgeon 2004, 92-99 (αρ. 12, πίν. 22-25), Di Napoli 2013, 44, 146 (αρ. 14.27)

Από τον έτερο Παπποσιληνό σώζονται 15 θραύσματα. Δύο συνανήκοντα θραύσματα αποτελούν το σωζόμενο μέρος της κεφαλής (S 3573, **εικ. 427α-β**, διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 0,105 m, σωζόμενο πλάτος 0,23 m, σωζόμενο βάθος 0,092 m). Χρήση τρυπανιού για τη διαμόρφωση των κανθών και των βαθέων οφθαλμικών κογχών και των βοστρύχων, ίχνη κιτρινωπού χρώματος στις ίριδες και ερυθρού στους βοστρύχους της κόμης και της γενειάδας. Ρηχοί αναγλυφικά βόστρυχοι στο άνω μέρος της μύτης. Δεν αποκλείεται με τούτη την κεφαλή να σχετίζεται και το θραύσμα S 578 (απότμημα βοστρύχων). Υπόλειμμα κίτρινου χρώματος στις ίριδες και στο περίγραμμα της κόμης, ερυθρού στην κάτω πλευρά του άνω αριστερού βλεφάρου, όπως και κατά τόπους στην κόμη και τη γενειάδα, και ανοικτού καστανού στην επιδερμίδα του προσώπου. Ίχνη ράσπας ανιχνεύονται κατά τόπους. Στην ίδια μορφή αποδίδονται ακόμη: ένα απότμημα χειρός (S 3574, διαστάσεις: σωζόμενο μήκος 0,18 m, σωζόμενο πλάτος 0,144 m, σωζόμενο βάθος 0,049 m), ένα δεξιού πήχη που συνίσταται σε τρία επιμέρους θραύσματα (S 937 / 3582, διαστάσεις: σωζόμενο μήκος 0,22 m, σωζόμενο πλάτος 0,14 m, σωζόμενο βάθος 0,074 m), ένα απότμημα εγειρόμενου πήχη (S 3591, **εικ. 433**, διαστάσεις: σωζόμενο μήκος 0,276 m, σωζόμενο πλάτος 0,135 m, σωζόμενο βάθος 0,155 m), μια εγειρόμενη αριστερή άκρα χείρα από την οποία έχουν αποκοπεί ο αντίχειρας και ο δείκτης (S 3649, **εικ. 431**, διαστάσεις: σωζόμενο μήκος 0,186 m, σωζόμενο πλάτος 0,182 m, σωζόμενο βάθος 0,018 m), δύο δάκτυλα επαφιέμενα σε ιμάτιο (S 567, **εικ. 432**, διαστάσεις: σωζόμενο μήκος 0,10 m, σωζόμενο πλάτος 0,092 m, σωζόμενο βάθος 0,038 m), ένα απότμημα δεξιού σκέλους συνιστάμενου σε δύο θραύσματα και καλυπτόμενου όπισθεν με ιμάτιο (S 3587, **εικ. 428**, διαστάσεις: σωζόμενο μήκος 0,488 m, σωζόμενο πλάτος 0,27 m, σωζόμενο

βάθος 0,24 m), ένα ακόμη απότμημα σκέλους συνιστάμενου σε δύο θραύσματα (S 3577 / 3580, **εικ. 430**, διαστάσεις: σωζόμενο μήκος 0,465 m, σωζόμενο πλάτος 0,175 m, σωζόμενο βάθος 0,135 m), ένα θραύσμα από μέλος με τρίχωμα (S 3576, διαστάσεις: σωζόμενο μήκος 0,10 m, σωζόμενο πλάτος 0,052 m, σωζόμενο βάθος 0,032 m), και μέρος αριστερού άκρου ποδός που εξέχει κατάτι από την υποκείμενη πλίνθο (S 3607, **εικ. 429**, διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 0,195 m, σωζόμενο μήκος 0,152 m, σωζόμενο πλάτος 0,142 m, ύψος πλίνθου 0,52 m).¹⁰⁵⁸

Ο Παπποσιληνός παρουσιάζει πολλές αποκρούσεις και ιζήματα στην επιφάνεια. Φαίνεται πως έχει την ίδια στάση και ενδυμασία με το προηγούμενο γλυπτό, ώστε να μην προκύπτει η ύπαρξη αντεστραμμένων χαρακτηριστικών ανάμεσά τους. Μια μικρή συστάδα τριχώματος προβάλλει στην κορυφή του ρινικού οστού, χαρακτηριστικό που δεν ανιχνεύεται στον προηγούμενο Παπποσιληνό, όπως και οι ιδιαίτερα τονισμένες σακούλες κάτω από τα μάτια (στο πρώτο γλυπτό δεν διαγράφονταν τόσο έντονα). Οι ασυμμετρίες στους οφθαλμούς και τις παρειές μαρτυρούν πως η κεφαλή ήταν ελαφρώς στραμμένη προς τα δεξιά.

20. Αθήνα. Φέρουσες μορφές από το διονυσιακό θέατρο.

α) NK 2302+Nationalmuseet ABb 160 (εικ. 298-303)

Προέλευση: περιοχή θεάτρου

Διαστάσεις: [NK 2302] σωζόμενο ύψος 1,63 m, πλάτος πεσσού 34 cm (κάτω)-49 cm (άνω), βάθος πεσσού 28,5-39 cm (ύψος μηρών), [Nationalmuseet ABb 160] ύψος κεφαλής 0,28 m, πλάτος 0,32 m, βάθος 0,41 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Ρουσόπουλος 1862, 136-137 (αρ. γ'), Versakis 1909, 214-215 (εικ. 25), Bulle 1928, 238-239, Herbig 1935, 9-10 (εικ. 1, πίν. 1), Pickard-Cambridge 1946, 264, Bieber 1961, 224 (εικ. 755), Schmidt-Colinet 1977, 62, 64, 77-78, 94-95, 144, 263 (M 80), Schmidt 1982, 124, Despiniis 2003, 140-142 (πίν. 85, εικ. 287), Di Napoli 2007, 195-196 (αρ. Α ΦΜ 1, πίν. 3.1), Παπασταμάτη-von Moock 2012, 137-138 (εικ. 8, σχ. 1), Di Napoli 2013, 14, 146, 242 (αρ. 1.32, πίν. 5.1), Gorrini 2014b, 52 (αρ. 29), για την κεφαλή Nationalmuseet ABb 160 βλ. Riis 1974, 124-133 (εικ. 1a-d), Despiniis 2003, 140-141 (πίν. 85, εικ. 286)

Ο Σιληνός NK 2302 φέρει τα χέρια στη μέση και είναι σύμφυτος με πεσσό. Από αυτόν μέρος της κεφαλής έχει αποκοπεί, όπως και αμφότερα τα χέρια από τους ώμους έως τους πήχεις και τα σκέλη από το ύψος των γονάτων και κάτω, ενώ αποκρουσμένη είναι η πρόσθια όψη του αριστερού μηρού και οι άκρες χείρες, ίχνη των οποίων «φαίνονται ἔνθεν καὶ ἔνθεν τῆς διπλῆς ὀσφύος συμπεφυκότα».¹⁰⁵⁹ Αποκρούσεις ανιχνεύονται κατά τόπους. Ο Σιληνός εικονίζεται ὀρθιος, έχοντας ωστόσο «λίαν

¹⁰⁵⁸ Με τους Παπποσιληνούς του θεάτρου σχετίζονται επίσης τα θραύσματα S 486a, S 3578-79, S 3627-28 (μέρη κόμης), S 3304 (απότμημα κόμης και ενδύματος) και S 3630 (τμήμα ενδύματος), τα οποία όμως δεν είναι δυνατό να αποδοθούν με ασφάλεια σε κάποια από τις δύο μορφές.

¹⁰⁵⁹ Ρουσόπουλος 1862, 136.

έσκυμμένην καὶ (εἰς) ὀριζοντίαν θέσιν»¹⁰⁶⁰ την κεφαλή του, φορεῖ δε μαλλωτὸ περίζωμα που σκεπάζει τα ισχία, αφήνοντας ἀκάλυπτα τα γεννητικά ὄργανα. Στις πλάγιες ὄψεις του πεσσοῦ διακρίνεται ἡ βραχεία «ίππειος» ουρά του, ἡ οποία ἔχει αποδοθεῖ σε χαμηλὸ ἀνάγλυφο. Το σῶμα τῆς μορφῆς ἔχει επιμέρους πλαδαρὰ χαρακτηριστικά, ιδίως στο ἐπίπεδο τῆς κοιλιάς, το στέρνο ὅμως, οἱ ὠμοὶ καὶ οἱ πλατεῖς ραχιαῖοι μύες εἶναι στιβαροὶ καὶ καλοσχηματισμένοι. Το υπερκείμενο βάρους στηριζόταν στο πεσσόμορφο στήριγμα, ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνεια (διαστάσεων 54 x 52 cm) τοῦ ὁποῖου σώζει δύο ἀξονικούς ὀρθογώνιους τὸρμους γόμφωσης συνδεόμενους με ἀύλακες μολυβδοχόησης. Οἱ τὸρμοὶ εἶναι καλυμμένοι σήμερα, ὥστε να μὴν καθίσταται δυνατὴ ἡ μέτρηση τοῦ βάθους καὶ τῶν συνολικῶν τῶν διαστάσεων, ἐνὼ το μήκος τῶν αὐλάκων ἀνέρχεται σε 14 cm περίπου.¹⁰⁶¹ Ἡ εὐρεία, ἀδρὰ πελεκημένη με ὀδοντωτὴ σμίλη, ἐπιφάνεια ἀναμονῆς υπαινίσσεται προφανῶς τὴ στήριξη πεσσοκράνου. Ο πεσσὸς στα νῶτα φέρει διάσπαρτα ἴχνη ἐπεξεργασίας με ὀδοντωτὴ σμίλη καὶ βελονιές, διευρύνεται δε σταδιακὰ το πλάτος του στα ψηλότερα μέρη τῆς μορφῆς. Μακριὰ, «καλλιγραφικὰ» ἀποδοσμένη γενειάδα πέφτει στο στήθος σε ἀκτινωτὴ διάταξη, ἐνὼ τονίζονται ἰδιαίτερως οἱ δύο μεγάλοι βόστρυχοι τοῦ μύστακος, ἕκαστος ἐκ τῶν ὁποίων σχηματίζει ἡμικύκλιο (ἀνάμεσά τους ξεχωρίζει το σαρκῶδες ἀνω χεῖλος). Στο ἀποκρουσμένο ἀριστερὸ μηρὸ διακρίνεται κυκλικὸς τὸρμος με μέρος ἐξέχοντος σιδηροῦ γόμφου, ὑπόλειμμα σύγχρονης συμπλήρωσης (εἶχε προσαρμοστῆ παλαιότερα τμήμα τοῦ μηροῦ, ἀπὸ το πέρας περίπου τοῦ ὀρθοῦ μηριαίου μῦος ἕως το γόνυ).¹⁰⁶² Κατὰ τον Βερσάκη ἡ μορφή ξεπερνούσε κατὰ τα δύο μέτρα, ἐνὼ κατὰ ὑπολογισμό τοῦ Herbig ἔφθανε τουλάχιστον τα 2,30 m, ὡστόσο πιθανότερη εἶναι ἡ ἐκτίμηση τοῦ Bulle, που ὑπολογίζει το συνολικὸ τῆς ὕψος περὶ τα 2,50 m, ἀποψη που συμμερίζεται καὶ ἡ von Moock.¹⁰⁶³

Πρόσφατα ὁ Δεσπίνης συσχέτισε με τον ἐν λόγῳ Σιληνὸ ἕνα ἀπότμημα γενειοφόρου κολοσσικῆς κεφαλῆς στὴν Κοπεγχάγη, προερχόμενο ἀπὸ τὴ βόρεια κλιτὴ τῆς Ἀθήνας, το ὁποῖο παλαιότερα ὁ Riis εἶχε ταυτίσει με Πάνα. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν κεφαλή σώζεται, ἐκτὸς ἀπὸ μεγάλο τμήμα τῆς πρόσθιας πλευράς (ἀπὸ το μέτωπο ὡς τὴν ἀρχὴ τοῦ μύστακος), το ἡμισυ περίπου τῆς ὀπίσθιας ὄψης, το ὁποῖο ἦταν ὀλόγλυφο, ἀν καὶ ἀδρότερα εἰργασμένο στο πίσω μέρος (ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία τῶν ρηχῶν κυματιστῶν βοστρύχων που καλύπτουν αὐτὸ τὸ τμήμα τοῦ γλυπτῶ). Δεδομένης τῆς συνάφειας τοῦ Σιληνοῦ τοῦ διονυσιακοῦ θεάτρου με ἐκείνους τοῦ Λούβρου (οἱ ὁποῖοι ὑπολείπονται σε μέγεθος),¹⁰⁶⁴ ὁ παραπάνω συσχετισμὸς εἶναι εὐλόγος, φαίνεται δε πὼς ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τῆς διαστάσεις τοῦ θραύσματος. Ἡ ἐπεξεργασία τῶν λεπτῶν κυματιστῶν βοστρύχων τῆς γενειάδας, ἐμφανῆς κυρίως στο ἀριστερὸ μέρος τῆς ἀποσπασματικῆς μορφῆς, εἶναι ὅμοια με ἐκείνη τοῦ Σιληνοῦ NK 2302, ἀν καὶ ἡ συνέχειά τους δὲν μπορεῖ να ἀποκατασταθεῖ μίας καὶ ἕνα μέρος τοῦ

¹⁰⁶⁰ Ρουσόπουλος 1862, 137.

¹⁰⁶¹ Πρβλ. τῆς σχετικῆς μετρήσεις στο σχέδιο τοῦ Herbig (1935, 9 [εἰκ. 1]).

¹⁰⁶² Πρβλ. Versakis 1909, 215 (εἰκ. 25).

¹⁰⁶³ Versakis 1909, 217, Bulle 1928, 239, Herbig 1935, 9, Παπασταμάτη-von Moock 2012, 138.

¹⁰⁶⁴ Louvre MA 597-600. Βλ. Clarac 1830, 114 (ἀρ. 251), Clarac 1850, 258 (ἀρ. 1725), Reinach 1897, 150 (πίν. 298), Landwehr 2006, 52 σημ. 3. Πρβλ. το τραπεζοφόρο στὴ Στοκχόλμη (Gustav III. Antikmuseum NM Sk 24, βλ. Clarac 1850, 258-259 [ἀρ. 1725^A], Reinach 1897, 410 [πίν. 721], Leander-Touati 2005, 15 [εἰκ. 12]).

προσώπου είναι χαμένο (δεν επιβεβαιώνεται η απόλυτη συναρμογή των επιφανειών θραύσης). Ο συσχετισμός της κεφαλής της Κοπεγχάγης με τον Σιληνό του θεάτρου ενισχύεται και από τις επιμέρους συνάφειές της με εκείνη του Παπποσιληνού NK 2995 (παχύτερο άνω βλέφαρο στους οφθαλμούς, σιμή μύτη με διευρυμένα ρουθούνια, βραχείες και ελαφρώς διογκωμένες παρειές), μολονότι διαφοροποιείται από αυτή ως προς τα οξυκόρυφα πτυρύγια των αυτιών και τη διαφορετική διαμόρφωση της κόμης και της γενειάδας.

β) Μουσείο Ακροπόλεως 3679 / 1131 (+18485) (εικ. 304-306)

Προέλευση: περιοχή θεάτρου

Διαστάσεις: [3679] μέγιστο σωζόμενο ύψος 32,5 cm, μέγιστο σωζόμενο πλάτος 11,8 cm, μέγιστο σωζόμενο βάθος 29,3 cm, αναγλυφικό βάθος γενειάδας 3 mm, [1131] μέγιστο σωζόμενο ύψος 31 cm, μέγιστο σωζόμενο πλάτος 26 cm, μέγιστο σωζόμενο βάθος 11,6 cm, αναγλυφικό βάθος γενειάδας 7 mm, [18485] μέγιστο σωζόμενο ύψος 39 cm, μέγιστο σωζόμενο πλάτος 27 cm, μέγιστο σωζόμενο βάθος 18 cm

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Smith 1910, 46 (αρ. 247, πίν. 26), 48 (αρ. 352, πίν. 28), Δεσπίνης 1982, 95 αρ. 8.38-39, για το (αδημοσίευτο) θραύσμα 18485 βλ. Παπασταμάτη-νον Μοock 2012, 138 σημ. 48

Δύο θραύσματα προερχόμενα από αριστερό και δεξιό στήθος Σιληνών, τα οποία εικονίζουν μέρος της γενειάδας και, στην περίπτωση του δεύτερου θραύσματος, του μύστακος. Αμφότερα φέρουν κατά τόπους ίχνη επεξεργασίας με ράσπα (γυμνά μέρη) και γλωσσάκι (γενειάδα, μύσταξ), σώζουν δε μέρος του στήθους και των θηλών, όπως και του ανώτερου τμήματος των κοιλιακών μυών. Στο θραύσμα 3679 η απόδοση των βοστρύχων της γενειάδας παρουσιάζει συνάφειες με εκείνους του θραύσματος 1131, αν και το ανάγλυφο είναι χαμηλότερο, το πλάσιμο ρηχότερο και οι χαράξεις περισσότερες. Αδρά δουλεμένο (με γλωσσάκι) είναι το πλάγιο μέρος της γενειάδας στο θραύσμα 1131, το οποίο έχει αναγλυφικό βάθος έως 5 cm. Εδώ οι βόστρυχοι είναι πλατύτεροι και διακρίνονται με αβαθείς εγχαράξεις, η απόδοση εντούτοις της γενειάδας είναι λιγότερο καλλιγραφική. Τα παραπάνω θραύσματα ανήκουν σε διαφορετικές μορφές, οι οποίες είχαν ίδια χαρακτηριστικά και στάση με τον Σιληνό NK 2302. Το θραύσμα 18485 προέρχεται από την ίδια μορφή με το απότμημα δεξιού στήθους 1131, αντανακλώντας τη διαμόρφωση της αριστερής οπίσθιας όψης του Σιληνού NK 2302 (έτσι μόνο μπορεί να εξηγηθεί η απουσία πεσσού στο σωζόμενο τμήμα της ράχης). Αραιά ίχνη ράσπας ανιχνεύονται σε όλες σχεδόν τις επιφάνειες και πυκνότερα σε εκείνες που καλύπτονταν από τον βραχίονα. Μια φλέβα διακρίνεται κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς του δελτοειδούς μυός. Το θραύσμα 18485 σχετίζεται πιθανώς με τον «γενναῖο βραχίονα» που αναφέρει ο Ρουσόπουλος πως βρέθηκε σε κοντινή απόσταση με το θέατρο και μεταφέρθηκε κατόπιν στο Μουσείο Ακροπόλεως.¹⁰⁶⁵

¹⁰⁶⁵ Ρουσόπουλος 1862, 136.

γ) NK 2301 (εικ. 307-311)

Προέλευση: περιοχή θεάτρου

Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 2,11 m, πλάτος πεσσού 49 cm, σωζόμενο βάθος πεσσού 15 cm, διαστάσεις επιφάνειας αναμονής 39 x 58 cm, διαστάσεις τórμων 7 x 10 cm, βάθος τórμων 5 cm, μήκος αύλακας 6,5 cm, πλάτος αύλακας 3 cm

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Versakis 1909, 216-217 (εικ. 27), Herbig 1935, 10-11 (εικ. 3-4, πίν. 2.1), Pickard-Cambridge 1946, 264, Schmidt-Colinet 1977, 62, 64, 77-78, 94-95, 144, 263 (M 79), Schmidt 1982, 124-125, Di Napoli 2007, 196 (αρ. Α ΦΜ 4, πίν. 3.3), Παπασταμάτη-von Moock 2012, 137-138 (εικ. 7, σχ. 1), Di Napoli 2013, 14, 146, 242 (αρ. 1.33, πίν. 5.2)

Ο κολοσσικός Παπποσιληνός NK 2301 διέθετε το μεγαλύτερο αρχικό ύψος εν σχέσει με τις λοιπές μορφές της *scaenae frons*, που προσέγγιζε τα 3 έως 3,50 m. Στην ανώτερη πλευρά του πεσσόμορφου στηρίγματος, σε αδρά λαξευμένη με οδοντωτή σμίλη επιφάνεια που καλυπτόταν σε πρόσθια θέαση από την κεφαλή της μορφής, σώζονται δύο τετράπλευροι τórμοι, ανάμεσα στους οποίους υπάρχει αύλακα μολυβδοχόησης. Τούτοι χρησίμευαν στη γόμφωση του πεσσού με υπερκείμενο μέλος, πιθανότατα ένα ευμεγέθες πεσσόκρανο. Η οπίσθια επιφάνεια του πεσσού φέρει διάχυτα ίχνη επεξεργασίας με βελόνι. Ο Παπποσιληνός σώζεται από το ανώτερο μέρος της γενειάδας έως την αρχή των μηρών, έχει δε αποκρουσμένα αμφότερα τα χέρια, την κεφαλή, τα σκέλη, μέρος της αναδίπλωσης του ιματίου στην αριστερή πλευρά και τμήμα του δεξιού μηρού (θραυσμένη επίσης είναι η αριστερή γωνία του πεσσού, όπως και τμήματα των άνω και κάτω περάτων του). Φορεί μαλλωτό χιτώνα, αποτελούμενο από επάλληλες ζώνες σιγμοειδών συστάδων τριχώματος που απολήγουν σε αγκιστρωτά άκρα, και ιμάτιο. Το τελευταίο είναι περίτεχνα δεμένο γύρω από τα ισχία, σχηματίζοντας στην ανώτερη πλευρά αναδίπλωση που τυλίγεται σταυρωτά κάτω από την κοιλιά, απολήγοντας στα αριστερά σε δέσμη κατακόρυφων πτυχών (η απόληξη της κατώτερης εξ αυτών συγκρατείται με *puntello*). Ο Παπποσιληνός είχε μακριά γενειάδα με κυματιστούς βοστρύχους και έφερε δορά ζώου στους ώμους (όπως προκύπτει από την οπλή που κρέμεται στην αριστερή πλευρά). Το δεξιό του χέρι ήταν κατεβασμένο, όπως φαίνεται από το σωζόμενο τμήμα του μέλους (στο ύψος του δελτοειδούς), το δε αριστερό πρέπει να εγειρόταν, καθώς προκύπτει από την ανύψωση του στήθους σε τούτη την πλευρά.¹⁰⁶⁶ Η κεφαλή στρεφόταν ελαφρώς προς τα αριστερά, στην ίδια δε πλευρά η επιφάνεια της ράχης που δεν καλύπτεται από τον πεσσό είναι αδρά αποδοσμένη (διακρίνονται ίχνη βελονιού και επίπεδης σμίλης), προφανώς λόγω μειωμένης θεασιμότητας. Οι βόστρυχοι της γενειάδας στην ίδια πλευρά έχουν αποδοθεί συνοπτικά για τον ίδιο λόγο (προφανώς καλύπτονταν μερικώς από το εγειρόμενο χέρι).

¹⁰⁶⁶ Αντιθέτως, η von Moock (2012, 138) θεωρεί πως είχε τα δύο χέρια κατεβασμένα και φερόμενα προς το ιμάτιο.

δ) NK 2295+NK 2570 (6934) / NK 2565 (+MA 8617) [;] (εικ. 312-316, 353-354)

Προέλευση: περιοχή θεάτρου

Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 1,53 m, διαστάσεις τόρμου στη ράχη της μορφής 10 x 2,5 cm, βάθος τόρμου στη ράχη της μορφής 15,5 cm, ύψος κεφαλής 60 cm (μαζί με τη γενειάδα), [NK 2570 (6934)] σωζόμενο ύψος 29 cm, σωζόμενο μήκος 29,5 cm, σωζόμενο πλάτος 15 cm, ύψος πλίνθου 9 cm, ύψος καττύματος 2 cm, [NK 2565 (+MA 8617)] σωζόμενο ύψος 29 cm, σωζόμενο μήκος 36,5 cm, σωζόμενο πλάτος 18,5 cm, ύψος πλίνθου 10 cm, ύψος καττύματος 2,5 cm

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Versakis 1909, 217 (εικ. 28), Herbig 1935, 11 (εικ. 5-6, πίν. 2.2), Pickard-Cambridge 1946, 264 (εικ. 141), Schmidt-Colinet 1977, 62, 64, 77-78, 94-95, 144, 263 (M 79), Schmidt 1982, 124-125, Di Napoli 2007, 196-197 (αρ. Α ΦΜ 5-8, πίν. 3.4, 4), Παπασταμάτη-von Moock 2012, 139 (εικ. 9), Di Napoli 2013, 14, 146, 242 (αρ. 1.34, πίν. 5.3)

Το γλυπτό NK 2995 εικονίζει Παπποσιληνό με μαλλωτό χιτώνα και ιμάτιο που καλύπτει τους γοφούς και τα ανώτερα μέρη των σκελών, ο οποίος είχε ανασηκωμένο το αριστερό του χέρι. Το τελευταίο σώζει δύο τόρμους στην ανώτερη, θραυσμένη επιφάνεια, οι οποίοι οφείλονται σε σύγχρονη επέμβαση (τούτοι έχουν διάμετρο 3 cm και βάθος 9 cm). Στον αυχένα έχει λαξευθεί ορθογώνιος τόρμος γόμφωσης με υπερκείμενο στοιχείο, ο οποίος εξυπηρετούσε τη στερέωση της μορφής και όχι την έγερση κάποιου αρχιτεκτονικού μέλους. Λείπουν αμφότερα τα σκέλη και τα χέρια (το αριστερό από τα μέσα του βραχίονος και άνω), ενώ αποκρουσμένο είναι μέρος του δεξιού στήθους, το αριστερό φρύδι, τμήμα του μετώπου και το ιμάτιο που κάλυπτε τους γοφούς σε διάφορα σημεία. Το δεξιό χέρι ήταν κατεβασμένο και επαφιόταν στο ιμάτιο, στηρίζον σκέλος ήταν το αριστερό και ελεύθερο το δεξιό. Το πρόσωπο του Παπποσιληνού διαθέτει ευρύ μέτωπο «σκαμμένο» με δύο βαθιές ρυτιδώσεις, οξυκόρυφα φρύδια, οφθαλμούς με παχύτερα άνω βλέφαρα, σιμή μύτη, ελαφρώς διογκωμένες παρειές και ανοιχτό στόμα με σαρκώδες κάτω χείλος. Οι μακριοί κυματιστοί βόστρυχοι της κόμης πλαισιώνουν το πρόσωπο και ενώνονται με τη γενειάδα, ενώ ευμεγέθη αυτιά χοίρου προβάλλουν μέσα από τα μαλλιά στις πλευρικές όψεις. Η κεφαλή του Παπποσιληνού κοσμεύεται με κυλινδρική στεφάνη που σώζει μικρούς τόρμους περιμετρικά, προφανώς για τη συγκράτηση μεταλλικών κισσόφυλλων και βοτρώων. Οι βόστρυχοι του ανώτερου μέρους της, που προεξέχει από τη στεφάνη, έχουν αποδοθεί συνοπτικά, όπως και εκείνοι που πέφτουν στους ώμους.

Τα αποτμήματα άκρων ποδών με κλειστά υποδήματα NK 2570 (6934) και NK 2565 (+MA 8617) συσχετίστηκαν από την von Moock με τον Παπποσιληνό NK 2995.¹⁰⁶⁷ Αμφότερα σώζουν μέρος της συμφυούς πλίνθου. Το θραύσμα NK 2570 (6934) εικονίζει δεξιό άκρο πόδι που ανήκει σε ελεύθερο σκέλος, φέροντας κλειστό υπόδημα με δεμένους ιμάντες. Το τελευταίο καλύπτεται στο οπίσθιο μέρος από την απόληξη του «μπαντζακιού» του μαλλωτού ενδύματος, που αποτελείται από συστάδες αδρά

¹⁰⁶⁷ Παπασταμάτη-von Moock 2012, 139 σημ. 55.

εκτελεσμένων βοστρύχων σε σιγμοειδή διάταξη. Αποκρουσμένη και διαβρωμένη η οπίσθια επιφάνεια του θραύσματος, θραυσμένη δε η πλίνθος στο αριστερό μέρος. Οι ιμάντες έχουν εκτελεστεί σε χαμηλό ανάγλυφο στις πλάγιες όψεις του υποδήματος. Το θραύσμα NK 2565 (+MA 8617) αποτελείται από δύο συγκολλημένα μέρη, εικονίζει δε αριστερό άκρο πόδι καλυπτόμενο από σανδάλι με πλατιούς και λεπτότερους ιμάντες που διασταυρώνονται στο ύψος του μεταταρσίου. Βραχείς σιγμοειδείς βόστρυχοι διαμορφώνουν την απόληξη του μαλλωτού «μπατζακιού», το οποίο καλύπτει το οπίσθιο μέρος του άκρου ποδός. Η πίσω όψη του τελευταίου διαθέτει αδρότερα πλασμένους βοστρύχους. Το γεγονός ότι το άκρο πόδι NK 2565 (+MA 8617) φορεί σανδάλι και όχι κλειστό υπόδημα, όπως και οι κατάτι μεγαλύτερες διαστάσεις του εν σχέσει με το NK 2570 (6934), καθιστούν ανέφικτη την προέλευση αμφοτέρων των θραυσμάτων από τον ίδιο Παπποσιληνό. Πιθανότερο είναι το ενδεχόμενο να προέρχεται μόνο το θραύσμα NK 2570 (6934) από το εξεταζόμενο γλυπτό.

ε) NK 2296+NK 2508+Μουσείο Ακροπόλεως 8738+NK 2772 [;] (εικ. 317-322, 355)

Προέλευση: περιοχή θεάτρου

Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 1,24 m, ύψος δεξιού μηρού 0,65 m, [NK 2508] σωζόμενο μήκος 44,5 cm, σωζόμενο πλάτος 19,5 cm, ύψος (στο επίπεδο του πήχη) 17,5 cm, [Μουσείο Ακροπόλεως 8738] σωζόμενο ύψος 0,36 m, πλάτος 0,305 m, βάθος 0,17 m, [NK 2772] σωζόμενο ύψος 28 cm, σωζόμενο μήκος 35 cm, πλάτος 30 cm, ύψος πλίνθου 10 cm, ύψος καττύματος 2,3 cm

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Herbig 1935, 12 (εικ. 9, πίν. 4.1-2), Παπασταμάτη-von Moock 2012, 139 (εικ. 11), για την κεφαλή MA 8738 βλ. Herbig 1935, 13 (πίν. 4.3)

Από τον Παπποσιληνό NK 2296, τον πλέον αποσπασματικό του συνόλου, σώζεται τμήμα του κορμού, οι γοφοί και ο δεξιός μηρός. Ο τελευταίος συγκολλήθηκε πρόσφατα, το έτος 1985, κατόπιν σχετικής ταύτισης στην οποία προέβη ο συντηρητής Β. Αναστασιάς.¹⁰⁶⁸ Πιθανότατα στο εν λόγω γλυπτό ανήκει και το θραύσμα NK 2508, απότμημα εγειρόμενης χειρός σωζόμενο από την απόληξη του βραχίονα και τον καμπτόμενο αγκώνα έως τον καρπό.¹⁰⁶⁹ Αδρότερα πλασμένη η εσωτερική επιφάνεια του πήχη στο θραύσμα NK 2508, επάλληλες στρώσεις σιγμοειδών βοστρύχων με ελικοειδείς απολήξεις στο πρόσθιο (θεατό) μέρος της χειρίδας του μαλλωτού ενδύματος. Στην απόληξή του το θραύσμα σώζει μικρό τμήμα της άκρας χείρας. Ο Παπποσιληνός εικονίζεται με μαλλωτό χιτώνα και ιμάτιο που καλύπτει τους γοφούς και τα ανώτερα μέρη των σκελών, φαίνεται δε πως είχε αντιθετική κινησιολογία εν σχέσει με τον NK 2295, δεδομένου ότι οι δύο τους λειτουργούσαν ως ζεύγος. Η αντιθετική στάση του στάσιμου και άνετου σκέλους αποκαθίσταται από τα σωζόμενα

¹⁰⁶⁸ Πρβλ. Herbig 1935, 14 (εικ. 11), Παπασταμάτη-von Moock 2012, 139 σημ. 52.

¹⁰⁶⁹ Herbig 1935, 13 (αρ. 1), Παπασταμάτη-von Moock 2012, 139 σημ. 54 (εικ. 11). Στο θραυσμένο μέρος του βραχίονα το εν λόγω θραύσμα σώζει δύο κυκλικούς τόρμους σε παράλληλη διάταξη, οι οποίοι έχουν λαξευτεί στη σύγχρονη εποχή.

θραύσματα, όπως και από το δεξιό εγειρόμενο χέρι NK 2508. Εντούτοις, οι αποκλίσεις στη διευθέτηση της πτυχολογίας στα νώτα των δύο μορφών αποδεικνύουν πως αυτές δεν ήταν ολόιδιες, με αντεστραμμένα απλώς τα χαρακτηριστικά τους. Προσφάτως, η von Moock πιθανολόγησε πως πρόκειται για έργα καμωμένα από τον ίδιο καλλιτέχνη, εκτιμώντας πως πρόκειται για πάριδες μορφές με παρόμοια απόδοση του μαλλωτού χιτώνα και της διαμόρφωσης του ιματίου. Στο γλυπτό NK 2296 θα μπορούσε πιθανώς να αποδοθεί και μια αποσπασματική κεφαλή (MA 8738) με συναφή χαρακτηριστικά και διαστάσεις προς εκείνη του Παπποσιληνού NK 2295, με τη διαφορά ότι τούτη δεν έφερε στεφάνη και είχε ένθετους τους οφθαλμούς. Και εδώ η κόμη υποχωρεί επάνω από το μέτωπο, ενώ οι τονισμένες ρινοπαραειακές ρυτίδες, οι προβεβλημένες παρειές, οι ρυτιδώσεις στις απολήξεις των οφθαλμών και το ανοικτό στόμα την κάνουν να μοιάζει με θεατρικό προσωπείο. Διάχυτη είναι η διάβρωση επιμέρους επιφανειών, με αποκρούσεις να διακρίνονται στο μέτωπο, στο δεξιό μέρος των μαλλιών, στη μύτη και στα φρύδια. Ρηχές αυλακώσεις διαχωρίζουν τους βοστρύχους της κόμης (με αδρότερο πλάσιμο στο ανώτερο μέρος της κεφαλής), ενώ βαθύτερες διακρίνουν το πρόσωπο από τους πλευρικούς βοστρύχους. Το οπίσθιο μέρος είναι αποκρουσμένο, φέροντας στο κατώτερο τμήμα κυκλικό τόρμο για τη στήριξη του θραύσματος σε σύγχρονη εποχή.

Το απότμημα δεξιού άκρου ποδός με κλειστό υπόδημα NK 2772 συσχέτισε η von Moock με το γλυπτό NK 2296.¹⁰⁷⁰ Τούτο σώζει μέρος της συμφυούς πλίνθου, φέρει δε όμοιο σαντάλι με εκείνο του θραύσματος NK 2565 (+MA 8617), ήτοι διαθέτει πλατιούς και λεπτότερους ιμάντες που διασταυρώνονται στο ύψος του μεταταρσίου. Και εδώ επάλληλες σειρές σιγμοειδών βοστρύχων διαμορφώνουν την απόληξη του μαλλωτού «μπαντζακιού», το οποίο καλύπτει το πίσω μέρος του άκρου ποδός. Καθίσταται πιθανό το ενδεχόμενο να προέρχονται τα θραύσματα NK 2565 (+MA 8617) / NK 2772 από την ίδια μορφή, αν και αυτή είναι δύσκολο να συσχετιστεί με το γλυπτό NK 2296, μιας και τούτο το πιθανότερον έφερε κλειστά υποδήματα ομοίως προς τον Παπποσιληνό NK 2295.

στ) NK 2299 (εικ. 323-327)

Προέλευση: περιοχή θεάτρου

Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 1,39 m, διαστάσεις επιφάνειας αναμονής (σωζόμενο τμήμα) 27 x 37 cm, διαστάσεις τόρμου 6 x 7 cm, βάθος τόρμου 7 cm

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Versakis 1909, 216-217 (εικ. 26), Herbig 1935, 12 (εικ. 7, πίν. 3.1-2), Παπασταμάτη-von Moock 2012, 138-140

Το γλυπτό NK 2299 εικονίζει Παπποσιληνό με μαλλωτό χιτώνα και ιμάτιο που καλύπτει τα ισχία και τα ανώτερα μέρη των σκελών. Από αυτόν λείπουν η κεφαλή, από το ύψος του κάτω χείλους και άνω, αμφότερα τα χέρια (μικρό μέρος του βραχίονα σώζεται στη δεξιά πλευρά), καθώς και τα σκέλη, από τους μηρούς και κάτω. Αποκρούσεις ανιχνεύονται στην αναδίπλωση του ιματίου στην αριστερή

¹⁰⁷⁰ Παπασταμάτη-von Moock 2012, 139 σημ. 55.

πλευρά, στα σκέλη της δοράς ζώου, στα νώτα της μορφής, όπως και στο μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειας αναμονής που διαμορφωνόταν πίσω από την κεφαλή. Σε θραυσμένη επιφάνεια της άνω πλευράς, στον άξονα περίπου της μορφής και προς την οπίσθια όψη της, σώζεται τετράπλευρος τόρμος για τη γόμφωση με υπερκείμενο στοιχείο, πιθανότατα ένα αρχιτεκτονικό μέλος (πεσσόκρανο). Ίχνη επεξεργασίας με οδοντωτή σμίλη ανιχνεύονται στην επιφάνεια αναμονής. Από το σωζόμενο μέρος του βραχίονος προκύπτει πως το δεξιό χέρι της μορφής φερόταν προς τα επάνω, προς την ίδια δε πλευρά στρεφόταν ελαφρώς η κεφαλή. Το ιμάτιο είναι περίτεχνα δεμένο γύρω από τα ισχία, σχηματίζοντας αναδίπλωση που συστρέφεται κάτω από την κοιλιά, απολήγοντας στην αριστερή πλευρά σε κατακόρυφες πτυχές (η απόληξη μιας εξ αυτών συγκρατείτο με *runtello*). Ο Παπποσιληνός παρουσιάζει συνάφειες με εκείνους του ζεύγους NK 2295 / 2296, με τη διαφορά ότι τα νώτα του καλύπτει δορά ζώου (το πιθανότερον χοίρου και όχι ελαφιού), αρκετά καλά σωζόμενη στην οπίσθια δεξιά πλευρά. Στα αριστερά του αποκρουσμένου μέρους στα νώτα, στο ύψος περίπου της αναδίπλωσης του ιματίου, έχει λαξευτεί αδρά μία ακόμη οπλή της δοράς ζώου. Αν και η αποκρουσμένη κάθετη ζώνη εξέχει κατάτι προς το οπίσθιο μέρος της μορφής, το βραχύ πλάτος και η μη αξονική διάταξή της εν σχέσει με τον κορμό καθιστούν δυσχερή τον συσχετισμό της με κατάλοιπο πεσσόμορφου στηρίγματος, συνεπώς ο Παπποσιληνός ήταν το πιθανότερον ολόγλυφος. Το δεξιό πόδι της μορφής ήταν ελαφρώς προτεταμένο.

ζ) NK 2294 (εικ. 328-332)

Προέλευση: περιοχή θεάτρου

Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 1,28 m, διαστάσεις επιφάνειας αναμονής (σωζόμενο τμήμα) 24 x 19 cm, διαστάσεις τόρμου 7 x 9 cm, βάθος τόρμου 6,5 cm

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Herbig 1935, 12 (εικ. 8, πίν. 3.3-4), Παπασταμάτη-von Moock 2012, 138-140

Ο Παπποσιληνός NK 2294 αποτελείται από δύο μεγάλα θραύσματα που σώζουν μέρος της πρόσθιας (από την κοιλιά έως τους γοφούς) και της οπίσθιας όψης (από το ύψος των ώμων περίπου έως την αρχή των γλουτών). Η μορφή φορεί μαλλωτό χιτώνα και ιμάτιο που καλύπτει τα ισχία και τα ανώτερα μέρη των σκελών. Στην ανώτερη σωζόμενη -και θραυσμένη εν πολλοίς- επιφάνεια του γλυπτού σώζεται τετράπλευρος τόρμος, όπως και μέρος ειργασμένης με οδοντωτή σμίλη επιφάνειας αναμονής, συνεπώς η μορφή στήριζε κάποιο αρχιτεκτονικό μέλος (πεσσόκρανο). Η διαμόρφωση της άνω όψης καθιστά σαφές πως ο εξεταζόμενος Παπποσιληνός είχε παρεμφερή χαρακτηριστικά με τον NK 2299. Στα νώτα πέφτει δορά ζώου (χοίρου), το κεφάλι του οποίου έχει λαξευθεί στα αριστερά, γεγονός που επιβεβαιώνει πως τούτη η μορφή είχε αντιθετικά χαρακτηριστικά εν σχέσει με την προηγηθείσα (NK 2299). Στη δεξιά πλευρά της ράχης διασταυρώνονται δύο από τα σκέλη της δοράς.

η) NK 5297 [ο έτερος ενσωματωμένος -σε δεύτερη χρήση- στο υστερορωμαϊκό βήμα του Φαίδρου] (εικ. 333-340)

Προέλευση: περιοχή θεάτρου

Διαστάσεις: [NK 5297] σωζόμενο ύψος 0,83 m, ύψος κεφαλής 39 cm, διαστάσεις τórμου επιφάνειας αναμονής 8,5 x 5 cm, βάθος τórμου 7 cm, [ενσωματωμένος στο βήμα Φαίδρου] σωζόμενο ύψος 0,88 m, ύψος κεφαλής 37 cm, διαστάσεις τórμου επιφάνειας αναμονής 8 x 6 cm, βάθος τórμου 7 cm, ύψος πλίνθου 7,5 cm, ύψος καττύματος 1 cm

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Versakis 1909, 218-219 (εικ. 29-30), Herbig 1935, 14-15 (εικ. 12, πίν. 5.1-2). Fiechter 1936, 82, Pickard-Cambridge 1946, 262-263, Bieber 1961, 223 (εικ. 53, 718), Schmidt-Colinet 1977, 61-62, 79, 94, 144, 260-261 (M 73), Schmidt 1982, 127, Sturgeon 1977, 48-49 (εικ. 6-7), Despinis 2003, 141 σημ. 390, Di Napoli 2007, 197 (αρ. Α ΦΜ 9-10, πίν. 5.1-2), Παπασταμάτη-von Moock 2012, 144-145 (εικ. 12-14), Di Napoli 2013, 14, 146, 242 (αρ. 1.35, πίν. 5.4)

Ζεύγος ολόγλυφων γονατιστών Σιληνών με όμοια χαρακτηριστικά και αντεστραμμένη στάση. Τούτοι έχουν διατηρηθεί σε καλή κατάσταση, ο ένας δε από αυτούς είναι ενσωματωμένος -σε δεύτερη χρήση- στο υστερορωμαϊκό βήμα του Φαίδρου. Ο έτερος, ο υπ. αριθμ. NK 5297, βρίσκεται στην αριστερή πλευρά του βήματος, δίπλα από κλίμακα αποτελούμενη από τέσσερις αναβαθμούς. Τούτου και τα δύο πόδια είναι αποκρουσμένα, το αριστερό από το μηρό και το δεξιό από το μέσο της κνήμης και κάτω, όπως και το αριστερό του χέρι, στο οποίο έχει συμπληρωθεί μέρος του πήχη (λείπει η απόληξή του και η άκρα χείρα). Κοινά χαρακτηριστικά ανάμεσα στα δύο γλυπτά αποτελούν η μακριά κόμη, το ψηλό μέτωπο με δύο βαθιές οριζόντιες ρυτίδες, τα αυτιά χοίρου και η πλούσια γενειάδα. Στο γλυπτό NK 5297 το ανοικτό στόμα υπαινίσσεται χαμόγελο (ένα είδος περιπαικτικού μορφασμού), ενώ ο έτερος Σιληνός έχει σοβαρότερη έκφραση. Οι Σιληνοί είναι γονατιστοί και έχουν ανασηκωμένο το ένα τους χέρι, με το οποίο ανασύρουν μέρος της δοράς αιλουροειδούς (πιθανότατα πάνθηρα) που καλύπτει τους ώμους και τα νώτα τους, εντός της οποίας φαίνεται πως έχουν «σπαργανωμένο» αδιάγνωστο αντικείμενο. Η von Moock θεώρησε πως πρόκειται για κιβωτίδιο με σύνεργα γραφής, συσχετίζοντάς το με τους κυλίνδρους κάτω από το κατεβασμένο χέρι του εντοιχισμένου Σιληνού, αν και δεν αποκλείεται να επρόκειτο απλώς για ένα ανακουφιστικό «μαξιλαράκι» που βοηθούσε στη στήριξη του υπερκείμενου στοιχείου. Οι απολήξεις της δοράς -σε μορφή σκελών αιλουροειδούς- δένονται στο ύψος του στέρνου στο Σιληνό NK 5297 και κατά μήκος του δεξιού ώμου στην ενσωματωμένη στο βήμα μορφή. Επάνω από το ανασυρόμενο αντικείμενο, στην ανώτερη επιφάνεια του γλυπτού NK 5297, υπάρχει επιφάνεια έδρασης αρχιτεκτονικού στοιχείου (ειργασμένη με βελόνι) και ορθογώνιος τórμος. Ο έτερος Σιληνός φέρει ανάλογο τórμο στην ανώτερη επιφάνεια του αριστερού του χεριού, ενώ το δεξιό είναι κατεβασμένο και ακουμπά επάνω σε διπλό κύλινδρο (έμμεση αναφορά ίσως στα κείμενα των μεγάλων δραματουργών). Το σώμα των διονυσιακών ακολούθων είναι γυμνό και καλύπτεται από -ρηχό αναγλυφικά- τρίχωμα, ενώ τα άκρα πόδια τους βαίνουν επί καττύματος (προφανώς

ήσαν σανδαλοφόροι), όπως φαίνεται από την εντοιχισμένη μορφή. Από την τελευταία σώζεται ακέραια η πλίνθος.

θ) NK 2297 / NK 2298 (εικ. 341-348)

Προέλευση: περιοχή θεάτρου

Διαστάσεις: [NK 2297] σωζόμενο ύψος 1,46 m, πλάτος πεσσού 0,67 m, βάθος πεσσού 0,20 m, ύψος πλίνθου 0,15 m, [NK 2298] σωζόμενο ύψος 1,51 m, πλάτος πεσσού 0,64 m, βάθος πεσσού 0,205 m, ύψος πλίνθου 0,15 m, βάθος δεξιού τόρμου 6,5 cm, απόσταση αριστερού τόρμου από πλάγια όψη πεσσού 20 cm

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Bulle 1928, Herbig 1935, 16, 33 (εικ. 13-14, πίν. 6), Bieber 1961, 225 (εικ. 758), Di Napoli 2007, 196 (αρ. Α ΦΜ 2-3), Παπασταμάτη-von Moock 2012, 131-137 (εικ. 1-2, 5, σχ. 1), Di Napoli 2013, 14, 146-147, 160, 172, 242 (αρ. 1.30-1.31, πίν. 4.3-4)

Δύο αποσπασματικές πεπλοφόροι, εκ των οποίων σώζεται περίπου το κάτω ήμισυ, προέρχονται επίσης από το διάκοσμο της σκηνής του Διονυσιακού θεάτρου (NK 2297 / NK 2298). Οι μορφές βαίνουν επί πλίνθου, φέροντας συμφυή πεσσό στο οπίσθιο τμήμα τους, αδρώς ειργασμένο με βελόνι στο επίπεδο της επιφάνειας αρμογής και με ορθογώνιους τόρμους στα πλάγια (εμφανείς στην πεπλοφόρο NK 2298), προς υποδοχή γόμφων για την «αγκύρωσή» τους σε τοίχο οικοδομήματος. Οι ομοιότητες ως προς την ενδυμασία και η αντεστραμμένη στάση των σκελών μαρτυρούν το μεταξύ τους συσχετισμό και ενισχύουν την πιθανότητα κοινής προέλευσης από τον γλυπτικό διάκοσμο της αδριάνειας σκηνής του θεάτρου. Το γεγονός, μάλιστα, ότι βρέθηκαν κοντά σε δύο μορφολογικά όμοια τρίβαθμα βάθρα (ύψους περί τα 1,30 m)¹⁰⁷¹ από τα άκρα της πρόσοψης του σκηνικού οικοδομήματος, καθιστά πιθανό το ενδεχόμενο έδρασή τους σε ψηλές βάσεις, κατ' αναλογία προς εκείνες της πρόσοψης του ωδείου του Αγρίππα που έφεραν Τρίτωνες και Γίγαντες. Τα υπολείμματα παρυφής αποπτύγματος που σώζουν στις πλάγιες όψεις τους (επάνω από τα άνετα σκέλη) αποτελούν ένδειξη πως τούτες έφεραν αττικό πέπλο, ενώ στα πόδια τους φορούσαν κλειστά υποδήματα με ψηλό κάττυμα (η απόληξη του αντίστοιχου στο στηρίζον σκέλος της μορφής NK 2298 ήταν ένθετη, συγκρατούμενη εσωτερικά από σύνδεσμο και πιθανότατα υπερέβαινε το όριο της πλίνθου), κάτωθι των οποίων υπήρχε «ποδείον».¹⁰⁷² Το αποκρουσμένο τμήμα ενδύματος που βαίνει σε λοξή διάταξη εν σχέσει με τις κάθετες ραβδώσεις του πέπλου, στις πλάγιες όψεις των μορφών, ανήκει πιθανώς σε υπερκείμενο ιμάτιο. Οι πεπλοφόροι έφεραν πιθανώς στο χέρι που βρισκόταν στην πλευρά του ελεύθερου σκέλους παρυφή ιματίου. Τούτη η υπόθεση στοιχειοθετείται χάρη στη μικρών διαστάσεων άμορφη μάζα μαρμάρου που σώζεται στο μηρό της μορφής NK 2298, η οποία αποτελεί πιθανότατα απότμημα στηρίγματος (puntello) στο επίπεδο συγκράτησης του ιματίου.

¹⁰⁷¹ Bieber 1961, 225. Στοιχεία αγκύρωσης σε τοίχο σώζουν και τα βάθρα (Παπασταμάτη-von Moock 2012, 137)

¹⁰⁷² Πρβλ. Morrow 1985, 74, 88-89, 149, 182.

ι) NK 2250 (εικ. 349-351α-β)

Προέλευση: εντοπίστηκε το 1934 στα ανατολικά του κοίλου, σε τάφρο μπροστά από την προεδρία

Διαστάσεις: μέγιστο ύψος 0,75 m, μέγιστο πλάτος 0,61 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Herbig 1935, 14 (αρ. 6, εικ. 10)

Το εν λόγω θραύσμα σώζει τμήμα του λαιμού (στο οποίο «προσφύεται» απότμημα βοστρύχου), του στέρνου, του αριστερού ώμου και του αντίστοιχου βραχίονος (όπου ανιχνεύονται ίχνη επεξεργασίας με ράσπα) της πεπλοφόρου, αμφότερα δε τα σημεία συγκράτησης των ενδυμάτων στους ώμους. Τούτα ήσαν ανόμοια, μιας και η δυσκοιδήσ πόρπη της αριστερής πλευράς δεν εντοπίζεται στα δεξιά, όπου η απόληξη του ενδύματος έχει δεθεί σε κόμπο. Καθίσταται προφανές πως στον δεξιό ώμο συγκρατείται έτερο ένδυμα που υπερκαλύπτει την πόρπωση του πέπλου. Πρόκειται πιθανότατα για νεβρίδα, γεγονός που στοιχειοθετεί την ταύτιση της μορφής με Μαινάδα. Η διαφορετική θέση της συγκράτησης του ενδύματος στο δεξιό τμήμα, καθώς και το ελαφρώς ανυψωμένο επίπεδο της σάρκας, αποτελούν ενδείξεις για την έγερση του χεριού σε τούτη την πλευρά. Η κεφαλή ήταν πιθανώς στραμμένη προς τα αριστερά, είχε αποδοθεί δε με ελαφρά κάμψη προς τα εμπρός, εν σχέσει με τη διάταξη του αριστερού ώμου. Παρά τις εκτεταμένες αποκρούσεις και τη διάβρωση του οπίσθιου τμήματος του θραύσματος, καθίσταται προφανές πως η μορφή προσφύοταν σε πεσό που άφηγε σε μεγάλο βαθμό ακάλυπτο το αριστερό χέρι. Ως προς το τελευταίο στοιχείο, το θραύσμα NK 2250 φαίνεται να απηχεί τη διαμόρφωση του πεσσού της πεπλοφόρου NK 2298, μιας και σε αυτή η αριστερή πλευρά δεν καλύπτεται σε ολόκληρο το εύρος της οπίσθιας όψης της από το πεσόμορφο στήριγμα. Η διάταξη του ενδύματος της μορφής NK 2250, που ξεκινά απ' το σημείο πόρπωσης του αριστερού ώμου και κατευθύνεται προς τα νώτα, προφανώς υπαινίσσονται υπερκείμενο ιμάτιο, ίσως σχετιζόμενο με εκείνο που ανιχνεύεται στο αριστερό τμήμα της πεπλοφόρου NK 2298.

ια) θραύσματα αδιαγνώστου προελεύσεως (εικ. 352, 356-357)

Προέλευση: περιοχή θεάτρου

Διαστάσεις: [NK 2770] μέγιστο σωζόμενο μήκος 0,47 m, μέγιστο ύψος 0,33 m, [NK 2280] μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,365 m, μέγιστο πλάτος 0,20 m, μέγιστο σωζόμενο βάθος 0,23 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: NK 2770 / NK 2280 αδημοσίευτα (πρβλ. Herbig 1935, 13-14 [Frgm. 2-8, Frgm. von Kolossalfiguren 1-5, πίν. 5.3])

Ο Herbig κατέγραψε μια σειρά από θραύσματα για τα οποία δεν έχει αποσαφηνιστεί η προέλευση, ορισμένα δε εξ αυτών δεν έχουν ταυτοποιηθεί με ασφάλεια. Ειδικότερα, ανέφερε ένα θραύσμα άνω τμήματος κορμού που σώζει μέρος ώμου, βραχίονα και στήθους γυναικείας μορφής, στο οποίο διακρίνονται δύο έως τρεις βόστρυχοι να πέφτουν στον ώμο. Τούτο το θραύσμα ταυτίζεται πιθανότατα με το

απότμημα δεξιού χεριού NK 2770 (εικ. 357), το οποίο σώζει το μεγαλύτερο μέρος του ανασηκωμένου βραχίονα και του ώμου μιας μορφής με χιτώνα και ιμάτιο. Το ιμάτιο καλύπτει τον ώμο και πέφτει προς το στήθος, όπου αναδιπλώνεται και ακολούθως βαίνει προς το κατώτερο μέρος του κορμού. Ο βραχίονας βρίσκεται σε κάθετη διάταξη εν σχέσει με τον κορμό και δεν ανέρχεται σε έντονη κλίση, γεγονός που επιφέρει δισταγμό στην αποδοχή του ενδεχόμενου συσχέτισης του θραύσματος με φέρουσα μορφή. Στην τελευταία διαπίστωση οδηγούν και τα διαφοροποιημένα ενδυματολογικά χαρακτηριστικά εν σχέσει με εκείνα του κορμού NK 2250. Ο Herbig θεώρησε αποτμήματα συναφή με τους Παπποσιληνούς του ορόφου της πρόσοψης ένα θραύσμα βραχίονα (μήκους 43 cm), το πέρας ενός αδιάγνωστου μέλους, ένα τμήμα από κοιλιακή χώρα -καλυπτόμενη με μαλλωτό χιτώνα- που σώζει αρχή ιματίου (ύψος 55 cm), ένα καλυπτόμενο με μαλλωτό χιτώνα αδιάγνωστο μέλος (μήκος 32 cm), ένα τμήμα σκέλους που τυλίγεται με ιμάτιο, ένα μέρος ενδύματος προερχόμενο ίσως από την περιοχή της κοιλιάς και ένα ακόμη από μηρό (τούτα τα θραύσματα δεν έχουν ταυτοποιηθεί). Το απότμημα σκέλους NK 2280 (εικ. 356) προέρχεται πιθανότατα από έναν Παπποσιληνό του ορόφου, όπως φαίνεται από τις διαστάσεις και τις σιγμοειδείς συστάδες τριχώματος που καλύπτουν το μέλος. Αυτές είναι αδρά αποδοσμένες, θυμίζοντας την εργασία στο συγκολλημένο θραύσμα δεξιού μηρού του γλυπτού NK 2296. Τούτου δοθέντος καθίσταται βέβαιη η συσχέτιση του -λοξά αποκομμένου στην οπίσθια πλευρά- θραύσματος NK 2280 με το διάκοσμο της σκηνης του θεάτρου. Ο Herbig απαρίθμησε ορισμένα ακόμη θραύσματα, τα οποία ανήκαν σε κολοσσικές μορφές, μεγαλύτερες από τους Παπποσιληνούς του άνω ορόφου. Από αυτά ξεχωρίζει ένα απότμημα αριστερού μηρού που καλύπτεται από μαλλωτό χιτώνα (ύψους 61 cm), το οποίο σώζει στην εξωτερική πλευρά του κατερχόμενες πτυχώσεις υπερκείμενου ενδύματος, προφανώς ιματίου (εικ. 352). Αξίζει να σημειωθεί πως το τρίχωμα έχει αποδοθεί σε χαμηλό ανάγλυφο, αποτελείται δε από καλοσχηματισμένες, «φλογόσχημες» συστάδες που δεν μοιάζουν με εκείνες των Παπποσιληνών που έχουμε δει έως τώρα, οι οποίες θα ταίριαζαν περισσότερο σε θεατρικό ένδυμα. Επίσης, επισημάνθηκαν αποτμήματα βραχίονα με μέρος ώμου (μήκος 33 cm), πήχη (μήκος 53 cm) και γυμνού μέρους γλυπτού με ίχνη κονιάματος (παλαιότερα εντοιχισμένο στο βήμα του Φαίδρου), άπαντα προερχόμενα από κολοσσικές μορφές. Τα τελευταία θραύσματα δεν έχουν ταυτοποιηθεί, ενώ χρήσιμο είναι να επισημανθεί πως δεν πρέπει να θεωρείται βέβαιη η συσχέτιση όλων με τις φέρουσες μορφές του σκηνικού οικοδομήματος.

21. Κόρινθος. Βάρβαροι της «πρόσοψης των αιχμαλώτων».

α) Αρχαιολογικό Μουσείο Κορίνθου S 176 / 176a (+178 / 184 / 328) (εικ. 486-489)

Προέλευση: βρέθηκε το 1900 στην περιοχή του Forum, 2,30 m από τις

ασβεστολιθικές βάσεις ΝΔ του δυτικού άκρου των Προπυλαίων

Διαστάσεις: ύψος 2,57 m, πλάτος (στο επίπεδο των ώμων) 0,75 m, βάθος 0,40 m,

πλάτος πεσσού 0,45 m, βάθος πεσσού 0,308 m, ύψος πεσσοκράνου 0,55 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Richardson 1902, 7-22 (εικ. 1-2, πίν. 1, 4), Reinach 1920, 137 (εικ. 3), Johnson 1931, 101 (αρ. 217), Stillwell 1941, 75-76 (αρ. 24, 28, εικ. 50, 52 πίν. 4, 7), Vermeule 1968, 83-88 (εικ. 28), Schmidt-Colinet 1977, 56, 85-86, 94-95, 138, 255 (M 56), Wiseman 1979, 523 (πίν. 11.17), Schmidt 1982, 132-133 (πίν. 34.2, 35.2), Schneider 1986, 128-130 (πίν. 37.2), Vermeule 1986, 71-73 (εικ. 2), Landskron 2005a, 80-81 (εικ. 38-39), Strocka 2010, 29-37 (εικ. 64-72, 136-138)

Ο πληρέστερα σωζόμενος «δεσμώτης Α» έχει συμπληρωθεί με τσιμεντοκονία, τη εξαιρέσει του δεξιού πήχη, της απόληξης του χιτώνος στην ίδια πλευρά και της απόληξης του κόλπου στην αριστερή όψη (επιμέρους αποκρούσεις ανιχνεύονται στις ράχες και τις απολήξεις της πτυχολογίας). Ειδικότερα, συμπληρωμένη είναι η μύτη, μέρος των γοφών, το δεξιό γόνυ και τμήμα του αντίστοιχου ταρσού (όπως και η δεξιά γωνία της πλίνθου), το ανώτερο μέρος της αριστερής κνήμης και το πέρας του υποδήματος της ίδιας πλευράς. Η μορφή φορεί χειριδωτό χιτωνίσκο, χλαμύδα που συγκρατείται με δισκοειδή πόρπη στο ύψος του στέρνου και αναξυρίδες, ενώ στην κεφαλή φέρει φρυγικό σκούφο και στα πόδια κλειστά υποδήματα με δεμένους μάντες, γλωσσοειδή προεξοχή κατά μήκος του ταρσού και λεπτό κάττυμα. Ο χιτωνίσκος σχηματίζει κόλπο, οι απολήξεις του οποίου διαμορφώνουν «σκιασμένα» ωοειδή σχήματα. Εικονίζεται αγένειος βάρβαρος που στρέφει την κεφαλή και τον κορμό προς τα δεξιά (η κλίση της κεφαλής είναι μεγαλύτερη από εκείνη του έτερου «δεσμώτη»). Διαθέτει μακριά κόμη με αναστολή επάνω από το μέτωπο, οι κυματιστοί βόστρυχοι της οποίας φθάνουν ως τους ώμους. Το αριστερό χέρι τοποθετείται σε κάθετη διάταξη κάτω το στήθος, το δε ελλείπον μέρος του δεξιού χεριού πιθανότατα στρεφόταν προς το στέρνο ή το πρόσωπο. Οι άκροι πόδες βαίνουν κατά το μεγαλύτερο μέρος τους σε τραπεζιόσχημη πλίνθο, με τις απολήξεις τους να εξέχουν από αυτή (στην πρόσθια επιφάνεια της πλίνθου αλλά και κάτω από τους εξέχοντες άκρους πόδες διακρίνονται ίχνη αδρής επεξεργασίας με βελόνι). Το δεξιό σκέλος είναι στηρίζον και το αριστερό ελεύθερο, αν και η διαφοροποίηση μεταξύ τους είναι μικρή δεδομένου ότι οι μορφές δεν εικονίζονται σε διασκελισμό. Πίσω από το αριστερό πόδι, στο σημείο της σύμφυσής του με τον πεσσό, έχει αφεθεί αλάξευτη ζώνη ύψους 0,36 m. Πυκνά ίχνη επεξεργασίας με ράσπα διακρίνονται σε όλα τα σωζόμενα μέρη του γλυπτού. Η μορφή προβάλλει σε έξεργο ανάγλυφο από τον πεσσό σχεδόν καθ' όλο το ύψος της, μέρος δε του οπίσθιου τμήματος του σκούφου που φορεί έχει αποκοπεί προς διευκόλυνση της προσαρμογής του πεσσοκράνου (στο ύψος περίπου του ινιακού οστού). Τούτο συμβαίνει διότι ο πεσσός σχηματίζει σε αυτό το σημείο επιφάνεια αναμονής με ακανόνιστο τόρμο για τη σύνδεση με το κορινθιακό πεσσόκρανο, η κατώτερη πλευρά του οποίου σώζει σιδηρό γόμφο που εισερχόταν σε αυτή την υποδοχή. Το πεσσόκρανο κοσμείται με διπλή σειρά ανακαμπτόμενων φύλλων άκανθας επάνω από τα οποία ξεκινούσαν αντίωτες έλικες, μία κατευθυνόμενη προς τον άξονα εκάστης πλευράς (μεσαία) και μία προβαλλόμενη κατά τη διαγώνιο που στήριζε την προέχουσα γωνία του άβακα (ακραία). Ανάμεσα στις μεσαίες έλικες φύονταν άνθη με σχοινοειδή μίσχο, ενώ μικρότερα άνθη προέβαλλαν από τις ακραίες. Η πίσω αριστερή γωνία του πεσσοκράνου και τμήμα της οπίσθιας όψης είναι αποκρουσμένες, όπως και οι

γωνιακές απολήξεις της πρόσθιας πλευράς και το άνω μέρος των ανθέων της πρόσθιας και αριστερής όψης. Το κατώτερο μέρος της πρόσθιας πλευράς έχει απολαξευθεί (διακρίνονται ίχνη επεξεργασίας με βελόνι) για να διευκολυνθεί η διευθέτηση του φρυγικού σκούφου. Η οπίσθια αριστερή γωνία του άβακα, όπως και η έλικα που τη στήριζε, επεκτείνονταν κατά ασύμμετρο τρόπο, πιθανότατα για να δημιουργηθεί προεξοχή στήριξης του θριγκού σε γωνιακό σημείο της πρόσοψης. Οι πλάγιες πλευρές του πεσσού σώζουν ίχνη επεξεργασίας με λεπτό βελόνι. Οι ορθογώνιες υποδοχές στις πλάγιες όψεις του πεσσού οφείλονται σε σύγχρονη επέμβαση, σχετιζόμενη με τη συναρμογή των επιμέρους θραυσμάτων.

β) Αρχαιολογικό Μουσείο Κορίνθου S 179 (εικ. 490-494)

Προέλευση: Forum, περιοχή Προπυλαίων

Διαστάσεις: ύψος 1,46 m, πλάτος (στο επίπεδο των ώμων) 0,75 m, βάθος 0,40 m, πλάτος πεσσού 0,45 m, βάθος πεσσού 0,308 m, ύψος πεσσοκράνου 0,55 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Richardson 1902, 7-22 (πίν. 2, 2a, 4), Durm 1910, 360-361 (εικ. 352), Reinach 1920, 137 (εικ. 1), Johnson 1931, 102 (αρ. 218), Stillwell 1941, 75-76 (αρ. 25, 29 εικ. 51, πίν. 4, 7), Vermeule 1968, 83-88 (εικ. 27), Schmidt-Colinet 1977, 56, 85-86, 94-95, 138, 255 (M 56), Schmidt 1982, 132-133 (πίν. 34.1, 35.1), Schneider 1986, 128-130, Vermeule 1986, 71-73 (εικ. 1), Landskron 2005a, 80-81 (εικ. 38-39), Strocka 2010, 29-37 (εικ. 73-79, 136-138)

Ο «δεσμώτης Β» σώζεται από την κεφαλή έως τους μηρούς, λείπει δε από αυτόν ο αριστερός πήγης που προσαρτάτο στην αδρά πελεκημένη με βελονάκι υποδοχή (δεν συγκρατείτο από γόμφο, καθώς φαίνεται από την έλλειψη τόρμου). Αποκρουσμένες είναι διάσπαρτες απολήξεις βοστρύχων στο ανώτερο μέρος της κεφαλής, το άνω πέρας του φρυγικού σκούφου και επιμέρους ράχες της πτυχολογίας, συμπληρωμένο δε το κατώτερο μέρος αμφοτέρων των μηρών, η άνω δεξιά γωνία και το κάτω τμήμα του πεσσού. Αποκομμένη κάθετα η οπίσθια επιφάνεια του σκούφου για την αρμονικότερη διευθέτηση του πεσσοκράνου. Το γλυπτό έχει αντεστραμμένη στάση και χαρακτηριστικά εν σχέσει με τον «δεσμώτη Α». Φορεί επίσης χειριδωτό χιτωνίσκο, γλαμύδα που συγκρατείται με δισκοειδή πόρπη στο ύψος του στέρνου και φρυγικό σκούφο. Στις «χαράδρες» της πτυχολογίας και στους μακριούς βοστρύχους της κόμης ανιχνεύεται η χρήση τρυπανιού. Εικονίζεται αγένειος βάρβαρος που στρέφει την κεφαλή και τον κορμό προς τα αριστερά. Η κόμη του σχηματίζει αναστολή επάνω από το μέτωπο, από την οποία ξεπηδούν δύο βραχείς βόστρυχοι που πέφτουν στο μέτωπο (τούτοι προβάλλουν εκατέρωθεν μιας ρυτίδας σε διάταξη κυρτού τόξου). Το δεξιό χέρι τοποθετείται κάτω από το στήθος, το δε αριστερό στρεφόταν πιθανότατα προς το στέρνο ή το πρόσωπο. Το αριστερό σκέλος ήταν στηρίζον και το δεξιό ελεύθερο. Πυκνά ίχνη επεξεργασίας με ράσπα διακρίνονται σε όλα τα σωζόμενα μέρη του γλυπτού. Τούτο προβάλλει σε έξεργο ανάγλυφο από τον πεσσό, τη εξαιρέσει του άνω ημίσεως του ολόγλυφου σκούφου του. Σε αυτό το ύψος ο πεσσός σχηματίζει επιφάνεια αναμονής για τη γόμφωση του πεσσοκράνου. Το τελευταίο κοσμεύεται με διπλή σειρά ανακαμπτόμενων φύλλων άκανθας επάνω από τα

οποία ξεκινούν αντίστροφες έλικες, μία κατευθυνόμενη προς τον άξονα (μεσαία) και μία προβαλλόμενη κατά τη διαγώνιο που στήριζε την προέχουσα γωνία του άβακα (ακραία). Ανάμεσα στις μεσαίες έλικες φύονταν άνθη με καμπτόμενο μίσχο (εδώ είχαμε ρόδακες και όχι λωτόσχημα άνθη όπως στον «δεσμώτη Α», επίσης οι έλικες των πλάγιων όψεων είχαν αποδοθεί όμοια με εκείνους της πρόσθιας και δεν ήσαν πεπλατυσμένοι και επίπεδοι, καθώς συνέβαινε στο πληρέστερα σωζόμενο γλυπτό). Οι γωνίες και τα άνθη του πεσσοκράνου (με εξαίρεση την πρόσθια όψη, όπου σώζεται το ήμισυ ενός ρόδακα) είναι αποκρουσμένα. Οι πλάγιες πλευρές του πεσσού σώζουν ίχνη επεξεργασίας με λεπτό βελόνι.

γ) Αρχαιολογικό Μουσείο Κορίνθου S 415 / S 412 / S 440 / S 416 / S 417 / S 746 / S 221 (495-502)

Προέλευση: Forum, περιοχή Προπυλαίων

Διαστάσεις: [S 412] συνολικό ύψος θραύσματος 0,36 m, σωζόμενο μήκος υποδήματος 0,30 m, σωζόμενο πλάτος υποδήματος 0,185 m, σωζόμενο ύψος υποδήματος 0,155 m, ύψος πλίνθου (μέγιστο) 0,10 m, ύψος καττύματος 0,015 m, [S 440] συνολικό ύψος θραύσματος 0,24 m, σωζόμενο μήκος υποδήματος 0,24 m, σωζόμενο πλάτος υποδήματος 0,135 m, σωζόμενο ύψος υποδήματος 0,14 m, ύψος πλίνθου (μέγιστο) 0,09 m, ύψος καττύματος 0,015 m, [S 417] συνολικό ύψος θραύσματος 0,22 m, σωζόμενο μήκος υποδήματος 0,23 m, σωζόμενο πλάτος υποδήματος 0,09 m, σωζόμενο ύψος υποδήματος 0,13 m, ύψος πλίνθου (μέγιστο) 0,09 m, ύψος καττύματος 0,013 m, [S 416] σωζόμενο μήκος υποδήματος 0,14 m, σωζόμενο πλάτος υποδήματος 0,15 m, σωζόμενο ύψος υποδήματος 0,175 m, ύψος καττύματος 0,02 m, [S 746] συνολικό ύψος θραύσματος 0,27 m, σωζόμενο μήκος υποδήματος 0,32 m, σωζόμενο πλάτος υποδήματος 0,17 m, σωζόμενο ύψος υποδήματος 0,175 m, ύψος πλίνθου (μέγιστο) 0,115 m, [S 415] σωζόμενο μήκος 0,24 m, σωζόμενο πλάτος 0,155 m, σωζόμενο βάθος 0,07 m, [S 221] σωζόμενο μήκος 0,28 m, σωζόμενο πλάτος 0,12 m, σωζόμενο πάχος 0,03 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Johnson 1931, 102-104, 107 (αρ. 219-220, 223, 227), Strocka 2010, 30-31 (αρ. 1-8, εικ. 80-85)

Από τους παραπάνω «δεσμώτες» ή από άλλες μορφές με συναφή χαρακτηριστικά προέρχονται ορισμένα μικρότερα θραύσματα, κοινό χαρακτηριστικό των οποίων είναι τα διάχυτα ίχνη ράσπας που καλύπτουν τις μη διαβρωμένες ή αποκρουσμένες επιφάνειές τους. Ειδικότερα, το απότμημα χεριού καλυπτόμενου με χειρίδα S 415 φαίνεται πως αποτελεί μέρος πήγης που ανερχόταν (σε κάθετη διάταξη) προς το στέρνο ή το πρόσωπο ενός «δεσμώτη», δίχως ωστόσο να μπορεί να αποδοθεί με βεβαιότητα σε κάποια από τις προαναφερθείσες μορφές (εικ. 495). Ο Strocka παρατήρησε πως οι επίπεδες πτυχώσεις του εν λόγω θραύσματος φέρουν στο νου τη διαμόρφωση της πτυχολογίας στη δεξιά χειρίδα του «δεσμώτη Β». Ένα θραύσμα αριστερού άκρου ποδός που σώζει μέρος της πλίνθου (S 412) ενσωματώνει -στο ύψος περίπου του έξω σφυρού- μια δερμάτινη ανακαμπτόμενη προεξοχή, παρεμφερή προς εκείνη του αριστερού σκέλους του «δεσμώτη Α» (εικ. 501). Το δακτυλιόσχημο

στοιχείο που προβάλλει επάνω από την καμπύλη απόληξη του υποδήματος, στο επίπεδο του αστραγάλου, εικονίζει την απόληξη της αναξυρίδας. Ένας ορθογώνιος τόρμος (βάθους 2 cm, διαστάσεων 4.5 x 3 cm), λαξευμένος λίγα εκατοστά επάνω από το κάττυμα, χρησίμευε προφανώς στην προσάρτηση ενός συνδέσμου «αγκύρωσης» του άκρου ποδός στο βάθρο, όπως φαίνεται από την αδρά λαξευμένη υποδοχή που ξεκινά από αυτόν και κατευθύνεται προς την πλίνθο. Εντός του τόρμου σώζεται μέρος του σιδηρού συνδέσμου. Το συμφυόμενο με πεσσό (σωζόμενου βάθους 6 cm) θραύσμα θα μπορούσε να προέρχεται από τον «δεσμότη Β» ή από κάποια άλλη μορφή συναφή προς αυτόν. Δύο συνανήκοντα θραύσματα (S 440) δεξιού άκρου ποδός, σύμφυτου με την υποκείμενη πλίνθο (από την οποία η απόληξή του εξέρχεται), διατηρούν ίχνη των δεμένων ιμάντων του υποδήματος σε επιμέρους επιφάνειές τους (εικ. 499). Και εδώ κάτωθι του προεξέχοντος ποδός και στην απόληξη της πλίνθου σώζονται ίχνη αδρήσ λάξευσης με βελόνι, ενώ στην απόληξη της γλωσσοειδούς προεξοχής υπήρχε φυλλόσχημο ανάγλυφο κόσμημα. Το θραύσμα S 416 σώζει μέρος του πρόσθιου τμήματος υποδήματος με γλωσσοειδή προεξοχή κατά μήκος του ταρσού (εικ. 497). Ο Johnson είχε υποθέσει πως τούτο είχε κοινή προέλευση με το S 440, αν και -όπως ορθά επεσήμανε ο Strocka- η πλήρως σωζόμενη απόληξη της γλωσσοειδούς προεξοχής στο θραύσμα S 416 καθιστά δυσχερή τη συσχέτιση των θραυσμάτων. Το θραύσμα εικονίζει δεξιό πόδι, το τρίτο σωζόμενο σε θραυσματική μορφή. Το απότμημα αριστερού άκρου ποδός S 417 (εικ. 500) σώζει μέρος της πλίνθου, από την οποία η απόληξη του πρώτου εξέρχεται (η κάτω επιφάνεια του καττύματος και η πρόσθια της πλίνθου είναι αδρώς ειργασμένες με βελόνι). Στο ανώτερο σημείο του θραύσματος σώζεται ο κόμπος συγκράτησης των ιμάντων, ενώ στην απόληξη της γλωσσοειδούς προεξοχής εφάπτεται φυλλόσχημο ανάγλυφο κόσμημα. Οι μικρές σχετικά διαστάσεις του θραύσματος καθιστούν πιθανή την προέλευσή του από γυναικεία μορφή. Ένα ακόμη απότμημα αριστερού άκρου ποδός επί πλίνθου συνιστά το θραύσμα S 746, το οποίο φέρει στην απόληξη της γλωσσοειδούς προεξοχής φυλλόσχημο ανάγλυφο κόσμημα (εικ. 498, 502). Στο δεξιό μέρος του ανιχνεύεται τετράγωνος τόρμος (βάθους 3 cm, διαστάσεων 2,5 x 2,5 cm), ο οποίος χρησίμευε πιθανότατα στην προσάρτηση ενός συνδέσμου «αγκύρωσης» του άκρου ποδός στο βάθρο. Ο Johnson παρατήρησε πως οι διαστάσεις του ήταν κατάτι μεγαλύτερες από τα λοιπά συναφή παραδείγματα και η επεξεργασία των επιφανειών του αδρότερη, ωστόσο ο Strocka θεώρησε το τελευταίο στοιχείο αποτέλεσμα επιφανειακής διάβρωσης, εκτιμώντας πως η προέλευση του θραύσματος από το μελετώμενο σύνολο δεν αμφισβητείται. Αν και η αδρότερη επεξεργασία τούτου του άκρου ποδός δεν οφείλεται σε διάβρωση αλλά σε πλημελέστερη εργασία, οι διαστάσεις και τα εικονογραφικά του στοιχεία καθιστούν βέβαιη την ένταξή του στο σύνολο των «δεσμοτών». Τέλος, το απότμημα (μερικώς ενδεδυμένου) μέλους S 221 (εικ. 496) πιθανότατα προέρχεται από τις εξεταζόμενες μορφές, αν και είναι δύσκολο να στοιχειοθετηθεί ο ταυτισμός του με συγκεκριμένο μέρος του σώματος (ίσως αποτελεί μέρος ανδρικού χεριού, οπότε η ανάγλυφη ταινία στη μια πλευρά του θραύσματος εικονίζει την απόληξη της χειρίδος).

δ) Αρχαιολογικό Μουσείο Κορίνθου S 181 / S 197 (εικ. 503-507)

Προέλευση: Forum, περιοχή Προπυλαίων

Διαστάσεις: [S 181] ύψος 0,37 m, [S 197] ύψος 0,37 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Richardson 1902, 7-22 (πίν. 3-4), Johnson 1931, 103-104 (αρ. 221-222), Stillwell 1941, 75 (αρ. 26-27), Schmidt-Colinet 1977, 30, 94-95, 138, 222-223 (W 20), Schmidt 1982, 132-133, Strocka 2010, 29-37 (εικ. 86-88).

Δύο γυναικείες κεφαλές προέρχονται από έξεργα γλυπτά που κοσμούσαν επίσης τους πεσσούς της «πρόσοψης των αιχμαλώτων», όπως προκύπτει από τις διαστάσεις, τη στυλιστική συνάφειά τους με τους «δεσμώτες» και το γεγονός ότι τμήμα του οπίσθιου μέρους της κεφαλής τους είναι κάθετα αποκομμένο, αδρά ειργασμένο με βελόνι και σχηματίζει (στο ύψος περίπου του ινιακού οστού) γωνία με την επιφάνεια αναμονής του πεσσοκράνου. Σε τούτο το σημείο το βάθος της απολαξευμένης εσοχής φθάνει τα 0,025 m. Από την κεφαλή S 181 είναι συμπληρωμένη η μύτη και το άνω χείλος, ενώ αποκρουσμένοι είναι διάσπαρτοι βόστρυχοι και το άνω βλέφαρο του αριστερού οφθαλμού. Οι κυματιστοί βόστρυχοι της κόμης χωρίζονται επάνω από το μέτωπο και φέρονται προς τους κροτάφους και ορισμένοι προς το ανώτερο μέρος της κεφαλής. Τούτοι είναι έξεργοι και διαφέρουν από τη διαμόρφωση του ανώτερου μέρους της κεφαλής, που είναι ρηγά πλασμένο (εδώ η διαμόρφωση των μαλλιών έχει γίνει με εγχαράξεις και δίχως τη χρήση τρυπανιού). Δεν καθίσταται απολύτως σαφές αν τμήμα της κόμης συγκρατείτο σε κότσο, καθώς υπέθεσε ο Johnson, αν και είναι αρκετά πιθανό δεδομένου ότι ανιχνεύονται κατερχόμενοι βόστρυχοι από την κορυφή της κεφαλής. Τα οφρυακά τόξα αποδίδονται ως γωνιώδη εξάρματα, κάτω από τα οποία διακρίνονται τα πλατιά και ελαφρώς προτεταμένα άνω βλέφαρα και οι σχεδόν επίπεδοι βολβοί των οφθαλμών. Τα χείλη είναι καλοσχηματισμένα και σαρκώδη, οι δε παρειές εύσαρκες. Πυκνά ίχνη επεξεργασίας με ράσπα διακρίνονται σε όλα τα σωζόμενα μέρη του γλυπτού. Στην αριστερή πλευρά οι βόστρυχοι και το αυτί έχουν αποδοθεί σε χαμηλότερο ανάγλυφο και αμελέστερα εν σχέσει με τη δεξιά, γεγονός που οφείλεται πιθανώς στη μειωμένη θεασιμότητα αυτής της όψης (προφανώς η κεφαλή στρεφόταν ελαφρώς προς τα αριστερά). Η κεφαλή S 197 έχει αντίστοιχα χαρακτηριστικά με την S 181, είναι δε συμπληρωμένη στη μύτη, στο άνω χείλος και σε τμήμα του αριστερού οφρυακού τόξου και έχει αποκρουσμένο το κάτω χείλος και διάσπαρτους βόστρυχους της κόμης. Εδώ η αριστερή πλευρά έχει πλαστεί με περισσότερη επιμέλεια, γεγονός που υποδηλώνει πιθανώς τη μειωμένη θεασιμότητα της δεξιάς όψης (προς την οποία στρεφόταν η κεφαλή). Σε τούτο το αποσπασματικό γλυπτό καθίστανται εμφανέστεροι οι κατερχόμενοι βόστρυχοι από την κορυφή του κρανίου, όπως και ένας ελικοειδώς συστρεφόμενος βόστρυχος πίσω από το αριστερό αυτί. Όπισθεν αυτού διακρίνεται κυματοειδώς διαμορφωμένη μάζα μαλλιών με εγχάρακτα αποδοσμένες λεπτομέρειες (όμοια με τους βόστρυχους του ανώτερου μέρους της κόμης, επάνω από τους έξεργους του μετώπου). Σώζεται μικρό μέρος του λαιμού που διαχωρίζεται από τις εύσαρκες παρειές μέσω αβαθούς καμπύλου δακτυλίου που «αποσβένεται» στα άκρα.

ε) Αρχαιολογικό Μουσείο Κορίνθου S 178a / S 175 (εικ. 508-509)

Προέλευση: Forum, περιοχή Προπυλαίων

Διαστάσεις: [S 178a] ύψος 0,853 m, πλάτος (στο επίπεδο της ανάγλυφης παράστασης) 0,89 m, βάθος 0,74 m, ύψος αναγλύφου 0,08 m, ύψος κυματιοφόρου ζώνης 0,09 m [S 175] ύψος 0,86 m, πλάτος (στο επίπεδο της ανάγλυφης παράστασης) 0,89 m, βάθος 0,74 m, ύψος αναγλύφου 0,08 m, ύψος κυματιοφόρου ζώνης 0,09 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Richardson 1902, 7-22 (εικ. 7-8, πίν. 4), Johnson 1931, 104-105 (αρ. 224-225), Stillwell 1941, 73-75 (αρ. 21-22, εικ. 50-51), Vermeule 1968, 83-88 (εικ. 29-30), von Hesberg 1983, 225-228 (πίν. 45.4-5), Rose 2005, 54 (εικ. 21), Landskron 2005a, 80-81 (εικ. 38-39), Strocka 2010, 17-19, 27-28 (εικ. 47-54)

Οι «δεσμώτες» έβαιναν σε βάθρα, ο γλυπτός διάκοσμος του υποβάθρου των οποίων συνίστατο σε διαδοχή λεσβίου κυματίου και αστραγάλου και της επίστεψης αντιστοίχως σε αστράγαλο και ιωνικό κυμάτιο. Ο κυματιοφόρος διάκοσμος επεκτεινόταν και στις πλάγιες όψεις, εν αντιθέσει με τις ανάγλυφες παραστάσεις που κοσμούσαν μόνο την πρόσθια πλευρά. Στην κύρια διακοσμητική ζώνη του βάθρου του «δεσμώτη Α» υπάρχει ανάγλυφη παράσταση τροπαίου εκατέρωθεν του οποίου εικονίζονται πτερωτή Νίκη που το στεφανώνει και βάρβαρος (στο αποκρουσμένο εν μέρει αριστερό ήμισυ της σκηνής) με τα χέρια δεμένα στο πίσω μέρος του κορμού. Η Νίκη φορεί ζωσμένο πέπλο με απόπτυγμα, ενώ ο δεσμώτης χειριδωτό χιτωνίσκο και αναξυρίδες. Οι μορφές βαίνουν σε -αποκρουσμένη εν πολλοίς- προέχουσα ζώνη, εν αντιθέσει δε με τα ελλείποντα μέρη του βάθρου δεν είναι συμπληρωμένες. Στην ανώτερη επιφάνεια του τελευταίου υπήρχε υποδοχή για την ένθεση της πλίνθου, βάσει των διαστάσεων της οποίας τεκμαίρεται ο συσχετισμός του με το «δεσμώτη Α». Το βάθρο του «δεσμώτη Β» φέρει παράσταση γενειοφόρου βαρβάρου με τα χέρια φερόμενα μπροστά και σταυρωμένα, δίπλα στον οποίο εικονίζεται ένα είδος τροπαίου (μεγάλων διαστάσεων κράνος, επάνω από ασπίδες σε χιαστί διάταξη) και ένα αγόρι με ανατολίζουσα ενδυμασία που ακουμπά το δεξιό αγκώνα του στο γόνατο καθιστής γυναικείας μορφής, αποδοσμένης σε κατατομή και φέρουσας ιμάτιο «υπέρ την κεφαλήν». Ο γενειοφόρος βάρβαρος φορεί αναξυρίδες και κλειστά υποδήματα, τα δε νώτα του καλύπτονται από χλαμύδα που συγκρατείται με δισκοειδή πόρπη στο ύψος του στέρνου, ενώ η νεανικότερη μορφή φορεί αναξυρίδες και φρυγικό σκούφο. Και εδώ υπάρχει προέχουσα ζώνη όπου στέκουν οι μορφές (βάθους 0,05 m). Οι ανάγλυφες παραστάσεις των βάθρων διακρίνονται για την αδρή και συνοπτική απόδοση των μορφών (κοντόχοντρα μέλη, ασυμμετρίες, τάσεις σχηματοποίησης), όπως και για τις διαφοροποιήσεις στην εκτέλεση του κυματιοφόρου διακόσμου (ανάγλυφικότητα και περίγραμμα ωών και λεσβίου κυματίου, τρόπος απόδοσης των λογχόσχημων στοιχείων ανάμεσα στα ωά, διαμόρφωση αστραγάλων).

22. Αθήνα. Αποτμήματα βαρβάρων από την αθηναϊκή Αγορά.

α) Μουσείο Αρχαίας Αγοράς S 1367+S 1367a (εικ. 510-516)

Προέλευση: εντοπίστηκε στις αρχές του 1949 κατά τη διάρκεια εργασιών καθαρισμού στη στοά του Αττάλου

Διαστάσεις: [S 1367] ύψος 26,5 cm, πλάτος 17 cm, [S 1367+S 1367a] ύψος 60 cm, πλάτος 33 cm

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Αδημοσίευτο, τη εξαιρέσει του θραύσματος S 1367 που δημοσιεύεται στο Thompson 1950, 108 (αρ. 10, πίν. 70a)

Δύο συνανήκοντα θραύσματα από ανδρική κεφαλή (S 1367 / 1367a), τα οποία σώζουν μέρος του λαιμού, της κόμης, μέρους των οφθαλμών και του μετώπου. Εικονίζεται αγένειος νεαρός άνδρας με μακριούς κυματιστούς βοστρύχους που απολήγουν σε σπειροειδή πέρατα με κεντρική τρυπανιά. Αποκρουσμένο είναι το κατώτερο μέρος του προσώπου, οι βόστρυχοι των κροτάφων της αριστερής πλευράς, το άνω μέρος της κεφαλής και το μεγαλύτερο τμήμα της δεξιάς πλευράς του θραύσματος 1367a. Διάχυτα ίχνη ράσπας ανιχνεύονται σε επιμέρους επιφάνειες του γλυπτού, ενώ στη διαμόρφωση της κόμης έχει χρησιμοποιηθεί ευρέως το τρυπάνι. Τα μάτια έχουν επιπεδοποιημένους βολβούς και πλατιά άνω βλέφαρα, ενώ τα φρύδια είναι λεπτά και διακρίνονται από τις λοξές τους εγχαράξεις. Στο λαιμό διακρίνονται δακτύλιοι, ενώ αβαθείς ρυτίδες ανιχνεύονται στο μέτωπο. Επάνω από αυτό οι βόστρυχοι σχηματίζουν αναστολή, έχοντας σπειροειδή διάταξη που απολήγει σε κεντρική τρυπανιά. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η οπίσθια όψη του θραύσματος, η οποία έχει δουλευτεί αδρά με βελονάκι στο ανώτερο μέρος, από το ινιακό δε οστό και εξής είναι ειργασμένη με χοντρό βελόνι. Τούτη η επεξεργασία δεν αποκλείεται να οφείλεται σε μεταγενέστερη επέμβαση στο γλυπτό, ίσως σχετιζόμενη με την ενσωμάτωσή του στο υστερορωμαϊκό τείχος (σε αντίθετη περίπτωση η οπίσθια όψη του ολόγλυφου έργου θα έμενε αθέατη). Καθίσταται πιθανό τούτη η επέμβαση να αλλοίωσε τα χαρακτηριστικά του πίσω μέρους της κεφαλής, όπως αυτά είχαν διαμορφωθεί κατά την αρχική χρήση. Τούτου δοθέντος, δεν μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα αν η μορφή αποτελούσε ελεύθερο ή ενσωματωμένο σε κάθετη επιφάνεια γλυπτό κατά την αρχική φάση κατασκευής. Στο ύψος του αυχένα διαμορφώνεται μια λοξή επιφάνεια εν εσοχή, σε σχέσει με τον υπερκείμενο όγκο της κόμης, που είναι επίσης ειργασμένη με βελόνι και μοιάζει με έμβολο για την εισαγωγή σε υποδοχή κορμού αγάλματος. Ωστόσο, η έντονη (προς τα έσω) κλίση αυτής της επιφάνειας αλλά και η ευρεία απολάξευση του οπίσθιου μέρους της κεφαλής, καθιστά και τούτο τον συσχετισμό αμφίβολο. Η κεφαλή S 1367+S 1367a στρεφόταν ελαφρώς προς τα δεξιά.

β) Μουσείο Αρχαίας Αγοράς S 1367b (εικ. 517-522)

Προέλευση: εντοπίστηκε στις αρχές του 1949 κατά τη διάρκεια εργασιών καθαρισμού στη στοά του Αττάλου

Διαστάσεις: ύψος 42 cm, πλάτος 32 cm, βάθος 21 cm

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο
Βιβλιογραφία: Δημοσίευτο

Το θραύσμα κεφαλής S 1367b σώζει μέρος της αριστερής πλευράς βαρβάρου που στρεφόταν προς τα αριστερά, όπως φαίνεται από τη διάταξη της σωζόμενης παρειάς και του λαιμού. Πυκνά ίχνη ράσπας καλύπτουν τα σωζόμενα γυμνά μέρη του γλυπτού. Αποκομμένη κάθετα είναι η πρόσθια όψη, ενώ αποκρουσμένη η οπίσθια και το μεγαλύτερο μέρος της δεξιάς πλευράς. Πίσω από τους πλευρικούς κυματιστούς βοστρύχους, που έχουν παρεμφερή διάταξη με εκείνους της κεφαλής S 1367+S 1367a αλλά δεν απολήγουν σε σπειροειδή πέρατα με κεντρική τρυπανιά, έχει διαμορφωθεί μια λεία επιφάνεια, προφανώς σχετιζόμενη με το σκούφο που έφεραν οι βάρβαροι Ανατολίτες. Ακόμη πιο πίσω, στο επίπεδο περίπου του αυχένα, σώζεται κάθετη επιφάνεια δουλεμένη πλευρικός με βελόνι, η οποία μπορεί να θεωρηθεί τμήμα του πεσσού που συμφύοταν με τη μορφή. Στην άνω όψη της αποσπασματικής κεφαλής υπάρχει επιπεδοποιημένη και καλώς λειασμένη επιφάνεια με βελονιές, που σχετίζεται ίσως με μια επισκευή του γλυπτού (δεν αποκλείεται, ωστόσο, η διαμόρφωση τούτης της επιφάνειας σύνδεσης με έτερο μέρος της κεφαλής να πραγματοποιήθηκε κατά την αρχική φάση κατασκευής). Κάτωθι αυτής διατηρείται μέρος της σύμφυσης του σκούφου με τον πεσσό, ο οποίος με βάση τα δεδομένα στοιχεία φαίνεται να είχε πλάτος περί τα 0,16 m. Και εδώ διακρίνεται μια αδρά ειργασμένη με βελόνι επιφάνεια, στο επίπεδο περίπου της σύμφυσης των παραπάνω στοιχείων.

γ) Μουσείο Αρχαίας Αγοράς S 1375b (εικ. 523)

Προέλευση: εντοπίστηκε στις αρχές του 1949 κατά τη διάρκεια εργασιών καθαρισμού στη στοά του Αττάλου

Διαστάσεις: ύψος 39 cm, πλάτος 19,5 cm, βάθος 14,5 cm

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Δημοσίευτο

Το θραύσμα S 1375b σώζει το οπίσθιο μέρος της κνήμης μιας μορφής που έφερε αναξυρίδες, εύλογα επομένως μπορεί να συσχετιστεί με τους βαρβάρους της Αγοράς. Διάχυτα ίχνη ράσπας ανιχνεύονται σε όλες τις σωζόμενες επιφάνειές του. Η οπίσθια επιφάνεια είναι κάθετα αποκομμένη.

δ) Μουσείο Αρχαίας Αγοράς 1375a (εικ. 524-525)

Προέλευση: εντοπίστηκε στις αρχές του 1949 κατά τη διάρκεια εργασιών καθαρισμού στη στοά του Αττάλου

Διαστάσεις: ύψος 23 cm, πλάτος 33,5 cm, ύψος πλίνθου 7,7 cm, ύψος υποδήματος 14.5 cm.

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Δημοσίευτο

Το θραύσμα 1375a εικονίζει κλειστό υπόδημα με δεμένους ιμάντες, γλωσσοειδή προεξοχή κατά μήκος του ταρσού και λεπτό κάττυμα, βαίνει δε επί πλίνθου από την

οποία σώζεται μία αρχική πλάγια πλευρά (δουλεμένη με βελόνι). Ίχνη ράσπας καλύπτουν το υπόδημα και το σωζόμενο μέρος του αστραγάλου.

23. Αθήνα. Τρίτωνες και Γίγαντες από την αθηναϊκή Αγορά.

α) Τρίτωνας σύμφυτος με πεσσό [in situ] + ΕΑΜ 374 (385-390)

Προέλευση: ο κορμός εντοπίστηκε στην εποχή της Επανάστασης του 1821 και επανατοποθετήθηκε στο βάθρο στις 24 Ιουνίου 1858, ενώ η κεφαλή ΕΑΜ 374 βρέθηκε στην Ελευσίνα και συγκολλήθηκε το 1896 από τον Π. Καλούδη

Διαστάσεις: ύψος μορφής 2,76 m, ύψος πεσσού 3,09 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Pittakis 1835, 95, Lenormant 1860, 67 (εικ. 1), Van Essen 1926, 183-220 (εικ. 1-3), Becatti 1940, 92, Thompson 1950, 104-106 (αρ. 1, εικ. 16, πίν. 61-63), Schmidt-Colinet 1977, 60-61, 85-86, 94-95, 138, 261 (M 75), Schmidt 1982, 217 σημ. 811, Despinis 2003, 114-115 σημ. 233, 140 (εικ. 271-272), Lippolis 2003, 153-195 (εικ. 3, 10, 15), Strocka 2012/13, 297-305 (εικ. 13a)

Κατά χώραν και στη θέση του δυτικότερου προς δυσμάς πεσσού του μεταγενέστερου «Γυμνασίου» βρίσκεται η πληρέστερα σωζόμενη μορφή Τρίτωνος. Τούτη εντοπίστηκε στην εποχή της Επανάστασης του 1821 και αναφέρεται για πρώτη φορά από τον Πιττάκη το 1835,¹⁰⁷³ επανατοποθετήθηκε δε στο βάθρο στις 24 Ιουνίου 1858.¹⁰⁷⁴ Η κεφαλή είχε μεταφερθεί (σε απροσδιόριστο χρόνο) στην Ελευσίνα και βρισκόταν στην εκκλησία του Αγίου Ζαχαρία, όπου απεικονίστηκε σε σχέδιο το 1852 από τον άγγλο περιηγητή Frederic Wickenden.¹⁰⁷⁵ Ο Περβάνογλου το 1861 αναφέρει πως ανακαλύφθηκε «πρό μικροῦ ἐν Ἐλευσίνῃ (ἄν καὶ οἱ τῆς Ἐλευσίνας κάτοικοι διῆχουρίζονται, ὅτι ἀπὸ πολλῶν ἤδη ἐτῶν εἶναι γνωστὴ)» και πως «πρὸ τινῶν ἐτι μηνῶν εὐρίσκετο...ἐντετειχισμένη ἐπὶ τῆς θύρας τοῦ οἰκοδομουμένου νέου σχολείου».¹⁰⁷⁶ Αργότερα τούτη μεταφέρθηκε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, όπου έλαβε αριθμό ευρετηρίου ΕΑΜ 374 και «περιεγράφη ὡς κεφαλή Ποσειδῶνος ὑπὸ τοῦ Π. Καββαδία».¹⁰⁷⁷ Ωστόσο, το 1896 ο Π. Καλούδης αντελήφθη το συσχετισμό της κεφαλής με τον κορμό της Αρχαίας Αγοράς και την συγκόλλησε σε αυτόν. Μολονότι εκφράστηκαν κατά καιρούς επιφυλάξεις για τούτη την επέμβαση,¹⁰⁷⁸ δεδομένου ότι η κεφαλή δεν συναρμόζεται καθ' ὅλη τη θραυσμένη οπίσθια επιφάνειά της στο αντίστοιχο μέρος του κορμού αλλά μεσολαμβάν κατά τόπους συμπληρώσεις, το πιθανότερο είναι πως ο συσχετισμός των επιμέρους μερών είναι ορθός. Από τον Τρίτωνα αποκομμένα είναι αμφότερα τα χέρια, η δε μύτη είναι αποκρουσμένη, όπως και διάσπαρτοι βόστρυχοι της κόμης, το κάτω χείλος και επιμέρους τμήματα της

¹⁰⁷³ Pittakis 1835, 95.

¹⁰⁷⁴ ΠΑΕ 1958-59, 14-22. Την ημερομηνία που έλαβε χώρα η επέμβαση μνημονεύει μια επιγραφή στο οπίσθιο μέρος του βάθρου (ἀνεγέρθη τῷ 1858 Ἰουνίου 24).

¹⁰⁷⁵ Wickenden 1857, 31 (πίν. 21).

¹⁰⁷⁶ Περβάνογλου 1861, 77.

¹⁰⁷⁷ Καστριώτης 1912, 95-96 σημ. 1. Πρβλ. Καββαδία 1888, 178 (αρ. 15), του ίδιου 1890-92, 253 (αρ. 374).

¹⁰⁷⁸ Wolters 1896, 109, Van Essen 1926, 207-208, 212, Lippold 1937, 254-255.

ελισσόμενης ιχθυουράς στις πλάγιες όψεις. Πυκνά ίχνη επεξεργασίας με ράσπα διακρίνονται σε όλα τα σωζόμενα μέρη του γλυπτού. Στο μέσον της ανώτερης επιφάνειας του πεσσού έχει λαξευτεί ορθογώνιος τώμος από κοινού με αύλακα μολυβδοχόησης, ενώ στη δεξιά πλευρά διακρίνονται ίχνη ενός πειόσχημου συνδέσμου (κατάλοιπο μιας -μεταγενέστερης της αρχικής οικοδομικής φάσης- προσπάθειας να αντιμετωπιστεί η ρηγματώση του λίθου σε αυτό το σημείο). Ο Τρίτωνας εικονίζεται όρθιος, κατενώπιον, με την κεφαλή ελαφρώς στραμμένη προς τα αριστερά. Στο ψηλό του μέτωπο ανιχνεύεται βαθιά οριζόντια ρυτίδα, τα δε αμυγδαλόσχημα μάτια του διακρίνονται για τα παχιά ισοπλατή βλέφαρα και τους πεπλατυσμένους βολβούς. Κάτω από τα χείλη σχηματίζονται βαθιές ρινοπαραειακές ρυτίδες που προβάλλουν επάνω από τα σαρκώδη χείλη. Η γενειάδα συνίσταται σε βραχείς σιγμοειδείς βοστρύχους, ενώ η πλούσια κόμη αποτελείται από μακριούς κυματιστούς βοστρύχους που φέρονται προς τα πίσω. Στην επεξεργασία των μαλλιών και της γενειάδας χρησιμοποιήθηκε ευρέως το τρυπάνι. Η ενισχυμένη μυολογία του κορμού αποδίδεται με ακρίβεια, στο επίπεδο κυρίως του στήθους και των κοιλιακών μυών. Το δεξιό χέρι ήταν κατεβασμένο και κοντά στον κορμό, όπως μαρτυρεί η ύπαρξη puntello (0,08 x 0,09 m) στο ύψος του ισχίου, ενώ το αριστερό ήταν στραμμένο προς τα επάνω. Δύο σειρές από φύλλα ακάνθου τονίζουν το σημείο όπου ο ανθρώπινος κορμός μετατρέπεται σε ουρά ψαριού, η οποία διατάσσεται σπειροειδώς στις πλάγιες όψεις του πεσσού και κοσμεύεται με φολίδες. Στην οπίσθια πλευρά η διακλαδιζόμενη ιχθυουρά διαπλεκόταν, ανερχόμενη ως το μέσον περίπου του ύψους του πεσσού, με την απόληξή της να κατευθύνεται ξανά προς στο πλάγιο μέρος του, όπου συγκρατείτο από puntello στο πίσω μέρος του δεξιού ώμου του Τρίτωνος. Το πέρας της ουράς είχε μάλλον κατασκευαστεί από διαφορετικό κομμάτι μαρμάρου και προσαρμοζόταν στον πεσσό, πιθανώς με τη βοήθεια μιας κάθετης εντομής στη δεξιά γωνία του, δίπλα στον αυχένα της μορφής. Ο Τρίτωνας βρίσκεται επάνω σε βάθρο ύψους 1,91 m, καμωμένο από δύο τμήματα πεντελικού μαρμάρου που τοποθετούνταν το ένα επάνω στο άλλο.¹⁰⁷⁹ Ο κυματιοφόρος διάκοσμος του βάθρου ήταν δουλεμένος σε όλες τις πλευρές, ενώ στην πρόσθια όψη υπήρχε πλαίσιο με ανάγλυφη παράσταση ελισσόμενου όφι επί ελαίας. Στην ανώτερη επιφάνειά του έχει απολαξευτεί μια ακανόνιστη ορθογώνια υποδοχή (βάθους 0,05 m) για την τοποθέτηση του Τρίωνα. Στην ίδια όψη υπάρχουν, επίσης, δύο τετράγωνοι τώμοι (ανιχνεύονται τα ίχνη ενός ακόμη), μια ορθογώνια εγκοπή και μια αύλακα μολυβδοχόησης, τη διάταξη των οποίων θεώρησε ο Thompson καταλληλότερη για το στήσιμο ενός Γίγαντα επ' αυτού (στην αρχική φάση διαμόρφωσης της πρόσοψης).

β) Τρίτωνας σύμφυτος με πεσσό [in situ] (εικ. 391-395)

Προέλευση: βρέθηκε το 1853 και επανατοποθετήθηκε στην αρχική του θέση μεταξύ των ετών 1890 και 1905

Διαστάσεις: ύψος μορφής 2,70 m, ύψος πεσσού 3,09 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

¹⁰⁷⁹ Thompson 1950, 110-112 (Ped. 1, πίν. 61, 72a, εικ. 16-18).

Βιβλιογραφία: Καστριώτης 1912, 91-99 (εικ. 1-2), Thompson 1950, 106 (αρ. 2, πίν. 64), Schmidt-Colinet 1977, 60-61, 85-86, 94-95, 138, 261 (M 75), Schmidt 1982, 217 σημ 811, Lippolis 2003, 153-195 (εικ. 2), Strocka 2012/13, 297-305 (εικ. 12b)

Τον δεύτερο από ανατολάς πεσσό του λεγόμενου «Γυμνασίου» κοσμούσε μια ακόμη κολοσσική μορφή Τρίτωνος, οι επιφάνειες της οποίας είναι αρκετά διαβρωμένες. Ωστόσο, η κεφαλή της δεν έχει αποκοπεί, ενώ η διάταξη της ιχθυουράς στην οπίσθια όψη του πεσσού είναι ευδιάκριτη. Στην ανώτερη επιφάνεια του τελευταίου υπάρχει ορθογώνιος τώρμος με βάθυνση στο μέσον του, οφειλόμενη πιθανώς σε επιγενόμενη επέμβαση. Ο Τρίτωνας βρέθηκε το 1853 και επανατοποθετήθηκε στην αρχική του θέση μεταξύ των ετών 1890 και 1905 (σε σύγχρονο βάθρο, επί της αρχαίας θεμελίωσης).¹⁰⁸⁰ Τούτος συμφύεται στα νότια με πεσσό τετραγωνικής διατομής. Αμφότερα τα χέρια λείπουν, ωστόσο είναι εμφανές πως το γλυπτό είχε το αριστερό εξ αυτών ανασηκωμένο. Η ιδιαιτέρως διαβρωμένη κεφαλή ήταν στραμμένη προς τα αριστερά. Μια κάθετη ρηγματώση του μαρμάρου διατρέχει λοξά τον κορμό της μορφής, ο οποίος φέρει διάχυτες αποκρούσεις και απολεπίσεις (κυρίως κατά το αριστερό του τμήμα). Η διπλή σειρά από ακανθόφυλλα είναι ολότελα αποκρουσμένη στη δεξιά πλευρά, ενώ στις άλλες όψεις η διάβρωση έχει καταστήσει αφανείς τις εσωτερικές νευρώσεις των φύλλων. Το σπειροειδώς ελισσόμενο τμήμα της ιχθυουράς στις πλάγιες όψεις είναι σε μεγάλο βαθμό αποκρουσμένο, ενώ στην οπίσθια πλευρά διακρίνονται τα διαπλεκόμενα μέρη της ως το σημείο της «καμπής» της απόληξής της προς τη δεξιά πλάγια όψη.

γ) Μουσείο Αρχαίας Αγοράς S 1214 (εικ. 396-400)

Προέλευση: εντοπίστηκε κατά την περίοδο 1882-1895 στις ανασκαφές του Φράγκικου Πύργου στην Ελευσίνα

Διαστάσεις: ύψος κεφαλής 0,57 m, ύψος συνολικό 0,70 m, πλάτος κεφαλής (στο ύψος των ματιών) 0,24 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Van Essen 1926, 183-220 (εικ. 8), Becatti 1940, 92, Thompson 1950, 106 (αρ. 3, πίν. 65), Schmidt-Colinet 1977, 60-61, 85-86, 94-95, 138, 261 (M 75), Schmidt 1982, 217 σημ 811, Palagia 1993, 9, 47 (εικ. 97), Despinis 2003, 114-115 σημ. 233, 140 (εικ. 273-274), Lippolis 2003, 153-195 (εικ. 4, 17), Strocka 2012/13, 297-305 (εικ. 14), Mauzy 2014, 41

Η κολοσσική κεφαλή Τρίτωνος S 1214 εντοπίστηκε κατά την περίοδο 1882-1895 στις ανασκαφές του Φράγκικου Πύργου στην Ελευσίνα (που διενεργούσε ο Φίλιος)¹⁰⁸¹ και μεταφέρθηκε στις 5 Ιουλίου 1949 στο Μουσείο της Αρχαίας Αγοράς. Το θραύσμα λαιμού με μέρος δεξιού ώμου βρέθηκε το 1946 ανάμεσα στη βόρεια πρόσοψη του

¹⁰⁸⁰ Για την εύρεση του Τρίτωνος πρβλ. Archäologische Zeitung 1853 (11), 296, 361 (Gerhard-von Velsen).

¹⁰⁸¹ Wolters 1896, 109, Van Essen 1926, 207-208. Κατά την περίοδο φύλαξής της στο Μουσείο Ελευσίνας, η κεφαλή έφερε τον αρ. ευρ. 72. Παραδόξως, ο Φίλιος δεν μνημονεύει τούτο το εύρημα σε κάποια μελέτη του.

ωδείου και τους πεσσούς με τις κολοσσικές μορφές (τον Αύγουστο του 1949 προσαρμόστηκε στην κεφαλή). Η ελαφρώς στραμμένη προς τα δεξιά κεφαλή συναρμόζεται στο λαιμό κατά μία μικρή επιφάνεια στο κάτω μέρος της γενειάδας, είναι εντούτοις αρκετά πιθανό τα δύο θραύσματα να προέρχονται από το ίδιο γλυπτό. Σώζεται το πρόσθιο κυρίως τμήμα της κεφαλής, το οποίο διατηρείται σε καλή κατάσταση αν εξαιρέσει κανείς τη μικρή επιφανειακή διάβρωση. Αποκρούσεις ανιχνεύονται στη μύτη και στο δεξιό μέρος της γενειάδας, ενώ αδρά αποδίδονται οι απολήξεις των βοστρύχων της κόμης στην αριστερή όψη. Στην ίδια πλευρά του λαιμού διακρίνονται ίχνη του πεσσού με τον οποίο η μορφή συμφύοταν. Μια βαθιά ορίζονται ρυτίδα «σκάβει» το μέτωπο, τα αμυγδαλόσχημα μάτια αποτελούνται από παχιά, ισοπλατή βλέφαρα και πεπλατυσμένους βολβούς, τα φρύδια έχουν οξύληκτο καμπύλο σχήμα, τα χείλη είναι σαρκώδη, τα γένεια αποδίδονται με σιγμοειδείς βοστρύχους και τα μαλλιά συνίστανται σε πυκνές κυματιστές διαμορφώσεις που κατευθύνονται προς το οπίσθιο μέρος της κεφαλής. Στη γενειάδα και την κόμη παρατηρείται έντονη χρήση του τρυπανιού, ενώ ίχνη επεξεργασίας με ράσπα ανιχνεύονται σε επιμέρους επιφάνειες του γλυπτού.

δ) Γίγαντας σύμφυτος με πεσό [in situ] (εικ. 401-405)

Προέλευση: ήρθε στο φως μετά την επανάσταση του 1821, όταν αποξηλώθηκαν οι τοίχοι των σύγχρονων οικημάτων στους οποίους είχε ενσωματωθεί

Διαστάσεις: ύψος μορφής 2,47 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Pittakis 1835, 95, Van Essen 1926, 183-220, Becatti 1940, 92, Thompson 1950, 107 (αρ. 9, εικ. 16, πίν. 68-69), Schmidt-Colinet 1977, 60-61, 85-86, 94-95, 138, 261 (M 75), Schmidt 1982, 217 σημ 811, Despini 2003, 114-115 σημ. 233, 140, Strocka 2012/13, 297-305 (εικ. 15)

Ο ανατολικότερος πεσσός του λεγόμενου «Γυμνασίου» κοσμείται με μια έξεργη κολοσσική μορφή Γίγαντα από την οποία λείπουν η κεφαλή και τα δύο χέρια, καθώς και το μεγαλύτερο μέρος των -εχουσών μορφή κεφαλής όφεως- απολήξεων της ουράς. Το γλυπτό ήρθε στο φως μετά την επανάσταση του 1821, όταν αποξηλώθηκαν οι τοίχοι των σύγχρονων οικημάτων στους οποίους είχε ενσωματωθεί, φαίνεται δε πως παρέμενε σε τούτη τη θέση από την ύστερη αρχαιότητα.¹⁰⁸² Τούτο συμφύοταν στα νώτα με πεσό, ο οποίος -σε αντίθεση με εκείνους των Τριτώνων- δεν ήταν μονολιθικός αλλά το ανώτερο τμήμα του είχε κατασκευαστεί από διαφορετικό κομμάτι μαρμάρου και στερεωνόταν με δύο γόμφους στο λοιπό μέρος (οι τόρμοι γόμφωσης ανιχνεύονται στην άνω επιφάνεια του σωζόμενου τμήματος του πεσσού). Ο Γίγαντας εικονίζεται όρθιος, με τον κορμό του να κάμπτεται ελαφρώς προς τα δεξιά, το αριστερό του χέρι να είναι ανυψωμένο και το δεξιό κατεβασμένο κοντά στο σώμα και στηριζόμενο από puntello (0,11 x 0,17 m) που σώζεται αποκρουσμένο στο δεξιό ισχίο. Η ενισχυμένη μυολογία του σώματος αποδίδεται λεπτομερώς, ιδίως στο

¹⁰⁸² Πρβλ. Pittakis 1835, 95, Ross 1855, 259. Πρβλ. τη δημιουργηθείσα το έτος 1834 υδατογραφία του Wolfensberger (Wycherley 1978 [Title Page Illustration], Camp 2003, 49 [εικ. 74]).

στήθος και στους κοιλιακούς μύες, με τον κορμό να είναι ραδινότερος εν σχέσει με εκείνους των Τριτώνων. Η κεφαλή, από την οποία σώζονται ίχνη του οπίσθιου μέρους (όπως και τμήμα του λαιμού), ήταν στραμμένη προς τα αριστερά. Το σώμα απέληγε κάτω από το εφηβείο και τους μηρούς σε ουρά φιδιού, η οποία είναι διχαλωτή και φολιδωτή, ανερχόταν δε στις πλάγιες όψεις του πεσσοῦ και κατόπιν στρεφόταν προς τους ώμους της μορφής. Σε έκαστο πέρας η διχαλωτή ουρά είχε το σχήμα κεφαλής φιδιού, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας ήταν δουλεμένο σε ξεχωριστό κομμάτι μαρμάρου και στερεωνόταν με δύο κυκλικούς τóρμους, έναν στο λαιμό του φιδιού και έναν στον ώμο του Γίγαντα. Η μορφή βρίσκεται επάνω σε βάθρο ύψους 1,91 m, καμωμένο από δύο τμήματα πεντελικού μαρμάρου που τοποθετούνταν το ένα επάνω στο άλλο.¹⁰⁸³ Ο κυματιοφόρος διάκοσμος ήταν δουλεμένος σε όλες τις πλευρές, ενώ στην πρόσθια όψη υπήρχε πλαίσιο με ανάγλυφη παράσταση ελισσόμενου όφι επί ελαίας. Στην ανώτερη επιφάνειά του έχει απολαξευτεί μια ακανόνιστη ορθογώνια υποδοχή (βάθους 0,05 m) για την τοποθέτηση του Γίγαντα, όπως και ένας τετράγωνος τóρμος που συνδέεται με αύλακα μολυβδοχόησης και έξι ορθογώνιες εγκοπές. Ο Thompson υπέθεσε πως στην ανώτερη επιφάνεια του βάθρου είχε τοποθετηθεί ένας Τρίτωνας στην αρχική φάση διαμόρφωσης της πρόσοψης.

ε) Μουσείο Αρχαίας Αγοράς S 1215 / S 1216 / S 1344 / χωρίς αρ. ευρ. (εικ. 406-409)

Προέλευση: [S 1215 / S 1216] ανακαλύφθηκαν τον Αύγουστο του 1946 στην περιοχή του δεύτερου από δυσμάς βάθρου της πρόσοψης του λεγόμενου «Γυμνασίου», [S 1344] βρέθηκε σε λιθοσωρό κοντά στον δεύτερο από ανατολάς Γίγαντα το 1948 (η προέλευση του θραύσματος χωρίς αρ. ευρ. είναι άγνωστη)

Διαστάσεις: [S 1215] μήκος 1,00 m, [S 1216] μήκος 0,65 m, [S 1344] μήκος 0,197 m, μέγιστη περίμετρος 0,465 m, [χωρίς αρ. ευρ.] μήκος 0,32 m, πλάτος 0,23 m, βάθος 0,12 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Thompson 1950, 106-107 (αρ. 4-5, πίν. 66a-66b), το θραύσμα χωρίς αρ. ευρ. είναι αδημοσίευτο

¹⁰⁸³ Thompson 1950, 112 (Ped. 2, πίν. 68, 72b, εικ. 16-17). Τρία ακόμη μεγάλα αποτμήματα βάθρων και αρκετά μικρότερα σε θραυσματική μορφή έχουν έρθει στο φως. Το απότμημα άνω όψης βάθρου A 1176 αποτελείται από τρία θραύσματα, σώζει δε στην επιφάνεια αναμονής μια κεντρική οπή ανάρτησης, τρεις τετράπλευρους τóρμους (ένας εκ των οποίων συνδέεται με αύλακα μολυβδοχόησης) και τρεις εγκοπές για προσάρτηση πειόσχημων συνδέσμων. Ο βαθύτερος τóρμος και οι εγκοπές για τους συνδέσμους αποτελούν κατάλοιπα επισκευής του βάθρου σε μεταγενέστερη φάση. Ο Thompson θεωρούσε πως επ' αυτού είχε στηθεί αρχικά ένας Τρίτωνας. Το αποκρουσμένο απότμημα κατώτερου μέρους βάθρου A 1175 φέρει στην ανώτερη επιφάνειά του μια οπή ανάρτησης και έναν τóρμο, ενώ μέρος της ανάγλυφης παράστασης της πρόσθιας όψης σώζει το θραύσμα S 1348 (εικονίζεται ένας όφις να ελίσσεται σε κορμό δέντρου ελαίας). Για τούτα τα θραύσματα βλ. Thompson 1950, 112-114 (Ped. 3-5, πίν. 73a-c, εικ. 19). Ο ίδιος μελετητής (Thompson 1950, 117-118) θεωρούσε πως ανάμεσα στους δύο λίθους που συνιστούν τα πληρέστερα σωζόμενα βάρη μεσολαβούσε -στην αρχική φάση οικοδόμησης- ένας ακόμη, με αποτέλεσμα το συνολικό ύψος τους να ανέρχεται στα 2,86 m.

Τα θραύσματα S 1215 και S 1216 προέρχονται από το κατώτερο μέρος του σώματος Τρίτωνος, ανακαλύφθηκαν δε τον Αύγουστο του 1946 στην περιοχή του δεύτερου από δυσμάς βάρους της πρόσοψης του λεγόμενου «Γυμνασίου» (εικ. 406, 408). Το πρώτο εξ αυτών σώζει μέρος του δεξιού τμήματος του σώματος, με τη διπλή σειρά φύλλων άκανθας και το υπογάστριο, καθώς και τμήμα της διατασσόμενης σπειροειδώς ουράς. Το θραύσμα S 1216 προέρχεται από το οπίσθιο κάτω μέρος της ιχθυουράς. Έως το ύψος των 0,18 m η επιφάνειά του είναι αδρά δουλεμένη με βελόνι, προφανώς διότι τούτο το τμήμα δεν ήταν θεατό (επρόκειτο για επιφάνεια έδρασης). Ο Thompson θεώρησε πως οι ομοιότητες στην επεξεργασία του μαρμάρου οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα δύο θραύσματα (S 1215 / S 1216) προέρχονται από το ίδιο γλυπτό. Το θραύσμα S 1344 προέρχεται επίσης από ιχθυουρά Τρίτωνος, βρέθηκε δε σε λιθωφόρο κοντά στον δεύτερο από ανατολάς Γίγαντα το 1948 (εικ. 409). Αποκρουσμένο στα δύο άκρα και με ίχνη αδρής επεξεργασίας, είναι διαβρωμένο στη μία πλευρά και φέρει έξεργη ταινία στην άλλη. Το θραύσμα αποτελεί πιθανώς τμήμα της σπειροειδώς ελισσόμενης ιχθυουράς στο επίπεδο της «στροφής» της από την οπίσθια όψη του πεσσού προς τον ώμο του Τρίτωνος, δεδομένου του μεγέθους αλλά και της μη δήλωσης φολίδων στο δέρμα του. Ένα ακόμη απότμημα φολιδωτής ιχθυουράς Τρίτωνος, δίχως αριθμό ευρετηρίου, φυλάσσεται στις αποθήκες του Μουσείου της Αγοράς (εικ. 407). Τούτο προέρχεται πιθανώς (με βάση το σχήμα των φολίδων του) από το κουλουριασμένο μέρος της ουράς στα πλάγια του πεσσού.

στ) Μουσείο Αρχαίας Αγοράς S 599 / S 596 (εικ. 410-411α-β)

Προέλευση: [S 599], βρέθηκε στην περιοχή γύρω από τη δυτικότερη μορφή Τρίτωνος του «Γυμνασίου», [S 596] βρέθηκε σε βυζαντινά θεμέλια κοντά στο ανατολικό άκρο της ορχήστρας

Διαστάσεις: [S 599] μήκος 0,315 m, πλάτος 0,195 m, βάθος 0,19 m, [S 596] μήκος 0,415 m, πλάτος 0,205 m, 0,205 m, πλάτος καρπού 0,15 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Thompson 1950, 107 (αρ. 6-7, πίν. 67)

Τα θραύσματα S 599 και S 596 αποτελούν αποτμήματα της δεξιάς άκρας χείρας Τριτώνων και ανακαλύφθηκαν το έτος 1935. Το πρώτο βρέθηκε στην περιοχή γύρω από τη δυτικότερη μορφή Τρίτωνος του «Γυμνασίου», ενώ το δεύτερο σε βυζαντινά θεμέλια κοντά στο ανατολικό άκρο της ορχήστρας. Και στις δύο περιπτώσεις οι άκρες χείρες κρατούν μεγάλο κοχύλι. Το θραύσμα S 599 έχει ιδιαιτέρως διαβρωμένη επιφάνεια, σώζει δε (αποκρουσμένο) τον αντίχειρα, τον παράμεσο και το μικρό δάκτυλο του χεριού (εικ. 410). Στην εξωτερική πλευρά διακρίνεται υπόλειμμα *puntello* τετραγωνικού σχήματος (διατομής 0,045 m). Στην απόληξη του κοχυλιού, η εσωτερική του επιφάνεια έχει δουλευτεί με βελονάκι. Το θραύσμα αυτό σχετίζεται μάλλον με έναν από τους δύο σχεδόν ακέραιους Τρίτωνες που βρίσκονται κατά χώραν στο ωδείο (πιθανώς με εκείνον του δυτικότερου πεσσού του «Γυμνασίου», αν αναλογιστεί κανείς την ομοιότητα στο σχήμα του *puntello*). Το γεγονός ότι η επιφάνεια είναι πολύ διαβρωμένη καθιστά πιθανό το ενδεχόμενο να μην αποσπάστηκε το χέρι από τον Τρίωνα κατά την καταστροφή του 267 μ.Χ. Το

θραύσμα S 596 σώζεται σε καλύτερη κατάσταση, με ίχνη διάβρωσης να ανιχνεύονται κυρίως στην αριστερή πλευρά και συγκεκριμένα στον αντίχειρα και κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς του πήχη (**εικ. 411α-β**). Σώζεται ολόκληρος ο καρπός και η άκρα χείρα με εξαίρεση τον δείκτη και την απόληξη του μέσου, ενώ αποκρουσμένη είναι η απόληξη του κοχυλιού και εκείνη του αντίχειρα στο επίπεδο του όνυχος. Διάχυτα ίχνη επεξεργασίας με ράσπα ανιχνεύονται στην ανώτερη επιφάνεια της άκρας χειρός. Το εσωτερικό του πήχη έχει δουλευτεί αδρά με επίπεδη σμίλη, ίχνη από βελονάκι εντοπίζονται σε επιμέρους επιφάνειες του κοχυλιού, κάτω δε από το μικρό δάκτυλο (κατά μήκος της παλάμης) ανιχνεύεται μικρό άπεργο. Στην οπίσθια πλευρά υπάρχει αποκρουσμένο υπόλειμμα puntello ορθογώνιου σχήματος (0,045 x 0,065 m), μεταξύ του τέταρτου και πέμπτου μετακάρπιου οστού. Λόγω του σημείου εύρεσης, αυτό το χέρι θα μπορούσε να ανήκει στον Τρίτωνα του δεύτερου πεσσού από ανατολάς. Υπάρχει πιθανότητα το θραύσμα αυτό να αποσπάστηκε από τον Τρίτωνα όταν το ωδείο καταστράφηκε από τους Έρουλους (267 μ.Χ.) και να στήθηκε τούτος στη βόρεια πρόσοψη του «Γυμνασίου» δίχως αυτό.

ζ) Μουσείο Αρχαίας Αγοράς S 1303 / S 1390 / S 1217 (εικ. 412-414)

Προέλευση: [S 1303] βρέθηκε σε λιθοσωρό βορείως του Ναού του Άρεως το έτος 1947, [S 1390] εντοπίστηκε σε απόσταση 25 m δυτικά της βορειοδυτικής γωνίας του ωδείου το 1949, [S 1217] βρέθηκε στη ΒΔ γωνία του ωδείου το 1946

Διαστάσεις: [S 1303] μήκος 0,57 m., πλάτος 0,32 m., βάθος 0,175 m, [S 1390] μήκος 0,52 m, πλάτος 0,34 m, [S 1217] μήκος 0,235 m, πλάτος 0,17 m, βάθος 0,125 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Thompson 1950, 108-109 (αρ. 11-12, 18, πίν. 66d-f)

Το θραύσμα S 1303 βρέθηκε σε λιθοσωρό βορείως του Ναού του Άρεως το έτος 1947 (**εικ. 412**). Πρόκειται για απότμημα της δεξιάς κάτω γωνίας της φολιδωτής ουράς φιδιού, η οποία συμφύεται με πεσσό (σώζεται μέρος της πινάκωσης του τελευταίου). Οι επιφάνειες του γλυπτού είναι αδρά δουλεμένες, πιθανώς λόγω μειωμένης θεασιμότητας. Ίχνη επεξεργασίας με οδοντωτή σμίλη και αραιές βελονιές ανιχνεύονται στην πίσω όψη του πεσσού. Το θραύσμα δεν ανήκει στο Γίγαντα του ανατολικότερου πεσσού του «Γυμνασίου», δεδομένου ότι σε αυτόν το αντίστοιχο σημείο της ουράς δεν έχει αποσπαστεί. Λαμβανομένου υπόψη του σχήματος της ουράς εν σχέσει με τον πεσσό, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως αυτή προέρχεται από έναν Γίγαντα με αντιθετική κινησιολογία από εκείνη της έξεργης μορφής του ανατολικότερου πεσσού, ήτοι από ένα γλυπτό με το αριστερό χέρι κατεβασμένο και το δεξιό ανυψωμένο. Από φολιδωτή ουρά Γίγαντα προέρχεται και το θραύσμα S 1390, το οποίο εντοπίστηκε σε απόσταση 25 m δυτικά της βορειοδυτικής γωνίας του ωδείου στα 1949 (**εικ. 414**). Πέραν της ουράς σώζεται και μέρος της αριστερής γωνίας του πεσσού, όπως και τμήμα της πινάκωσης του τελευταίου. Βάσει του ύψους του αναγλύφου, είναι πιθανόν να προέρχεται το θραύσμα από την ίδια μορφή με εκείνη στην οποία ανήκε το απότμημα ουράς S 1303. Ένα ακόμη θραύσμα ουράς, το υπ' αριθμ. S 1217, διαθέτει «γωνιώδες» σχήμα φολιδών που καθιστούν πιθανότερο το

συσχετισμό του με Γίγαντα παρά με Τρίτωνα (**εικ. 413**). Τούτο το μικρό θραύσμα βρέθηκε στη ΒΔ γωνία του ωδείου το 1946.

η) Μουσείο Αρχαίας Αγοράς S 1202 / S 369 / S 1221 / S 1218 / S 1219 (εικ. 415-419)

Προέλευση: [S 1202] εντοπίστηκε το 1946 στο ΝΔ τμήμα του ωδείου, [S 369] βρέθηκε το 1933 σε απόσταση 44 μ. περίπου νοτιοδυτικά τη ΒΔ γωνίας του ωδείου, [S 1221] βρέθηκε το 1946 προς δυσμάς του δυτικότερου Τρίτωνα, [S 1218 / S 1219] εντοπίστηκαν το 1946 στο χώρο ανάμεσα στη βόρεια πρόσοψη του ωδείου και τη σειρά πεσσών με κολοσσικές μορφές

Διαστάσεις: [S 1202] μήκος 0,235 m, πλάτος (μέγιστο) 0,235 m, πλάτος καρπού 0,15 m, [S 369] μήκος 0,765 m, περιφέρεια κάτω από τον αγκώνα 0,58 m, περιφέρεια στον καρπό 0,39 m, πλάτος πήχη 0,123 m, [S 1221] μήκος 0,215 m, πλάτος 0,175 m, βάθος 0,086 m, [S 1218] μήκος 0,22 m, περιφέρεια επάνω από τον αγκώνα 0,56 m, μέγιστο πλάτος 0,20 m, μέγιστο βάθος 19,5 m, [S 1219] μήκος 0,37 m, περιφέρεια κάτω από τον αγκώνα 0,56 m, περιφέρεια επάνω από τον καρπό 0,38 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Thompson 1950, 108-109 (αρ. 13-17, πίν. 70b-c, 71)

Έχουν αποκαλυφθεί αρκετά αποτμήματα χεριών Γιγάντων. Πιο συγκεκριμένα, το θραύσμα S 1202 σώζει μέρος του πήχη και της άκρας χείρας μιας κολοσσικής μορφής που κρατά κλαδί (πιθανότατα ελαίας). Εντοπίστηκε το 1946 στο ΝΔ τμήμα του ωδείου (**εικ. 417**). Η επιφάνειά του είναι αρκετά διαβρωμένη στην πλευρά του αντίχειρα, ενώ σε καλή κατάσταση διατήρησης είναι εκείνη της έτερης όψης. Ίχνη ράσπας διακρίνονται στην ανώτερη επιφάνεια του χεριού, ενώ μικρό τμήμα *puntello* ορθογώνιας διατομής (0,06 x 0,08 m) προβάλλει στην εξωτερική πλευρά του καρπού. Προφανώς το άκρο χέρι ανήκει σε μορφή με κατεβασμένο το αριστερό μέλος, είχε δηλαδή εφάμιλλη στάση με εκείνη του Γίγαντα από τον οποίο προέρχεται το θραύσμα S 1303. Το απότμημα χεριού S 369 εντοπίστηκε το 1933 σε απόσταση 44 μ. περίπου νοτιοδυτικά τη ΒΔ γωνίας του ωδείου (**εικ. 419**). Αποτελεί μέρος του αριστερού μέλους κολοσσικής μορφής, σωζόμενου από τον αγκώνα έως την άκρα χείρα, από την οποία διατηρείται ο αντίχειρας και οι φάλαγγες των λοιπών δακτύλων. Πρόκειται για απότμημα λυγισμένου στον αγκώνα και ανερχόμενου προς τα επάνω χεριού, το οποίο δεν έφερε κάποιο αντικείμενο. Η επιφάνεια σώζει ίχνη ράσπας (διάχυτα στην εσωτερική επιφάνεια του καρπού) και διατηρείται σε καλή κατάσταση, ενώ επιμέρους χαρακτηριστικά, όπως οι φλέβες, αποδίδονται λεπτομερώς. Στην απόληξη του θραύσματος υπάρχει τόρμος (0,035 x 0,05 m) γόμφωσης με το βραχίονα. Ο επιμήκης γόμφος διατηρείτο στη θέση του με τη βοήθεια ενός μεταλλικού πείρου, κάθετα τοποθετημένου στο επίπεδο της εσωτερικής γωνίας του αγκώνος. Το θραύσμα S 1221 σώζει μέρος της άκρας χείρας κολοσσικής μορφής (**εικ. 415**). Εντοπίστηκε το 1946 προς δυσμάς του δυτικότερου Τρίτωνα, προέρχεται δε πιθανότατα από κατεβασμένο χέρι. Το αρκετά διαβρωμένο θραύσμα διατηρεί μέρος της παλάμης, με τα δάκτυλα να είναι εν πολλοίς αποκομμένα. Η διαγώνια θραύση στο επίπεδο της παλάμης αποτελεί ένδειξη πως σε τούτη φερόταν κάποιο

(αδιάγνωστο) αντικείμενο. Το απότμημα αριστερού αγκώνα S 1218 βρέθηκε το 1946 στο χώρο ανάμεσα στη βόρεια πρόσοψη του ωδείου και τη σειρά πεσσών με κολοσσικές μορφές (εικ. 416). Διάχυτα ίχνη ράσπας ανιχνεύονται στην εξωτερική πλευρά του αγκώνος. Πρόκειται για θραύσμα με διάσπαρτα ίχνη διάβρωσης, το οποίο προέρχεται από μέλος που κινούταν κατά ανάλογο τρόπο με το απότμημα χεριού S 369. Ο πήχης S 1219 εντοπίστηκε το έτος 1946 στην ίδια περιοχή με το προηγούμενο θραύσμα, σώζεται δε από τον αγκώνα έως τον καρπό (εικ. 418). Ίχνη επεξεργασίας με ράσπα ανιχνεύονται στην εξωτερική πλευρά του μέλους. Οι επιφάνειές του είναι αρκετά διαβρωμένες, γεγονός που καθιστά πιθανή την αποκοπή του πριν από την επανατοποθέτηση των κολοσσικών μορφών στην πρόσοψη του λεγόμενου «Γυμνασίου».

24. Εύα / Λουκού Κυνουρίας. Φέρουσες αμαζόνες στην έπαυλη του Ηρώδη Αττικού.

α) Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 705 (εικ. 555-562)

Προέλευση: βρέθηκε στην περιοχή της Μονής Λουκού στα 1831

Διαστάσεις: συνολικό ύψος 2,77 m, ύψος μορφής 1,71 m, ύψος κεφαλής 0,23 m, ύψος προσώπου 0,16 m, ύψος βάθρου 0,725 m, πλάτος βάθρου 0,33 m, βάθος βάθρου 0,335 m, βάθος πεσσού (κάτω) 0,13 m, βάθος πεσσού (επάνω) 0,10 m, πλάτος πεσσού (κάτω) 0,37 m, πλάτος πεσσού (επάνω) 0,25 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Blouet 1838, 56-57 (πίν. 88), Bieber 1918, 73-74 (εικ. 15), Schrader 1924, 69-70 (εικ. 53), Langlotz 1947, 62 (πίν. 16), von Bothmer 1957, 219 (αρ. 66), Eichler 1956-58, 11 σημ. 11, Καρούζου 1967, 67 (αρ. 705), της ίδιας 1969, 256-257 (πίν. 81), Weber 1976, 57, 61-62, 68 σημ. 113 (αρ. 8, εικ. 26-27), της ίδιας 1984, 112-116, Schmidt-Colinet 1977, 30, 87, 95, 224-225 (W 23), Schmidt 1982, 131 (πίν. 37), Karanastassis 1986, 237, Bol 1990a, 220-222 (εικ. 83, 98a-c), της ίδιας 1998, 29-31, 63-64, 67-68, 154, 211 (III.8, πίν. 123-125, 138f), Floren 1992, 122, 126, Ντάτσουλη-Σταυρίδη 1993, 55-56 (αρ. 705, πίν. 50α-β), Tobin 1997, 343-344 (D1), Καλτσάς 2001, 104 (αρ. 186), Perry 2002, 163-171 (εικ. 7.2-7.3), Davison-Lundgreen 2009, 15-16 (αρ. 11), Katakis 2019, 642-643 (εικ. 20.17)

Η αμαζόνα-καρυάτιδα EAM 705 βρέθηκε στην περιοχή της Μονής Λουκού στα 1831. Έχει συγκολληθεί από τέσσερα θραύσματα και είναι συμπληρωμένη με γύψο στους αρμούς σύνδεσής τους και σε επιμέρους επιφάνειες του κορμού και του συμφύομένου πεσσού (με γύψο έχουν καλυφθεί και οι ορθογώνιες υποδοχές στα πλάγια του πεσσού). Οι αρμοί βρίσκονται στο ύψος του λαιμού, στο άνω μέρος των μηρών και στα σφυρά. Συμπληρωμένη με γύψο είναι και η αριστερή γωνία του βάθρου (αν και ο Blouet την εικονίζει, ομού μετά του υπολοίπου της πέλτης της πρόσθιας όψης), όπως και το μεγαλύτερο τμήμα του κατώτερου μέρους του. Από το γλυπτό λείπουν και τα δύο χέρια από το επίπεδο των ώμων, ενώ αποκρουσμένο είναι το πρόσθιο μέρος του προσώπου (μύτη, στόμα, οφθαλμοί), οι απολήξεις ορισμένων δακτύλων των άκρων ποδών, τμήμα της πλίνθου στην αριστερή πλευρά, οι γωνίες και

το μεγαλύτερο μέρος του πεσσοκράνου στην δεξιά πλευρά, καθώς και επιμέρους σημεία του πεσσού στη δεξιά και οπίσθια όψη. Απολεπίσματα, επικρούσεις, ιζήματα και ίχνη διάβρωσης ανιχνεύονται σε διάφορες επιφάνειες. Από διαφορετικό κομμάτι μαρμάρου είχε κατασκευαστεί η δεξιά οπίσθια γωνία του πεσσοκράνου, καθώς προκύπτει από την κάθετα αποκομμένη και αδρά λειασμένη επιφάνεια με ορθογώνιο τόρμο (διαστάσεων 4 x 3 cm, βάθους 3 cm) σε τούτη την πλευρά. Πιθανώς αυτή η επέμβαση στο γλυπτό αποτελεί κατάλοιπο επισκευής.¹⁰⁸⁴ Η έξεργη αμαζόνα στρέφει ελαφρώς την κεφαλή προς τα αριστερά. Το δεξιό της χέρι ανερχόταν προς την πλάγια όψη του πεσσοκράνου, όπως δείχνει η βράχυνση του αντίστοιχου ώμου και η κατεύθυνση του σωζόμενου μέρους του τρικέφαλου βραχιόνιου μυός, ενώ το αριστερό κατερχόταν προς τους γοφούς (η διάταξή του είναι ανιχνεύσιμη χάρη στη σωζόμενη επιφάνεια θραύσης).¹⁰⁸⁵ Δεν ανιχνεύονται ίχνη του ανεγερθέντος χεριού κατά μήκος του πεσσού ή στο υπερκείμενο πεσσοκράνο (ωστόσο η αδρά ειργασμένη κεντρική επιφάνεια της πλάγιας όψης του πεσσοκράνου πιθανώς υπαινίσσεται την απόθεση της άκρας χείρας σε τούτο το σημείο). Η κόμη αποτελείται από κυματιστούς βοστρύχους που χωρίζονται επάνω από το μέτωπο και κατευθύνονται προς τους κροτάφους. Διακριτή η χρήση τρυπανιού σε αυτό το σημείο, όπως και στις «φωτοσκιάσεις» της πτυχολογίας. Στο ανώτερο μέρος της κεφαλής δεν έχουν λαξευτεί βόστρυχοι (προφανώς λόγω μειωμένης θεασιμότητας). Η αμαζόνα φορεί κοντό διπλοζωσμένο χιτώνα που συγκρατείται μόνο στο δεξιό ώμο, αφήνοντας ελεύθερο το αριστερό σφριγηλό της στήθος. Το τμήμα του χιτώνας που θα συγκρατείτο κανονικά στον αριστερό ώμο πέφτει στο αντίστοιχο τμήμα του κορμού, απολήγοντας σε τριγωνική παρυφή. Οι πτυχές είναι ογκηρές, «ζυμαρώδεις» και άκαμπτες και αναπτύσσονται σε τριγωνικά, επάλληλα λοξά και τοξωτά σχήματα, διαμορφώνοντας ενίοτε απολήξεις περιγράμματος ωμέγα. Ο χιτώνας είναι μακρύτερος στο αριστερό ελεύθερο σκέλος (φθάνει ως το γόνυ), εν αντιθέσει με την αντιγραφική παράδοση του τύπου Mattei, βάσει της οποίας τούτος «ανασυρόμενος» αποκαλύπτει μέρος του αριστερού μηρού. Η μορφή αποδίδεται ανυπόδητη, δίπλα δε στο αριστερό σκέλος έχει τοποθετηθεί γωρυτός. Ο κάλαθος του κορινθιακού πεσσοκράνου καλύπτεται με μεγάλα ανακαμπτόμενα φύλλα άκανθας στις γωνίες. Στην πρόσθια όψη ενσωματώνονται δύο ρόδακες με κυρτούς μίσχους ανάμεσα σε αντίνοτες έλικες που προβάλλουν κατά τη διαγώνιο προς τις προέχουσες γωνίες του άβακα, ενώ στα πλάγια ένα άνθος με επάλληλα καμπτόμενα φύλλα φύεται ανάμεσα σε έλικες που ακολουθούσαν την ίδια διαμόρφωση (όπως προκύπτει από την καλύτερα σωζόμενη αριστερή πλευρά). Στο ανώτερο μέρος της πρόσθιας όψης, επάνω από την κεφαλή, ο πεσσός ενσωματώνει μια ημικυλινδρική προεξοχή που θυμίζει (ημι)κιονίσκο, μέσω της οποίας επιτυγχάνεται η αρμονικότερη μετάβαση μεταξύ κεφαλής και πεσσοκράνου. Η ανώτερη όψη του τελευταίου είναι αδρά δουλεμένη με οδοντωτή σμίλη και δεν σώζει ίχνη τόρμου. Το τετράπλευρο βάθρο

¹⁰⁸⁴ Ο Σπυρόπουλος (2006a, 68) απέδωσε τις επιδιορθώσεις σε κίονες του περιστυλίου (ιδίως της βόρειας τάφρου), οι οποίες συνίσταντο στη στερέωσή τους με μεταλλικούς γόμφους, σε καταστροφές των Ερούλων ή σε σεισμούς που συνέβησαν στα τέλη του 3^ο μ.Χ. αιώνα.

¹⁰⁸⁵ Διαφορετική άποψη έχει η Weber (1976, 68 σημ. 113), η οποία εκτίμησε πως η θραυσμένη επιφάνεια της αριστερής πλευράς αποτελεί ένδειξη πως η αμαζόνα-καρυάτιδα έφερε τόξο.

κοσμεύεται με μια πέλιτη στην πρόσθια πλευρά, με τις λοιπές όψεις να μένουν ακόσμητες. Με το ανώτερο μέρος του επικράνου του τελευταίου συμφύεται βάθριο με συναφή κυματιοφόρο διάκοσμο, όπου βαίνει η ενσωματωμένη σε αβαθή πεσσό μορφή. Η αριστερή όψη του πεσσού έφερε τρεις ορθογώνιες υποδοχές (πλέον καλυμμένες με γύψο), ενώ μια επιμήκης εγκοπή έχει απολαξευθεί στον άξονα της οπίσθιας όψης του. Τούτα τα στοιχεία οφείλονται σε σύγχρονη επέμβαση που σχετιζόταν με τη συναρμογή των επιμέρους θραυσμάτων του γλυπτού. Ο πεσσός βαίνει μειούμενος προς το ανώτερο μέρος της μορφής, έχει δε λειανθεί αδρά στο πίσω μέρος του.

β) Αρχαιολογικό Μουσείο Αστρους 531 (εικ. 563-566)

Προέλευση: βρέθηκε στο κεντρικό τμήμα της έπαυλης και συγκεκριμένα στο Α-ΒΑ μέρος του περιβαλλόμενου με περιστύλιο αύλειου χώρου

Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 0,64 m, σωζόμενο πλάτος 0,41 m, βάθος πεσσού 0,15 m, πλάτος πεσσού 0,28 m, αναγλυφικό βάθος 0,23 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο (αναφορά στο Σπυρόπουλος 2006α, 96-98)

Το απότμημα σύμφυτης με πεσσό αμαζόνας ΑΜΑ 531 σώζεται από τη βάση του λαιμού έως τη μέση των ισχύων. Εδώ η μορφή φέρει το αριστερό της χέρι προς τα επάνω, έχοντας το δεξιό κατεβασμένο, διαθέτει δηλαδή αντιθετική κινησιολογία εν σχέσει με την αμαζόνα-καρυάτιδα ΕΑΜ 705 (ίσως να αποτελούσε το αντιθετικό της πάρισο). Στην οπίσθια όψη του δεξιού βραχίονα, κατά μήκος της επιφάνειας σύμφυσης του με τον πεσσό, ανιχνεύονται ίχνη επεξεργασίας με βελονάκι. Οι πτυχές του κοντού, διπλοζωσμένου χιτώνα είναι άκαμπτες και «ζυμαρώδεις», κοσμούνται δε με επάλληλες κυματιστές εγχαραξίσεις. Η κεφαλή της μορφής στρεφόταν ελαφρώς προς τα δεξιά, όπως προκύπτει από τη διαμόρφωση των χαρακτηριστικών του λαιμού. Κάτω από τον κόλπο που σχηματίζει ο χιτώνας διακρίνεται η ζώνη (ύψους 2 cm) που συγκρατούσε το ένδυμα σε αυτό το σημείο. Η οπίσθια όψη του πεσσού είναι αδρά λειασμένη, σώζοντας κατά τόπους ίχνη επεξεργασίας με βελόνι. Δεν ανιχνεύονται τόρμοι γόμφωσης στις πλευρικές και πλάγιες όψεις του πεσσού.

γ) Αρχαιολογικό Μουσείο Αστρους 583 (εικ. 567-570)

Προέλευση: βρέθηκε στο κεντρικό τμήμα της έπαυλης και συγκεκριμένα στο Α-ΒΑ μέρος του περιβαλλόμενου με περιστύλιο αύλειου χώρου

Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 0,53 m, σωζόμενο πλάτος 0,395 m, βάθος πεσσού 0,125 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο (αναφορά στο Σπυρόπουλος 2006α, 96-98)

Το θραύσμα ΑΜΑ 583 προέρχεται από το κατώτερο μέρος των γοφών και τα σκέλη σύμφυτης με πεσσό αμαζόνας (σώζει το μεγαλύτερο μέρος των μηρών και τμήμα του αριστερού γόνατος). Η μορφή έχει στηρίζον το αριστερό και ελεύθερο το δεξιό σκέλος, στην πλάγια όψη δε του δεξιού μηρού φέρει αποκρουσμένο puntello, το

οποίο στήριζε προφανώς το κατεβασμένο δεξιό χέρι. Βάσει αυτού του χαρακτηριστικού μπορούμε να υποθέσουμε πως το αριστερό χέρι ανερχόταν προς το υπερκείμενο στοιχείο. Η ένδυση της μορφής καθιστά προφανές πως τούτη διαφοροποιείται ως προς τα επιμέρους χαρακτηριστικά της και δεν ανήκει στον ίδιο εικονογραφικό τύπο με τις υπόλοιπες (σωζόμενες) αμαζόνες-καρυάτιδες της έπαυλης. Ειδικότερα, αυτή φορεί χιτώνα εσωτερικά, όπως φαίνεται από το ελεύθερο σκέλος, και χοντροϋφασμένο ιμάτιο που συγκρατείται στο δεξιό γοφό και κάλυπτε πιθανώς μεγάλο μέρος της αριστερής πλευράς του κορμού και του αριστερού σκέλους. Κατά μήκος του ιματίου διακρίνονται επάλληλες κυματιστές εγχαράξεις, όμοιες με εκείνες της μορφής AMA 531. Η πτυχολογία συνίσταται κυρίως σε δύσκαμπτες και «ζυμαρώδεις» πτυχές που διαμορφώνουν επάλληλα τριγωνικά σχήματα κατά μήκος του αριστερού μηρού. Λεπτότερη επεξεργασία ανιχνεύεται στο δεξιό μηρό, όπου προβάλλουν οι πρόστυπες πτυχώσεις του χιτώνας. Η οπίσθια όψη του πεσσού είναι αδρά λειασμένη, σώζοντας κατά τόπους ίχνη επεξεργασίας με βελόνι. Βελονίες ανιχνεύονται και στην περιοχή επάνω από το *puntello*, η οποία καλυπτόταν από το δεξιό χέρι. Δεν ανιχνεύονται τóρμοι γόμφωσης στις πλευρικές και πλάγιες όψεις του πεσσού.

δ) Αρχαιολογικό Μουσείο Αστρους 566 (εικ. 571-572)

Προέλευση: βρέθηκε στην ανατολική τάφρο της έπαυλης

Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 0,54 m, σωζόμενο πλάτος 0,41 m, βάθος 0,375 m, αναγλυφικό βάθος πέλτης 0,048 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: αδημοσίευτο (αναφορά στο Σπυρόπουλος 2006α, 73, αρ. 4)

Απότμημα βάρου με ανάγλυφη παράσταση πέλτης, παρεμφερών διαστάσεων με εκείνο της αμαζόνας-καρυάτιδας EAM 705. Τούτο σώζει ολόκληρη σχεδόν την πέλτη και μέρος του κυματιοφόρου διακόσμου της πρόσθιας πλευράς, καθώς και τμήματα της οπίσθιας και των πλάγιων όψεων. Η πέλτη διαφοροποιείται από εκείνη του βάρου της αμαζόνας-καρυάτιδας EAM 705, διαθέτοντας άκρα που απολήγουν σε κεφαλές γρυπών (στη βάση του EAM τα πέρατα της πέλτης είχαν ελικοειδή μορφή).¹⁰⁸⁶ Ο σωζόμενος κυματιοφόρος διάκοσμος της πρόσθιας όψης συνίσταται στη διαδοχή κυρτού και κοίλου κυματίου, με το πρώτο να προβάλλει επάνω από «μυγδαλάκι», απολήγοντας σε επίπεδη ταινία. Η οπίσθια όψη είναι αδρά λειασμένη, σώζοντας κατά τόπους ίχνη επεξεργασίας με βελόνι.

¹⁰⁸⁶ Πρβλ. την πέλτη που στηρίζει την προτομή του Κομμόδου Musei Capitolini 1120, η οποία απολήγει σε κεφαλές αετών, αναφερόμενων προφανώς εμμέσως στον Δία (σύμβολο του οποίου ήταν ο αετός) και στην εύνοια αυτού στον -μεταμφιεσμένο σε Ηρακλή- αυτοκράτορα. Για την προτομή του Κομμόδου βλ. Fittschen-Zanker 1985, 85-90 (αρ. 78, πίν. 91-94), von den Hoff 2005, 114-135 (εικ. 1-5, 8).

25. Θεσσαλονίκη. Πεσσίσκος με ανάγλυφη μορφή Άτλαντα.

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης 848 (εικ. 576-580)

Προέλευση: βρέθηκε στην περιοχή του Σαραπείου

Διαστάσεις: συνολικό ύψος 78,5 cm, ύψος μορφής 60,5 cm, ύψος κεφαλής 14 cm, ύψος προσώπου 9,5 cm, πλάτος πεσσού (άνω) 28 cm, πλάτος πεσσού (κάτω) 16 cm, πλάτος επίστεψης 36,5 cm, βάθος επίστεψης 17 cm, ύψος επίστεψης (πρόσθια όψη) 6 cm

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Γραμμένος-Κνιθάκης 1994, 261 (αρ. 723, πίν. 92), Καζακίδη 2010, 349-352 (αρ. 654, εικ. 1842-1845)

Από τον πεσσίσκο λείπει το κάτω μέρος, από το ύψος περίπου των γονάτων της έξεργης μορφής και εξής, ενώ αποκρουσμένη είναι η οπίσθια δεξιά γωνία της επίστεψης. Εκτός από μέρος των σκελών, κάτωθι της απόληξης των μηρών, από τον Άτλαντα λείπει ο βραχίονας και ο πήχης του δεξιού χεριού (σώζεται σε αυτή την πλευρά η στηρίζουσα την επίστεψη άκρα χείρα), ενώ αποκρουσμένος είναι ο φαλλός και μικρό τμήμα της εξωτερικής πλευράς του αριστερού πήχη. Εγχαράξεις ανιχνεύονται στην κοιλιακή χώρα και απολεπίσεις στο πρόσωπο. Με γύψο είναι συμπληρωμένο το κατώτερο μέρος του πεσσίσκου και μέρος των σκελών. Μια αβαθής κυκλική οπή στη θραυσμένη επιφάνεια του δεξιού βραχίονα οφείλεται σε σύγχρονη επέμβαση. Στις πλάγιες όψεις του πεσσού καθίσταται εμφανές πως το πάχος του βαίνει μειούμενο προς τα επάνω, διακόπτεται δε από τη συμφυή επίστεψη, την αποτελούμενη διαδοχικά από κοιλόκυρτο κυμάτιο, κοίλο κυμάτιο και αβακόσχημη απόληξη. Οι πλάγιες όψεις, παρά το γεγονός ότι κλίνουν ελαφρώς προς τα έσω, έχουν λειανθεί κατά μήκος της εξωτερικής τους ακμής (πλάτους 2 cm), με τη λοιπή επιφάνειά τους να είναι αδρά ειργασμένη με βελόνι (διαμορφώνεται έτσι ένα είδος αναθύρωσης). Στη θέαση της οπίσθιας όψης καθίσταται σαφές πως το πλάτος του πεσσού διευρύνεται στο επίπεδο της σύνδεσής του με την επίστεψη. Τούτη η όψη είναι εξ ολοκλήρου ειργασμένη με το βελόνι, ενώ η -με αντίστοιχο τρόπο δουλεμένη- άνω επιφάνεια σώζει στο πίσω μέρος της τετράπλευρο τόρμο (διαστάσεων 7 x 7 cm, βάθους 4 cm), προφανώς για την ένθεση συνδέσμου «αγκύρωσης» του πεσσού σε κάθετη επιφάνεια. Η άνω όψη της αβακόσχημης επίστεψης παρουσιάζει κλίση από την πρόσθια προς την οπίσθια επιφάνεια, της τάξεως των 2 cm.

26. Δήλος. Πεσσίσκος με ανάγλυφη μορφή Άτλαντα.

Αρχαιολογικό Μουσείο Δήλου A 4177 (+A 7430) (εικ. 581-586)

Προέλευση: άγνωστη

Διαστάσεις: [A 4177] σωζόμενο ύψος 0,38 m, σωζόμενο ύψος πεσσού 0,185 m, πλάτος πεσσού 0,13 m, βάθος πεσσού 0,08 m, [A 7430] μέγιστο σωζόμενο μήκος 28,5 cm, μέγιστο πλάτος 16 cm, πλάτος στο επίπεδο του καρπού 6,9 cm.

Υλικό: μάρμαρο λευκό, χονδρόκοκκο

Βιβλιογραφία: Marcadé 1969, 198 σημ. 4 (πίν. 22), Castiglione 1975, 215 (εικ. 215), Schmidt-Colinet 1977, 59, 258 (M 64), King 1998, 294, το θραύσμα A 7430 είναι αδημοσίευτο

Η συγκεκριμένη μορφή λογίζεται συνήθως ως βάρβαρος, αν και πιθανότερο είναι να εικονίζεται Άτλαντας. Πρόκειται για ιδιαίτερα μυώδη, γενειοφόρο άνδρα, στο πρόσωπο του οποίου αποδίδεται έντονα ο μόχθος από την έγερση του φορτίου. Την αβακόσχημη απόληξη συγκρατεί τούτος εν μέρει με την κεφαλή, φέροντας τις άκρες χείρες του στις πλάγιες όψεις αυτής. Τα δάκτυλά του σώζονται αποκρουσμένα στις τελευταίες, ενώ ίχνη των αντίχειρων ανιχνεύονται στις κατώτερες πλευρές της απόληξης. Ο πεσσός καλύπτει τα νώτα του συμφούμενου με αυτόν Άτλαντα, υποβοηθούμενος στη στήριξη του αβακόσχημου στοιχείου από δύο πλευρικούς βραχείς πεσσίσκους (ύψους έως 13 cm, πλάτους έως 12 cm), κάθετα τοποθετημένους εν σχέσει με αυτόν και προβαλλόμενους επάνω από τους ώμους της μορφής. Τούτοι διαπλατώνονται σταδιακά προς τα επάνω, διαμορφώνοντας ενιαία επιφάνεια με την αβακόσχημη απόληξη και αποκρύπτοντας τον πεσσό σε πρόσθια θέαση. Ο τελευταίος (που απολήγει άνωθεν σε εχίνο) σώζει ίχνη επεξεργασίας με οδοντωτή σμίλη σε όλες του τις πλευρές, όπως και η ανώτερη επιφάνεια της αβακόσχημης απόληξης, όπου ανιχνεύονται σποραδικά και βελονιές. Στην τελευταία έχουν απολαξευτεί δύο ευρείς τόρμοι γόμφωσης με υπερκείμενα αντικείμενα (βάθους 6 και 4 cm αντίστοιχα), ανάμεσα στους οποίους προβάλλει αύλακα με συγκλίνοντα τοιχώματα (μήκους 7 cm). Στις μακρές πλευρές αυτών των τόρμων, ενός ορθογώνιου (διαστάσεων 6 x 3 cm) και ενός με ακανόνιστο σχήμα, έχουν διαμορφωθεί τριγωνικές εγκοπές (ίδιας διατομής με την αύλακα), οι οποίες προφανώς διευκόλυναν τη διέλευση και διάχυση του μολύβδου στις υποδοχές των γόμφων. Οι τόρμοι, οι οποίοι έφεραν εσωτερικά βελονιές, προέβαλλαν ακριβώς επάνω από τον πεσσό και στο μέσο περίπου της αβακόσχημης απόληξής του. Η γερμένη προς τα εμπρός κεφαλή του Άτλαντα στρέφεται ελαφρώς προς τα δεξιά, έχει δε διαβρωθεί σε μεγάλο βαθμό. Εντούτοις, καθίσταται εμφανής η διάταξη των μακρών κυματιστών βοστρύχων που καλύπτουν το πρόσωπο στις πλάγιες όψεις, οι οποίοι διακρίνονται από βαθιές τρυπανιές. Το μέτωπο είναι ρυτιδωμένο, οι οφθαλμικές κόγχες βαθιές και τα ζυγωματικά προτεταμένα, ενώ το μισάνοιχτο (καθώς φαίνεται) στόμα επεξέτεινε την ένταση της μορφής από την έγερση του υπερκείμενου βάρους. Σε τούτο τον Άτλαντα ή σε μια συναφή μορφή με αντιθετική φορά της κεφαλής ανήκει προφανώς το καμπτόμενο στον αγκώνα αριστερό ανερχόμενο χέρι υπ' αριθμ. A 7430, όπως δείχνει το υλικό κατασκευής και η διεύθυνση της αποκρουσμένης άκρας χείρας, που στρέφεται προς τα πλάγια (προσομοιάζοντας στη θέση των δακτύλων, όπως αυτά σώζονται στις πλάγιες και στην κατώτερη επιφάνεια του αβακόσχημου στοιχείου). Τούτο το χέρι έχει συγκολληθεί από δύο θραύσματα, ενός από τη συμβολή του βραχίονα με τον πήχη και ενός από την απόληξη του τελευταίου, που σώζει μέρος της άκρας χείρας.

27. Αθήνα. Φέρουσες κόρες με αυστηρορυθμικά χαρακτηριστικά.

α) Μουσείο Αρχαίας Αγοράς S 547 (εικ. 363-368)

Προέλευση: εντοπίστηκε τον Απρίλιο του 1835 σε υστερορωμαϊκό στρώμα επίχωσης οδού, ευρισκόμενης μεταξύ της Στοάς του Αττάλου και του ωδείου του Αγρίππα

Διαστάσεις: συνολικό ύψος 0,34 m, ύψος προσώπου 0,21 m, μήκος «εξάρματος» 14,7 cm, πλάτος «εξάρματος» 7,8 cm, ύψος «εξάρματος» (σωζόμενο) 4,2 cm

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Noelke 1969, 54-56 (πίν. 20.1-2), Δεσπίνης 2001, 10, Παπασταμάτη-von Moock 2012, 134-136 (εικ. 1-4)

Η κεφαλή της Αγοράς (S 547) είναι κατασκευασμένη από πεντελικό μάρμαρο, αποκομμένη στο επίπεδο του λαιμού, φέρει αποκρούσεις στο σαγόκι και στον αυχένα, απολεπίσεις (πιθανώς λόγω έκθεσης σε πυρά) στα χείλη, στη μύτη και στα φρύδια, εκδορές και μικρές αποσπάσεις στα αυτιά, στις παρειές και στην κόμη. Ίχνη διάβρωσης ανιχνεύονται σποράδην, ενώ πυκνά υπολείμματα επεξεργασίας με ράσπα εντοπίζονται στο πρόσωπο, στους οφθαλμούς και στο λαιμό. Αδρώς ειργασμένες η κορυφή και το οπίσθιο τμήμα του κρανίου, ρηχές τρυπανιές όπισθεν του αριστερού αυτιού, στην κατώτερη επιφάνεια του πρόσθιου αριστερού βοστρύχου και στο επίπεδο της μύτης (υπολείμματα λάξευσης ρουθονιών). Προτεταμένα βλέφαρα, δήλωση δακρυϊκού πόρου, σμιχτά σαρκώδη χείλη. Το πρόσθιο τμήμα της κόμης χωρίζεται στο κέντρο, απολήγοντας πλευρικά σε πεπλατυσμένες μάζες βοστρύχων, διακρινόμενες μεταξύ τους με αβαθείς κυματοειδείς χαράξεις. Πλατιά ταινία διατρέχει κυκλοτερώς και συγκρατεί το οπίσθιο τμήμα της, το οποίο διαμορφώνεται ως συμπαγής προεξοχή που θυμίζει διάταξη κόμης σε σάκκο, αν και -παρά την αδρή απόδοση- καθίσταται προφανές πως τα μαλλιά της μορφής δεν έφεραν κάλυμμα. Στην κεφαλή προβάλλει θραυσμένο το φέρον «έξαρμα», η διάταξη του οποίου δεν βαίνει παραλλήλως προς το ελαφρώς αποκλίνον από τον άξονα πρόσωπο της μορφής.

β) Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 648 (εικ. 369-375)

Προέλευση: άγνωστη

Διαστάσεις: συνολικό ύψος 0,34 m, ύψος προσώπου 0,20 m, μήκος «εξάρματος» 5 cm, πλάτος «εξάρματος» 2,3 cm, ύψος «εξάρματος» (σωζόμενο) 1 cm

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Noelke 1969, 54-56 (πίν. 20.3-4), Δεσπίνης 2001, 10, Παπασταμάτη-von Moock 2012, 134-136 (εικ. 1-4)

Για την κεφαλή του Εθνικού Μουσείου (ΕΑΜ 648) δεν υπάρχει καταχώρηση τόπου ευρέσεως, σώζεται δε σε χειρότερη κατάσταση από εκείνη της Αγοράς. Πιο συγκεκριμένα, το μεγαλύτερο μέρος του δεξιού ημίσεως του προσώπου και οι υπερκείμενοι αυτού βόστρυχοι φέρουν ίχνη διάβρωσης και απομείωσης από πυρά, καθώς προκύπτει και από τις απολεπίσεις που εντοπίζονται στη δεξιά παρειά και στην αντίστοιχη πλευρά του λαιμού, η πίσω απόληξη της κόμης έχει αποσπασθεί, ενώ αποκρούσεις και ιζηματώδεις επικαθίσεις παρατηρούνται κατά τόπους. Πυκνά ίχνη

επεξεργασίας με ράσπα ανιχνεύονται στην αριστερή παρειά, στον οφθαλμό και στο λαιμό, αντίστοιχα χρήσης τρυπανιού πίσω από το δεξιό αυτί. Βελονιές στο επίπεδο της θραυσμένης επιφάνειας του αυχένα αποκαλύπτουν επιγενόμενη επεξεργασία. Το δεξιό κάτω τμήμα της κόμης, το οποίο συγκρατείται με ταινία στο επίπεδο επάνω από τον αυχένα, έχει αποδοθεί χωρίς τις πλάγιες αβαθείς χαράξεις που εντοπίζονται στην κεφαλή της Αγοράς, από την οποία αυτή του ΕΑΜ διαφοροποιείται και λόγω της αντιθετικής απόκλισης του προσώπου από τον άξονα, το δε ιδιόμορφο «έξαρμα» της κορυφής του κρανίου, εξαιτίας των εκτεταμένων αποκρούσεων, καθίσταται μόλις ανιχνεύσιμο. Σώζεται η αριστερή γωνία του «εξάρματος», εκ της οποίας συνάγεται πως τούτο πιθανώς διατασσόταν κατά τρόπο διαφορετικό εν σχέσει με εκείνο της κεφαλής S 547, δεν αποκλείεται δε να είχε ελαφρώς τροποποιημένο σχήμα και διαστάσεις.

28. Αθήνα. Κεφαλή «Βακχίδος».

Μουσείο Ακροπόλεως 7290 (εικ. 358-362)

Προέλευση: άγνωστη

Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 0,46 m, ύψος κεφαλής (μαζί με το στεφάνι) 0,39 m, ύψος προσώπου 0,22 m, ύψος καλύπτοντος πλακοειδούς στοιχείου (σωζόμενο) 0,06 m, βάθος καλύπτοντος πλακοειδούς στοιχείου (σωζόμενο) 0,127 m

Υλικό: πεντελικό μάρμαρο

Βιβλιογραφία: Μπρούσκαρη 2011, 94-95 (αρ. 55, πίν. 50)

Από τη συγκολλημένη από δύο θραύσματα κεφαλή λείπει εξ ολοκλήρου το οπίσθιο μέρος, ενώ αποκρούσεις ανιχνεύονται σε επιμέρους βοστρύχους της κόμης, σε τμήματα του στεφάνου από κισσόφυλλα, στο δεξιό βότρυ επάνω από το μέτωπο, στο αντίστοιχο τμήμα της απόληξης της μύτης και στο προέχον πλακοειδές στοιχείο. Επίσης αποκρουσμένα είναι εν πολλοίς τα αυτιά, αν και από το αριστερό σώζεται η απόληξη του λοβού (τούτο φέρει ρηχή εγκοπή, ίσως για τη στερέωση ενωτίου). Διαβρωμένο το αριστερό μέρος του προσώπου, με ορισμένες επιφάνειες να καλύπτονται από γαιώδεις επικαθίσεις. Πυκνά ίχνη ράσπας ανιχνεύονται στο πρόσωπο, ενώ με τρυπανιά δηλώνονται οι κανθοί των οφθαλμών. Επίσης το τρυπάνι χρησιμοποιείται για τη διαμόρφωση του μισάνοιχτου στόματος, της ρηχής αυλάκωσης επάνω από τα βλέφαρα, των ρουθουνιών και των βόστρυχων της κόμης. Πρόκειται για γυναικεία κεφαλή μεγαλύτερη του φυσικού μεγέθους, η οποία διαθέτει κόμη χωριζόμενη επάνω από το τριγωνικό μέτωπο, που κοσμείται στο ανώτερο μέρος της με στεφάνι κισσού που απολήγει σε κεντρικούς βότρες. Επάνω από το στεφάνι προβάλλει το -αποκρουσμένο ολόγυρα- πλακοειδές (αβακόσχημο) μέλος που κάλυπτε αρχικά την κεφαλή. Στον άξονα της μορφής, μεταξύ των βοστρύων και του πλακοειδούς στοιχείου, ανιχνεύεται λειασμένη επιφάνεια για την οποία μπορεί να πιθανολογηθεί πως ανήκει σε ανολοκλήρωτο (προφανώς μη διακριτό από χαμηλό ύψος θέασης) τμήμα της κόμης και όχι σε υπερκείμενο αυτής υπόθεμα. Στην ανώτερη του επιφάνεια το πλακοειδές στοιχείο φέρει κυκλοτερείς βαθύνσεις που οφείλονται σε διάβρωση (νεροφαγώματα).

29. Δημητσάνα. Γονατιστός αγένειος «Άτλας».

Αρχαιολογική Συλλογή Δημητσάνας 21 (εικ. 587)

Προέλευση: ο Milchhöfer εκτιμούσε πως προέρχεται από παρακείμενη περιοχή, αναφέροντας με επιφύλαξη τη θέση «Κλειβωκᾶ»

Διαστάσεις: ύψος 0,38 m

Υλικό: ασβεστόλιθος

Βιβλιογραφία: Milchhöfer 1879, 129 (αρ. 9), Ντάτσουλη-Σταυρίδη 2000, 17 (εικ. 27)

Σώζεται η κεφαλή, ο αριστερός ώμος και το αντίστοιχο χέρι της μορφής, όπως και το πεσσόμορφο στοιχείο με το οποίο αυτή συμφύεται και η προέχουσα απόληξή του. Το γλυπτό απολήγει κάτωθι σε επιπεδοποιημένες κάθετες επιφάνειες με αδρομερή λάξευση (δεν είναι βέβαιο αν πρόκειται για επιφάνειες συναρμογής ή αν διαμορφώθηκαν σε επιγενόμενη χρήση του θραύσματος). Η εργασία είναι συνοπτική και αποσκοπούσα κυρίως στην ευκρινή διάκριση των επιμέρους όγκων, ενώ το πλάσιμο αδρό και χοντροδουλεμένο. Καθίσταται σαφές πως πρόκειται για έργο επαρχιακού εργαστηρίου (ή απλώς ενός εγχώριου καλλιτέχνη που θέλησε να μιμηθεί ένα διαδεδομένο εικονογραφικό πρότυπο), προερχόμενο από ταπεινότερη κατασκευή. Οι βόστρυχοι της κοντής κόμης, που στεφανώνουν το επίπεδο μέτωπο, είναι «ορθογωνισμένοι», τα οφρυακά τόξα ενώνονται επάνω από την «τριγωνική» μύτη, οι οφθαλμοί είναι ελαφρώς ασύμμετροι και διαθέτουν επιπεδοποιημένους βολβούς, το άνω χείλος του μεγάλου στόματος υπέρμετρα σαρκώδες, ο λαιμός ευρύς και αντιρεαλιστικά ψηλός, τα αυτιά μακρόστενα και αδρά αποδοσμένα και το αριστερό χέρι συνοπτικά δουλεμένο. Τμήμα των βοστρύχων της κόμης έχει λαξευτεί στην πρόσθια όψη του αβακόσχημου στοιχείου, ο δε πήχης προσφύεται στην πλάγια όψη του πεσσού.

Βιβλιογραφία (Ξενόγλωσση)

- Adamo Muscettola 1991 S. Adamo Muscettola, La cultura figurativa, στο La Romanisation du Samnium aux IIe et Ier siècles av. J.-C. Actes du colloque organisé par le Centre Jean Bérard en collaboration avec la Soprintendenza archeologica e per i BAAAS del Molise et la Soprintendenza archeologica per le province di Salerno, Avellino e Benevento, Naples, Centre Jean Bérard, 4–5 Novembre 1988, Bibliothèque de l'Institut français de Naples 9, Napoli 1991, 205-230.
- Adams 1978 G.L. Adams, Orientalizing sculpture in soft limestone from Crete and mainland Greece, Oxford 1978.
- Adembri 2000 B. Adembri, Hadrian's Villa, Milano 2000.
- Adembri 2014 B. Adembri, Le Cariatidi στο E. Calandra-B. Adembri (επιμ.), Adriano e la Grecia. Villa Adriana tra classicità ed ellenismo: la mostra, Roma 2014, 27-30.
- Adriani 1966 A. Adriani, Repertorio d'arte dell'Egitto greco-romano: Serie C/1-2, Palermo 1966.
- Akurgal 1968 E. Akurgal, The Art of Greece. Its Origins in the Mediterranean and the Near East, New York 1968.
- Albersmeier 2008 S. Albersmeier, The art of ancient Greece -The Walters Art Museum, Baltimore 2008.
- Alcock 1994 S.A. Alcock, Nero at Play? The Emperor's Grecian Odyssey, στο J. Elsner-J. Masters (επιμ.), Reflections of Nero: culture, history, & representation, London 1994.
- Alfano 2001 C. Alfano, Marble relief: scenes in an Egyptian temple, στο S. Walker-P. Higgs (επιμ.), Cleopatra of Egypt: from history to myth (a catalogue for an exhibition held at the British Museum in 2001), Princeton 2001, 327-328.
- Alford 1978 H.L. Alford, The seated figure in archaic Greek sculpture, Diss. University of California, Los Angeles 1978.
- Alscher 1961 L. Alscher, Griechische Plastik: 2,1. Archaik und die Wandlung zur Klassik, Berlin 1961.
- Altmann 1906 W. Altmann, Die italienischen Rundbauten: eine archäologische Studie, Berlin 1906.
- Alzinger-Bammer 1971 W. Alzinger-A. Bammer, Das Monument des C. Memmius (Forschungen in Ephesos 7), Wien 1971.
- Amandry 1991 P. Amandry, Les fosses de l' Aire, στο Guide de Delphes: le musée, Paris 1991.
- Ameling 1988 W. Ameling, Der Archon Dionysios. Zur Datierung einiger attischer Portraits der mittleren Kaiserzeit, Boreas. Münstersche Beiträge zur Archäologie 11, 1988, 62-70.
- Amelung 1903 W. Amelung, Die Sculpturen des vatikanischen Museums, Berlin 1903.
- Amelung 1922 W. Amelung, Kolossalstatue einer Göttin aus Ariccia, Jdl 37, 1922, 112-137.
- Andreae 1963 B. Andreae, Studien zur römischen Grabkunst (Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung. Ergänzungsheft. Bullettino dell'Istituto Archeologico Germanico, Sezione Romana. Supplemento), Heidelberg 1963.
- Andreae 1982 B. Andreae, Odysseus: Archäologie des europäischen

- Menschenbildes, Frankfurt am Main 1982.
- Andreae 1983 B. Andreae, *Le sculpture*, στο G.T. Sciarelli (επιμ.), *Baia: Il ninfeo imperiale sommerso di Punta Epitaffio*, Napoli 1983, 49-66.
- Andreae 1993 B. Andreae, *Auftraggeber und Bedeutung der Dirke-Gruppe*, RM 100, 1993, 107-131.
- Andreae 2001 B. Andreae, *Skulptur des Hellenismus*, München 2001.
- Anguissola 2018 A. Anguissola, *Supports in Roman marble sculpture: workshop practice and modes of viewing*, New York 2018.
- Ashby-Rushforth 1915 T. Ashby-G. McN. Rushforth, *Roman Malta*, JRS 5, 1915, 23-80.
- Ashmole 1951 Ashmole B., *Demeter of Cnidus*, JHS 71, 1951, 13-28.
- Ashmole-Yalouris 1967 B. Ashmole-N. Yalouris, *Olympia: the sculptures of the temple of Zeus*, London 1967.
- Atalay 1989 E. Atalay, *Weibliche Gewandstatuen des 2. Jahrhunderts n. Chr. aus ephesischen Werkstätten*, Wien 1989.
- Atalay-Voutiras 1979 E. Atalay-E. Voutiras, *Ein späthellenistisches Grabrelief aus Phokaia*, AA 1979, 58-67.
- Aurenhammer 1990 M. Aurenhammer, *Die Skulpturen von Ephesos: Bildwerke aus Stein 1. Idealplastik, Forschungen in Ephesos 10.1*, Wien 1990.
- Aurigemma 1954 S. Aurigemma, *Lavori nel Canopo di Villa Adriana*, BdA 39, 327-341.
- Aurigemma 1961 S. Aurigemma, *Villa Adriana*, Roma 1961.
- Aurigni-Braunstein-Martinez 2018 H. Aurigni-D. Braunstein-J.-L. Martinez, *Recherches sur la sculpture archaïque de Delphes: nouvelles propositions et perspectives*, BCH 142, 2018, 71-96.
- Austin 1968 E.C. Austin, *Nova fragmenta Euripidea: In papyris reperta*, Berlin 1968.
- Avagliano-Nowak 2016 A. Avagliano-C. Nowak, *Benevento in età repubblicana. Scultura e decorazione architettonica*, RM 122, 2016, 77-121.
- Aziz 1932 A. Aziz, *İzmir Asarı Atika Muhipleri Cemiyeti tarafından tertip ve tabbettirilmiştir*, Istanbul 1932.
- Bacchielli 1985 L. Bacchielli, *La tomba delle "Cariatidi" ed il decorativismo nell'architettura tardo-ellenistica di Cirene*, QAL 11, 1985, 11-34.
- Baldassare 1974-1975 I. Baldassare, *Contributo alla precisazione cronologica de "Las Incantadas" di Salonicco*, StMisc 22, 1974-1975, 21-35.
- Baldassarre et al. 2002 I. Baldassarre-A. Pontrandolfo-A. Rouveret-M. Salvadori, *Römische Malerei: vom Hellenismus bis zur Spätantike*, Köln 2003.
- Balensiefen 1995 L. Balensiefen, *Überlegungen zu Aufbau und Lage der Danaidenhall auf dem Palatin*, RM 102, 1995, 189-209.
- Bammer 1972/73 A. Bammer, *Die politische Symbolik des Memmiusbaues*, ÖJh 50, 1972/73, 220-222.
- Bammer 1976/77 A. Bammer, *Ein spätantiker Torbau in Ephesos*, ÖJh 51, 1976/77, 93-126.
- Bammer 1978-80 A. Bammer, *Elemente flavisch-trajanischer Architekturfassaden aus Ephesos*, ÖJh 52, 1978-80, 67-90.
- Bammer 1988 A. Bammer, *Ephesos. Stadt an Fluß und Meer*, Graz 1988.
- Baratte 1985 F. Baratte, *Catalogue des sarcophages en pierre d'époques romaine et paléochrétienne*, Paris 1985.
- Barlou 2014 V. Barlou, *Die archaische Bildhauerkunst von Paros: Untersuchungen zur stilistischen Entwicklung der anthropomorphen Rundplastik*,

- Wiesbaden 2014.
- Barnett 1948 R.D. Barnett, Early Greek and Oriental Ivories, *JHS* 68, 1948, 1-25.
- Barrate-Quertani 2004 F. Barrate-N. Quertani, Un curieux ensemble sculpté de l'Afrique romaine. Les piliers de Méninx, στο M.F. Santi (επιμ.), *Studi di archeologia in onore di Gustavo Traversari*, Roma 2004, 47-62.
- Barringer 2005 J.M. Barringer, Alkamenes' Prokne and Itys in Context, στο J.M. Barringer-J.M. Hurwit (επιμ.), *Periklean Athens and its legacy: problems and perspectives*, Austin 2005, 163-176.
- Bartman 1988 E. Bartman, Decor et duplicatio. Pendants in Roman sculptural display, *AJA* 92, 1988, 211-225.
- Bartoccini 1958 R. Bartoccini, Il sarcofago di Velletri, *RivIstArch* 7, 1958, pp. 129-214.
- Bauchhenss 1997 G. Bauchhenss, Barbaren oder Attis?, στο U.B. Djurić-I. Lazar. (επιμ.), *Akten des IV. internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstscaffens*, Ljubljana 1997, 43-51.
- Bauer 1977 H. Bauer, Basilica Aemilia, *MDA Verb* 8, 1977, 87-93
- Bauer 1988 H. Bauer, Basilica Aemilia, στο Kaiser Augustus und die verlorene Republik: eine Ausstellung im Martin-Gropius-Bau, Berlin, 7. Juni-14. August 1988: Berlin-Kulturstadt Europas 1988, Mainz 1988, 200-212.
- Baumer 1997 L.E. Baumer, Vorbilder und Vorlagen: Studien zu klassischen Frauenstatuen und ihrer Verwendung für Reliefs und Statuetten des 5. und 4. Jahrhunderts vor Christus (*Acta Bernensia* 12), Bern 1997.
- Beazley 1963 J.D. Beazley, Attic red-figure vase-painters, Oxford 1963.
- Becatti 1940 Becatti, Attikà. Saggio sulla scultura attica dell'ellenismo, *RIASA* 7, 1940, 7-116.
- Becatti 1956 G. Becatti, Letture Pliniane. Le opere d'arte nei monumenta Asini Pollionis e negli Horti Serviliani, στο *Studi in Onore di Aristide Calderini e Roberto Paribeni III*, Mailand 1956, 199-210.
- Belli Pasqua 1989 R. Belli Pasqua, Pavonazzetto στο M.L. Anderson-L. Nista (επιμ.), *Radiance in stone: sculptures in colored marble from the Museo Nazionale Romano*, Roma 1989, 93-94.
- Bendinelli 1913 G. Bendinelli, Un ipogeo sepolcrale a Lecce con fregi scolpiti, *Ausonia* 8, 1913, 7-26.
- Benndorf-Schöne 1867 O. Benndorf-A. Schöne, Die antiken Bildwerke des lateranensischen Museum, Leipzig 1867.
- Benson 1969 J.L. Benson, The Three Maidens Group, *AJA* 73, 1969, 109-122.
- Bergemann 1998 J. Bergemann, Die römische Kolonie von Butrint und die Romanisierung Griechenlands, *Studien zur antiken Stadt* 2, München 1988
- Berger 1956 E. Berger, Ein neuer Kopf aus den Parthenongiebeln, *AM* 71, 1956, 153-172.
- Berger 1968 E. Berger, Die Hauptwerke des Basler Antikenmuseums zwischen 460 und 430 v.Chr., *AntK* 11, 1968, 62-81.
- Berger 1990 E. Berger, Zwei Kopien nach einer hochklassischen Sphinx στο E. Berger (επιμ.), *Antike Kunstwerke aus der Sammlung Ludwig III-Skulpturen (Veröffentlichungen des Antikenmuseums Basel 4/3)*, Mainz/Rhein 1990, 95-110.
- Bernard-Salviat 1959 P. Bernard-F. Salviat, Nouvelles découvertes au Dionysion de Thasos, *BCH* 83, 1959, 288-335.

- Bernhardt 1975 R. Bernhardt, Athen, Augustus und die eleusinischen Mysterien, AM 90, 1975, 233-237.
- Beschi 1985 L. Beschi, La Nike di Hierapytna, opera di Demokrates di Itanos, RendLinc 40, 1985, 131-143.
- Beschi 2005 L. Beschi, Culto e riserva delle acque nel santuario arcaico di Efestia, ASAtene 83, 2005, 95-154.
- Beyen 1960 H.G. Beyen, Die pompejanische Wanddekoration vom zweiten bis zum vierten Stil, Haag 1960.
- Beyer 1976 I. Beyer, Die Tempel von Dreros und Prinias A und die Chronologie der kretischen Kunst des 8. und 7. Jhs. v. Chr., Freiburg 1976.
- Bieber 1917 M. Bieber, Die Herkunft des tragischen Kostüms, Jdl 32, 1917, 15-104.
- Bieber 1918 M. Bieber, Der Chiton der Ephesischen Amazonen, JdI 33, 1918, 49-75.
- Bieber 1920 M. Bieber, Die Denkmäler zum Theaterwesen im Altertum, Berlin 1920.
- Bieber 1934 M. Bieber, Entwicklungsgeschichte der griechischen Tracht von der vorgriechischen Zeit bis zur römischen Kaiserzeit, Berlin 1934.
- Bieber 1959 M. Bieber, Roman Men in Greek Himation (Romani Palliati) a Contribution to the History of Copying, ProcPhilSo 103, 1959, 374-417.
- Bieber 1961 M. Bieber, The history of the Greek and Roman theater, Princeton 1961.
- Bieber 1977 M. Bieber, Ancient copies: contributions to the history of Greek and Roman art, New York 1977.
- Biliotti-Cottret 1881 E. Biliotti-A. Cottret, L'île De Rhodes, Rhodes 1991.
- Bilis-Magnisali 2011-2012 T. Bilis-M. Magnisali, Issues Concerning the Architectural Recinstruction of the Monuments of the Sanctuary of Apollo Amyklaios, Μουσείο Μπενάκη 11-12, 2011-2012, 125-135.
- Bitterer 2007a T. Bitterer, Die Orientalenstatuen, στο K.S. Freyberger-C. Ertel-J. Lipps-T. Bitterer, Neue Forschungen zur Basilica Aemilia auf dem Forum Romanum, RM 113, 2007, 535-551.
- Bitterer 2007b T. Bitterer, Sulle statue degli orientali della Basilica Aemilia, ArchCl 58, 2007, 155-163.
- Bizard-Leroux 1907 L. Bizard-G. Leroux, Statues de Silènes στο M. Bulard-L. Bizard-G. Leroux, II. Monuments de sculpture, BCH 31, 1907, 517-522.
- Blanck 1970 H. Blanck, Archäologische Funde und Grabungen in Mittelitalien 1959-1969, AA 1970, 275-346.
- Bloesch-Isler 1974 H. Bloesch- H.P. Isler, Zürcher Ietas Grabung: Dritte Kampagne 1973, AntK 17, 1974, 119-120.
- Blome 1982 P. Blome, Die figürliche Bildwelt Kretas in der geometrischen und früharchaischen Periode, Mainz am Rhein 1982.
- Blouet 1838 G.-A. Blouet, Expédition scientifique de Morée, ordonnée par le gouvernement français: architecture, sculptures, inscriptions et vues du Péloponèse, des Cyclades et de l'Attique, Paris 1838.
- Blümel 1923 C. Blümel, Der Fries des Tempels der Athena Nike, Berlin 1923.
- Boardman 1984 J. Boardman, Signa tabulae priscae artis, JHS 104, 1984, 161-163.
- Boardman 1995 J. Boardman, Greek sculpture: the late classical period and sculpture in colonies and overseas, London 1995.
- Boblaye 1835 E. Boblaye, Expédition scientifique de Morée: travaux de la section

- des sciences physiques. Atlas, Paris 1835.
- Boersma 1970 J.S. Boersma, Athenian building policy from 561/0 to 405/4 B.C., Groningen 1970.
- Boettiger 1825 C. A. Boettiger, Amalthea oder Museum der Kunstmythologie und bildlichen Alterthumskunde (vol. 3), Leipzig 1825.
- Bol 1984 R. Bol, Das Statuenprogramm des Herodes-Atticus-Nymphäums (Olympische Forschungen 15), Berlin 1984.
- Bol 1990a R. Bol, Die Amazone des Polyklet (Kat. 99a-c), στο H. Beck-P.C. Bol-M. Bückling (επιμ.), Polyklet: der Bildhauer der griechischen Klassik: Ausstellung im Liebieghaus, Museum Alter Plastik, Mainz am Rhein 1990, 213-239, 578-580.
- Bol 1990b R. Bol, Karyatide (nos 178-180, 224-225), στο P.C. Bol (επιμ.), Forschungen zur Villa Albani. Katalog der antiken Bildwerke II: Berlin 1990, 90-96, 260-267.
- Bol 1994 R. Bol, Karyatide von der Via Appia (nos 431, 440), στο P.C. Bol (επιμ.), Forschungen zur Villa Albani. Katalog der antiken Bildwerke IV: Berlin 1994, 124-126, 149-153.
- Bol 1998 R. Bol, Amazonas volneratae: Untersuchungen zu den ephesischen Amazonenstatuen, Mainz 1998.
- Bol 2011 R. Bol, Marmorskulpturen der römischen Kaiserzeit aus Milet: Aufstellungskontext und programmatische Aussage (Milet: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899 5.2), Berlin 2011.
- Bolla 2005 M. Bolla, Sculture del teatro romano di Verona, decorative e iconiche, Quaderni del Civico Museo Archeologico e del Civico Gabinetto Numismatico di Milano 2, 2005, 7-89.
- Bolla 2010 M. Bolla, Il teatro Romano di Verona e le sue sculture, Verona 2010.
- Bommas 2005 M. Bommas, Sargfragment, sogenanntes Ariccia-Relief, στο Ägypten, Griechenland, Rom: Abwehr und Berührung. Städtisches Kunstinstitut und Städtische Galerie, 26. November 2005 - 26. Februar 2006, Frankfurt am Main 2005.
- Bommelaer 2015 J.-F. Bommelaer, Guide de Delphes: le site, Paris 2015.
- Bonacasa 1996 N. Bonacasa, Sculpture and Coroplastics in Sicily in the Hellenistic-Roman Age στο J.P. Carratelli (επιμ.), The western Greeks: Classical Civilization in the Western Mediterranean, Milano 1996, 421-436.
- Bookidis 1967 N. Bookidis, A study of the use and geographical distribution of architectural sculpture in the archaic period (Greece, East Greece and Magna Graecia), Diss. Bryn Mawr, Ann Arbor 1967.
- Borchhardt 1970 J. Borchhardt, Das Heroon von Limyra: Grabmal des lykischen Königs Perikles, AA 1970, 353-390.
- Borchhardt 1976 J. Borchhardt, Die Bauskulptur des Heroons von Limyra: das Grabmal des lykischen Königs Perikles (Istanbuler Forschungen 32), Berlin 1976.
- Borchhardt 1990 J. Borchhardt, Das Heroon von Limyra, στο Götter, Heroen, Herrscher in Lykien: Katalog der Ausstellung Schloss Schallaburg, Wien 1990, 75-78.
- Borchhardt 1993 J. Borchhardt, Die Steine von Zémuri: archäologische Forschungen an den verborgenen Wassern von Limyra, Wien 1993.
- Borg 2018 B.E. Borg, Herodes Atticus in Rome: The Triopion Reconsidered, στο C.M. Draycott-R. Raja-K. Welch-W.T. Wootton (επιμ.), Visual

- histories of the classical world: essays in honour of R.R.R. Smith, Turnhout 2018, 317-330.
- Boschung 1985 D. Boschung, Ein thasischer Korenkopf in Basel, *AntK* 28, 1985, 146-156.
- Boschung 2002 D. Boschung, Gens Augusta: Untersuchungen zu Aufstellung, Wirkung und Bedeutung der Statuengruppen des julisch-claudischen Kaiserhauses (*Monumenta artis Romanae* 32), Mainz am Rhein 2002.
- Boucher 1976 S. Boucher, Bronzes antiques du Musée de la Civilisation Gallo-Romaine a Lyon I. Inscriptions, statuarie, vaisselle, Paris 1976.
- Bourguet 1929 E. Bourguet, Inscriptions de l'entrée du Sanctuaire au Trésor des Athéniens (Fouilles de Delphes. Tome III, Epigraphie fasc. 1), Paris 1929.
- Bousquet 1964 J. Bousquet, Delphes et les Aglaurides d'Athènes, *BCH* 88, 1964, 655-675.
- Bouzek 2008 J. Bouzek, The fish-tail dress of the Sveshtari Caryatids, στο Gergova-Bozhkova-Popov (επιμ.), *Phosphorion. Studia in honorem Mariae Čičikova*, Sofia 2008, 250-254.
- Brahms 1994 T. Brahms, Archaismus: Untersuchungen zu Funktion und Bedeutung archaistischer Kunst in der Klassik und im Hellenismus (*Europäische Hochschulschriften. Reihe XXXVIII, Archäologie* 53), Frankfurt am Main 1994.
- Braunstein 2010 D. Braunstein, L'emploi du trépan dans la sculpture archaïque: la technique du trépan courant, *BCH* 134, 2010, 71-96.
- Breccia 1926 E. Breccia, *Monuments de l'Égypte Gréco-Romaine I: Le Rovine e I Monumenti di Canopo*. Bergamo, 1926.
- Brendel 1935 O. Brendel, *Novus Mercurius*, *RM* 50, 1935, 231-259.
- Breton 1868 E. Breton, *Athènes décrite et dessinée: suivie d'un voyage dans le Péloponèse*, Paris 1968.
- Breuer 2001 C. Breuer, *Antike Skulpturen: Bestandskatalog des Badischen Landesmuseums Karlsruhe*, Karlsruhe 2001.
- Bringmann-von Steuben 1995 K. Bringmann-H. von Steuben, *Schenkungen hellenistischer Herrscher an griechische Städte und Heiligtümer: Zeugnisse und Kommentare*, Berlin 1995.
- Brinkmann 2016 V. Brinkmann, Der Mythos von Athena und der Triumph der Bilder, στο V. Brinkmann (επιμ.), *Athen Triumph der Bilder: eine Ausstellung der Liebieghaus Skulpturensammlung*, Frankfurt am Main, 4. Mai bis 4. September 2016, Petersberg 2016, 28-49.
- Brock 1957 J.K. Brock, *Fortetsa: early Greek tombs near Knossos* (*British School at Athens supplementary paper no. 2*), Cambridge 1957.
- Brommer 1963 F. Brommer, *Die Skulpturen der Parthenon-Giebel: Katalog und Untersuchung*, Mainz 1963.
- Brommer 1977 F. Brommer, *Der Parthenonfries: Katalog und Untersuchung*, Mainz am Rhein 1977.
- Brommer 1979a F. Brommer, *Die Parthenon-Skulpturen: Metopen, Fries, Giebel, Kultbild*, Mainz am Rhein 1979.
- Brommer 1979b F. Brommer, *Bosse an Erechtheionkore*, *AA* 1979, 161-162.
- Broneer 1932 O.T. Broneer, *The Odeum* (*Corinth* 10), Cambridge Massachusetts 1932.
- Broneer 1935 O. Broneer, *Excavations in Corinth* 1934, *AJA* 39, 1935, 53-75.

- Brönner 2002 M. Brönner, Kalksteinplastik στο S. Brehme et al. (επιμ.), Antike Kunst aus Zypern: Antikensammlung, Museum fuer Vor- und Fruehgeschichte, Muenzkabinett / Staatliche Museen zu Berlin, Berlin 2002.
- Bruneau 1968 P. Bruneau, Contribution à l'histoire urbaine de Délos, BCH 92, 1968, 633-709.
- Bruns-Özgan 1987 C. Bruns-Özgan, Lykische Grabreliefs des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr. (Istanbuler Mitteilungen Beiheft 33), Tübingen 1987.
- Bruskari 1963 M. Bruskari, Kopffragment einer Erechtheion-Kore, AM 78, 1963, 173-175.
- Bruskari 1984 M. Bruskari, Bemerkungen über die vierte und fünfte Karyatide des Erechtheion, ÖJh 55, 1984, 55-62.
- Buckler 1913 W.-H. Buckler, Monuments de Thyatire, RevPhil 37, 1913, 289-331.
- Budde-Nicholls 1964 L. Budde-R. Nicholls, A catalogue of the Greek and Roman sculpture in the Fitzwilliam Museum, Cambridge 1964.
- Bulle 1894 H. Bulle, Die Karyatiden von den Via Appia, RM 9, 1894, 134-161.
- Bulle 1918 H. Bulle, Archaisierende griechische Rundplastik (Abhandlungen der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-philologische und historische Klasse 30.2), München 1918.
- Bulle 1928 H. Bulle, Untersuchungen an griechischen Theatern (Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Philologische und Historische Klasse 33), München 1928.
- Bumke-Tanriöver 2017 H. Bumke-A. Tanriöver, Der Hafen am Humeitepe in Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen 2011, AA 2017, 123-177.
- Burden 1999 J.C. Burden, Athens Athens remade in the age of Augustus: a study of the architects and craftsmen at work (Ph. D.), University of California, Berkeley 1999.
- Burkhardt 2016 N. Burkhardt, The Reuse of Ancient Sculpture in the Urban Spaces of Late Antique Athens, στο T.M. Kristensen-L. Stirling (επιμ.), The afterlife of Greek and Roman sculpture: late antique responses and practices, Ann Arbor 2016, 118-149.
- Burr Carter 1988 J. Burr Carter, Isotopic Analysis of Seventh-Century B.C. Perirrhanteria στο N. Herz-M. Waelkens (επιμ.), Classical Marble: Geochemistry, Technology, Trade, NATO ASI Series, Dordrecht 1988, 419-431.
- Buschor 1934 E. Buschor, Altsamische Standbilder 2, Caen 1934.
- Buschor 1941 E. Buschor, Meermänner (Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Abteilung Jahrg. 1941, Band II, Heft 1), München 1941.
- Buschor-von Massow 1927 E. Buschor-W. von Massow, Vom Amyklaion, AM 52, 1927, 1-85.
- Cain 1985 H.-U. Cain, Römische Marmorkandelaber (Beiträge zur Erschließung hellenistischer und kaiserzeitlicher Skulptur und Architektur 7), Mainz 1985.
- Calandra-Adembri 2014 E. Calandra-B. Adembri, Adriano e la Grecia. Villa Adriana tra classicità ed ellenismo: la mostra, Roma 2014.
- Calder 1969 W.M. Calder, The Date of Euripides' Erechtheus, GRBS 10, 1969, 147-156.
- Calza 1964 R. Calza, I ritratti: Ritratti Greci e Romani fino al 160 circa D.C.

- (Scavi di Ostia 5.9), Roma 1964.
- Camp 2003 J. Camp, *The Athenian Agora. A short Guide to the Excavations*, Princeton 2003.
- Candilio 1979a D. Candilio, *Testa Femminile, Probabilmente di Divinità και Testa Femminile con Diadema στο A. Giuliano (επιμ.)*, Museo Nazionale Romano. *Le Sculture*, Roma 1979, 207-209, 213-214.
- Candilio 1979b D. Candilio, *Testa di Cariatide, στο A. Giuliano (επιμ.)*, Museo nazionale romano I. *Le sculture*, Roma 1979, 46-47.
- Candilio 1989 D. Candilio, *Nero Antico στο M.L. Anderson-L. Nista (επιμ.)*, *Radiance in stone: sculptures in colored marble from the Museo Nazionale Romano*, Roma 1989, 85-91.
- Capecchi 1992 G. Capecchi, *Una cariatide dal territorio segestano il tipo e il significato*, *Giornate Internazionali di Studi sull' area Elima*, Atti 1 (Gibellina, 19-22 Settembre 1991), Pisa 1992, 173-190.
- Capecchi-Lepore-Saladino 1979 G. Capecchi-L. Lepore-V. Saladino, *La villa del Poggio Imperiale*, Roma 1979.
- Carpenter 1925 R. Carpenter, *The Fates of the Madrid Puteal*, *AJA* 29, 1925, 117-134.
- Carpenter 1928 R. Carpenter, *Ancient Corinth: A Guide to the Excavations and Museum*, Athens 1928.
- Carpenter 1929 R. Carpenter, *The sculpture of the Nike temple parapet*, Cambridge, Mass 1929.
- Carpenter 1960 R. Carpenter, *Greek sculpture: a critical review*, Chicago 1960.
- Carpenter 2011 T.H. Carpenter, *Dionysos and the blessed on Apulian red-figured vases, στο R. Schliesier (επιμ.)*, *A different god?: Dionysos and ancient polytheism*, Berlin 2011, 252-261.
- Carrier 2005 C. Carrier, *Sculptures augustéennes du théâtre d'Arles*, *RANarb* 38-39, 2005, 365-396.
- Carter 1997 J.B. Carter, *Thiasos and marzeah. Ancestor cult in the age of Homer στο S. Langdon (επιμ.)*, *New light on a dark age: exploring the culture of geometric Greece*, Columbia 1997, 72-112.
- Cassels 1955 J. Cassels, *The cemeteries of Cyrene*, *BSR* 23, 1955, 1-43.
- Castiglione 1975 L. Castiglione, *Zur Plastik von Pompeji in der frühkolonialen Zeit στο B. Andreae-H. Kyrieleis (επιμ.)*, *Neue Forschungen in Pompeji und den anderen vom Vesuvausbruch 79 n. Chr. verschütteten Städten*, Recklinghausen 1975, 211-217.
- Cavvadias-Kawerau 1907 P. Cavvadias-G. Kawerau, *Η ανασκαφή της Ακροπόλεως από του 1885 μέχρι του 1890 / Die Ausgrabung der Akropolis vom Jahre 1885 bis zum Jahre 1890 (δίγλωσση έκδοση)*, Αθήναι 1907.
- Ceka 1988 N. Ceka, *Relief eines Atlanten στο A. Eggebrecht (επιμ.)*, *Albanien: Schätze aus dem Land der Skipetaren*, Mainz am Rhein 1988, 398.
- Chamay-Maier 1990 J. Chamay-J.-L. Maier, *Sculptures en pierre du Musée de Genève I: Art grec*, Mainz am Rhein 1990.
- Chamonard 1896 M. Chamonard, *Délos. Le théâtre (note complémentaire)*, *BCH* 20, 1896, 390-392.
- Chandler 1817 R. Chandler, *Travels in Asia Minor and Greece or an account of a tour made at the expense of the Society of Dilettanti*, London 1817.
- Chichicova 2012 M. Chichicova, *Caryatids of the Royal Tomb at Sveshtari, Orpheus. Journal of Indo-European and Thracian Studies* 19, 2012, 5-22.

- Childs-Demargne 1989 W.A.P. Childs-P. Demargne, *Le monument des Néréides: le décor sculpté*, Paris 1989.
- Christou 1968 Christou, C. (1968) *Potnia Theron, Eine Untersuchung über Ursprung, Erscheinungsformen und Wandlungen der Gestalt einer Gottheit*. Ph.D. Diss. Rheinische Friedrich-Wilhelms-Univ. zu Bonn 1959, *Thessalonike* 1968.
- Cioffarelli 1989 A. Cioffarelli, *Rosso Antico στο M.L. Anderson-L. Nista (επιμ.), Radiance in stone: sculptures in colored marble from the Museo Nazionale Romano, Roma* 1989, 85-91.
- Clairmont 1971 C.W. Clairmont, *Euripides' Erechtheus and the Erechtheion*, *GRBS* 12, 1971, 485-495.
- Clarac 1830 M. le Cte. De Clarac, *Description du Musée Royal des Antiques du Louvre*, Paris 1830.
- Clarac 1850a F.J.B. de Clarac, *Musée de sculpture antique et moderne (Vol. 3.1)*, Paris 1850.
- Clarac 1850b M. le Cte. De Clarac, *Musée de sculpture antique et moderne (Tome Quatrième)*, Paris 1850.
- Claridge 1990 A. Claridge, *Ancient Techniques of Making Joins in Marble Statuary*, στο M. True-J. Podany (επιμ.), *Marble. Art Historical and Scientific Perspectives on Ancient Sculpture*, Malibu 1990, 135-162.
- Claridge 1997 A. Claridge, *Late-antique reworking of the Ara Pacis and other imperial sculpture? [Tradition in late antique sculpture: Conservation, modernization, production by N. Hannestad (review)]*, *JRA* 10, 1997, 447-453.
- Claridge 2015 A. Claridge, *Marble Carving Techniques, Workshops, and Artisans στο E.A. Friedland-M.G. Sobocinski-E.K. Gazda (επιμ.), The Oxford handbook of Roman sculpture*, Oxford 2015, 107-122.
- Clarke 1803 E.D. Clarke, *Testimonies of different authors, respecting the colossal statue of Ceres, placed in the vestibule of the Public Library at Cambridge, July the 1st, 1803, with a short account of its removal from Eleusis, November 22, 1801*, Cambridge 1803.
- Clarke 1809 E.D. Clarke, *Greek marbles brought from the shores of the Euxine, Archipelago, and Mediterranean and deposited in the vestibule of the public library of the University of Cambridge*, Cambridge 1809.
- Clinton 1974 K. Clinton, *The sacred officials of the Eleusinian Mysteries (TransAmPhilS 64)*, Philadelphia 1974.
- Clinton 1992 K. Clinton, *Myth and cult: the iconography of the Eleusinian mysteries, the Martin P. Nilsson lectures on Greek religion, delivered 19-21 November 1990 at the Swedish Institute at Athens*, Stockholm 1992.
- Clinton 1997 K. Clinton, *Eleusis and the Romans: Late Republic to Marcus Aurelius*, στο M.C. Hoff-S.I. Rotroff (επιμ.), *The Romanization of Athens. Proceedings of an International Conference held at Lincoln, Nebraska (April 1996)*, Oxford 1997, 161-181.
- Clinton 2005 K. Clinton, *Eleusis. The Inscriptions on Stone: Documents of the Sanctuary of the Two Goddesses and Public Documents of the Deme (vol. 1)*, Athens 2005.
- Clinton 2008 K. Clinton, *Eleusis. The Inscriptions on Stone: Documents of the Sanctuary of the Two Goddesses and Public Documents of the Deme (vol. 2)*, Athens 2008.

- Coarelli 1971/72 F. Coarelli, Il complesso pompeiano del Campo Marzio e la sua decorazione scultorea, RAL 44, 99-122.
- Coarelli 1975 F. Coarelli, Rom: ein archäologischer Führer, Freiburg 1975.
- Coldstream 1981 J.N. Coldstream, Die Tempel von Dreros und Priniäs A: und die Chronologie der kretischen Kunst des 8. und 7. Jhs. v. Chr. (review), AJA 85, 1981, 345-346.
- Collignon 1903 M. Collignon, Sculptures grecques trouvées à Tralles (Musée impérial ottoman de Constantinople), MonPiot 10, 5-38.
- Congdon 1981 L.K. Congdon, Caryatid mirrors of ancient Greece: Technical, stylistic and historical considerations of an archaic and early classical bronze series, Mainz am Rhein 1981.
- Cook 1985 B.F. Cook, The Townley Marbles, London 1985.
- Corso 2015 A. Corso, The sculptures of the tumulus Kasta near Amphipolis, JIA 2, 2015, 193-222.
- Corso 2018 A. Corso, Sculptures from the Propylon of the Kasta Tumulus near Amphipolis, στο Η.Α. Налимова-Т. Кишбали-А.В. Захарова (επιμ.), Македония-Рим-Византия: искусство Северной Греции от античности до средних веков. Материалы научной конференции, Издательство «КДУ» 2018, 54-66.
- Coulton 1976 J.J. Coulton, The architectural development of the Greek stoa, Oxford 1976.
- Coulton 1977 J.J. Coulton, Ancient Greek architects at work: problems of structure and design, London 1977.
- Cousinéry 1831 E.M. Cousinéry, Voyage dans la Macédoine: contenant des recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquités de ce pays, Paris 1831.
- Croissant 1983 F. Croissant, Les protomés féminines archaïques: recherches sur les représentations du visage dans la plastique grecque de 550 a 480 av. J.-C., Athènes 1983.
- Cultera 1943 C. Cultera, Scoperte nel Giardino Spagna, NSc 1943, 33-126.
- Curtius 1852 E. Curtius, Peloponnesos: Eine historisch-geographische Beschreibung der Halbinsel II, Gotha 1852.
- Curtius 1938 L. Curtius, Die antike Kunst 2.1. Die klassische Kunst Griechenlands, Potsdam 1938.
- D' Acunto 1995 M. D' Acunto, I cavalieri di Priniàs ed il tempio A, AnnArchStAnt n.s. 2, 1995, 15-55.
- D' Acunto 2008 M. D' Acunto, La fonction de la plus ancienne sculpture naxienne à Délos et la comparaison avec les productions crétoises dédaliques: sur les débuts de la sculpture monumentale en Grèce, στο Y. Kouragios-F. Prost (επιμ.), La sculpture des Cyclades à l'époque archaïque: histoire des ateliers, rayonnement des styles: actes du colloque international organisé par l'Éphorie des Antiquités préhistoriques et classiques des Cyclades et l'École française d'Athènes (7-9 septembre 1998), Athènes 2008, 133-182.
- Dally 2000 O. Dally, Canosa, Località San Leucio: Untersuchungen zu Akkulturationsprozessen vom 6. bis zum 2. Jh. v. Chr. am Beispiel eines daunischen Heiligtums, Heidelberg 2000.
- Damaskos 2019 D. Damaskos, The Sculpture of Macedonia στο O. Palagia (επιμ.), Handbook of Greek sculpture (Ancient Greek and Roman art and architecture 1), Berlin/Boston 2019, 503-535.

- Danner 1993 P. Danner, Meniskoi und Obeloi. Zum Schutz von Statuen und Bauwerken vor den Vögeln, *ÖJh* 62, 1993, 19-28.
- Darblade-Audoine 2006 M.-P. Darblade-Audoine, Lyon, Recueil général des sculptures sur pierre de la Gaule, sous la direction de Henri Lavagne (Nouvel Espérandieu II), Paris 2006.
- Darblade-Audoine-Tambakopoulos-Vassiliou-Maniatis 2015 M.P. Darblade-Audoine-D. Tambakopoulos-P. Vassiliou-Y. Maniatis, Provenance investigation of a marble sculptures from Lyon Museum στο P. Pensabene-E. Gasparini (επιμ.), *Asmosia X. Proceedings of the Tenth International Conference of ASMOSIA Association for the Study of Marble & Other Stones in Antiquity*, Rome 21-26 May 2012, Roma 2015, 503-511.
- Darsow 1950 W. Darsow, Zur Datierung eines delphischen Karyatidenkopfes, *Mdl* 3, 1950, 119-134.
- Daux 1937 G. Daux, Inscriptions et monuments archaïques de Delphes, *BCH* 61, 1937, 57-78.
- Daux-Hansen 1987 G. Daux-E. Hansen, Le trésor de Siphnos, *FdD II Topographie et architecture*, Paris 1987.
- Davaras 1972 K. Davaras, Die Statue aus Astritsi: ein Beitrag zur dädalischen Kunst auf Kreta und zu den Anfängen der griechischen Plastik, Bern 1972.
- Davidson-Thompson 1943 G.R. Davidson-D.B. Thompson, Small objects from the Pnyx I (*Hesperia Supplement* 7), Athens 1943.
- Davison-Lundgreen 2009 C.C. Davison-B. Lundgreen (επιμ. G. B. Waywell), *Pheidias: The Sculptures and ancient Sources (BICS Supplement 105)*, London 2009.
- Dayan 1979 S.A. Dayan, Statua colossale di Dace, στο A. Giuliano (επιμ.), *Museo nazionale romano I. Le sculpture*, Roma 1979, 129.
- De Angelis d'Ossat 2011a M. De Angelis d'Ossat, Statua di Dace στο Palazzo Altemps: le collezioni, Milano 2011, 78-79.
- De Angelis d'Ossat 2011b M. De Angelis d'Ossat, Statua di Menade στο Palazzo Altemps: le collezioni, Milano 2011, 58-59.
- De Caro 1987 S. De Caro 1987, The Sculptures of the Villa of Popaea at Oplontis, στο E. B. MacDougall (επιμ.), *Ancient Roman Villa Gardens, Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture* 10, 1987, 77-134.
- De la Barrera 2000 J.L.de la Barrera, La decoración arquitectónica de los foros de Augusta Emerita, Roma 2000.
- De la Barrera-Trillmich 1996 J.L. de la Barrera-W. Trillmich, Eine Wiederholung der Aeneasgruppe vom Forum Augustum samt ihrer Inschrift in Mérida, *RM* 103, 1996, 119-138.
- De la Coste-Messelière 1938 P. de la Coste-Messelière, Sur les caryatides cniennes de Delphes, *BCH* 62, 1938, 285-288.
- De la Coste-Messelière 1940 P. de la Coste-Messelière, Notes sur des Sculptures de Delphes, *RA* 16, 1940, 101-114.
- De la Coste-Messelière 1943 P. de la Coste-Messelière, Delphes (photographies de Georges de Miré), Paris 1943.
- De la Coste-Messelière 1970 P. de la Coste-Messelière, Les Corés grecques [KORAI Archaic Greek Maidens by Gisela M. A. Richter (review)], *Jsav* 1970, 129-150.
- Delivorrias 1969 A. Delivorrias, A Contribution to the Problem of the Good Shepherd,

- AAA 2, 1969, 220-225.
- Delivorrias 1974 A. Delivorrias, Attische Giebelskulpturen und Akrotere des fünften Jahrhunderts (Tübinger Studien zur Archäologie und Kunstgeschichte 1), Tübingen 1974.
- Delivorrias 2009 A. Delivorrias, The throne of Apollo at the Amyklaion: old proposals, new perspectives, στο W.G. Cavanagh-C. Gallou-M. Georgiadis (επιμ.), Sparta and Laconia: from prehistory to pre-modern: proceedings of the Conference held in Sparta, organised by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities 17-20 March 2005, London 2009, 133-135.
- Demargne 1983 P. Demargne, Serviteurs orientaux sur deux monuments funéraires de Xanthos, στο R. M. Boehmer-H. Hauptmann (επιμ.), Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens, Festschrift für Kurt Bittel, Mainz 1983, 167-170.
- De Miro 1969 E. De Miro, Nuovo frammento di Telamone dal Tempio di Zeus in Agrigento e nuova ipotesi ricostruttiva, CronAStorArt 8, 1969, 47-52.
- Despinis 2003 G. Despinis, Hochrelieffriese des 2. Jahrhunderts n. Chr. aus Athen, München 2003.
- Deubner 1940 O. Deubner, Das ägyptische Heiligtum in Pergamon, στο O. Deubner (επιμ.), Bericht über den 6. Internationalen Kongreß für Archäologie, Berlin 1940, 477-478.
- Deubner 1977/78 O. Deubner, Das Heiligtum der alexandrinischen Gottheiten in Pergamon genannt "Kızıl Avlı" ("Rote Halle"), IstMitt 27/28, 1977/78, 227-250.
- Deubner 1995 O. Deubner, Lösung eines Stützenproblems in den Atlantenhöfen der Kızıl Avlu in Pergamon, IstMitt 45, 1995, 175-177.
- Devambeze 1937 P. Devambeze, Deux Piliers décorés trouvés a Cyzique, RA 9, 1937, 176-194.
- De Waele 1980 J.A. de Waele, Der Entwurf der dorischen Tempel von Akragas, AA 1980, 180-241.
- De Waele 1982 J.A. de Waele, I frontoni dell'Olympion agrigentino στο L. Beschi-G.P. Carratelli-G. Rizza-S. Settis (επιμ.), ΑΠΑΡΧΑΙ: nuove ricerche e studi sulla Magna Grecia e la Sicilia antica in onore di Paolo Enrico Arias, Pisa 1982, 271-278.
- Di Napoli 2013 V. Di Napoli, Teatri della Grecia Romana: Forma, decorazione, funzioni. La provincia d'Acaia (Μελετήματα 67), Atene 2013.
- Di Stefano 1996 C.A. Di Stefano, La Sicilia dalla basiléia di Agatocle alla fine del regno di Gerone II. Riflessioni sull'ellenismo in Sicilia in margine alla mostra "I Greci in Occidente", QuadMus Salinas 2, 1996, 143-154.
- Dickins 1912 G. Dickins, Catalogue of the Acropolis museum, Cambridge 1912.
- Dillon 2018 S. Dillon, Portrait Statues in the City Eleusinion in Athens, στο C.M. Draycott-R. Raja-K. Welch-W.T. Wootton (επιμ.), Visual histories of the classical world: essays in honour of R.R.R. Smith, Turnhout 2018, 119-138.
- Dinsmoor 1913 W.B. Dinsmoor, Studies of the Delphian treasures II: The four Ionic treasures, BCH 37, 1913, 5-83.

- Dinsmoor 1950 W.B. Dinsmoor, *The Architecture of Ancient Greece. An Account of its Historic Development*, 1950.
- Dix-Anderson 1997 T.K. Dix-C.A. Anderson, *The Eteocarpathan Decree and the construction date of the Erechtheion* (The 98th Annual Meeting of the Archaeological Institute of America), *AJA* 101, 1997, 373.
- Donohue 2005 A.A. Donohue, *Greek sculpture and the problem of description*, Cambridge 2005.
- Dontas 2004 G. Dontas, *Les portraits attiques au musée de l'Acropole* (Corpus signorum Imperii Romani. Grèce, v. 1, fasc. 1), Athènes 2004.
- Dörpfeld 1904 W. Dörpfeld, *Der ursprüngliche Plan des Erechtheion*, *AM* 29, 1904, 101-107.
- Dörpfeld 1919 W. Dörpfeld, *Das Hekatompedon in Athen*, *Jdl* 34, 1919, 1-40.
- Dörpfeld 1935 W. Dörpfeld, *Das Proskenion des Kaisers Nero im Dionysos-Theater von Athen*, *Mélanges offerts à Octave Navarre par ses élèves et ses amis*, Toulouse 1935, 159-167.
- Dörpfeld-E. Reisch 1896 W. Dörpfeld-E. Reisch, *Das griechische Theater: Beiträge zur Geschichte des Dionysos-Theaters in Athen und anderer griechischer Theater*, Athen 1896.
- Dörpfeld-Schleif 1942 W. Dörpfeld-H. Schleif, *Erechtheion*, Berlin 1942.
- Dow 1937 S. Dow, *The Egyptian Cults in Athens*, *HTR* 30, 1917, 183-232.
- Drerup 1940 H. Drerup, *Der Tempel des Zeus Olympios in Akragas*, στο Bericht über den VI. Internationalen Kongress für Archäologie, Berlin, 21.-26. August, 1939, Berlin 1940, 379-387.
- Drerup 1952 H. Drerup, *Architektur und Toreutik in der griechischen Frühzeit*, *Mdl* 5, 1952, 7-38.
- Drerup 1975/76 H. Drerup, *Zur Bezeichnung "Karyatide"*, *MarbWPr* 1975/76, 11-14.
- Dubois-Amédée 1881 M. Dubois- H.-B. Amédée, *Antiquités de Mylasa*, *BCH* 5, 1881, 31-41.
- Dunand 1973 F. Dunand, *Le culte d'Isis dans le bassin oriental de la Méditerranée* (Vol. 2), Leiden 1973.
- Dunbabin 1952 T. J. Dunbabin, *Cretan Relief Pithoi in Dr. Giamalakes' Collection*, *BSA* 47, 1952, 153-158.
- Durm 1910 J.W. Durm, *Die Baukunst der Griechen*, Leipzig 1910.
- Dütschke 1875 H. Dütschke, *Antike Bildwerke in Oberitalien II. Zerstreute antike Bildwerke in Florenz*, Leipzig 1875.
- Dütschke 1880 H. Dütschke, *Antike Bildwerke in Oberitalien IV. Antike Bildwerke in Turin, Brescia, Verona und Mantua*, Leipzig 1880.
- Dütschke 1882 H. Dütschke, *Antike Bildwerke in Oberitalien V. Antike Bildwerke in Vicenza, Venedig, Catajo, Modena, Parma und Mailand*, Leipzig 1882.
- Edwards 1985 C.M. Edwards, *Greek votive reliefs to Pan and the Nymphs* (diss. New York University), Ann Arbor 1985.
- Eichler 1919 F. Eichler, *Die Skulpturen des Heraions bei Argos*, *ÖJh* 19/20, 1919, 15-153.
- Eichler 1956-58 F. Eichler, *Eine neue Amazone und andere Skulpturen aus dem Theater von Ephesos*, *ÖJh* 43, 1956-58, 7-18.
- Elderkin 1912 G.W. Elderkin, *Problems in Periclean buildings*, Princeton 1912.
- Ellis 1846 H. Ellis, *The Townley Gallery of classical sculpture in the British Museum*, London 1846.

- Emerson 2018 M. Emerson, Greek sanctuaries and temple architecture: an introduction, London 2018.
- Erim 1970 K.T. Erim, Aphrodisias in Caria. Results of the 1970 campaign, *TürkArkDerg* 19.1, 1970, 55-85.
- Erim-Smith 1991 K.T. Erim-R.R.R. Smith, Sculpture from the Theater: A preliminary report στο K.T. Erim-R.R.R. Smith (επιμ.), *Aphrodisias papers 2. The theatre, a sculptor's workshop, philosophers, and coin-types: including the papers given at the third Aphrodisias Colloquium held at New York University on 7 and 8 April 1989* (*Journal of Roman archaeology. Supplementary series 2*), Ann Arbor 1991, 67-98.
- Erim-Smith 1991 K.T. Erim-R.R.R. Smith, Sculpture from the Theater: A preliminary report στο K.T. Erim-R.R.R. Smith (επιμ.), *Aphrodisias papers 2. The theatre, a sculptor's workshop, philosophers, and coin-types: including the papers given at the third Aphrodisias Colloquium held at New York University on 7 and 8 April 1989* (*Journal of Roman archaeology. Supplementary series 2*), Ann Arbor 1991, 67-98.
- Erkoç-Koçak 2018 S. Erkoç-M. Koçak, Four Relief-Pedestals from Patara, στο M. Aurenhammer (επιμ.), *Sculpture in Roman Asia Minor: proceedings of the International Conference at Selçuk, 1st - 3rd October 2013*, Wien 2018, 103-114.
- Espérandieu 1907 E. Espérandieu, *Recueil Général des Bas-Reliefs de la Gaule Romaine 1. Alpes maritimes: Alpes cottiennes, Corse, Narbonnaise*, Paris 1907.
- Espérandieu 1910 E. Espérandieu, *Recueil Général des Bas-Reliefs de la Gaule Romaine 3. Lyonnaise I*, Paris 1910.
- Espérandieu 1913 E. Espérandieu, *Recueil Général des Bas-Reliefs de la Gaule Romaine 5. Belgique I*, Paris 1913.
- Espérandieu 1925 E. Espérandieu, *Recueil Général des Bas-Reliefs de la Gaule Romaine 9. Gaule germanique III. Et supplément*, Paris 1925.
- Espérandieu 1928 E. Espérandieu, *Recueil Général des Bas-Reliefs de la Gaule Romaine 10.1, Supplément (suite) et tables générales du recueil*, Paris 1928.
- Étienne-Braun 1995 R. Étienne-J.-P. Braun, L'autel monumental du théâtre à Délos, *BCH* 119, 63-87.
- Fabricius 1999 J. Fabricius, *Die hellenistischen Totenmahlreliefs: Grabrepräsentation und Wertvorstellungen in ostgriechischen Städten (Studien zur antiken Stadt 3)*, München 1999.
- Fedak 1990 J. Fedak, *Monumental tombs of the Hellenistic age: a study of selected tombs from the pre-classical to the early imperial era*, Toronto 1990.
- Fehrentz 1993 V. Fehrentz, Der antike Agyieus, *Jdl* 108, 1993, 123-196.
- Fejfer 2002 J. Fejfer, Kneeling Oriental, στο M. Moltesen (επιμ.), *Imperial Rome: Catalogue*, Ny Carlsberg Glyptothek 2, Copenhagen 2002, 310-313.
- Fejfer 2005 J. Fejfer, Attis, στο M. Moltesen (επιμ.), *Imperial Rome: Catalogue*, Ny Carlsberg Glyptothek 3, Copenhagen 2005, 190-191.
- Ficuciello 2013 L. Ficuciello, *Lemnos: cultura, storia, archeologia, topografia di un'isola del Nord-Egeo*, Atene 2013.

- Fiechter 1918 E. Fiechter, Amyklae. Der Thron des Apollon, Jdl 33, 1918, 107-245.
- Fiechter 1919 E. Fiechter, Karyatides στο A. Pauly-G.Wissowa-W. Kroll (επιμ.), Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft neue Bearbeitung, Bd.10.2 (Ius liberorum - Katochos), Stuttgart 1918.
- Fiechter 1935 E. Fiechter, Das Dionysos-Theater in Athen I. Die Ruine, Stuttgart 1935.
- Fiechter 1936 E. Fiechter, Das Dionysos-Theater in Athen III. Einzelheiten und Baugeschichte, Stuttgart 1936.
- Fiechter 1950 E. Fiechter, Das Dionysos-Theater in Athen IV. Nachträge: das Theater im Piraieus, das Theater auf Thera (Heft 9), Stuttgart 1950.
- Fiedler-von Hesberg 2012/2013 M. Fiedler-H.von Hesberg, Apollonia (Albanien) in der Zeit des Hellenismus. Eine Stadt zwischen italischem Westen und griechischem Osten, AM 127/128, 2012/2013, 213-258.
- Fileri 1984 E. Fileri, Telamone raffigurante un Sileno στο A. Giuliano (επιμ.), Museo Nazionale Romano. Le Sculture I.7², Roma 1984, 361-363.
- Firatli 1964 N. Firatli, Les stèles funéraires de Byzance gréco-romaine, Paris 1964.
- Fischer 1995 M. Fischer, The basilica of Ascalon. Marble, imperial art and architecture in Roman Palestine, στο The Roman and Byzantine Near East: some recent archaeological research, Ann Arbor 1995, 121-150.
- Fittschen 1979 K. Fittschen, Torso einer Karyatide, στο H.G. Horn-C.B. Rüger (επιμ.), Die Numider. Reiter und Könige nördlich der Sahara, Bonn 1979, 236-238, 536-537.
- Fittschen 1982 K. Fittschen, Die Bildnistypen der Faustina minor und die Fecunditas Augustae (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Folge 3, Philologisch-historische Klasse 126), Göttingen 1982.
- Fittschen-Zanker 1985 K. Fittschen-P. Zanker, Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom. Band I. Kaiser- und Prinzenbildnisse, Mainz 1985.
- Fittschen 1999 K. Fittschen, Prinzenbildnisse antoninischer Zeit (Beiträge zur Erschließung hellenistischer und kaiserzeitlicher Skulptur und Architektur 18), Mainz 1999.
- Fittschen 2008 K. Fittschen, Werkstattfragen: Zu den Büsten Hadrians mit Bildnissen im Typus «Imperatorii 32» στο Amicitiae Gratia: τόμος στη μνήμη Αλκμήνης Σταυρίδη, Αθήνα 2008, 169-178.
- Flashar 2007 M. Flashar, Formenspektrum, Themenvielfalt, Funktionszusammenhänge: Beispiele späthellenistischer Skulptur, στο P.C. Bol (επιμ.), Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst III. Hellenistische Plastik, Mainz 2007, 337-370.
- Fleischer 1967 R. Fleischer, Der Fries des Hadrianstempel in Ephesos, στο Festschrift für Fritz Eichler zum achtzigsten Geburtstag dargebracht vom Österreichischen Archäologischen Institut, Wien 1967, 23-71.
- Fleischer 1983 R. Fleischer, Der Klagefrauensarkophag aus Sidon, Tübingen 1983.
- Floren 1987 W. Floren, Die griechische Plastik 1. Die geometrische und archaische Plastik, München 1987.
- Floren 1992 J. Floren, Die Amazone des Phidias, στο O. Brehm und S. Klie (επιμ.), ΜΟΥΣΙΚΟΣ ΑΝΗΡ: Festschrift für Max Wegner zum 90.

- Geburtstag, Bonn 1992, 119-141.
- Fol-Chichicova-Ivanov-Teofilov 1986 A. Fol-M. Chichicova-T. Ivanov-T. Teofilov, The Thracian tomb near the village of Sveshtari, Sofia 1986.
- Fouquet 2019 J. Fouquet, Bauen zwischen Polis und Imperium: Stadtentwicklung und urbane Lebensformen auf der kaiserzeitlichen Peloponnes, Berlin 2019.
- Fowden 1990 G. Fowden, The Athenian Agora and the Progress of Christianity, JRA 3, 1990, 494-501.
- Fowler-Stillwell 1932 H.N. Fowler-R. Stillwell, Introduction, topography, architecture (Corinth 1.1), Cambridge Massachusetts 1932.
- Fraisse-Moretti 2007 P. Fraisse-J.-C. Moretti, Exploration archéologique de Délos XLII. Le théâtre, Athènes 2007.
- Francis-Vickers 1983 E.D. Francis- M. Vickers, Signa Priscae Artis: Eretria and Siphnos, JHS 103, 1983, 49-67.
- Franke-Hirmer 1972 P.R. Franke-M. Hirmer, Die griechische Münze, München 1972.
- Franz 1988 A. Frantz, Late Antiquity: A.D. 267-700 (The Athenian Agora 24), 1988.
- Frasca 2006 M. Frasca, Centuripe ellenistica. Il quadro generale στο M. Osanna-M. Torelli (επιμ.), Sicilia ellenistica, consuetudo italica: alle origini dell'architettura ellenistica d'occidente [atti del convegno] Spoleto, Complesso monumentale di S. Nicolò, 5-7 Novembre 2004, Pisa 2006, 193-199.
- Frel 1973 J. Frel, The Sculptor of the Kouros from Myrrhinous, AAA 6, 1973, 367-369.
- Frel 1978/1979 J. Frel, Le sculpteur des Danseuses, The J. Paul Getty Museum Journal 6-7, 1978-1979, 75-82.
- Freyberger-Ertel 2016 K.S. Freyberger-C. Ertel, Die Basilica Aemilia auf dem Forum Romanum in Rom: Bauphasen, Rekonstruktion, Funktion und Bedeutung, Wiesbaden 2016.
- Freyer 1962 B. Freyer, Zum Kultbild und Skulpturenschmuck des Arestempels auf der Agora in Athen, Jdl 77, 1962, 211-226.
- Freyer-Schauenburg 1974 B. Freyer-Schauenburg, Bildwerke der archaischen Zeit und des strengen Stils (Samos 11), Bonn 1974.
- Frickenhaus 1912 A.H. Frickenhaus, Lenäenvasen (Programm zum Winkelmannsfeste der Archäologischen Gesellschaft zu Berlin 72), Berlin 1912.
- Fröhner 1878 W. Fröhner, Notice de la Sculpture antique du Musée National du Louvre. Premier Volume [4. Edition], Paris 1878.
- Fuchs 1959 W. Fuchs, Die Vorbilder der neuattischen Reliefs (Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 20. Ergänzungsheft), Berlin 1959.
- Fuchs 1982 M. Fuchs, Eine Musengruppe aus dem Pompeius-Theater, RM 89, 1982, 69-80.
- Fuchs 1987 M. Fuchs, Untersuchungen zur Ausstattung römischer Theater in Italien und den Westprovinzen des Imperium Romanum, Mainz 1987.
- Fuchs 1992 M. Fuchs, Glyptothek München. Katalog der Skulpturen, 6. Römische Idealplastik, München 1992.
- Fuchs 1993 W. Fuchs, Die Skulptur der Griechen (4. durch. Auflage), München 1993.

- Fuchs 1999 M. Fuchs, *In hoc etiam genere graeciae nihil cedamus: Studien zur Romanisierung der späthellenistischen Kunst im 1. Jh. v. Chr.*, Mainz 1999.
- Fuchs 2006 M. Fuchs, *Die Erforschung des Theaters von Korinth: Fortschritte und Probleme*, JRA 19, 2006, 637-642.
- Fullerton 1982 M. Fullerton, *Archaistic draped statuary in the round of the Classical, Hellenistic and Roman periods* (Diss. Bryn Mawr College), Ann Arbor 1982.
- Fullerton 1986 M.D. Fullerton, *The archaistic perirrhanteria of Attica*, *Hesperia* 55, 1986, 207-217.
- Fullerton 1987 M. Fullerton, *Archaistic Statuary of the Hellenistic Period*, *AM* 102, 1987, 259-278.
- Fullerton 1989 M.D. Fullerton, *The date of the Herculaneum Pallas type*, *AA* 1989, 57-67.
- Fullerton 1990 M.D. Fullerton, *The archaistic style in Roman statuary*, Leiden 1990.
- Fullerton 2016 M. Fullerton, *Greek sculpture*, Malden MA 2016.
- Furtwängler 1896 A. Furtwängler, *Ueber Statuenkopieen im Alterthum* (Abhandlungen der Bayerische Akademie der Wissenschaften I. Gl. XX. Bd. 3), München 1896.
- Gabelmann 1979a H. Gabelmann, *Römische Grabbauten der frühen Kaiserzeit* (Kleine Schriften zur Kenntnis der römischen Besetzungsgeschichte Südwestdeutschlands 22), Stuttgart 1979.
- Gabelmann 1979b H. Gabelmann, *Die Frauenstatue aus Aachen-Burtscheid*, *Bonner Jahrbücher* 179, 1979, 209-250.
- Gabelmann 1989 H. Gabelmann, *Zum Genius Farnese. Personifikationen des Ritterstandes*, *RM* 96, 1989, 365-392.
- Gagliano 2018 E. Gagliano, *Τα αγάλματα των «Γιγάντων» στο Μ. Lagogianni-Georgakarakos-E. Papi (επιμ.), Hadrianus-Αδριανός. Ο Αδριανός, η Αθήνα και τα Γυμνάσια*, Αθήνα 2018, 102-103.
- Gaifman 2018 M. Gaifman, *The art of libation in Classical Athens*, New Haven and London 2018.
- Galli 2002 M. Galli, *Die Lebenswelt eines Sophisten: Untersuchungen zu den Bauten und Stiftungen des Herodes Atticus*, Mainz am Rhein 2002.
- Galli 2017 M. Galli, *I ritrovamenti scultorei dagli scavi Carettoni-Fabbrini nel Santuario di Apollo*, στο T. Ismaelli (επιμ.), *Hierapolis di Frigia X. Il tempio a nel santuario di Apollo. Architettura, decorazione e contesto*, İstanbul 2017, 510-523.
- Ganzert-Kockel 1988 J. Ganzert-V. Kockel, *Augustusforum und Mars-Ulto-Tempel στο Kaiser Augustus und die verlorene Republik: eine Ausstellung im Martin-Gropius-Bau*, Berlin, 7. Juni-14. August 1988, Berlin 1988, 149-199.
- García y Bellido 1949 A. García y Bellido, *Esculturas romanas de España y Portugal*, Madrid 1949.
- Gaspari 1980 C. Gaspari, *Materiali per servire allo studio del museo Torlonia di scultura antica*, *MemLinc* 8.24.2, 1980, 233-238.
- Gauckler 1895 P. Gauckler, *Musée de Cherchel*, Paris 1895.
- Gauer 1990 W. Gauer, *Penelope, Hellas und der Perserkönig*, *JdI* 105, 1990, 31-65.
- Geiger 2008 J. Geiger, *The first Hall of Fame. A Study of the Statues in the Forum Augustum* (Mnemosyne Suppl. 295), Leiden 2008.

- Geomini 1999 W. Geomini, Zur Komposition der Gruppe "Die Aufforderung zum Tanz" στο Gedenkschrift für Andreas Linfert: hellenistische Gruppen, Mainz 1999, 141-155.
- Geominy 2007 W. Geominy, Die allmähliche Verfertigung hellenistischer Stilformen (280-240 v Chr.), στο P. Bol (επιμ.), Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst III (Hellenistische Plastik), Mainz am Rhein 2007, 43-101.
- Geominy 2011 W. Geominy, Statue der Artemis, sog. Dresner Artemis, στο K. Knoll-C. Vorster-M. Woelk (επιμ.), Skulpturensammlung, Staatliche Kunstsammlungen Dresden. Katalog der antiken Bildwerke II. Idealskulptur der römischen Kaiserzeit, München 2011, 183-189.
- Geppert 1996 S. Geppert, Castor und Pollux: Untersuchung zu den Darstellungen der Dioskuren in der römischen Kaiserzeit, Münster 1996.
- Gercke 2007 P. Gercke, Artemis Typ Dresden, στο P. Gercke-N. Zimmermann-Elseify (επιμ.), Antike Steinskulpturen und neuzeitliche Nachbildungen in Kassel: Bestandskatalog, Mainz 2007, 85-91.
- Gerding 2006 H. Gerding, The Erechtheion and the Panathenaic Procession, AJA 110, 2006, 389-401.
- Gergel 2001 R.A. Gergel, Costume as geographic indicator: Barbarians and prisoners on cuirassed statue breastplates, στο J.L. Sebesta-L. Bonfante (επιμ.), The world of Roman costume, Madison Wisconsin 2001, 191-209.
- Gerhard 1837 E. Gerhard, II. Scultura. a. Sur les monumens figurés existant actuellement en Grèce, AdI 9, 1837, 103-150.
- Germiini 2008 B. Germiini, Statuen des Strengen Stils in Rom: Verwendung und Wertung eines griechischen Stils im römischen Kontext, Roma 2008.
- Giglioli 1955 G.Q. Giglioli, Le copie romane delle "Cariatidi" dell'Eretteo nelle "Porticus" del foro di Augusto, RM 62, 1955, 155-159.
- Gilibert 2013 A. Gilibert, Death, Amusement and the City: Civic Spectacles and the Theatre Palace of Kapara, king of Guzana, KASKAL 10, 2013, 35-68.
- Ginouvès et al. 1993 R. Ginouvès et al., Macedonia, from Philip II to the Roman conquest, Athens 1993.
- Gjødesen 1944 M. Gjødesen, Bronze Paterae with Anthropomorphic Handles, ActaArch 15, 1944, 101-187.
- Goette 1988 H.R. Goette, Mulleus, Embas, Calceus. Ikonografische Studien zu römischem Schuhwerk, Jdl 103, 1988, 401-464.
- Goette 2003 H.R. Goette, Zum Bildnis des Polydeukion. Stiltendenzen athenischer Werkstätten im 2. Jahrhundert n. Chr., στο P. Noelke-F. Naumann-Steckner-B. Schneider (επιμ.), Romanisation und Resistenz: in Plastik, Architektur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum, neue Funde und Forschungen. Akten des VII. Internationalen Colloquiums über Probleme des provinziäl-römischen Kunstschaffens, Köln 2. bis 6. Mai 2001, Mainz 2003, 549-557.
- Goette 2014 H.R. Goette, The Archaeology of the "Rural" Dionysia in Attica στο E. Csapo-H. R. Goette, J.R. Green, P. Wilson (επιμ.), Greek theatre in the fourth century B.C., Berlin 2014, 77-105.
- Goldbeck 2015 V. Goldbeck, Fora augusta: das Augustusforum und seine Rezeption im Westen des Imperium Romanum, Regensburg 2015.
- Gorrini 2014a M.E. Gorrini, La Villa di Loukou, στο E. Calandra-B. Adembri

- (επιμ.), Adriano e la Grecia. Villa Adriana tra classicità ed ellenismo: la mostra, Roma 2014, 64-66.
- Gorrini 2014b M.E. Gorrini, Statua colossale di satiro στο E. Calandra-B. Adembri (επιμ.), Adriano e la Grecia. Villa Adriana tra classicità ed ellenismo: la mostra, Roma 2014, 52.
- Grassinger 1991 D. Grassinger, Römische Marmorkratere, Mainz 1991.
- Grassinger 1994 D. Grassinger, Antike Marmorskulpturen auf Schloss Broadlands (Hampshire), Monumenta artis Romanae 21 (CSIR Great Britain, v. 3, fasc. 4), Mainz am Rhein 1994.
- Grenier 1989 J.-C. Grenier, La decoration statuaire du 'Serapeum' du 'Canope' de la Villa Adriana: Essai de reconstitution et d'interpretation, MEFRA 101, 1989, 925-1019.
- Grijalvo 2009 E.M. Grijalvo, The cult of the Egyptian gods in Roman Athens στο C. Bonnet-V. Pirenne-Delforge-D. Praet (επιμ.), Les religions orientales dans le monde grec et romain: cent ans après Cumont (1906-2006), bilan historique et historiographique, colloque de Rome, 16-18 Novembre 2006, Brussel/Rome 2009, 325-341.
- Gros 1996 P. Gros, L'Architecture romaine: du début du IIIe siècle av.J.-C. à la fin du Haut-Empire, Paris 1996.
- Gruben 1972 G. Gruben, Kykladische Architektur, Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst 23, 1972, 6-36.
- Grudeva 2015 D. Grudeva, The caryatids from the tomb in Ginina Mogila near Sveshtari in Mediterranean context, Be-JA Supplement 4, 2015, 91-108.
- Gsell 1952 S. Gsell, Cherchel: antique Iol-Caesarea, Alger 1952.
- Guerrini 1961 L. Guerrini, Las Incantadas di Salonicco, ArchCl 13, 1961, 40-70.
- Guerrini 1974 L. Guerrini, Copie romane del tipo Aspasia-Sosandra da Creta στο Antichità cretesi. Studi in onore di Doro Levi (2), Catania 1974, 227-234.
- Guey 1953 J. Guey, Lepcitana Septimiana altera IV, Revue africaine XCVII, 1953, 273-313.
- Gulaki 1981 A. Gulaki, Klassische und klassizistische Nikedarstellungen: Untersuchungen zur Typologie und zum Bedeutungswande, Bonn 1981.
- Günther 1994 G. Günther, Göttervereine und Götterversammlungen auf attischen Weihreliefs: Untersuchungen zur Typologie und Bedeutung, Würzburg 1994.
- Hallett 2018 C.H. Hallett, Terracotta, Antiquarianism, and the 'Archaic Revival' of Early Augustan Rome, στο C.M. Draycott-R. Raja-K. Welch-W.T. Wootton (επιμ.), Visual histories of the classical world: essays in honour of R.R.R. Smith, Turnhout 2018, 181-203.
- Hamiaux 1992 M. Hamiaux, Les sculptures grecques. I. Des origines à la fin du IVe siècle avant J.-C., Paris 1992.
- Hamiaux 1998 M. Hamiaux, Les sculptures grecques II. La période hellénistique (IIIe-Ier siècles avant J.-C.), Paris 1998.
- Hanfmann-Ramage 1978 G.M.A. Hanfmann-N.H. Ramage, Sculpture from Sardis: the finds through 1975, Cambridge Massachusetts 1978.
- Hannestad 1994 N. Hannestad, Tradition in late antique sculpture: Conservation, modernization, production (Acta Jutlandica 69.2, Humanities Series 69), Aarhus 1994.

- Hansen 1960 É. Hansen, Les abords du trésor de Siphnos à Delphes, BCH 84, 1960, 387-433.
- Hanslmayr 2016 R. Hanslmayr, Die Skulpturen von Ephesos: die Hermen (Forschungen in Ephesos X.2), Wien 2016.
- Harrison 1953 E. Harrison, Portrait Sculpture, The Athenian Agora 1, Princeton 1953.
- Harrison 1960 E.B. Harrison, New Sculpture from the Athenian Agora (1959), Hesperia 29, 1960, 369-392.
- Harrison 1965 E. Harrison, Archaic and Archaistic Sculpture (The Athenian Agora 11), Princeton 1965.
- Harrison 1977 E.B. Harrison, Notes on Daedalic Dress, The Journal of the Walters Art Gallery 36, 1977, 37-48.
- Harrison 1986 E.B. Harrison, The Classical High-Relief Frieze from the Athenian Agora στο Η. Kyrieleis (επιμ.), Archaische und klassische griechische Plastik: Akten des internationalen Kolloquiums vom 22. - 25. April 1985 in Athen. Band 2 Klassische griechische Plastik, Mainz 1986, 109-117.
- Harrison 1991 E.B. Harrison, The dress of the archaic Greek korai, στο D. Buitron-Oliver (επιμ.), New perspectives in Early Greek art, Washington 1991, 217-239.
- Hartswick 1986 K.J. Hartswick, The so-called Ephesos Amazon. A new identification, JdI 101, 1986, 126-136.
- Hauser 1889 F. Hauser, Die neuattischen Reliefs, Stuttgart 1889.
- Hausmann 1960 U. Hausmann, Griechische Weihreliefs, Berlin 1960.
- Havé-Nikolaus 1988 F. Havé-Nikolaus, Untersuchungen zu den kaiserzeitlichen Togastatuen griechischer Provenienz: kaiserliche und private Togati der Provinzen Achaia, Creta (et Cyrene) und Teilen der Provinz Macedonia, Trierer Beiträge zur Altertumskunde 4, Mainz am Rhein 1988.
- Heidenreich 1935 R. Heidenreich, Bupalos und Pergamon, AA 1935, 668-701.
- Helbig 1891 W. Helbig, Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom (Band 1): Die vatikanische Skulpturensammlung. Die kapitolinischen und das lateranische Museum, Leipzig 1891.
- Hepding 1903 H. Hepding, Attis: seine Mythen und sein Kult, Gieszen 1903.
- Herbig 1935 R. Herbig, Das Dionysos-Theater in Athen. Die Skulpturen vom Bühnenhaus, Antike griechische Theaterbauten 6, Stuttgart 1935.
- Herdejürgen 1968 H. Herdejürgen, Untersuchungen zur Thronenden Göttin aus Tarent in Berlin und zur archaischen und archaistischen Schrägmanteltracht, Waldsassen/Bayern 1968.
- Heres 1982 H. Heres, Eine archaistische Karyatide aus dem Theater von Milet, Eirene 18, 1982, 5-11.
- Herfort-Koch 1986 M. Herfort-Koch, Archaische Bronzeplastik Lakoniens (Boreas Beiheft 4), Münster 1986.
- Hering 2015 K. Hering, Schatzhäuser in griechischen Heiligtümern (Tübinger archäologische Forschungen 19), Rahden/Westf. 2015.
- Hermary 2003 A. Hermary, Statue Féminine Colossale στο Nouvel Espérandieu: recueil général des sculptures sur pierre de la Gaule (sous la direction de Henri Lavagne), Paris 2003, 34-36.
- Hermary 2003 A. Hermary, Statue Féminine Colossale στο Nouvel Espérandieu I, Vienne (Isère): recueil général des sculptures sur pierre de la Gaule

- (sous la direction de Henri Lavagne), Paris 2003, 34-36.
- Heydemann 1874 H. Heydemann, Die antiken Marmor-Bildwerke in der sog. Stoa des Hadrian, dem Windthurm des Andronikus, dem Waerterhaeuschen auf der Akropolis und der Ephorie im Cultusministerium zu Athen, Berlin 1874.
- Hiesel 1967 G. Hiesel, Samische Steingeräte (Thesis doctoral, Universität Hamburg), Hamburg 1967.
- Himmelman- Wildschütz 1965 N. Himmelmann-Wildschütz, Beiträge zur Chronologie der archaischen ostionischen Plastik, *IstMitt* 15, 1965, 24-42.
- Himmelman- Wildschütz 1980 N. Himmelmann-Wildschütz, Ein alexandrinischer Genre-typus, *WürzJbAltWiss* 6a, 1980, 233-248.
- Hoffmann 2005 A. Hoffmann, Die Rote Halle in Pergamon-Eine komplizierte Forschungsgeschichte mit Zukunftsperspektiven, στο A. Hoffmann (επιμ.), *Ägyptische Kulte und ihre Heiligtümer im Osten des Römischen Reiches: Internationales Kolloquium 5./6. September 2003 in Bergama (Byzas 1), İstanbul 2005*, 3-20.
- Hofter 2012a M.R. Hofter, Stehende weibliche Gewandstatue, στο Pergamon: Panorama der antiken Metropole. Begleitbuch zur Ausstellung (eine Ausstellung der Antikensammlung der Staatlichen Museen zu Berlin / für die Antikensammlung der Staatlichen Museen zu Berlin herausgegeben von Ralf Grüßinger, Volker Kästner und Andreas Scholl), Berlin 2012, 452-453.
- Hofter 2012b M.R. Hofter, Schreitende weibliche Gewandstatue, Opferdienerin στο Pergamon: Panorama der antiken Metropole. Begleitbuch zur Ausstellung (eine Ausstellung der Antikensammlung der Staatlichen Museen zu Berlin / für die Antikensammlung der Staatlichen Museen zu Berlin herausgegeben von Ralf Grüßinger, Volker Kästner und Andreas Scholl), Berlin 2012, 453-454.
- Hofter 2019 M.R. Hofter, Schreitende weibliche Gewandstatue, «Opferdienerin» στο A. Schwarzmaier-A. Scholl (επιμ.), *Katalog der Skulpturen in der Antikensammlung der Staatlichen Museen zu Berlin: Griechische Rundskulpturen bis zum Hochhellenismus (Band 2.1)*, Petersberg 2019, 179-183.
- Hollinshead 2002 M.B. Hollinshead, Extending the reach of marble. Struts in Greek and Roman sculpture στο E. Gazda (επιμ.), *The ancient art of emulation. Studies in artistic originality and tradition from the present to classical antiquity, Memoirs of the American Academy in Rome Sup. 1*, Ann Arbor 2002.
- Holtzmann 1977 B. Holtzmann, Siphnos-Thasos-Paros, *BCH Supplément* 4, 1977, 295-304.
- Homolle 1899 T. Homolle, Les Caryatides du Trésor de Cnide, *BCH* 23, 1899, 617-635.
- Homolle 1900 T. Homolle, Monuments figurés de Delphes: Les caryatides du trésor de Siphnos, *BCH* 24, 1900, 582-611.
- Hörmann 1932 H. Hörmann, Die inneren Propyläen von Eleusis, Berlin/Leipzig 1932.
- Horn 1931 R. Horn, Stehende weibliche Gewandstatuen in der hellenistischen Plastik (Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung. Ergänzungsheft 2), München 1931.
- Horn 1972 R. Horn, Hellenistische Bildwerke auf Samos (Samos 12), Bonn

- 1972.
- Hrouda 1971 B. Hrouda, Vorderasien. I. . Mesopotamien, Babylonien, Iran und Anatolien (Handbuch der Archäologie [5,1]), München 1971.
- Hurwit 1999 J.M. Hurwit, The Athenian Acropolis: history, mythology, and archaeology from the Neolithic era to the present, Cambridge 1999.
- Hurwit 2004 J.M. Hurwit, The Acropolis in the age of Pericles, Cambridge 2004.
- Iannone 2018 F. Iannone, Η Βασιλική στο Μ. Lagogianni-Georgakarakos-E. Papi (επιμ.), Hadrianus-Αδριανός. Ο Αδριανός, η Αθήνα και τα Γυμνάσια, Αθήνα 2018, 106-107.
- Inan 1975 J. Inan, Roman sculpture in Side, Ankara 1975.
- Inan et al. 2000 J. Inan et al., Vorbericht über die Untersuchungen an der Fassade des Theaters von Perge, AA 2000, 285-340.
- Inan-Rosenbaum 1966 J. Inan-E. Rosenbaum, Roman and early Byzantine portrait sculpture in Asia Minor, London 1966.
- Ippel 1912 A. Ippel, Die Arbeiten zu Pergamon 1910-1911 (W. Dörpfeld, A. Ippel, S. Loeschke), AM 37, 1912, 233-407.
- Isler 1984 H.P. Isler, Grabungen auf dem Monte Iato 1983, AntK 27, 1984, 25-32.
- Isler 1985 H.P. Isler, Una caryatide dal teatro greco di Solunto, SicArch 59, 1985, 65-70.
- Isler 1988 H.P. Isler, Grabungen auf dem Monte Iato 1987, AntK 31, 1988, 21-24.
- Isler 1989 H.P. Isler, Grabungen auf dem Monte Iato 1988, AntK 32, 1988, 35-44.
- Isler 1991 H.P. Isler, Monte Iato: guida archeologica, Palermo 1991.
- Isler 1996 H.P. Isler, Statue of a Maenad / Statue of a Satyr στο J.P. Carratelli (επιμ.), The western Greeks: Classical Civilization in the Western Mediterranean, Milano 1996, 748.
- Isler 1998 H.P. Isler, Grabungen auf dem Monte Iato 1997, AntK 41, 1998, 40-50.
- Isler 2002 H.P. Isler, Grabungen auf dem Monte Iato 2001, AntK 45, 2002, 112-123.
- Isler 2008 H.P. Isler, Grabungen auf dem Monte Iato 2007, AntK 51, 2008, 134-145.
- Isler 2017a H.P. Isler, Antike Theaterbauten: ein Handbuch. I Textband (Archäologische Forschungen Bd. 27), Wien 2017.
- Isler 2017b H.P. Isler, Antike Theaterbauten: ein Handbuch. II Katalogband (Archäologische Forschungen Bd. 27), Wien 2017.
- Isler-Kerényi 1969 C. Isler-Kerényi, Nike: der Typus der laufenden Flügelfrau in archaischer Zeit, Erlenbach-Zürich 1969.
- Isler-Kerényi 2007 C. Isler-Kerényi, Dionysos in Archaic Greece: an understanding through images, Leiden 2007.
- Ivanov 1980 T.Ivanov, Untersuchungen des Forumkomplexes in der Colonia Ulpia Oescensium (1975-1979), στο W.S. Hanson-L.J.F. Keppie (επιμ.), Roman frontier studies 1979: papers presented to the 12th International Congress of Roman Frontier Studies (BAR-International Series 71), Oxford 1980, 775-785.
- Ivanov 2012 R. Ivanov, Colonia Ulpia Oescensium, στο R. Ivanov (επιμ.), Roman cities in Bulgaria, 1-44.
- Jacob 2019 R. Jacob, Piecing, attachments, repairs στο O. Palagia (επιμ.),

- Handbook of Greek sculpture (Ancient Greek and Roman art and architecture 1), Berlin/Boston 2019, 657-689.
- Jacopi 1928 G. Jacopi, Il Museo Archaeologico di Rodi, Clara Rhodos I, 1928, 17-43.
- Jacopi 1932 G. Jacopi, Clara Rhodos: studi e materiali pubblicati a cura dell'Istituto storico-archeologico di Rodi (V.1-2, P.2-3). Monumenti di scultura del Museo archeologico di Rodi, Rodi 1932.
- Jantzen 1958 U. Jantzen, Griechische Griff-Phialen (Winckelmannsprogramm der Archäologischen Gesellschaft zu Berlin 114), Berlin 1958.
- Jashemski-Ricotti-Foss 1992 W.F. Jashemski-E.S. Ricotti-J. Foss, Preliminary excavations in the gardens of Hadrian's Villa. The Canopus area and the Piazza d'Oro, AJA 96, 1992, 579-597.
- Jenkins 1936 R.J. Jenkins, Dedalica: a study of Dorian plastic art in the seventh century B.C., Cambridge 1936.
- Jenkins 2006 I. Jenkins, Greek architecture and its sculpture: in the British Museum, London 2006.
- Johnson 1931 F.P. Johnson, Sculpture 1896-1923 (Corinth 9.1), Cambridge Massachusetts 1968.
- Judeich 1931 W. Judeich, Topographie von Athen, München 1931.
- Kabus-Jahn 1972 R. Kabus-Jahn, Die Grimmanische Figurengruppe in Venedig, Antike Plastik 11, Berlin 1972.
- Kabus-Preißhofen 1989 R. Kabus-Preißhofen, Die hellenistische Plastik der Insel Kos, Berlin 1989.
- Kähler 1948 H. Kähler, Der große Fries von Pergamon: Untersuchungen zur Kunstgeschichte und Geschichte Pergamons, Berlin 1948.
- Kähler 1954 H. Kähler, Die Ara Pacis und die augusteische Friedensidee, Jdl 69, 1954, 67-100.
- Kähler 1973 H. Kähler, Die Villa des Maxentius bei Piazza Armerina (Monumenta artis Romanae 12), Berlin 1973.
- Kalašnik 1997 J. Kalašnik, Halskette aus glatten und filigranverzierten Perlen, στο Das Gold der Skythen und Griechen. Aus der archäologischen Schatzkammer der Eremitage in St. Petersburg (herausgegeben von der Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland), Bonn 1997, 150-151.
- Kalogeropoulou 1986 A. Kalogeropoulou, Drei attische Grabreliefs στο H. Kyrieleis (επιμ.), Archaische und klassische griechische Plastik: Akten des internationalen Kolloquiums vom 22. - 25. April 1985 in Athen. Band 2 Klassische griechische Plastik, Mainz 1986, 119-133.
- Kalpaxis 1976 A.E. Kalpaxis, Früharchaische Baukunst in Griechenland und Kleinasien, Athen 1976.
- Kaltsas 2002 N. Kaltsas, Die Kore und der Kuros aus Myrrhinous, Antike Plastik 28, München 2002, 7-37.
- Kaminski 2002 G. Kaminski, Dädalische Plastik, στο P. Bol (επιμ.), Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst I. Frühgriechische Plastik, Mainz 2002, 71-95.
- Kammerer-Grothaus 1974 H. Kammerer-Grothaus, Der Deus Rediculus im Triopion des Herodes Atticus, RM 81, 1974, 131-252.
- Känel 2000 R. Känel, Ein etruskisch-italischer Telamon in Genf, AntK 43, 2000, 148-155.
- Karakasi 2001 K. Karakasi, Archaische Koren, München 2001.

- Karakasi 2008 K. Karakasi, Die Kore «Athen-Lyon» «Phrasikleia», στο Y. Kouragios-F. Prost (επιμ.), *La sculpture des Cyclades à l'époque archaïque: histoire des ateliers, rayonnement des styles: actes du colloque international organisé par l'Éphorie des Antiquités préhistoriques et classiques des Cyclades et l'École française d'Athènes (7-9 septembre 1998)*, Athènes 2008, 285-310.
- Karanastasi 2012/2013 P. Karanastasi, Hadrian in Panzer: Kaiserstatuen zwischen Realpolitik und Philhellenismus, *JdI* 127/128, 2012/2013, 323-391.
- Karanastasi 2014 P. Karanastasi, Die Reliefdarstellungen der Winde στο H. Kienast (mit Beiträgen von P. Karanastasi und K. Schaldach), *Der Turm der Winde in Athen*, Wiesbaden 2014, 169-195.
- Karanastassis 1986 P. Karanastassis, Untersuchungen zur kaiserzeitlichen Plastik in Griechenland, 1. Kopien, Varianten und Umbildungen nach Aphrodite-Typen des 5. Jhs. v. Chr., *AM* 101, 1986, 207-291.
- Karanastassis 1987 P. Karanastassis, Untersuchungen zur kaiserzeitlichen Plastik in Griechenland, 2. Kopien, Varianten und Umbildungen nach Athena-Typen des 5. Jhs. v. Chr., *AM* 102, 1987, 323-428.
- Karanastassis 2002 P. Karanastassis, Hocharchaische Plastik, στο P. Bol (επιμ.), *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst I. Frühgriechische Plastik*, Mainz 2002, 171-221.
- Karo 1922 G. Karo, Kreta (nachminoische Zeit) στο A. Pauly-G. Wissowa-W. Kroll (επιμ.), *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft neue Bearbeitung*, Bd.11.2 (Kommogrammateus - Kynegoi), Stuttgart 1922.
- Karo 1948 G. Karo, *Greek Personality in Archaic Sculpture*, *Martin Classical Lectures XI*, Cambridge, Massachusetts 1948.
- Karusu 1969 S. Karusu, Die Antiken vom Kloster Luku in der Thyreatis, *RM* 76 (1969), 253-265.
- Karwiese 1967 S. Karwiese, Der gefesselte Attis, στο *Festschrift für F. Eichler zum achtzigsten Geburtstag dargebracht vom Österreichischen Archäologischen Institut*, Wien 1967, 82-95.
- Kaschnitz von Weinberg 1937 G. Kaschnitz von Weinberg, *Sculture del magazzino del Museo Vaticano*, Città del Vaticano 1937.
- Katakis 2019 S. Katakis, Copies of Greek Statuary from Greece in the Roman Imperial Period στο O. Palagia (επιμ.), *Handbook of Greek sculpture (Ancient Greek and Roman art and architecture 1)*, Berlin/Boston 2019, 620-654.
- Kaulen 1967 G. Kaulen, *Daidalika: Werkstätten griechischer Kleinplastik des 7. Jahrhunderts v. Chr.*, Weiden bei Köln 1967.
- Kearns 1989 E. Kearns, *The heroes of Attica* (University of London. Institute of Classical Studies, *Bulletin supplement* 57), London 1989.
- Keesling 2003 C. Keesling, *The votive statues of the Athenian Acropolis*, Cambridge 2003.
- Keil 1926 J. Keil, XII. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos, *ÖJh* 23, 1926, Beibl. 247-300.
- Keller 1913 O. Keller, *Die antike Tierwelt 2. Vögel, Reptilien, Fische, Insekten, Spinnentiere, Tausendfüßler, Krebstiere, Würmer, Weichtiere, Stachelhäuter, Schlauchtiere*, Leipzig 1913.
- Keyes 1912 C.W. Keyes, *Minerva Victrix? Note on the Winged Goddess of Ostia*, *AJA* 16, 1912, 490-494.

- Kiilerich 2005 B. Kiilerich, Making Sense of the Spolia in the Little Metropolis in Athens, *Arte Medievale* 4.2, 2005, 95-114.
- King 1998 D. King, Figured supports: Vitruvius' Caryatids and Atlantes, *NumAntCl* 27, 1998, 275-305.
- Kintrup 2016 C. Kintrup, Die attischen Sarkophage. 2. Amazonomachie - Schlacht - Epinausimachie, Berlin 2016.
- Kirsten 1940 E. Kirsten, Rhizenia στο A. Pauly-G.Wissowa-W. Kroll (επιμ.), *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft neue Bearbeitung*, Bd.7 (Adobogiona - Triakadieis), Stuttgart 1940.
- Klatt 2001 U. Klatt, Barbaren-Darstellungen an römischen Grabbauten des 1. Jahrhunderts nach Christus an Rhein und Maas, στο G. Brands, J.-N. Andrikopoulou-Strack, D. Dexheimer und G. Bauchhenß (επιμ.), *Rom und die Provinzen: Gedenkschrift für Hanns Gabelmann*, Mainz 2001.
- Klauser 2016 F. Klauser, Altbekanntes neu kombiniert-Die Kistophoren der sog. Kleinen Propyläen in Eleusis στο J. Fouquet-L. Gaitanou (επιμ.), *Im Schatten der Alten? Ideal und Lebenswirklichkeit im römischen Griechenland*, 3. Heidelberger Altertumswissenschaftliches Studierendenkolloquium, 8-10 November 2013, Wiesbaden 2016, 143-158.
- Klauser 2018 F. Klauser, Die Kistophoren und die sog. Kleinen Propyläen in Eleusis-Eine Neubewertung des archäologischen Befundes, στο Π. Καραναστάση-Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου-Δ. Δαμάσκος (επιμ.), *Γλυπτική και κοινωνία στη ρωμαϊκή Ελλάδα-καλλιτεχνικά προϊόντα, κοινωνικές προβολές, Θεσσαλονίκη* 2018, 53-65.
- Kleemann 1962 I. Kleemann, Ein Weihgeschenk an die delische Artemis in Paros, *AM* 77, 1962, 207-228.
- Kleiner 1992 D.E.E. Kleiner, *Roman sculpture*, New Haven / London 1992.
- Klumbach 1937 H. Klumbach, Tarentiner Grabkunst (Tübinger Forschungen zur Archäologie und Kunstgeschichte 13), Reutlingen 1937.
- Knell 1978 H. Knell, Die Gruppe von Prokne und Itys, *Antike Plastik* 17, Berlin 1978, 9-19.
- Koch 1975 G. Koch, Nachlese zu den Meleagersarkophagen, *AA* 1975, 530-552.
- Koehl 1997 R.B. Koehl, The villas at Ayia Triada and Nirou Chani and the origin of the Cretan andreion, στο R. Hägg (επιμ.), *The Function of the "Minoan Villa": proceedings of the eighth international symposium at the Swedish Institute of Athens, 6-8 June, 1992 (Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Athen 4)*, Stockholm 1997, 137-147.
- Kokkorou-Alevras 2012 G. Kokkorou-Alevras, Caryatid Head in the Sparta Archaeological Museum and the Provenance of the Archaic Greek Perirrhantaria, στο G. Kokkorou-Alevras-W.D. Niemeier (επιμ.), *Neue Funde archaischer Plastik aus griechischen Heiligtümern und Nekropolen: Internationales Symposium, Athen, 2.-3. November 2007*, München 2012, 19-31.
- Koldewey-Puchstein 1899 R. Koldewey-O. Puchstein, *Die Griechischen Tempel in Unteritalien und Sicilien*, Berlin 1899.
- Koortbojian 2002 M. Koortbojian, Forms of attention. Four notes on replication and variation, στο E.K. Gazda (επιμ.), *The ancient art of emulation: studies in artistic originality and tradition from the present to classical antiquity*, Ann Arbor 2002, 173-204.

- Korres 1997 M. Korres, An Early Attic Ionic Capital and the Kekropion on the Athenian Acropolis, στο O. Palagia (επιμ.), Greek offerings: essays on Greek art in honour of John Boardman, Oxford 1997, 95-107.
- Korres 1997a M. Korres, An Early Attic Ionic Capital and the Kekropion on the Athenian Acropolis, στο O. Palagia (επιμ.), Greek offerings: essays on Greek art in honour of John Boardman, Oxford 1997, 95-107.
- Korres 1997b M. Korres, Die Athena-Tempel auf der Akropolis στο W. Hoepfner (επιμ.), Kult und Kultbauten auf der Akropolis: internationales Symposium vom 7. bis 9. Juli 1995 in Berlin, Berlin 1997, 218-243.
- Kottaridi 2006 A. Kottaridi, Couleur et sens: l'emploi de la couleur dans la tombe de la reine Eurydice, στο A. Guimier-Sorbets-M. Hatzopoulos-Y. Morizot (επιμ.), Rois, cités, nécropoles, institutions, rites et monuments en Macédoine, Actes des colloques de Nanterre (déc. 2002) et d'Athènes (Jan. 2004), ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 45, Αθήνα 2006, 154-166.
- Kottaridi 2007 A. Kottaridi, L' épiphanie des dieux des Enfers dans la nécropole royale d'Aigai, στο S. Descamps-Lequime (επιμ.), Peinture et couleur dans le monde grec antique, Paris 2007, 27-46.
- Kreikenbom 2004 D. Kreikenbom, Der Reiche Stil στο P.C. Bol (επιμ.), Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst II: Klassische Plastik, Mainz am Rhein 2004, 185-258.
- Kristensen 2012 T.M. Kristensen, Miraculous Bodies: Christian Viewers and the Transformation of "Pagan" Sculpture in Late Antiquity, στο S. Birk-B. Poulsen (επιμ.), Patrons and viewers in Late Antiquity (Aarhus Studies in Mediterranean Antiquity 10), Aarhus 2012, 31-66.
- Kristensen 2013 T.M. Kristensen, Making and breaking the gods: christian responses to pagan sculpture in late antiquity, Aarhus 2013.
- Kron 1976 U. Kron, Die zehn attischen Phylenheroen: Geschichte, Mythos, Kult und Darstellungen (Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung, Beiheft 5), Berlin 1976.
- Krumeich 2017 R. Krumeich, Greiser Silen oder Schauspieler des Papposilens? Zur Übernahme theaterspezifischer Ikonographie in mythologische Bilder und Denkmäler seit frühklassischer Zeit, Jdl 132, 2017, 43-81.
- Kuban 2008 Z. Kuban, Griechische Moden an lykischen Gräbern, στο F. Pirson (επιμ.), Austausch und Inspiration: Kulturkontakt als Impuls architektonischer Innovation. Kolloquium vom 28.-30.4.2006 in Berlin anlässlich des 65. Geburtstages von Adolf Hoffmann U. Wulf-Rheidt, Mainz 2008, 60-66.
- Kübler 1970 K. Kübler, Die Nekropole des späten 8. bis frühen 6. Jahrhunderts (Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen VI), Berlin 1970.
- Kukahn 1955 E. Kukahn, Anthropeide Sarkophage in Beyrouth und die Geschichte dieser sidonischen Sarkophagkunst, Berlin 1955.
- Kunze 1931 E. Kunze, Kretische Bronzereliefs, Stuttgart 1931.
- Kunze 1992 E. Kunze, Die Antikensammlung im Pergamonmuseum und in Charlottenburg, Berlin 1992.
- Kunze 1998 K. Kunze, Der Farnesische Stier und die Dirkegruppe des Apollonios und Tauriskos, Berlin 1998.
- Kyrieleis 1969 H. Kyrieleis, Throne und Klinen: Studien zur Formgeschichte altorientalischer und griechischer Sitz- und Liegemöbel vorhellenistischer Zeit (Jdl 24. Ergänzungsheft), Berlin 1969.

- L'Arab 1991 G. L'Arab, L'Ipogeo delle Caryatidi di Vaste, *Taras* 11, 1991, 19-40.
- La Rocca 2007 E. La Rocca, The Colossal Herms at Villa Borghese and the Temple of Hermes/Thoth: A Chapter of Religious History at the Time of Marcus Aurelius, στο Μέθοδοι προσέγγισης και έρευνας της αρχαίας ελληνικής και ρωμαϊκής γλυπτικής: Πρακτικά Διεθνούς Ημερίδας στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2007, 71-91.
- La Rocca 2019 E. La Rocca, Greek Sculptors in Rome: An Art for the Romans στο O. Palagia (επιμ.), *Handbook of Greek sculpture (Ancient Greek and Roman art and architecture 1)*, Berlin/Boston 2019, 579-619.
- Lalle 2010 A. Lalle, I rinvenimenti scultorei: Problemi di quantità e tipologia, στο R. Meneghini-R.S. Valenzani (επιμ.), *Scavi dei Fori Imperiali. Il Foro di Augusto: l'area centrale*, Roma 2010, 77-81.
- Lambert 2000 S.D. Lambert, The Erechtheum Workers of IG II² 1654, *ZPE* 132, 2000, 157-160.
- Lambros-Dattari 1912 J.P. Lambros-G. Dattari, *Antiquités égyptiennes, grecques et romaines*, Paris 1912.
- Landskron 2005a A. Landskron, Parther und Sasaniden: das Bild der Orientalen in der römischen Kaiserzeit, Wien 2005.
- Landskron 2005b A. Landskron, Die Pfeilerfiguren der Domitiansterasse in Ephesos, στο B. Brandt-V. Gassner-S. Ladstätter (επιμ.), *Synergia. Festschrift für Friedrich Krinzinger Bd. I*, Wien 2005, 187-195.
- Landskron 2015 A. Landskron, Das Heroon von Trysa: ein Denkmal in Lykien zwischen Ost und West. Untersuchungen zu Bildschmuck, Bauform und Grabinhaber (*Schriften des Kunsthistorischen Museums* 13), Wien 2015.
- Landwehr 1985 C. Landwehr, Die antiken Gipsabgüsse aus Baiae: griechische Bronzestatuen in Abgüssen römischer Zeit (*Archäologische Forschungen* 14), Berlin 1985.
- Landwehr 1990 C. Landwehr, Die Sitzstatue eines bärtigen Gottes in Cherchel. Zur Originalität römischer Vatergottdarstellungen, στο *Phyromachos-Probleme: mit einem Anhang zur Datierung des großen Altares von Pergamon*, Mainz 1990, 101-122.
- Landwehr 1993 C. Landwehr, Die römischen Skulpturen von Caesarea Mauretaniae: Denkmäler aus Stein und Bronze. Band I. Idealplastik. Weibliche Figuren benannt, Berlin 1993.
- Landwehr 2000 C. Landwehr, Die römischen Skulpturen von Caesarea Mauretaniae: Denkmäler aus Stein und Bronze. Band II. Idealplastik. Männliche Figuren, Mainz 2000.
- Landwehr 2006 C. Landwehr, Die römischen Skulpturen von Caesarea Mauretaniae: Denkmäler aus Stein und Bronze. Band III. Idealplastik: Bacchus und Gefolge, Masken, Fabelwesen, Tiere, Bukrainen nicht benennbare Figuren, Mainz 2006.
- Landwehr-Attanasio-Bruno 2012/2013 C. Landwehr-D. Attanasio-M. Bruno, The Sculptural Marbles of Caesarea Mauretaniae (Cherchel, Algeria), *JdI* 127/128, 2012/2013, 227-260.
- Langlotz 1947 E. Langlotz, *Phidiasprobleme*, Frankfurt am Main 1947.
- Langlotz 1952 E. Langlotz, *Alkamenes-Probleme* (Winckelmannsprogramm der Archäologischen Gesellschaft zu Berlin 108), Berlin 1952.

- Langlotz 1963 E. Langlotz, Die Kunst der Westgriechen in Sizilien und Unteritalien, München 1963.
- Langlotz 1975 E. Langlotz, Studien zur nordostgriechischen Kunst, Mainz am Rhein 1975.
- Langlotz-Schuchhardt-Schrader 1939 E. Langlotz-W.H. Schuchhardt-H. Schrader, Die archaischen Marmorbildwerke der Akropolis (herausgegeben von Hans Schrader), Frankfurt am Main 1939.
- Lantier 1947 R. Lantier, Recueil général des bas-reliefs, statues et bustes de la Gaule romaine: Suppléments (Recueil Général des Bas-Reliefs de la Gaule Romaine 12), Paris 1947.
- Laubscher 1966 Laubscher H.P., Skulpturen aus Tralles. Zu einem neuen Zweifigurenrelief, *IstMitt* 16, 1966, 115-129.
- Laubscher 1975 H.P. Laubscher, Der Reliefschmuck des Galeriusbogens in Thessaloniki, Berlin 1975.
- Laugier-Sève 2011 L. Laugier-M. Sève, Colonnade de l'Incantada, στο *Au royaume d'Alexandre le Grand: la Macédoine antique* (sous la direction de S. Descamps-Lequime), Paris 2011, 576-588.
- Lauter 1966 H. Lauter, Zur Chronologie römischer Kopien nach Originalen des V. Jahrh., Erlangen 1966.
- Lauter 1976 H. Lauter, Die Koren des Erechtheion, *Antike Plastik* 16, Berlin 1976.
- Lauter 1986 H. Lauter, Die Architektur des Hellenismus, Darmstadt 1986.
- Lauter 1988 H. Lauter, Hellenistische Sepulkralarchitektur auf Rhodos, στο S. Dietz-I. Papachristodoulou (επιμ.), *Archaeology in the Dodecanese*, Copenhagen 1988, 155-163.
- Lawrence 1965 M. Lawrence, The Velletri Sarcophagus, *AJA* 69, 1965, 207-222.
- Lawrence-Tomlinson 1996 A.W. Lawrence-R.A. Tomlinson, *Greek architecture*, New Haven 1996.
- Le Roy 1961 C. Le Roy, Réchauds déliens, *BCH* 85, 1961, 474-500.
- Leake 1830 W.M. Leake, *Travels in the Morea, I-III*, London 1830.
- Leake 1835 W.M. Leake, *Travels in northern Greece III*, London 1835.
- Leake 1846 W.M. Leake, *Peloponnesiaca: A Supplement to Travels in the Morea*, London 1846.
- Leander-Touati 2005 A.-M. Leander-Touati, The Piranesi marbles from Rome to Stockholm: an introduction to research in progress, *Opuscula Romana* 30, 2005, 7-29.
- Lechat 1919 L. Lechat, Aphrodite Archaïque: statue grecque en marbre du VI siècle avant notre ère, Lyon 1919.
- Lee 2015 M.M. Lee, *Body, dress, and identity in ancient Greece*, New York 2015.
- Lefèvre-Novaro-Pautasso-Rizza-Lamaze 2013 D. Lefèvre-Novaro, A. Pautasso, S. Rizza, J. Lamaze, Dreros e Priniàs nuovi dati e prospettive di ricerca sulla polis a Creta, *Thiasos* 2013 2.2, 3-20.
- Lefkowitz 1996 M.R. Lefkowitz, Women in the Panathenaic and other festivals, στο J. Neils (επιμ.), *Worshipping Athena: Panathenaia and Parthenon*, Madison 1996, 78-91.
- Lehmann-Hartleben 1926 K. Lehmann-Hartleben, *Archäologische Funde des Jahres 1921-1924 (Italien)*, *AA* 1926, 11-235.
- Leibundgut 1991 A. Leibundgut, Künstlerische Form und konservative Tendenzen nach Perikles: ein Stilpluralismus im 5. Jahrhundert v. Chr.? (*Trierer*

- Winckelmannsprogramme Heft 10), Mainz 1991.
- Leipen 1971 N. Leipen, *Athena Parthenos: a reconstruction*, Toronto 1971.
- Lembke 1994a K. Lembke, *Das Iseum Campense in Rom: Studie über den Isiskult unter Domitian*, Heidelberg 1994.
- Lembke 1994b K. Lembke, Ein Relief aus Ariccia und seine Geschichte, *RM* 101, 1994, 97-102.
- Lenormant 1860 F. Lenormant, Les marbres d'Éleusis, *Gazette des beaux-arts* 6, 1860, 65-85.
- Lenormant 1862 F. Lenormant, *Recherches archéologiques à Éleusis. Recueil des inscriptions*, Paris 1862.
- Lesk 2004 A.L. Lesk, *A Diachronic Examination of the Erechtheion and Its Reception*, Diss. University of Cincinnati, Cincinnati / Ohio 2004.
- Lesk 2007 A.L. Lesk, *Caryatides probantur inter pauca operum: Pliny, Vitruvius and the Semiotics of the Erechtheion Maidens at Rome*, *Arethusa* 40, 2007, 25-42.
- Leventi 2003 I. Leventi, *Hygieia in classical Greek art (Archaïognosia. Supplementary volume II)*, Athens 2003.
- Lévêque 1950 P. Lévêque, Notes de sculpture rhodienne (II), *BCH* 74, 1950, 62-69.
- Levi 1931a D. Levi, I pithoi cretesi a rilievo, *ASAtene* 10-12, 1931, 58-77.
- Levi 1931b A. Levi, *Sculture greche e romane del Palazzo ducale di Mantova*, Roma 1931.
- Levi 1945 D. Levi, Early Hellenic Pottery of Crete, *Hesperia* 14, 1945, 1-32.
- Libertini 1916 G. Libertini, I Propilai di Appio Claudio Pulcro ad Eleusi, *ASAtene* 2, 1916, 201-217.
- Linfert 1976 A. Linfert, *Kunstzentren hellenistischer Zeit: Studien an weiblichen Gewandfiguren*, Wiesbaden 1976.
- Linfert 1984 A. Linfert, [Rez.zu]: *Geschichte der Karyatide. Funktion und Bedeutung der menschlichen Träger- und Stützfigur in der Baukunst*, *BJb* 184, 1984, 730-733.
- Linfert 1990 A. Linfert, Die Schule des Polyklet (mit Kat. 137-139), στο P.C. Bol (επίμ.), *Polyklet, der Bildhauer der griechischen Klassik*, Frankfurt am Main 1990, 240-297.
- Ling 1991 R. Ling, *Roman Painting*, Cambridge 1991.
- Lippold 1923 G. Lippold, *Kopien und Umbildungen griechischer Statuen*, München 1923.
- Lippold 1936 G. Lippold, *Die Skulpturen des Vaticanischen Museums* 3. 1, Berlin 1936.
- Lippold 1937 G. Lippold, Eukleides, *AE* 1937, 254-255.
- Lippold 1950 G. Lippold, *Die griechische Plastik (Handbuch der Archäologie im Rahmen des Handbuchs der Altertumswissenschaft 6. Abt. 5. Lfg., erste Lieferung des 3. Bandes)*, München 1950.
- Lippold 1956 G. Lippold, *Die Skulpturen des Vaticanischen Museums* 3. 2, Berlin 1956.
- Lippolis 1995 E. Lippolis, Tra il ginnasio di Tolomeo ed il Serapeion: La ricostruzione topografica di un quartiere monumentale di Atene, *Ostraka* 4, 43-67.
- Lippolis 2003 E. Lippolis, I primi scavi di Eleusi. Trittolemo e i giganti di Atene, *ASAtene* 81, 2003, 153-194.
- Lippolis-Livadiotti- E. Lippolis-M. Livadiotti-G. Rocco, *Architettura greca: storia e*

- Rocco 2007 monumenti del mondo della polis dalle origini al V secolo, Milano 2007.
- Lipps 2010/2011 J. Lipps, [Rez.zu] Strocka, Volker Michael, Die Gefangenenfassade an der Agora von Korinth: ihr Ort in der römischen Kunstgeschichte, BJB 2010/2011, 633-636.
- Lipps 2011 J. Lipps, Die Basilica Aemilia am Forum Romanum: Der kaiserzeitliche Bau und seine Ornamentik, Wiesbaden 2011.
- Lissarrague 2001 F. Lissarrague, Greek vases: the Athenians and their images, New York 2001.
- Lloyd-Morgan 1990 G. Lloyd-Morgan, Caryatids and other supporters, στο M. Henig (επιμ.), Architecture and architectural sculpture in the Roman empire, Oxford 1990, 143-151.
- Loewy 1885 E.M. Loewy, Inschriften griechischer Bildhauer, Leipzig 1885.
- Lugli 1919 G. Lugli, Via Ostiense. Scavo di un Sepolcreto romano presso la Basilica di S.Paolo (Prima Relazione), NSc 1919, 285-354.
- Lullies 1960 R. Lullies, Griechische Plastik: von den Anfängen bis zum Ausgang des Hellenismus, München 1960.
- Maaß 1972 M. Maaß, Die Prohedrie des Dionysostheaters in Athen, München 1972.
- Macdonald-Pinto 1995 W.L. Macdonald-J.A. Pinto 1995, Hadrian's villa and its legacy, New Haven / London 1995.
- MacNeil Boggess 1972 E.C. MacNeil Boggess, The development of the Attic pithos, Diss. Bryn Mawr, Ann Arbor 1972.
- Maderna 1998 C. Maderna, Weibliche Gewandstatue auf neuzeitlicher Herme, «Najade» (no 919), στο P.C. Bol (επίμ.), Forschungen zur Villa Albani. Katalog der antiken Bildwerke V: Berlin 1998, 410-413.
- Madigan 2008 B.C. Madigan, Corinthian and Attic vases in the Detroit Institute of Arts: geometric, black-figure, and red-figure (Monumenta Graeca et Romana 12), Leiden 2008.
- Mägele 2016a S. Mägele, Porträtkopf des Septimius Severus auf moderner Büste στο A. Scholl (επιμ.), Katalog der Skulpturen in der Antikensammlung der Staatlichen Museen zu Berlin. Bd I Griechische und römische Bildnisse, Petersberg 2016, 147-148.
- Mägele 2016b S. Mägele, Porträtkopf des Antinoos auf moderner Büste στο A. Scholl (επιμ.), Katalog der Skulpturen in der Antikensammlung der Staatlichen Museen zu Berlin, Band 1. Griechische und römische Bildnisse, Petersberg 2016, 198-200.
- Maiuri 1932 A. Maiuri, Clara Rhodos: studi e materiali pubblicati a cura dell'Istituto storico-archeologico di Rodi (Vol. 2, parte 1). Monumenti di scultura del Museo archeologico di Rodi, Rodi 1932.
- Makridi Bey-Picard 1921 T. Makridi Bey-C. Picard, Attis d'un Métrôon (?) de Cyzique, BCH 45, 1921, 436-470.
- Mallwitz-Herrmann 1980 A. Mallwitz-H.V. Herrmann, Die Funde aus Olympia: Ergebnisse hundertjähriger Ausgrabungstätigkeit, Athen 1980.
- Mangold 1987 M. Mangold, Zur Frisur der Erechtheionkoren, Hefte des Archäologischen Seminars der Universität Bern 12, 1987, 5-7.
- Mania 2005 U. Mania, Neue Ausgrabungen-neue Aspekte in der Erforschung der Roten Halle, στο A. Hoffmann (επιμ.), Ägyptische Kulte und ihre Heiligtümer im Osten des Römischen Reiches: Internationales

- Kolloquium 5./6. September 2003 in Bergama (Byzas 1), İstanbul 2005, 21-34.
- Mania 2011 U. Mania, Die rote Halle in Pergamon: Ausstattung und Funktion (Pergamenische Forschungen 15), Mainz 2011.
- Mannino 2015 K. Mannino, Ipogeo delle Cariatidi, στο Vaste e Poggiardo Il patrimonio culturale e ambientale (Guida a cura di Giovanni Mastronuzzi), Maglie 2015, 29-33.
- Mansfield 1985 J.M. Mansfield, The robe of Athena and the Panathenaic "Peplos", Ann Arbor 1985.
- Mansuelli 1958 G.A. Mansuelli, Galleria degli Uffizi Parte 1. Le Sculture, Roma 1958.
- Manuelian 1998 P. der Manuelian, A Case of Prefabrication at Giza? The False Door of Inti, JARCE 35, 1998, 115-126.
- Marcadé 1969 J. Marcadé, Au musée de Délos: étude sur la sculpture hellénistique en ronde bosse découverte dans l'île, Paris 1969.
- Marcadé 1969 J. Marcadé, Au musée de Délos: étude sur la sculpture hellénistique en ronde bosse découverte dans l'île, Paris 1969.
- Marcadé 1974 J. Marcadé, Les bras des danseuses, στο Mélanges helléniques offerts à Georges Daux, Paris 1974, 239-254.
- Marcadé 1996 J. Marcadé, Sculptures déliennes (par Antoine Hermary, Philippe Jockey et François Queyrel, sous la direction de Jean Marcadé), Athènes 1996.
- Marcadé-Croissant 1991 J. Marcadé-F. Croissant, La sculpture en pierre, στο Guide de Delphes: le musée, Paris 1991.
- Marcadé-De la Coste-Messelière 1953 J. Marcadé-P. de la Coste-Messelière, Corés delphiques, BCH 77, 1953, 346-376.
- Marconi 1926 P. Marconi, I telamoni dell'Olimpieion di Agrigento. *BdA Serie* 2.4.1, 1926, 33-45.
- Marconi 1929 P. Marconi, Studi Agrigentini II 4. L'Olympieion, RIA 1, 1929, 185-231.
- Marconi 1937 P. Marconi, Verona romana, Bergamo 1937.
- Marconi 2010 C. Marconi, Choroï, Theoria and international ambitions: the Hall of Choral Dancers and its Frieze, στο O. Palagia-B.D. Wescoat (επιμ.), Oxford 2010, 106-135.
- Marinatos 2000 N. Marinatos, The goddess and the warrior: the naked goddess and Mistress of Animals in early Greek religion, London 2000.
- Mari-Sgalambro 2007 Z. Mari-S. Sgalambro, The Antinoeion of Hadrian's Villa: Interpretation and Architectural Reconstruction, AJA 111, 2007, 83-104.
- Marquardt 1995 N. Marquardt, Pan in der hellenistischen und kaiserzeitlichen Plastik, Bonn 1995.
- Marszal 1988 J.R. Marszal, An architectural function for the Lyons Kore, *Hesperia* 57, 1988, 203-206.
- Martinez 1997 J.-L. Martinez, La colonne des danseuses de Delphes, CRAI 141 (N. 1), 1997, 35-46.
- Marton 2001 M. Marton, Head of a Priest of the Imperial Cult, στο M. Padgett (επιμ.), Roman sculpture in the Art Museum, Princeton University, Princeton 2001, 56-60.
- Mattusch 2005 C.C. Mattusch, The Villa dei Papiri, Herculaneum. Life and afterlife

- of a sculpture collection, Los Angeles 2005.
- Matz 1881 F. Matz, *Antike Bildwerke in Rom, mit Ausschluss der grösseren Sammlungen (erster Band). Statuen, Hermen, Büsten, Köpfe*, Leipzig 1881.
- Matz 1968 F. Matz, *Die dionysischen Sarkophage. Die Typen der Figuren. Die Denkmäler 1-71B*, Berlin 1968.
- Mau 1908 A. Mau, *Pompeji in Leben und Kunst*, Leipzig 1908.
- Mazower 2005 M. Mazower, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430-1950*, New York 2005.
- Meiggs 1982 R. Meiggs, *Trees and timber in the ancient Mediterranean world*, Oxford 1982.
- Mellink 1971 M.J. Mellink, *Archaeology in Asia Minor*, *AJA* 75, 1971, 161-181.
- Mendel 1909 G. Mendel, *Catalogue des monuments grecs, romains et byzantins du Musée de Brousse*, *BCH* 33, 1909, 245-435.
- Mendel 1912 G. Mendel, *Musées Impériaux Ottomans. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines I*, Constantinople 1912.
- Mendel 1914 G. Mendel, *Musées Impériaux Ottomans. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines II*, Constantinople 1914.
- Meneghini 2009 R. Meneghini, *I Fori Imperiali e i Mercati di Traiano: storia e descrizione dei monumenti alla luce degli studi e degli scavi recenti*, Roma 2009.
- Merker 1970 G.S. Merker, *Studies in the Hellenistic sculpture of the Island of Rhodes* (PhD diss. Bryn Mawr College), Ann Arbor 1970.
- Meyer 1987 M. Meyer, *Ein frühes Weihrelief für Asklepios und Hygieia*, *AM* 102, 1987, 213-224.
- Meyer 1991 H. Meyer, *Antinoos: die archäologischen Denkmäler unter Einbeziehung des numismatischen und epigraphischen Materials sowie der literarischen Nachrichten. Ein Beitrag zur Kunst- und Kulturgeschichte der hadrianisch-frühantoninischen Zeit*, München 1991.
- Meyer 2017 M. Meyer, *Athena, Göttin von Athen: Kult und Mythos auf der Akropolis bis in klassische Zeit* (*Wiener Forschungen zur Archäologie* 16), Wien 2017.
- Michaelis 1882 A. Michaelis, *Ancient marbles in Great Britain*, Cambridge 1882.
- Michaelis 1889 A. Michaelis, *Die Zeit des Neubaus des Poliastempels in Athen*, *AM* 14, 1889, 349-366.
- Michaud 1970 J.-P. Michaud, *Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1968 et 1969 (Chroniques et rapports)*, *BCH* 94, 1970, 883-1164.
- Michon 1935 É. Michon, *L'Aphrodite du Musée de Lyon complétée par un fragment de coré du Musée de l'Acropole d'Athènes*, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 79, 1935, 367-378.
- Mierzwiński 1980 M. Mierzwiński, *Typologia podpór figuralnych w architekturze antycznej*, *Archeologia. Rocznik Instytutu archeologii i etnologii Polskiej akademii nauk* 31, 1980, 19-47.
- Milani 1923 L.A. Milani, *Il R. Museo archeologico di Firenze: sua storia e guida illustrata*, Firenze 1923.
- Milchhöfer 1879 A. Milchhoefer, *Antikenbericht aus dem Peloponnes*, *AM* 4, 1879, 123-176.

- Milchhöfer 1881 A. Milchhöfer, Die Museen Athens, Athen 1881.
- Milella 2007 M. Milella, Il Foro di Traiano, στο L. Ungaro, Il Museo dei Fori Imperiali nei Mercati di Traiano, Milano 2007, 192-211.
- Miles 1998 M. Miles, The City Eleusinion (The Athenian Agora 31), Princeton 1988.
- Miles 2012 M. Miles, Entering Demeter's Gateway: the Roman propylon in the City Eleusinion, στο B. D. Westcoat- R.G. Ousterhout (επιμ.), Architecture of the Sacred. Space, Ritual, and Experience from Classical Greece to Byzantium, Cambridge 2012, 114-151.
- Miller 1889 E. Miller, Le Mont Athos Vatopedi l'île de Thasos, Paris 1889.
- Miller 2017 S. Miller, The Theatre of Dionysos: Throne of the Priest of Dionysos Eleuthereus, Jdl 132, 2017, 83-105.
- Miltner 1959 F. Miltner, XXIII. Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos, ÖJh 44, 1959, Beibl. 315-380.
- Möbius 1969 H. Möbius, Hellenistische Grabreliefs, AA 1969, 507-510.
- Moesch 2000a V. Moesch, Sileni, στο B. Adembri (επιμ.), Adriano. Architettura e progetto, Catalogue de l'exposition du 13 aprile 2000-7 gennaio 2001, Villa Adriana, Tivoli, Milano 2000, 227-228.
- Moesch 2000b V. Moesch, Cariatidi, στο B. Adembri (επιμ.), Adriano. Architettura e progetto, Catalogue de l'exposition du 13 aprile 2000-7 gennaio 2001, Villa Adriana, Tivoli, Milano 2000, 225-227.
- Moltesen 2005 M. Moltesen, Eros/Amor, στο M. Moltesen (επιμ.), Imperial Rome: Catalogue, Ny Carlsberg Glyptothek 3, Copenhagen 2005, 154-155.
- Moltesen et al. 2005 M. Moltesen, Imperial Rome: Catalogue, Ny Carlsberg Glyptothek 3, Copenhagen 2005.
- Monaco 1998 M.C. Monaco, Dall'Acropoli di Atene al Museo Barracco: nuove considerazioni sulla testa inv. n. 101, BullCom 99, 1998, 101-112.
- Monaco 2011 M.C. Monaco, Il Serapeion στο E. Greco (επιμ.), Topografia di Atene: sviluppo urbano e monumenti dalle origini al III secolo d. C. (Tomo 2: Colline sud-occidentali - Valle dell'Ilisso), Atene-Paestum 2011, 534.
- Monaco 2017 M.C. Monaco, Korai, imagines clipeatae, statuae ducum triumphali effigie nel foro di Augusto: nuove ipotesi, ASAtene 95, 2017, 333-359.
- Montagu 1799 J. Montagu, A Voyage Performed by the Late Earl of Sandwich round the Mediterranean in the years 1738 and 1739 Written by Himself, London 1799.
- Moormann 1988 E.M. Moormann, La pittura parietale romana come fonte di conoscenze per la scultura antica, Assen/Maastricht 1988.
- Moortgat 1955 A. Moortgat, Tell Halaf 3. Die Bildwerke (von Max Freiherr von Oppenheim, unter Verwendung der Bildbeschreibung von Dietrich Opitz), Berlin 1955.
- Moortgat 1973 A. Moortgat, Zur Geschichte der Karyatide, στο E. Neu-C. Rüster (επιμ.), Festschrift Heinrich Otten, Wiesbaden 1973, 209-216
- Moreno 1994 P. Moreno, Scultura ellenistica, Roma 1994.
- Moretti-Finker 2008 J.-C. Moretti-M. Finker, Un autel de Dionysos à Délos, BCH 132, 2008, 115-152.
- Morrow 1985 K.D. Morrow, Greek footwear and the dating of sculpture, Madison 1985.

- Müfit 1931 A. Müfit, Erwerbungsbericht des Antikenmuseums zu Istanbul seit 1914, AA 1931, 173-210.
- Murolo 1959 M. Murolo, Il cosidetto 'Odeo' di Pompei ed il problema della sua copertura, RendNap 34, 1959, 89-101.
- Muss 1994 U. Muss, Die Bauplastik des archaischen Artemisions von Ephesos, Wien 1994.
- Muss-Schubert 1988 U. Muss-C. Schubert, Die Akropolis von Athen, Graz 1988.
- Mylonas 1961 G. Mylonas, Eleusis and the Eleusinian mysteries, Princeton 1961.
- Naumann 1979 R. Naumann, Der Zeustempel zu Aizanoi nach den Ausgrabungen von Daniel Krencker und Martin Schede, Berlin 1979.
- Neer 2001 R.T. Neer, Framing the Gift: The Politics of the Siphnian Treasury at Delphi, Classical Antiquity 20, 2001, 273-328.
- Neugebauer 1934 K. Neugebauer, Herodes Atticus, ein antiker Kunstmäzen, Die Antike 10, 1934, 92-121.
- Neugebauer 1951 K.A. Neugebauer, Die griechischen Bronzen der klassischen Zeit und des Hellenismus, Berlin 1951.
- Nibby 1837 A. Nibby, Il Museo Chiaramonti aggiunto al Pio-Clementino (Band 2): Con in fine le incisioni e le illustrazioni di due statue di bronzo recentemente acquistate, Roma 1937.
- Niemeier 1985 J.-P. Niemeier, Kopien und Nachahmungen im Hellenismus: ein Beitrag zum Klassizismus des 2. und frühen 1. Jhs. v. Chr., Bonn 1985.
- Niemeier 2012 J.-P. Niemeier, Pergamon und der hellenistische Klassizismus, στο Pergamon: Panorama der antiken Metropole. Begleitbuch zur Ausstellung (eine Ausstellung der Antikensammlung der Staatlichen Museen zu Berlin / für die Antikensammlung der Staatlichen Museen zu Berlin herausgegeben von Ralf Grüßinger, Volker Kästner und Andreas Scholl), Berlin 2012, 327-333.
- Niemeier 2016 J.-P. Niemeier, Statue of Athena Parthenos, στο C.A. Picón-S. Hemingway (επιμ.), Pergamon and the Hellenistic kingdoms of the ancient world. Catalog of the exhibition held at the Metropolitan Museum of Art, New York, April 18-July 17, 2016, New York 2016, 132-133.
- Niemeier 2019 J.-P. Niemeier, Athena Parthenos στο A. Schwarzmaier-A. Scholl (επιμ.), Katalog der Skulpturen in der Antikensammlung der Staatlichen Museen zu Berlin: Griechische Rundskulpturen bis zum Hochhellenismus (Band 2.1), Petersberg 2019, 168-171.
- Nilsson 1950 M.P. Nilsson, Minoan-Mycenaean Religion and its Survival into Greek Religion (second edition), Lund 1950.
- Noelke 1969 P. Noelke, Zu einem Kopf des Museo Barracco in Rom, RM 76, 1969, 51-65
- Oakley 2011 J.H. Oakley, Die attischen Sarkophage. Erster Teil: Einzelmythen / Dritter Faszikel . Andere Mythen, Berlin 2011.
- Oberleitner 2009 W. Oberleitner, Das Partherdenkmal von Ephesos: ein Siegesmonument für Lucius Verus und Marcus Aurelius (Schriften des Kunsthistorischen Museums Bd. 11 A-B), Wien 2009.
- Opper 2008 T. Opper, Hadrian: empire and conflict, Cambridge Mass., 2008.
- Osada 1993 T. Osada, Stilentwicklung hellenistischer Relieffriese, Frankfurt am Main 1993.
- Otschar 1990 U. Otschar, Zum Monument des C. Memmius, ÖJh 60, 1990, 57-

- 85.
- Overbeck 1868 J. Overbeck, Die antiken Schriftquellen zur Geschichte der bildenden Künste bei den Griechen, Leipzig 1868.
- Özgan 1995 R. Özgan, Die Karyatide aus Tralleis στο Die griechischen und römischen Skulpturen aus Tralleis (Asia Minor Studien 15), Bonn 1995, 125-133.
- Pace 1922 B. Pace, Il tempio di Giove Olimpico in Agrigento, *MonAnt* 28, 1922, 173-252.
- Packer 2001 J.E. Packer, The Forum of Trajan in Rome: a study of the monuments in brief, Berkeley/Los Angeles/London 2001.
- Pairault 1972 F.H. Pairault, Recherches sur quelques séries d'urnes de Volterra à représentations mythologiques (Collection de l'École française de Rome 12), Rome 1972.
- Palagia 1984 O. Palagia, A Niche for Kallimachos' Lamp?, *AJA* 88, 1984, 515-521.
- Palagia 1989a O. Palagia, A Classical Variant of the Corinth / Mocenigo Goddess: Demeter / Kore or Athena?, *BSA* 84, 1989, 323-331.
- Palagia 1989b O. Palagia, Seven pilasters of Herakles from Sparta, στο S. Walker-A. Cameron (επιμ.), The Greek renaissance in the Roman Empire: papers from the tenth British Museum Classical Colloquium, London 1989, 122-129.
- Palagia 1990 O. Palagia, A New Relief of the Graces and the Charites of Socrates, στο M. Geerard (επιμ.), *Opes Atticae: miscellanea philologica et historica Raymondo Bogaert et Hermanno van Looy oblata*, The Hague 1990, 347-356.
- Palagia 1993 O. Palagia, The pediments of the Parthenon (*Monumenta Graeca et Romana* 7), Leiden 1993.
- Palagia 1997 O. Palagia, Classical encounters: Attic sculpture after Sulla, στο M.C. Hoff-S.I. Rotroff (επιμ.), The Romanization of Athens. Proceedings of an International Conference held at Lincoln, Nebraska (April 1996), Oxford 1997, 81-95.
- Palagia 2001 O. Palagia, Sculptures from Roman Sparta, στο A. Αλεξανδρή-Ι. Λεβέντη (επιμ.), Καλλίστευμα: μελέτες προς τιμήν της Όλγας Τζάχου-Αλεξανδρή, 285-300.
- Palagia 2008 O. Palagia, Women in the Cult of Athena, στο N. Kaltsas-A. Shapiro (επιμ.), *Worshipping women: ritual and reality in classical Athens*, New York 2008, 31-37.
- Palagia 2015 O. Palagia, Greek sculpture, Archaic, Classical & Hellenistic: new finds & developments 2005–2015, *Archaeological Reports* 61, 2015, 104 - 114
- Palagia 2016 O. Palagia, Herodes Atticus' Athenian Caryatids, στο Κ. Ζάμπας-Β. Λαμπρινουδάκης-Ε. Σημαντώνη Μπουρνιά-Α. Ohnesorg (επιμ.), Αρχιτέκτων. Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Μανόλη Κορρέ, Αθήνα 2016, 217-224.
- Palagia-Herz 2002 O. Palagia-N. Herz, Investigation of marbles at Delphi, στο J.J. Hermann-N. Herz-R. Newman (επιμ.), *Asmosia 5: Interdisciplinary Studies on Ancient Stone*, London 2002, 240-249.
- Palinkas 2008 J.L. Palinkas, Eleusinian Gateways: Entrances to the Sanctuary of Demeter and Kore at Eleusis and the City Eleusinion in Athens (diss. Emory University), Atlanta 2008.

- Papagianni 2016 E. Papagianni, Attische Sarkophage mit Eroten und Girlanden (Sarkophag-Studien 9), Wiesbaden 2016.
- Papanikolaou 1994 A. Papanikolaou, The Restoration of the Erechtheion στο R. Economakis (επιμ.), Acropolis restoration: the CCAM interventions, London 1994, 136-149.
- Papaspyridi-Karusu 1954/55 S. Papaspyridi-Karusu, Alkamenes und das Hephaisteion, AM 69/70, 1954-55, 67-94.
- Paribeni 1919 R. Paribeni, Ariccia. Rilievo con scene egizie, NSc 1919, 106-112.
- Paribeni 1959 E. Paribeni, Catalogo delle sculture di Cirene: statue e rilievi di carattere religioso, Roma 1959.
- Paris 1887 P. Paris, Fouilles à Élatée. Les ex-voto, BCH 11, 1887, 405-444.
- Paris 1994 R. Paris, Dono Hartwig: originali ricongiunti e copie tra Roma e Ann Arbor : ipotesi per il Templum Gentis Flaviae (a cura di R. Paris, testi di E. Borrelli-A.F. Caiola-E.K. Gazda-G. Marconi-A.M. Vaccaro-C. Meucci- R. Paris-C. Passeri-P. Rossi-C. Usai), Roma 1994.
- Paris-Mazzotta-Naccarato 2013 R. Paris-B. Mazzotta-M. Naccarato, Via Appia Antica. Il nuovo sito archeologico di Capo di Bove e il Triopio di Erode Attico, RM 119, 2013, 275-331.
- Parisi Presicce 2013 C. Parisi Presicce, Ein Bronzepferd für mehrere Reiter: Die Entdeckung eines griechischen Originals in Rom, στο V. Brinkmann (επιμ.), Zurück zur Klassik: ein neuer Blick auf das alte Griechenland: eine Ausstellung der Liebighaus Skulpturensammlung, Frankfurt am Main, 8. Februar bis 26. Mai 2013, München 2013, 169-179.
- Parke 1977 H.W. Parke, Festivals of the Athenians, London 1977.
- Partida 2010 E. Partida, Architecture in Parian Marble at Delphi, στο D.U. Schilardi- Ντόρα Κατσωνοπούλου (επιμ.), Παρία λίθος: λατομεία, μάρμαρο και εργαστήρια γλυπτικής της Πάρου: πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων, Παροίκια, Πάρος 2-5 Οκτωβρίου 1997, Αθήνα 2010, 355-363.
- Pasquier-Martinez 2007 A. Pasquier-J.-L. Martinez, 100 chefs-d'œuvre de la sculpture grecque au Louvre, Paris 2007.
- Paton-Stevens 1927 J.M. Paton-G.P. Stevens, The Erechtheum (measured, drawn and restored by Gorham Phillips Stevens, text by Lacey Davis Caskey, Harold North Fowler, James Morton Paton, Gorham Phillips Stevens, edited by James Morton Paton), Cambridge Mass. 1927.
- Pautasso 2003 A. Pautasso, Priniàs. Scavi degli anni 2002 e 2003, ASAtene 81, 2003, 803-825.
- Pautasso 2011 A. Pautasso, Immagini e identità. Osservazioni sulla scultura di Priniàs, στο G. Rizza (επιμ.), Identità culturale, etnicità, processi di trasformazione a Creta fra Dark Age e Arcaismo: per i cento anni dello scavo di Priniàs 1906–2006, Convegno di studi (Atene 9–12 novembre 2006), Catania 2011, 97-106.
- Payne 1931 H. Payne, Necrocorinthia, a study of Corinthian art in the archaic period, Oxford 1931.
- Payne-Young 1950 H. Payne-G.M. Young, Archaic marble sculpture from the Acropolis: a photographic catalogue, London 1950.
- Pedrizet 1930 P. Pedrizet, L'Incantada de Salonique, MonPiot 31, 1930, 51-90.
- Pensabene 2009 P. Pensabene, "Canopo" di Villa Adriana. Programmi tematici,

- marmi e officine nell'arredo statuario, *ASAtene* 88, 2009, 381-424.
- Pensabene-Mesolella 2004 P. Pensabene-G. Mesolella, *Il sarcofago di Velletri*, Museo e territorio: atti della 3. Giornata di studi, Velletri, 7-8 marzo 2003, Roma 2004, 59-72.
- Percier-Fontaine 1809 C. Percier- P.F.L. Fontaine, *Choix des plus célèbres maisons de plaisance de Rome et de ses environs*, Paris 1809.
- Pérez Die 2010 M.C. Pérez Die, *The False Door at Herakleopolis Magna (I). Typology and Iconography*, στο Z. Hawass- P. der Manuelian- R.B. Hussein (επιμ.), *Perspectives on Ancient Egypt: Studies in Honor of Edward Brovarski (Supplement Aux Annales Du Service Des Antiquites de L'Egypte)*, Le Caire 2010.
- Pernier 1908 L. Pernier, *Di una città ellenica arcaica scoperta a Creta dalla Missione italiana*, *BdA* II, 1908, 441-465.
- Pernier 1914 L. Pernier, *Templi arcaici sulla Patela di Prinias. Contributo allo studio dell'arte dedalica*, *ASAtene* 1, 1914, 18-111.
- Pernier 1934 L. Pernier, *New Elements for the Study of the Archaic Temple of Prinias*, *AJA* 38, 1934, 171-177.
- Perry 2001 E.E. Perry, *Iconography and the Dynamics of Patronage-A sacrophagus from the estate of Herodes Atticus in Kephisia*, *Hesperia* 70, 2001, 461-472.
- Perry 2002 E.E. Perry, *Rhetoric, literary criticism, and the Roman aesthetics of artistic imitation*, στο E.K. Gazda (επιμ.), *The ancient art of emulation: studies in artistic originality and tradition from the present to classical antiquity*, Ann Arbor 2002, 153-171.
- Petersen 1897 E. Petersen, *Verschiedenes aus Südtalien*, *RM* 12, 1897, 112-143.
- Petersen-Luschan 1889 E. Petersen-F.von Luschan, *Reisen in Lykien, Milyas, und Kibyris: ausgeführt auf Veranlassung der Österreichischen Gesellschaft für Archaeologische Erforschung Kleinasiens unter dienstlicher Förderung durch Seiner Majestät Raddampfer Taurus, Commandant Baritz von Ikafalva*, Wien 1889.
- Pfuhl-Möbius 1977 E. Pfuhl-H. Möbius, *Die ostgriechischen Grabreliefs I*, Mainz 1977.
- Pfuhl-Möbius 1979 E. Pfuhl-H. Möbius, *Die ostgriechischen Grabreliefs II. Mit Indices und Konkordanzen*, Mainz 1979.
- Picard 1935a C. Picard, *Vitruve, le Portique des Perses à Sparte et les origines de l'«ordre persan»*, *CRAI* 1935, 215-235.
- Picard 1935b C. Picard, *Manuel d'archéologie grecque: la sculpture*, Paris 1935.
- Picard 1944/1945 C. Picard, *Statues et ex-voto du Stibadeion dionysiaque de Délos*, *BCH* 68-69, 1944/1945, 240-270.
- Picard 1952 C. Picard, *«Caryatides» de théâtres occidentaux*, *RA* 39, 1952, 112-115.
- Picard 1953-1954 C. Picard, *Dionysos pais et Attis enfant*, *AE* 1953-1954 (Τόμος εις μνήμην Γεωργίου Π. Οικονόμου. Μέρος Πρώτον), 1-8.
- Picard 1955 C. Picard, *Les caryatides du théâtre de Vienne (Isère) et les caryatides monumentales des théâtres occidentaux*, στο *Anthemion: scritti di archeologia e di antichità classiche in onore di Carlo Anti*, Firenze 1955, 273-280.
- Picard 1960 C. Picard, *Le «Sanctuaire de Thésée» au centre de l'agora d'Athènes*, *RA* 1960, 33-75.
- Picard 1961 C. Picard, *Sanctuaire de Thésée ou Odéon de M. Vipsanius Agrippa?*, *RA* 1961, 5-10.

- Picard 1962 C. Picard, Influence étrangères et originalité dans l'art de l'Afrique romaine sous les Antonins et les Sévères, *AntK* 5, 1962, 30-41.
- Picard-Cambridge 1946 A. W. Pickard-cambridge, *The Theatre of Dionysos in Athens*, Oxford 1946.
- Picard-De la Coste-Messelière 1928 C. Picard-P. de la Coste-Messelière, *Art archaïque: les trésors "ioniques"*, *FdD IV.2 Monuments figurés: sculpture*, Paris 1928.
- Picard-De la Coste-Messelière 1929 C. Picard-P. de la Coste-Messelière, *La sculpture grecque à Delphes*, Paris 1929.
- Picard-De la Coste-Messelière 1931 C. Picard-P. de la Coste-Messelière, *Art archaïque: sculptures des temples*, *FdD IV.3 Monuments figurés: sculpture*, Paris 1931.
- Pinkerneil 1983 J. Pinkerneil, *Studien zu den trajanischen Dakerdarstellungen (Inaugural-Dissertation, Albert-Ludwigs-Universität zu Freiburg)*, Freiburg 1983.
- Piranesi 1779 G.B. Piranesi, *Vasi, bassilirievi, candelabri, cippi, sarcofagi, tripodi, lucerne e ornamenti antichi disegnati ed incisi del cav. Gio. Batta. Piranesi*, Paris 1779.
- Pittakis 1835 K.S. Pittakis, *L' ancienne Athènes: ou La description des antiquites d' Athenes et de ses environs*, Athènes 1835.
- Plantzos 2017a D. Plantzos, *Amphipolitics archaeological performance and governmentality in Greece under the crisis στο D. Tziovas (επιμ.), Greece in Crisis. The Cultural Politics of Austerity*, London 2017, 65-84.
- Plantzos 2017b D. Plantzos, *Caryatids lost and regained: Rebranding the classical body in contemporary Greece*, *Journal of Greek Media & Culture* 3, 2017, 3-29.
- Plattner 2016 G.A. Plattner, *Exkurs: Die Kapitelle der Heraklidenpfeiler*, στο R. Hanslmayr, *Die Skulpturen von Ephesos: die Hermen (Forschungen in Ephesos X.2)*, Wien 2016, 89-90.
- Platz-Horster 1990 G. Platz-Horster, *Die Amazone des Polyklet*, *Katalog der Gemmen*, στο H. Beck-P.C. Bol-M. Bückling (επιμ.), *Polyklet: der Bildhauer der griechischen Klassik: Ausstellung im Liebieghaus, Museum Alter Plastik, Mainz am Rhein 1990*, 574-578, 581-584.
- Plommer 1979 H. Plommer, *Vitruvius and the Origin of Caryatids*, *JHS* 99, 1979, 97-102.
- Pochmarski 1974 E. Pochmarski, *Das Bild des Dionysos in der Rundplastik der klassischen Zeit Griechenlands (Dissertationen der Universität Graz 26)*, Wien 1974.
- Pococke 1745 R. Pococke, *A description of the East: and some other countries Vol. 2, Part 2. Observations on the Islands of the Archipelago, Asia Minor, Thrace, Greece, and some other parts of Europe*, London 1745.
- Pococke 1772 R. Pococke, *Voyages en Orient, dans l'Égypte, l'Arabie, la Palestine, la Syrie, la Grèce, la Thrace etc.*, Paris 1772.
- Pollitt 1986 J.J. Pollitt, *Art in the Hellenistic age*, Cambridge 1986.
- Pollitt 1990 J. J. Pollitt, *The Art of Ancient Greece: Sources and Documents*, Cambridge 1990.
- Pouilloux 1950 J. Pouilloux, *À propos d'une étude sur l'Érechthéion*, *BCH* 74, 1950, 265-270.
- Pouilloux-Roux 1963 J. Pouilloux-G. Roux, *Énigmes à Delphes*, Paris 1963.

- Poulsen 1912 F. Poulsen, *Der Orient und die frühgriechische Kunst*, Leipzig 1912.
- Poulsen 1937 V. Poulsen, *Der strenge Stil: Studien zur Geschichte der griechischen Plastik 480-450*, *Acta Archaeologica VIII*, Kopenhagen 1937.
- Poulsen 1951 F. Poulsen, *Catalogue of ancient sculpture in the Ny Carlsberg Glyptotek*, Copenhagen 1951.
- Poulsen 1962 V. Poulsen, *Les portraits romains I. République et dynastie julienne*, Copenhagen 1962.
- Pozzi et al. 1989 E. Pozzi et al., *Le collezioni del Museo Nazionale di Napoli: la scultura greco-romana, le sculture antiche della collezione Farnese, le collezioni monetali, le oreficerie, la collezione glittica*, Roma 1989.
- Praschnicker-Theuer 1979 C. Praschnicker-M. Theuer (επιμ.), *Forschungen in Ephesos VI: Das Mausoleum von Belevi*, Wien 1979.
- Praschniker 1913 C. Praschniker, *Die Prokne-Gruppe der Akropolis*, *ÖJh* 16, 1913, 121-140.
- Prent 2005 M. Prent, *Cretan sanctuaries and cults: continuity and change from Late Minoan IIIc to the Archaic period (Religions in the Graeco-Roman world 154)*, Leiden / Boston 2005.
- Pressouyre 1961 L. Pressouyre, *Antiques du musée de Vienne (Isère)*, *Gallia* 19, 1961, 259-267.
- Price-Trell 1977 M.J. Price-B.L. Trell, *Coins and their cities: architecture on the ancient coins of Greece, Rome, and Palestine*, London 1977.
- Prückner 1992 H. Prückner, *Ein Thron für Apollon*, στο H. Froning, T. Hölscher, H. Mielsch (επιμ.), *Kotinos: Festschrift für Erika Simon*, Mainz 1992, 123-130.
- Pryce 1931 F.C. Pryce, *A catalogue of sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities of the British Museum. 1,2 Cypriote and Etruscan*, London 1931.
- Pülz 1989 S. Pülz, *Untersuchungen zur kaiserzeitlichen Bauornamentik von Didyma*, Tübingen 1989.
- Quatember 2008 U. Quatember, *Der Brunnen an der Strasse zum Magnesischen Tor in Ephesos*, *ÖJh* 77, 2008, 219-264.
- Raeder 1983 J. Raeder, *Die statuarische Ausstattung der Villa Hadriana bei Tivoli (Europäische Hochschulschriften Bd. 4)*, Frankfurt am Main 1983.
- Raeder 2000 J. Raeder, *Die antiken Skulpturen in Petworth House, West Sussex (Monumenta artis Romanae. Antike Skulpturen in englischen Schlössern 28)*, Mainz 2000.
- Raftopoulou 1983 Raftopoulou E., *Autour de nouveaux documents du courant classicisant au Musée National*, στα *Πρακτικά του 12^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας (vol. III)*, Αθήνα 1988, 230-233.
- Raftopoulou 1985 Raftopoulou E., *Neue Zeugnisse archaischer Plastik im Athener Nationalmuseum*, *AM* 100, 1985, 355-365.
- Randall 1953 R.H. Randall Jr, *The Erechtheum Workmen*, *AJA* 57, 1953, 199-210.
- Raubitschek 1949 A.E. Raubitschek, *Dedications from the Athenian Akropolis: a catalogue of the inscriptions of the sixth and fifth centuries B.C.*, Cambridge 1949.
- Rehm 1956 W. Rehm, *Johann J. Winckelmann. Briefe: 1764-1768 (vol.3)*, Berlin 1956.
- Rehm 2005 E. Rehm, *Assyrische Möbel für den assyrischen Herrscher*, στο C. Suter-Ch. Uehlinger (επιμ.), *Crafts and Images in Contact. Studies*

- on Eastern Mediterranean Art in the First Millennium BCE (*Orbis Biblicus et Orientalis* 210), Fribourg/Göttingen, 2005, S. 187-206
- Reinach 1889 S. Reinach, *Antiquités découvertes au théâtre de Délos*, BCH 13, 1889, 369-378.
- Reinach 1897 S. Reinach, *Répertoire de la statuaire grecque et romaine. Tome 1. Clarac de poche, contenant les bas-reliefs de l'ancien fonds du Louvre et les statues antiques du Musée de sculpture de Clarac Paris 1897.*
- Reinach 1920 S. Reinach, *Répertoire de la statuaire grecque et romaine. Tome III. Deux mille six cent quarante statues antiques*, Paris 1924.
- Reinach 1924 S. Reinach, *Répertoire de la statuaire grecque et romaine. Tome V, Volume II. Deux mille trois cent quatre-vingts statues*, Paris 1924.
- Reinsberg 1980 C. Reinsberg, *Studien zur hellenistischen Toreutik: die antiken Gipsabgüsse aus Memphis*, Hildesheim 1980.
- Rhodes 1995 R.F. Rhodes, *Architecture and meaning on the Athenian Acropolis*, Cambridge 1995.
- Ribi-Kerényi 1976 E.A. Ribi-C.I.-Kerényi, *Die Stützfiguren des griechischen Theaters von Iaitas στο Η. Bloesch- H.P. Isler (επιμ.)*, *Studia Ietina* 1. Die Stützfiguren des griechischen Theaters. Gestempelte Ziegel. Rezepte vom Monte Iato, Zürich 1976, 13-48.
- Riccardi 2007 L.N. Riccardi, *The Bust-Crown, the Panhellenion, and Eleusis: A New Portrait from the Athenian Agora*, *Hesperia* 76, 2007, 365-390.
- Ricci 1895 S. Ricci, *Il teatro romano di Verona: studiato sotto il rispetto storico ed archeologico, con la biografia di Andrea Monga, suo scopritore, e con un'appendice di documenti editi e inediti (Parte I)*, Venezia 1895.
- Richardson 1902 R.B. Richardson, *A Series of Colossal Statues at Corinth*, *AJA* 6, 1902, 7-22.
- Richardson 1904 R.B. Richardson, *A Group of Dionysiac Sculptures Found at Corinth*, *AJA* 8, 1904, 288-296.
- Richardson 1992 L. Richardson, *A new topographical dictionary of ancient Rome*, Baltimore 1992.
- Richter 1936 G.M.A. Richter, *Red-figured Athenian vases in the Metropolitan Museum of Art*, New Haven 1936.
- Richter 1940 G.M.A. Richter, *Recent Acquisitions of the Metropolitan Museum of Art*, *AJA* 44, 1940, 181-186.
- Richter 1953 G.M.A. Richter, *The Metropolitan Museum of Art. Handbook of the Greek Collection*, Cambridge 1953.
- Richter 1954 G.M.A. Richter, *Metropolitan Museum of Art New York, Catalogue of Greek sculptures*, Cambridge 1954.
- Richter 1958 G.M.A. Richter, *La date de la tête ex-cnidienne de Delphes*, BCH 82, 1958, 92-106.
- Richter 1959 G.M.A. Richter, *Pliny's five Amazons*, *Archaeology* 12, 1959, 111-115.
- Richter 1961 G.M.A. Richter, *The archaic gravestones of Attica*, London 1961.
- Richter 1965 G.M.A. Richter, *The portraits of the Greek 1-3*, London 1965.
- Richter 1968 G.M.A. Richter, *Korai: Archaic Greek maidens. A study of the development of the Kore type in Greek sculpture*, London 1968.
- Richter 1970 G.M.A. Richter, *Kouroi, archaic Greek youths: a study of the development of the Kouros type in Greek sculpture*, London 1970.

- Richter-Smith 1984 G. Richter-R.R.R. Smith, *The Portraits of the Greeks* (Abridged and Revised by R.R.R. Smith), Ithaca 1984.
- Ridgway 1970 B.S. Ridgway, *The Severe Style in Greek Sculpture*, Princeton 1970.
- Ridgway 1974 B.S. Ridgway, *A Story of Five Amazons*, *AJA* 78, 1974, 1-17.
- Ridgway 1981a B.S. Ridgway, *Fifth century styles in Greek sculpture*, Princeton 1981.
- Ridgway 1981b B.S. Ridgway, *Sculpture from Corinth*, *Hesperia* 50, 1981, 422-448.
- Ridgway 1984 B.S. Ridgway, *The Fashion of the Elgin Kore*, *GettyMusJ* 12, 1984, 29-58.
- Ridgway 1990 B.S. Ridgway, *Birds, "Meniskoi," and Head Attributes in Archaic Greece*, *AJA* 94, 1990, 583-612.
- Ridgway 1992 B.S. Ridgway, *Images of Athena on the Acropolis στο J. Neils (επιμ.), Goddess and polis: the Panathenaic Festival in ancient Athens*, Hanover / Princeton 1992, 119-142.
- Ridgway 1993 B.S. Ridgway, *The archaic style in Greek sculpture* (Second edition), Chicago 1993.
- Ridgway 1997 B.S. Ridgway, *Fourth-century styles in Greek sculpture*, London 1997.
- Ridgway 1999 B.S. Ridgway, *Prayers in Stone: Greek Architectural Sculpture ca. 600-100 B.C.E.* (The Sather Classical Lectures 1996), Berkeley 1999.
- Ridgway 2000 B.S. Ridgway, *Hellenistic Sculpture II: The Styles of ca. 200-100 B.C.*, Madison 2000.
- Ridgway 2001 B.S. Ridgway, *Hellenistic Sculpture I: The Styles of ca. 331-200 B.C.*, Madison 2001.
- Ridgway 2002 B.S. Ridgway, *Hellenistic Sculpture III: The Styles of ca. 100-31 B.C.*, Madison 2002.
- Riis 1974 P.J. Riis, *A Colossal Athenian Pan*, *ActaArch* 45, 1974, 124-133.
- Rinaldi Tufi 2002 S. Rinaldi Tufi, *Foro di Augusto a Roma: Qualche riflessione*, *Ostraka* 11, 2002, 177-93.
- Rizza-Rizzo 1984 G. Rizza-M.A. Rizzo, *Priniàs στο Creta antica: cento anni di archeologia italiana (1884-1984)*, Roma 1984.
- Rizza-Scrinari 1968 G. Rizza-V.S.M. Scrinari, *Il Santuario sull' acropoli di Gortina*, Roma 1968.
- Rizzo 1923 G.E. Rizzo, *Il teatro greco di Siracusa*, Siracusa 1923.
- Robertson 1945 D.S. Robertson, *A handbook of Greek & Roman architecture*, Cambridge 1945.
- Robertson 1983 N. Robertson, *The Riddle of the Arrhephoria at Athens*, *HSCP* 87, 1983, 241-288.
- Robertson 1992 M. Robertson, *The art of vase-painting in classical Athens*, Cambridge 1992.
- Roccos 1995 L.J. Roccos, *The Kanephoros and Her Festival Mantle in Greek Art*, *AJA* 99, 1995, 641-666.
- Rogge 1993 S. Rogge, *Tektonik und Ornamentik attischer Sarkophage. Studien zur Chronologie dieser Denkmälergattung*, στο G. Koch (επιμ.), *Grabeskunst der römischen Kaiserzeit*, Mainz 1993, 111-132.
- Rohden 1880 H. von Rohden, *Die Terrakotten von Pompeji*, Stuttgart 1880.
- Rolley 1969 C. Rolley, *Les statuettes de bronzes, FdD V Monuments figurés: Petits bronzes*, Paris 1969.

- Ronczewski 1922 K. Ronczewski, Die Karyatiden des Erechtheion (Zur Frage über perspektivische Ausdrucksmittel, AA 1922, 174-184.
- Rose 1997 C.B. Rose, *Dynastic Commemoration and Imperial Portraiture in the Julio-Claudian Period*, Cambridge 1997.
- Rose 2005 C.B. Rose, The Parthians in Augustan Rome, *AJA* 109, 2005, 21-75.
- Ross 1841 L. Ross, *Reisen und Reiserouten durch Griechenland, I: Reisen in Peloponnes*, Berlin 1841.
- Ross 1855 L. Ross, *Archäologische Aufsätze. Erste Sammlung: Griechische Gräber. Ausgrabungsberichte aus Athen. Zur Kunstgeschichte und Topographie von Athen und Attika*, Leipzig 1855.
- Rosso 2000 E. Rosso, Un portrait d'Antonia Minor au théâtre antique de Vienne (Isère), *RA* 2 (Nouvelle Série), 2000, 311-325.
- Roux 1963 P.J. Roux, *Énigmes à Delphes*, Paris 1963.
- Roux 1971 G. Roux, *Delphi: Orakel und Kunststätten*, München 1971.
- Rowland-Howe 1999 I. D. Rowland-T.N. Howe, *Vitruvius. Ten Books on Architecture*, Cambridge 1999.
- Rubensohn 1962 O. Rubensohn, *Das Delion von Paros*, Wiesbaden 1962.
- Ruggendorfer 2016 P. Ruggendorfer, *Das Mausoleum von Belevi: archäologische Untersuchungen zu Chronologie, Ausstattung und Stiftung*, Wien 2016.
- Rumscheid 2000 J. Rumscheid, *Kranz und Krone: zu Insignien, Siegespreisen und Ehrenzeichen der römischen Kaiserzeit*, Tübingen 2000.
- Rumscheid 2001 J. & F. Rumscheid, *Gladiatoren in Mylasa*, AA 2001, 115-136.
- Rumscheid 2006 F. Rumscheid, *Die figürlichen Terrakotten von Priene: Fundkontexte, Ikonographie und Funktion in Wohnhäusern und Heiligtümern im Licht antiker Parallelbefunde*, Wiesbaden.
- Salviat 1977 F. Salviat, *La dédicace du trésor de Cnide à Delphes*, *BCH Supplément* 4, 1977, 23-36.
- Sanders et al. 2018 G.D.R. Sanders (with Jennifer Palinkas, Ioulia Tzonou-Herbst and James Herbst), *Ancient Corinth: site guide*, Princeton/New Jersey 2018.
- Saporiti 2014 M. Saporiti, *Statua di Cariatide, στο E. Calandra-B. Adembri (επιμ.), Adriano e la Grecia. Villa Adriana tra classicità ed ellenismo: la mostra*, Roma 2014, 30-31.
- Şare 2010 T. Şare, An Anatolian ivory figurine from Elmalı: cultural hybridization and a new Anatolian style, *Hesperia* 79, 2010, 53–78
- Şare 2013 T. Şare, The sculpture of the Heroon of Perikle at Limyra: the making of a Lycian king, *AnatSt* 63, 2013, 55-74.
- Sauron 2001 G. Sauron, *Les propylées d'Appius Claudius Pulcher à Éleusis: l'art néo-attique dans les contradictions idéologiques de la noblesse romaine à la fin de la République*, στο J.-Y. Marc and J.-C. Moretti (επιμ.), *Constructions publiques et programmes édilitaires en Grèce entre le IIe siècle av. J.-C. et le Ier siècle ap. J.-C.* (*BCH Supp.* 39), 267–83.
- Savay-Guerraz 2013 H. Savay-Guerraz, *Le musée gallo-romain de Lyon*, Lyon 2013.
- Saverkina 1997 I. Saverkina, *Halskette mit Anhängern in Form von Bucheckern, Halskette mit drei Reihen von Anhängern, Teil einer Halskette aus sphärischen Perlen mit Anhängern*, στο *Das Gold der Skythen und Griechen. Aus der archäologischen Schatzkammer der Eremitage in St. Petersburg* (herausgegeben von der Kunst- und Ausstellungshalle

- der Bundesrepublik Deutschland), Bonn 1997, 178-180, 191-193, 200-202.
- Savvopoulos-Bianchi-Hussein 2013 K. Savvopoulos-R.S. Bianchi-Y. Hussein, The Omar Toussoun collection in the Graeco-Roman Museum, Alexandria 2013.
- Scatozza Höricht 1989 A. Scatozza Höricht, Rilievo con Cariatidi στο Le collezioni del Museo Nazionale di Napoli: la scultura greco-romana, le sculture antiche della collezione Farnese, le collezioni monetali, le oreficerie, la collezione glittica, Roma / Milano 1989, 150.
- Schaller-Harl 1973 F. Schaller-Harl, Stützfiguren in der griechischen Kunst, Wien 1973.
- Schauenburg 1958 K. Schauenburg, Die nackte Erynis, στο U. Höckmann-A. Krug (επιμ.), Festschrift für Frank Brommer, Mainz 1977, 247-254.
- Schefold 1964 K. Schefold, Aphrodite von Knidos, Isis und Serapis, AntK 7, 1964, 56-59.
- Schefold 1970 K. Schefold, Xanthos und Südanatolien, AntK 13, 1970, 79-84.
- Schefold 1997 K. Schefold, Die Bildnisse der antiken Dichter, Redner und Denker, Basel 1997.
- Scherrer 2000 P. Scherrer, Ephesus: the new guide, Istanbul 2000.
- Schleif 1937 H. Schleif, Die Baugeschichte des Dionysostheaters in Athen, AA 1937, 42-52.
- Schlesier 2001 R. Schlesier, Dionysos in der Unterwelt. Zu den Jenseitskonstruktionen der bakchischen Mysterien, στο R. von den Hoff-S. Schmidt, Konstruktionen von Wirklichkeit: Bilder im Griechenland des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr. (interdisziplinäres Kolloquium vom 27. September bis 1. Oktober 1999 in Schloß Reisenburg bei Günzburg), Stuttgart 2001, 157-172.
- Schlörb 1964 B. Vierneisel-Schlörb, Untersuchungen zur Bildhauergeneration nach Phidias, Waldsassen/Bayern 1964.
- Schmidt 1922 E. Schmidt, Archaistische Kunst in Griechenland und Rom, München 1922.
- Schmidt 1973 Schmidt E.E., Die Kopien der Erechtheionkoren, Antike Plastik 13, Berlin 1973.
- Schmidt 1977 E. Schmidt, Zu einigen Karyatiden in Athen, Rom und London, AA 1977, 257-274.
- Schmidt 1982 E. Schmidt, Geschichte der Karyatide: Funktion und Bedeutung der menschlichen Träger- und Stützfigur in der Baukunst, Würzburg 1982.
- Schmidt-Colinet 1977 Schmidt-Colinet A., Antike Stützfiguren: Untersuchungen zu Typus und Bedeutung der menschengestaltigen Architekturstütze in der griechischen und römischen Kunst, Wasmuth 1977.
- Schneider 1986 R.M. Schneider, Bunte Barbaren: Orientalenstatuen aus farbigem Marmor in der römischen Repräsentationskunst, Worms 1986.
- Schneider 1998 R. M. Schneider, Die Faszination des Feindes: Bilder der Parther und des Orients in Rom, στο J. Wiesenhöfer (επιμ.), Das Partherreich und seine Zeugnisse, Stuttgart 1998, 95-127.
- Scholl 1995 A. Scholl, Χοηφόροι. Zur Deutung der Korenhalle des Erechtheion, Jdl 110, 1995, 179-212.
- Scholl 1998 A. Scholl, Die Korenhalle des Erechtheion auf der Akropolis: Frauen für den Staat, Frankfurt am Main 1998.
- Scholl 2012 A. Scholl, Kopf der Statuette eines Mädchens, στο

- Pergamon: Panorama der antiken Metropole. Begleitbuch zur Ausstellung (eine Ausstellung der Antikensammlung der Staatlichen Museen zu Berlin / für die Antikensammlung der Staatlichen Museen zu Berlin herausgegeben von Ralf Grüßinger, Volker Kästner und Andreas Scholl), Berlin 2012, 443.
- Schollmeyer 2010 P. Schollmeyer, Die Bildhauerkunst während der Regierungszeit des Augustus, στο P.C. Bol (επιμ.), Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst IV: Die Plastik der römischen Kaiserzeit bis zum Tode Kaiser Hadrians, Mainz am Rhein 2010, 17-46.
- Schoppa 1959 H. Schoppa, Römische Götterdenkmäler in Köln, Köln 1959.
- Schrader 1909 H. Schrader, Archaische Marmor-Skulpturen im Akropolis-Museum zu Athen, Wien 1909.
- Schrader 1924 H. Schrader, Phidias, Frankfurt am Main 1924.
- Schraudolph 2007 E. Schraudolph, Beispiele hellenistischer Plastik der Zeit zwischen 190 und 160 v. Chr., στο P.C. Bol. (επιμ.), Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst III. Hellenistische Plastik, Mainz 2007, 189-239.
- Schreiber 1879 T. Schreiber, Museo Torlonia in Trastevere, AZ 37, 1879, 63-78.
- Schreiber 1880 T. Schreiber, Die antiken Bildwerke der Villa Ludovisi in Rom, Leipzig 1880.
- Schröder 1986 S.F. Schröder, Der Apollon Lykeios und die attische Ephebie des 4. Jhs., AM 101, 1986, 167-184.
- Schröder 1989 S.F. Schröder, Römische Bacchusbilder in der Tradition des Apollon Lykeios: Studien zur Bildformulierung und Bilddeutung in späthellenistisch-römischer Zeit, Roma 1989.
- Schröder 1993 S.F. Schröder, Katalog der antiken Skulpturen des Museo del Prado in Madrid. Band 1. Die Porträts, Mainz am Rhein 1993.
- Schröder 2004 S.F. Schröder, Katalog der antiken Skulpturen des Museo del Prado in Madrid 2. Idealplastik, Mainz 2004.
- Schröder 2012 T. Schröder, Im Angesichte Roms. Überlegungen zu kaiserzeitlichen männlichen Porträts aus Athen, Thessaloniki und Korinth, στο Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού-Π. Καραναστάση-Δ. Δαμάσκος (επιμ.), Κλασική παράδοση και νεωτερικά στοιχεία στην πλαστική της ρωμαϊκής Ελλάδας. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 7-9 Μαΐου 2009 (Θεσσαλονίκη 2012), 497-511.
- Schubart-Trillmich 1993 H. Schubart-W. Trillmich, Hispania antiqua. Denkmäler der Römerzeit, Mainz 1993.
- Schuchhardt 1955 W.H. Schuchhardt, Köpfe des strengen Stiles στο G. Bruns (επιμ.), Festschrift für Carl Weickert, Berlin 1955, 59-73.
- Schuchhardt 1977 W.H. Schuchhardt, Alkamenes (Winckelmannsprogramm der Archäologischen Gesellschaft zu Berlin 126), Berlin 1977.
- Schwarzmaier-Scholl-Maischberger 2012 A. Schwarzmaier-A. Scholl-M. Maischberger, Die Antikensammlung: Altes Museum, Neues Museum, Pergamonmuseum (Antikensammlung Staatliche Museen zu Berlin), Darmstadt 2012.
- Schwingenstein 1977 C. Schwingenstein, Die Figurenausstattung des griechischen Theatergebäudes, München 1977.
- Scoppola 1987 F. Scoppola, Palazzo Altemps: indagini per il restauro della fabbrica Riario, Soderini, Altemps, Roma 1987.
- Scrinarì 1972 V.S.M. Scrinarì, Catalogo delle sculture romane. Museo

- archeologico de Aquileia, Roma 1972.
- Sear 2006 F.B. Sear, Roman Theatres: an architectural study, Oxford 2006.
- Sève 2013 M. Sève, La colonnade des Incantadas à Thessalonique, RA (Nouvelle Série, Fasc. 1), 2013, 125-133
- Shapiro 2019 H.A. Shapiro, The Polos of the “Tête ex-Cnidienne”, στο H.R. Goette-I. Leventi (επιμ.), Αριστεία-Μελέτες προς τιμήν της Όλγας Παλαγγιά, Rahden/Westfalen 2019, 5-12.
- Shattner-Guerra-Fabião 2008 T.G. Shattner-A. Guerra-C. Fabião, La cariátide de São Miguel da Mota y su relación con las cariátides de Mérida, στο Escultura romana en Hispania V. Actas de la reunión internacional celebrada en Murcia del 9 al 11 de noviembre de 2005, Murcia 2008, 697-729.
- Shaya 2013 J. Shaya, The Public Life of Monuments: The Summi Viri of the Forum of Augustus, AJA 117, 2013, 83-110.
- Shear 1963 I.M. Shear, Kallikrates, Hesperia 32, 1963, 375-424.
- Shear 1973 T.L. Shear, The Athenian Agora: Excavations of 1971, Hesperia 1973, 121-179.
- Shear 1999 I.M. Shear, Maidens in Greek Architecture: The Origin of the «Caryatids», BCH 123, 1999, 65-85.
- Shear 2016 T.L. Shear, Trophies of victory: public building in Periklean Athens, Princeton 2016.
- Sheedy 1988 K.A. Sheedy, An archaic Sphinx from Siphnos, BSA 83, 1988, 363-373.
- Sichtermann 1962 H. Sichtermann, Archaologische Funde und Forschungen in Libyen. Kyrenaika, 1959-1961, Tripolitanien, 1942-1961, AA 1962, 417-536.
- Simon 1972 E. Simon, Hera und die Nymphen ein böotischer Polos in Stockholm, RA 1972, 205-220.
- Simon 1983 E. Simon, Festivals of Attica: an archaeological commentary, Madison 1983.
- Sinn 2016 F. Sinn, Kopf einer weiblichen Gottheit, Aphrodite στο K. Knoll, C. Vorster, M. Woelk (επιμ.), Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Skulpturensammlung. Katalog der antiken Bildwerke II. Idealskulptur der römischen Kaiserzeit, München 2016.
- Sinn 2017 F. Sinn, Eckfigur einer Volterranner Urne, στο K. Knoll-C. Vorster (επιμ.), Katalog der antiken Bildwerke I. Skulpturen von der ägäischen Frühzeit bis zum Ende des Hellenismus, München 2017, 326-327.
- Smith 1892 A.H. Smith, Catalogue of sculpture in the Department of Greek and Roman antiquities of the British Museum Vol. 1, London 1892.
- Smith 1900 A.H. Smith, A Catalogue of Greek Sculpture in the British Museum Vol. II, London 1900.
- Smith 1901 A.H. Smith, A Catalogue of Greek Sculpture in the British Museum Vol. III, London 1901.
- Smith 1904 H. A. Smith, Catalogue of Sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum III, London 1904.
- Smith 1910 A. H. Smith, The sculptures of the Parthenon, London 1910.
- Smith 2001 R.R.R. Smith, Sculptured for eternity: treasures of Hellenistic, Roman and Byzantine art from Istanbul Archaeological Museum, Istanbul 2001.
- Söldner 2010 M. Söldner, Ideale Plastik zur Gestaltung eines imperialen Ambientes στο P.C. Bol (επιμ.), Die Geschichte der antiken

- Bildhauerkunst IV: Die Plastik der römischen Kaiserzeit bis zum Tode Kaiser Hadrians, Mainz am Rhein 2010, 255-275.
- Solomon-Galiniki 2008 E. Solomon-S. Galiniki, *Las Incantadas of Salonica: searching for 'enchantment' in a city's exiled heritage*, στο K. Harloe-N. Momigliano-A. Farnoux (επιμ.), *Hellenomania (BSA Modern Greek and Byzantine Studies 5)*, New York 2017, 271-310.
- Sporn 2014 K. Sporn, *Wiederverwendete Votive in kretischen Heiligtümern*, στο Ch. Leypold – M. Mohr (επιμ.), *Wieder- und Weiterverwendung von Weihestatuen in griechischen Heiligtümern*, Akten der Internationalen Tagung am Archäologischen Institut der Universität Zürich, 20.-21.01.11, Zürich 2014, 105–112.
- Spyropoulos 2001 G. Spyropoulos, *Drei Meisterwerke der griechischen Plastik aus der Villa des Herodes Atticus zu Eva/Loukou*, Frankfurt am Main 2001.
- Squarciapino 1974 M.F. Squarciapino, *Sculture del Foro Severiano di Leptis Magna*, Roma 1974.
- Stahelin 1966 E.S. Stahelin, *Untersuchungen zur ägyptischen Tracht im Alten Reich*, Berlin 1966.
- Stähler 1966 H. Stähler, *Das Unklassische im Telephosfries: das Friese des Pergamonaltars im Rahmen der hellenistischen Plastik*, Münster Westfalen 1966.
- Stefanidou-Tiveriou 2007 T. Stefanidou-Tiveriou, *The Caryatid column of Nicopolis: A new Hadrianic Find*, στο K.L. Zachos (επιμ.), *Nicopolis. Proceedings of the Second International Nicopolis Symposium (11-15 September 2002)*, Preveza 2007, 491-510.
- Steimle 2002 C. Steimle, *Neue Erkenntnisse zum Heiligtum der ägyptischen Götter in Thessaloniki. Ein unveröffentlichtes Tagebuch des Archäologen Hans von Schoenebeck*, AEMΘ 16, 2002, 291-306.
- Steiner 1906 P. Steiner, *Antike Skulpturen an der Panagia Gorgoepikoos zu Athen*, AM 31, 1906, 325-341.
- Steingräber 1985 S. Steingräber, *Etruskische Wandmalerei*, Stuttgart 1985.
- Stephani 1869 L. Stephani, *Die Vasen-Sammlung der Kaiserlichen Ermitage*, St. Petersburg 1869.
- Stephens 2015 S.A. Stephens, *Callimachus. The Hymns*, Oxford 2015.
- Stevens 1946 G.P. Stevens, *Architectural Studies Concerning the Acropolis of Athens*, *Hesperia* 15, 1946, 73-106.
- Stewart 1979 A. Stewart, *Attika: studies in Athenian sculpture of the Hellenistic age*, London 1979.
- Stewart 1990 A. Stewart, *Greek sculpture: an exploration*, New Haven 1990.
- Stewart 2004 A. Stewart, *Attalos, Athens and the Akropolis: the Pergamene "Little Barbarians" and their Roman and Renaissance Legacy*, Cambridge/New York 2004.
- Stewart et al. 2019 A. Stewart et al., *Classical Sculpture from the Athenian Agora, Part 2: The Friezes of the Temple of Ares (Temple of Athena Pallenis)*, *Hesperia* 88, 2019, 625-705.
- Stillwell 1941 R. Stillwell, *Architecture (Corinth 1. 2)*, Cambridge Massachusetts 1941.
- Strocka 2010 V.M. Strocka, *Die Gefangenenfassade an der Agora von Korinth: ihr Ort in der römischen Kunstgeschichte*, Regensburg 2010.
- Strocka 2012/13 V.M. Strocka, *Hadrian und Kekrops*, AM 127/128, 2012/13, 289-305.

- Strommenger 1970 E. Strommenger, Die neuassyrische Rundskulptur (Abhandlungen der Deutschen Orient-Gesellschaft Nr. 15), Berlin 1970.
- Stroud 1965 R.S. Stroud, The Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth Preliminary Report I: 1961-1962, *Hesperia* 34, 1965, 1-24.
- Stuart Jones 1912 H. Stuart Jones, A catalogue of the ancient sculptures preserved in the municipal collections of Rome I. The sculptures of the Museo Capitolino, Oxford 1912.
- Stuart Jones 1926 H. Stuart Jones, A catalogue of the ancient sculptures preserved in the municipal collections of Rome II. The sculptures of the Palazzo dei Conservatori, Oxford 1926.
- Stuart-Revett 1827 J. Stuart-N. Revett, *The Antiquities of Athens* (vol. 3), London 1827.
- Stuart-Revett 1829 J. Stuart-N. Revett, *Die Alterthümer von Athen: aus dem Englischen übersetzt nach der Londoner Ausgabe vom Jahre 1762 und 1787 und bereichert mit einigen und allen Zusätzen der neuen Ausgabe vom Jahre 1825* (erster Band), Darmstadt 1929.
- Stucchi 1974 S. Stucchi, Questioni relative al Tempio A di Priniàs ed al formasi degli ordini dorico e ionico, *Antichità Cretesi II: Studi in onore di Doro Levi* (Cronache di archeologia 12-13), Catania 1974, 89–119.
- Sturgeon 1977 M.C. Sturgeon, The Reliefs on the Theater of Dionysos in Athens, *AJA* 81, 1977, 31-53.
- Sturgeon 1987 M.C. Sturgeon, *Sculpture I: 1952-1967* (Isthmia. Excavations by the University of Chicago under the auspices of the American School of Classical Studies at Athens 4), Princeton 1987.
- Sturgeon 2003 M.C. Sturgeon, *Sculpture at Corinth, 1896-1996*, στο C.K. Williams-N. Bookidis (επιμ.), *Corinth: The centenary, 1896-1996* (Corinth 20), Athens 2003, 351-368.
- Sturgeon 2004 M.C. Sturgeon, *Sculpture: the assemblage from the theater* (Corinth 9.3), Princeton 2004.
- Svoronos 1908-37 I.N. Svoronos, *Das Athener Nationalmuseum*, Athen 1908-37.
- Svoronos 1911 I. Svoronos, *Das Athener Nationalmuseum. Die Reliefs mit Ausschluss der Grabreliefs*, Athen 1911.
- Sybel 1881 L.Sybel, *Katalog der Sculpturen zu Athen: Kentrikon mouseion. Barbakeion lykeion. Hagia trias. Theseion. Stoa des Hadrian. Ephoria. Südabhang der Akropolis. Akropolis: mit systematischer Übersicht und epigraphischem Index*, Marburg 1881.
- Tafrali 1913 O. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913.
- Tétaz 1851 J.-M. Tétaz, *Mémoire explicatif et justificatif de la restauration de l'Érechtheion d'Athènes*, RA 8, 1-12, 81-96.
- Themelis 1992 P.G. Themelis, *The Cult Scene on the Polos of the Siphnian Karyatid at Delphi*, στο Robin Hägg (επιμ.), *The Iconography of Greek Cult in the Archaic and Classical Periods. Proceedings of the First International Seminar on Ancient Greek Cult, organised by the Swedish Institute at Athens and the European Cultural Centre of Delphi* (Delphi, 16-18 Novembre 1990), *Kernos* 1, Liège 1992, 49-72.
- Themelis 1996 P. Themelis, *Damophon*, στο O. Palagia-J. J. Pollitt (επιμ.), *Personal Styles in Greek Sculpture*, Cambridge 1996, 154-185.
- Theodorescu 2017 N. de C. et D. Theodorescu, *Le theatre d'Aphrodisias: les structures sceniques* (avec la collaboration d' A. Lemaire et Y. Goubin), Wiesbaden 2017.

- Thomas 1992 R. Thomas, Griechische Bronzestatuetten, Darmstadt 1992.
- Thompson 1950 H. A. Thompson, The Odeion in the Athenian Agora, *Hesperia* 19, 1950, 31-141.
- Thompson 1951 H.A. Thompson, Excavations in the Athenian Agora 1950, *Hesperia* 20, 1951, 45-60.
- Thompson 1952 H.A. Thompson, Excavations in the Athenian Agora 1951, *Hesperia* 21, 1952, 83-113.
- Thompson 1959 H. A. Thompson, Athenian Twilight: A.D. 267-600, *JRS* 49, 1959, 61-72.
- Thompson 1961 H. A. Thompson, Odeion of Agrippa or Sanctuary of Theseus?, *RA* 1961, 1-3.
- Thompson 1976 H. A. Thompson, The Athenian Agora. A guide to the Excavation and Museum, Athens 1976.
- Thompson 1988 H. A. Thompson, The Palace of the Giants, στο Alison Frantz (with contributions by Homer A. Thompson and John Travlos), *Late Antiquity: A.D. 267-700 (The Athenian Agora 24)*, Princeton/New Jersey 1988, 95-116.
- Thompson-Wycherley 1972 H. A. Thompson-R.E. Wycherley, The Agora of Athens. The History, Shape and Uses of an ancient City Center, *The Athenian Agora XIV*, Princeton 1972.
- Tobin 1997 J. Tobin, Herodes Attikos and the city of Athens: patronage and conflict under the Antonines (*Αρχαία Ελλάδα* 4), Amsterdam 1997.
- Tölle-Kastenbein 1980 R. Tölle-Kastenbein, Frühklassische Peplosfiguren. Originale, Mainz am Rhein 1980.
- Tölle-Kastenbein 1986 R. Tölle-Kastenbein, Frühklassische Peplosfiguren. Typen und Repliken, *Antike Plastik* 20, 1986.
- Tomei 1990 M.A. Tomei, Le tre Danaïdi in nero antico dal Palatino, *BA* 5/6, 1990, 35-48.
- Tomei 1997 M.A. Tomei, Museo Palatino, Milano 1997.
- Torelli 2006 M. Torelli, Ara Maxima Herculis: storia di un monumento, *MEFRA* 118, 2006, 573-620.
- Touchais 1982 G. Touchais, Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1981, *BCH* 106, 1982, 529-635.
- Touchais 1988 G. Touchais, Chroniques et rapports. Chroniques de fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1987, *BCH* 112, 1988, 611-696.
- Touchette 1995 L.A. Touchette, The Dancing Maenad Reliefs. Continuity and Change in Roman Copies (*BICS Supplement* 62), London 1995.
- Traversari 1986 G. Traversari, La statuaria ellenistica del Museo archeologico di Venezia, Roma 1986.
- Travlos 1971 J. Travlos, Pictorial Dictionary of Ancient Athens, London 1971.
- Travlos 1988 J. Travlos, Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika, Tübingen 1988.
- Treu 1897 G. Treu, Die Bildwerke von Olympia in Stein und Thon (Olympia. Die Ergebnisse der von dem deutschen Reich veranstalteten Ausgrabung. Textband III), Berlin 1897.
- Trillmich 1973 W. Trillmich, Bemerkungen zur Erforschung der römischen Idealplastik, *JdI* 88, 1973, 247-282.
- Trillmich 1990 W. Trillmich, Colonia Augusta Emerita, die Hauptstadt von Lusitanien στο W. Trillmich -P. Zanker (επιμ.), *Stadt und*

- Ideologie: die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit. Kolloquium in Madrid vom 19. bis 23. Oktober 1987, München 1990, 299-316.
- Ungaro 2002 L. Ungaro, I Daci dal Foro di Traiano, στο I marmi colorati della Roma imperiale (Roma, Mercati di Traiano, 28 settembre 2002 - 19 gennaio 2003), Venezia 2002, 129-133.
- Ungaro 2007 L. Ungaro, Il Museo dei Fori Imperiali nei Mercati di Traiano, Milano 2007.
- Ungaro 2013 L. Ungaro, La decorazione scultorea del foro di Augusto στο Augusto: mostra Roma, Scuderie del Quirinale, 18 ottobre 2013-9 febbraio 2014 / Parigi, Galeries nationales du Grand Palais, 19 marzo-13 luglio 2014 (progetto di Eugenio La Rocca), Milano 2013, 302-305.
- Ungaro 2015 L. Ungaro, Foro di Augusto, Casa dei Cavalieri di Rodi, Museo dei Fori Imperiali. Ricostruzioni, ricomposizioni, anastilosi dalla Ripartizione XAA.BB.AA. alla Sovrintendenza Capitolina ai Beni Culturali, BullCom 116, 2015, 281-310.
- Valeva 1995 J. Valeva, The Sveshtari Figures: an Attempt to Specify Several Hypotheses, Thrakia 11, 1995, 337-352.
- Vallois 1944 R. Vallois, L'architecture hellénique et hellénistique à Délos: jusqu'à l'éviction des Déliens (166 Av. J.-C.), Paris 1944.
- Van Essen 1926 C.C. Van Essen, Le monument dit Portique des Géants à Athènes, BCH 50, 1926, 183-212.
- Vassilika-Morris 1998 E. Vassilika-A. Morris, Greek and Roman Art (Fitzwilliam Museum Handbooks), Cambridge 1998.
- Vatin 1983 C. Vatin, Les Danseuses de Delphes, CRAI 1983, 26-40.
- Venettucci 2011 B.P. Venettucci, Un modello celebre: le cariatidi dell'Eretteo a Roma tra spazio pubblico e privato, loro diffusione in Spagna, στο T. Nogales-I. Rodà (επιμ.), Roma y las provincias: modelo y difusión. 11th International Colloquium on Roman Provincial Art, Mérida, Spain 2009, Roma 2011, 519-530.
- Vermaseren 1966 M.J. Vermaseren, The Legend of Attis in Greek and Roman Art (Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain 9), Leiden 1966.
- Vermaseren 1986 M.J. Vermaseren, Corpus Cultus Cybelae Attidisque 5: Aegyptus, Africa, Hispania, Gallia et Britannia (Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain 50.5), Leiden 1986.
- Vermaseren 1987 M.J. Vermaseren, Corpus Cultus Cybelae Attidisque 1: Asia Minor (Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain 50.1), Leiden/New York/København/Köln 1987.
- Vermeule 1968 C.C. Vermeule, Roman imperial art in Greece and Asia Minor, Cambridge Massachusetts 1968.
- Vermeule 1986 C.C. Vermeule, Figural pillars. From Asia Minor to Corinth to Rome, στο M.A. Del Chiaro-W.R. Biers, Corinthiaca: studies in honor of Darrell A. Amyx, Columbia 1986.
- Versakis 1909 F. versakis, Das Skenengebäude des Dionysos-Theaters, JdI 24, 1909, 194-224.
- Vickers 1972 M. Vickers, Cockerell at Thessaloniki, Balkan Studies 13, 1972, 49-64.
- Vickers 1976 M. Vickers, Cyriac of Ancona at Thessaloniki, BMGS 2:1, 1976, 75-

- 82.
- Vickers 1985 M. Vickers, *Persepolis, Vitruvius, and the Erechtheum Caryatids: The Iconography of Medism and Servitude*, RA 1, 1985, 3-28.
- Vickers 2014 M. Vickers, *The Caryatids on the Erechtheum at Athens: Questions of chronology and symbolism*, *Miscellanea Anthropologica et Sociologica* 15, 2014, 119–133.
- Vidman 1969 L. Vidman, *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Searapiacae*, Berlin 1969.
- Vikela 2015 E. Vikela, *Apollon, Artemis, Leto: eine Untersuchung zur Typologie, Ikonographie und Hermeneutik der drei Gottheiten auf griechischen Weihreliefs*, München 2015.
- Vlachogianni 2014 E. Vlachogianni, *Fragmente eines Reliefgiebels aus Athen*, *Jdl* 129, 2014, 155-172.
- Vlassopoulou 2003 C. Vlassopoulou, *Neue Hinweise zu der weiblichen Statue, Akropolis-Museum Inv. 13641*, *AM* 2003, 239-262.
- Vlivos 2011-2012 S. Vlivos, *Amykles Research Project: Excavation Works 2005-2010*, *Μουσείο Μπενάκη* 11-12, 2011-2012, 91-103.
- von Bothmer 1957 D. von Bothmer, *Amazons in Greek art*, Oxford 1957.
- von den Hoff 2005 R. von den Hoff, *Commodus als Hercules στο L. Giuliani (επιμ.)*, *Meisterwerke der antiken Kunst*, München 2005, 114-135.
- von Gerkan 1925 A. von Gerkan, *Grabungen auf dem Augustusforum*, *Gnomon* 1, 1925, 244-245.
- von Gerkan 1927 A. von Gerkan, *Die Grabungen im Augustusforum*, *Gnomon* 3, 1927, 58-60.
- von Gerkan 1934 A. von Gerkan, *Die inneren Propylaen von Eleusis (review)*, *Gnomon* 10, 1934, 10-15.
- von Gerkan 1941 A. v. Gerkan, *Die neronische scaenae frons des Dionysostheaters in Athen*, *Jdl* 56, 1941, 163-177.
- von Hesberg 1981/82 H. von Hesberg, *Elemente der frühkaiserzeitlichen Aedikulaarchitektur*, *ÖJh* 53, 1981/82, 43-86.
- von Hesberg 1983 H. von Hesberg, *Zur Datierung der Gefangenenfassade in Korinth. Eine wiederverwendete Architektur augusteischer Zeit*, *AM* 98, 1983, 215-238.
- von Hesberg 1998 H. von Hesberg, *Minerva custos urbis. Zum Bildschmuck der Porta Romana in Ostia*, στο P. Kneissl-V. Losemann (επιμ.), *Imperium Romanum: Studien zu Geschichte und Rezeption. Festschrift für Karl Christ zum 75. Geburtstag*, Stuttgart 1998, 370-378.
- von Hesberg 2005 H. von Hesberg, *Kolossale Götterherme*, στο B. Borg-H. von Hesberg-A. Linfert, *Die antiken Skulpturen in Castle Howard*, Wiesbaden 2005, 62-64.
- von Hesberg 2007 H. von Hesberg, *Stützfiguren im 2. und 3. Jh. n.Chr. Spiele mit der Tradition*, στο O.D. Cordovana-M. Galli (επιμ.), *Arte e memoria culturale nell'età della Seconda Sofistica*, Catania 2007, 67-77.
- von Hesberg 2007a H. von Hesberg, *Eros-Herme στο D. Boschung-H. von Hesberg (επιμ.)*, *Die antiken Skulpturen in Newby Hall sowie in anderen Sammlungen in Yorkshire (Monumenta artis Romanae 35)*, Wiesbaden 2007, 48-49.
- von Mercklin 1962 E. von Mercklin, *Antike Figuralkapitelle*, Berlin 1962.
- von Prittwitz 2007 H.-H von Prittwitz und Gaffron, *Die hellenistische Plastik von 160 bis 120 v.Chr. στο στο P.C. Bol (επιμ.)*, *Die Geschichte der antiken*

- Bildhauerkunst III: Hellenistische Plastik, Mainz 2007.
- Vonderstein 2000 M. Vonderstein, Das Olympieion von Akragas. Orientalische Bauformen an einem griechischen Siegestempel?, *Jdl* 115, 2000, 37-77.
- Vorster 1983 C. Vorster, Griechische Kinderstatuen, Köln 1983.
- Vorster 1993 C. Vorster, Römische Skulpturen des späten Hellenismus und der Kaiserzeit I. Werke nach Vorlagen und Bildformeln des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr. (Vatikanische Museen, Museo Gregoriano Profano ex Lateranense), Mainz am Rhein 1993.
- Vorster 2004 C. Vorster, Römische Skulpturen des späten Hellenismus und der Kaiserzeit II. Werke nach Vorlagen und Bildformeln hellenistischer Zeit sowie die Skulpturen in den Magazinen (Vatikanische Museen, Museo Gregoriano Profano ex Lateranense), Wiesbaden 2004.
- Vorster 2011 C. Vorster, Statue einer Karyatide, Typus Dresden-Chiaramonti, στο K. Knoll-C. Vorster-M. Woelk (επιμ.), *Skulpturensammlung, Staatliche Kunstsammlungen Dresden. Katalog der antiken Bildwerke II. Idealskulptur der römischen Kaiserzeit*, München 2011, 314-318.
- Vorster 2016 C. Vorster, Female Figure in the Archaic Style (The Dancer) στο C. A. Picón-Seán Hemingway (επιμ.), *Pergamon and the Hellenistic kingdoms of the ancient world (Catalog of the exhibition held at the Metropolitan Museum of Art, New York, April 18-July 17, 2016)*, New York 2016, 246.
- Wace 1905-1906 A.J.B. Wace, Laconia II. Excavations at Sparta (1906). The Roman Baths (Arapissa), *BSA* 12, 1905-1906, 407-414.
- Wace-Tod 1906 A.J.B. Wace-M.N. Tod, *A catalogue of the Sparta Museum*, Oxford 1906.
- Waelkens 1985 M. Waelkens, From a Phrygian Quarry: The Provenance of the Statues of the Dacian Prisoners in Trajan's Forum at Rome, *AJA* 89, 1985, 641-653.
- Waldhauer 1936 O. Waldhauer, *Die antiken Skulpturen der Ermitage: Dritter Teil*, Berlin/ Leipzig 1936.
- Waldstein 1902 C. Waldstein, *The Argive heraeum (vol. 1)*, Boston / New York 1902.
- Walter 1953 O.F. Walter, Die Bosse am Nordportal des Erechtheion, στο G. Moro (επιμ.), *Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte: Festschrift für Rudolf Egger II*, 1953, 75-78.
- Walter 1970 H. Walter, La colonne ciselée dans la Gaule romaine (*Annales littéraires de l'Université de Besançon* 119), Paris 1970.
- Walter-Karydi 1976 E. Walter-Karydi, Eine parische Peplophoros in Delphi, *Jdl* 91, 1976, 1-27.
- Walters 1988 E.J. Walters, Attic grave reliefs that represent women in the dress of Isis (*Hesperia Supplement* 22), Princeton 1988.
- Ward-Perkins 1952 J.B. Ward-Perkins, Excavations in the Severan Basilica at Lepcis Magna (1951), *PBSR* 20, 1952, 111-121.
- Ward-Perkins 1994 J.B. Ward-Perkins, *Roman imperial architecture* (2nd edition, new impression), New Haven / London 1994.
- Watrous 1998 L.V. Watrous, Crete and Egypt in the seventh century BC: Temple A at Prinias, στο W. G. Cavanagh-M. Curtis (επιμ.), *Post-Minoan Crete: proceedings of the First Colloquium on Post-Minoan Crete*

- held by the British School at Athens and the Institute of Archaeology, University College London, 10-11 November 1995, London 1998, 75-79.
- Waywell-Wilkes-Walker 1998 G.B. Waywell-J.J. Wilkes-S.E.C. Walker, The Ancient Theatre at Sparta, στο W.G. Cavanagh- S.E.C. Walker (επιμ.), Sparta in Laconia: proceedings of the 19th British Museum Classical Colloquium held with the British School at Athens and King's and University Colleges, London 6-8 December 1995, London 1998, 97-111.
- Webb 1996 P.A. Webb, Hellenistic architectural sculpture: figural motifs in western Anatolia and the Aegean Islands, Madison 1996.
- Weber 1976 M. Weber, Die Amazonen von Ephesos, JdI 91, 1976, 28-96.
- Weber 1984 M. Weber, Die Amazonen von Ephesos II, JdI 99, 1984, 75-126.
- Wegner 1932 M. Wegner, Peplosstatue aus dem Ostgiebel des Parthenon, AM 57, 1932, 92-101.
- Wegner 1956 M. Wegner, Hadrian, Das römische Herrscherbild II, Bd. 3: Plotina, Marciana, Matidia, Sabina, Berlin 1956.
- Weickert 1929 C. Weickert, Typen der archaischen Architektur in Griechenland und Kleinasien, Augsburg 1929.
- Wesenberg 1984 B. Wesenberg, Augustusforum und Akropolis, JdI 99, 1984, 161-185.
- Wheler 1682 G. Wheler, A Journey into Greece, London 1682.
- Wickenden 1857 J.F. Wickenden, Seven days in Attica in the summer of 1852, London 1857.
- Wiegand 1997 A. Wiegand, Das Theater von Solunt: ein besonderer Skenentyp des Späthellenismus auf Sizilien, Mainz 1997.
- Wiegartz 1975 H. Wiegartz, Kaiserzeitliche Relief-Sarkophage in der Nikolaoskirche, στο J. Borchhardt (επιμ.), Myra: eine lykische Metropole in antiker und byzantinischer Zeit, IstForsch 30, Berlin 1975, 161-251.
- Wilisch 1908 E. Wilisch, Zehn Jahre amerikanische Ausgrabungen in Korinth, NJbb 11, 1908, 414-439.
- Willers 1975 D. Willers, Zu den Anfängen der archaischen Plastik in Griechenland, Berlin 1975.
- Williams 1978 E.R. Williams, Figurine Vases from the Athenian Agora, Hesperia 47, 1978, 356-401.
- Williams 1979 C.K. Williams, Excavations at Corinth, AΔ 29 (1973-1974), B2 (Χρονικά), 1979, 250-255.
- Williams-Fisher 1975 C.K. Williams-J.E. Fisher, Corinth, 1974: Forum Southwest, Hesperia 44, 1975, 1-50.
- Williams-Ogden 1994 D. Williams-J. Ogden, Greek Gold: Jewellery of the Classical World, London 1994.
- Winter 1908 F. Winter, Die Skulpturen mit Ausnahme der Altarreliefs (Altertümer von Pergamon Bd. VII), Berlin 1908.
- Winter 1982 N.A. Winter, News Letter from Greece, AJA 86, 1982, 539-556.
- Wiseman 1979 J. Wiseman, Corinth and Rome I: 228 B.C.-A.D. 267, ANRW II 7.1, Berlin 1979, 438-548.
- Wolters 1896 P. Wolters, Ein griechischer Bestattungsbrauch, AM 21, 1896, 367-371.
- Wrede 1929 W. Wrede, Vom Misokampos auf Samos, AM 54, 1929, 65-96.

- Wrede 1985 H. Wrede, Die antike Herme, Mainz 1985.
- Wuilleumier 1939 P. Wuilleumier, Tarente des origines à la conquête romaine (Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome 148), Paris 1939.
- Wycherley 1978 R.E. Wycherley, The stones of Athens, Princeton 1978.
- Yegül-Favro 2019 F. Yegül-D. Favro, Roman architecture and urbanism: from the origins to late antiquity, New York 2019.
- Zagdoun 1977 M. Zagdoun, Fouilles de Delphes. IV, Monuments figurés, sculpture, fasc. 6: Reliefs, Paris 1977.
- Zagdoun 1989 M. Zagdoun, La sculpture archaïsante dans l'art hellénistique et dans l'art romain du Haut-Empire (Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome 269), Athènes 1989.
- Zanker 1968 P. Zanker, Forum Augustum: das Bildprogramm, Tübingen 1968.
- Zanker 1970 P. Zanker, Das Trajansforum in Rom, AA 1970, 499-544.
- Zanker 1974 P. Zanker, Klassizistische Statuen: Studien zur Veränderung des Kunstgeschmacks in der römischen Kaiserzeit, Mainz am Rhein 1974.
- Zanker 1988 P. Zanker, The Power of Images in the Age of Augustus (Thomas Spencer Jerome Lectures), Michigan 1988.
- Zanker 1995 P. Zanker, Die Maske des Sokrates: das Bild des Intellektuellen in der antiken Kunst, München 1995.
- Zazoff-Höcker-Schneider 1985 P. Zazoff-C. Höcker-L. Schneider, Zur thrakischen Kunst im Frühhellenismus, AA 1985, 595-693.
- Zevi-Manzini 2008 F. Zevi-I. Manzini, Le iscrizioni della Porta Romana ad Ostia: un riesame, στο M.L. Caldelli-G.L. Gregori-S. Orlandi (επιμ.), Epigrafia 2006: atti della XIVe Rencontre sur l'épigraphie in onore di Silvio Panciera, Roma 2008, 178-201.
- Zevi-Valeri 2008 F. Zevi-C. Valeri, Cariatidi e clipei: il foro di Pozzuoli, στο E. La Rocca-P. Leon-C.P. Presicce (επιμ.), Le due patrie acquisite: studi di archeologia dedicati a Walter Trillmich (Bullettino della Commissione archeologica comunale di Roma. Supplementi 18), Roma 2008, 443-464.
- Zschiezschmann 1933 W. Zschiezschmann, Die Inneren Propyläen von Eleusis, AA 48, 1933, 336.

(Ελληνόγλωσση [και μεταφρασμένη στα ελληνικά])

- Ανδρόνικος 1987 M. Ανδρόνικος, Βεργίνα, Ανασκαφή 1987, AEMΘ 1, 1987, 81-84.
- Αριστοδήμου 2010 Γ. Αριστοδήμου, Κρήνη στην Οδό Μαγνησίας, στο Α. Σιδέρης (επιμ.), Έφεσος: Ιστορία και Αρχιτεκτονική, Αθήνα 2010, 126-130.
- Vitti 1996 M. Vitti, Η πολεοδομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης από την ίδρυσή της έως τον Γαλέριο (BAE 160), Αθήναι 1996.
- Βλασσοπούλου 2013 X. Βλασσοπούλου, Συνειρμοί της έρευνας στην έκθεση των γλυπτών της Ακρόπολης, στο Σ. Οικονόμου-Μ. Δόγκα-Τόλη (επιμ.), Αρχαιολογικές Συμβολές. Τόμος Β: Αττική (Α' και Γ' Εφορείες Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων), Αθήνα 2013, 17-34.
- Βοκοτοπούλου 1970 I. Βοκοτοπούλου, Νέα ευρήματα εξ Ηπείρου, AAA 3, 1970, 39-45.
- Γκαλά-Γεωργιά-Χεκίμογλου 2011 E. Γκαλά-Γεωργιά-Ε. Χεκίμογλου, Η ακριβής θέση των «Ενκαντάδας». Ταύτιση βάσει αρχειακών πηγών, στο Φ. Τολούδη

- (επιμ.), ΔΒ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, Θεσσαλονίκη 2011, 1-12.
- Γκιολές-Πάλλης 2014 Ν. Γκιολές-Γ. Πάλλης, Άτλας των χριστιανικών μνημείων του Αιγαίου, Αθήνα 2014.
- Grandjean-Salviat 2012 Υ. Grandjean-F. Salviat, Οδηγός της Θάσου (2η έκδοση ανανεωμένη και επαυξημένη), Athènes 2012.
- Gruben 2000 G. Gruben, Ιερά και Ναοί της Αρχαίας Ελλάδας, Αθήνα 2000.
- Γραμμένος-Κνιθάκης 1994 Δ.Β. Γραμμένος-Γ. Κνιθάκης, Κατάλογος των αρχιτεκτονικών μελών του Μουσείου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1994.
- Γρηγορίου-Χεκίμογλου 2008 Α. Γρηγορίου-Ε. Χεκίμογλου, Η Θεσσαλονίκη των Περιηγητών 1430-1930. Επιλογές Κειμένων και Μαρτυριών, Αθήνα 2008.
- Γώγος 2005 Σ. Γώγος, Το αρχαίο θέατρο του Διονύσου: αρχιτεκτονική μορφή και λειτουργία, Αθήνα 2005.
- Δεσπίνης 1971 Γ. Δεσπίνης, Συμβολή στη Μελέτη του Έργου του Αγορακρίτου, Αθήνα 1971.
- Δεσπίνης 1982 Γ. Δεσπίνης, Παρθενώνεια (ΒΑΕ 97), Αθήνα 1982.
- Δεσπίνης 2001 Δεσπίνης Γ., Νέα θραύσματα από τις καρυάτιδες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου αρ. ευρ. 1682 και 1683, Το Μουσείον 2, 2001, 5-10.
- Δεσπίνης 2009 Γ. Δεσπίνης, Αρχαϊκά ηρώα με ανάγλυφες ζωφόρους, ASAtene 87, 2009, 349-366.
- Δεσπίνης 2010 Γ. Δεσπίνης, Άρτεμις Βραυρωνία: λατρευτικά αγάλματα και αναθήματα από τα ιερά της θεάς στη Βραυρώνα και την Ακρόπολη της Αθήνας (ΒΑΕ 268), Αθήνα 2010.
- Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη 2005 Ν. Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη, Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, Αθήνα 2005.
- Ζάχος 2015 Κ.Λ. Ζάχος, Αρχαιολογικός Οδηγός Νικόπολης, Αθήνα 2015.
- Ζιρώ 1991 Δ. Ζιρώ, Η Κύρια Είσοδος του Ιερού της Ελευσίνας, Αθήνα 1991.
- Ιακωβίδης 1962 Σ. Ιακωβίδης, Η μυκηναϊκή ακρόπολις των Αθηνών, Αθήνα 1962.
- Καββαδίας 1888 Π. Καββαδίας, Αρχαία εισαχθέντα εις το Εθνικόν Μουσείον, ΑΔ 1888, 177-180.
- Καββαδίας 1890-92 Π. Καββαδίας, Γλυπτά του Εθνικού Μουσείου: κατάλογος περιγραφικός, Αθήνα 1890-92.
- Καζακίδη 2010 Ν. Καζακίδη, Πεσσίσκος με ανάγλυφη παράσταση Άτλαντα, στο Γ. Δεσπίνης-Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού-Ε. Βουτυράς (επιμ.), Κατάλογος γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης III, Θεσσαλονίκη 2010, 349-352.
- Καλτσάς 2001 Ν. Καλτσάς, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα Γλυπτά, Αθήνα 2001.
- Καλτσάς 2006 Ν. Καλτσάς, Λαβή φιαλόσχημου αγγείου σε σχήμα ανδρικής μορφής-Λαβή αγγείου σε σχήμα ανδρικού ειδωλίου, στο Ν. Καλτσάς (επιμ.), Αθήνα-Σπάρτη (κατάλογος έκθεσης), New York 2006, 205-206.
- Καλτσάς 2011 Ν. Καλτσάς, Μια νέα παριανή κόρη στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, στο Α. Δεληβορριάς, Γ. Δεσπίνης, Α. Ζαρκάδας (επιμ.), Έπαινος Luigi Beschi, Αθήνα 2011, 151-159.
- Καλτσάς 2014 Ν. Καλτσάς, Άγαλμα της κόρης Φρασίκλειας, στο Γ. Δεσπίνης-Ν. Καλτσάς (επιμ.), Κατάλογος γλυπτών. I.1, . Γλυπτά των αρχαϊκών χρόνων από τον 7ο αιώνα έως 480 π.χ. / Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα 2014, 46-51.

- Καραγκούνης-Τζιαφάλιας 2014
Καραναστάση 2014
- Καραπαναγιώτου 2013
- Καρούζος 1926
Καρούζος 1939
- Καρούζου 1967
- Καστριώτης 1908
- Καστριώτης 1912
- Κοκκορού-Αλευρά 2014
- Κόκκου 1970
- Κόκκου 2009
- Κολώνια 2006
Κοντολέων 1949
- Κορρές 2000
- Κουμανούδης 1862
- Κουμανούδης 1863
Κουμανούδης 1878
- Κούρου 2002
- Κουρουνιώτης 1934
- Κωνσταντινόπουλος 1966
Κωνσταντινόπουλος 1986
Κώστογλου-Δεσποίνη 1979
- Δ. Καραγκούνης-Α. Τζιαφάλιας, Αρχαίο Θέατρο Λάρισας, Αθήνα 2014.
- Π. Καραναστάση, Επιτύμβια σφίγγα από τα Σπάτα, στο Γ. Δεσπίνης-Ν. Καλτσάς (επίμ.), Κατάλογος γλυπτών. Ι.1, . Γλυπτά των αρχαϊκών χρόνων από τον 7ο αιώνα έως 480 π.χ. / Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα 2014, 288-290.
- Α.Β. Καραπαναγιώτου, Γυναίκα και κοινωνική προβολή στην Αθήνα. Η μαρτυρία των επιτυμβίων αναγλύφων της ύστερης ελληνιστικής και της αυτοκρατορικής περιόδου, Βόλος 2013.
- Χ.Ι. Καρούζος, Αρχαϊστικά, ΑΔ 10, 1926, 91-110.
- Χ.Ι. Καρούζος, Αρχαϊστικά: Διατριβή επί διδακτορία υποβληθείσα εις την Φιλοσοφικήν Σχολήν του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήναι 1939.
- Σ. Καρούζου, Εθνικόν Αρχαιολογικόν Μουσείον: συλλογή γλυπτών, περιγραφικός κατάλογος.
- Π. Καστριώτης, Γλυπτά του Εθνικού Μουσείου. Περιγραφικός Κατάλογος, Αθήνα 1908.
- Π. Καστριώτης, Ανασκαφαί εν τη λεγομένη Στοά των Γιγάντων, ΠΑΕ 1912, 91-99.
- Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Αγαλμάτιο κόρης από το Πτώο-Γυναικεία κεφαλή από το Πτώο, στο Γ. Δεσπίνης-Ν. Καλτσάς (επίμ.), Κατάλογος γλυπτών. Ι.1, . Γλυπτά των αρχαϊκών χρόνων από τον 7ο αιώνα έως 480 π.χ. / Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα 2014, 10-14.
- Α. Κόκκου, Αδριάνεια έργα εις τας Αθήνας Μελέται, ΑΔ 25 (Α' Μελέται), 1970, 150-173.
- Α. Κόκκου, Η μέριμνα για τις αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα πρώτα μουσεία, Αθήνα 2009.
- Ρ. Κολώνια, Το Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών, Αθήνα 2006.
- Ν. Κοντολέων, Το Ερεχθείον ως οικοδόμημα χθόνιας λατρείας (ΒΑΕ 29), Αθήναι 1949.
- Μ. Κορρές, Κλασική αθηναϊκή αρχιτεκτονική, στο Χ. Μπούρας κ.α. (επίμ.), Αθήναι: από την κλασική εποχή έως σήμερα (5ος αι. π. Χ. - 2000 μ. Χ.), Αθήνα 2000, 2-45.
- Σ. Κουμανούδης, Αρχαιολογικά Ειδήσεις, Φιλίστωρ 3, 1863, 457-468.
- Σ. Κουμανούδης, Αρχαιολογικά Ειδήσεις, Φιλίστωρ 4, 1863, 85-96.
- Σ. Κουμανούδης, «Έργα τῆς Ἑταιρίας ἀρχαιολογικά», ΠΑΕ 1878, 6-30.
- Ν. Κούρου, Τα είδωλα της Σίφνου. Από την Μεγάλη Θεά στην Πότνια Θηρών και την Αρτέμιδα, Πρακτικά Α' Διεθνούς Σιφνιακού Συμποσίου, Σίφνος 25-28 Ιουνίου 1998, Αθήνα 2000, 351-368.
- Κ. Κουρουνιώτης, Ελευσίς. Οδηγός των ανασκαφών και του μουσείου, Αθήναι 1934.
- Γ. Κωνσταντινόπουλος, Αρχαιολογικά ανασκαφαί εντός της Πόλεως της Ρόδου, ΑΔ 21 (Χρονικά Β2), 1966, 438-456.
- Γ. Κωνσταντινόπουλος, Αρχαία Ρόδος. Επισκόπηση της ιστορίας και της τέχνης, Αθήνα 1986.
- Α. Κώστογλου-Δεσποίνη, Προβλήματα της παριανής πλαστικής του 5ου αιώνα π.Χ., Θεσσαλονίκη 1979.

- Κωτσονοπούλου-Κόρκα 2013 Ν. Κωτσονοπούλου-Ε. Κόρκα, Μαρμάρινη Γυναικεία Κεφαλή Σκοπαδικής Επίδρασης (;) από τη Θάσο, στο Ν. Κωτσονοπούλου-Α. Stewart (επιμ.), Ο Σκόπας και ο κόσμος του: Πρακτικά Γ' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου Αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων, Παροίκια Πάρου, 11-14 Ιουνίου, Αθήνα 2013, 499-510.
- Λεβέντη 2014 Ι. Λεβέντη, Πόλη σε κρίση: Αρχιτεκτονική γλυπτική της Αθήνας στην περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου, Αθήνα 2014.
- Λεμπέση 2002 Α. Λεμπέση, Το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου III. Τα χάλκινα ανθρωπόμορφα ειδώλια (BAE 225), Αθήνα 2002.
- Λιούτας-Μανδάκη 1997 Α. Λιούτας-Μ. Μανδάκη, Τρία σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα της εντός τειχών Θεσσαλονίκης από τις εκσκαφικές εργασίες για το δίκτυο φυσικού αερίου, ΑΕΜΘ 11, 1997, 365-376.
- Μάλλιος 2010 Γ. Μάλλιος, Μνημείο Μέμμιου, στο Α. Σιδέρης (επιμ.), Έφεσος. Ιστορία και Αρχιτεκτονική, Αθήνα 2010, 181-192.
- Μαλλούχου-Tufano 2008 Φ. Μαλλούχου-Tufano, Η αναστήλωση των αρχαίων μνημείων στη νεώτερη Ελλάδα, 1834-1939: το έργο της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας (Β' Έκδοση), Αθήνα 2008.
- Μαλλούχου-Tufano 2012 Φ. Μαλλούχου-Tufano, Οι παλαιότερες επεμβάσεις στο Ερέχθειο (1837-1975), στο Α. Παπανικολάου, Η αποκατάσταση του Ερεχθείου (1979-1897): η απόδοση του έργου (Απόδοση Αναστηλωτικών Έργων Ακροπόλεως 1), Αθήνα 2012, 607-616.
- Μαχαίρα 2008 Β. Μαχαίρα, Το ιερό Αφροδίτης και Έρωτος στην Ιερά Οδό (BAE 253), Αθήνα 2008.
- Μαχαίρα 2011 Β. Μαχαίρα, Ελληνιστικά Γλυπτά της Ρόδου-Κατάλογος, Αθήνα 2011.
- Μέντζος 1997 Α. Μέντζος, Πρόταση για την ερμηνεία των «Ειδώλων» (Incantadas) της Θεσσαλονίκης με αφορμή νεότερα ευρήματα, ΑΕΜΘ 11, 1997, 379-392.
- Μουστάκα 2014 Α. Μουστάκα, Αγαλμάτιο φτερωτής γυναικείας μορφής από τη Δήλο, στο Γ. Δεσπίνης-Ν. Καλτσάς (επίμ.), Κατάλογος γλυπτών. I.1, . Γλυπτά των αρχαϊκών χρόνων από τον 7ο αιώνα έως 480 π.χ. / Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα 2014, 36-41.
- Μπακιρτζής 1977 Χ. Μπακιρτζής, Περί του συγκροτήματος της Αγοράς της Θεσσαλονίκης, Αρχαία Μακεδονία 2, 1977, 257-269.
- Boardman 2001 J. Boardman, Πρώιμη Ελληνική Αγγειογραφία 11^{ος}-6^{ος} αιώνας π.Χ., Αθήνα 2001.
- Burkert 1993 W. Burkert, Αρχαία Ελληνική Θρησκεία. Αρχαϊκή και Κλασσική Εποχή, Αθήνα 1993.
- Bruneau-Ducat 2010 P. Bruneau-J. Ducat, Οδηγός της Δήλου (4η έκδοση), Paris 2010.
- Μπούσκαρη 1974 Μ. Μπούσκαρη, Μουσείον Ακροπόλεως: περιγραφικός κατάλογος, Αθήνα 1974.
- Μπούσκαρη 1986 Μ. Μπούσκαρη, Η Αθηνά του τύπου Herculaneum στην Ακρόπολη, στο Η. Kyrieleis (επιμ.), Archaische und klassische griechische Plastik. Akten des internationalen Kolloquiums vom 22.-25. April 1985 in Athen, Mainz 1986, 77-83.
- Μπούσκαρη 1996 Μ. Μπούσκαρη, Τα Μνημεία της Ακρόπολης, Αθήνα 1996.
- Μπούσκαρη 1998 Μ.Σ. Μπούσκαρη, Το θωράκιο του ναού της Αθηνάς Νίκης, ΑΕ

- 137, 1998.
- Μπρούσκαρη 2011 Μ.Σ. Μπρούσκαρη, *Ιδεαλιστικά κεφάλια των ρωμαϊκών χρόνων, αντίγραφα κλασικών έργων, από το Μουσείο Ακροπόλεως*, ΑΕ 2011, 1-105.
- Ντάτσουλη-Σταυρίδη 1982 Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, *Πορτραίτα της Εποχής των Αντωνίνων στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*, ΑΕ 1982, 215-226.
- Ντάτσουλη-Σταυρίδη 1985 Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, *Ρωμαϊκά Πορταίτα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας*, Αθήνα 1985.
- Ντάτσουλη-Σταυρίδη 1987 Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, *Δύο κεφάλια καρνατίδων αντίγραφα της ρωμαϊκής εποχής από το Εθνικό Μουσείο, Αρχαιογνωσία 3 (1982-1984)*, 235-236.
- Ντάτσουλη-Σταυρίδη 1993 Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, *Γλυπτά από την Θυρεάτιδα Κυνουρίας*, Αθήνα 1993.
- Ντάτσουλη-Σταυρίδη 2000 Α. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, *Η Αρχαιολογική Συλλογή της Δημητσάνας*, Αθήνα 2000.
- De Domenico 2018 C. De Domenico, *Τα αγάλματα και τα ανάγλυφα του Διονυσιακού Θεάτρου στο M. Lagogianni-Georgakarakos-E. Papi (επιμ.), Hadrianus-Αδριανός. Ο Αδριανός, η Αθήνα και τα Γυμνάσια*, Αθήνα 2018, 128-129.
- Di Napoli 2007 V. Di Napoli, *Ο γλυπτός διάκοσμος των θεάτρων στη ρωμαϊκή επαρχία της Αχαΐας (διδ. διατριβή Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών)*, Αθήνα 2007.
- Ντόουσον 2010 Μ.-Δ. Ντόουσον, *Ναός Δομιτιανού, στο στο Α. Σιδέρης (επιμ.), Έφεσος. Ιστορία και Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 2010, 175-179.
- Παπαγγελή 2002 Κ. Παπαγγελή, *Ελευσίνα. Ο αρχαιολογικός χώρος και το μουσείο*, Αθήνα 2002.
- Παπαγιάννη 2010 Ε. Παπαγιάννη, *Γωνιακό τμήμα αττικής σαρκοφάγου με Καρνατίδα και γυμνή ανδρική μορφή, στο Γ. Δεσπίνης-Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού- Ε. Βουτυράς (επιμ.), Κατάλογος γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης III, Θεσσαλονίκη 2010, 297-300.*
- Παπάζογλου 2011 Α. Παπάζογλου, *Las Incantadas. Οι «Μαγεμένες» της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2011.
- Παπανικολάου 2012 Α. Παπανικολάου, *Η αποκατάσταση του Ερεχθείου (1979-1897): η απόδοση του έργου (Απόδοση Αναστηλωτικών Έργων Ακροπόλεως 1)*, Αθήνα 2012.
- Παπασταμάτη-von Moock 2012 Παπασταμάτη-Von Moock X., *Θέατρο του Διονύσου Ελευθερέως. Τα γλυπτά της ρωμαϊκής σκηνής: χρονολογικά, καλλιτεχνικά και ερμηνευτικά ζητήματα στο Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού- Π. Καραναστάση-Δ. Δαμάσκος (επιμ), Κλασική παράδοση και νεωτερικά στοιχεία στην πλαστική της ρωμαϊκής Ελλάδας*, Θεσσαλονίκη 2012, 129-149.
- Παπαχριστοδούλου 1980 I.X. Παπαχριστοδούλου, *Ανασκαφικές εργασίες: Πόλη Ρόδου*, ΑΔ 35 (Χρονικά Β2), 1980, 527-546.
- Papi 2018 Ε. Papi, *Τα αρχιτεκτονήματα, στο M. Lagogianni-Georgakarakos, E. Papi (επιμ.), Hadrianus - Αδριανός: Ο Αδριανός, η Αθήνα και τα Γυμνάσια (Αδριανός και Αθήνα. Συνομιλώντας με έναν ιδεατό κόσμο. Έκθεση - Mostra - Exhibition 28-11-2017/31-12-2018)*, Αθήνα 2018, 40-41.
- Πατσιαδά 2013 Β. Πατσιαδά, *Μνημειώδες Ταφικό Συγκρότημα στη Νεκρόπολη της*

- Ρόδου. Συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής ταφικής αρχιτεκτονικής, Ρόδος-Αθήνα 2013.
- Περβάνογλου 1861 Π. Περβάνογλου, Περί του ελευσινίου αναγλύφου, Φιλίστωρ 1861, 71-77.
- Πετράκος 1968 Β.Χ. Πετράκος, Ο Ωρωπός και το Ιερόν του Αμφιαράου (ΒΑΕ 63), Εν Αθήναις 1968.
- Πετράκος 2009 Β.Χ. Πετράκος, Η ελληνική αυταπάτη του Λουδοβίκου Ross, Αθήναι 2009.
- Πετράκος 2015 Β.Χ. Πετράκος, Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν. Συγκρίσεις ανασκαφών, Ο Μέντωρ 113, 2015, 235-289.
- Πέτσας 1967 Φ.Μ. Πέτσας, Αρχαιότητες και μνημεία κεντρικής Μακεδονίας, ΑΔ 22 (Χρονικά Β2), 1967, 377-403.
- Πέτσας 1968 Φ.Μ. Πέτσας, Αρχαιότητες και μνημεία κεντρικής Μακεδονίας, ΑΔ 23 (Χρονικά Β2), 1968, 325-340.
- Πιττάκης 1839 Κ.Σ. Πιττάκης, «Τό ὑπ' ἀριθ. 325 ἄγαλμα», ΑΕ 1839, 282-283.
- Πιττάκης κ.ά. 1853 Πιττάκης κ.ά., Πρακτικά της επί του Ερεχθείου επιτροπής η αναγραφή της αληθοῦς καταστάσεως του Ερεχθείου, Αθήναι 1853.
- Πιττάκης-Χαραμής-Ευστρατιάδης 1851 Κ.Σ. Πιττάκης-Δ. Χαραμής-Π. Ευστρατιάδης, Επιγραφαί ανέκδοτοι, ανακαλυφθεῖσαι και εκδοθεῖσαι υπό του Αρχαιολογικού Συλλόγου, φυλλάδιον πρῶτον, Αθήναι 1851.
- Πολίτης 1994 Ν.Γ. Πολίτης, Παραδόσεις (Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού), Αθήνα 1994.
- Ραγκαβής 1837 Α.Ρ. Ραγκαβής, Συνοπτική έκθεσις της τύχης των αρχαίων μνημείων εις την Ελλάδα κατά τα τελευταία ἔτη, ΑΕ 1837, 5-13.
- Rolley 2006 C. Rolley, Η Ελληνική Γλυπτική Ι. Από τις αρχές έως το μέσο του 5^{ου} αιώνα, Αθήνα 2006.
- Ρουσόπουλος 1862 Α. Ρουσόπουλος, Η εν τω Διονυσιακῷ Θεάτρῳ ανασκαφή, ΑΕ 1862, 128- 146.
- Ρωμαίος 1906 Κ.Α. Ρωμαίος, Επιγραφαί εκ Κυνουρίας, Ἀθηνά 18, 1906, σ. 438-450
- Σμιτ-Δούνα 2010 Μ. Σμιτ-Δούνα, Γυναικεία κεφαλή, στο Γ. Δεσπίνης-Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου-Ε. Βουτυράς (επιμ.), Κατάλογος γλυπτῶν του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης ΙΙΙ, Θεσσαλονίκη 2010, 86-87.
- Σπετσιέρη 2000 Α. Χωρέμη-Σπετσιέρη, Πολεοδομική εξέλιξη και μνημειώδη κτήρια στην Αθήνα κατά την εποχή του Αυγούστου και του Αδριανού στο Χ. Μπούρας (επιμ.), Αθήναι. Από την κλασική εποχή έως σήμερα (5^{ος} αι. π.Χ.-2000 μ.Χ.), Αθήνα 2000, 166-193.
- Σπυρόπουλος 2006a Γ. Σπυρόπουλος, Η Έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στην Εύα-Λουκού Κυνουρίας, Αθήνα 2006.
- Σπυρόπουλος 2006b Γ. Σπυρόπουλος, Νεκρόδειπνα, ηρωικά ανάγλυφα και ο ναός - ηρώο του Αντίνοου στην Έπαυλη του Ηρώδη Αττικού, Σπάρτη 2006.
- Στáινχάουερ 1972 Γ. Στáινχάουερ, Αρχαιότητες και μνημεία Λακωνίας, ΑΔ 27 (Β1 Χρονικά), 1972 242-251.
- Σταμπολίδης 1982-84 Ν. Σταμπολίδης, Το σύμπλεγμα αρ. 257 του Ε.Μ. και οι πλατωνικοί Σιληνοί, Αρχαιογνωσία 3, 1982-84, 123-159.
- Στεφανίδου-Τιβεριίου 1993 Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, Τραπεζοφόρα με πλαστική διακόσμηση: η αττική ομάδα, Αθήνα 1993.
- Στεφανίδου-Τιβεριίου 1997 Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, Ἄτλας στο Γ. Δεσπίνης, Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, Ε. Βουτυράς (επιμ.), Κατάλογος γλυπτῶν του

- Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1997, 56-58.
- Στεφανίδου-Τιβερίου 1998 Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Ο πάρινος Άτλας από την αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης στο Ο. Palagia-W. Coulson (επιμ.), Regional schools in Hellenistic sculpture (proceedings of an international conference held at the American School of Classical Studies at Athens, March 15-17, 1996), Oxford 1998, 227-233.
- Στεφανίδου-Τιβερίου 2010 Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Εικονιστική κεφαλή νέου, στο Γ. Δεσπίνης-Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου-Ε. Βουτουράς (επιμ.), Κατάλογος γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης III, Θεσσαλονίκη 2010, 131-134.
- Στεφανίδου-Τιβερίου 2015 Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Γωνιακό τμήμα θήκης με καρυάτιδα, Θραύσμα από γωνία θήκης με καρυάτιδα, στο Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου-Ε. Παπαγιάννη (επιμ.), Ανασκαφή Νικοπόλεως. Σαρκοφάγοι αττικής και τοπικής παραγωγής, Αθήνα 2015, 87-89, 127-129.
- Στεφανίδου-Τιβερίου 2018 Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Πολεοδομικά της ρωμαϊκής Θεσσαλονίκης. Ερωτήματα και προτάσεις, στο Di Napoli et al. (επιμ.), What's new in Roman Greece? Recent work on the Greek mainland and the islands in the Roman period (Μελετήματα 80), Athens 2018, 219-236.
- Τζαναβάρη 2003 Κ. Τζαναβάρη, Θεοί ανατολικής προέλευσης, στο Ρωμαϊκή Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη 2003, 237-252.
- Τζάχου-Αλεξανδρή 2007 Ο. Τζάχου-Αλεξανδρή, Αρχαϊστικά αγάλματα Διονύσου από το θέατρο του Ευωνύμου, ΑΕ 146, 2007, 1-47.
- Τιβέριος 1996 Μ. Τιβέριος, Αρχαία Αγγεία, Αθήνα 1996.
- Τριάντη 1998 Ι. Τριάντη, Το Μουσείο Ακροπόλεως, Αθήνα 1998.
- Τριάντη 2008 Ι. Τριάντη, Ανατολικές Θεότητες στη Νότια Κλιτύ της Ακρόπολης, στο Σ. Βλίζος (επιμ.), Η Αθήνα κατά τη Ρωμαϊκή Εποχή. Πρόσφατες ανακαλύψεις, νέες έρευνες, Μουσείο Μπενάκη 3^ο Παράρτημα, Αθήνα 2008, 391-409.
- Φάκλαρης 1990 Π. Φάκλαρης, Αρχαία Κυνουρία: ανθρώπινη δραστηριότητα και περιβάλλον, Αθήνα 1990.
- Φίλιος 1906 Δ. Φίλιος, Ελευσίς μυστήρια, ερείπια και μουσείον αυτής, Αθήναι 1906.
- Χατζηδάκης 2003 Π. Χατζηδάκης, Δήλος, Αθήνα 2003.

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΘΗΝΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Μάριος Μυλωνάς

**Φέρουσες μορφές, ενταγμένες σε αρχιτεκτονήματα,
στην αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή γλυπτική**

Διδακτορική Διατριβή
Τόμος Β': Εικόνες

ΑΘΗΝΑ 2019

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΘΗΝΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Μάριος Μυλωνάς

**Φέρουσες μορφές, ενταγμένες σε αρχιτεκτονήματα,
στην αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή γλυπτική**

Διδακτορική Διατριβή
Τόμος Β': Εικόνες

ΑΘΗΝΑ 2019

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

Όλγα Παλαγγιά (επιβλέπουσα)

Ομότιμη Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου
Αθηνών

Λυδία Παλαιοκρασσά (μέλος)

Ομότιμη Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου
Αθηνών

Ιφιγένεια Λεβέντη (μέλος)

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Προέλευση Εικόνων

Οι εικόνες που δεν συνοδεύονται από επισήμανση των πηγών προελεύσεώς τους, προέρχονται από φωτογραφίες που ελήφθησαν απ' τον συντάκτη της μελέτης

Εικόνα	Χώρος έκθεσης / αριθμός ευρήματος	Προέλευση
1	British Museum 1950,0306.2.24 (Ruinarum Varii Prospectus Ruriumque Aliquot Delineationes / Templum Fortuna Praenestae)	© Trustees of the British Museum
2	Αρχαιολογικό Μουσείο Κεραμεικού 149	
3	Λυκιακός Τάφος Λίμυρα [in situ]	Petersen-Luschan 1889, εικ. 47
4	Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου Γ 231α-β	© Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου
5-10	Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου Γ 231β	© Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου
11-13	Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου Γ 231α	© Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου
14	Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου Γ 231β (σχεδιαστική απόδοση)	Prent 2005, εικ. 24
15	Πρόσοψη Ναού Α (σχεδιαστική αποκατάσταση κατά Pernier)	Pernier 1934, πίν. 19b
16	Πρόσοψη Ναού Α (σχεδιαστική αποκατάσταση κατά Beyer)	Beyer 1976, πίν. 24
17	Πρόσοψη Ναού Α (σχεδιαστική αποκατάσταση κατά Stucchi)	Stucchi 1974, εικ. 9
18	Πρόσοψη Ναού Α (σχεδιαστική αποκατάσταση κατά Watrous)	Watrous 1998, εικ. 8.1
19	Πρόσοψη ιερού ανακτόρου στο Tell Halaf (σχεδιαστική αποκατάσταση [Langenegger])	Gilibert 2013, εικ. 6
20	Oriental Institute Museum, University of Chicago	© Wikimedia Commons
21	Vorderasiatisches Museum, Berlin	© Ancient History Encyclopedia
22	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 19264	
23-29	Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών 1203/459	
30-33	Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών 1526/3611/3611a/4526/6415/3396b/3646a/4526a	
34-36	Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών 1526 bis/530/4874/3646b/3646c/4871/4858/ δίχως αρ. ευρ. [3]	[34] Picard-De la Coste-Messelière 1928, εικ. 7
37	Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών 3646c	
38-43	Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών 1155/929/11875/2335/ δίχως αρ. ευρ. [2]	
44-45	Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών 1525/34278	
46-50	Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών 1525 (+34275/34276/34277/1554)	
51-52	Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών 5854	
53	Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών 4865	
54	Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών 5845	
55	Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών 3164	
56-57	Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών 4869+3376	
58-59	Αρχαιολογικό Μουσείο Πυθαγορείου 364	Freyer-Schauenburg 1974, πίν. 63

60-61	Museum of Antiquities, Kyrene 14008-14009	Richter 1968, εικ. 537, 539
62-67	Musée des Beaux-Arts de Lyon H 1993 / Μουσείο Ακροπόλεως 269/247/163/164	[62-64] © Lyon MBA (Alain Basset), [65-66] Payne-Young 1950, πίν. 25.3-4
68-69 70	Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης 12026 Αρχαιολογικό Μουσείο Κεραμεικού 145-146	
71	Metropolitan Museum 39.11.12	Richter 1940, εικ. 1
72	Αρχαιολογικό Μουσείο Θάσου 1464	Congdon 1981, πίν. 5
73	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 7540	Congdon 1981, πίν. 1
74	Hermitage Inv. DN 1897. 4/1	Congdon 1981, πίν. 23
75-76 77-82	Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών 7723 Museo Archeologico Regionale di Agrigento	© DAI Athen 1976.0509/4693
83-89	Μουσείο Ακροπόλεως 15000	[84,86] © Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Ακροπόλεως, [83,85] Lauter 1976, πίν. 3-4
90-96	Μουσείο Ακροπόλεως 15001	[91-93] © Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Ακροπόλεως, [90] © DAI Athen (Hege) 1542
97-102 103-109	British Museum 1816,0610.128 (407) Μουσείο Ακροπόλεως 15002	© Trustees of the British Museum [104-106] © Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Ακροπόλεως, [103,108] © DAI Athen (Hege) 1532/1527, [109] © ΥΣΜΑ (Α.Παπανικολάου)
110-116	Μουσείο Ακροπόλεως 15003	[111-113] © Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Ακροπόλεως, [110] © DAI Athen (Hege) 1506, [114-115] © ΥΣΜΑ (Α.Παπανικολάου)
117-124	Μουσείο Ακροπόλεως 15004+7163+6715	[117] © Φωτογραφικό Αρχείο Μουσείου Ακροπόλεως, [123α-β-124] © DAI Athen 2277/2295/2446
125	Antalya Müzesi 2003/125	
126-127	Antalya Müzesi 478/448	Borchhardt 1976, πίν. 3.2, 8.2
128-129	Προσόψεις ηρώου Περικλή στα Λίμυρα (σχεδιαστική αποκατάσταση)	Borchhardt 1976, εικ. 23-24
130-134 135	Museo Civico, San Capiello Museo Archeologico Nazionale 37379	[132] Ridgway 2001, πίν. 81a
136	Museo Archeologico Nazionale 916	© iDAI.images/Arachne
137	Σκηνικό οικοδόμημα θεάτρου Εγέστης [in situ]	Ribi-Kerényi 1976, πίν. 22.1
138-141 142-143 144-145	Palermo Museo Nazionale Σκηνικό οικοδόμημα θεάτρου Σολούντα Γίγαντες στα αναλήμματα του κοίλου στο ωδείο της Πομπηίας [in situ]	Marquardt 1995, πίν. 16.2
146-147	Γίγαντες στα αναλήμματα του κοίλου στο ωδείο της Pietrabbondante [in situ]	Wiegand 1997, πίν. 25-26
148-149 150-152	Museo del Sannio 1998/1997 Louvre 2794/2795/2793	© iDAI.images/Arachne
153	Berlin, Staatliche Museen 1589	Heres 1982, εικ. 1
154	İzmir Arkeoloji Müzesi 74	Brahms 1994, εικ. 104
155	Manisa Museum 1031	Hanfmann-Ramage 1978, εικ. 166
156	Istanbul Arkeoloji Müzesi 594a	© iDAI.images/Arachne
157	Istanbul Arkeoloji Müzesi 594	
158-163	Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης 10301	[159] Στεφανίδου-Τιβεριού 1997, εικ. 104

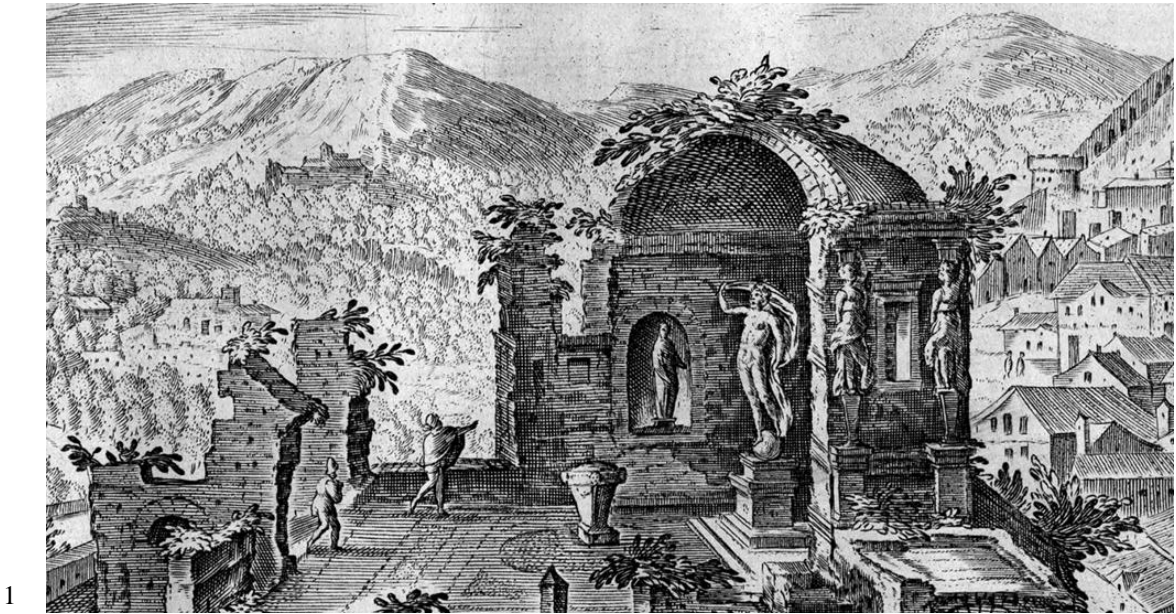
164-170	Αρχαιολογικό Μουσείο Δήλου A 4175a-b/A 5931	[165,168] © École française d'Athènes R3902-011/R3902-012 (Ph. Collet)
171-174	Αρχαιολογικό Μουσείο Δήλου A 4178 / A 4179	[171,174] © École française d'Athènes L5586-002A/R3903-001 (R. Etienne/Ph. Collet)
175-180	Αρχαιολογικό Μουσείο Δήλου A 4745 (+4740a)/A 4746/A 4749/A 4747/A 4748/A 4754	
181-184	Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου (αγνώστου αρ. ευρ.)	[181-182] Κωνσταντινόπουλος 1986, εικ. 259-260, [183] Παπαχριστοδούλου 1980, πίν. 341α, [184] εφημερίδα «Η Ροδιακή» (ημερομηνία έκδοσης 26/09/2014) © ΥΠ.ΠΟ.Τ. © The Getty Iris Blog
185-190 191	Ταφικό μνημείο λόφου Καστά [in situ] National Archaeological Museum of Naples 81666	
192-193	Genève, Musée d'Art et d'Histoire 19579/19580	Wuilleumier 1939, πίν. 9.2-3
194	Lecce, Museo Archeologico Provinciale	Schmidt 1982, πίν. 31.1
195	Αποκατάσταση (ψηφιακή) υπόγειου τάφου της πόλης Vaste	Mannino 2015, εικ. σελ. 29
196	Taranto, Museo Nazionale	
197	Lecce, Museo Archeologico Provinciale	Bendinelli 1913, εικ. 4
198-199	Πρόσωση τάφου N 228 στην Κυρήνη (σχεδιαστική αποκατάσταση και εικόνα πεπλοφόρου)	Bacchielli 1985, εικ. 2, 9
200	Νεκρόπολη Βεργίνας, «Τάφος της Ευριδίκης»	Kottaridi 2007, εικ. 13
201-204	Θρακικός τάφος στο Sveshtari (σχεδιαστική αποκατάσταση και εικόνες του ταφικού θαλάμου)	Chichicova 2012, εικ. 14, Grudeva 2015, εικ. 1-3
205	Istanbul Arkeoloji Müzesi 4845	Pfuhl-Möbius 1979, πίν. 294
206	Istanbul Arkeoloji Müzesi 5557	Pfuhl-Möbius 1977, πίν. 132
207	Istanbul Arkeoloji Müzesi 5341	Pfuhl-Möbius 1977, πίν. 132
208	Istanbul Arkeoloji Müzesi 5046	Pfuhl-Möbius 1979, πίν. 296
209-214 215-219	Αρχαιολογικό Μουσείο Σχηματαρίου 2463 Fitzwilliam Museum GR.I. 1865/Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνος 5104β	[215] © Fitzwilliam Museum
220-226	Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνος 5104/5104α	
227-229	Νότιο προστώο Μικρών Προπυλαίων Ελευσίνας (σχεδιαστική αποκατάσταση των επιμέρους φάσεων κατά Hörmann)	Hörmann 1932, πίν. 22, 28, 34
230-235	Villa Albani 16/24/91/97	Bol 1990b, πίν. 55.1, 50.1, 51.2, 180.1, 181.3, 184.1
236-241	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 1682	[236-239] © Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
242-247	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 1683	[242-245] © Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
248α-β-254	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 5798-5804	[248α-β] © Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
255-257	Μουσείο Αρχαίας Αγοράς S 3517/S 3519/3542	© American School of Classical Studies at Athens
258	Ανατολική όψη προπύλου Εν Άστει Ελευσινίου (φανταστική σχεδιαστική απόδοση)	Miles 2012, εικ. 4.11

259	Αρχαιολογικός χώρος Ελευσίνας (ΝΑ γωνία Τελεστηρίου)	
260	Istanbul Arkeoloji Müzesi 1189	Smith 2001, πίν. 47
261-262	Istanbul Arkeoloji Müzesi 1189	
263	Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης (κατεστραμμένο)	Schmidt 1982, πίν. 38.2
264-266	Cherchel, Musée Archéologique S 89	© iDAI.images/Arachne
267-268	Museo Archeologico Nazionale di Venezia 161/162a	© iDAI.images/Arachne
269-270	Palazzo Ducale 6697/Ermitage 303	
271-276	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 640	[271-274] © Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
277-284	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 1641/1642	[282-284] © Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, [279] Palagia 2016, εκ. 5 © iDAI.images/Arachne
285-288	Villa Albani 628/725/19	
289	Vatican 2270 (Braccio nuovo 47)	
290	Vatican 2270 (Braccio nuovo 47)	Palagia 2016, εκ. 1
291-295	British Museum 1746 (GR 1805.0703.44)	© Trustees of the British Museum
296	Roggio Imperiale 69	© Wikimedia Commons
297	Κόρες Τριοπίου σε πρόσταση ναϊσκόμορφου κτίσματος (φανταστική σχεδιαστική απόδοση)	Piranesi 1779, πίν. 68
298-302	NK 2302	
303	Nationalmuseet ABb 160	© Denmark Nationalmuseet
304-306	Μουσείο Ακροπόλεως 1131 (+18485)/3679	
307-311	NK 2301	
312-316	NK 2995 (+NK 2770 / NK 2565)	
317-322	NK 2996 / NK 2508/ Μουσείο Ακροπόλεως 8738	
323-327	NK 2299	
328-332	NK 2294	
333-336	NK 5297	
337-340	Σύληνός ενσωματωμένος -σε δεύτερη χρήση- στο υστερορωμαϊκό βήμα του Φαίδρου	
341-344	NK 2298	[341] Herbig 1935, πίν. 6.1
345-348	NK 2297	[348] Herbig 1935, πίν. 6.2
349-351 _{α-β}	NK 2250	
352	αγνώστου αρ. ευρ.	Herbig 1935, πίν. 5.3
353-357	NK 2570 (6934) / NK 2565 (+MA 8617) / NK 2772 / NK 2280 / NK 2770	
358-362	Μουσείο Ακροπόλεως 7290	
363-368	Μουσείο Αρχαίας Αγοράς S 547	[363-367] © American School of Classical Studies at Athens
369-375	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 648	[369-374] © Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
376	Museo Archeologico Nazionale di Napoli 6715	
377	Museo Nazionale Romano 1056	Landwehr 2000, Beil. 41d
378-380	Museo Palatino 1056/1048/1053	
381-382	Casa del Cryptoportico (Cryptoporticus, Oecus 22)	Landwehr 2000, Beil. 40a-b
383	Casa del Cryptoportico (frigidarium)	
384	Casa di M. Fabio Rufo (Oecus 32)	Baldassarre et al. 2002, εκ. σελ. 112
385-390	Τρίτωνας σύμφυτος με πεσσό [in situ]+EAM 374	[385,387,389-390] © American School of Classical Studies at Athens

391-395	Τρίτωνας σύμφυτος με πεσσό [in situ]	[394] © American School of Classical Studies at Athens
396-400	Μουσείο Αρχαίας Αγοράς S 1214	[396,400] © American School of Classical Studies at Athens
401-405	Γίγαντας σύμφυτος με πεσσό [in situ]	[401,403,404] © American School of Classical Studies at Athens, [405] Camp 2003, εκ. 74
406-409	Μουσείο Αρχαίας Αγοράς S 1215/S 1216/S 1344/χωρίς αρ. ευρ	[406,408] © American School of Classical Studies at Athens
410-411 _{α-β}	Μουσείο Αρχαίας Αγοράς S 599/S 596	
412-419	Μουσείο Αρχαίας Αγοράς S 1303/S 1390/S 1217/S 1202/S 369/S 1221/S 1218/S 1219	
420-426	Αρχαιολογικό Μουσείο Κορίνθου S 674/S 936/S 973/S 3604/S 483/S 485/S 487/S 3590/S 430/S 982/S 3586/S 3589/S 3588	[425] Sturgeon 2004, πίν. 21b
427 _{a-b} -433	Αρχαιολογικό Μουσείο Κορίνθου S 3573/S 3591/S 3649/S 567/S 3587/S 3577/S 3580/S 3607	
434-436	Αρχαιολογικό Μουσείο Κορίνθου S 1368	© American School of Classical Studies at Athens
437-440	Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης 577	
441-442	Ομοίωμα Gismondi και αποκατάσταση «αττικού» στη Casa dei Cavalieri di Rodi	Goldbeck 2015, εκ. 13-14
443	Museo archeologico nazionale di Firenze (Villa Corsini) 13711	Schmidt 1973, πίν. 38
444	Αποκατάσταση «αττικού» στο Museo dei Fori Imperiali (FA 2487)	
445	Museo dei Fori Imperiali F 3204a	Schmidt 1973, εκ. 5
446	Museo dei Fori Imperiali	Schmidt 1973, εκ. 11
447	Museo dei Fori Imperiali FA 2508 (a-b)	Schmidt 1973, εκ. 8
448	Museo dei Fori Imperiali	Ungaro 2007, εκ. 212
449-450	Museo Archeologico Nazionale dei Campi Flegrei 32538/δίχως αρ. ευρ.	Zevi-Valeri 2008, εκ. 13,15
451	Museo Nacional de Arte Romano 33.003/4.398	
452	Museo Nacional de Arte Romano 33.003	Goldbeck 2015, εκ. 91
453-454	Museo Nacional de Arte Romano 4.400/4398	Bergemann 1998, εκ. 65a-b
455-457	Ny Carlsberg Glyptothek 1291/1942	Schmidt 1973, πίν. 35a, Schmidt-Colinet 1977, 29 (W 25)
458-459	Museo Nuovo Capitolino 2436	Schmidt 1973, πίν. 54-55a
460-461	Museo Nazionale Romano 52575	Schmidt 1973, πίν. 56
462-463	Firenze, Palazzo Corsini al Prato	© iDAI.images/Arachne
464-466	Antiquarium del Canopo-Villa Adriana 2236/2239/2238	
467-468	Antiquarium del Canopo-Villa Adriana 2233/2238	Schmidt 1973, πίν. 19, 26
469	Antiquarium del Canopo-Villa Adriana 2236/2239/2238	
470-479	Αρχαιολογικό Μουσείο Κορίνθου S 1974-26/S 1789 /S 1815/S 1768 /S 1939/S 1955 /S 1779/A-74-6	[471] Williams-Fisher 1975, πίν. 8.3
480-485	Αρχαιολογικό Μουσείο Νικόπολης 1330	
486-489	Αρχαιολογικό Μουσείο Κορίνθου S 176 / 176a (+178 / 184 / 328)	
490-494	Αρχαιολογικό Μουσείο Κορίνθου S 179	[493] © American School of Classical Studies at Athens

495-502	Αρχαιολογικό Μουσείο Κορίνθου S 415/S 412/S 440/S 416/S 417/S 746/S 221	
503-507	Αρχαιολογικό Μουσείο Κορίνθου S 181 / S 197	
508-509	Αρχαιολογικό Μουσείο Κορίνθου S 178a / S 175	
510-516	Μουσείο Αρχαίας Αγοράς S 1367+S 1367a	[516] © American School of Classical Studies at Athens
517-522	Μουσείο Αρχαίας Αγοράς S 1367b	[522] © American School of Classical Studies at Athens
523-525	Μουσείο Αρχαίας Αγοράς S 1375b/1375a	
526-527	Έφεσος, τριώροφη στοά [in situ]	
528	Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης 6375/1	
529-530	Antiquario Forense 421008	Bitterer 2007b, εικ. 1, 3
531-532	Antiquario Forense 3127/3130	© iDAI.images/Arachne
533-534	Cherchel, Musée Archéologique S 250	Landwehr 2000, πίν. 44, 45c
535-536	Museo Chiaramonti 1308	Landwehr 2000, Beil. 34b, 35d
537	Museo Nazionale Romano, Palazzo Altemps 124482	
538	Leptis Magna, Forum Vetus [in situ]	Landwehr 2000, Beil. 33d
539	Villa Pelicano, Castellammare di Stabia 140/1012	© iDAI.images/Arachne
540	Hierapolis Arkeoloji Müzesi TP205+232	Galli 2017, εικ. 1
541, 543-545	Museo dei Fori Imperiali FT 6101 / FT 5997 (και σχεδιαστικές αναπαραστάσεις του «αττικού» των πλευρικών στοών)	Milella 2007, εικ. 279-280, 286-287
544	Ρώμη, αγίδα του Κωνσταντίνου [in situ]	Packer 2001, εικ. 143
546-548	Napoli, Museo Archeologico Nazionale 6117/6115/Ny Carlsberg Glyptotek 1177	
549	Μνημείο με γονατιστούς Ανατολίτες από Pavonazzetto (φανταστική σχεδιαστική απόδοση)	Schneider 1986, πίν. 9
550-551	Αρχαιολογικό Μουσείο Κορίνθου Sc 694 (το έτερο άνευ αριθμού)	
552-554	Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών 466	
555-562	Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 705	
563-566	Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους 531	
567-570	Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους 583	
571-572	Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους 566	
573-575	Wien, Kunsthistorischen Museum 1615/1616	Bol 1998, πίν. 67, 69b
576-580	Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης 848	
581-586	Αρχαιολογικό Μουσείο Δήλου A 4177 (+A 7430)	
587	Αρχαιολογική Συλλογή Δημητσάνας 21	Ντάτσουλη-Σταυρίδη 2000, εικ. 27
588-589	Musei Capitolini (Palazzo Nuovo) 757 / 758	
590-591	Vatican, Magazzino ex Ponteggi 9804	Vorster 2004, πίν. 117.3-4
592α-β	Άτλαντες θεάτρου στο Falerio (σχεδιαστική απόδοση)	Fuchs 1987, πίν. 18.1-2
593	Villa Adriana, Museo del Canopo 2249a	Moesch 2000a, εικ. σελ. 227
594	Villa Adriana, Museo del Canopo 2249b	© Digital Hadrian's Villa Project (Cat. 195)
595	Museo archeologico nazionale dell'Umbria	εφημερίδα «Perugia Today» (ημερομηνία έκδοσης 18/01/2013)
596	Museo archeologico nazionale dell'Umbria	© Direzione Generale Archeologia

597	Cherchel, Musée Archéologique S 100	© iDAI.images/Arachne
598-599	Louvre MA 597/600	
600-603	Verona, Museo del Teatro Romano 29856/28769/22147/35594/22153/35719/ 36648/35672/35647	Bolla 2005, εικ. 1a, 6a, 12-13
604-605	Θέατρο Vienne [in situ]	Goldbeck 2015, εικ. 165-166
606	Musée archéologique 62 A.F.	Goldbeck 2015, εικ. 163
607-609	Arles, Musée de l'Arles et de la Provence antiques F.AN. 92-00-339/92-00- 291/P.363-1.2	Carrier 2005, εικ. 27-28, 33
610-612	Lyon, Musée Gallo-Romain 2000-0-554	
613	British Museum 1867,1122.427 (1257)	© Trustees of the British Museum
614α-β	Παλαιότερα στη συλλογή Jean P. Lambros	Lambros-Dattari 1912, πίν. πίν. 21
615-617	Μνημείο Μέμμιου στην Έφεσο (σχεδιαστική αποκατάσταση και εικόνες κορών)	Alzinger-Bammer 1971, εικ. 16a,c, 55
618-621	Römisch-Germanischen Museum 23,641/ FB 81.26/ Liège, Musée Curtius	Klatt 2001, πίν. 12.1, 13.2, 14.4, 15
622	Ταφικό μνημείο Κηφισιάς	Oakley 2011, πίν. 10.3
623	Museo Archeologico di Velletri	
624	Istanbul Arkeoloji Müzesi 3302	Schmidt 1982, πίν. 32.2
625	Bursa Arkeoloji Müzesi 267	Makridi Bey-Picard 1921, εικ. 9
626	Eski Büyükdere Rus Büyükelçiliği	Makridi Bey-Picard 1921, εικ. 11
627	Ny Carlsberg Glyptotek 715	Fejfer 2005, εικ. σελ. 191
628-629	Istanbul Arkeoloji Müzesi 339	© iDAI.images/Arachne
630	Πέργαμος, Κόκκινη Βασιλική (νότιο πλευρικό αίθριο)	
631	Πέργαμος, Κόκκινη Βασιλική (σχεδιαστική αποκατάσταση κιονοστοιχίας με αμφίγλυφους πεσσούς)	Hoffmann 2005, εικ. 9
632-634	Πέργαμος, Κόκκινη Βασιλική (νότιο πλευρικό αίθριο)	© iDAI.images/Arachne
635	Museo Pio Clementino 197	© Digital Hadrian's Villa Project (Cat. 108)
636-638	Σεβήρια Βασιλική στο Forum της Leptis Magna	Squarciapino 1974, πίν. 76, 79.4
639-640	Selçuk, Efes Müzesi 368	Hanslmayr 2016, πίν. 38b-c
641	Πυλαίο άνοιγμα στο ανατολικό πέρας της Οδού των Κουρητών [in situ]	
642-645	Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης 1125/1126	
646-650	Louvre Ma 1391/1393/1392/1394	
651	Louvre Ma 1391	Laugier-Sève 2011, εικ. σελ. 578
652	Las Incantadas (σχεδιαστική αποκατάσταση κατά Stuart-Revet)	Stuart-Revet 1827, 45.2
653	Las Incantadas (φωτογραφία του Γεωργίου Κολόμβου, που ελήφθη το έτος 1864)	Solomon-Galiniki 2008, εικ. 13.8
654-655	Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης 22953	

5

6

7

8

9

10

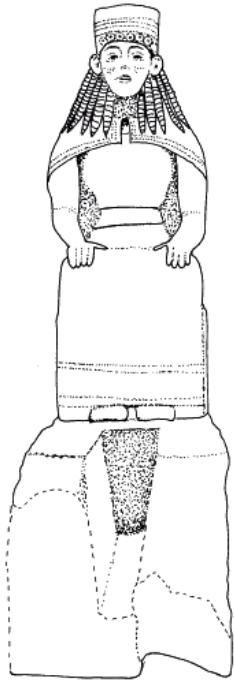
11

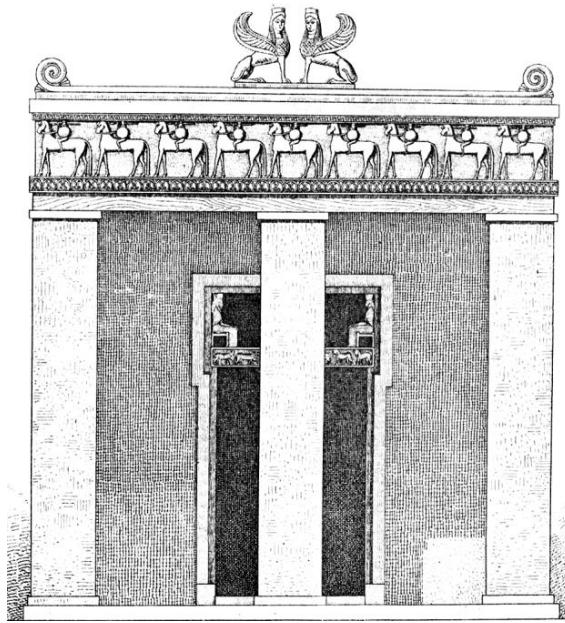
12

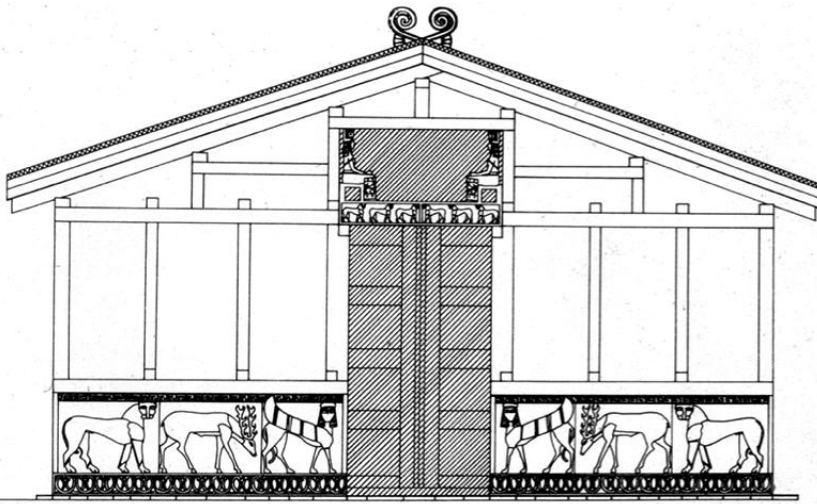
13

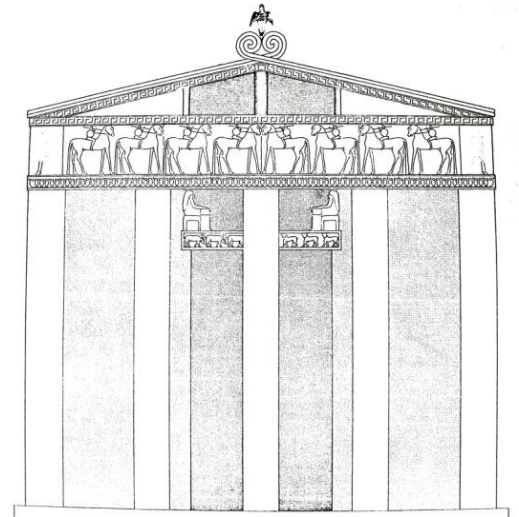
14

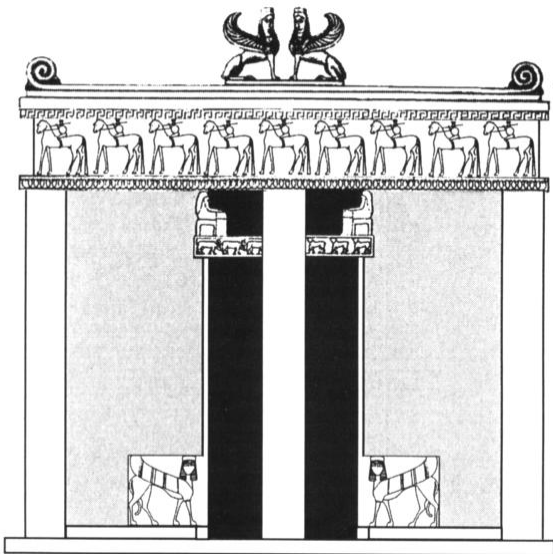
15

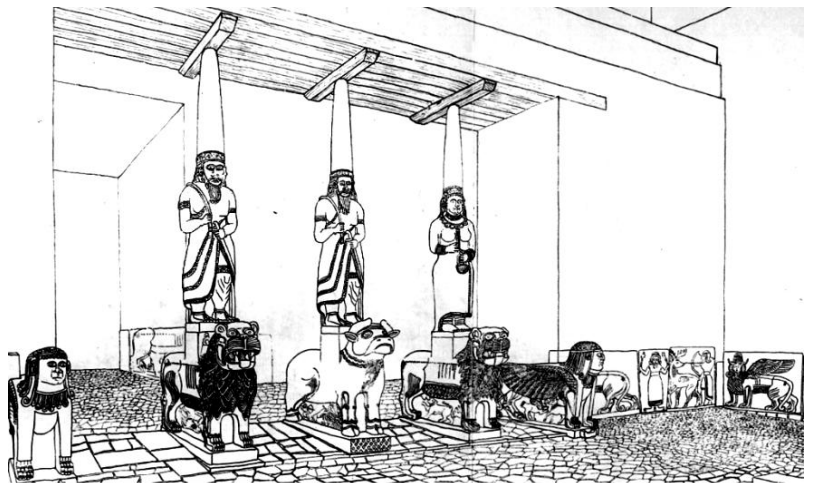
16

17

18

19

20

21

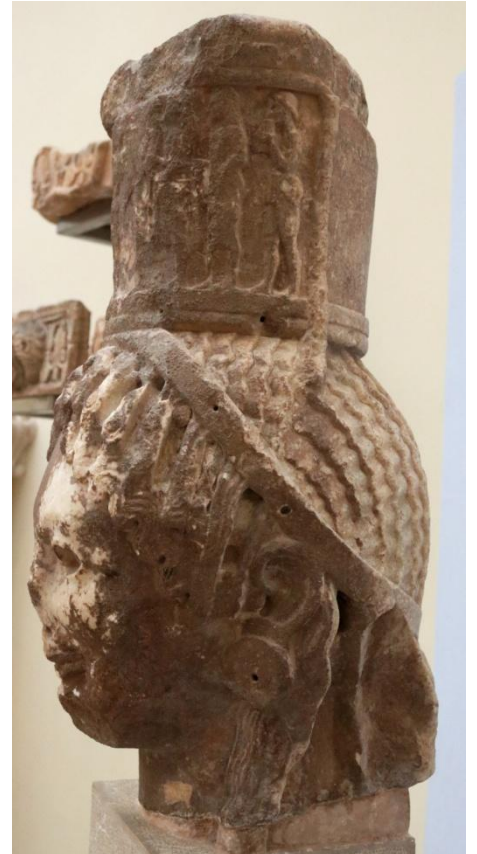
22

23

24

25

26

27

28

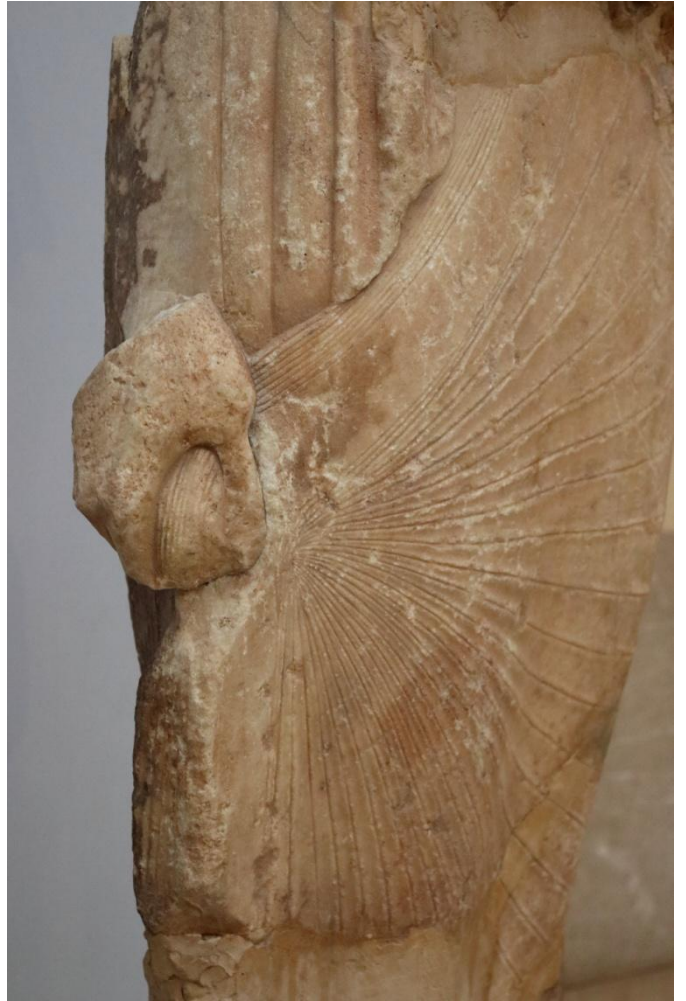

29

30

31

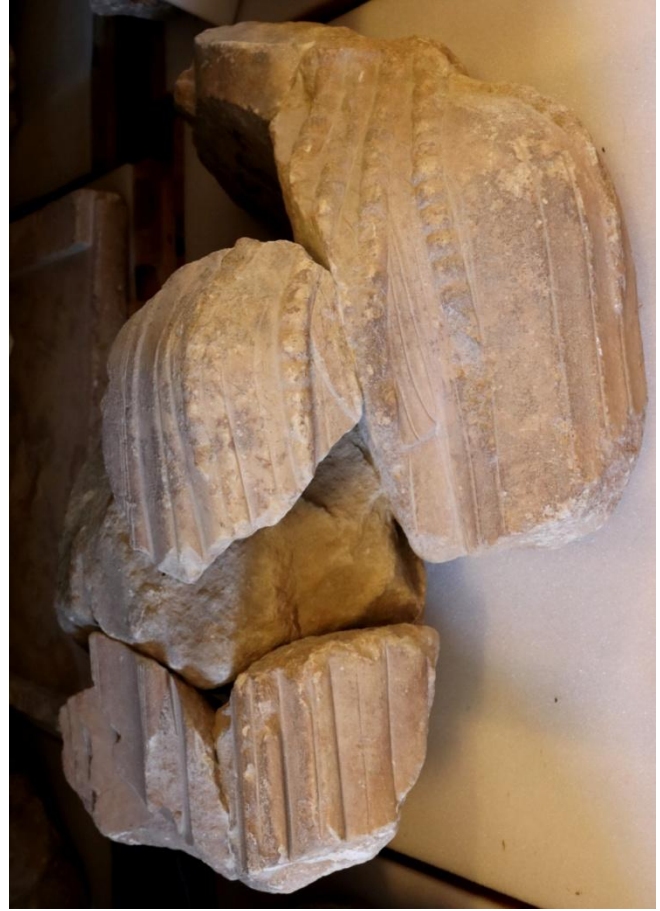
32

33

34

35

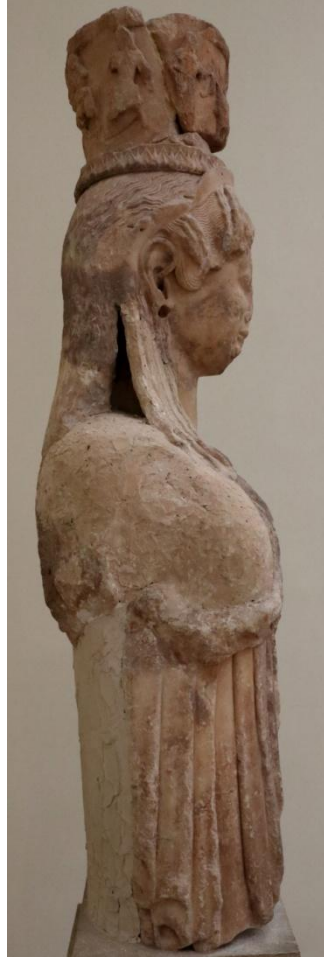
36

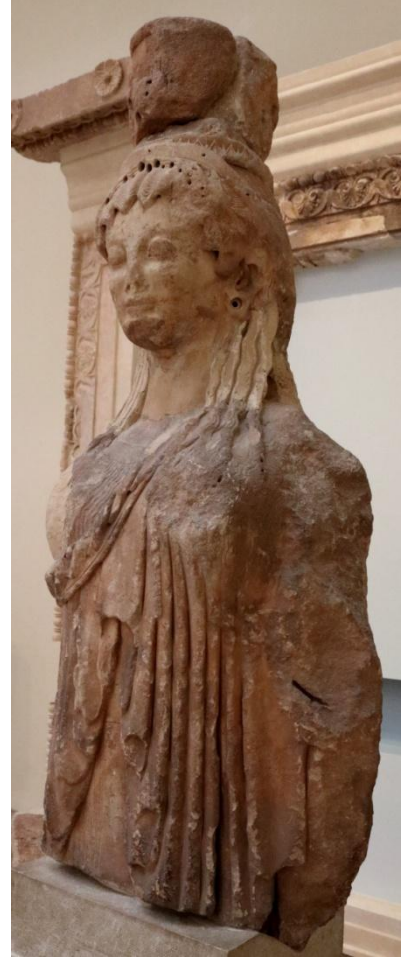
37

38

39

40

41

42

43

44

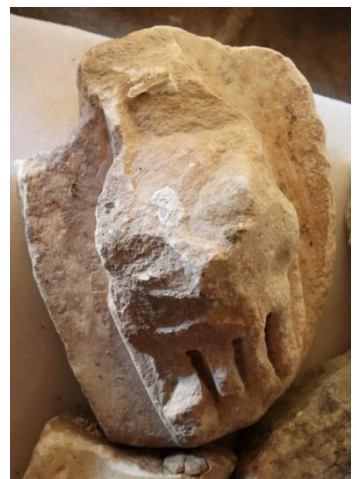
45

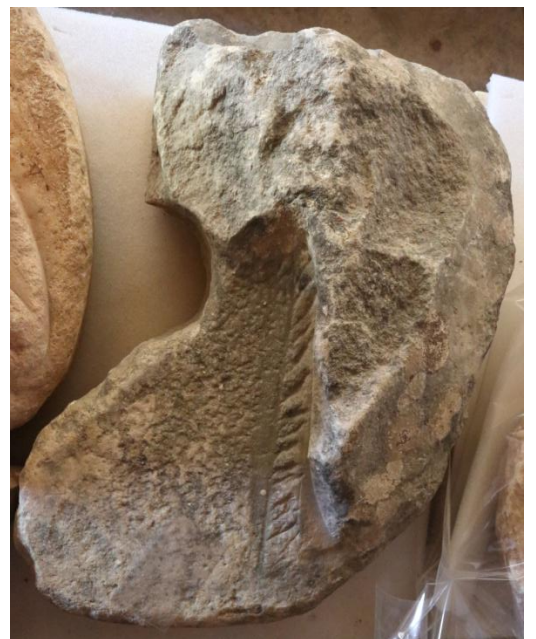
48

46

47

50

49

51

53

54

52

55

56

57

58

59

60

61

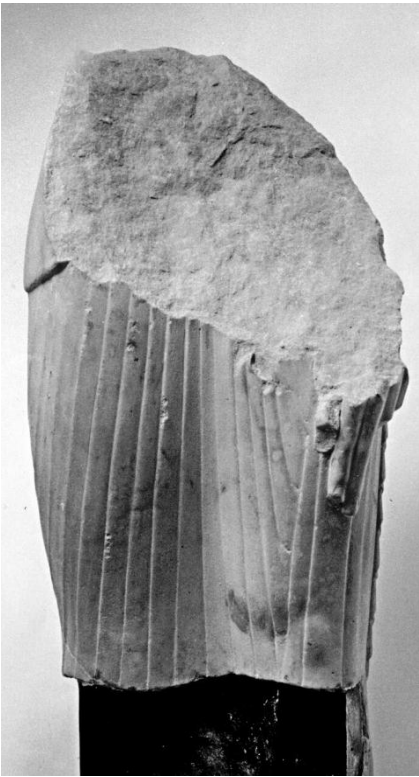
62

63

64

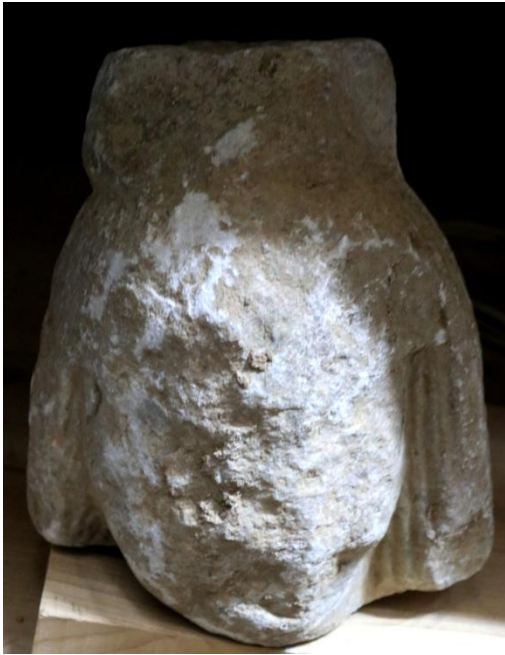
65

66

67

68

69

70

71

72

73

74

75

76

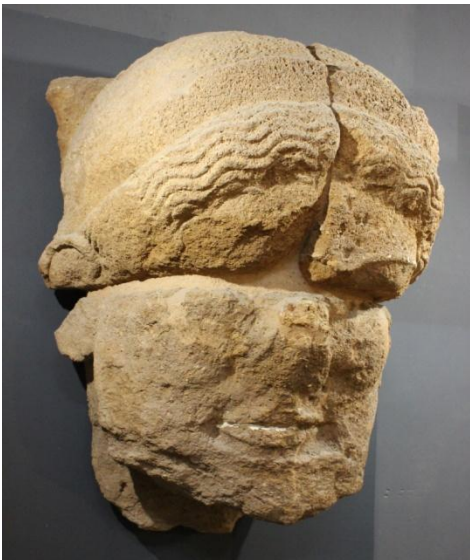
77

78

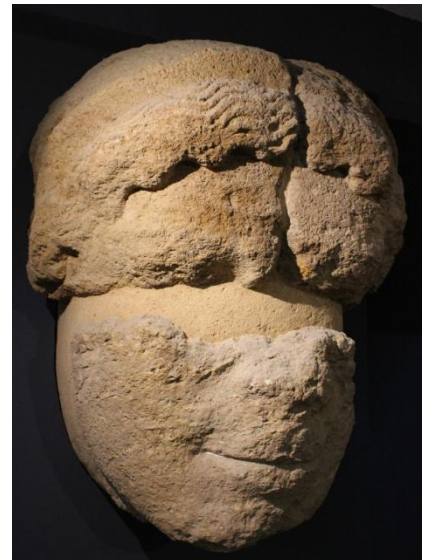
79

80

81

82

83

84

85

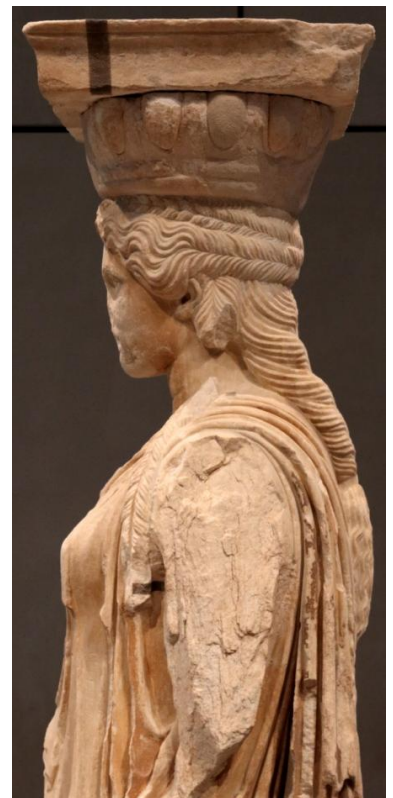
86

87

88

89

90

91

92

93

94

95

96

97

98

99

100

101

102

103

104

105

106

107

108

109

110

111

112

113

114

115

116

117

118

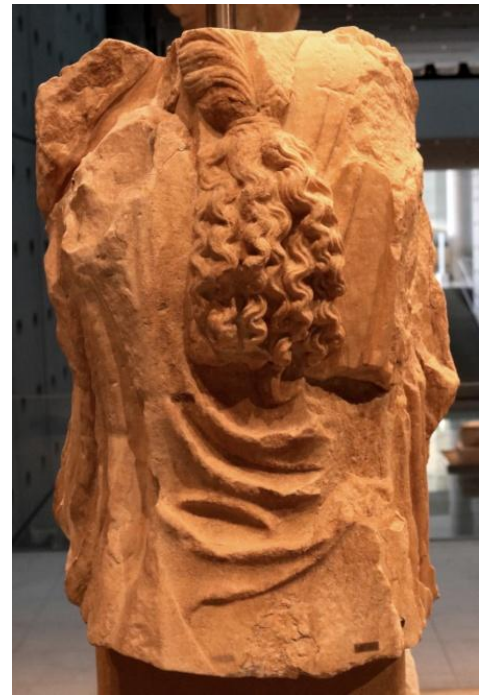

119

120

121

122

123α-β

124

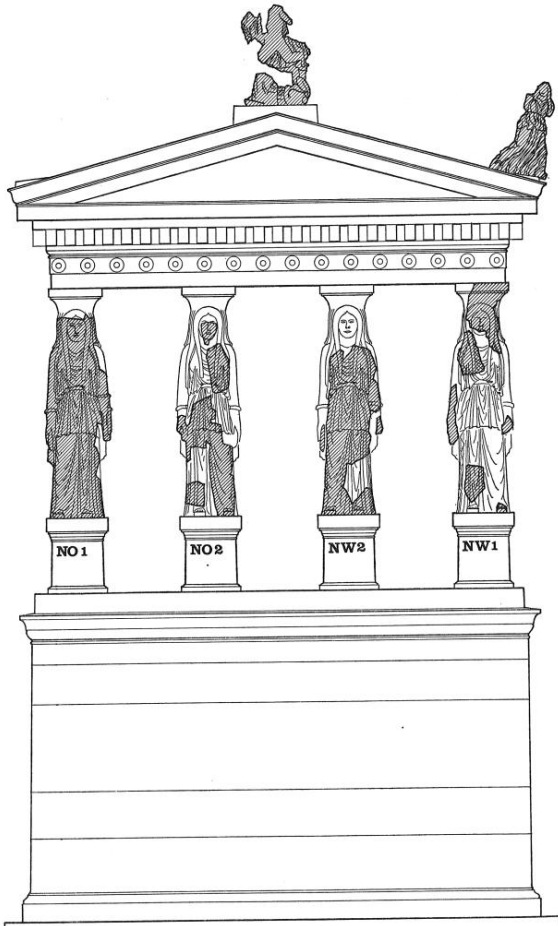
125

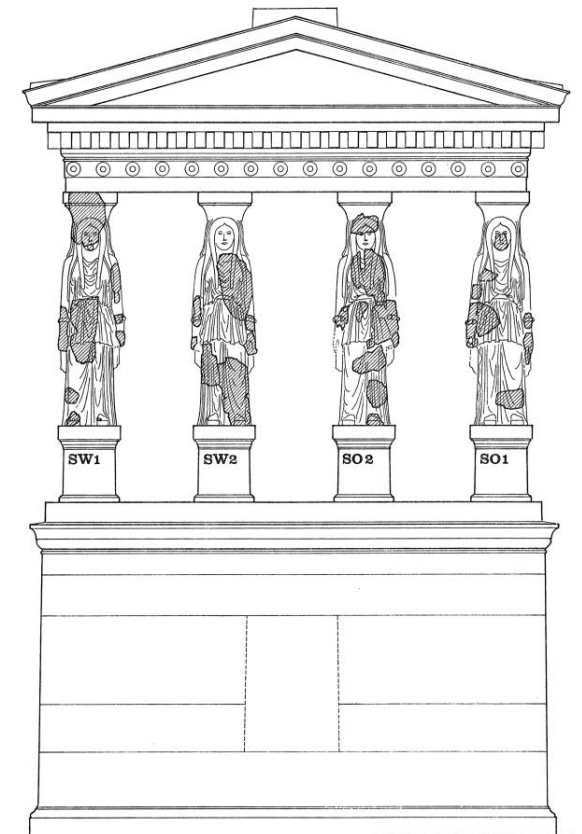
126

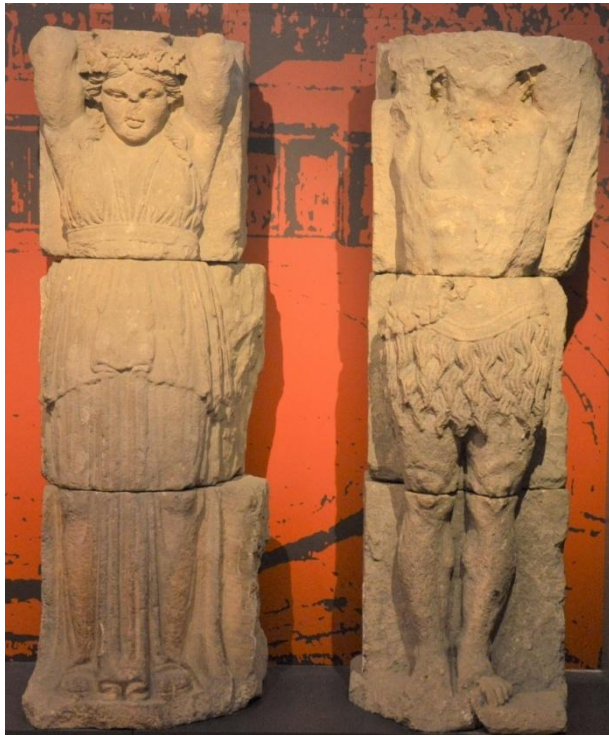
127

128

129

130

131

132

133

134

135

136

138

137

139

140

141

142

143

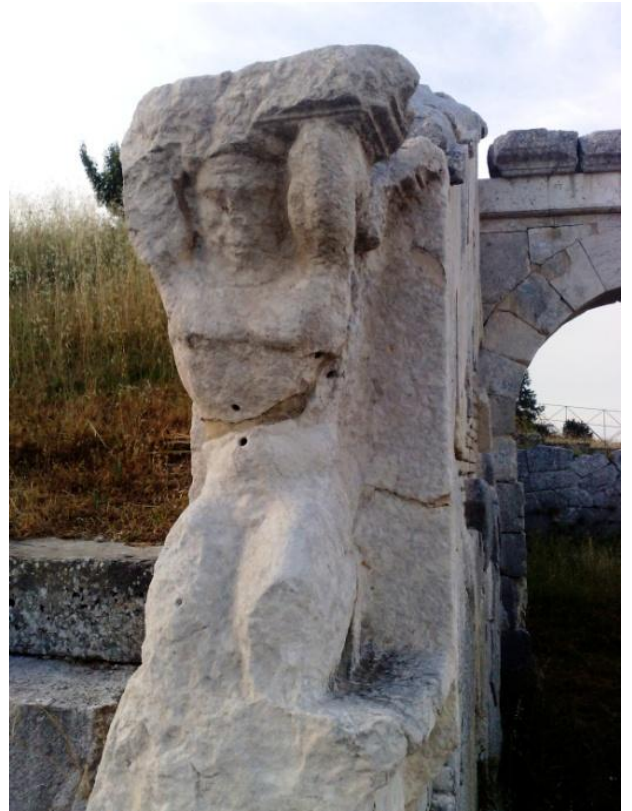
144

145

146

147

148

149

150

151

152

153

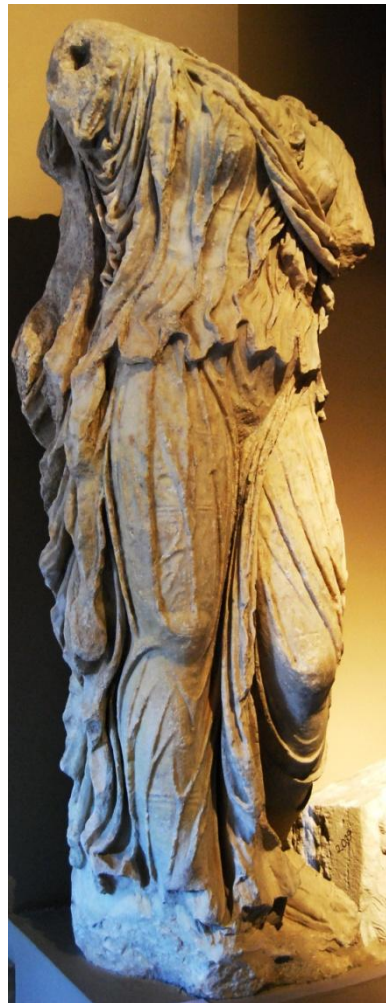
154

155

156

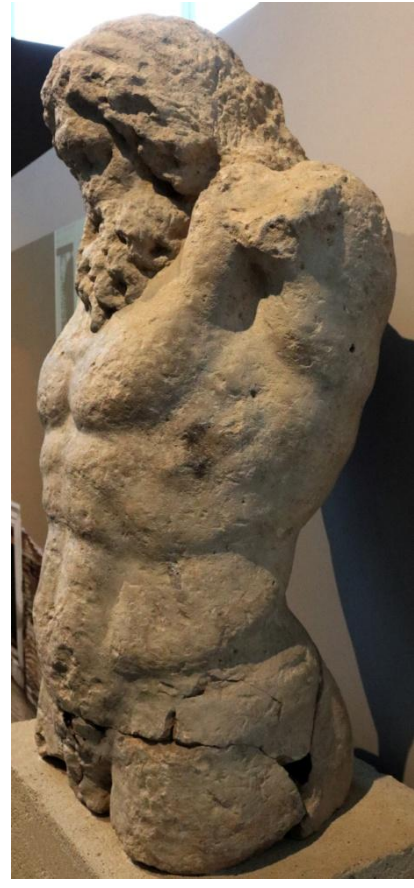
157

158

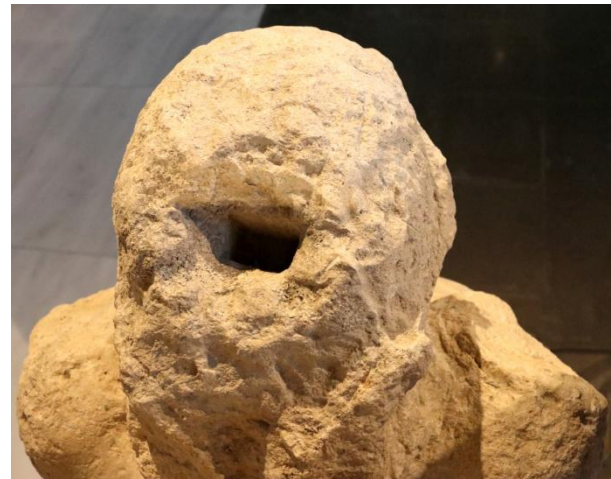
159

160

162

163

161

164

165

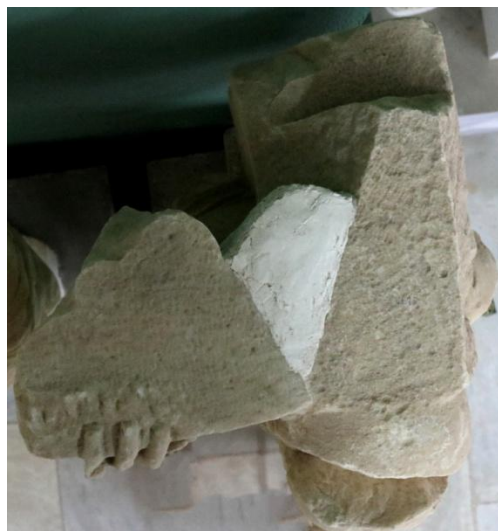
166

168

167

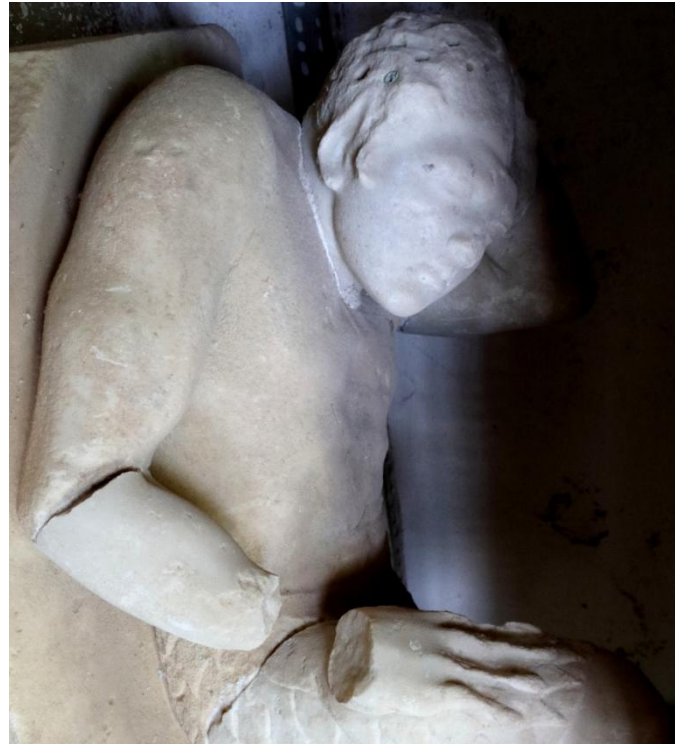
169

170

171

172

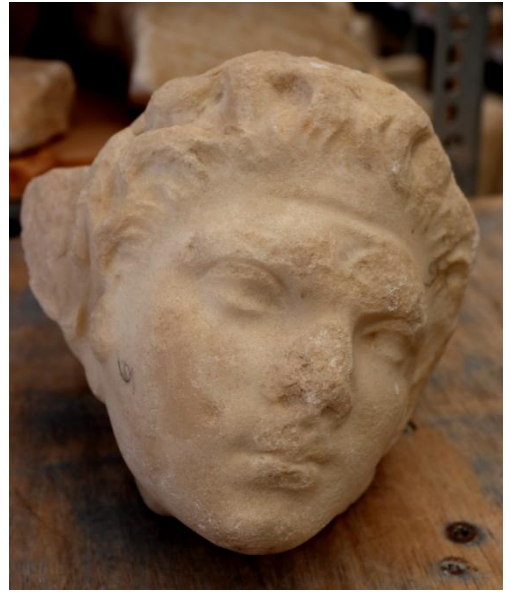
173

174

175

176

177

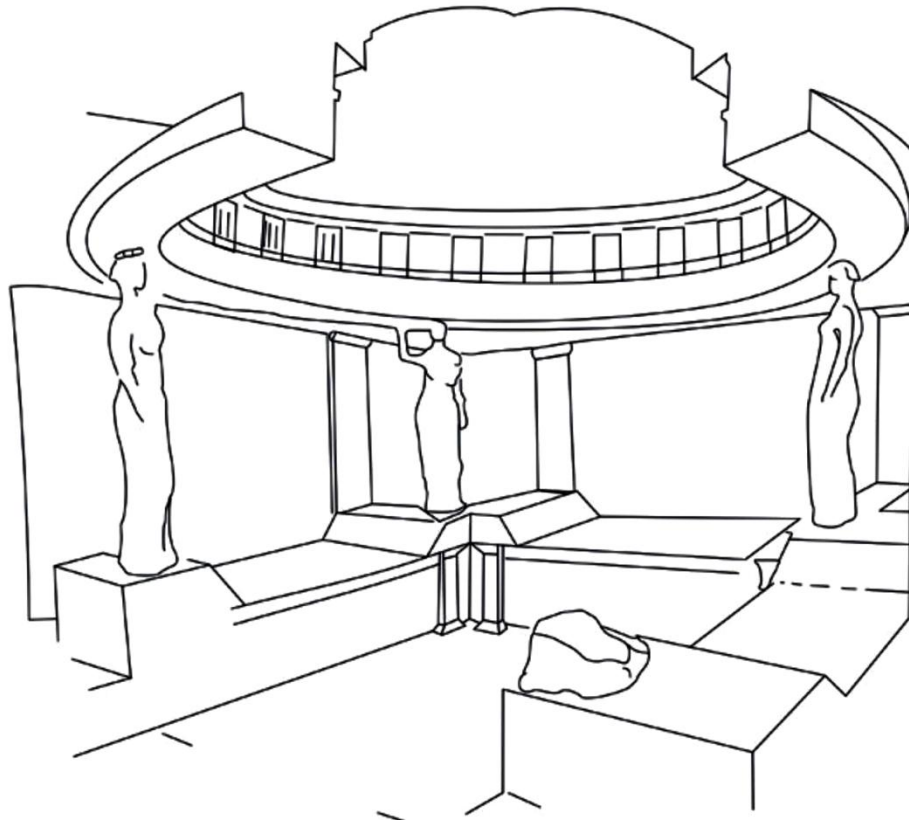
178

179

180

181

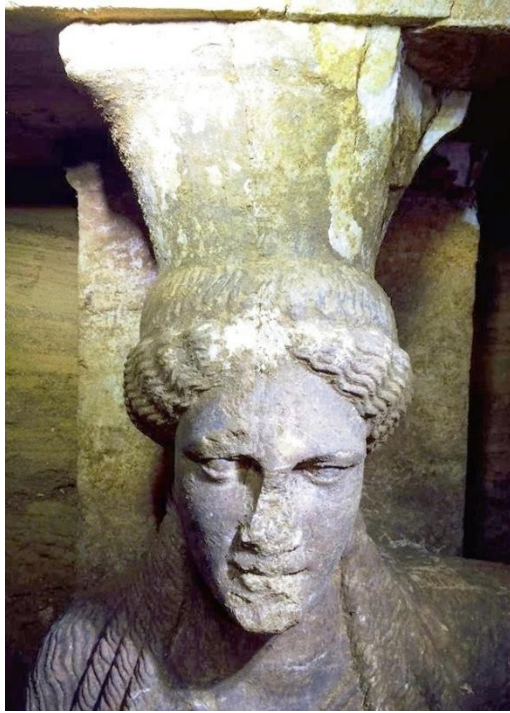
183

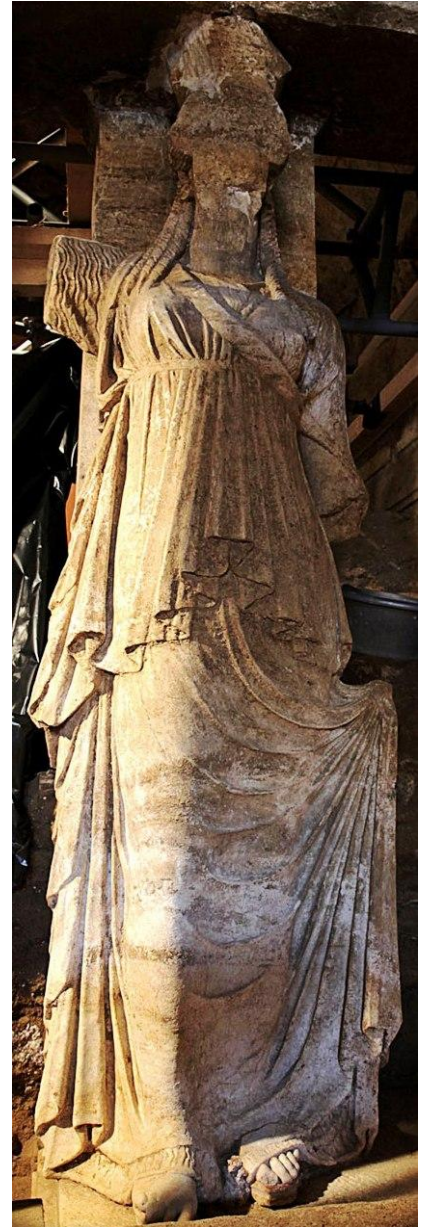
182

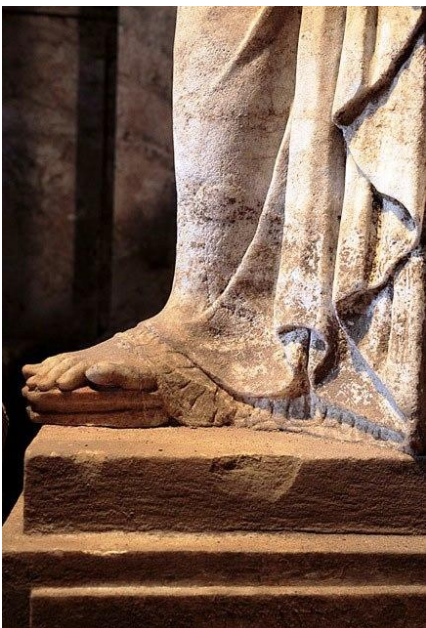
184

186

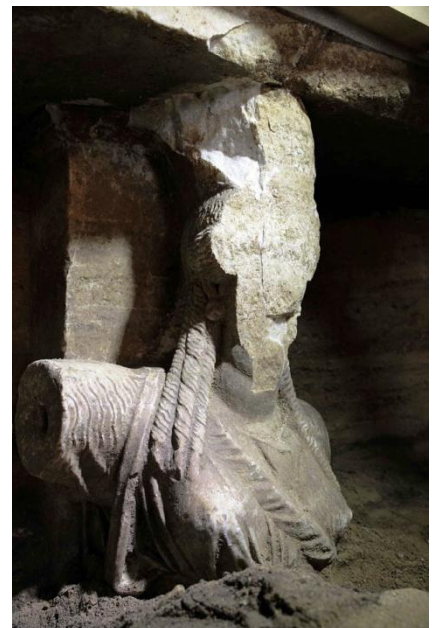
187

188

189

190

191

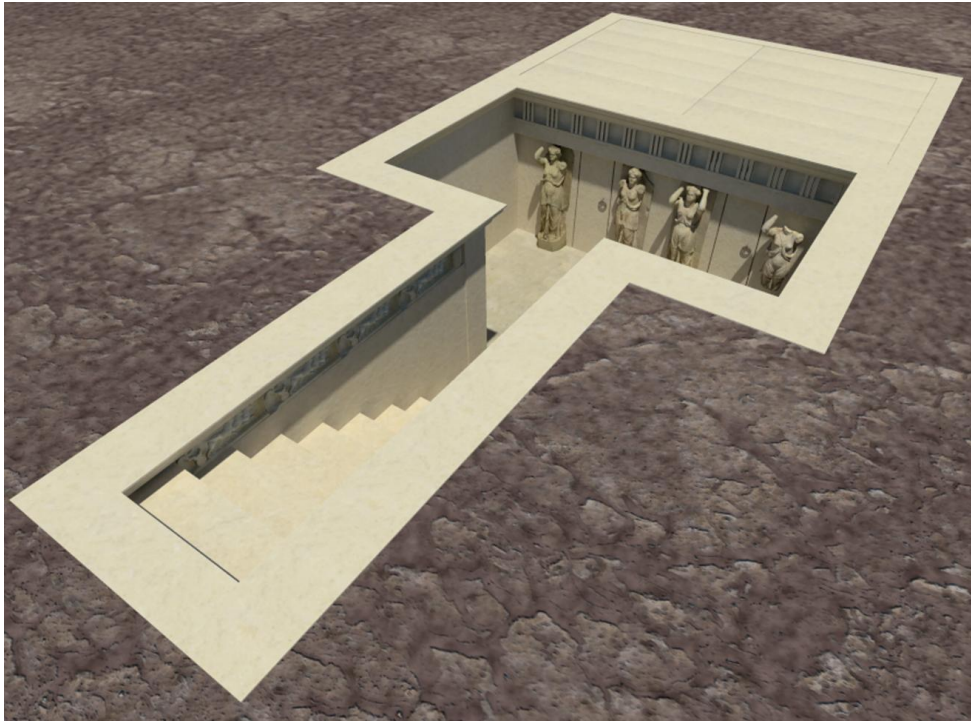
192

193

194

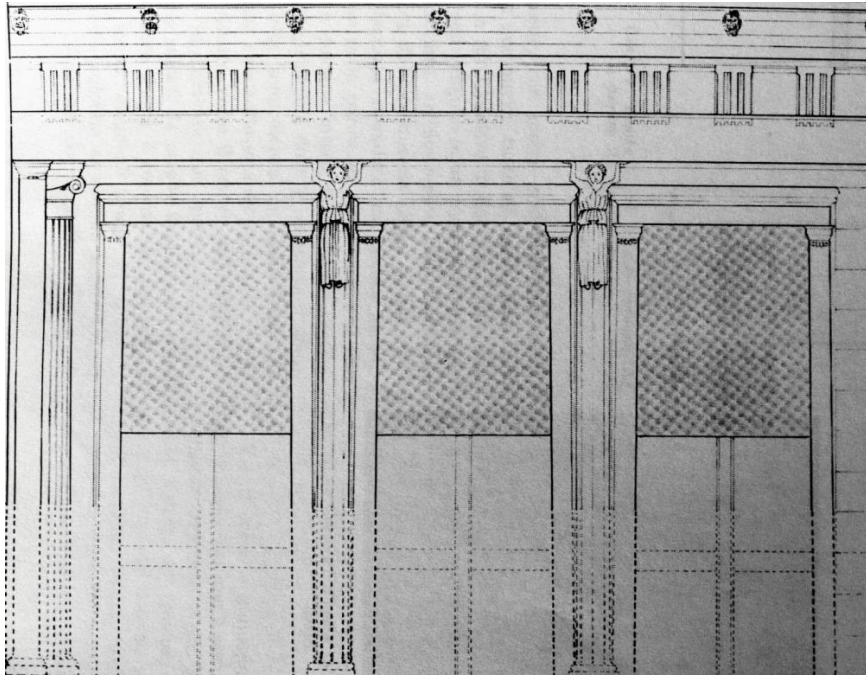
195

196

197

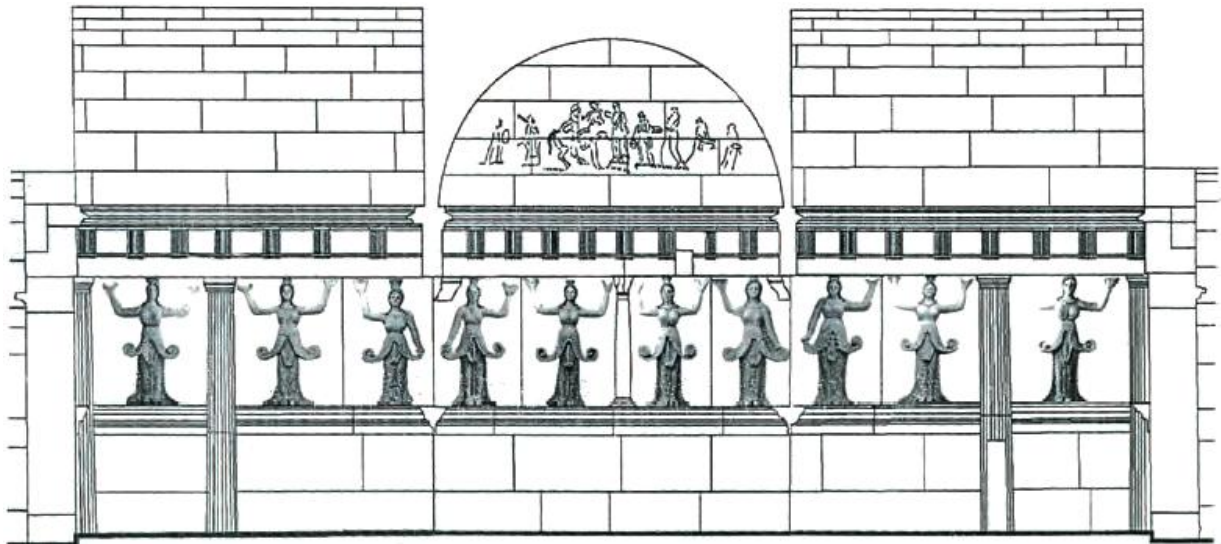
198

199

200

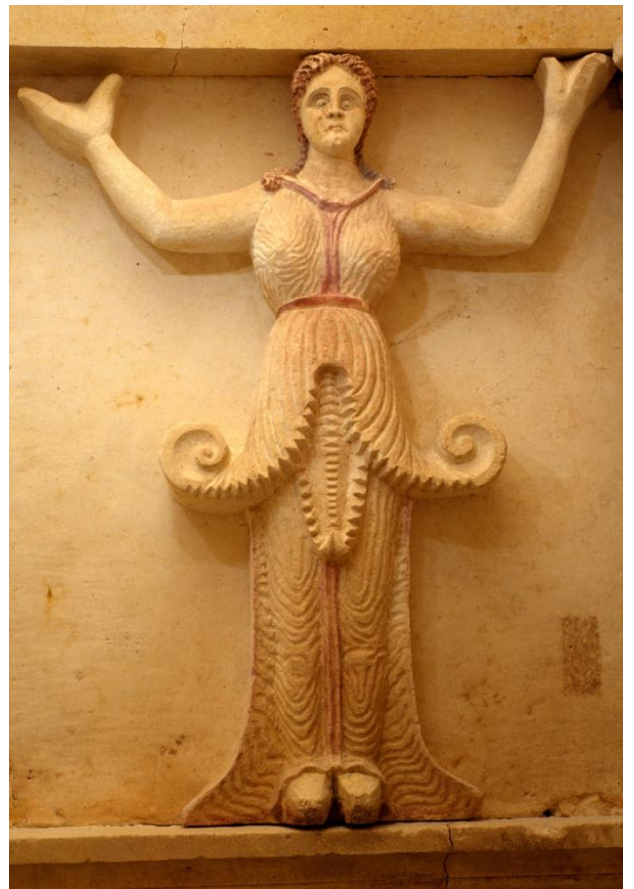
201

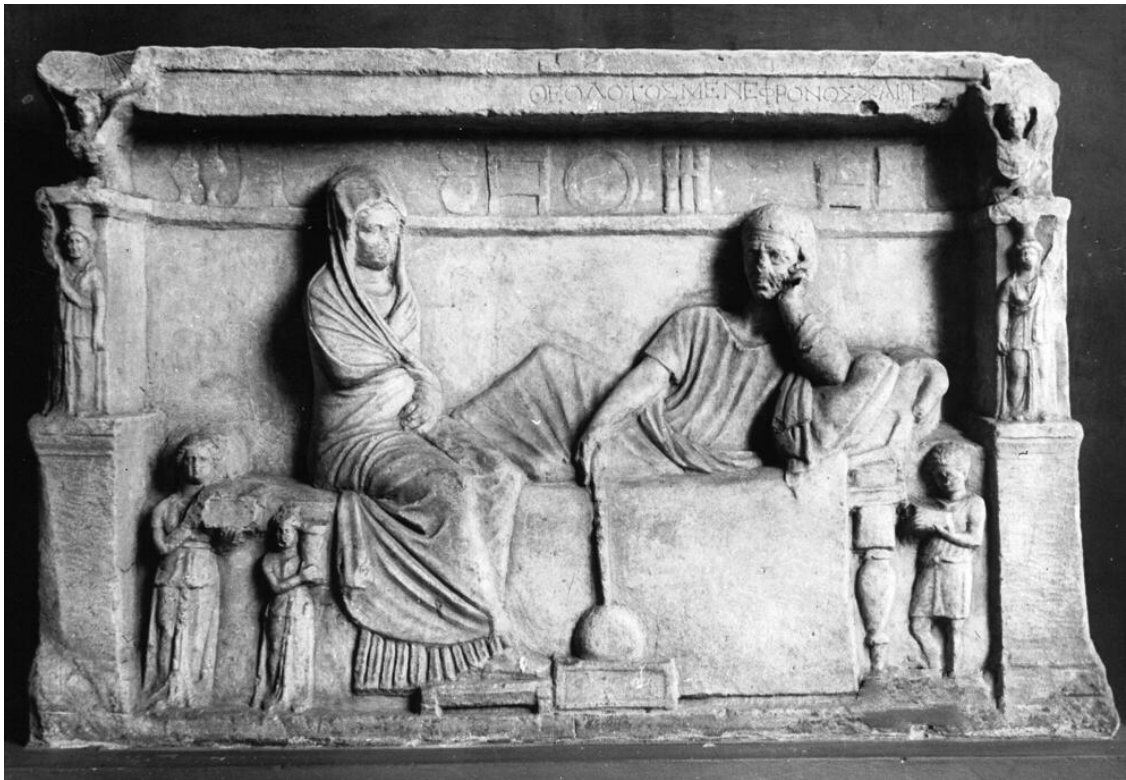
202

203

204

205

206

207

208

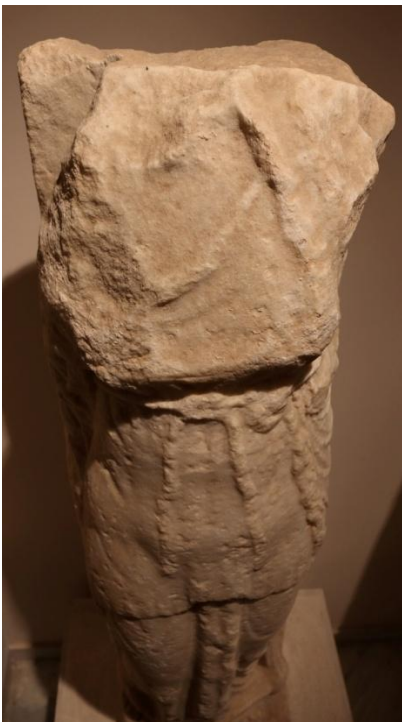
209

210

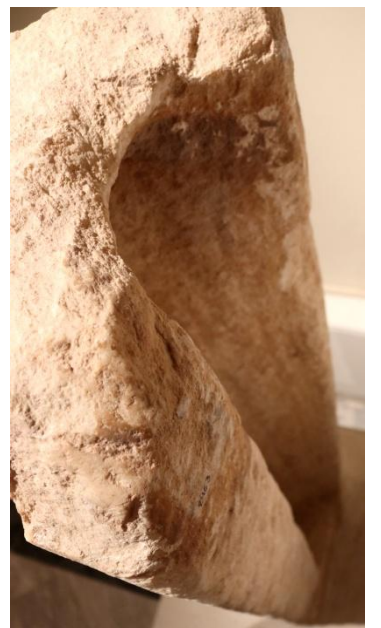
211

212

213

214

215

216

217

218

219

220

221

222

224

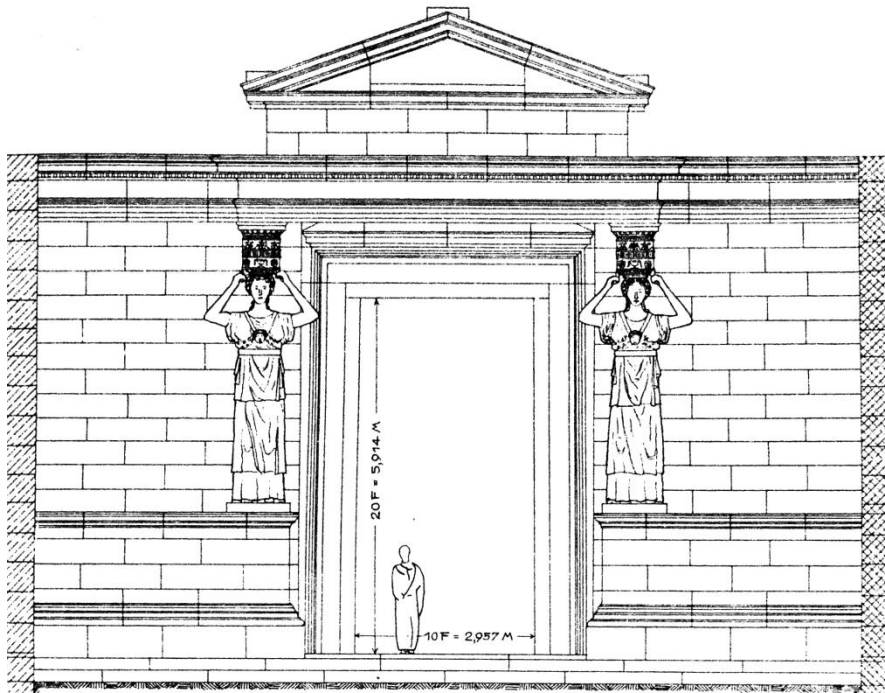
225

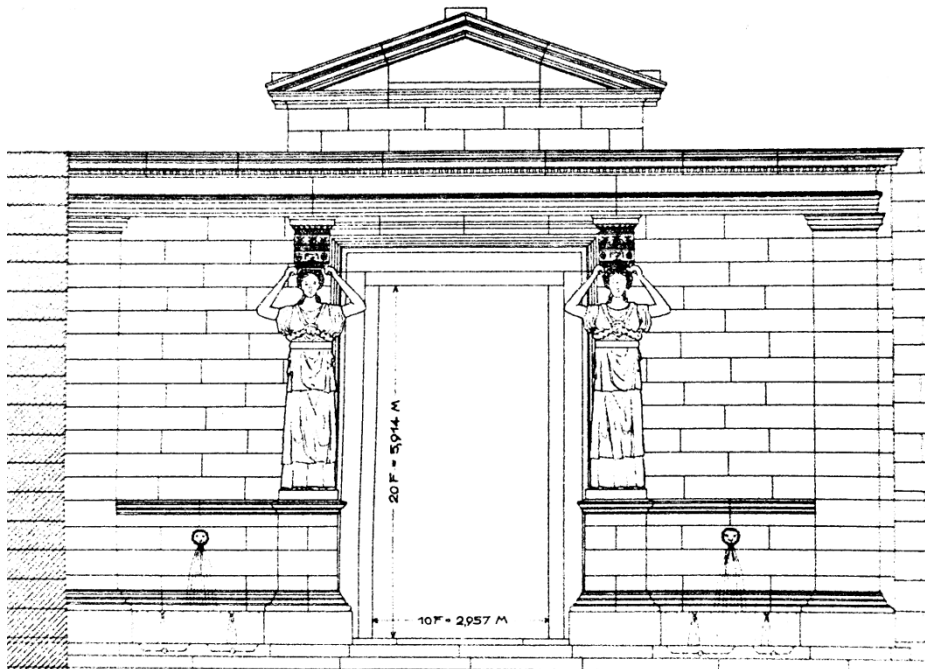
223

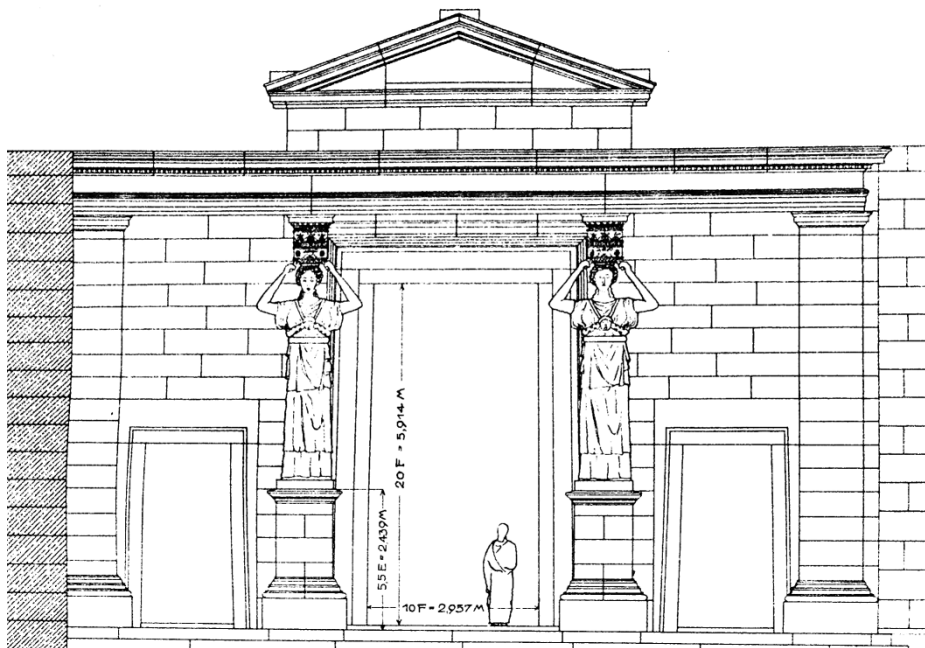
226

227

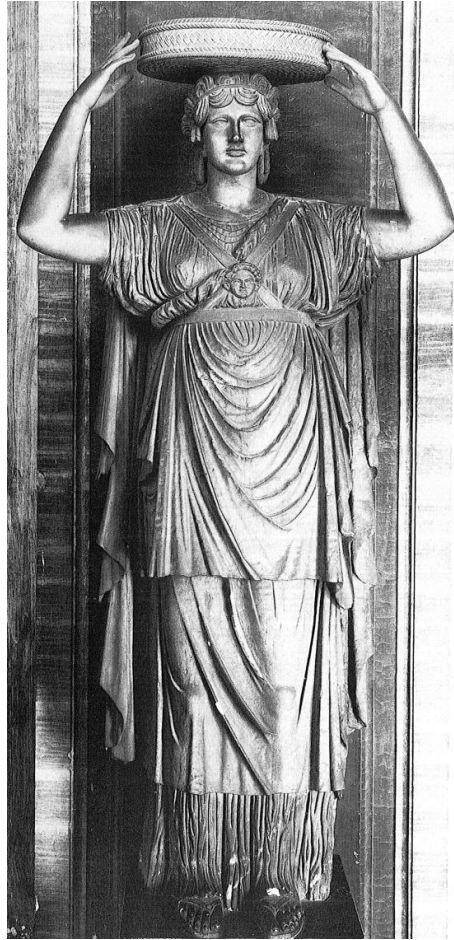
228

229

230

231

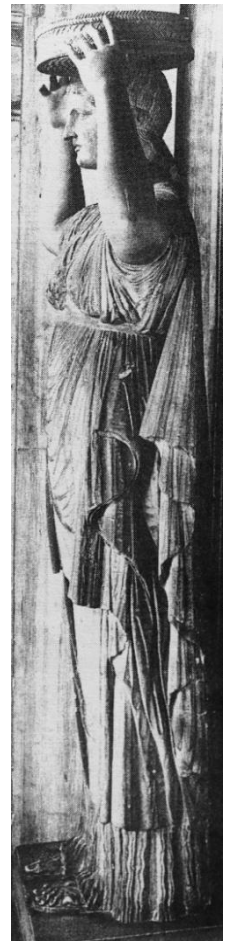
232

233

234

235

236

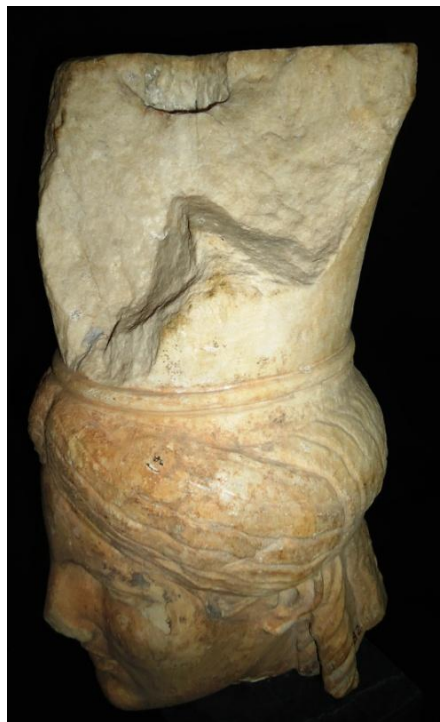
237

238

239

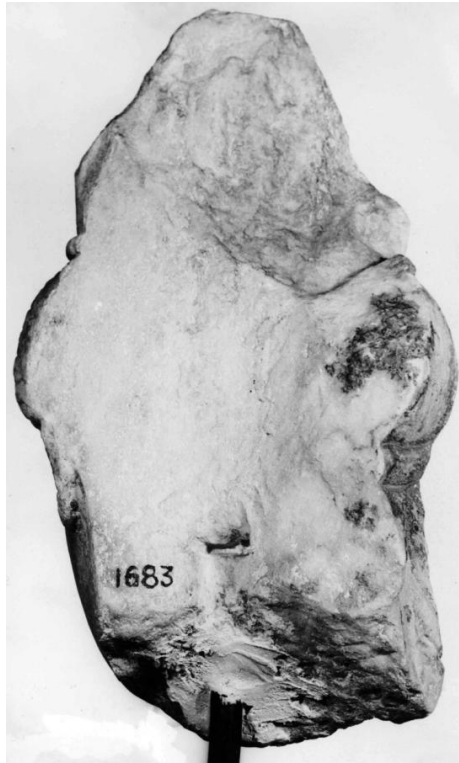
240

241

242

243

244

245

246

247

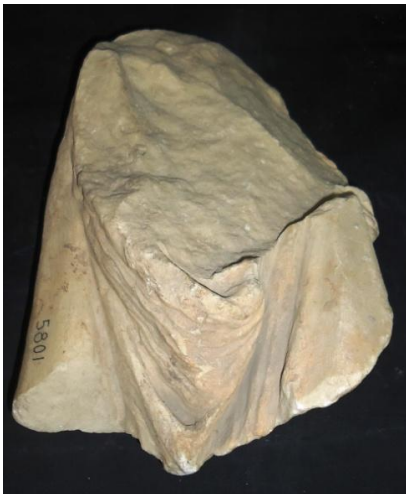
248α-β

249

250

251

252

253

254

255

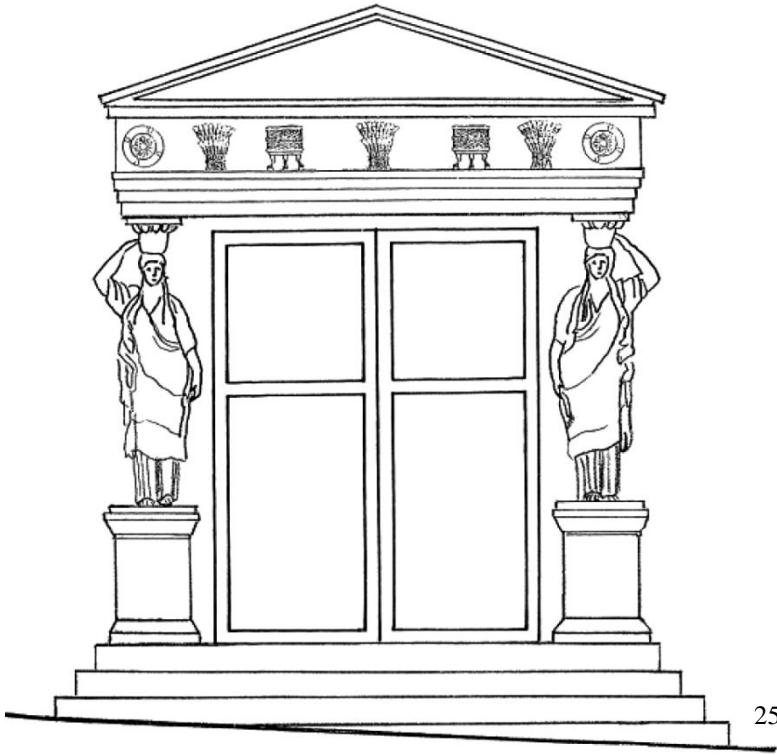

256α-β

257

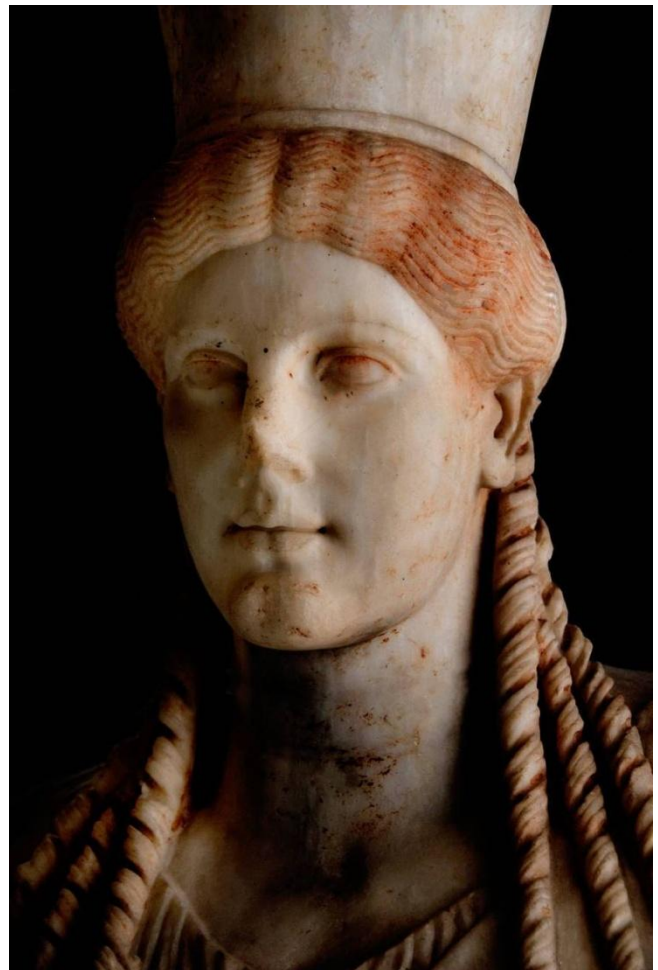
258

259

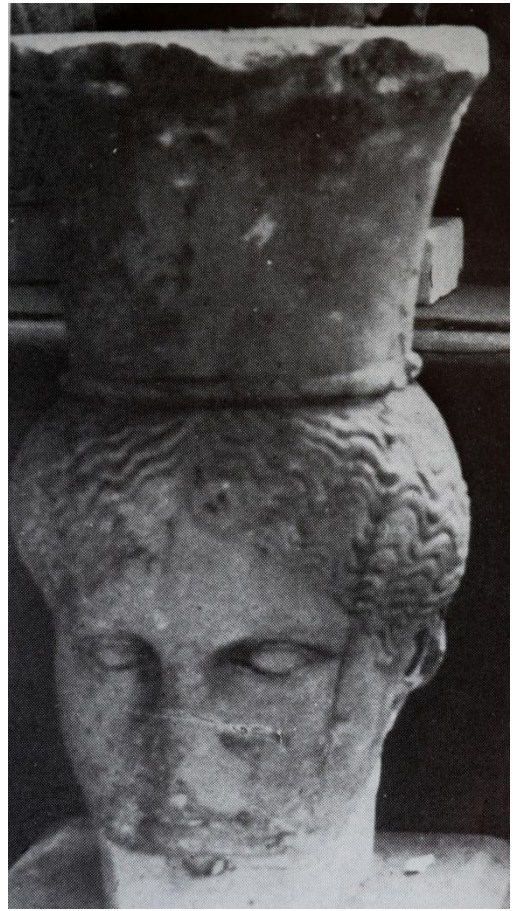
260

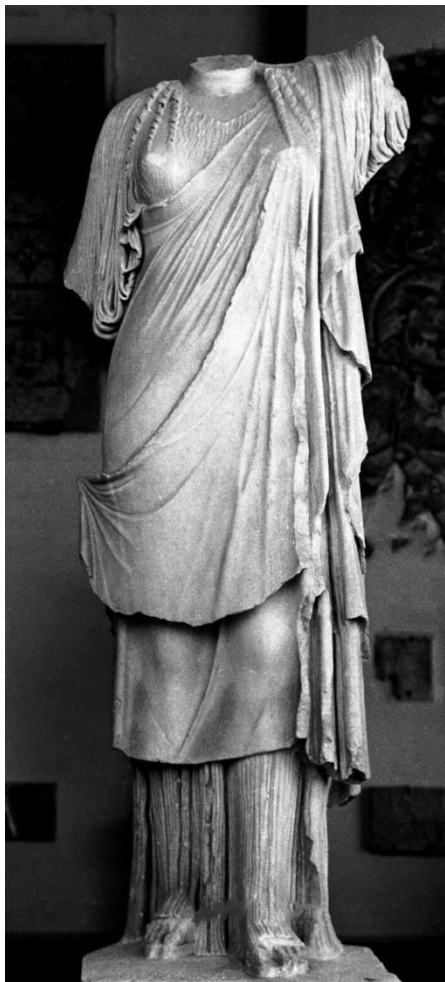
261

262

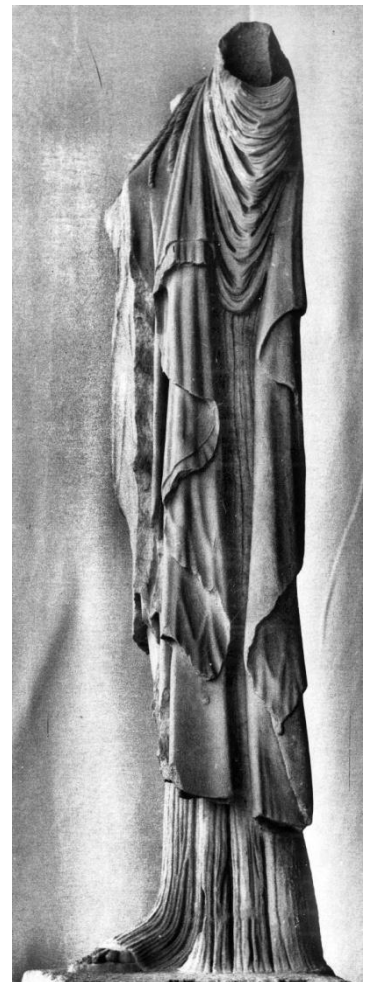
263

264

265

266

267

268

269

270

271

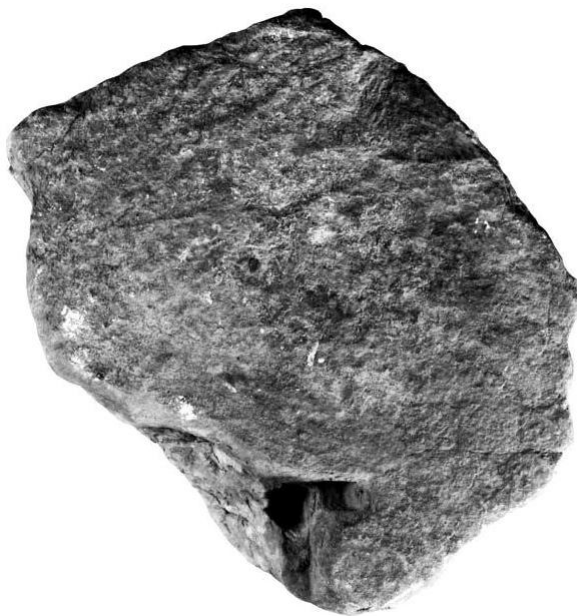
272

273

274

275

276

277

278

279

280

283

281

282

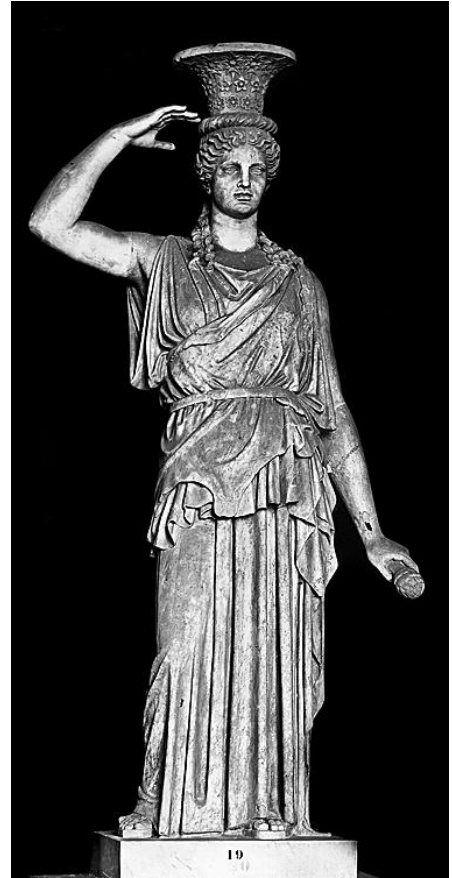
284

285

286

287

288

289

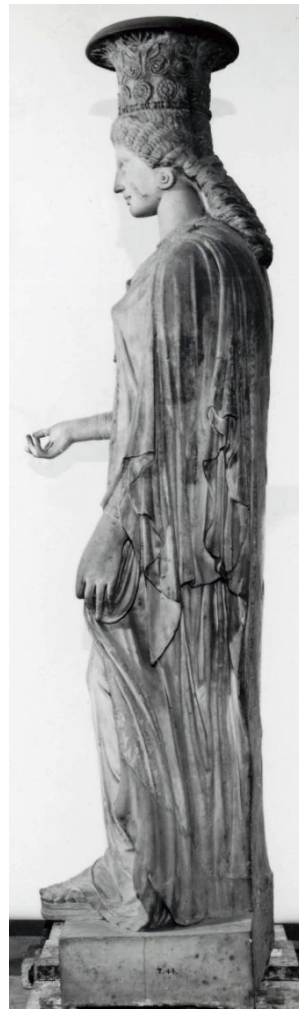
290

291

292

293

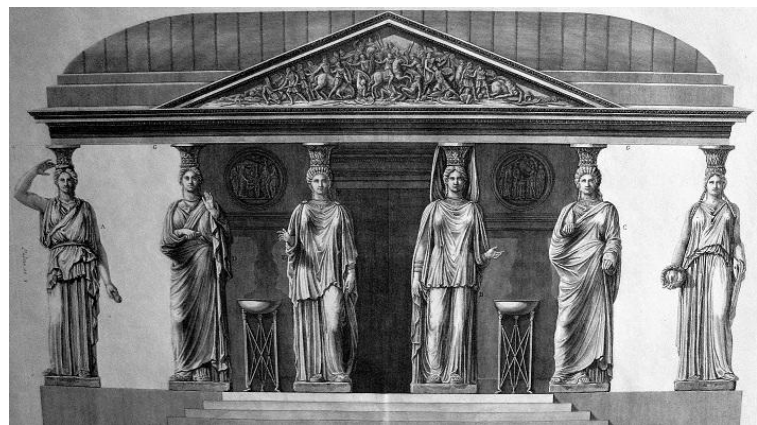
294

295

296

297

298

299

300

301

302

303

304

305

306

307

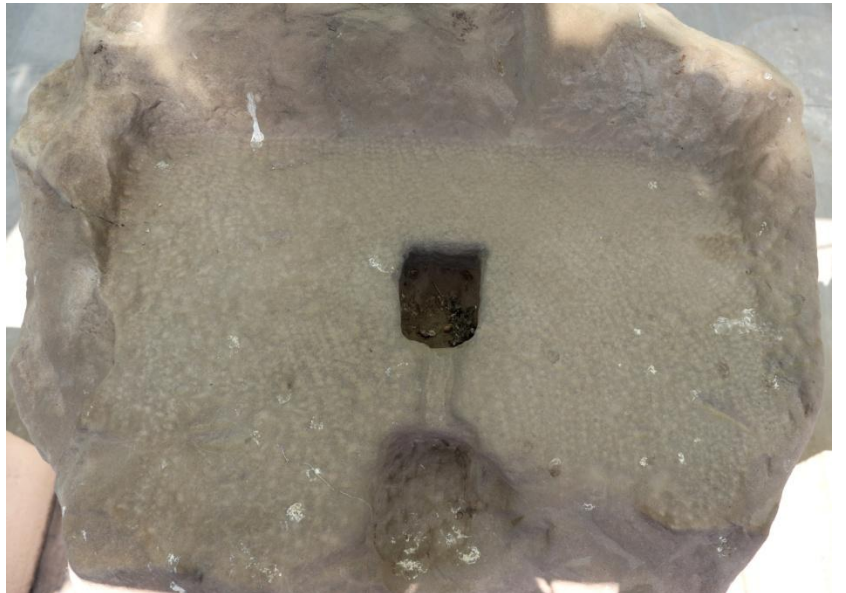
308

309

310

311

312

313

314

315

316

317

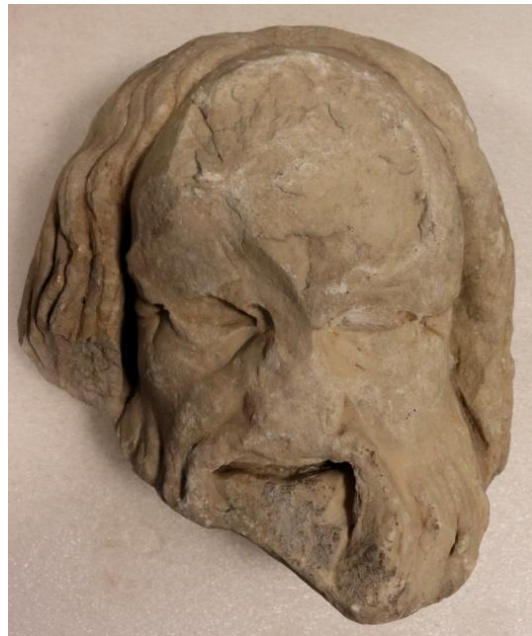
318

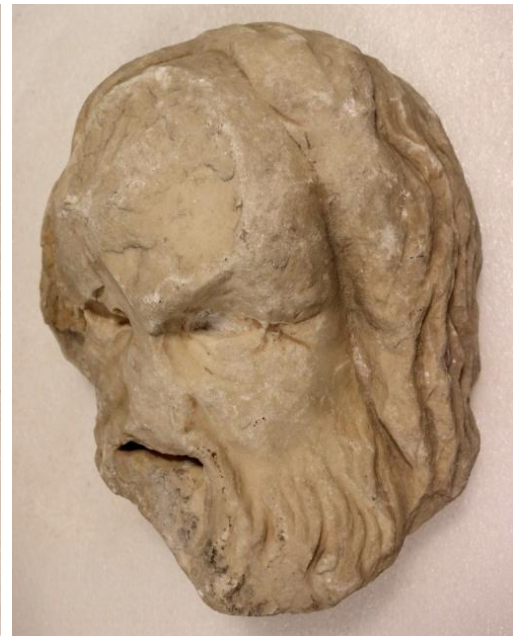
319

320

321

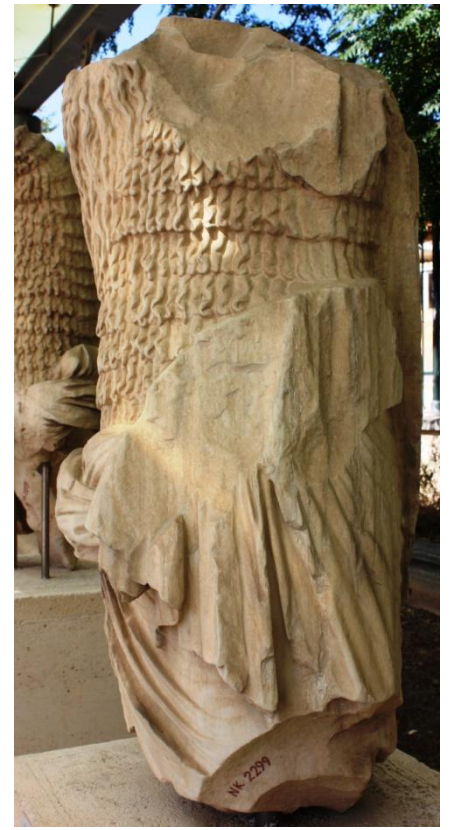
322

323

324

325

326

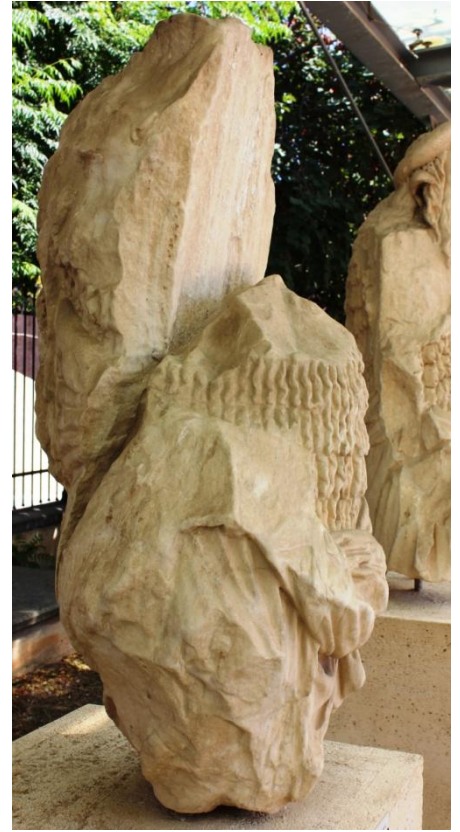
327

328

329

330

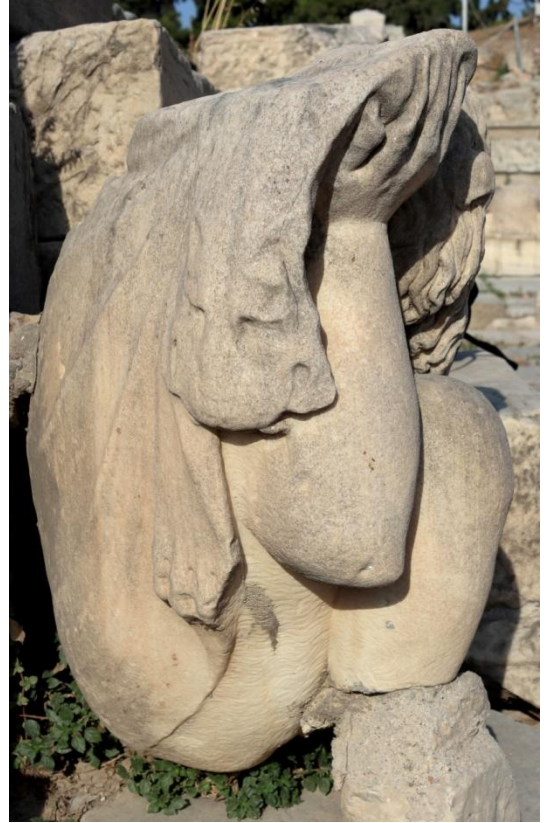
331

332

333

334

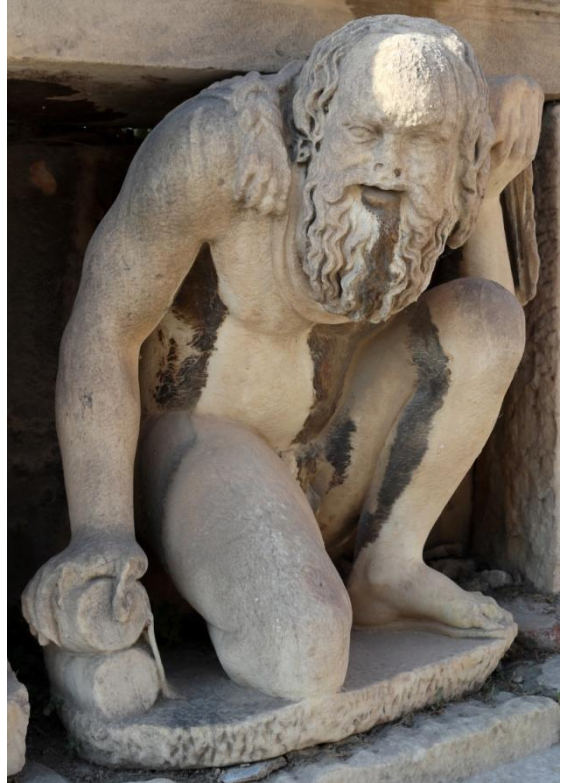
335

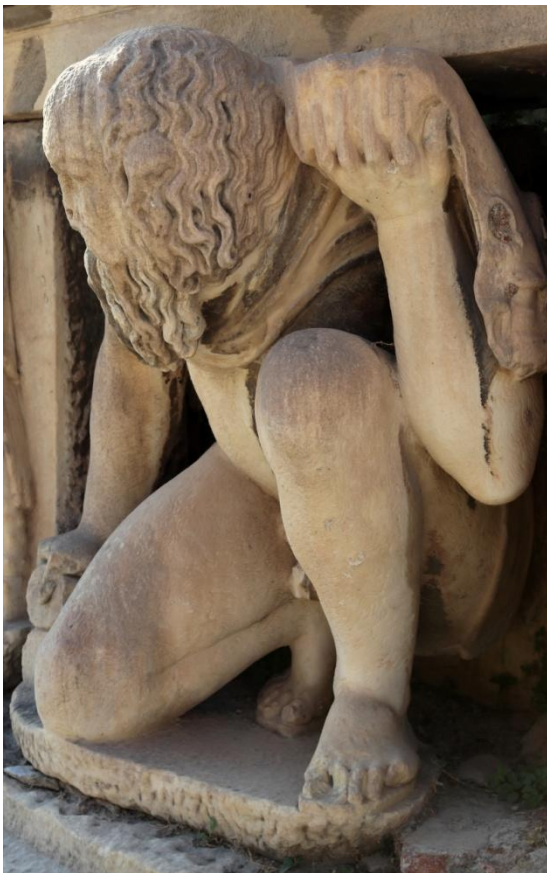
336

337

338

339

340

341

342

343

344

345

346

347

348

349

350

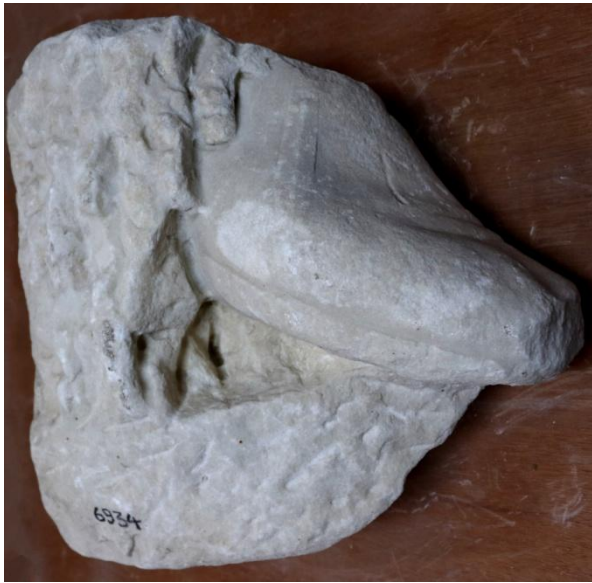

351α-β

352

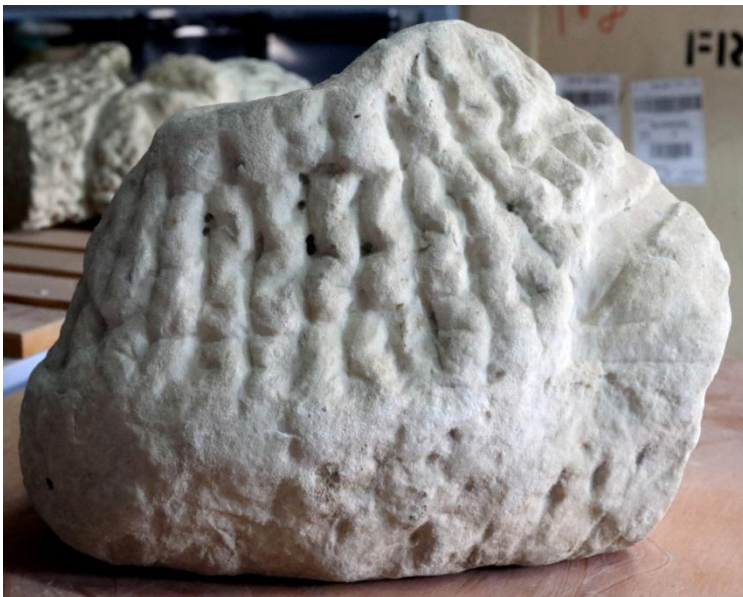

353

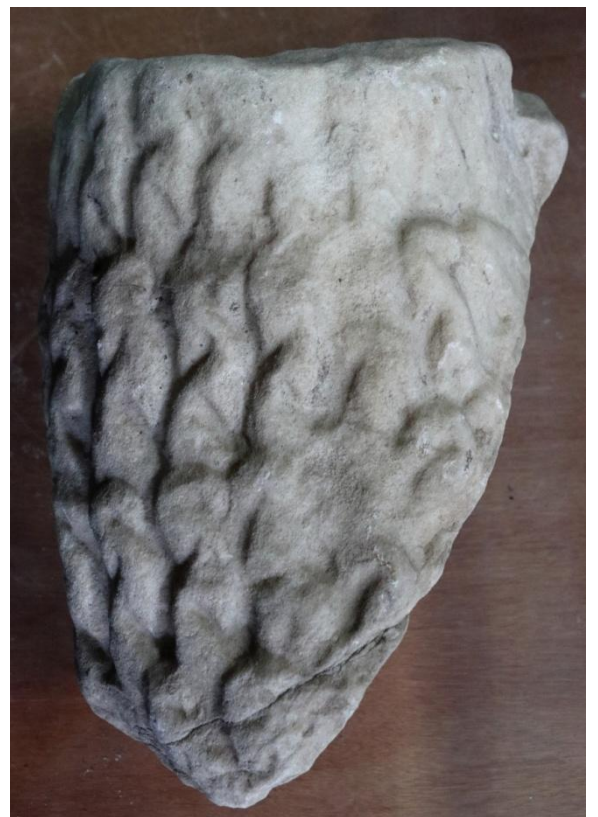
354

355

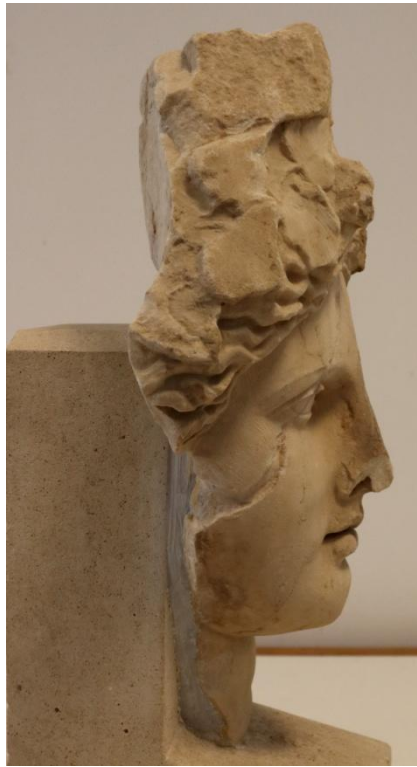
357

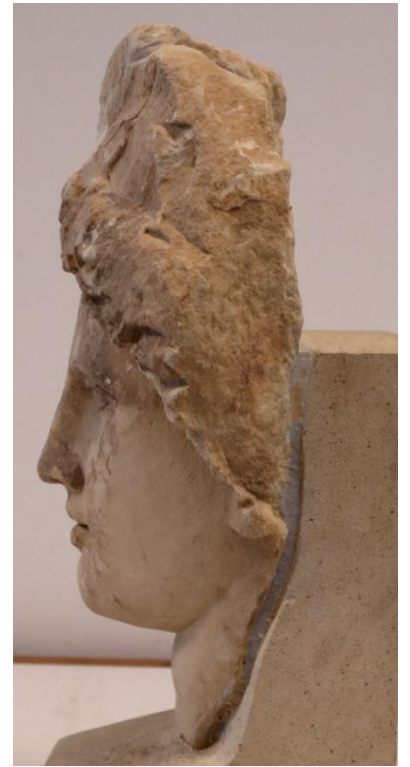
356

358

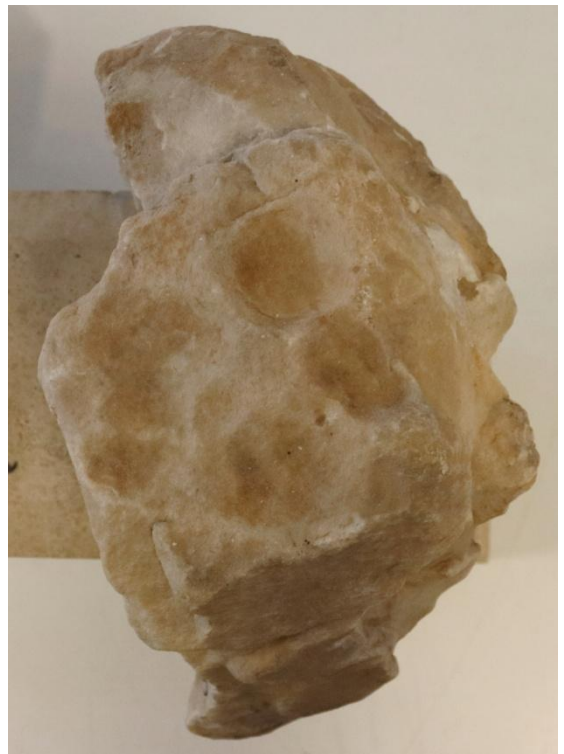
359

360

361

362

363

364

365

366

367

368

369

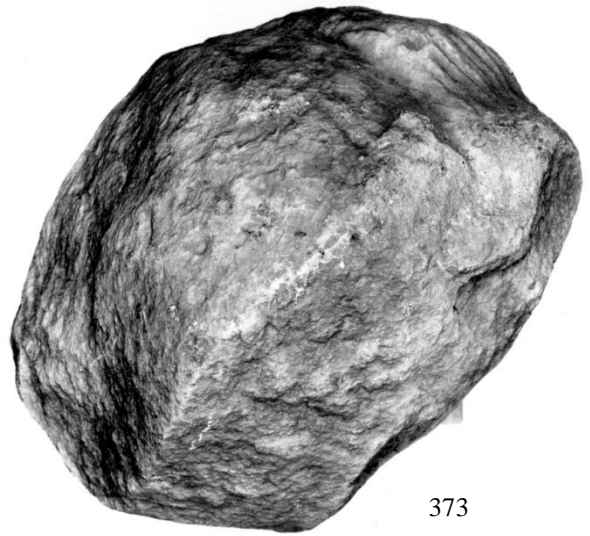
370

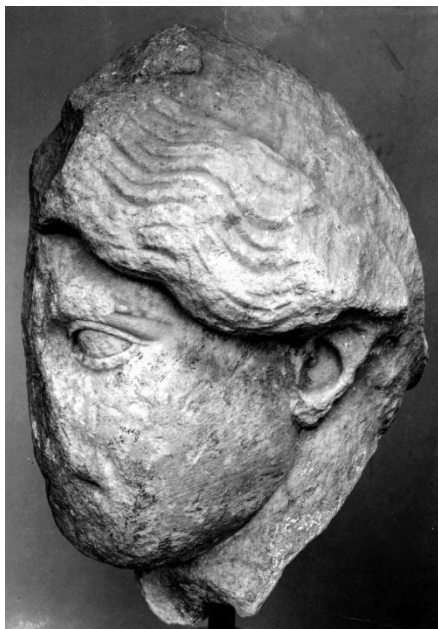
371

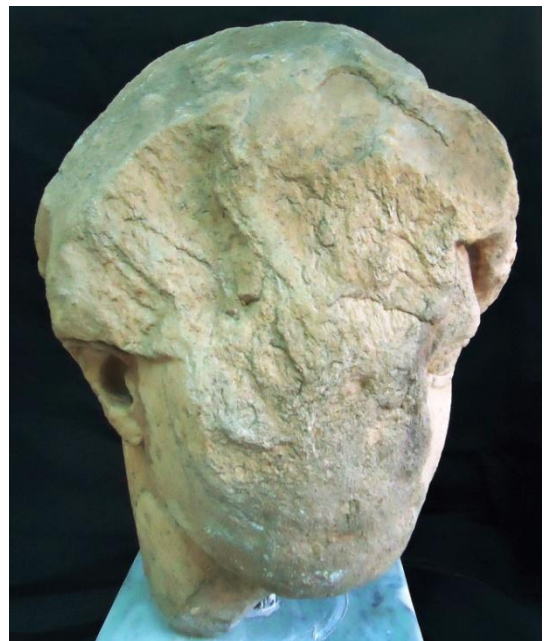
372

373

374

375

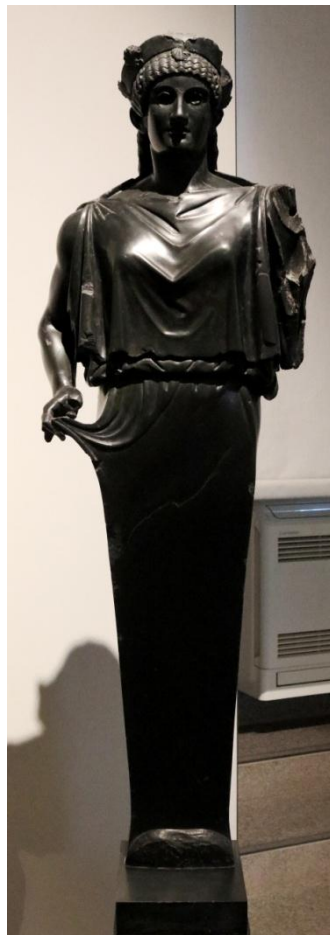
376

377

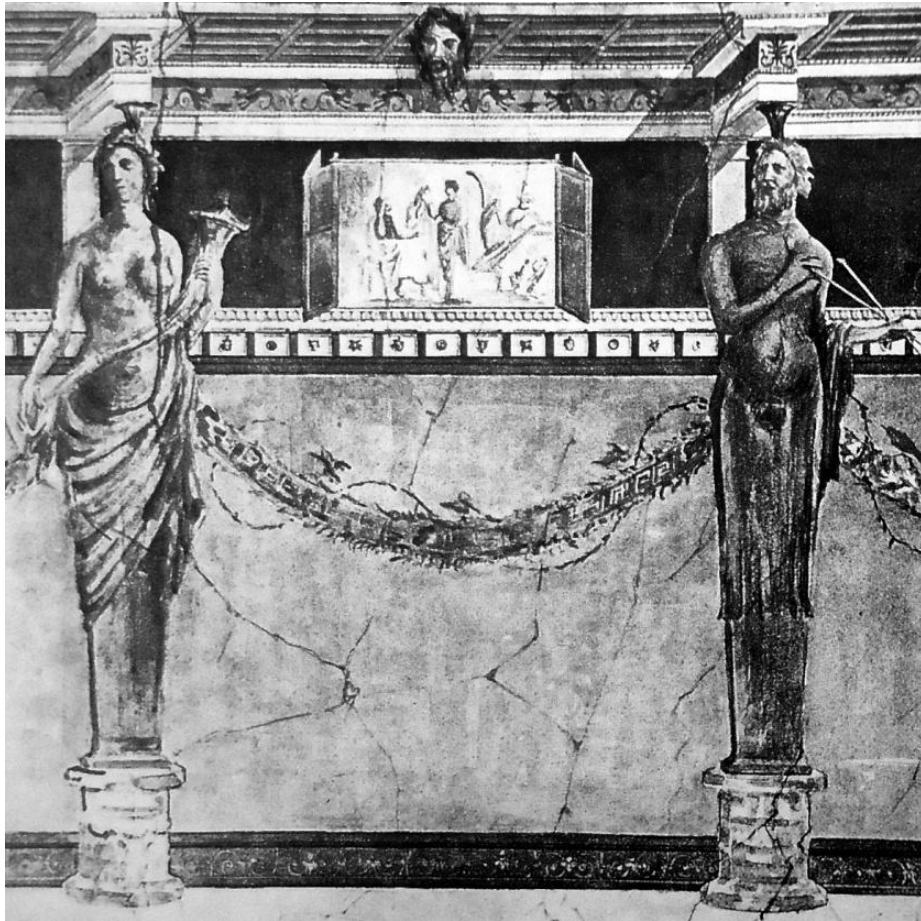
378

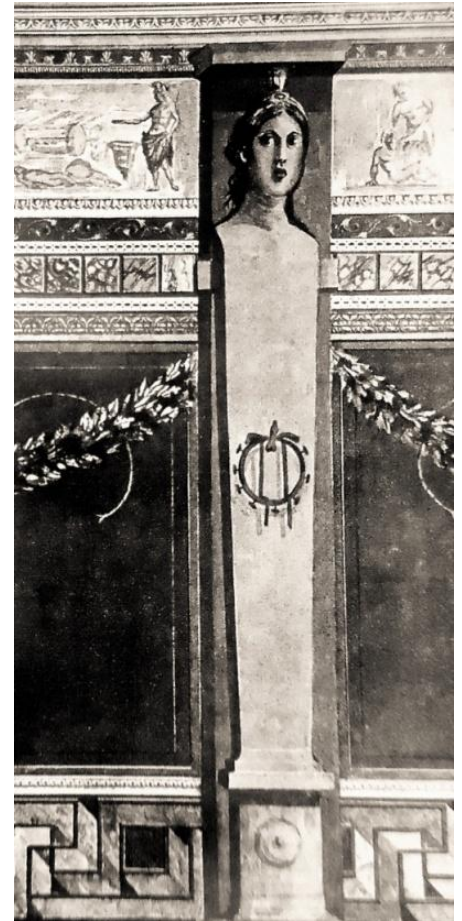
379

380

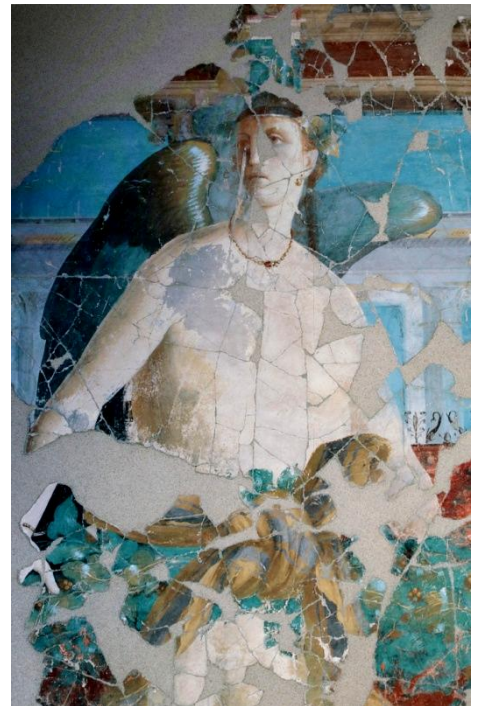
381

382

383

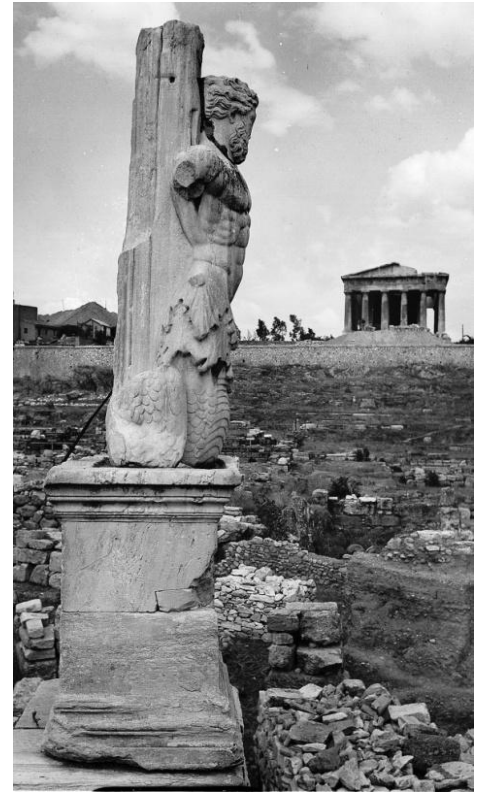
384

385

386

387

388

389

390

391

392

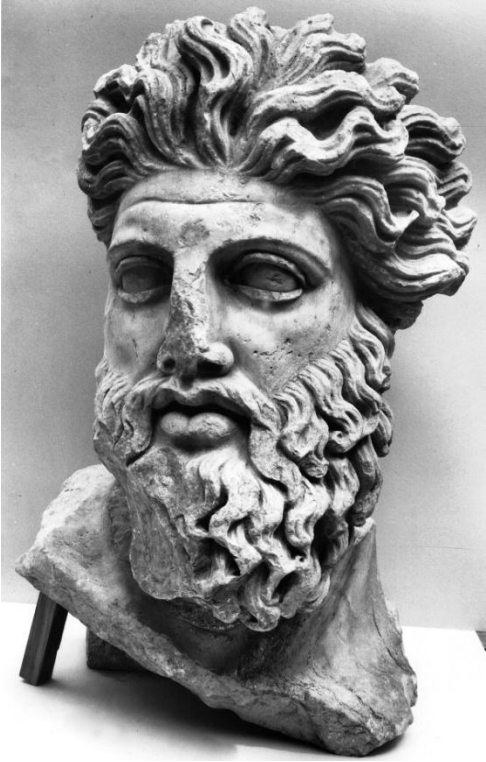
393

394

395

396

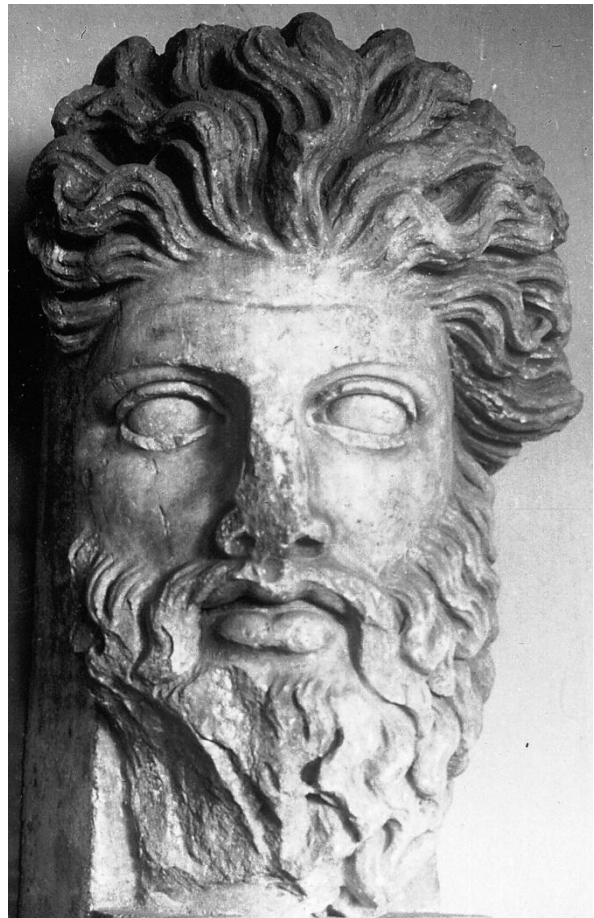
397

398

399

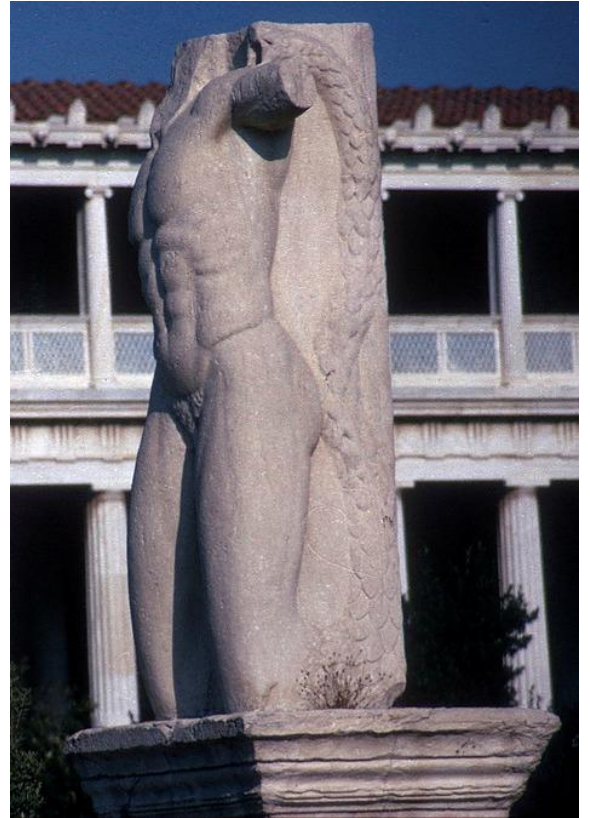
400

401

402

403

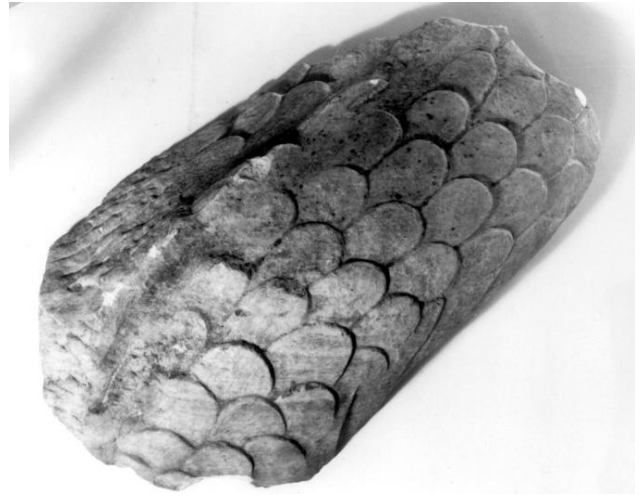
404

405

406

408

409

411α-β

410

412

414

413

415

416

417

418

419

420

421

422

425

423

424

426

427α-β

428

430

429

431

432

433

434

435

436

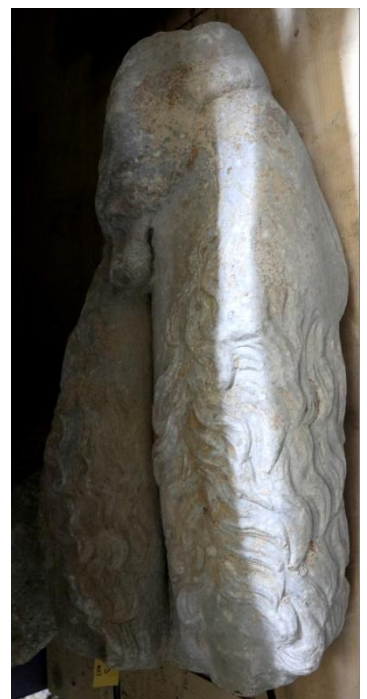
437

438

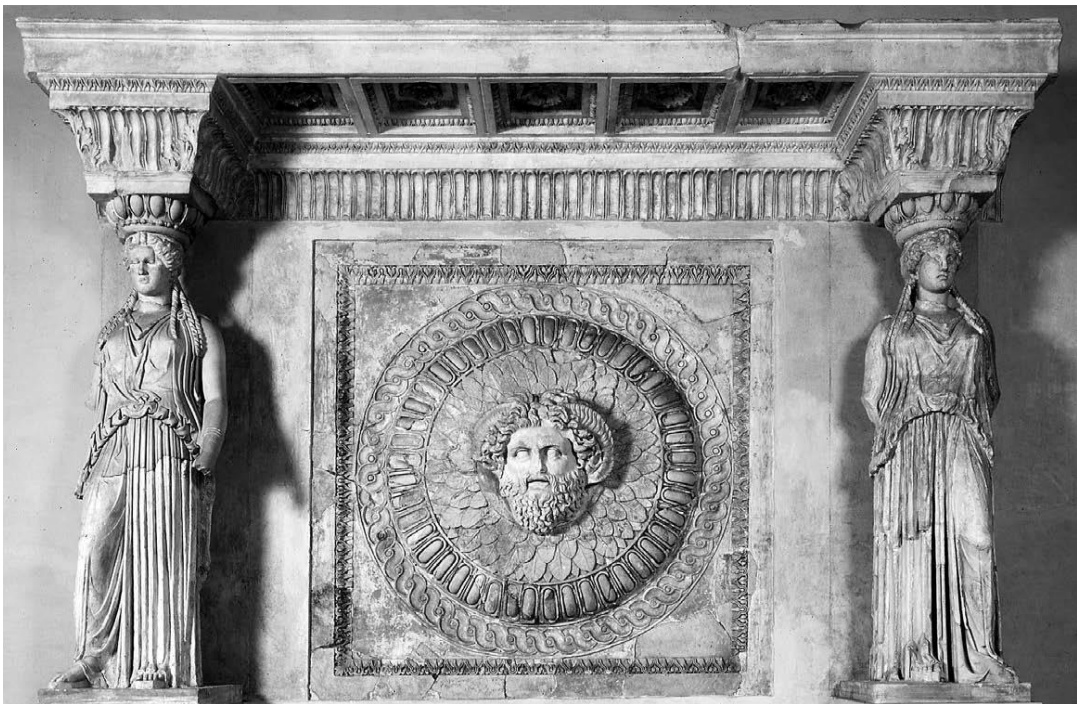
439

440

441

442

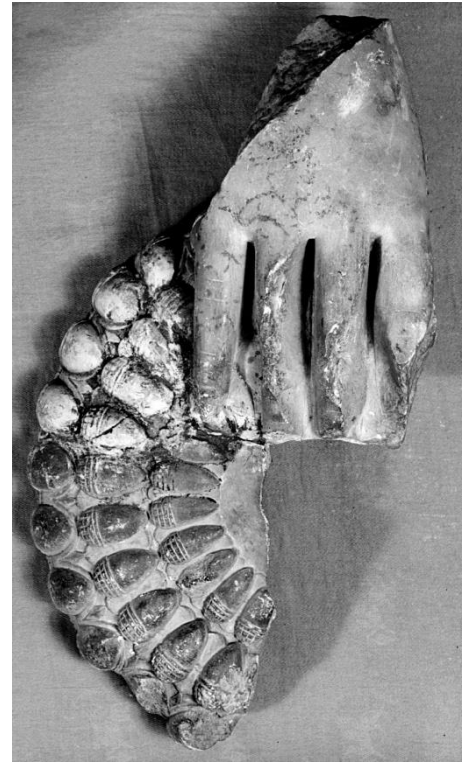
443

444

445

447

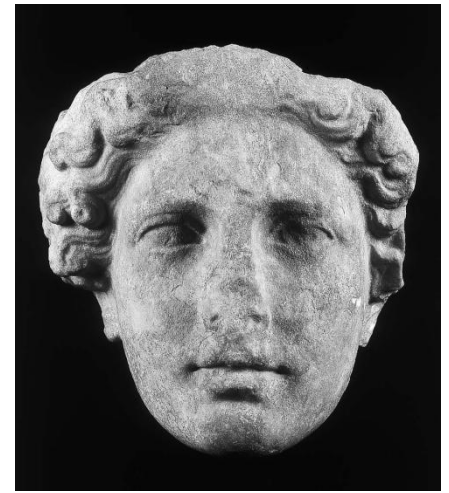
446

448

449

450

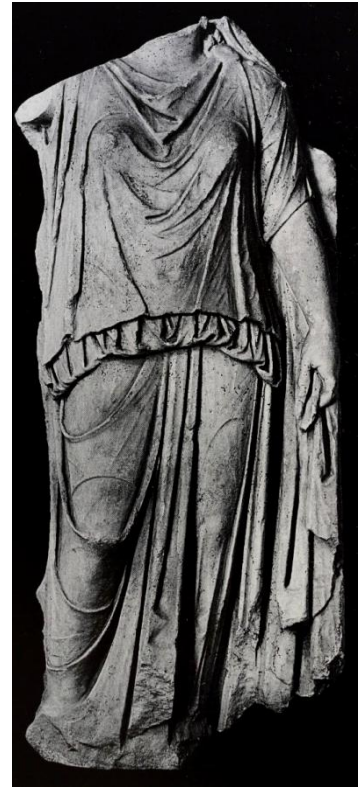
451

452

453

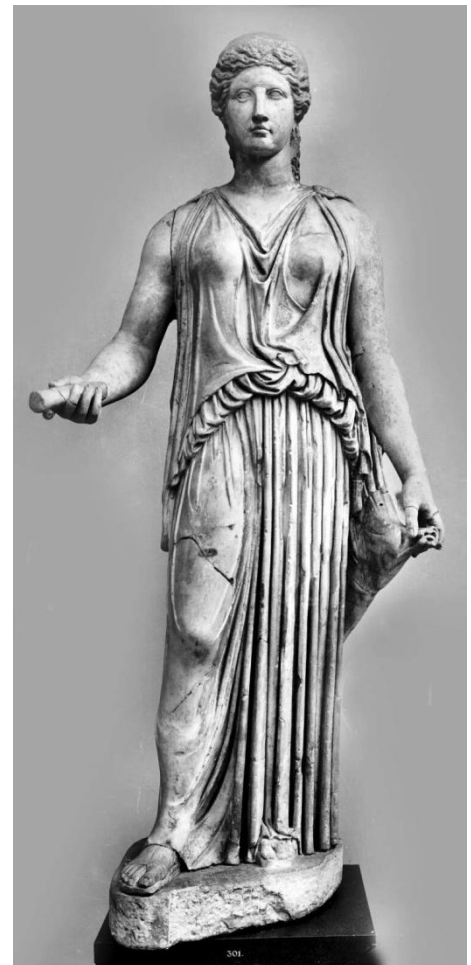
454

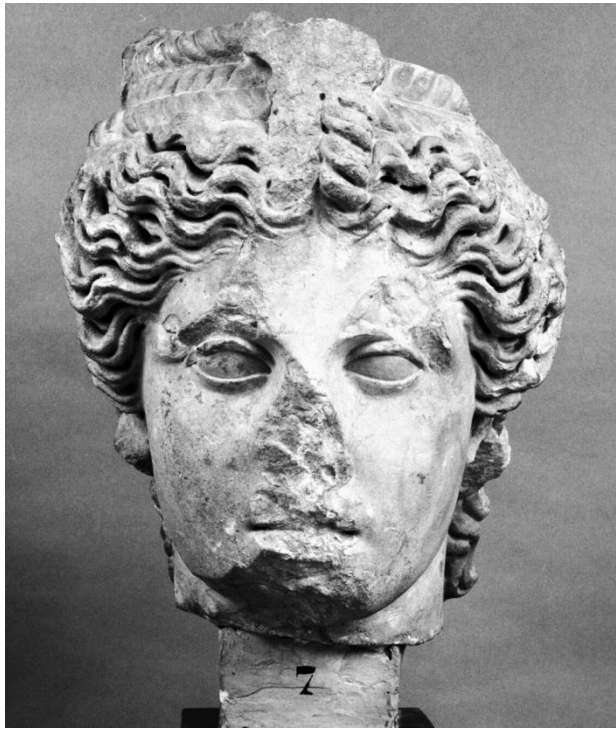
455

456

457

458

459

460

461

462

463

464

465

466

467

468

469

470

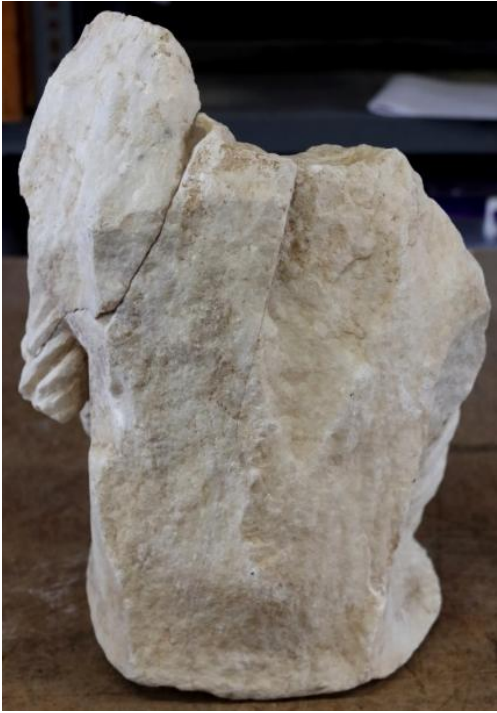
471

472

473

474

475

478

476

477

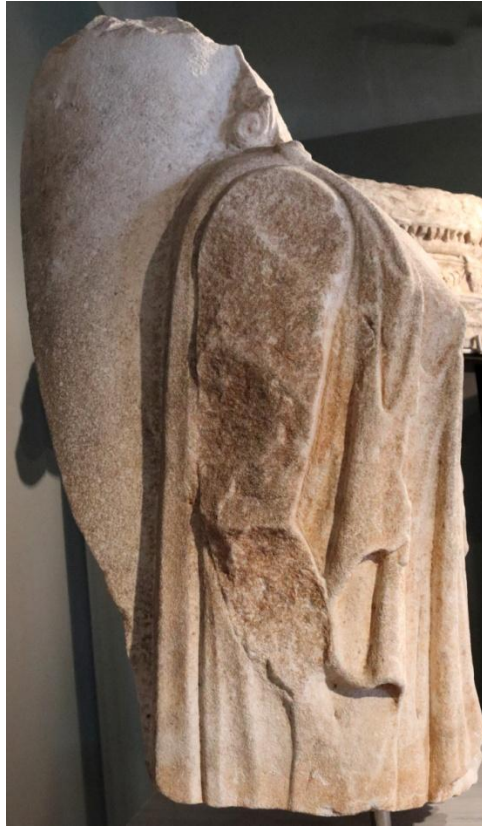

479

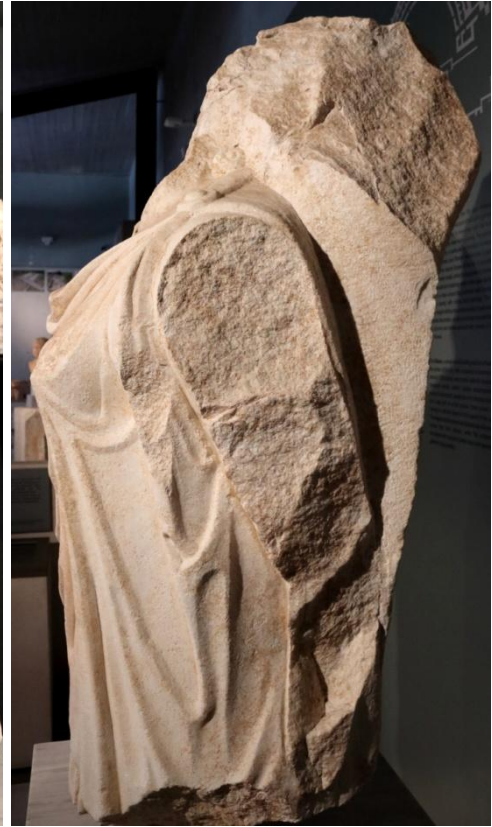

480

481

482

483

484

485

486

488

487

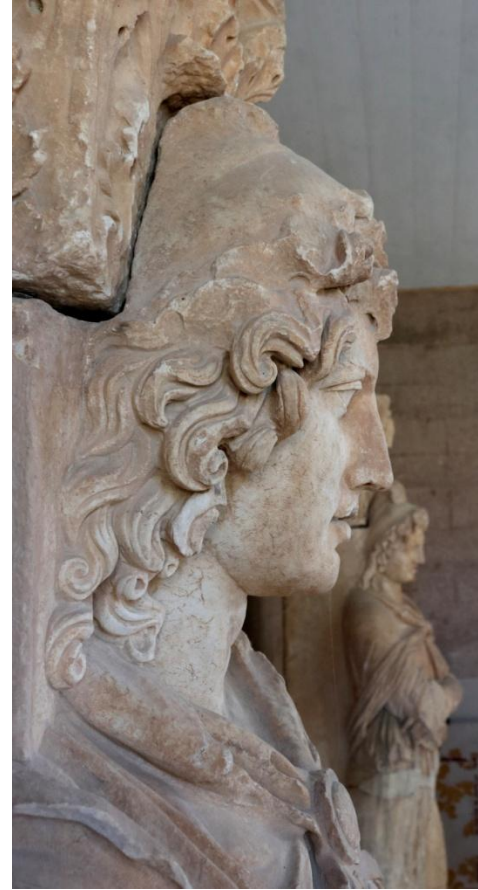
489

490

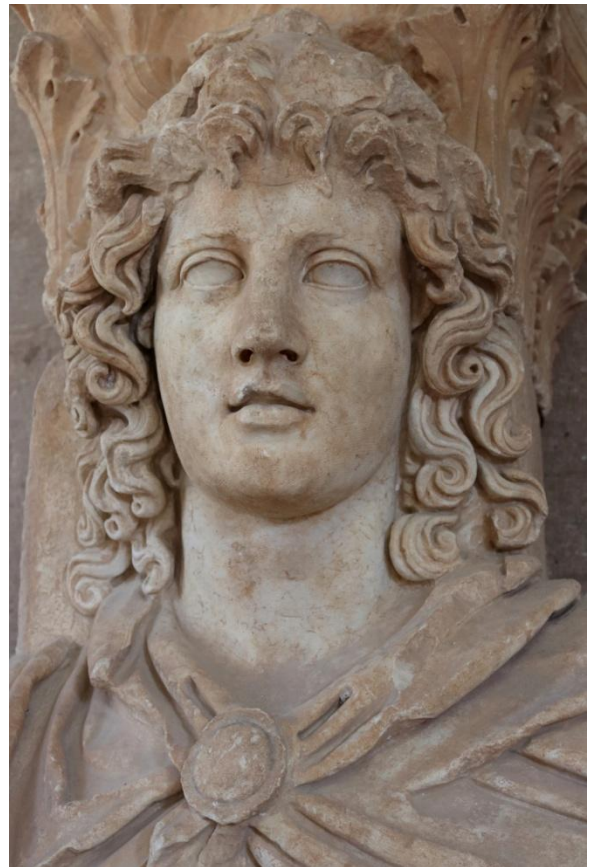
491

492

493

494

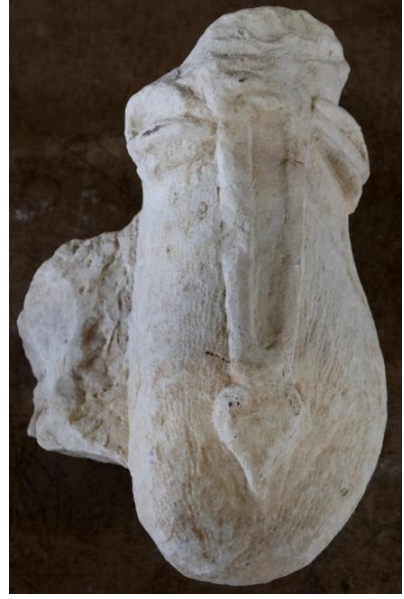
495

496

497

498

499

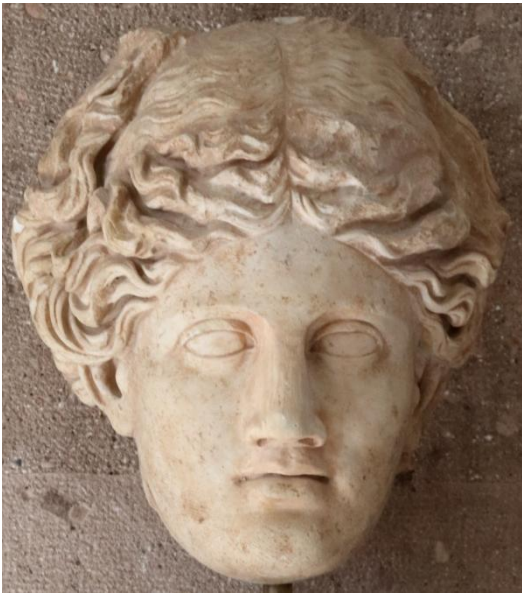
500

501

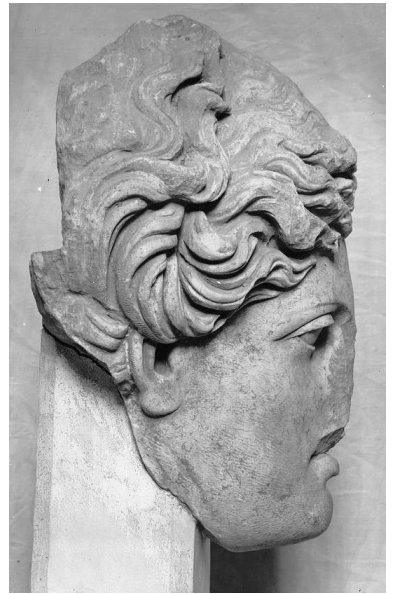
502

503

504

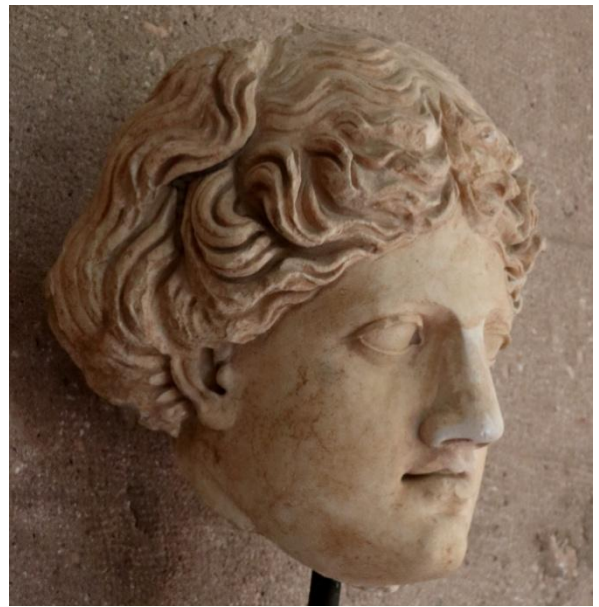
505

506

508

507

509

510

511

512

513

514

515

516

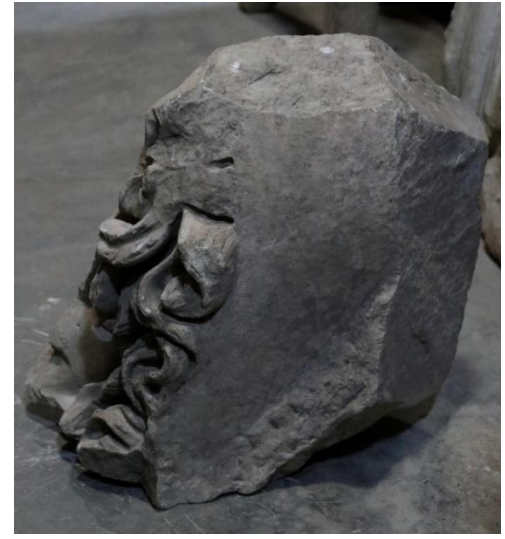

517

518

519

520

521

522

523

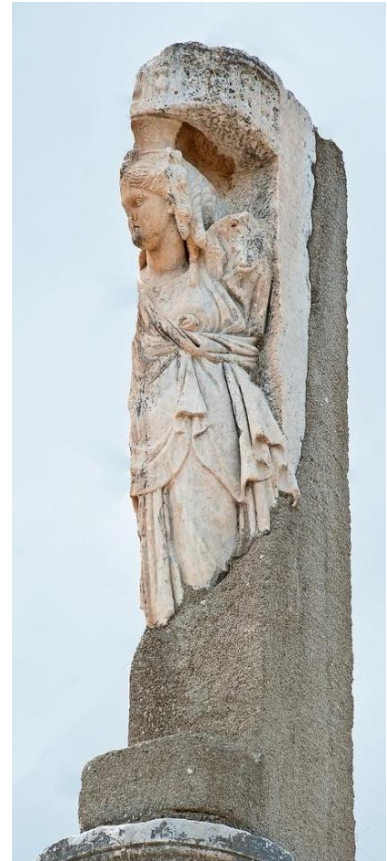
524

525

526

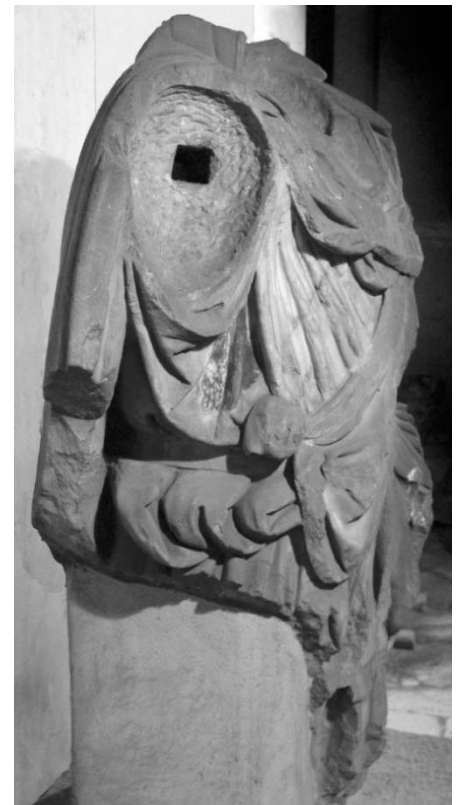
527

528

529

530

531

532

533

534

535

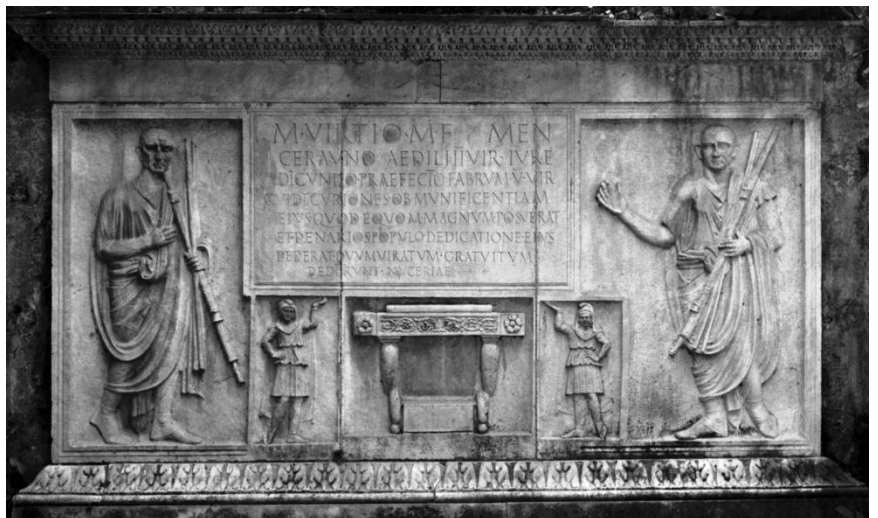
536

537

538

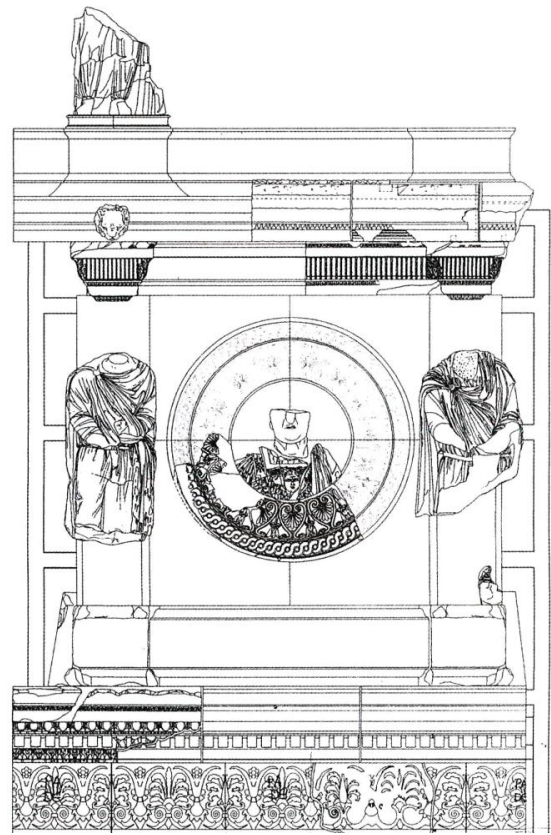
539

540

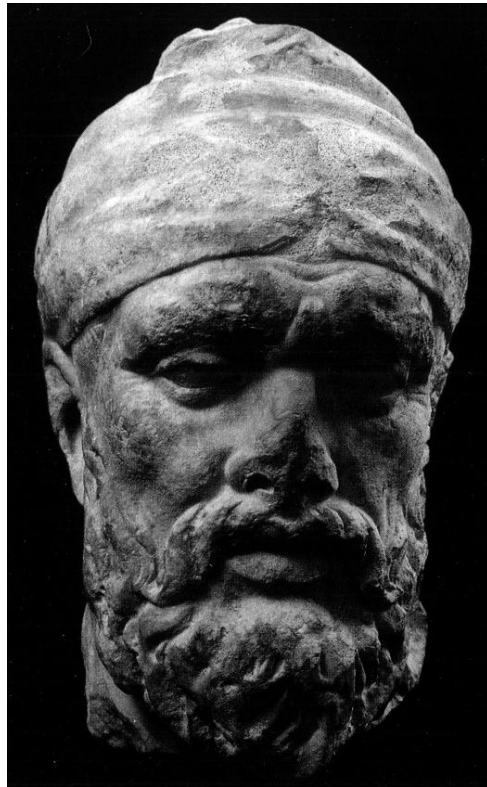
541

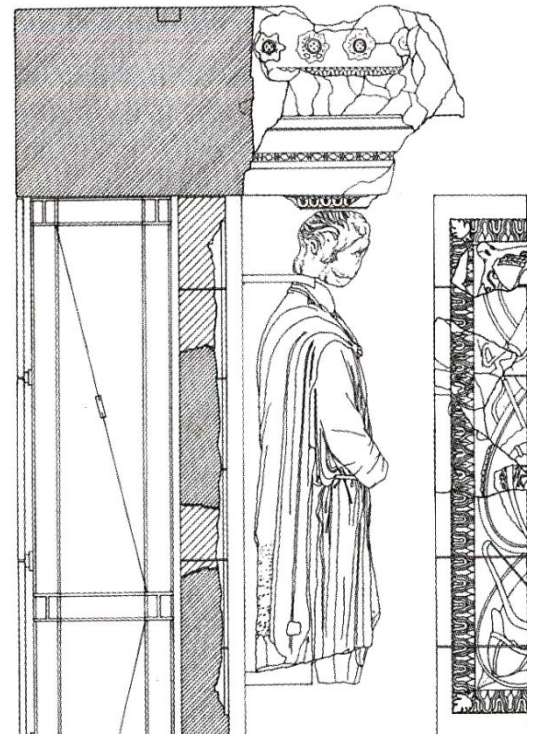
544

542

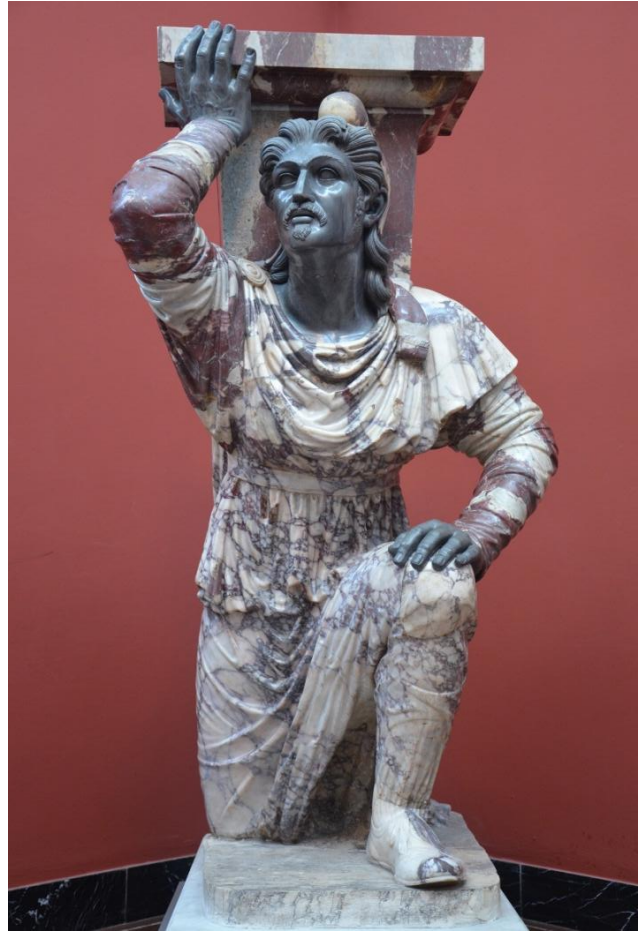
543

545

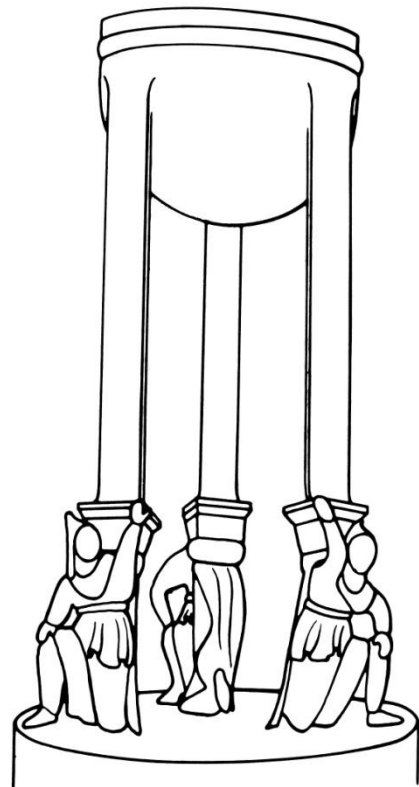
546

547

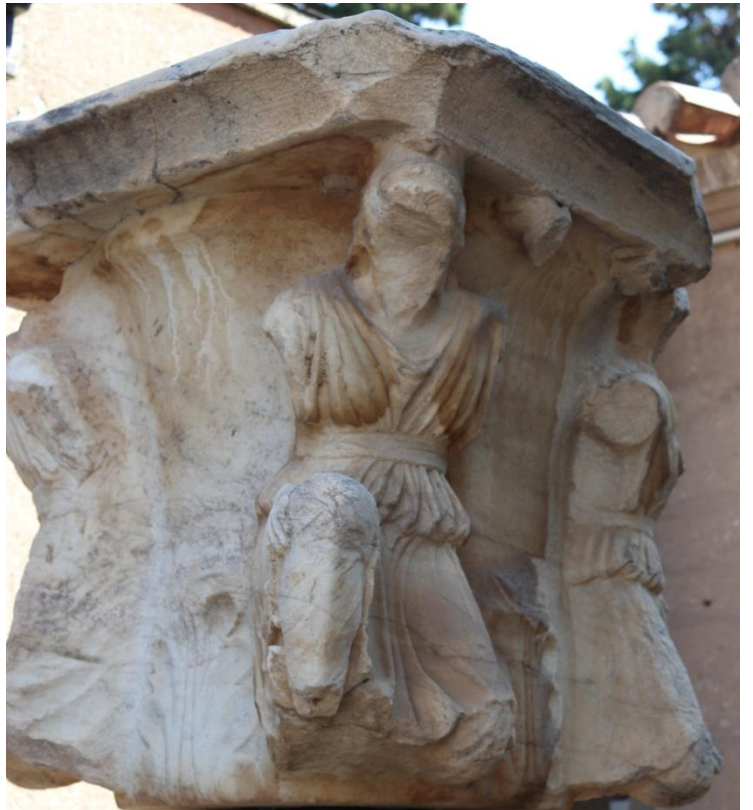
548

549

550

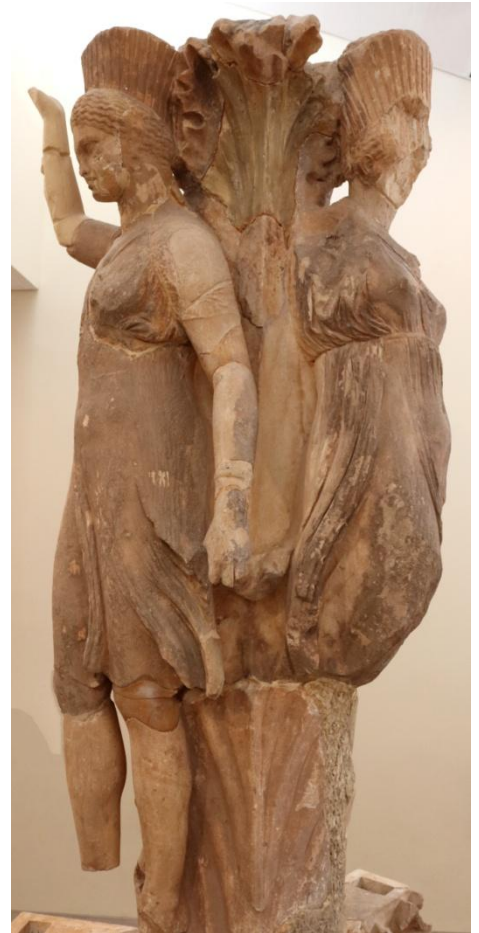
551

552

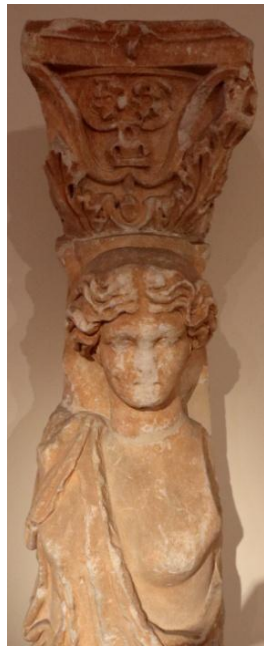
553

554

555

556

557

558

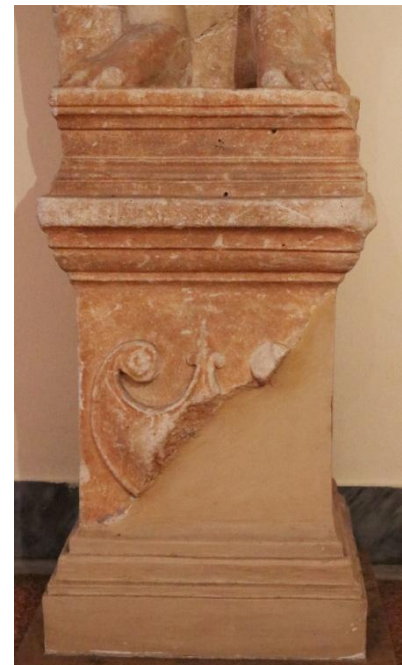
559

560

561

562

563

564

565

566

567

568

569

570

571

572

573

574

575

576

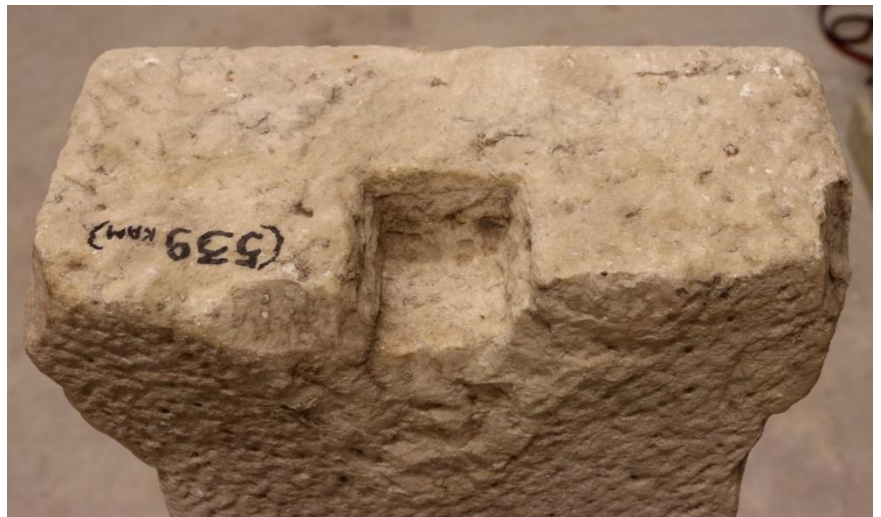
577

578

579

580

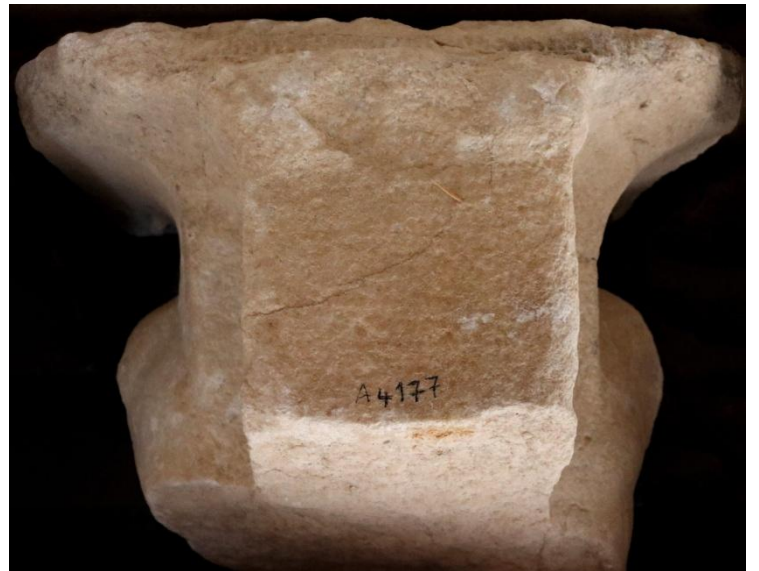
581

582

583

584

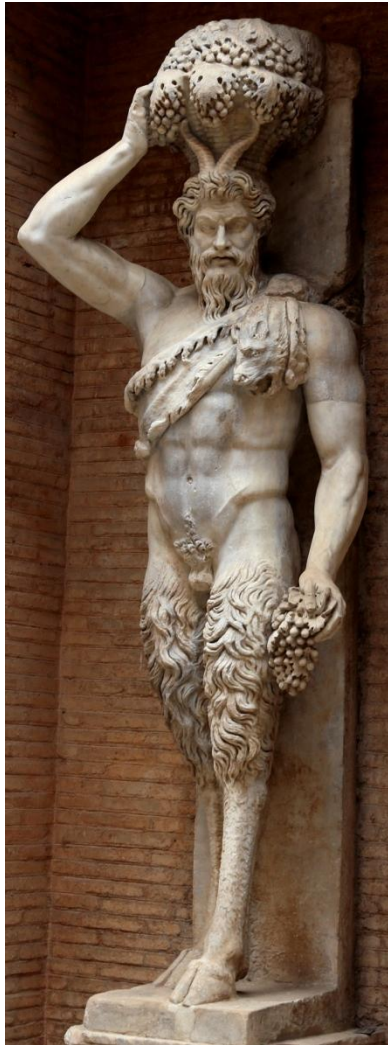
585

586

587

588

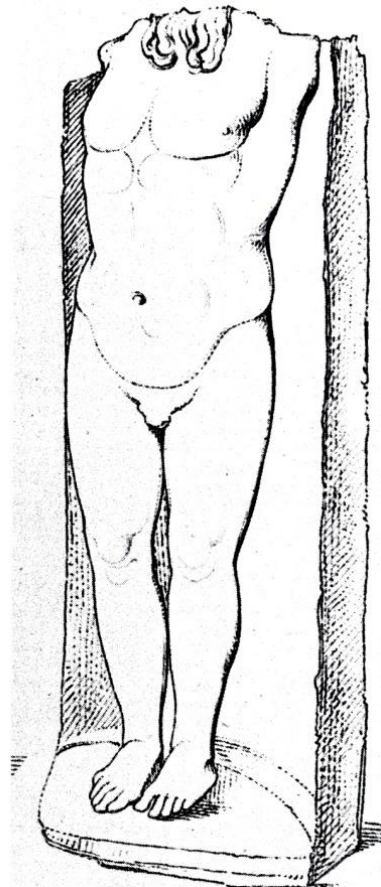
589

590

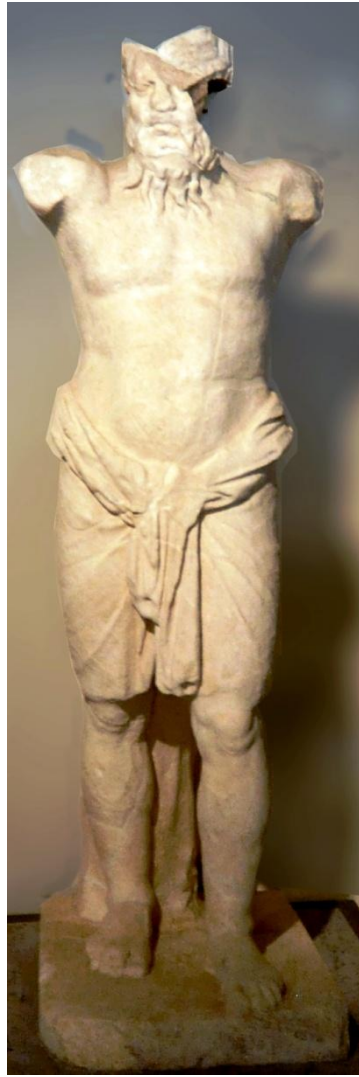
591

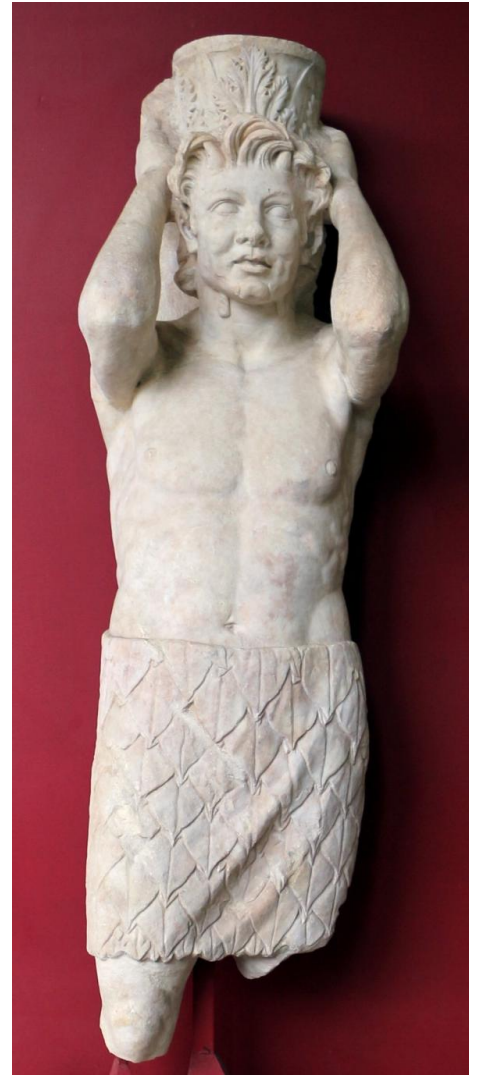
592α-β

593

594

595

596

597

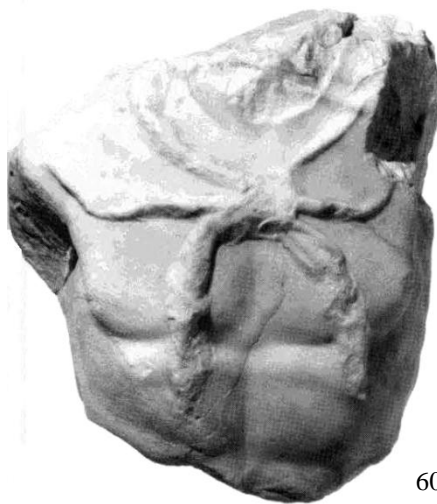
598

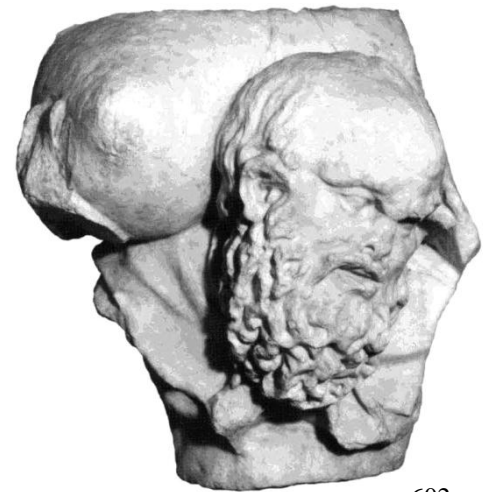
599

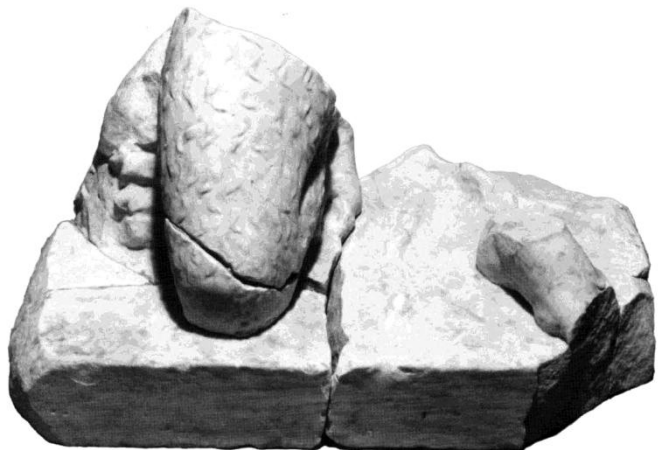
600

601

602

603

604

605

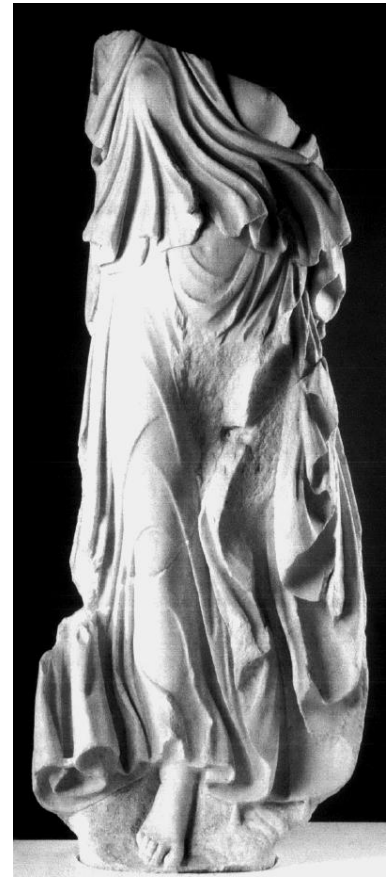
606

607

608

609

610

611

612

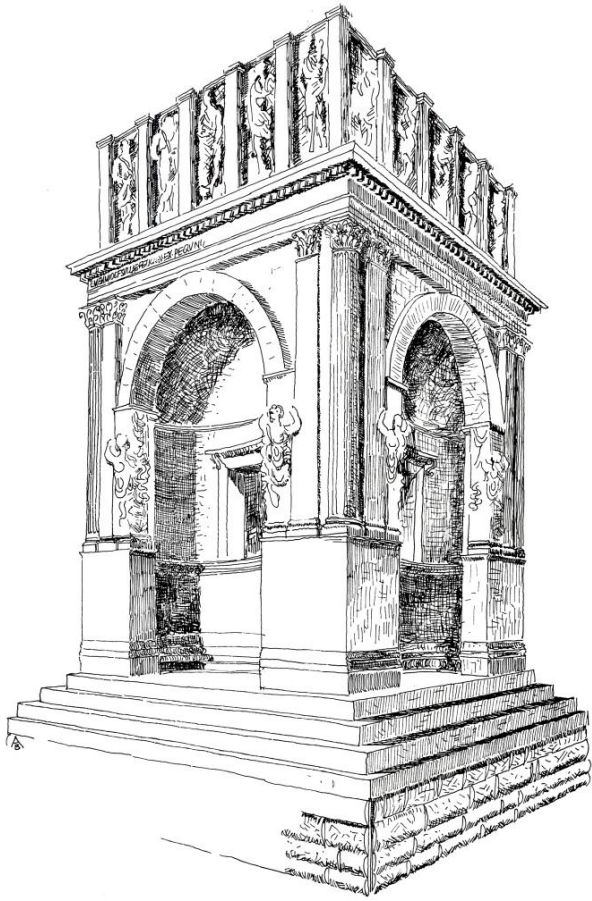

613

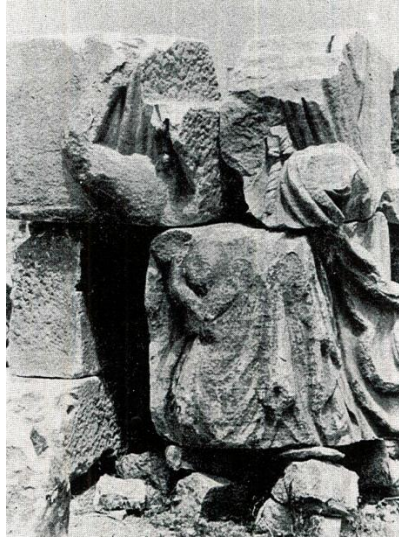

614α-β

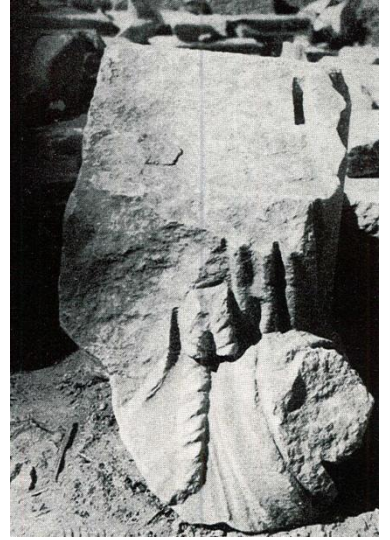

615

616

617

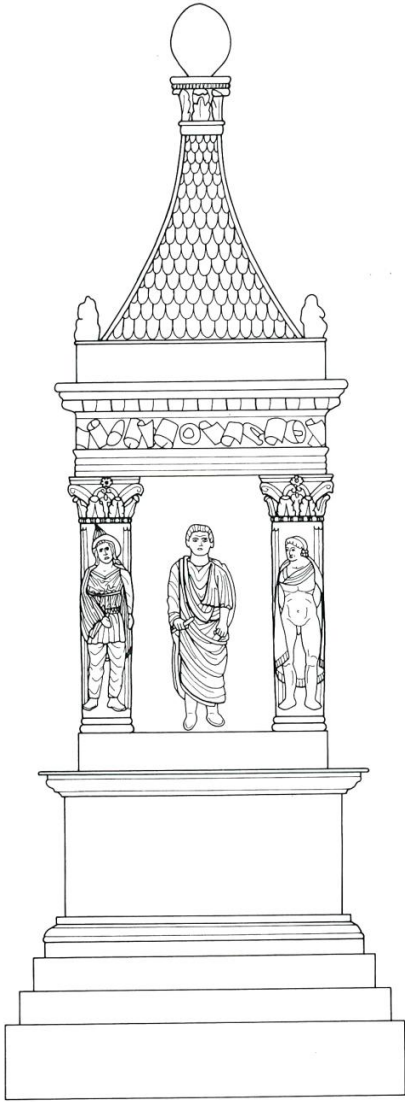
618

619

620

621

622

623

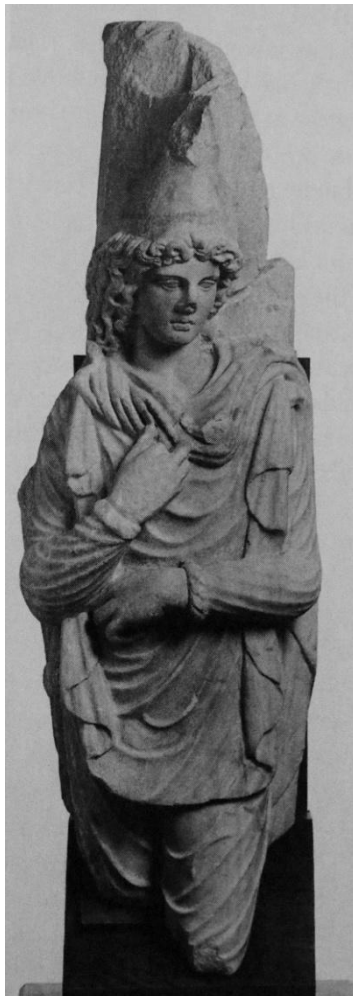
624

625

626

627

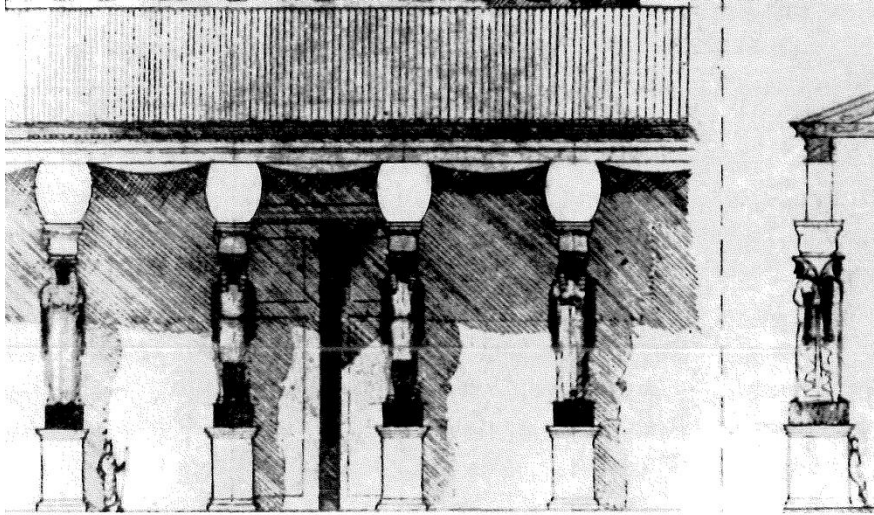
628

629

630

631

632

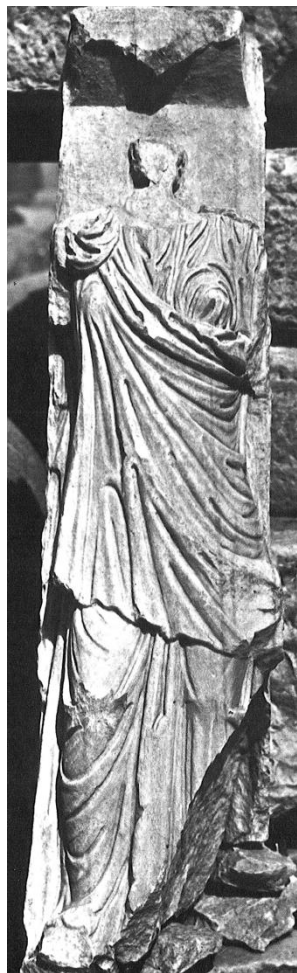
633

634

635

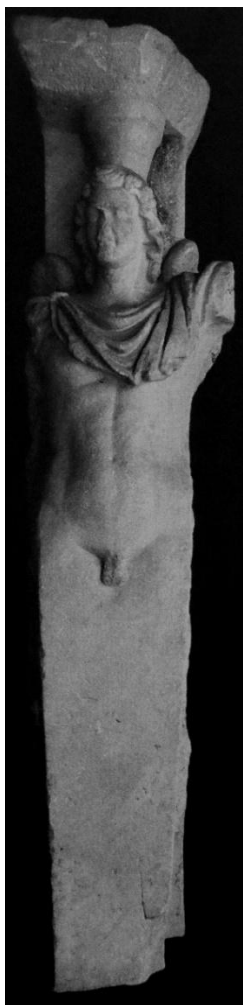
636

637

638

639

641

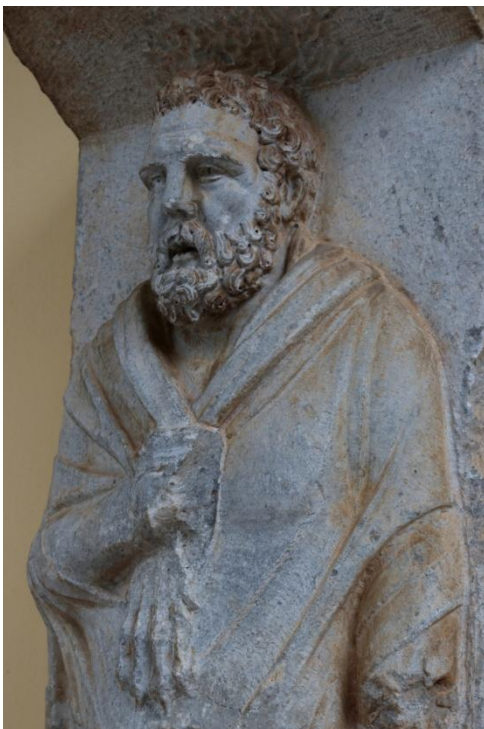
640

642

643

644

645

646

647

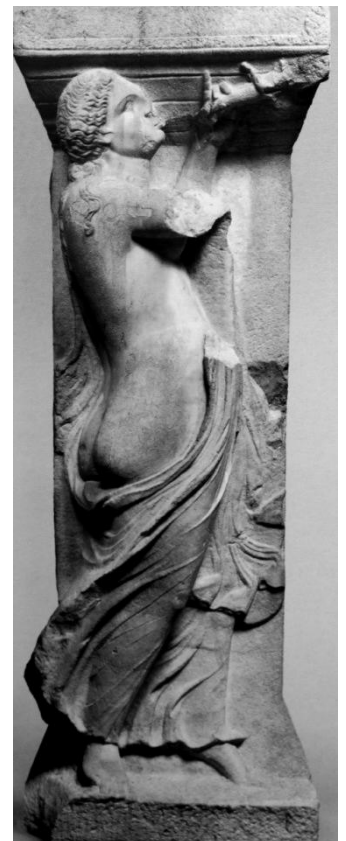
648

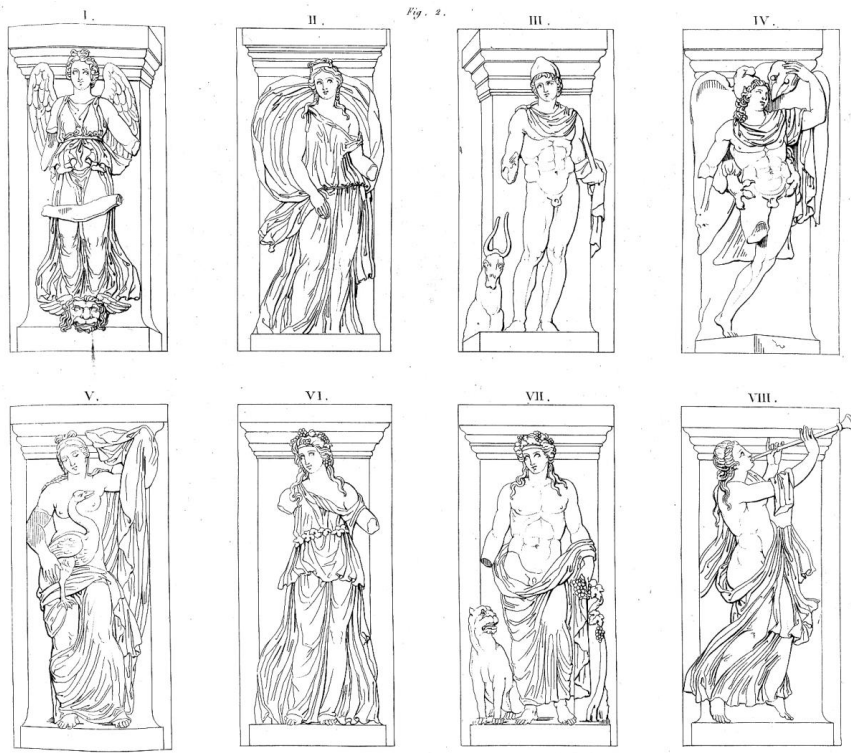
649

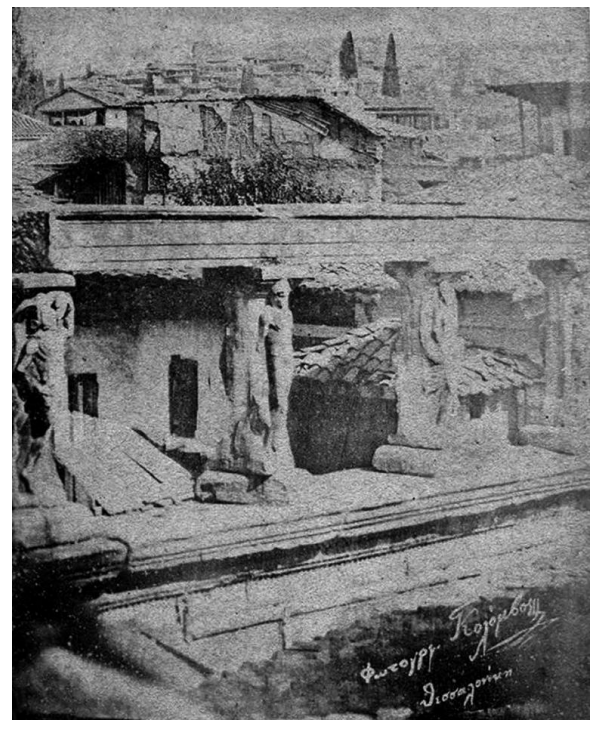
650

651

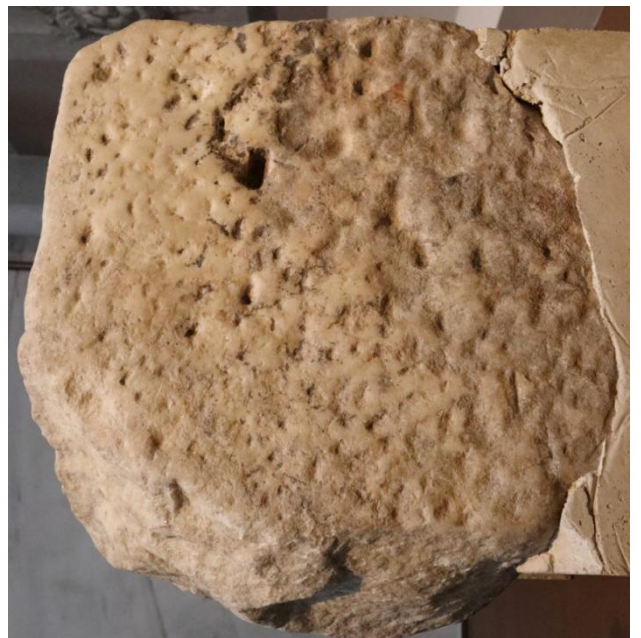
652

653

654

655